EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 2

4. vydání

2015

**EUROPEAN POLITICAL
AND LAW DISCOURSE**

Volume 2

Issue 4

2015

DOI: 10.46340/eppd.2015.2.4

Редакційна політика

Європейський політико-правовий дискурс – міжнародний журнал, присвячений міжнародному праву, національному праву європейських країн, політичній науці, міжнародним відносинам. До публікації в журналі приймаються статті високої якості, які представляють важливий інноваційний, теоретичний, концептуальний, методологічний та емпіричний внесок у відповідних галузях науки. Журнал використовує систему анонімного рецензування з метою верифікації наукової якості статей.

Європейський політико-правовий дискурс особливо зацікавлений в міждисциплінарних дослідженнях в області права та політичної науки. Вітаються також будь-які дослідження, які стосуються політико-правових проблем різних національних і міжнародних інститутів.

Європейський політико-правовий дискурс приймає для публікації оригінальні матеріали і не розглядає можливості публікації раніше надрукованих матеріалів.

Редакційна колегія:

Борис Бабин, доктор юридичних наук,
Інститут законодавства Верховної Ради України

Олена Гриненко, доктор юридичних наук,
Інститут міжнародних відносин Київського
національного університету імені Тараса
Шевченка

Борис Кормич, доктор юридичних наук,
професор, Національний університет «Одеська
юридична академія»

Володимир Кузьменко, доктор юридичних
наук, професор, Національний університет
державної податкової служби

Тамара Латковська, доктор юридичних наук,
професор, Національний університет «Одеська
юридична академія»

Володимир Лисик, кандидат юридичних наук,
доцент, Львівський національний університет
ім. І. Франка

Бертран Матьє, доктор права, професор
Університету, професор Університету Пантеон,
Сорбона Париж-I, Президент Французької
асоціації Конституційного права, член Вищої
ради юстиції Франції

Олександр Мережко, доктор юридичних наук,
професор, Краківська академія Андрія Фрича
Моджевського

Андреас Поттакіс, доктор філософії
(Оксфорд), Член наукової Ради Європейського
центру продовжуваної юридичної освіти,
Академія європейського публічного права

Джуліан Робертс, доктор права, професор
кримінології, Оксфордський університет

Сергій Саяпін, доктор юридичних наук,
доцент, Університет КІМЕП (Алмати,
Казахстан)

Павол Хривік, PhD в області європейських і
глобальних досліджень, Університет Тренчина
імені Олександра Дубчека

Галина Кузь, доктор політичних наук,
професор, Харківський національний
педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

Микола Лазарович, доктор політичних наук,
доцент, Тернопільський національний
економічний університет

Тетяна Нагорняк, доктор політичних наук,
доцент, Донецький національний університет

Марина Нахум, PhD в області антропології,
Лондонська Школа Економіки

Микола Польовий, доктор політичних наук,
професор, Національний університет «Одеська
юридична академія»

Євгеній Цокур, доктор політичних наук,
професор, Запорізький національний університет

Адміністративні редактори:

Ділара Гаджієва, кандидат політичних наук, Національний університет «Одеська юридична академія»

Яна Чернопишук, кандидат юридичних наук в області конституційного і муніципального права,
Місія Європейського союзу по прикордонній допомозі Молдові та Україні

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékoliv výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. *Evropský politický a právní diskurz* přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Odeská Národní námořní akademie (*Ukrajina*).

Olena Grynenco, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenka (*Ukrajina*).

Borys Kormich, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*).

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Universita státní daňové služby (*Ukrajina*).

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Akademie» (*Ukrajina*).

Volodymyr Lysyk, Ph.D, docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*).

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti Francie.

Olexandr Merezko, doktor práva, profesor, Krakovská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego.

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCLE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva.

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčinská univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*).

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*).

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, docent, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*).

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, docent, Donecká Národní universita (*Ukrajina*).

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola (London School of Economics).

Mykola Poliovyi, doktor politických věd, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická Akademie» (*Ukrajina*).

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*).

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická Akademie» (*Ukrajina*).
Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva, Poslání mise EU pro přihraniční pomoc pro Moldavsko a Ukrajinu.

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, International Relations is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law and political spaces, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, Legislation
Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine
Olena Grynchenko, Doctor of Laws, Institute of
International Relations, Kyiv National Taras
Shevchenko University

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor,
National University “Odessa Law Academy”

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor,
National University of State Tax Service

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor,
National University “Odessa Law Academy”

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate
professor, Ivan Franko National University of Lviv

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at
the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I,
President of the French Association of
Constitutional Law, member of the High Council for
the Judiciary of France

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor,
Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil,
Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE,
Deputy Director at Academy of European Public
Law

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of
Criminology, University of Oxford, a member of the
Sentencing Council of England and Wales

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant
Professor, School of Law, KIMEP University
(Almaty, Kazakhstan)

Pavol Hrivík, PhD in European and Global
Studies, Alexander Dubcek Trencin University
Galina Kuz, D.Sc. in Political Science, Professor,
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical
University

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science,
Ternopil National Economic University

Tetyana Nagornyyak, D.Sc. in Political Science,
Donetsk National University

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London
School of Economics

Nick Polyovyy, D.Sc. in Political Science,
Professor, National University “Odessa Law
Academy”

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science,
Professor, Zaporozhye National University

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyyeva, PhD in political science, National University “Odessa Law Academy”

Iana Chernopyschuk, PhD in constitutional and municipal law, European Border Assistance Mission to
Moldova and Ukraine

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22311

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Mariana Zdoroveha, Oleh Tsebenko, INTERNATIONAL POLITICAL MECHANISMS FOR SUPPRESSION OF SEPARATISM IN POST-SOVIET SPACE	8
Vitalii Vlasiuk, HYBRID WAR, INTERNATIONAL LAW AND EASTERN UKRAINE.....	14
Sofiia Olshanetska, SOURCES FOR LEGAL REGULATION OF STATUS OF INDIVIDUALS DETAINED WITHIN NON-INTERNATIONAL ARMED CONFLICT	29
Nataliia Pyrih, ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION OF UKRAINE IN THE FIELD OF RECOGNITION AND EXECUTION OF SENTENCES PASSED BY COURTS OF FOREIGN STATES	36
Taras Kalmykov, THE EUROPEAN COURT AND THE HUMAN RIGHTS COMMISSIONER OF THE COUNCIL OF EUROPE: WAYS OF INTERACTION DEVELOPMENT.....	42
Serghiy Rybalka, REGIONAL POLITICAL ELITES WITHIN THE LEGAL FRAMEWORK OF THE EUROPEAN POLICY OF DECENTRALIZATION.....	46
Iuliia Maystrenko, NATO FACTOR IN WESTERN BALKANS STATES' FOREIGN POLICY AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY	53
Olga Dashevs'ka, THE NEW WORLD ORDER: THEORETICAL CONCEPTS.....	59
Svitlana Vnuchko, GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON WORLD POLITICAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT	65
Tamara Kozak, THE CHALLENGES TO THE SPREAD OF ENGLISH AS GLOBAL MEANS OF INTERNATIONAL COMMUNICATION.....	70
Pavlo Ihnatiev, Pavlo Bovsunivskyi, EUROPEAN CONTEXT OF MULTIDIMENSIONAL RELATIONS OF TURKEY AND IRAN	77
Ihor Plevako, ACCESS OF BOLIVIA TO THE PACIFIC OCEAN AS A REGIONAL GEOPOLITICAL PROBLEM	82
Iryna Tykhonenko, SOUTH ASIAN REGIONAL SECURITY SYSTEM: THE OVERVIEW OF NON-WESTERN STUDIES.....	91
Argam Gasparian, THE PECULIARITIES OF THE GERMAN SECURITY ENVIRONMENT.....	97
Valeriia Avramenko, PECULIARITIES OF FRENCH FOREIGN POLICY IN MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS.....	103
Olga Poiedynok, DUAL CITIZENSHIP: UKRAINIAN APPROACH.....	111
Ivan Yemets, REGIONAL INTERNATIONAL PUBLIC ORDER AND THE CONTENT OF "THE PUBLIC ORDER CLAUSE" IN TREATIES ON LEGAL ASSISTANCE IN CIVIL CASES.....	116
Tetiana Strybko, INTERNATIONAL REGULATORY TREATY IN UKRAINE: ESSENCE AND TYPES	122
Viktoriia Formaniuk, CONTRACT LAW IN THE SYSTEM OF PRIVATE LAW OF THE EUROPEAN UNION AND THE EUROPEAN UNION COUNTRIES	128
Nataliia Kozachuk, COUNTERACTING SEP ABUSE IN THE US AND EU THROUGH COMPETITION LAW	136
Anna Ianovytska, LIABILITY OF PARTIES FOR UNFULFILLMENT OR IMPROPER FULFILLMENT OF A CONTRACT FOR INTERNATIONAL CARRIAGE OF GOODS BY ROAD TRANSPORT	146

Halyna Hrihoriants, PIRATE PARTIES AND THEIR ATTITUDE TO COPYRIGHT PIRACY	153
Volodymyr Huz, THE HISTORY OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF WILD FAUNA: "PRE-UN" ERA.....	158

THEORETICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Olena Shcherbyna, ON UNDERSTANDING THE ESSENCE OF LOGICAL ANALYSIS OF LEGAL ARGUMENTATION	168
Iryna Kretova, MARGIN OF APPRECIATION DOCTRINE AND ITS IMPACT ON INTERPRETATION OF LAW	173
Irena Balzhyk, CHURCH LAW AS A MANIFESTATION OF LEGAL PLURALISM.....	181
Svitlana Vovk, CIVIL WAR AS A SOCIO-POLITICAL PHENOMENON: PSYCHOSOCIAL INTERPRETATION	189
Svetlana Osipova, POLITICAL HISTORY PERIODIZATION AND ITS METHODOLOGICAL POSSIBILITIES AS A TOOL TO STUDY THE PROCESS OF STATE FORMATION.....	194
Yurii Maslov, THE CONCEPT OF SEPARATION OF POWERS AND ITS IMPROVEMENT AS A PREREQUISITE TO INCREASE THE EFFICIENCY OF ORGANIZATION OF POWER SYSTEM	199
Oleksandr Voronianskyi, PROBLEM OF SUBJECTIVITY OF SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT OF TECHNOLOGY FOR EXERCISING POWER.....	205
Hanna Hrydasova, POLAR MODELS OF INTERACTION BETWEEN MULTINATIONAL CORPORATIONS AND STATE	210
Tamara Kulishenko, THE MECHANISM FOR INSTITUTIONALIZATION OF EXECUTIVE POWER: THE PROBLEM OF POWER-DISTRIBUTION DETERMINANT	215

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Tetyana Nagornyak, URBANIZATION AND AGGLOMERATION COMPONENTS OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES	220
Oleksandr Bilousov, DEVELOPMENT OF INFORMATION AND COMMUNICATIVE TECHNOLOGY AS A BASIS FOR CREATING OF MODERN WELFARE SOCIETY (BASED ON MATERIALS OF THE GENEVA DECLARATION "BUILDING THE INFORMATION SOCIETY")	224
Mykyta Drozd, POLITICAL ACTIVISM: CONCEPT, FACTORS AND FORMS	229
Kseniia Selina, PARLIAMENTARISM IN THE POST-SOVIET STATES: ESSENTIAL FEATURES, COMMON AND DIFFERENT	234
Liliia Litvin, POLITICAL PARTIES AND ORGANIZATIONS OF NATIONALISTIC ORIENTATION AS THE SUBJECTS FOR REALIZATION OF NATIONAL INTERESTS OF MODERN UKRAINE.....	239
Marina Krasnova, THE PHENOMENON OF "PARTY OF POWER" IN POST-SOVIET POLITICAL ORDER.....	244
Tetiana Voronova, POLITICAL LEADERSHIP IN UKRAINE: A YEAR AFTER «EUROMAIDAN».....	249
Mykola Palinchak, Myroslav Leshanych, MODELS OF CHURCH-STATE RELATIONS IN CONTEMPORARY POLITICAL PRACTICE	254
Iryna Sukhorolska, POTENTIAL OF PUBLIC DIPLOMACY IN ADDRESSING THE CHALLENGES OF DEMOCRATIC TRANSITION	260
Yuliia Dziubenko, BASIC REASONS AND CONDITIONS OF AUTHORITARIAN REVERSE WAVES: FROM THEORY TO PRACTICE.....	267

Ihor Hrabets, SUBJECTS INVOLVED IN IMPLEMENTATION OF ANTI-CORRUPTION POLICY IN UKRAINE	271
Viktoriia Bokach, PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF POLITICAL MARKET IN CONDITIONS OF POLITICAL COMPETITION	278

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Roman Vinnichuk, SOME ASPECTS OF CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF STATE FINANCIAL POLICY OF UKRAINE IN THE FIELD OF REINSURANCE	282
Oleksandr Bukhanevych, CONTROL IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE SERVICES: THE NATURE AND FEATURES OF IMPLEMENTATION	291
Valerii Sokurenko, CONCEPT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF DEFENSE.....	297
Viacheslav Puzyrnyi, ADMINISTRATIVE ACTIVITIES OF THE STATE PENITENTIARY SERVICE OF UKRAINE AND ITS LEGAL REGULATION	302
Olena Didovets, BANKRUPTCY-RE MOTENESS ISSUES IN SECURATIZATION TRANSACTIONS.....	307
Olga Polunina, TYPES OF RETAIL SALE CONTRACT	312
Yuliia Vlasenko, PROCEDURAL AND LEGAL MECHANISM FOR EXERCISING THE RIGHT OF ACCESS TO ENVIRONMENTAL INFORMATION.....	319
Olga Yavor, STATE REGISTRATION OF LEGAL FACTS IN FAMILY LAW: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE.....	328
Nadiia Khrystynchenko, POSITIVE CHANGES IN LEGISLATIVE REGULATION OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE IN UKRAINE	334
Alina Murzanovska, PROBLEMATIC ASPECTS OF THEORETICAL DEFINITION OF TYPES OF COERCION IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE	338
Ruslan Tarasenko, THE OPERATIVE-INVESTIGATIVE ASPECT OF ENSURING SAFETY FOR PARTICIPANTS OF CRIMINAL PROCEEDINGS BY JUDICIAL POLICE UNITS.....	345

BOOK REVIEWS

A WORTHY PURSUIT OF EUROPEAN TRADITIONS IN THE UKRAINIAN SCIENCE OF INTERNATIONAL LAW (Review of the monograph: "The Encyclopedia of International Law". Edited by: Y. S. Shemshuchenko, V.N. Denisov)	352
UNPARALLELED ACADEMIC LEGAL RESEARCH UNVEILING A NEW BRANCH OF INTERNATIONAL LAW (Review of the monograph: A. A. Dmitriev, International Canon Law: Genesis, Development and Foundations of the Theory)	354
CONTEMPORARY DEVELOPMENT TRENDS OF INFORMATION SOCIETY IN UKRAINE (Review of the monograph: O. S. Bilousov, Information society in contemporary Ukraine: trends of development).....	361
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Ukrainian)	363
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	367
REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	370

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Мар'яна Здоровета, к. політ. н.

Національний університет "Львівська політехніка", Україна

Олег Цебенко

Львівський національний університет ім. І. Франка, Україна

МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНІ МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ СЕПАРАТИЗМУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Mariana Zdoroveha, PhD in political science

National University "Lviv Polytechnic", Ukraine

Oleh Tsebenko

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

INTERNATIONAL POLITICAL MECHANISMS FOR SUPPRESSION OF SEPARATISM IN POST-SOVIET SPACE

Main international political mechanisms for suppression of separatism are investigated in the article. Basic mechanisms for regulation of separatist conflicts in post-Soviet region are analyzed. Moreover, the article defines that separatist conflicts in Moldova, Ukraine, Georgia and Azerbaijan are amid the most dangerous in modern world and the role of international community in the process of their regulation is not effective enough. It is decided that international organizations, diplomacy, negotiations, sanctions, intermediaries and international law are the most effective mechanisms for suppression of separatism. Separatist conflicts in Transnistria, Crimea, Eastern Ukraine, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh threaten to regional and global security. It is necessary to widen the role of international actors such as UN, OSCE, EU, NATO in settlement of separatist conflicts in the post-Soviet space. Concluded that Russia is a major factor of conflicts in the post-Soviet space, so it is important to exert pressure on it with all possible international instruments.

Key words: international political mechanisms, separatism, diplomacy, negotiations, sanctions, international organizations, conflict, UN, OSCE, EU, post-Soviet space, Ukraine, Moldova, Georgia, Azerbaijan.

Із закінченням холодної війни вирішення проблеми сепаратизму було визначено однією з найбільш актуальних і найбільш неприємних питань глобального порядку денного.

На порозі 21-го століття, міжнародне співтовариство намагається зробити все можливе для того, щоб наша цивілізація, входячи в нове тисячоліття, поставила хрест на будь-яких формах панування один над іншим народами. Сучасний світ зіткнувся з дуже серйозною проблемою – суперечністю між народами в області полінаціональності держав. Інтеграційні процеси, що відбуваються в усьому світі, мають свої протилежності – прагнення людей зберегти або навіть збільшити свою ідентичність, сприяти розвитку національних цінностей, розвивати свою культуру, і т.д. На жаль, ці процеси часто призводять до міжнародних зіткнень.

Сепаратизм у сучасному світі є постійною формою соціального і політичного протистояння. Не існує жодного регіону на земній кулі вільного від нього. Досить часто даний процес має кривавий і руйнівний характер.

Сепаратистські тенденції є одними із найвизначніших політичних феноменів. Значна кількість держав пострадянського простору має негативний досвід таких тенденцій протягом останніх років. Менеджмент і запобігання таким конфліктам, які мають місце і в інших частинах світу, є однією з

найбільших проблем міжнародної безпеки в період після холодної війни. Як результат, велика кількість міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй, Організація безпеки і співробітництва в Європі, Рада Європи, та велика кількість міжнародних спостерігачів і посередників змушені були втрутитись у конфліктні ситуації на пострадянському просторі, а також беруть активну участь у постконфліктному процесі врегулювання.

Основною метою втручання міжнародної спільноти у процес врегулювання проявів сепаратизму є повне припинення насильницьких дій та подальший процес мирного вирішення конфліктної ситуації, та пошук ефективних механізмів її врегулювання.

Проблема сепаратизму становить загрозу не тільки для міжнародного миру і стабільності, вона також несе значну загрозу для сторін, що є безпосередніми учасниками цього процесу. Прояви сепаратизму створюють сприятливе середовище для збільшення кількості злочинів усередині країни, для розвитку екстремізму, тероризму, для порушення політичних та соціально-економічних прав людини, тим самим підриваючи державний суверенітет цих держав.

Прояви сепаратизму є характерними для Придністров'я, котре заявило про свій вихід із складу Молдови зразу після розпаду Радянського Союзу. Активними учасниками процесу врегулювання даного конфлікту є Румунія, держави-члени ЄС, ОБСЄ, Україна, яка виступає в якості посередника в конфлікті¹.

Росія, Україна і ОБСЄ в даний час служать в якості посередників у конфлікті, а ЄС і США виступали в якості спостерігачів з 2005 року. Незважаючи на присутність США і ЄС, тим не менше, Росія продовжує відігравати чільну роль у конфлікті. Це яскраво можна побачити в період після переговорів, які розпочалися між лідерами Придністров'я і Молдова в 2008 році. До процесу придністровського врегулювання, який нині відбувається на міждержавному рівні за участі Молдови, України, Росії та Європейського Союзу, активно долучаються й неурядові організації. На початку 2006 року в Кишиневі було представлено план, розроблений спільними зусиллями незалежних експертів із Молдови, Румунії й України. Вагомим на сьогоднішній день у процесі врегулювання конфлікту є формат переговорів «5+2», в якому беруть участь Молдова, Придністров'я, Росія, Україна, ОБСЄ плюс спостерігачі від США та Європейського Союзу. Проект неурядових організацій передбачає, що у придністровському врегулюванні братимуть участь вісім повноправних учасників².

Найперше процес мирного врегулювання повинен супроводжуватись виведенням російських військ та роззброєнням військових структур Придністров'я. Такий підхід сприятиме не лише політичному врегулюванню, а й розв'язанню нагальних проблем придністровців.

Конфлікт, який понад двадцять років залишався нерозв'язаним, зараз знаходиться у фазі активного переговорного процесу. Це дає підстави стверджувати, що сторони усвідомили важливість даного питання і готові до пошуку варіантів вирішення проблеми.

Переговорний процес розпочато і він набув сталого характеру. Є двосторонні зобов'язання щодо незастосування збройних сил у вирішенні конфлікту; в регіоні присутні миротворчі сили з різних країн. Вірогідним є сценарій, коли переговорний процес затягнеться на невизначений термін. Імовірність збереження такого стану на наступні 10–15 років дуже висока. Цьому сприяє низка чинників. Передусім такий розвиток подій задовольняє придністровську сторону. З огляду на встановлення в ПМР авторитарного політичного режиму, перевагу в ресурсах, а також непохитність під час переговорів, вона має більший зиск від такої ситуації. Усі учасники конфлікту не мають великого бажання до мирного й остаточного врегулювання конфлікту³.

Аналогічну картину можна спостерігати в самопроголошених республіках Грузії в Абхазії і Південній Осетії. Побоюючись наслідків загострення грузинського націоналізму під час розпаду Радянського Союзу, два регіони вели війни за незалежність на початку 1990-х, що призвело до їх де-факто незалежності. І Південна Осетія, і Абхазія є етнічними меншинами, які шукали і отримали підтримку з боку Росії. Південна Осетія шукає об'єднання з Російською республікою Північною Осетією, в той час як абхазі прагнуть незалежної держави. Російські війська брали участь в

¹ Резанова, М.Л. Придністровський конфлікт – зміни формату врегулювання. <www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=gpgs5&issue=2005_2>.

² Резанова, М.Л. Придністровський конфлікт – зміни формату врегулювання. <www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=gpgs5&issue=2005_2>.

³ Резанова, М.Л. Придністровський конфлікт – зміни формату врегулювання. <www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=gpgs5&issue=2005_2>.

збройних сутичках в даному регіоні, а також залучалися в якості миротворців. Росія також є основним торговим партнером для обох сепаратистських утворень на території Грузії. Тому, як і в Придністров'ї, так і в Грузії, уряд Росії підтримує сепаратистські утворення за допомогою торгівлі, субсидій та шляхом направлення інвестицій в дані регіони. Росія є ключовим гравцем в політиці Абхазії та Південної Осетії¹.

Кривавими виявилися події 2008 року. Грузино-російська війна за незалежність Абхазьких та Осетинських сепаратистських утворень стала однією із найжорстокіших форм проявів такого типу конфліктів у історії людства. Вагому роль у процесі врегулювання даних конфліктів відіграли ООН, миротворчі війська СНД, ОБСЄ, ЄС, Україна, які мінімізували тривалість конфлікту і кількість жертв².

Процес врегулювання сепаратистських тенденцій у Грузії повинен базуватися на принципах неподільності території Грузії, мирного вирішення конфлікту шляхом переговорного процесу, надання широких автономій Осетії і Абхазії, залучення міжнародного співтовариства до процесу врегулювання, не втручання Росії у внутрішні справи Грузії.

До процесу врегулювання Нагірно-Карабахського конфлікту окрім Вірменії і Азербайджану, залучені також Росія, Туреччина, Грузія і Іран, а також ЄС і США. У 2005 році в Мінську група ОБСЄ, що складалася з Росії, Франції і США, запропонувала наступну основу для врегулювання: відмова від застосування сили і права на повернення для азербайджанських біженців; виведення вірменських військ з районів Азербайджану, прилеглих до Нагірного Карабаху, проміжний статус для Нагірного Карабаху, в тому числі миротворців, прихильність до голосування по визначенню остаточного статусу Карабаху, а також надання значної міжнародної допомоги регіону. Після виборів 2008 року у Вірменії, лідери Вірменії і Азербайджану підписали угоду у Москві в листопаді 2008 року, яка служить прелюдією до початку переговорів щодо Нагірного Карабаху. Розпочатий переговорний процес дає надію у можливість позитивного врегулювання конфлікту³.

Азербайджан наполягає на вирішенні конфлікту, заснованому на повазі до територіальної цілісності та непорушності міжнародно-визнаних кордонів держави і мирне співіснування вірменської та азербайджанської громад в нагірно-карабаському регіоні. З цієї метою, відповідно до офіційної позиції Азербайджану, повинні бути звільнені всі окуповані території і повернуті в свої будинки насильно переміщені особи⁴.

Торкаючись врегулювання карабахського конфлікту, позиція Вірменії, полягає в тому, що вона є прихильником вирішення всіх наявних з Азербайджаном питань виключно мирними методами і шляхом безпосереднього діалогу. Вірменська сторона зазначає, що не може бути й мови навіть про незначне ослаблення незалежності та безпеки Арцаха. Найбільшою перешкодою в переговорному процесі є деструктивна позиція Азербайджану і проведена ним радикальна і ворожа антивірменська політика⁵.

Процес конструктивного діалогу, що склався в даний час необхідно продовжувати, йти на певний компроміс у вирішенні проблемних питань і лише тоді можна очікувати позитивного вирішення Нагірно-Карабахського конфлікту.

Ще одним яскравим прикладом сепаратизму на пострадянському просторі є теперішня ситуація в Криму та у східних областях України. Щодо ситуації навколо Криму на сьогоднішньому етапі робилося чимало прогнозів, та мало хто припускав, що події розвиватимуться так стрімко й трагічно для України. 16 березня 2014 р. в автономії пройшов референдум, за підсумками якого 17 березня Верховна рада Криму прийняла постанову «Про незалежність Криму». 21 березня президент РФ В. Путін підписав закони про прийняття Республіки Крим та Севастополя до складу Росії і про

¹ Ахметов, А.А. (2013). *Сепаратизм в России и на постсоветском пространстве и пути его преодоления*: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва, 78.

² Asmus, Ronald D. (2010). *A little war that shook the world: Georgia, Russia, and the future of the West*. New York: Palgrave Macmillan, 89.

³ Ахметов, А.А. (2013). *Сепаратизм в России и на постсоветском пространстве и пути его преодоления*: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва, 56.

⁴ Ахметов, А.А. (2013). *Сепаратизм в России и на постсоветском пространстве и пути его преодоления*: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва, 59.

⁵ Ахметов, А.А. (2013). *Сепаратизм в России и на постсоветском пространстве и пути его преодоления*: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва, 65.

утворення двох нових суб'єктів РФ¹.

Крим юридично і надалі належить Україні, тому вітчизняний уряд у будь-який момент має право повернути контроль над півостровом, такої думки дотримуються експерти.

Більшість країн Євросоюзу, а також США, Канада, Китай, Південна Корея та ряд інших держав не визнають приєднання півострова до території Російської Федерації. Однак є й держави, які з тих чи інших причин підтримують агресивну політику Росії щодо України.

Україна ж продовжує боротьбу за Крим виключно дипломатичним шляхом, заявляють представники влади. Тож залишається сподіватися, що разом з підтримкою стратегічних партнерів Україні вдасться мирно вирішити всі питання в Криму.

Нажаль, сепаратистські тенденції є у двох східних областях України – Луганській та Донецькій. На цій території проплачені терористи здійснили захоплення українських міст та сіл та проголосили Луганську народну республіку та Донецьку народну республіку. Очевидними є факти, що бойовики в Східній Україні оснащені російським озброєнням і були в тих самих мундирах, що і російські війська, які вторглися до Криму. Українська влада старається діяти виключно мирно, обіцяє розширити права і повноваження регіонів (провести реформу місцевого самоврядування), намагається впровадити в дію мирний план врегулювання президента України Порошенка. Але очевидним є той факт, що жодні мирні заходи є недовірними у боротьбі з сепаратистами. Тому зараз у Східній Україні продовжується антитерористична операція по знищенню терористів-сепаратистів. Активну роль у конфлікті на Сході відіграє РФ. Суть сценарію – дестабілізувати економічну і політичну ситуацію, посилити громадянські конфлікти, зберегти свій вплив на Україну.

Україні необхідно більш активніше і жорстокіше протидіяти сепаратистським проявам. Також необхідно владним структурам дослуховуватись до думки проблемних регіонів та задовольнити їхні потреби. Також потрібно проводити необхідну інформаційну політику в державі з метою поширення правдивої інформації. Необхідно більш жорсткіші міри приймати до політиків та людей які закликають до сепаратизму в Україні.

Міжнародні організації є одними з найважливіших суб'єктів процесу врегулювання проявів сепаратизму. Необхідність пошуку механізмів врегулювання виникла ще у період Ліги націй. Тим не менше, основний сплеск інтересу і зосередження міжнародної спільноти на цих питаннях відбувся після закінчення холодної війни, коли сепаратизм почав проявлятися досить інтенсивно. В рамках міжнародних організацій існує ряд загальних критеріїв і принципів врегулювання конфліктів.

Міжнародні інструменти є критично важливими для надання допомоги у вирішенні проблеми сепаратизму, особливо, коли вони застосовуються досить рано, щоб не допустити ескалації конфлікту. Різні заходи, такі як дипломатія, моніторинг прав меншин, і врегулювання спорів можуть бути використані для забезпечення того, щоб держави і меншин взаємодіяли продуктивно і мирно.

Оскільки сепаратизм може серйозно вплинути на міжнародний мир і стабільність, за самою своєю природою такого роду конфлікти не є питанням двосторонніх відносин, тому такі питання повинні вирішуватись всією міжнародною спільнотою в рамках міжнародних організацій.

Переговори і посередництво також можуть бути іноді ефективними. Історичні події конфліктів на пострадянському просторі показали, що економічні санкції, що вживаються міжнародним співтовариством також мають обмежений вплив на комбатантів етнічних воєн, хоча деякі вчені припускають, що економічні санкції є кращими за будь – які політичні. Економічні санкції не принесли миру у Вірменії. Вірмени страждали кілька років, але не відмовилися від Нагірного Карабаху².

Поряд з ненасильницькими заходами врегулювання конфліктів, деякі ситуації вимагають застосування більш потужних засобів. У цьому зв'язку міжнародне втручання вважається більш ефективним засобом вирішення сепаратистських конфліктів. У відповідності до статті 41 Статуту ООН, Рада Безпеки має виключне право накладати обов'язкові санкції на державу. Але на практиці ми бачимо що досить часто учасники конфліктів не виконують ці рішення³.

Позиція ООН стосовно проблеми сепаратизму відбивається не тільки в її конкретних заходах у випадку конфлікту, але і в цілому в своїй політиці щодо прав меншин та захисту меншин. Після

¹ Парахонський, Б.О., Яворська, Г.М. (2014). *Актуальні виклики та загрози регіональній безпеці: висновки для України*. Київ: Аналітична доповідь, 25.

² Ахметов, А.А. (2013). *Сепаратизм в России и на постсоветском пространстве и пути его преодоления*: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва.

³ Сайт ООН. <www.un.org/ru/>.

1945 року, ООН, як правило, орієнтувалася на індивідуальні права людини і прагнула запобігти сепаратизму, зокрема, шляхом заохочення толерантності та не дискримінації. Ці принципи закріплені в ряді документів ООН, включаючи Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Конвенції ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти¹.

Таким чином, санкції міжнародних організацій є легітимним інструментом у боротьбі з міжнародними сепаратистськими конфліктами. Міжнародні організації, такі як ООН, Рада Європи і ОБСЄ (Організація з безпеки і співробітництва в Європі, до 1995 року - НБСЄ, Конференція з безпеки і співробітництва в Європі) є незамінними в процесі мирного регулювання сепаратистських конфліктів на пострадянському просторі. В рамках своїх внутрішніх норм та документів, вони встановлюють відповідну міжнародну та національну поведінку, яку кожна держава повинна використовувати для провадження своєї політики по відношенню до проблемних меншин. Крім того, в жовтні 1992 року НБСЄ в рамках зустрічі міністрів м. Женева прийняла «комплекс заходів» стосовно «мирного врегулювання конфліктів»².

ОБСЄ також розробила посередницький механізм орієнтований на запобігання конфліктів та пошук політичного рішення в постраждалих країнах. Слід зазначити що ОБСЄ є активним учасником діалогу врегулювання конфліктів у пострадянських державах.

Варто пам'ятати, що навіть кращі міжнародні експерти з кращих міжнародних організацій, з їх кращими рекомендаціями не можуть вирішити конфлікт, якщо сторони в цьому конфлікті не готові співпрацювати один з одним по цьому питанню.

Важливим моментом є чітке визначення державами прав меншин у своїх національних конституціях та інших правових документах, починаючи з дискримінації на етнічному, релігійному або культурному ґрунті. Міжнародні законодавчі акти захищають права осіб, що належать до етнічних меншин, а також захищають їхню мову, культурні традиції, релігійні переконання та етнічну ідентичність. У відповідності з міжнародними конвенціями, всі держави зобов'язані заохочувати расову та етнічну толерантність через систему освіти, шляхом викладання історії та культури національних та релігійних меншин. Крім того, меншини повинні мати право підтримувати культурні, соціальні, інформаційні та інші контакти з різними державами. Усі перераховані вище заходи мали б сприяти зменшенню сепаратистських тенденцій на пострадянському просторі і у світі в цілому. Хоча специфіка сучасних міжнародних відносин є особливою, і досить часто держави не дотримуються міжнародних угод чи рішення міжнародних організацій. Мовний сепаратизм на сьогоднішній день також активізувався на пострадянському просторі. Усі національні меншини повинні отримувати адекватну можливість для вивчення своєї рідної мови і можливості для використання цієї мови у відносинах з офіційними установами. Ще однією важливою умовою запобігання проявам сепаратизму є скасування дискримінації в галузі освіти за ознакою раси, релігії, або етнічної приналежності. Необхідним є представлення окремої або додаткової освіти для меншин, або, принаймні, дати всім етнічним групам максимальну свободу створювати, фінансувати і контролювати свої власні приватні освітні та культурні установи. У політичній сфері необхідно включити меншини в адміністративний і законодавчий процес. В якості основної відправної точки, меншини повинні мати можливість повною мірою брати участь у політичній системі країни шляхом участі в місцевих, регіональних і національних виборах. Якщо ж виключити меншини з адміністративних та законодавчих процесів, то це дійсно може підвищити заклики до проведення політичних або територіальних самовизначень і навіть сепаратизму серед проблемних меншин. Яскравим прикладом є національні меншини в складі Російської Федерації³.

У деяких випадках, коли меншини проживають в досить компактній територіальній одиниці, то їм може бути надана певна адміністративна автономія без шкоди для основної економічної, політичної та безпекової політики уряду. Деякі держави не хочуть надавати регіональній автономії, оскільки це може суперечити ідеологічним і політичним зобов'язанням (прикладом є Російська Федерація).

¹ Сайт ООН. <www.un.org/ru/>.

² Ахметов, А.А. (2013). *Сепаратизм в России и на постсоветском пространстве и пути его преодоления*: диссертация на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва, 101.

³ Дівак, В.В. (2010). *Сепаратизм як феномен сучасної політики*. Київ: Логос, 98.

Важливим аспектом врегулювання сепаратистських конфліктів на пострадянському просторі є застосування тільки мирних способів розв'язання спорів, не втручання у справи інших держав, дотримання міжнародного законодавства. Необхідно активно залучати міжнародну спільноту в якості посередників у вирішенні конфлікту, залучати миротворчі війська третіх сторін, використовувати міжнародний досвід в процесі пошуку ефективних механізмів врегулювання.

На сьогодні надважливим завданням порядку денного є прийняття міжнародної конвенції по боротьбі з сепаратизмом. Прийняття такого законодавства допомогло б системно боротись із цією проблемою, чіткіше класифікувати злочини пов'язані із сепаратизмом. Варто відзначити, що у сьогоденні міжнародно-правові механізми по боротьбі з сепаратизмом є неіснуючими і практично не виконуються. Це яскраво продемонстровано у випадку проявів сепаратизму на Сході України, де Російська Федерація порушила усі принципи міжнародного права і поставила під сумнів його існування.

Проаналізувавши і дослідивши дану тематику, ми дійшли наступних висновків, що пострадянський простір перенасичений сепаратистськими рухами. Основними епіцентрами сепаратистських тенденцій від розвалу Радянського Союзу і до сьогодні залишаються намагання Придністров'я від'єднатися від Республіки Молдова, протистояння Абхазії, Південної Осетії та Грузії, конфлікт в Нагірному Карабаху, сучасні події в українському Криму та у східних областях. Дані сепаратистські рухи є значною рушійною силою, і мають загрозливе значення для національної, регіональної та міжнародної безпеки. Проблема сепаратизму досить часто породжує значну кількість жертв, що гинуть внаслідок військових дій.

Варто зазначити що найбільш ефективними механізмами по запобіганню сепаратизму на сьогоднішній день є залучення міжнародних організацій (ОБСЄ, ЄС), які все ж ще маю певний авторитет і механізм впливу на сепаратистів і роблять певні дієві кроки у процесі врегулювання сепаратистських конфліктів в регіоні. Також ефективним є залучення провідних держав світу (США, Англії, Франції, Німеччини) до процесу боротьби з сепаратизмом.

Ще одним вагомим і ефективним механізмом є проведення ефективної етнічної, економічної та соціальної політики з боку центральних урядів по відношенню до сепаратистських регіонів. Це дасть змогу зблизитись з проблемними регіонами та протягом певного періоду повернути собі владу і довіру.

Також важливим є застосування правових заходів – звернення до суду, прийняття міжнародних конвенцій по боротьбі з сепаратизмом, що б дало змогу чітко визначати механізми боротьби та покарання за сепаратизм.

Економічні санкції на сьогоднішній день являються одним з найефективніших методів боротьби з проявами сепаратизму. Саме економічна блокада Росії та сепаратистських регіонів не дала можливості розгорнути повноцінну наступальну операцію проти України.

Переговорний процес та дипломатичні канали це історично підтверджений вагомий механізм вирішення конфліктів. В даному регіоні він все ж є мало дієвим, але в довгостроковій перспективі може принести успіх.

Оскільки Російська Федерація є найвагомим фактором сепаратизму на пострадянському просторі, то важливо постійно через всі можливі канали і засоби впливати на цю державу.

References

1. Akhmetov, A. A. (2013). *Separatism in Russia and in the postsoviet space and ways of its overcoming*: dissertation for the degree of candidate of political sciences. Moscow.
2. Divak, V. V. (2010). *Separatism as a phenomenon of modern politics*. Kyiv: Logos.
3. Parakhons'kij, B. O., Javors'ka, G. M. (2014). *Actual trends and threats to regional security: conclusions for Ukraine*. Kyiv: Analytical report.
4. Rezanova, M. L. Pridnistrov'skij konflikt – zmini formatu vreguljuvannja. <www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=gpgs5&issue=2005_2>.
5. Sajt OON. <www.un.org/ru/>.
6. Asmus, Ronald D. (2010). *A little war that shook the world: Georgia, Russia, and the future of the West*. New York: Palgrave Macmillan.

Vitalii Vlasiuk

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

HYBRID WAR, INTERNATIONAL LAW AND EASTERN UKRAINE

The relevance of this topic cannot be underestimated. The armed conflict in Donbas, non-recognition by the Russian Federation its aggression against Ukraine with a background of nearly undisguised participation of its troops in the conflict cast a serious challenge to international law, and in fact re-incarnated Brezhnev's doctrine about "limited sovereignty". Although, as spokesman Dmitriy Peskov said: "Putin protects international law". At the same time, the legal definition of the events is not clear. I would agree with Outi Korhonen that hybrid war erases legal categories of war and peace, state and person, aggression and defense. In particular, the commonly used term "hybrid war" at least requires additional and thorough study. On the other hand, the officially run by Ukraine counter-terrorist operation, known as ATO, is also often criticized by both lawyers and international lawyers. In any case, the problem is to define the role of the Russian Federation in the events.

Nevertheless, hybrid warfare is not a new phenomenon, and it could be examined through the law: in particular, international humanitarian law and human rights law, which are universal instruments related to any armed conflict.

This article, consistently tries to consider the concept of "hybrid war", including its place in international law and national law. In addition, I will try to analyze relevant rules of international humanitarian law, human rights law and some peculiarities in combating terrorism.

Key words: hybrid war, use of force, armed conflict, international law, Eastern Ukraine, war against terrorism.

The hybrid war problem has been examined by Frank Hoffmann (widely believed as an author of the concept of "hybrid war"), P. Mansur, M. Ayshervuda, S. Reeves, O. Korhonen, Y. Klimchuk.

The first thing is to be told about hybrid war is that modern international law does not define the term "hybrid war". Hybrid war is a new form of war, that combines regular and irregular (guerrillas, insurgents, terrorists) forces on the one field that may include both state and non-state actors that are designed to achieve common political goals¹. These forces are usually carried out carefully planned and coordinated military and non-military actions and pay special attention to the terrorist, criminal, manipulative and / or demoralizing methods².

Hybrid war does not change the nature of war, it only changes the ways in which forces are involved in its conduct. Despite the fact that this term is used very often, hybrid war dates back at least Peloponnesian War in V century BC. Moreover, the twentieth century is dominated by hybrid war³.

The term "hybridity" comes from the Latin *hybrida*, *hibrida* or *ibrida*, which means the image or trouble. Its main value is mix of something. The term comes from the field of biology and subsequently was used in linguistics and theory of races nineteenth century. Its modern use is in various academic disciplines. Hybridity means that one person combines effective action with two actors, and *vice versa* (interaction). Result / return is a hybrid mixture of both. Despite the action, as a result new actors may also be the result of hybridity. In addition, the tests may be impact on the interaction between actors⁴.

Some researchers believe that the term "hybrid war" emerged after 2000 and describes the different

¹ Mansur, P. (2012). Hybrid Warfare in History. In Murrey, W. and Mansur, P. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient Time to Present*. New York: Cambridge University Press, 1-17.

² Sandawi, S. (2011). Back into the Fog: Hybrid threats and the Future if Conflict. In Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Assymetr*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 273-285.

³ Murrey, W. (2012). What the Past Suggestes. In Murrey, W. and Mansur, P. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient Time to Present*. New York: Cambridge University Press, 289-307.

⁴ Riemar, A., Muhr, D. (2011). Take off Your Sunglasses: Hybridity and Cyber Warfare – Driving moments for Assymmetric Warfare. In Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Assymetry*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 57-90.

types of wars in Afghanistan and Iraq in 2006, when Israel attacked Hezbollah in Lebanon in 2008-09, and Hamas in Gaza. During the Vietnam War instead of hybrid war was used the term “difficult war”¹.

For many analysts combination of shia militias and traditional military tactics of guerrilla and terrorist actions represents a new approach to the war, which revolutionizes the conflict in the twentieth century.

History shows that hybrid war in one form or another can be rather normal human conflict rather than the exception. Incidentally, history also shows that such conflicts are the hardest to win².

The term “hybrid war” emerged after 2002 and became the subject of professional literature, but its military definition had more years to change their vagueness to clarity. In 2007 the hybrid nature of the war became clearer when the term was used in the Joint cornerstones concepts of joint operations for the US and other documents. State Security Strategy of the USA, published in 2008, described the irregular war (threats) as the highest priority for the Department of Security of the American Forces.

Irregular war and asymmetric war (often referred to as “fourth generation war” or 4GW) has emerged as a concept in the late 1980s and is considered as part of a hybrid war, and the term is often used as a synonym for the latter. But there is a difference between them: hybrid war means the simultaneous use of traditional and irregular military means, it can be a national or transnational, it is much broader view of war: the enemy or insurgent acts not only in urban centers, to demoralize the population, and can engage in open battle in remote areas as well, undermining government support. Thus, the hybrid war is a “strategic” and asymmetrical war may be local and is more “politically tactical”³.

The key characteristics of hybrid war is a struggle simultaneous presence of traditional and alternative (asymmetric) warfare, tactics and the use of simple and complex tactics of modern, high-tech weapons systems (such as air anti-aircraft missiles, anti-tank missiles, communication equipment), terrorism, regular troops armed civilians.

Other features are:

- change of the status of forces from state to non-state;
- *ad hoc* power clans or volunteers who act independently;
- small armed groups with impeccable ability to come back from irregular forces to state forces;
- small gang of militants who attack civilians;
- **irregular and terrorist forces being transformed into semi-funded by the state (other), providing weapons and training**⁴.

Also, we should agree with Mr. Korhonen that the hybrid force will not focus on gaining military victories, but on subjugation of power. Asymmetric war is a war between parties whose relative military power or strategy or tactics differ⁵.

Thus, hybrid war is not a standard set of various types of confrontations, and sometimes disorganized opposition radial shape, which is not governed by any military tactician, and is not seeking to obtain military victory, but creates its own environment of war - usually completely ignoring the *ius in bello* and other regulations⁶. Extending the traditional war on people, the hybrid power develops, limited otherwise, and extends the conflict in time and space, increasing the chance of winning, where they could not get a traditional military victory. In traditional war hybrid forces carry out operations to destroy their regular opponents, while other forces and other agencies need to work hard to clear the area of irregular forces, to

¹ Habermayer, H. (2011). Hybrid Threats and a Possible Counter-Strategy. In Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Asymmetry*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 249-272.

² Murrey, W. (2012). What the Past Suggests. In Murrey, W. and Mansur, P. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient Time to Present*. New York: Cambridge University Press, 289-307.

³ Korkisch, F. (2011). Arioser an Hybrid War – Airpower’s Role in Hybrid War needs Clarification: The U.S. View. In Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Asymmetry*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 91-118.

⁴ Habermayer, H. (2011). Hybrid Threats and a Possible Counter-Strategy. In Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Asymmetry*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 249-272.

⁵ Riemar, A., Muhr, D. (2011). Take off Your Sunglasses: Hybridity and Cyber Warfare – Driving moments for Asymmetric Warfare. In Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Asymmetry*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 57-90.

⁶ Habermayer, H. (2011). Hybrid Threats and a Possible Counter-Strategy. In Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Asymmetry*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 249-272.

establish lasting control over them and reorganize the public to their reconciliation¹.

It is worth saying that hybrid war in XXI century is even more dangerous because of the development of high-tech weapons. Irregular forces now fight armed with the latest weapons and equipment, which makes them very difficult to destroy. The combat ability in hybrid war is more than tanks, artillery, infantry, aircraft, ships and other weapons held by military force. Intelligence, civil relationship, psychological operations and civil resources are needed to fight the war in hybrid. The army can not fight against one item and ignore others².

There is controversy as to what legal paradigm applies to hybrid war: law enforcement or the military. Hybrid war is a combination of war and the actual law enforcement. Therefore, a *boievik* (gunman) in hybrid war combines features of international war criminal and ordinary soldier. Below, we will elaborate on what norms of International law shall be applicable for such *boieviks*. Nevertheless, taking the conflict in this way – as a hybrid – is not a useful basis for bringing the perpetrators to justice³. That is why I share the approach, proposed by M. Hnatovskiy – to divide artificially the conflict into two different legal precedents: internal armed conflict (Ukraine v. DNR/LNR) and international armed conflict (Ukraine v. Russia)⁴.

Taken together, this is the first hybrid complexity war for Korhonen - the complexity of distinction⁵. Other problems are retardation of positive law from the means and methods of hybrid warfare, and the lack of positive international law for the definition of a hybrid war.

Finally, hybrid war could, and I would say, should be deemed as clandestine war. Logically, it equals to non-declared war, and is connected to the crime of aggression.

International humanitarian law

Despite numerous violations of humanitarian law and international law in general that are taking place at all times – impunity keeps prevailing⁶. It is a paradox that together with the XX century developments in protection of human rights, their violation is also on the rise⁷. Internal conflicts and wars by proxy have become much more frequent than international conflicts nowadays. Due to little legislation regulating civil wars, countries extensively use this weakness to internalize matters to their utmost claiming that any involvement from the outside breaches their sovereignty.

Positive International humanitarian law does not regulate all possible situations⁸. Obviously, hybrid war is a kind of such situation.

After terrorist methods became a common practice, a question of abidance occurred: whether terrorists as unrecognized subjects of international law are required to preserve and can be held liable for non-compliance with international humanitarian law. Such status quo obstructs effective international engagement in the situations of humanitarian crisis. International actors are not able to acquire access to the territories controlled by the terrorists and what is most important – do not have the legal means to do it. One say, there is a prominent “Responsibility to protect” concept, but in fact it is too early to take it seriously.

¹ Mansur, P. (2012). Hybrid Warfare in History. In Murrey, W. and Mansur, P. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient Time to Present*. New York: Cambridge University Press, 1-17.

² Mansur, P. (2012). Hybrid Warfare in History. In Murrey, W. and Mansur, P. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient Time to Present*. New York: Cambridge University Press, 1-17.

³ Ross, A. (2008). The Body Counts: Civilian Casualties and the Crisis of Human Rights. In Bullard, A. *Human Rights in Crisis*. Ashgate.

⁴ Гнатівський, М.М. (2014). Взаємодія міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини під час Антитерористичної операції у східних регіонах України. У колективній монографії під заг. ред. Задорожного О.В. *Українська революція гідності, агресія РФ та міжнародне право*. Київ: К.І.С., 791–813.

⁵ Korhonen, O. Deconstructing the Conflict in Ukraine: The Relevance of International Law to Hybrid States and Wars. *German Law Journal*. <https://www.germanlawjournal.com/pdfs/Vol16-No3/PDF_Vol_16_No_03.6_KorhonenFinal.pdf>.

⁶ Mendez, J. Thematic report on the Use of Torture-tainted Evidence and The Exclusionary Rule. <<http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=14429&LangID=E>>

⁷ Ross, A. (2008). The Body Counts: Civilian Casualties and the Crisis of Human Rights. In Bullard, A. *Human Rights in Crisis*. Ashgate.

⁸ Гнатівський, М.М. (2014). Взаємодія міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини під час Антитерористичної операції у східних регіонах України. У колективній монографії під заг. ред. Задорожного О.В. *Українська революція гідності, агресія РФ та міжнародне право*. Київ: К.І.С., 791–813.

Contemporary humanitarian and human rights law find their origin in the World War II and the Holocaust, which have also had a hybrid nature. Yes, Article 1 of the UN Charter places the priority on human rights and on great collective security role of the Security Council. With the adoption of the Charter of the International Military Tribunal in Nuremberg international community has also determined another priority of accountability for massive violations of international law¹.

Indeed, International humanitarian law is applicable to all cases of armed conflict which may arise between two or more parties, even if the state of war is not recognized by one of them. Such non-recognition of the state of war should not have any effect on the applicability of the humanitarian law of war.

There are also two additional criteria derived from the practice: extent and sustained nature of armed violence, and the level of organization of non-state armed groups fighting against the regime². Given the well-known facts, the situation across Eastern Ukraine can be officially considered an armed conflict of a non-international character. The same conclusion was made by the “Human Rights Watch” NGO³. Thus, hostilities between these parties wherever they may occur in Ukraine are subject to the rules of International humanitarian law. These rules impose limits on how the fighting can be conducted, with the aim of protecting the civilian population and persons not, or no longer, directly participating in the hostilities.

Therefore, International humanitarian law is to be bound in the situation across Eastern Ukraine. Shall the consequences be considered now.

The Law of Geneva is directly inspired by the principle of humanity. It relates to those who are not participating in the conflict as well as military personnel *hors de combat*. It provides the legal basis for protection and humanitarian assistance carried out by impartial humanitarian organizations such as the International Committee of the Red Cross.

There are some basic rules that emerged out of the International humanitarian law, and are *prima facie* relevant to the conflict in Ukraine:

- Persons *hors de combat* (outside of combat) and those not taking part in hostilities shall be protected and treated humanely.
- It is forbidden to kill or injure an enemy who surrenders or who is *hors de combat*.
- The wounded and sick shall be cared for and protected by the party to the conflict which has them in its power. The emblem of the “Red Cross,” or of the “Red Crescent,” shall be required to be respected as the sign of protection.
- Captured combatants and civilians must be protected against acts of violence and reprisals. They shall have the right to correspond with their families and to receive relief.
- No one shall be subjected to torture, corporal punishment or cruel or degrading treatment.
- Parties to a conflict and members of their armed forces do not have an unlimited choice of methods and means of warfare.
- Parties to a conflict shall at all times distinguish between the civilian population and combatants. Attacks shall be directed solely against military objectives⁴.

The Geneva Conventions, by Article 3 common to them, which happens to be the first legal regulation of the internal armed conflict, stipulate that states shall apply certain rules in the case of conflict, not of an international character: “The parties to the conflict shall further endeavor to bring into force, by means of special agreements, all or part of the other provisions” of the Conventions.

Article 3 has already become something more than just a treaty provision – it was crystallized to the extent of customary law, which is confirmed by several International Criminal Tribunal decisions – *Prosecutor v. Tadic*, *Prosecutor v. Akayesu*, *Prosecutor v. Delalic* and *Prosecutor v. Furundzija*: “It is today clear that the norms of Common Article 3 have acquired the status of customary law in that most

1 Kaye, D. (2008). Human Rights Prosecutors? The High Commissioner for Human Rights, International Justice, and The Example of Syria. In Gaer, F., Broecker, C. (2013). *The United Nations High Commissioner for Human Rights: Conscience for the World*. Martinus Nijhoff Publishers, 245-268.

2 Гнатівський, М.М. (2014). Взаємодія міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини під час Антитерористичної операції у східних регіонах України. У колективній монографії під заг. ред. Задорожнього О.В. *Українська революція гідності, агресія РФ та міжнародне право*. Київ: К.І.С., 791–813.

3 Лист до Президента Порошенка щодо військових операцій в Луганську та Донецьку. *Human Rights Watch*. <<http://www.hrw.org/node/254564>>.

4 In van der Wolf, W., Tofan, C. (2013). *Law and War in Syria. A Legal Account of the Current Crisis In Syria*. International Courts Association. Njemegen.

States, by their domestic penal codes, have criminalized acts which, if committed during internal armed conflict, would constitute violations of Common Article 3”¹.

It should be noted that until now there is no precise definition of armed conflict as such, which allows a broad interpretation of the discussed Article. This fact, however, may be considered an asset allowing to lower the threshold of the article's application in order to ensure protection of the affected people in an internal armed conflict. The ICRC Commission's of Experts for the Study of the Question of Aid to the Victims of Internal Conflicts approach is that “the existence of an armed conflict, within the meaning of Article 3, cannot be denied if the hostile action, directed against the government is of a collective character and consists of a minimum amount of organization”². Nevertheless in some cases the state may claim that the situation does not constitute an internal armed conflict, but enforced maintenance of public order, while being reluctant to bind to the rules favoring political opponents. This is exactly what is currently happening in Ukraine. International Criminal Tribunal for Rwanda in its judgment of 2 September 1998 in the *Prosecutor v. Akayesu* case stated that “an armed conflict exists whenever there is protracted armed violence between governmental authorities and organized armed groups or between such groups within a State. International humanitarian law applies from the initiation of such armed conflicts and extends beyond the cessation of hostilities until, in the case of internal conflicts, a peaceful settlement is reached”³. Thus, the following features of an internal armed conflict derive from the latter:

- 1) possession of an organized military force together with the responsible authority;
- 2) recognition of the insurgents as belligerents or admission of the dispute to the agenda of the UNSC or General Assembly as a threat to international peace, breach of peace or an act of aggression;
- 3) administration of authority by belligerents within a particular territory.

Article 3 is the only article directly applicable to internal armed conflicts if the parties did not agree to bring into force in a special agreement other provisions of the Conventions. Such agreements are unfortunately very rarely concluded, and it remains an issue of moral duty rather than an obligation imposed by international law. However, in any case the customary rules of the law of war remain valid. Obligations are also imposed by international human rights law. Even though, Article 3 may be also applicable as human rights law – it does not leave to the state the possibility of derogation since it has a non-derogable status *per se*. Hence, Article 4 of the International Covenant on Civil and Political Rights also provides that no derogation is possible from the rights to life, freedom from torture, prohibition of slavery, no imprisonment for failure to fulfill contractual obligation, non-retroactivity of criminal law, recognition before the law and freedom of thought, conscience and religion.

Common Article 3 is binding for all parties to the conflict. It is generally accepted that it is binding on both, states and insurgents since upon ratification of the Geneva Conventions they become binding on all state's nationals, including rebels. Rebels are recognized as individuals under international law and therefore are also bound by Article 3, which constitutes the elementary considerations of humanity⁴. Its provisions fall under the definition of *erga omnes* obligations, however, they are not yet considered to be *jus cogens* even though Article 3 aims at protection of humanity, establishing the most fundamental human rights⁵. Article 53 of the Vienna Convention on the Law of Treaties provides that “a peremptory norm is a norm accepted and recognized by the international community of States as a whole as a norm from which no derogation is permitted and which can be modified only by a subsequent norm of general international law having the same character”. Article 3 definitely corresponds to these criteria but, taking into account the controversial *opinio juris* of the states, it remains applicable more as part of states' domestic law at a time. Nevertheless, there was an attempt, introduced by ICTY in the *Prosecutor v. Kupreskic* case to confer such status upon Article 3, providing that “most norms of international humanitarian law, in particular those prohibiting war crimes, crimes against humanity and genocide, are also peremptory norms of international

1 *Prosecutor v. Akayesu*, International Criminal Tribunal for Rwanda Case ICTR-96-4-T,

<<http://www.unict.org/sites/unict.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf>>.

2 Moir, L. (2002). *The Law of Internal Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

3 *Prosecutor v. Akayesu*, International Criminal Tribunal for Rwanda Case ICTR-96-4-T,

<<http://www.unict.org/sites/unict.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf>>.

4 The Case Concerning Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Merits), *Nicaragua v.*

United States of America (1986). <<http://www.icj-cij.org/docket/?sum=367&p1=3&p2=3&case=70&p3=5>>.

5 Moir, L. (2002). *The Law of Internal Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

law or *jus cogens*, i.e. of a non-derogable and overriding character”¹. This clearly condemns any reprisals against protection of human persons.

Taking the abovementioned into account, the humane treatment should be granted to individuals and single soldiers who surrender even if the armed group to which they belong continues to fight. On the other hand, civilians who don't participate in armed conflict should enjoy full protection. Article 3 permits distinction between participants of an internal armed conflict on the basis of nationality, which in some cases does not seem to be unreasonable. Nevertheless, human treatment should remain a prior concern in any case, and the principles of proportionality and distinction should be obeyed. Belligerent reprisals cannot be justified under this clause, and collective responsibility should follow in the case of derogation from it.

The 1977 Protocol II, additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-international Armed Conflicts is the second instrument of international humanitarian law applicable to the most intense and large-scale internal armed conflicts, which at the same time develops and supplements common Article 3. It does not however contain the full Martens Clause, in particular the part concerning the relevance of “the principles of international law derived from established custom”. The Protocol is binding upon all Contracting Parties as well as the insurgents participating in military activities during internal unrest. In case of the latter several criteria have to be met though, according to L. Moir:

- 1) contracting Parties must have intended the Protocol to be binding for the insurgents;
- 2) correspondingly, the insurgents must accept rights and duties conferred upon them².

Furthermore, since Article 3 of the Geneva Conventions is binding for all parties to the internal armed conflict – Additional Protocol II as its extension should be considered binding as well. Protocol II and common Article 3 are unilateral obligations and apply automatically, regardless of conduct of the other party and the extent to which it observes the law.

Protocol II further requires certain conditions to be met by the insurgents: possession of a responsible authority and territorial control. In that case, they can also benefit from the protection provided by the Protocol to all persons affected by the armed conflict as stipulated in Article 1.

Article 4 of the Protocol II extends the most universally accepted principles of civilization provided for in common Article 3, adding the prohibition of collective punishments, terrorism, slavery, pillage, rape, enforced prostitution and indecent assault together with threats to commit such acts. Detailed protection is also granted to children. It is furthermore prohibited to order that there shall be no survivors in a fight.

Article 5 is based on Conventions III and IV and International Covenant on Civil and Political Rights and specifically applies to those “deprived of their liberty for reasons related to the armed conflict, whether they are interned or detained”.

Article 13 embodies the core principle of distinction in granting protection to the civilian population as a whole. It imposes obligations not only upon the party in control of the territory populated by civilians but upon everybody involved in the conflict. Some of the main and most abused loopholes in this provision are that it does not protect against indiscriminate or disproportionate attacks or use of civilians as human shields.

Article 14 prohibits starvation of civilians as a method of warfare. Therefore, objects indispensable for their survival are also protected. Article 15 prohibits attacks of objects containing dangerous forces, e.g. such as nuclear power, if it would endanger the civilian population. Article 16 protects cultural and historical heritage and places of worship. The forced movement of civilians is outlawed by Article 17, unless required by military reasons or considerations of security.

Unlike Additional Protocol I, Additional Protocol II does not contain specific provisions requiring respect for and protection of humanitarian relief personnel and objects and obliging parties to the conflict to allow and facilitate rapid and unimpeded passage of humanitarian relief for civilians in need and to ensure the freedom of movement of authorized humanitarian relief personnel, although it can be argued that such requirements are implicit in Article 18(2) of the Protocol. These requirements have crystallized, however, into customary international law applicable in both international and non-international armed conflicts as a result of widespread, representative and virtually uniform practice to that effect.

In this respect it should be noted that while both Additional Protocols I and II require the consent of the parties concerned for relief actions to take place, most of the practice collected does not mention this

1 *Prosecutor v. Kupreskic*, International Criminal Tribunal for former Yugoslavia. <<http://www.icty.org/x/cases/kupreskic/tjug/en/kup-tj000114e.pdf>>.

2 Moir, L. (2002). *The Law of Internal Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

requirement.

Over the last few decades, there has been a considerable amount of practice insisting on the protection of international humanitarian law in non-international armed conflicts. This body of practice has had a significant influence on the formation of customary law applicable in non-international armed conflicts. Like Additional Protocol I, Additional Protocol II has had a far-reaching effect on this practice and, as a result, many of its provisions are now considered to be part of customary international law.

Examples of rules found to be customary and which have corresponding provisions in Additional Protocol II include: the prohibition of attacks on civilians, the obligation to respect and protect medical and religious personnel, medical units and transports, the prohibition of attacks on objects indispensable to the survival of the civilian population, the obligation to respect the fundamental guarantees of civilians and persons *hors de combat*, the obligation to search for and respect and protect the wounded, sick and shipwrecked, also, to search for and protect the dead. UN General Assembly in its Resolution 2444 from 19 December 1968 recognized the “necessity of applying basic humanitarian principles in all armed conflicts”. Resolution 2675 from 9 December 1970 also refers to armed conflicts without narrowing it down to either international or internal. Thus, basic principles for the protection of civilian populations in armed conflicts should be preserved at all times since the civilian population is in special need of increased protection in time of armed conflict. It includes the following statements:

- 1) fundamental human rights continue to apply fully in situations of armed conflict;
- 2) in military operations a distinction should be made between those who are participating in the conflict and civilians;
- 3) civilian population should be spared from ravages of war to the largest extent possible; civilians should not be the object of military operations, reprisals and forcible transfers;
- 5) hospitals and other places meant for the protection of civilians should not be the object of military operations.

However, the most significant contribution of customary international humanitarian law to the regulation of internal armed conflicts is that it goes beyond the provisions of Additional Protocol II. Indeed, practice has created a substantial number of customary rules that are more detailed than the often rudimentary provisions in Additional Protocol II and has thus filled important gaps in the regulation of internal conflicts.

All state parties to the Geneva Conventions are obliged to introduce provisions for the prosecution of humanitarian law violations into their national legislation.

Despite few weaknesses and contradictions currently available rules provide a sufficient framework for internal armed conflicts.

International human rights law: fundamental guarantees

International human rights law continues to apply during armed conflicts, as expressly stated in the human rights treaties themselves, although some provisions may, subject to certain conditions, be derogated from in time of public emergency. The continued applicability of human rights law during armed conflict has been confirmed on numerous occasions in state practice and by human rights bodies and the International Court of Justice. Most recently, the Court, in its advisory opinion on the legal consequences of the construction of a wall in the occupied Palestinian territories, confirmed that “the protection offered by human rights conventions does not cease in case of armed conflict” and that while there may be rights that are exclusively matters of international humanitarian law or of human rights law, there are others that “may be matters of both these branches of international law”¹.

International human rights law refers to the body of international law designed to promote and protect human rights at the international, regional and domestic levels. As a form of international law, international human rights law is primarily made up of treaties, agreements between states intended to have binding legal effect between the parties that have agreed to them; and customary international law, rules of law derived from the consistent conduct of states acting out of the belief that the law required them to act that way. Other international human rights instruments while not legally binding contribute to the implementation, understanding and development of international human rights law and have been recognized as a source of political obligation.

Enforcement of international human rights law can occur on either a domestic, regional or

¹ In van der Wolf, W., Tofan, C. (2013). *Law and War in Syria. A Legal Account of the Current Crisis In Syria*. International Courts Association. Njemegen.

international level. States that ratify human rights treaties commit themselves to respecting those rights and ensuring that their domestic law is compatible with international legislation. When domestic law fails to provide a remedy for human rights abuses parties may be able to resort to regional or international mechanisms for enforcing human rights. Though, in many cases this could be impeded by the SC permanent members for different reasons.

International human rights law is closely related to, but distinct from international humanitarian law. Similar, because the substantive norms they contain are often similar or related – for example both provide a protection from torture. Distinct because they are regulated by legally distinct frameworks and usually operate in different contexts and regulate different relationships. Generally, human rights are understood to regulate the relationship between states and individuals in the context of ordinary life, while humanitarian law regulates the actions of a belligerent state and those parties it comes into contact with, both hostile and neutral, within the context of an armed conflict. In line with the ICJ advisory opinion in *Legal Consequences of the Construction of Wall in the Occupied Palestinian Territory*, both International humanitarian law and Human rights law should be applied by case.

Ukraine is bound by both applicable treaty and customary human rights law. More over, Ukraine is a part to the European Convention on Human Rights.

There is increasing acceptance that armed non-state actors are also bound by at least customary norms of international human rights law. This would cover the armed groups in Ukraine. Thus, the UN Assistance Mission in Afghanistan stated in February 2012 that:

While non-State actors in Afghanistan, including non-State armed groups, cannot formally become parties to international human rights treaties, international human rights law increasingly recognizes that where non-State actors, such as the Taliban, exercise *de facto* control over territory, they are bound by international human rights obligations¹.

The following rights are indispensable, including situations of non-international armed conflicts:

- The right to life;
- The rights to liberty and security;
- The prohibition of torture;
- The right to fair trial.

Finally, the abovementioned rights must be guaranteed by every party to the conflict in Eastern Ukraine. But combating terrorism creates to some extent another rules of the game, more strict, and less human. Thus, below we will examine some derogations, which generally remain within necessity and proportionality.

Hybrid war and terrorism

First, it should be mentioned that International law does not provide a solid framework for terrorism. Just like it doesn't for hybrid warfare. Second, there are enough arguments to consider so-called DNR and LNR as terrorist organizations in line with both international and national law. Though there is no official recognition of these entities as terrorist in the international level.

Arguably, there are two important questions. The first one, whether combating terrorism justifies possible human rights violation. The second deals with interconnection between presumably terrorist organizations, and a third state which is believed to be a sponsor.

The current international legal framework for combating terrorism is comprised of: UNSC Resolutions 1373 (2001) and 1624 (2005), UNSC Resolutions on Al-Qaeda and Taliban 1267 (1999), 1333 (2000), 1390 (2002), 1735 (2006) and 2178 (2014), UNSC Resolutions on weapon of mass destruction 1540 (2004) and 1673 (2006) and United Nations conventions against terrorism, among them Convention for the Suppression of Terrorist Bombing and Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism. It is quite surprising that together with the growing influence of the Islamic State and extremists in Eastern Ukraine in 2015 there was not a single document adopted in this regard neither by the UNSC nor by the General Assembly. A working group is drafting a new convention addressing international terrorism under the universal jurisdiction principle but the process of adopting a new convention might be very time-consuming while the current circumstances require immediate action.

Apart from international instruments there are also regional instruments. Those applicable to Ukraine and Russia in particular are adopted by the Council of Europe. They are mostly declaration and guidelines,

¹ In van der Wolf, W., Tofan, C. (2013). *Law and War in Syria. A Legal Account of the Current Crisis In Syria*. International Courts Association. Njemegen.

and three conventions: Convention on laundering, search, seizure and confiscation of the proceeds from crime and on the financing of terrorism, Convention on the prevention of terrorism and European Convention on the suppression of terrorism.

In its Article 2 (b) International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism provides a definition of terrorism: “Any act intended to cause death or serious bodily injury to a civilian, or to any other person not taking active part in the hostilities in a situation of armed conflict, when the purpose of such act, by its nature or context, is to intimidate a population, or to compel a government or an international organization to do or abstain from doing any act”.

According to UNSC Resolution 1373 (2001) financing of terrorist acts is criminalized. Funds and economic resources used for sponsoring terrorism should be frozen. In this regard, United Nations member states should cooperate through bilateral and multilateral agreements. A Counter-Terrorism Committee, composed of 15 members of the UNSC, has been established in order to assist the member states in the implementation of the counter-terrorism instruments.

Article 2 of the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism defines an offense of financing terrorism as an act committed by a person who by “any means, directly or indirectly, unlawfully and willfully, provides or collects funds with the intention that they should be used or in the knowledge that they are to be used, in full or in part, in order to carry out” a terrorist act. Such conduct constitutes an offense also when a person attempted to carry it out or participated in it as an accomplice, organized or directed others to participate in this act as well as intentionally contributed to the commission of the financing of a terrorist act performed by a group of persons.

Terrorist attacks have been recognized as a threat to peace in the UNSC Resolution 1368 (2001), but have not yet been acknowledged as an actual breach of peace or acts of aggression¹. Such concept was developed due to the fact that after the 9/11 attack in the United States its right to self-defense in this regard was approved. It goes in line with the UNSC position of pursuing the interests of its permanent members. Furthermore, the concept of a granted right to self-defense also entitles third states to act in collective self-defense, which in the present situation inside Ukraine might be also used by its neighboring countries.

The question remains though whether terrorist attacks are covered by International humanitarian law, and what are general conditions in fighting terrorism. It will certainly be the case if they have been conducted in connection to an armed conflict. Such connection has to undergo a certain test of the relation to the armed conflict as a whole, previously proposed by ICTY in the *Delalic* judgment. It has to be proven that the act was committed as part of hostilities in an area controlled by one of the parties to the conflict, and it does not necessarily have to be a part of its practice or policy². It is important to note that the anti-terrorist conventions are not applicable in the situation of an armed conflict as they aim at the maintenance of international peace and security before the conflict has occurred. The combatants who participate in the hostilities are exempt from the rule of the anti-terrorist conventions. Nevertheless, in cases of hostage-taking the states are required to prosecute the perpetrators in accordance with these conventions. Terrorists are not recognized as combatants under international humanitarian law and are not entitled to use violence. They are not civilians either and may possess the status of unprivileged belligerents, which does not grant them the treatment of prisoners of war³. From this point of view, treating the current East-Ukrainian conflict as internal is more beneficial for Ukraine.

Only international community can stop armed groups involved in terrorism. In this regard, it is necessary to know how to make them interested to talk. R. Thakur suggests that a democracy is instrumental in combating terrorism as it eliminates the grounds for it. People should be free to choose the way they are ruled, and those who rule them, and United Nations are capable of assisting in this process of democracy-building⁴. Same time, the last events in the Middle East clearly show that poor people are much more interested in food and water, and mythical justice. They do not want to decide, they want to be ordered, and to be a part of something great like Islamic State. Worth to note, human rights is not something important in a system of their values.

Available evidence clearly shows Russia's support for different parties to the conflict. The fact that the states in question do not interfere and don't become directly involved in the conflict doesn't entitle them

1 Bianchi, A., Naqvi, Y. (2011). *International Humanitarian Law and Terrorism*. Hart.

2 *Prosecutor v. Tadic*, International Criminal Tribunal for former Yugoslavia. <<http://www.icty.org/x/cases/tadic/tjug/en/tad-ts/70507JT2-e.pdf>>.

3 Bianchi, A., Naqvi, Y. (2011). *International Humanitarian Law and Terrorism*. Hart.

4 Thakur, R. (2006). *The UN, Peace, and Security*. Cambridge: Cambridge University Press.

to reject their interest in treating any of the parties advantageously. Therefore, the Ukrainian civil war may amount into a “war by proxy”.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) in the *Prosecutor v. Tadic* Appeals Chamber judgment stated that “a case of internal armed conflict, breaking out on the territory of a State, may become international... if some of the participants in the internal armed conflict act on behalf of another State”¹. Thus, Russia’s involvement in the Ukrainian conflict through sponsoring different rebel groups, will have to undergo the “overall control” tests as to what degree the authority is exercised, and whether the armed forces fighting on their behalf, even if they don’t possess the formal status of their organs, turn the *prima facie* internal conflict into international². The relationship of actual dependence is required to take place in this case. The ICTY has subsequently mentioned that “if, in an armed conflict, paramilitary units “belong” to State other than the one against which they are fighting, the conflict is international and therefore serious violations of the Geneva Conventions may be classified as “grave breaches”³. In particular during World War II, it has been agreed that states will be held responsible for the conducts of irregular groups sponsored by them. Hence, those having a *de facto* power should be held responsible for committed violations of international humanitarian law.

Special Court for Sierra Leone in the *Taylor* case held that “anyone who provides arms to the government forces or to armed opposition groups who is aware of the substantial likelihood that they would be used to commit international crimes may themselves be guilty of aiding and abetting those crimes”⁴. This may be relevant in Ukraine given the possibility that reprisal massacres by opposition forces will take place, or have already taken place. Another issue is a dawn of MH-17 flight, presumably committed by the Russian Federation soldiers, or by use of its anti-aircraft missile at least.

Giving arms to the DNR would be considered interference with Ukrainian state sovereignty as Poroshenko’s government remains the recognized entity in Ukraine.

At the same time, the principle of non-intervention should be preserved as defined by the International Court of Justice in the *Nicaragua* case and political, economic and social matters should remain within the jurisdiction of the parent state. The indirect support of any subversive or terrorist armed activities inside the state should also be understood under such prohibited intervention⁵.

It has been admitted by the independent international commission of inquiry on Syrian Arab Republic that involvement of neighboring countries in supporting conflicting parties expands the crises beyond the borders and threatens security and stability in the whole region. The risk of further destabilization constitutes a serious concern. State parties to the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism have to take measures to prevent funding of the attacks against civilians. Private sponsors and foreign advisors providing assistance are responsible for the conduct that takes place under their control.

International law envisages legal interest of all states where certain norms are violated by any third state. In particular, it concerns *erga omnes* obligations binding for all states and entitling all states to act when such obligations are breached, among them: acts of aggression, genocide, basic human rights and certain obligations under international humanitarian law and torture. Nevertheless the common opinion is that enforcement of such rules reflects political, economic and social interests of the powerful actors of the current time. Therefore international law stands applicable for peace, security and justice to the extent agreed by the states as an issue of solidarity within a community. It brings to the conclusion that the state values, benefits and interest of survival are prevailing rather than those of a human being.

It is clear that international law provides rules regulating the behavior of third countries towards situations of internal unrest inside the country in question and committed violations of universally accepted norms. However, these instruments of influence expect the undertaking party to act with due diligence and

1 *Prosecutor v. Tadic case*, International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia, <<http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>>.

2 *Prosecutor v. Tadic case*, International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia, <<http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>>.

3 *Prosecutor v. Tadic case*, International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia, <<http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>>.

4 *Prosecutor v. Taylor case*, Special Court for Sierra-Leone. <<http://www.scsldocs.org/documents/view/6981-6981>>.

5 The Case Concerning Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Merits), Nicaragua v. United States of America (1986). <<http://www.icj-cij.org/docket/?sum=367&p1=3&p2=3&case=70&p3=5>>.

good intentions, which, pursuant to the number of risks and circumstances is often not possible. Therefore, in the sphere of individual states' performance international law is lacking the paramount mechanism of influence and control, the availability of which in the modern world is more than desirable.

National Settlement

Ukraine and Russia both are members of the UN, and therefore they are also parties to all conventions that compose the system of humanitarian law. As has been said before, unlawful acts under these conventions should also be reflected in national legislation of Ukraine and Russia.

The Criminal Code of Ukraine (CCU) includes Chapter XIX "Crimes against the established order of military service (war crimes)". In chapter 1, article 401 is indicated that subjects of such crimes are military and military service, leaving aside all other potential participants of war and crimes such as civilians with weapons, insurgents, guerrillas, rebels, separatists and terrorists. They can be considered as accomplices, then said in chapter 3, article 401 of the Criminal Code, but we know that it is not the same thing. Many actions (and omissions) are criminalized for dealing with state property and disobedience to the authorities, but there are actually crimes directly related humanitarian law: article 432 (looting), article 433 (abuse of a population in an operational zone), article 434 (ill-treatment of prisoners of war) and article 435 (illegal use of symbols of the Red Cross, Red Crescent, Red Crystal and abuse it). Based on the current circumstances, it should be noted that a huge drawback is that for war crimes that directly violate international humanitarian law, can be held liable only military. In the area of ATO they have become common, but with no reflection in the Ukrainian legislation.

A separate section XX of the CCU includes crimes against peace, human security and international law. Obviously, the legislator was guided by intent to draw CCU in compliance with international law, or at least to create such an impression. However, since Ukraine has not yet ratified the Rome Statute, which provided for such crimes - they are there in the CCU. Consequently, article 436 criminalizes the promotion of war and, since recent amendment, manufacturing, distributing communist, Nazi symbols and propaganda of the Communist and National Socialist (Nazi) totalitarian regimes (article 436-1). Planning, preparation, launching and conducting an aggressive war is prohibited by the article 437. Noteworthy is article 438 - violations of the laws and customs of war, which involved abuse of prisoners of war or civilians, the expulsion of civilians for forced labor, looting of national property in occupied territory, the use of means of warfare prohibited by international law and other violations of the laws and customs of war.

Other articles of Section XX involve the use of weapons of mass destruction (article 439), development, production, purchase, storage, sale or transportation of weapons of mass destruction (article 440), ecocide (article 441), genocide (article 442), assault a life of representative of a foreign state (article 443), crimes against persons and institutions that have international protection (article 444), repeatedly and separately - illegal use of symbols of the Red Cross, Red Crescent, Red Crystal (article 445), piracy (article 446) and mercenaries (article 447).

Section VII "Crimes in the sphere of economic activity" includes article 209-1, which involves the deliberate violation of the law on prevention of legalization (laundering) of proceeds from crime or terrorist financing. Section IX "Crimes against public safety" includes articles 258, which prohibits terrorist acts, as well as article 258-1 - involvement in the commission of a terrorist act, article 258-2 - public incitement to commit a terrorist act, article 258-3 - the creation of a terrorist group or terrorist organization, article 258-4 - facilitate the commission of a terrorist act and article 258-5, which criminalize terrorist financing. Separately, have been adopted Law "On prevention of legalization (laundering) of proceeds from crime, terrorist financing and the financing of proliferation of weapons of mass destruction" and law "On combating terrorism".

It should be noted that the Criminal Code does not contain the term "non-state armed groups", and therefore does not consider such groups as the subjects of the aforementioned crimes. Thus, the legislation Ukraine is not oriented to potential participants of hybrid war.

On the other hand, Russia is well prepared for the hybrid war. Section 33 "Crimes against military service" of its Criminal Code (CCRF) in the article 331 contains a clause that responsibility for war crimes in wartime or under military circumstances shall be governed by the legislation of wartime. Thus, unlike the Criminal Code of Ukraine the CCRF makes possible responsibility for war crimes not only for servicemen.

Section 34 is named "Crimes against the peace and security of mankind". The similarity with the CCU is not accidental, because Russia also has not ratified the Rome Statute. This section criminalizes planning, preparation, unleashing and conducting a war of aggression in article 353 and, most interestingly, public calls for breaking an aggressive war in article 354. One say, what is wrong, but in fact this provision

is completely inconsistent with most current broadcasting Russian TV channels. Indeed, as they show, the most popular motto of Russian people is “Putin, vvodi voiska!” (“Putin, put in troops!”). Given an absent of legal grounds for such entering under International law, it sounds just like the article 354 prescribes in its body. Still, no one is charged. In article 355 is prohibited development, production, stockpiling, acquisition or sale of weapons of mass destruction. The use of prohibited means and methods of warfare is criminalized by article 356. Other articles prohibit no more and no less than genocide (article 357), ecocide (article 358), mercenaries (article 359) and attack on persons or institutions who enjoy international protection (article 360). This is the last article in the CCRF and apparently almost no article contains references to international humanitarian law.

Nevertheless, there are a lot of articles devoted to terrorism: article 205 (terrorist act), article 205-1 (facilitating terrorist activity), article 205-2 (public calls to terrorist activity or public justification of terrorism), article 205-3 (passing training with the aim of terrorist activity), article 205-4 (organization of a terrorist organization and participation in it), article 205-5 (organization of terrorist organizations).

Unlike the CCU the CCRF contains a definition of extremism: article 280 (public calls for extremist activity implementation), article 282-1 (organization of an extremist group) and article 282-2 (organization of an extremist organization).

Therefore, in the criminal legislation of Ukraine and Russia there are rare hybrid war components settled, though this is not addressed as such.

Military Doctrine of Ukraine was approved in 2012, and does not mention directly hybrid war or a threat or as a trend or issue. However, there are some assumptions are far in the context of issues of military-political relations:

“Incomplete legal registration of the state border of Ukraine, so that the probability of nomination territorial claims to Ukraine and the emergence of disputes between States remains;

manifestations of separatism, caused by dissatisfaction because of cultural needs of ethnic minorities, low living standards and peculiarities of national ethnic policy of neighboring States;

interference in Ukraine's internal affairs of other States to warm socio-political, interdenominational and interethnic relations, creating unforeseen unlawful paramilitary or armed groups.”

Further, it states that Ukraine considers as a military and political risks or challenges that increase the level of threat of use of military force against Ukraine, intention or action states:

“Informational and psychological measures to destabilize the sociopolitical situation, interethnic and interfaith relations in Ukraine or its separate regions and areas where national minorities;

support of separatism.”

Russia's military doctrine, approved in 2014, does not mention hybrid war, but there are interesting points on the main external military threats to Russia:

“- application of armed force on the territory of states, contiguous to the Russian Federation and its allies, in violation of International law;

- existence (appearance) of armed conflicts, and its escalation on the territory of contiguous states;

- development of global threats of extremism (terrorism) and its new forms under conditions of lack of international co-operation in this issue;

- existence (appearance) of focal international ethnic and religious conflicts, tensions, activities of armed radical groups and private foreign companies on the territory of states, contiguous to the Russian Federation and its allies;

- establishment in the states, contiguous to the Russian Federation, regimes, including, as a result of coup, which policy endanger interests of the Russian Federation.

Also, there are other provisions which characterize modern armed conflicts:

“a) combined application of military force, political, economic, informational and other non-military measures, implemented with the extensive use of the protest potential of the population, and special operations forces;

g) establishment in the territories of the warring parties a permanent war zone;

h) participation in the military actions of irregular armed groups and private military companies;

j) use of indirect and asymmetric modes of action;

k) use of externally-funded and managed by the political forces, social movements.”

Therefore, the main objective of deterrence and prevention of military conflicts are:

“creating conditions for reducing the risk of the use of information and communication technologies in the military-political purposes for acts contrary to international law against the sovereignty, political

independence, territorial integrity of States and a threat to international peace, security, global and regional stability.”

If one asks about the most hypocritical provision, I would oscillate among the following two:

“Demonstration of military force during exercises on the territories of states contiguous with the Russian Federation and its allies” is surprisingly deemed as a threat for the Russian Federation, and

“The Russian Federation considers it lawful to utilize the Armed Forces, other troops and bodies to repel aggression against it and (or) its allies, and maintaining (recovery) of the world to address the UN Security Council and other collective security structures, as well as to ensure the protection of its citizens beyond the outside the Russian Federation in accordance with the generally recognized principles and norms of international law and international treaties of the Russian Federation.” In other words, we shall fight for our citizens abroad.

In contrast to the Ukrainian and Russian military doctrine, the doctrine of the United States contains a hybrid concept of war and even underlines the need to have it in mind. In the doctrine stating that it is difficult to distinguish between traditional and irregular war, because it is one piece and includes many elements, both traditional and irregular. Creative, dynamic and synergistic combination of both is most effective. All US military operations since the terrorist attacks September 11, 2001 were irregular.

In American doctrine is also determining irregular war (emphasis on precisely this term) - violent struggle among state and non-state actors for legitimacy and influence the appropriate population. Irregularity of this form is its non-Westphalia context. US hybrid approach to war is that military action is not enough to win. That is why the United States developed a unified doctrine that combines offensive, protective and stabilization operations.

No need to carry out a deep analysis to see how backward is the doctrine of Ukraine and Russia and how detailed and modern is the doctrine of the United States. The same applies to the legislation and its compliance with the requirements of modern reality.

Conclusion

The concept of hybrid war is not developed enough in International law. In fact, this term remains mainly in political or military dictionaries. There is no simple answer to the question what kind of war is hybrid war. Its more common features are believed the following: a struggle simultaneous presence of traditional and alternative (asymmetric) warfare, tactics and the use of simple and complex tactics of modern, high-tech weapons systems (such as air anti-aircraft missiles, anti-tank missiles, communication equipment), terrorism, regular troops armed civilians. Consequently, some authors consider hybrid war just like non-declared war, thus – non-recognized international armed conflict.

As to the Eastern Ukraine, no doubt the situation could be amounted to an internal armed conflict. From the other hand, there is still only one state involved into the conflict officially. Therefore, the approach to divide the conflict into two legally different conflicts seems to be quite constructive.

In hybrid war one of fighting sides is not a subject of International law in majority of cases. So, the question arises as what is its legal status, and what rules should be applied: just national law, just international, or both of them and to what extent.

In international law, relevant norms are: common article 3 for Geneva Conventions, its Additional Protocol II, and a good portion of international human rights norms. Also, in some cases it is appropriate to apply international anti-terrorist conventions.

National legislation of Ukraine is not ready to deal with a threat of hybrid warfare. A somewhat better this problem is solved in the legislation of the Russian Federation. The criminal codes of these countries haven't neither compliance with international humanitarian law, nor mention of unusual military action.

Military doctrine of Ukraine and Russia also does not contain the concept of a hybrid war, unlike the US military doctrine which details the threat of hybrid war and regulates the proper response.

References

1. Bianchi A., Naqvi Y. (2011). *International Humanitarian Law and Terrorism*. Hart.
2. Bullard, A. (2008). *Human Rights in Crisis*. Ashgate.
3. Kaye, D. (2008). Human Rights Prosecutors? The High Commissioner for Human Rights, International Justice, and The Example of Syria. In Gaer F., Broecker C. *The United Nations High Commissioner for Human Rights: Conscience for the World*. Martinus Nijhoff Publishers, 245-268.
4. Zadorozhnyi, O. V. (zah. red.) (2014). *Ukrayins'ka revolyutsiya hidnosti, ahresiya RF ta mizhnarodne pravo*. Kyiv: K.I.S.
5. Moir, L. (2002). *The Law of Internal Armed Conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.

6. Murrey, W. Mansur, P. (2012). *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient Time to Present*. New York: Cambridge University Press.
7. Schröfl, J., Rajae, B., Muhr, D. (2011). *Hybrid and Cyber War as Consequences of the Assymetry*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
8. Thakur, R. (2006). *The UN, Peace, and Security*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Van der Wolf, W., Tofan, C. (2013). *Law and War in Syria. A Legal Account of the Current Crisis In Syria*. Njemegen: International Courts Association.

Court Decisions

1. The Case Concerning Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Merits), *Nicaragua v. United States of America* (1986). <<http://www.icj-cij.org/docket/?sum=367&p1=3&p2=3&case=70&p3=5>>.
2. *Prosecutor v. Tadic case*, International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia. <<http://www.icty.org/x/cases/tadic/acjug/en/tad-aj990715e.pdf>>.
3. *Prosecutor v. Taylor case*, Special Court for Sierra-Leone. <<http://www.scsldocs.org/documents/view/6981-6981>>.
4. *Prosecutor v. Kupreskic*, International Criminal Tribunal for former Yugoslavia. <<http://www.icty.org/x/cases/kupreskic/tjug/en/kup-tj000114e.pdf>>.
5. *Prosecutor v. Akayesu*, International Criminal Tribunal for Rwanda, Case ICTR-96-4-T. <<http://www.unict.org/sites/unict.org/files/case-documents/ict-96-4/trial-judgements/en/980902.pdf>>.

Articles and Reports

1. Korhonen, O. Deconstructing the Conflict in Ukraine: The Relevance of International Law to Hybrid States and Wars. *German Law Journal*. <https://www.germanlawjournal.com/pdfs/Vol16-No3/PDF_Vol_16_No_03_6_KorhonenFinal.pdf>.
2. Mendez, J. Thematic report on the Use of Torture-tainted Evidence and The Exclusionary Rule. <<http://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=14429&LangID=E>>.

UN SC Resolutions

1. UNSC Resolution 1267 (1999) of 15 October 1999 S/RES/1267 (1999). <<http://www.state.gov/j/ct/rls/other/un/5110.htm>>.
2. UNSC Resolution 1333 (2000) of 19 December 2000 S/RES/1333 (2000). <<http://www.state.gov/documents/organization/5265.pdf>>.
3. UNSC Resolution 1373 (2001) of 28 September 2001 S/RES/1373 (2001). <[http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=S/RES/1373\(2001\)](http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=S/RES/1373(2001))>.
4. UNSC Resolution 1390 (2002) of 16 January S/RES/1390 (2002). <<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/1267%20SRES%201390.pdf>>.
5. UNSC Resolution 1540 (2004) of 28 April 2004 S/RES/1540 (2004). <[http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=s/res/1540\(2004\)](http://www.un.org/Docs/journal/asp/ws.asp?m=s/res/1540(2004))>.
6. UNSC Resolution 1624 (2005) of 14 September 2005 S/RES/1624 (2005) <<http://www.refworld.org/docid/468372832.html>>.
7. UNSC Resolution 1673 (2006) of 17 April 2006 S/RES/1673 (2006) <<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/Disarm%20SRES1673.pdf>>.
8. UNSC Resolution 1735 (2006) of 22 December 2006 S/RES/1735 (2006) <<http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/1267%20SRES%201735.pdf>>.

International Treaties

1. Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. 1949. Geneva. <<http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/365?OpenDocument>>.
2. Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. 1949. Geneva. <<http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/370?OpenDocument>>.
3. Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction. 1993. <<http://www.opcw.org/chemical-weapons-convention/articles/>>.
4. Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. 1949. Geneva. <<http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/380>>.
5. Convention (III) relative to the Treatment of Prisoners of War. 1949. Geneva. <<http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/375?OpenDocument>>.
6. International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism. 1999. <<http://www.un.org/law/cod/finterr.htm>>.
7. International Convention for the Suppression of Terrorist Bombings. 1998. New York. <<http://www.un.org/en/sc/ctc/docs/conventions/Conv11.pdf>>.
8. International Covenant on Civil and Political Rights. 1966. <<http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/>>.

pages/ccpr.aspx>.

9. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. 1966. Geneva. <<http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/cescr.aspx>>.
10. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. 2001. <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_6_2001.pdf>
11. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts. 1977. Geneva. <<http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/475?OpenDocument>>.
12. Vienna Convention on the Law of Treaties. 1969. Vienna. <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201155/volume-1155-I-18232-English.pdf>>.

Legal Acts

1. *Kryminal'nyy kodeks Ukrainy 2001* (Verkhovna Rada Ukraini). *Ofytsyjnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1427319510511757>>.
2. *Zakon pro borot'bu z teroryzmom 2003* (Verkhovna Rada Ukraini). *Ofytsyjnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/638-15>>.
3. *Zakon pro zapobihannya ta protydyu lehalizatsiyi (vidmyvannyu) dokhodiv, oderzhanykh zlochyynnym shlyakhom, finansuvannyu teroryzmu ta finansuvannyu rozpovsyudzhennya zbroyi masovoho znyshchennya 2014* (Verkhovna Rada Ukraini). *Ofytsyjnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>>.
4. *Ukaz pro voyennu doktrynu Ukrainy 2004* (Prezydent Ukraini). *Ofytsyjnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>>.
5. Kryminalnyi kodeks RF. <<http://zakonbase.ru/ugolovnyj-kodeks/>>.
6. Voyennaya Doctrina RF. <<http://static.kremlin.ru/media/events/files/41d527556bec8deb3530.pdf>>.
7. Doctrine for the Armed Forces of the United States. <http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1.pdf>.

Софія Ольшанецька

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ДЖЕРЕЛА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ОСІБ, ЗАТРИМАНИХ У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ НЕМІЖНАРОДНИМ ЗБРОЙНИМ КОНФЛІКТОМ

Sofiia Olshanetska

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

SOURCES FOR LEGAL REGULATION OF STATUS OF INDIVIDUALS DETAINED WITHIN NON-INTERNATIONAL ARMED CONFLICT

The article analyzes the main sources of international law, which regulate legal status of individuals detained in connection with armed conflict. The author pays attention to the fact of considerable sector fragmentation of international law concerning regulation of this issue, as far as it is regulated by norms of at least three branches, namely: international humanitarian law, international law of human rights and international criminal law. The article analyzes treaties regulating non-international armed conflicts: Additional Protocol II of 1977, Art. 3 of the Geneva Conventions of 1949 and main universal and regional documents which fix right for liberty and security of a person.

Key words: detained persons, non-international armed conflict, interned persons, Additional Protocol II of 1977, Art. 3 of the Geneva Conventions of 1949, international humanitarian law, international law of human rights, international criminal law.

Одним із найбільш актуальних питань в тому числі і для нашої держави є проблема регулювання правового статусу осіб позбавлених волі у зв'язку із збройним конфліктом. Для його вирішення серед іншого необхідно окреслити джерела міжнародного права які регулюють дане питання.

Розглядаючи питання про правове регулювання статусу осіб затриманих у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом слід зупинитися на джерелах міжнародного права якими регулюється дане питання.

Загалом, як вже неодноразово відзначалося в літературі правове регулювання збройних конфліктів неміжнародного характеру здійснюється на недостатньому рівні. Фактично, в більшості ситуацій застосовується лише стаття 3 спільна для чотирьох Женевських конвенцій 1949 р. (далі ст. 3 ЖК 1949 р.) В менш ніж у третині збройних конфліктів¹ її доповнює Додатковий протокол II 1949 р.² (далі - ДП II 1977 р.) Крім того, договори в сфері МГП містять ряд норм, які можуть застосовуватися до регулювання вузьких питань, що пов'язані з неміжнародними збройними конфліктами, як наприклад захист культурних цінностей, обмеження окремих засобів і методів ведення війни тощо. Тобто ситуацію, що склалася в сфері регулювання неміжнародних збройних конфліктів можна вважати критичною, особливо якщо врахувати той факт, що більшість сучасних збройних конфліктів належать саме до такого типу³.

Така ситуація є наслідком того, що значна кількість держав традиційно відносять такий тип конфліктів до сфери, яка охоплюється державним суверенітетом. Тому справедливими і надзвичайно актуальними видається питання, яке кілька десятиліть тому поставила одна із найбільш відомих дослідниць неміжнародних збройних конфліктів Р. Абі-Сааб: «Чи може міжнародне право на даному етапі його розвитку впливати на відносини що традиційно відносяться до сфери

1 Armed conflict. SIPRI. <<http://www.sipri.org/yearbook/2014/02>>.

2 Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 року. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200>.

³ Щорічник СІПРІ (2013). *Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека*, 38-55.

національного суверенітету? Адже внутрішньодержавні конфлікти є ситуаціями, які сильніше за інші зачіпають чуттєві струни національного суверенітету¹».

Дане питання є особливо актуальним в контексті правового регулювання захисту осіб затриманих у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом, адже на відміну від міжнародних збройних конфліктів, які фактично повністю регулюються нормами міжнародного права, неміжнародні конфлікти – регулюються як нормами міжнародного, так і національного права. Така ситуація склалася історично, адже до прийняття ст. 3 ЖК 1949 р. неміжнародні збройні конфлікти відносилися до виключної сфери регулювання національного права. На сьогодні роль норм національного права є високою, оскільки не всі норми міжнародного права є самовиконуваними, і найчастіше для їх реалізації необхідною є їх імплементація в національне законодавство. Так до прикладу, ч. 1(d) ст. 3 ЖК 1949 р. передбачає «засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні». Що ж слід розуміти під «судом, який створено належним чином» визначається джерелами як міжнародного, так і національного права. Те саме стосується і застосування ст. 6 ДП II 1979 р. яка передбачає порядок кримінального переслідування. Однак, слід відзначити, що оскільки в сучасному міжнародному праві утвердився принцип примату міжнародного права, то в випадку суперечності норм міжнародного і національного права перевага повинна надаватися нормам першого. Крім того, в більшості держав національне законодавство не містить норм, які покликані регулювати відносини в період збройних конфліктів чи особливості його застосування в таких ситуаціях (у декількох держав де існує таке законодавство воно приймалося уже *post factum* у процесі збройного конфлікту або після його завершення). На думку деяких вчених навіть порушення принципу примату норм міжнародного права, за умови строгого дотримання норм національного права у більшості випадків не призведе до порушення норм міжнародного права, оскільки національне законодавство як правило передбачає більш високі стандарти захисту прав людини, а ніж норми міжнародного права, що застосовуються під час збройних конфліктів.

Якщо ж аналізувати джерела міжнародного права, що регулюють статус осіб затриманих у зв'язку із збройним конфліктом, то слід відмітити значну галузеву фрагментацію таких норм. Так, зокрема основною галуззю, яка покликана регулювати збройні конфлікти безперечно є міжнародне гуманітарне право (далі – МГП). Проте, значний обсяг норм, що визначають чи конкретизують окремі права осіб затриманих у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом містяться в актах міжнародного права прав людини (МППЛ), зокрема, Пакті про громадянські та політичні права 1966 р.², регіональних конвенціях з прав людини тощо. Досить багато норм міститься в джерелах міжнародного кримінального права (далі-МКП). Окремі норми належать до інших галузей міжнародного права. Зважаючи на це видається за необхідне проаналізувати основні акти, якими регулюється статус осіб затриманих у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом.

Попри це МГП є основною «спеціалізованою» галуззю міжнародного права, основне завдання якої є регулювання захисту прав людини під час збройних конфліктів³. І хоча дана галузь виникла відносно давно, довгий час питання про статус осіб затриманих у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом не водило в сферу його регулювання. Ситуація змінилася в 1949 р. з прийняттям чотирьох Женевських конвенцій про захист жертв війни⁴. Дані документи були присвячені регулюванню міжнародних збройних конфліктів, однак містили ст. 3 спільну для усіх чотирьох Конвенцій, яка передбачала захист осіб у неміжнародних збройних конфліктах.

Ст. 3 ЖК 1949 р. досить часто називають міні конвенцією⁵, оскільки вона повинна була б

¹ Аби-Сааб, Р. (2000). *Гуманитарное право и вооружение конфликты. Истоки и эволюция международной регламентации*. Москва: МККК, 13.

² Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. < http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043>.

³ Бухмин, С.В. (2005). *Применение норм международного гуманитарного права в вооруженных конфликтах с участием сил ООН*: диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук: 12.00.10. Казань, 14-18.

⁴ Егоров, С.А. (1999). *Вооруженные конфликты и международное право*: диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук. Москва, 147-148.

⁵ Репецкий, В., Лисик, В. (2006). Тероризм і міжнародне право. *Вісник ЛНУ. Серія «міжнародні відносини»*, 16, 87-92.

самостійно врегулювати всі відносини, що виникли у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом. По суті, саме з появою ст. 3 в міжнародному праві з'явилося поняття неміжнародного збройного конфлікту в сучасному розумінні.

Хоча у тексті ст. 3 ЖК 1949 р. прямо не використано термін «особа свобода яких обмежена у зв'язку із збройним конфліктом», там говориться про «осіб, які утримуються під арештом». Слід також звернути увагу на той факт, що стаття не передбачає якихось особливих гарантій для такої категорії осіб, крім заборони засудження та застосування покарання без попереднього судового рішення, винесеного судом, який створено належним чином і який надає судові гарантії, визнані цивілізованими народами як необхідні. Також слід наголосити, на тому що сама норма сформульована таким чином, що передбачає перелік дій, які заборонено вчиняти по відношенню до підзахисних осіб.

Кілька слів слід також сказати про сферу застосування ст. 3 ЖК. У самому її тексті про це нічого не говориться. З аналізу практики її застосування слідує, що вона застосовується при регулюванні збройних конфліктів неміжнародного характеру, тобто у випадках коли існує збройний конфлікт між урядовими силами та антиурядовою групою, чи кількома таким групами. Територіально її дія поширюється на територію тієї держави де триває конфлікт. Що ж до часу її застосування, то вона починає діяти з моменту виникнення збройного конфлікту і до його закінчення. У випадку якщо після закінчення збройного конфлікту під контролем в воюючої сторони залишаються особи, які користувалися захистом ст. 3 ЖК 1949 р. то вона продовжує поширюватися на них, аж до моменту їх звільнення.

Таким чином, ст. 3 ЖК 1949 р. створила достатньо гнучкий механізм, який на думку П. Гассера був кращим в свій час для регулювання неміжнародних збройних конфліктів, оскільки лише за рахунок такого максимально широкого формулювання створено можливість в кожному окремому випадку вимагати її дотримання.¹ Саме завдяки їй, держава, яка затримує особу у зв'язку із збройним конфліктом вперше в історії змушена була надавати такій особі хоча б мінімальні права. На думку деяких вчених ст. 3 ЖК 1949 р. встановлює мінімальний гуманітарний стандарт², нижче якого держава не може опускати планку захисту прав людини навіть в умовах збройного конфлікту.

Також слід звернути увагу на те, що згідно ст. 3 ЖК 1949 р., «кожна зі сторін конфлікту повинна застосовувати, як мінімум, такі положення». Але цілком очевидно, що у внутрішньому збройному конфлікті лише одна зі сторін, а саме уряд, є учасником ЖК 1949 р. Інша або інші сторони, що ведуть збройну боротьбу з урядом, такими учасниками не є. І, тим не менш, ст. 3 ЖК 1949 р., а також резолюція ООН № 2444 від 19 грудня 1968 р.³ зобов'язують всі сторони, що беруть участь в конфлікті застосовувати норми цих Конвенцій.

Другим найбільш важливим документом, що покликаний врегулювати захист прав людини у зв'язку із неміжнародним збройним конфліктом є Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 року. Даний документ дещо по новому підійшов до регулювання питань захисту осіб позбавлених волі у зв'язку із збройним конфліктом порівняно з ст. 3 ЖК 1949 р.

Перше, на що слід звернути увагу це те, що він окремо виділив таку категорію, як «позбавлених волі у зв'язку із збройним конфліктом». Також, крім загальних гарантій якими користуються всі особи Протокол окремо виділяє особливі права цієї категорії. Цьому питанню присвячено дві статті, а саме: ст. 5 Особи, свобода яких обмежена і ст. 6 Кримінальне переслідування.

Значним недоліком даного документу є обмежена сфера його застосування в порівнянні із загальною ст. 3 ЖК 1949 р. Так відповідно до ст. 1. Протокол розвиває й доповнює ст. 3, загальну для Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року не змінюючи існуючих умов їх застосування, застосовується до всіх збройних конфліктів, які не підпадають під дію статті 1 Додаткового протоколу I 1977 р., і відбуваються на території будь-якої Високої Договірної Сторони між її збройними силами або іншими організованими збройними групами, які, перебуваючи під відповідальним командуванням, контролюють частину її території, що дає їм змогу здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії та застосовувати цей Протокол. Таким чином, ДП II 1977 р.

¹ Gasser, H.-P. (1991). *Einführung in das humanitäre Völkerrecht*. Bern, Stuttgart, Wien, 7.

² Lombardi, A.V. (1976). *Bürgerkrieg und Völkerrecht*. Berlin, 346.

³ Резолюция ГА ООН Уважение прав человека в период вооруженных конфликтов от 19 декабря 1968 года UN Doc A/RES/2444 (XXIII)

встановлює, що сфера його застосування обумовлена наявністю під час неміжнародного збройного конфлікту критеріїв, які стосуються антиурядових сил. Вони повинні: 1) перебувати під відповідальним командуванням; 2) контролювати частину території держави, 3) здійснювати безперервні й погоджені воєнні дії 4) мати змогу застосовувати цей Протокол. Наявність таких умов суттєво звузила сферу його застосування, оскільки переважна більшість неміжнародних збройних конфліктів не досягають такого ступеня інтенсивності і «антиурядові сили» не виконують вказаних критеріїв. Якщо ж говорити про часові та територіальні критерії їх застосування, то вони аналогічні ст. 3т ЖК 1949 р.

Ще одним із джерел МГП про яке слід згадати в контексті розгляду даного питання є Женевські конвенції 1949 р та додатковий протокол I 1977 р. Загальновідомо, що норми цих договорів застосовуються до регулювання лише міжнародних збройних конфліктів (за винятком ст. 3 ЖК). Однак, на практиці можливі два випадки коли можна говорити про обмежене застосування даних договорів для регулювання неміжнародних збройних конфліктів.

По-перше, п.2 ч.2 ст. 3 ЖК 1949 р. передбачає можливість сторін неміжнародного збройного конфлікту шляхом укладення спеціальних угод докладати зусиль з метою введення в дію всіх або частини інших положень ЖК 1949 р., а оскільки переважна більшість держав є учасниками Додаткового протоколу, то видається логічним, що і його норми поширювати на такі випадки. З іншої сторони в історії міжнародного права є всього кілька прецедентів подібних угод. Найбільш відомими з них є домовленості між сторонами конфлікту на території колишньої Югославії¹.

По-друге, досить часто на практиці виникає ситуація, що зрозуміти зміст тої чи іншої норми МГП, яка регулює неміжнародні збройні конфлікти є неможливо без посилання на норми, що регулюють міжнародні збройні конфлікти. Так, до прикладу Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії кваліфікував цей конфлікт як міжнародний². І один із аргументів на користь цього стало те, що в іншому разі для кваліфікації того чи іншого діяння все одно Трибунал змушений буде звертатися до Женевських конвенцій. Крім того, ст. 3ЖК 1949 р. та ДП II 1949 р. містять відсилання на Женевські конвенції 1949 р. та Додатковий протокол I. Так наприклад ст. 1 ДП II 1949 р. визначаючи сферу дії документу говорить, що він поширюється на всі конфлікти які не підпадають під дію ст. 1 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року.

Важлива роль у регулюванні захисту прав людини, в тому числі осіб свобода яких обмежена мали б відігравати дво- та багатосторонні угоди, які держави укладають між собою для більш детального врегулювання окремих питань. Проте, таких угод було укладено всього кілька і стосувалися вони як правило вузького переліку питань. Як правило, слід згадати угоди про закінчення збройного конфлікту. Саме в таких документах найчастіше містяться положення про звільнення осіб затриманих у зв'язку із збройним конфліктом. Так, зокрема Угода між Національним Урядом Колумбії і Революційними військовими силами Колумбії – Армією народу – від 2 червня 2001 р.³ передбачає обмін захоплених осіб (згідно Угоди – полонених)⁴. Подібні положення містяться і в інших міжнародних угодах, зокрема у Мирній угоді щодо Боснії та Герцеговини 1995 року⁵. Сюди ж слід віднести і Белфастські угоди від 10 квітня 1998 р⁶. якою припинено конфлікт в Північній Ірландії.

Ще одним із важливих джерел МГП, які регулюють статус осіб, свобода яких обмежена у зв'язку із збройними конфліктами є звичаєві норми. У 2004 р. група вчених під егідою МКЧХ завершила перший етап масштабного дослідження звичаєвого МГП видавши результати цієї роботи

¹ *Yugoslavia/Croatia, Memorandum of Understanding of November 27, 1991; Bosnia-Herzegovina Agreement No. 1 of May 22, 1992*

² *Prosecutor v. Tadić (IT-94-AR72), A. Ch. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 Oct. 1995.*

³ *Acuerdo entre el gobierno nacional y las FARC-EP (02 de Junio de 2001).*
<<http://www.farcep.org/?node=2,1718,1>>.

⁴ Лисик, В. (2012). *Правовий статус Міжнародного комітету Червоного Хреста у міжнародному праві*. Одеса: Фенікс, 40.

⁵ Лисик, В. (2006). *Правові підстави діяльності Міжнародного комітету Червоного Хреста. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, вип. 18, 133-134.*

⁶ *The Agreement reached in the multi-party negotiations 10 April 1998.*

спеціальною книгою у двох томах¹. Вченими було вивчено практику 50 держав, які найчастіше застосовували норми МГП. За результатами цього дослідження вдалося встановити наявність 161 звичаєвої норми МГП.

Значна кількість їх стосується і статусу осіб свобода яких обмежена у зв'язку із збройним конфліктом. У ньому навіть міститься окремий розділ присвячений особам, свобода яких обмежена, який містить норми з 118 по 128.

При цьому було встановлено, що переважна більшість норм застосовується як під час міжнародних, так і неміжнародних збройних конфліктах. Як справедливо зазначають автори даного дослідження самим значимим вкладом звичаєвого МГП в регламентацію неміжнародних збройних конфліктів є те, що воно виходить далеко за рамки положень Додаткового протоколу II 1949 р.² Із даного дослідження випливає, що практика сприяла формуванню ряду більш деталізованих норм ніж ті, що містяться в ст. 3 ЖК 1949 р. та ДП II 1977 р. а це в свою чергу заповнило досить суттєві пробіли щодо регулювання неміжнародних збройних конфліктів, в тому числі статусу осіб свобода яких обмежена у зв'язку із збройними конфліктами.

Прогалини в регламентації ведення військових дій ДП II 1977 р. багато в чому були заповнені завдяки практиці держав, яка викликала до життя норми, аналогічні положенням Додаткового протоколу I 1977 р., але застосовувані в неміжнародних збройних конфліктах. Вони охоплюють базові принципи ведення військових дій і включають в себе норми, що стосуються осіб і об'єктів, які користуються спеціальним захистом, і конкретних методів ведення військових дій³, а також статусу осіб свобода яких обмежена. Так, наприклад, згідно норми 126 дослідження цивільні інтерновані особи мають право на зустрічі з близькими родичами.

З іншої сторони, як автори так і критики даного дослідження відмічають, що його навряд чи можна вважати повним, як з точки зору охоплених норм, та і вивчення практики держав⁴. Тому одразу після публікації першої редакції збірника дослідники приступили до другого етапу який закінчився минулого року.

Примітним є той факт, що одразу після завершення дослідження кілька держав послалися на ці норми для обґрунтування своєї міжнародно-правової позиції. Є приклади посилання на звичаєві норми в національному законодавстві та судовій практиці держав. Усе це свідчить про сприйняття дослідження як джерела МГП. З іншої сторони, США завернулись до МКЧХ з листом⁵, в якому розкритикували, як методику, так і результати дослідження і заявив, що не вважає себе зв'язаним даним документом.⁶

Однак говорячи про результати даного дослідження в частині визначення статусу осіб, свобода яких обмежена у зв'язку із збройним конфліктом, то слід відзначити, що МКЧХ чітко розуміє, що того регулювання, яке встановлено даним дослідженням явно недостатньо. Саме тому як згадувалося вище починаючи з 2008 р МКЧХ активно працює над питанням розробки нового документа, який би повинен був більш комплексно і повно врегулювати питання пов'язані із захистом цієї категорії осіб. За попередніми даними, проект такого документу має бути обговорено

¹ Henckaerts, Jean-Marie, Doswald-Beck, Louise (ed.) (2005). Customary International Humanitarian Law, volume 1: Rules. Cambridge University Press.

² Хенкертс, Ж.-М. (2005). Исследование об обычном международном гуманитарном праве: лучше понимать и полнее соблюдать нормы права во время вооруженного конфликта. *Международный журнал красного креста, выдержка из тома 87*, 18.

³ Хенкертс, Ж.-М. (2005). Исследование об обычном международном гуманитарном праве: лучше понимать и полнее соблюдать нормы права во время вооруженного конфликта. *Международный журнал красного креста, выдержка из тома 87*, 18.

⁴ Гнатовский, Н.Н. (2009). Обычай как источник современного международного гуманитарного права. *Альманах международного права*, 126-127.

⁵ U.S. Initial Reactions to ICRC Study on Customary International Law. A Letter to Dr. Jakob Kellenberger, President, International Committee of the Red Cross, dated November 3, 2006, from John Bellinger, III, Legal Adviser, Department of State, and William Haynes II, General Counsel, Department of Defense; Беллингер, Джон Б., Хейнс, Уильям Дж. (2008). *Отклик правительства США на исследование Международного Комитета Красного Креста «Обычное международное гуманитарное право»*. МКСХ.

⁶ Хенкертс, Ж.-М. (2007). Обычное международное гуманитарное право»: ответ на комментарии США. *Международный журнал Красного Креста, том 89, номер 866*, 37-55.

в грудні 2015 р. на Міжнародній конференції Червоного Хреста.¹

Ще одним джерелом міжнародного права, яке відіграє певну роль у захисті прав осіб свобода яких обмежена є доктрина. Проте одразу слід відмітити її опосередкований вплив на регулювання захисту даної категорії осіб. Як правило, це відбувається шляхом впливу доктринальних положень на національну чи міжнародну правотворчість коли розробляється проект відповідного акту. Однак, як справедливо відзначає Лисик В. особливе місце серед доктринальних джерел займає доктрина МКЧХ, яка набагато частіше використовується на практиці у процесі регулювання відносин ніж того можна було б чекати від доктрини розробленої в рамках неурядової організації. Серед основних положень цієї доктрини, які стосуються захисту осіб свобода яких обмежена є положення що передбачає права МКЧХ та інших неупереджених гуманітарних організацій відвідувати всі місця де утримуються особи позбавлені волі², а також право цих організацій проявляти гуманітарну ініціативу³.

Отже підсумовуючи все вищенаведене слід відмітити, що норми міжнародного права не достатньо повно регулюють захист осіб, свобода яких обмежена у зв'язку із збройними конфліктом. Попри це навіть наявного регулювання достатньо для забезпечення цим особам мінімуму прав, який необхідний для їх виживання.

References

1. Abi-Saab, R. (2000). *Gumanitarnoe pravo i vooruzhennye konflikty. Istoki i ehvoljucija mezhdunarodnoj reglamentacii*. Moskva: MKKK.
2. Bellinger, Dzhon B., Khejns, Uil'jam Dzh. (2008). *pravitel'stva SSHA na issledovanie Mezhdunarodnogo Komiteta Krasnogo Kresta «Obychnoe mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo»*. Moskva: MKKK.
3. Bukhmin, S. V. (2005). *Primenenie norm mezhdunarodnogo gumanitarnogo prava v vooruzhennykh konfliktakh s uchastiem sil OON: dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata juridicheskikh nauk: 12.00.10. Kazan'*.
4. Vpliv Mizhnarodnogo komitetu Chervonogo Khresta na formuvannja doktrini gumanitarnogo prava (2007). *Visnik L'vivs'kogo universitetu. Serija mizhnarodni vidnosini, vip. 21*, 143-151.
5. Gnatovskij, N. N. (2009). *Obychaj kak istochnik sovremennogo mezhdunarodnogo gumanitarnogo prava. Al'manakh mizhnarodnogo prava*.
6. Dodatkovij protokol do Zhenevs'kikh konvencij vid 12 serpnja 1949 roku, shcho stosuiet'sja zakhistu zhertv zbrojnykh konfliktiv nemizhnarodnogo kharakteru vid 8 chervnja 1977 roku. *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_200>. Egorov, S. A. (1999). *Vooruzhennye konflikty i mezhdunarodnoe pravo: dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni doktora juridicheskikh nauk*. Moskva.
7. Lisik, V. (2006). *Pravovi pidstavi dijal'nosti Mizhnarodnogo komitetu Chervonogo Khresta. Visnik L'vivs'kogo universitetu. Serija mizhnarodni vidnosini, vip. 18*, 133-134.
8. Lisik, V. (2012). *Pravovij status Mizhnarodnogo komitetu Chervonogo Khresta u mizhnarodnomu pravi*. Odesa: Feniks.
9. *Mizhnarodnij pakt pro gromadjans'ki ta politichni prava 1966 r. Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043>.
10. *Pravo Mizhnarodnogo komitetu Chervonogo Khresta na iniciativu (2006). Visnik L'vivs'kogo universitetu. Serija mizhnarodni vidnosini, vip. 19*, 154-160.
11. *Rezoljucija GA OON Uvazhenie prav cheloveka v period vooruzhennykh konfliktov ot 19 dekabnja 1968 goda UN Doc A/RES/2444 (XXIII)*
12. Repec'kij, V., Lisik, V. (2006). *Terorizm i mizhnarodne pravo. Visnik LNU. Serija «mizhnarodni vidnosini», 16*, 87-92.
13. Khenkerts, ZH.-M. (2005). *Issledovanie ob obychnom mezhdunarodnom gumanitarnom prave: luchshe ponimat' i polnee sobljadat' normy prava vo vrem vooruzhennogo konflikta. Mezhdunarodnyj zhurnal krasnogo kresta, vyderzhka iz toma 87*.
14. Khenkerts, ZH.-M. (2007). *Obychnoe mezhdunarodnoe gumanitarnoe pravo»: otvet na kommentarii SSHA. Mezhdunarodnyj zhurnal Krasnogo Kresta, tom 89, nomer 866*, 37-55.
15. Shchorichnik SIPRI (2013). *Ozbroiennja, rozzbroiennja ta mizhnarodna bezpeka*.
16. *Acuerdo entre el gobierno nacional y las FARC-EP (02 de Junio de 2001)*.

¹ Detention in non-international armed conflict: The ICRC's work on strengthening legal protection.

<<https://www.icrc.org/en/document/detention-non-international-armed-conflict-icrcs-work-strengthening-legal-protection-0>>.

² Вплив Міжнародного комітету Червоного Хреста на формування доктрини гуманітарного права (2007). *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, вип. 21*, 143-151.

³ Право Міжнародного комітету Червоного Хреста на ініціативу (2006). *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, вип. 19*, 154-160.

<<http://www.farcep.org/?node=2,1718,1>>.

17. Armed conflict. *SIPRI*. <<http://www.sipri.org/yearbook/2014/02>>.

18. Detention in non-international armed conflict: The ICRC's work on strengthening legal protection.

<<https://www.icrc.org/en/document/detention-non-international-armed-conflict-icrcs-work-strengthening-legal-protection-0>>.

19. Gasser, H.-P. (1991). *Einführung in das humanitäre Völkerrecht*. Bern, Stuttgart, Wien.

20. Henckaerts, Jean-Marie, Doswald-Beck, Louise (ed.) (2005). Customary International Humanitarian Law, *volume 1: Rules*. Cambridge University Press.

21. Lombardi, A.V. (1976). *Bürgerkrieg und Völkerrecht*. Berlin.

22. *Prosecutor v. Tadić (IT-94-AR72)*, A. Ch. Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal on Jurisdiction, 2 Oct. 1995.

23. *The Agreement reached in the multi-party negotiations 10 April 1998*.

24. U.S. Initial Reactions to ICRC Study on Customary International Law. A Letter to Dr. Jakob Kellenberger, President, International Committee of the Red Cross, dated November 3, 2006, from John Bellinger, III, Legal Adviser, Department of State, and William Haynes II, General Counsel, Department of Defense

25. *Yugoslavia/Croatia, Memorandum of Understanding of November 27, 1991*.

26. *Bosnia-Herzegovina Agreement No. 1 of May 22, 1992*

Наталія Пиріг, старший прокурор відділу слідчого управління
Прокуратура Київської області, Україна

СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ В СФЕРІ ВИЗНАННЯ ТА ВИКОНАННЯ ВИРОКІВ СУДІВ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ

Nataliia Pyrih, senior prosecutor of the investigation department
The Prosecutor's Office of Kyiv region, Ukraine

ESTABLISHMENT OF INTERNATIONAL COOPERATION OF UKRAINE IN THE FIELD OF RECOGNITION AND EXECUTION OF SENTENCES PASSED BY COURTS OF FOREIGN STATES

The article covers establishment of institute for execution of sentences passed by foreign courts in Ukraine. The features of modern system of international legal acts regulating procedure for execution of sentences of foreign courts in other state, and in particular in Ukraine, were defined. The retrospective analysis was carried out and the origins of this institute in historical past of Ukrainian statehood were studied. Contractual nature of execution of sentences of foreign courts in Ukraine was covered which has developed in practice of Ukrainian international relations since the period of Kievan Rus. The cases of contractual relations in this field were analyzed at the time of Cossack Hetmanate and also during oppression of Ukraine by the Russian Empire. Division into periods of development of this institute on recognition and execution of sentences passed by the foreign courts in Ukraine was suggested. The need for the institute of execution of sentences passed by foreign courts as an integral element of democratization in criminal process was proved.

Key words: criminal proceedings, sentence, extradition, international cooperation, recognition and execution of sentences

Актуальність теми. Ефективність судової системи визначається багатьма факторами, але чи не найголовнішим є повнота та швидкість виконання рішень суду. В умовах глобалізації та інтеграційних тенденцій по всьому світу, а також з огляду на інтенсифікацію господарських зв'язків, руху товарів та швидкості транспортного сполучення для правоохоронних і судових органів з'являються нові виклики в контексті їх боротьби зі злочинністю. Безпеліційність тез щодо обов'язковості кримінального покарання, його невідворотності та обов'язковості виконання судових рішень обумовлює необхідність розвитку міжнародного транснаціонального співробітництва і в сфері правосуддя. Виникає потреба створення дієвих інструментів притягнення винних осіб до відповідальності й виконання судових рішень національних судів засобами міжнародної дипломатії.

В цьому контексті проблема визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні набуває особливої актуальності, оскільки Україна прагне вийти до світового та європейського співтовариства як повноцінний рівний партнер, але для цього окрім суто соціально-економічних та організаційних вимог існують і певні стандарти в сфері організації роботи судової системи. Відтак наявність дієвого інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав є об'єктивною необхідністю для вітчизняного кримінально-процесуального законодавства. Для розвитку і підвищення ефективності означеного інституту важливе значення має дослідження витоків його появи та процесу становлення, а також еволюція відповідного нормативно-правового забезпечення. Саме в цьому і вбачається актуальність обраної теми.

Ступінь наукової розробки теми. Проблематика пошуку витоків та аналіз процесу становлення інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні не отримала достатнього розвитку в працях вітчизняних науковців, хоча окремі її аспекти висвітлювалися в

дослідженнях таких вчених як П. Н. Бірюков, О. Г. Волеводз, А. В. Підгородинська, М. П. Свистуленко, Я. І. Тростянська, О. В. Панюшкіна та ін.

Мета статті. Метою статті є аналіз та розкриття генези становлення інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні

Виклад матеріалу. Наявність в правовій дійсності інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав суттєво підвищує ефективність функціонування судової гілки влади. Справа в тому, що існування врівноваженої судової системи в межах однієї держави і виконання рішень, які виносяться судовими інстанціями на всіх рівнях не території країни, в мовах сучасного світу не є достатнім для всебічної оцінки ефективності її функціонування. Інтернаціоналізація та глобалізація торкнулися всіх сфер, в тому числі і сфери злочинності, а тому визнання і виконання рішень іноземних судів на території зокрема України є суттєвим кроком на шляху до демократизації державно-управлінського апарату та необхідною умовою на шляху побудови системи міжнародних відносин.

Сам інститут визнання та виконання вироків судів іноземних держав виходить із найважливішого принципу міжнародного права – принципу міжнародного співробітництва держав. З огляду на це і регулювання вказаного правового інституту вимагає не лише розробки відповідного національного законодавства, але й існування відповідним чином сформованого міжнародно-правового поля.

Так, міжнародними договорами, що регулюють інститут визнання і виконання іноземних судових рішень у кримінальних справах, є:

- Європейська конвенція про міжнародну чинність кримінальних вироків від 28.05.1970 р. (ратифікація Україною 26.09.2002);
- Конвенція про передачу засуджених осіб від 21.03.1983 р. (ратифікація Україною 22.09.1995);
- Додатковий протокол до Конвенції про передачу засуджених осіб від 22.09.1995 р. (ратифікація Україною 03.04.2003 р.);
- Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12. 1957 р. (ратифікація Україною 16.01.1998 р.).

Отже, ратифікувавши наведені міжнародні акти Україна стала активним учасником міжнародного співробітництва в сфері виконання рішень іноземних судів. Але окрім приєднання до міжнародних угод необхідно сформулювати і відповідне внутрішнє правове поле, для того щоб виконання рішень іноземних судів мала високий рівень ефективності. В свою чергу для розуміння сутності аналізованого нами правого інституту та змісту його правового регулювання необхідно досягнути генезу подібних відносин, традиція яких формувалася в Україні протягом тривалого історичного періоду.

Отже, для того щоб відбулося виконання рішення суду іноземної держави необхідне існування належного рівня взаємовідносин між країнами, що закріплюється на найвищому державному рівні відповідними угодами.

Як зазначає М. П. Свистуленко найпоширенішою формою міжнародного співробітництва у сфері боротьби із злочинністю є надання правової допомоги. Серед основних видів такої допомоги (одержання доказів з-за кордону для використання у розслідуванні, передача кримінального провадження і ін.) є видача злочинців (або екстрадиція)¹.

Вперше з'являється саме інститут екстрадиції. Ще за часів Київської Русі було укладено договір між князем Олегом і Візантією 911 р. Безумовно в ньому ті відносини, які сьогодні мають ознаки екстрадиції були ще в недосконалій формі, але їх поява сама по собі свідчить про важливість принципів правосуддя, зокрема принципу обов'язковості судового рішення та невідворотності покарання. Так, в означеному договорі містилися одразу декілька статей, в яких закріплювалася екстрадиція: перша стаття договору регламентувала способи розгляду різних злочинів і заходах покарання за них; друга – порядок притягнення до відповідальності візантійських і руських купців за вбивство на території іншої держави; третя – порядок притягнення до відповідальності за

¹ Свистуленко, М.П. (2003). Законодавча регламентація екстрадиції в Україні. *Вісник прокуратури*, 12, 68-79.

навмисні побої; четверта – за злочинство та покарання за це; п'ята – за грабежі¹.

Однак, закладені в наведеному вище договорі між Київською Руссю та Візантією 911 р. положення подальшого розвитку не набули. Навіть за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, коли Київська держава набула найбільшого рівня розвитку та суттєво поширила географію двосторонніх відносин, інститут екстрадиції було вилучено з предмету останніх. Більше того в окремих документах, зібраних М. Аркасом можна побачити, що зокрема Я. Мудрий виключає можливість притягнення до відповідальності підданих Київської Русі в інших країнах, оскільки вони є «княжі люди» і жоден суд окрім князівського не має права їх судити².

Надалі окремі елементи нормативного врегулювання екстрадиційних питань пов'язуються із Гетьманськими статтями, зокрема, Переяславськими статтями 1659 р. Хоча згадка про інститут екстрадиції в цих статтях лише поверхнева, але відомо що Гетьман укладав поодинокі договори про екстрадицію злочинців, оскільки система притягнення до відповідальності за кримінальний злочин на Запорозькій Січі була надзвичайно розвинена, а самі види відповідальності надзвичайно жорсткі.

Знову ж таки звертаючись до досліджень М. Аркаса можна знайти згадки про існування подібних договорів між Запорізькою Січчю та Польщею, а також, як це не дивно, із Кримським Ханством³.

Однак із наступом царату на українські землі можливість розвитку відносин, близьких до екстрадиційних, поступово втрачається. Загалом розвиток екстрадиційних відносин на українських землях, які входили до складу Російської імперії, був далекий від європейських традицій, що склались у цій сфері, і фактично відповідав тому рівню, який був у Російській імперії до реформи її судової системи в 60-х рр. XIX ст.⁴.

Разом з тим, слід зазначити, що інститут виконання вироків іноземних судів був відомий для дипломатії та правників часів Російської Імперії, існувала навіть низка двосторонніх договорів. Так, одним з перших таких договорів, що регламентував питання видачі злочинців, був «Договірний запис зі Швецією від 19 (29) жовтня 1649 про видачу перебіжчиків». Однак розширення рамок правового співробітництва Росії з іноземними державами припадає в основному на другу половину XIX ст., Коли були укладені договори про видачу з Австрією (1808), Пруссією (1804), Данією (1866), Нідерландами (1867), Італією (1871), Англією (1886) та ін. Але як зазначає Н. Сафаров майже жоден з них не виконувався, а прийняття рішення про видачу злочинців відбувалося на найвищому рівні лише в окремих справах⁵.

За радянської доби законодавство про визнання та виконання вироків судів іноземних держав уповільнює свій розвиток, договірне регулювання подібних відносин обмежується взаєминами із країнами соціалістичного табору і тільки з розпадом СРСР створюються умови для переходу означеного правового інституту на якісно новий рівень розвитку та функціонування в правовій системі України як окремого комплексного міжгалузевого правового інституту⁶.

Що стосується періоду незалежності України слід зазначити, що на інститут визнання та виконання вироків судів іноземних держав отримав своє логічне закріплення лише в 2001 році із прийняттям Кримінального кодексу України. Так, ст. 10 була присвячена регулюванню видачі особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину, та особи, яка засуджена за вчинення злочину. Зокрема в цій статті зазначається, що громадяни України та особи без громадянства, що постійно проживають в Україні, які вчинили злочини поза межами України, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду. Натомість іноземці, які вчинили злочини на території України і засуджені за них на підставі цього Кодексу, можуть бути

¹ Янушевський, Г.Е. Начало истории Русского народа по новейшим данным. <http://guides.rusarchives.ru/browse/gbfond.html?bid=204&fund_id=709954/>.

² Аркас, М. (2013). *Історія України-Русі [репринт 2-го видання 1912 року]*. Київ – Кам'янець-Подільський: Медобори.

³ Аркас, М. (2013). *Історія України-Русі [репринт 2-го видання 1912 року]*. Київ – Кам'янець-Подільський: Медобори, 98-102.

⁴ Свистуленко, М.П. (2005). *Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові аспекти*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Академія адвокатури України.

⁵ Сафаров, Н.А. (2005). *Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики*. Москва: Волтерс Клувер, 5.

⁶ Свистуленко, М.П. (2005). *Екстрадиція в правовій системі України: основні кримінально-правові аспекти*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Академія адвокатури України.

передані для відбування покарання за вчинений злочин тій державі, громадянами якої вони є, якщо така передача передбачена міжнародними договорами України¹.

Серед двосторонніх договорів, що були укладені Україною з іншими державами і регулюють питання передачі засуджених осіб, слід назвати такі: Угода між Україною та Великою Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамагірією про передачу засуджених осіб від 08.04.2008 р. (ратифікована 10.06.2009 р.); Договір між Україною та Туркменістаном про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для подальшого відбування покарання від 23.03.2005 р. (ратифікований 05.10.2005 р.); Договір між Україною та Корейською Народно-Демократичною Республікою про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання від 12.11.2004 р. (ратифікований 22.06.2005 р.); Договір між Україною та Ісламською Республікою Іран про передачу засуджених осіб від 11.05.2004 р. (ратифікований 06.07.2005 р.); Договір між Україною і Республікою Армєнією про передачу засуджених до позбавлення волі осіб, для подальшого відбування покарання від 01.03.2001 р. (ратифікований 15.11.2001 р.); Договір між Україною і Казахстаном про передачу засуджених до позбавлення волі осіб, для подальшого відбування покарання від 17.09.1999 р. (ратифікований 18.05.2000 р.); Договір між Україною і Узбекистаном про передачу засуджених до позбавлення волі осіб, для подальшого відбування покарання від 19.02.1998 р. (ратифікований 19.03.1999 р.); Договір між Україною і Азербайджаном про передачу засуджених до позбавлення волі осіб, для подальшого відбування покарання від 24.03.1997 р. (ратифікований 21.11.1997 р.); Договір між Україною і Грузією про передачу засуджених до позбавлення волі осіб, для подальшого відбування покарання від 14.02.1997 р. (ратифікований 21.11.1997 р.); Договір між СРСР та Фінляндською Республікою про взаємну передачу для відбування покарання осіб, що засуджені до позбавлення волі від 08.11.1990 р.².

Наступним кроком на шляху імплементації інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні стало доповнення Кримінально-процесуальний Кодекс України, прийнятого ще за часів УРСР, Розділом дев'ятим «Міжнародне співробітництво у кримінальних справах», власне в ньому вперше на законодавчому рівні визначено поняття екстрадиції. Так в ст. 450 зазначається, що видача особи (екстрадиція) – видача особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку. Екстрадиція включає офіційний запит про видачу особи, її встановлення на території однієї держави, перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі, а також прийняття рішення за запитом та фактичну передачу такої особи іншій державі, компетентні органи якої звернулися із запитом про видачу³.

Наступним кроком стало прийняття Кримінального процесуального кодексу України від 13.04.2012, в якому окрім екстрадиції висвітлювалися та деталізувалися інші аспекти інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні. Цей інститут отримав достатній рівень деталізації, оскільки в присвяченій йому главі 46 «Визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передача засуджених осіб» визначаються зокрема⁴:

- підстави і порядок виконання вироків судів іноземних держав (ст. 602);
- порядок розгляду судом питання про виконання вироку суду іноземної держави (ст. 603) та власне його виконання (ст. 604);
- підстави, порядок і строки вирішення розгляду питання про передачу засуджених осіб і їх прийняття для відбування покарання (ст. 605-607);
- порядок розгляду запиту (клопотання) про передачу громадянина України, засудженого судом іноземної держави, для відбування покарання в Україні (ст. 609);
- порядок розгляду судом питання про приведення вироку суду іноземної держави у відповідність із законодавством України (ст. 610);

¹ Кримінальний кодекс України 2001 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>>.

² Підгоровинська, А.В. (2009). Інститут визнання та виконання іноземних судових рішень у кримінальних справах. *Часопис Академії адвокатури України*, 4, 12-14.

³ Кримінально-процесуальний Кодекс України 1960 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1003-05/para01353o1353>>.

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>>.

– порядок визнання та виконання вироків міжнародних судових установ (ст. 614) тощо.

Отже, на сучасному етапі розвитку кримінального та кримінально-процесуального законодавства в Україні інститут визнання та виконання вироків судів іноземних держав, як зазначає А. В. Підгородинська, виступає як комплексний правовий інститут, як окреме провадження у кримінальному судочинстві (що має бути передбачене кримінально-процесуальним кодексом безпосередньо) та етап окремого провадження з передачі засуджених осіб та видачі засуджених. На сьогоднішній день визнання і виконання іноземних судових рішень як одна із форм міжнародного співробітництва, регулюються, в першу чергу, низкою спеціальних багатосторонніх та двосторонніх міжнародно-правових договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Але всі вказані договори передбачають наявність внутрішнього законодавчого механізму реалізації таких положень. Тобто саме національне законодавство має визначати, який компетентний орган, в якому порядку має застосовувати ті чи інші міжнародні норми, узгоджуючи їх із внутрішнім законодавством, з однієї сторони, забезпечуючи точне і повне відображення норм міжнародного права, з іншої¹.

Допустимість визнання та виконання вироку іноземного суду визначається внутрішнім законодавством кожної конкретної держави, а також її міжнародними договорами².

Деталізуючи значення екстрадиції, як складового елементу інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні, Я. І. Тростянська зазначає, що передача засуджених осіб до позбавлення волі для відбування покарання в державі, громадянами якої вони є – це акт міжнародної співпраці, що реалізується на основі міжнародного і внутрідержавного законодавства та полягає в передачі особи, що вчинила злочин і засуджена однією державою, іншій державі, громадянином якої є засуджений, для виконання покарання у вигляді позбавлення волі. Передача здійснюється за ініціативою обох держав, самого засудженого і його представників, в цілях забезпечення можливості особі відбувати покарання в державі громадянства (або постійного місця проживання). Відтак передача засуджених осіб в державу її громадянства для відбування покарання повинна ґрунтуватись на таких принципах: принцип наявності громадянства іншої держави і відсутність постійного місця проживання на території держави винесення вироку; принцип «подвійної караності»; принцип не притягнення до кримінальної відповідальності повторно за одне і те ж діяння; принцип передачі засудженої особи за наявності можливості продовження виконання вироку в країні громадянства чи постійного місця проживання; принцип врахування бажання засудженої особи, щодо країни відбування покарання; принцип гуманності³.

Означені принципи це результат тривалого пошуку найбільш оптимальних, дієвих та раціональних моделей відносин в сфері міжнародного співробітництва з питань виконання вироків судів іноземних держав.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище доцільно виокремити низку ключових результатів дослідження історії становлення інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні.

По-перше, результати аналізу законотворчих традицій та огляду історії розвитку міжнародних відносин України в означеному напрямку дає всі підстави для виокремлення низки етапів становлення інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав:

- перший етап – X-XI ст. (доба Київської Русі), характеризується поодинокими фрагментарними загадками аналізованого інституту, зокрема у формі екстрадиційних відносин;
- другий етап – XVII ст., характеризується відродженням міжнародних відносин в сфері екстрадиції в період Гетьманської Республіки;
- третій етап – XVIII - початок XX ст., ознаменувався пануванням російської правової думки та традицій міжнародних відносин, в тому числі і в аспекті розвитку відносин в сфері виконання вироків судів іноземних держав;
- четвертий етап – 1920-1991 рр., характеризується існуванням інституту виконання

¹ Підгородинська, А.В. (2009). Інститут визнання та виконання іноземних судових рішень у кримінальних справах. *Часопис Академії адвокатури України*, 4, 15-17.

² Гетьман, А.П. (2012). *Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар*. Харків: Національна академія правових наук України "Право".

³ Тростянська, Я.І. (2011). *Визнання і виконання в Україні вироків іноземних судів*: дис. к. ю. н. за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київ: Національна академія внутрішніх справ.

вироки судів іноземних держав виключно серед країн комуністичного табору. Тогочасна Українська СРСР взагалі позбавлена самостійності в цьому питанні;

– п'ятий етап – 1991-2001 рр., протягом якого відбувається становлення інституту визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні в першу чергу в контексті долучення України до міжнародних актів шляхом їх ратифікації;

– шостий етап – 2001-2012 рр. ознаменувався пошуком найбільш дієвого теоретико-методологічного інструментарію та оптимальних моделей практичного законодавчого забезпечення існування аналізованого правового інституту;

– сьомий етап – 2012 – наш час, початок якого співпадає з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України, в якому інститут визнання та виконання вироків судів іноземних держав в Україні набув найбільш повного але далеко не досконалого правового забезпечення.

По-друге, наведена періодизація та аналіз становлення міжнародного співробітництва України в сфері виконання рішень судів іноземних держав доводять, що цей правовий інститут є невід'ємним елементом демократизації кримінального процесу. Дотримання тих принципів, які були вироблені в процесі розвитку зокрема екстрадиційних відносин демонструє не лише обов'язковість та невідоротність кримінального покарання, а і відкритість держав на шляху притягнення до неї винних осіб. При чому така відкритість є зайвим доказом реальності існування демократичних інститутів, оскільки останні події, які мають місце зокрема у відносинах України та Російської Федерації яскраво демонструють контраст між демократією та тоталітарним режимом.

References

1. Arkas, M. (2013). *Istoriya Ukraini-Rusi [reprint 2-go vidannja 1912 roku]*. Kiiv – Kam'janec'-Podil'skij: Medobori.
2. Get'man, A. P. (2012). *Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraini: naukovo-praktichnij komentar*. Kharkiv: Nacional'na akademija pravovikh nauk Ukraini "Pravo".
3. *Kriminal'nij kodeks Ukraini 2001* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>>.
4. *Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraini 2012* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>>.
5. *Kriminal'no-procesual'nij Kodeks Ukraini 1960* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1003-05/para01353o1353>>.
6. Pidgorodins'ka, A. V. (2009). Institut viznannja ta vikonannja inozemnikh sudovikh rishen' u kriminal'nikh spravakh. *Chasopis Akademii advokaturi Ukraini*, 4, 12-17.
7. Safarov, N. A. (2005). *Ehkstradicija v mezhdunarodnom ugovnom prave: problemy teorii i praktiki*. Moskva: Volters Kluver.
8. Svistulenko, M. P. (2003). Zakonodavcha reglamentacija ekstradicii v Ukraini. *Visnik prokuraturi*, 12, 68-79.
9. Svistulenko, M. P. (2005). *Ekstradicija v pravovij sistemi Ukraini: osnovni kriminal'no-pravovi aspekti*: dis... kand. jurid. nauk: 12.00.08. Kiiv: Akademija advokaturi Ukraini.
10. Trostjans'ka, Ja. I. (2011). *Viznannja i vikonannja v Ukraini virokiv inozemnikh sudiv*: dis. k. ju. n. za special'nistju 12.00.09 – kriminal'nij proces ta kriminalistika; sudova ekspertiza; operativno-rozshukova dijal'nist'. Kiiv: Nacional'na akademija vnutrishnikh sprav.
11. Janushevs'kij, G. E. Nachalo istorii Russkago naroda po novejsim dannjam. <http://guides.rusarchives.ru/browse/gbfond.html?bid=204&fund_id=709954>.

Тарас Калмиков, адвокат

*Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, м. Харків,
Україна*

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД ТА КОМІСАР З ПРАВ ЛЮДИНИ РАДИ ЄВРОПИ: ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ВЗАЄМОДІЇ

Taras Kalmykov, attorney

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

THE EUROPEAN COURT AND THE HUMAN RIGHTS COMMISSIONER OF THE COUNCIL OF EUROPE: WAYS OF INTERACTION DEVELOPMENT

The article is devoted to study institutional discussion and normative fixation of paths for ongoing cooperation between the European Court for Human Rights and the Council of Europe's Commissioner for Human Rights. Propositions from the Report of "The Group of Wise Persons" and novels from the Protocol No. 16 to ECHR were analysed. Conclusions were given concerning the possibility of specification of functions of the Commissioner and his office in future. In addition, the author makes a forecast that the value of monitoring activities of the Council of Europe's organs will gain more important role in the proceedings of the European Court of Human Rights. Future empowerment of the role of the Court and the Commissioner for Human Rights under the Protocol No.16 Council of Europe will strengthen the independence of this institution.

Key words: the European Court for Human Rights, COE Commissioner for Human Rights, Protocol No. 16 to the ECHR, Group of Wise Persons.

Розвиток практики Європейського суду з прав людини призводить до появи нових викликів і завдань, що вимагають посилення взаємодії Суду з іншими органами Ради Європи. Так, природа поданих заяв змінюється, їх політична конотація посилюється, а питання, що піднімаються, стають більш системними¹. Також, потреба та запит щодо широко аргументованих рішень Суду існує й на локальному рівні, де вони є джерелом правозастосовної практики. При цьому, мають місце й аргументовані критичні думки відносно того, що «мотивувальна частина судового рішення, якою завжди славився Європейський суд, слабшає вже на рівні деяких рішень Палат»². Разом це додає актуальності питанню підсилення рішень суду релевантною інформацією, отриманою з незалежних та авторитетних джерел.

Метою статті є розгляд шляхів розвитку взаємодії Європейського суду з прав людини з іншими органами Ради Європи, на прикладі Комісара з прав людини. Вартий уваги огляд наявної інституційної дискусії, а також шляхів розвитку, запропонованих на нормативному рівні, які багато в чому впливають з неї.

Стосовно інституційної дискусії, початок її було покладено в ході обміну думками між «Групою мудреців» і Комісаром з прав людини, в процесі адаптації до вступу в силу Протоколу № 14 до Європейської конвенції із захисту прав і основоположних свобод. Так, у звіті «Групи

¹ *Reforming the European Convention on Human Rights: A work in progress A compilation of publications and documents relevant to the ongoing reform of the ECHR Prepared by the Steering Committee for Human Rights (CDDH)* (2009). Council of Europe Publishing, 69-70.

² Буткевич, В.Г. (2012). Еволюція критеріїв реформування Європейського суду по правам человека (достигновения и потери). *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб.наук. ст. Міжнар. наук.-практ. конф. Одеса: Фенікс, 68.

мудреців» 2006 р.¹ були викладені рекомендації щодо: – самостійних ініціатив Комісара; – взаємодії Комісара з національними омбудсменами та національними правозахисними структурами; – взаємодії Комісара і Суду в ході «пілотної процедури» і за рішеннями Суду в цілому.

В першому блоці питань, Група дійшла висновку, що Комісар повинен відігравати більш активну роль в конвенційній контрольній системі, діючи самостійно або спільно з Європейськими та національними неюридичними структурами. При цьому Комісар повинен «активно відповідати на інформацію, що надходить від Суду стосовно серйозних порушень прав людини, а також встановити гнучке і безпосереднє співробітництво з Секретаріатом Суду».

В другому блоці, стосовно посилення активності Комісара у питанні взаємодії з національними омбудсменами і прирівнюваними до них інститутами, Група констатувала, що ця співпраця «не завжди пов'язана з тематикою прав людини» і рекомендувала Комітету Міністрів розглянути питання розробки резолюції з метою визначення компетенції органів Ради Європи в цьому питанні. Метою згаданого співробітництва, на думку Групи, повинно стати «формування активної мережі омбудсменів в майбутньому, для поширення достовірної інформації з прав людини і, наскільки дозволятимуть їх повноваження, про можливі порушення». У підсумку, такий спосіб превенції повинен допомогти скоротити завантаження Суду. Активне сприяння Комісара при цьому допомогло б класифікувати специфічні проблеми по окремих державах і, спільно з національними омбудсменами, знайти рішення проблем на національному рівні. Варто відзначити, що Група дійшла висновку про необхідність створення «мережі омбудсменів» під егідою Комісара в рамках Ради Європи незважаючи на існування Європейського інституту Омбудсмана, що об'єднує омбудсменів Європейського Союзу та деяких інших країн, а також посади Європейського Омбудсмана, що існує з 1993 року.

Відтак, деякі з наведених пропозицій щодо взаємодії з уповноваженими з прав людини, викликали конструктивну критику з боку Комісара з прав людини Хаммарберга, який нагадав про необхідність дотримуватися незалежності інституту омбудсмана. На думку Комісара, його посада призначена для сприяння створенню умов, що підсилюють інститут національного омбудсмана, і основні зусилля в цьому напрямку мають реалізовуватися на нормотворчому рівні².

Третій блок висновків Групи присвячений взаємодії органів у межах Ради Європи, зокрема, щодо процедури «пілотних рішень». Було заявлено, що «мандат Комісара може поширюватися на координацію активності окремих органів Ради Європи з питань прав людини. Він може інформувати їх про порушення прав людини, знайдені Судом і можливі порушення, що містяться в заявах, в тому числі тих, що визнані неприйнятними. Ці органи повинні будуть реагувати і вирішувати знайдені труднощі в цілях запобігання подальшим заяв. У співпраці з Секретаріатом Суду, Комісар може заохочувати всі з держав-членів на вчинення необхідних дій з метою досягнення дружнього врегулювання з передбачуваними жертвами порушень Конвенції. Для цього може бути використана mediaція за участю досвідчених посередників»³.

У своєму коментарі Комісар розширив бачення цього «ключового питання». Так, на його думку, справи, в яких Комісар братиме участь у якості третьої сторони «...можуть включатися їм як окремий пункт до порядку денного у триваючому діалозі з урядами, в ході візитів, двосторонніх контактів або при взаємодії з національними структурами з прав людини. Ідея полягає в тому, що системні проблеми, наявність яких констатовано в рішенні або в ході відкритого провадження, включаючи пілотне, повинні ставати пріоритетом триваючого діалогу. У такому випадку Комісар міг би повідомляти Суду та Комітету Міністрів про результати, досягнуті в ході обміну думками з національними органами влади. Однак, в Регламенті Суду має бути визначено, з якого моменту Комісар може взяти участь у справі»⁴.

¹ *Report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers 979bis Meeting*, 15 November 2006. <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1063779>> (2015, травень, 15).

² *Comments by Mr. Thomas HAMMARBERG, Commissioner for Human Rights, on the interim report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers*. <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1013191&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864>> (2015, травень, 15).

³ *Report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers 979bis Meeting*, 15 November 2006. <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1063779>> (2015, травень, 15).

⁴ *Comments by Mr. Thomas HAMMARBERG, Commissioner for Human Rights, on the interim report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers*. <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1013191&Site=>

Комісар вітав можливе надання їм отриманої в ході триваючого діалогу інформації і навіть ресурсів свого офісу Комітету Міністрів і Суду, а також зазначив, що взаємодія між Комісаром та Комітетом Міністрів може бути корисною при виконанні всіх рішень Суду.

Варто відмітити, що результати моніторингової діяльності Комісара мають значну перспективу з точки зору їх застосування при розгляді заяв Судом. По-перше, тому, що офіційне визнання джерела інформації дозволяє беззастережно застосовувати цю інформацію протягом розгляду. По-друге, тому, що можливості Комісара щодо збору інформації в подальшому зростатимуть. Про це говорять, зокрема, окремі випадки призначення Комісаром свого постійного представника (радника з прав людини) на території країн-членів Ради Європи¹.

Стосовно наявного регулювання щодо «пілотних рішень», Регламент Суду передбачає інформування Комісара постфактум, тобто після винесення остаточного рішення за піотною процедурою. Проте, відсутні будь-які заохочення або норми, що уповноважують Комісара на ведення діалогу з урядами країн-членів стосовно триваючих пілотних проваджень, в тому числі, з метою вжиття заходів дружнього врегулювання. Наявність таких повноважень у Комісара здатна була б принести суттєву користь у випадках, коли виконання прийнятих Судом рішень може зустріти надзвичайні складнощі на національному рівні.

Що стосується взаємодії Комісара з Комітетом Міністрів на стадії виконання окремих рішень, то Комісар, який згідно мандату не має справу з індивідуальними заявами, звертається до цих питань в діалозі з урядами держав-членів переважно в порядку виключення. Тому, заклики, що існують стосовно розширення мандата або іншого заохочення Комісара до більш активної реакції стосовно прийнятих Судом рішень² можуть призвести до практичної постановки цього питання. У даному відношенні можна передбачити як прийняття Резолюції Кабінету Міністрів, що заохотить відповідну практику Комісара або навіть розширить його мандат, так і внесення змін до Регламенту Суду. Слід, однак, враховувати, що посилення інституту Комісара «виконавчими» повноваженнями, може зустріти серйозні перешкоди, з урахуванням консервативної позиції деяких держав-членів Ради Європи, а також невизначеності щодо входження Європейського Союзу до складу Ради Європи.

Деякі ініціативи «Групи мудреців» знайшли своє нормотворче втілення у Протоколі № 16 до Європейської конвенції із захисту основоположних прав та свобод³, яким у разі ратифікації будуть розширені повноваження Суду та Комісара. Найбільш цікавим положенням цього Протоколу є передбачена в ньому можливість Суду надавати консультативну думку з конвенційних питань на запит конституційних та вищих судів країн-членів Конвенції.

Стосовно повноважень Комісара, Протокол № 16 в ст.3 розширить його можливості «правом подавати письмові коментарі та брати участь у будь-якому слуханні Великої палати в провадженні щодо консультативного запиту». Метою цієї статті є те, щоб Комісар мав рівне право брати участь у провадженні за консультативною думкою в тому ж форматі, що і за § 3 статті 36 Конвенції, за якою він має можливість брати участь в якості третьої сторони в будь-яких провадженнях Палати або Великої палати. Формулювання, використані в Протоколі, хоча і дещо відрізняються від термінології Конвенції, але мають на меті досягнення того ж ефекту. Варто відмітити, що консультативні провадження не будуть змагальними, отже участь уряду в них також не буде обов'язковою, що відкриває питання стосовно того, чи зможе ця сторона реалізувати своє право на участь, скориставшись, наприклад, § 1 статті 36 Конвенції, за яким Висока Договірна Сторона може взяти участь у провадженнях, ініційованих своїм громадянином проти іншої Високої

COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864> (2015, травень, 15).

¹ *Action Plan for Ukraine 2015 – 2017. Document prepared by the Office of the Directorate General for Programmes.* <[https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=GR-DEM\(2015\)2&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FD C864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=GR-DEM(2015)2&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FD C864&BackColorLogged=FDC864)> (2015, травень, 15).

² *Reforming the European Convention on Human Rights: A work in progress A compilation of publications and documents relevant to the ongoing reform of the ECHR Prepared by the Steering Committee for Human Rights (CDDH)* (2009). Council of Europe Publishing, 224.

³ *Protocol No. 16 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (adopted 2.X.2013 Treaty open for signature by the High Contracting Parties to Treaty ETS 5). <http://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_16_ENG.pdf> (2015, травень, 15).

Договірної Сторони.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що участь Комісара з прав людини у провадженнях Європейського суду являє перспективну складову частину при розвитку практики Європейського суду з прав людини. Оскільки мандат Комісара містить лише загальні формулювання, можна спрогнозувати наступну деталізацію повноважень Комісара та його офісу в інших документах Ради Європи. Результати моніторингової діяльності, за рахунок розвитку механізмів отримання інформації Комісаром, набиратимуть більшого значення в ході розгляду Судом окремих заяв. З майбутнім розширенням повноважень Суду та Комісара згідно Протоколу № 16, Радою Європи продовжено напрямом щодо підсилення незалежності цього інституту.

References

1. Butkevich, V. G. (2012). *Ehvoljucija kriteriev reformirovanija Evropejskogo suda po pravam cheloveka (dostizhenija i poteri). Pravove zabezpechennja efektyvnogo vikonannja rishen' i zastosuvannja praktiki Evropejs'kogo sudu z prav ljudini: zb.nauk. ct. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Odesa: Feniks.*
2. Action Plan for Ukraine 2015 – 2017. *Document prepared by the Office of the Directorate General for Programmes.* <[https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=GR-DEM\(2015\)2&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=GR-DEM(2015)2&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864)> (2015, traven', 15).
3. *Comments by Mr. Thomas HAMMARBERG, Commissioner for Human Rights, on the interim report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers.* <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1013191&Site=COE&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864>> (2015, traven', 15).
4. *Protocol No. 16 to the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (adopted 2.X.2013 Treaty open for signature by the High Contracting Parties to Treaty ETS 5). <http://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_16_ENG.pdf> (2015, traven', 15).
5. *Reforming the European Convention on Human Rights: A work in progress A compilation of publications and documents relevant to the ongoing reform of the ECHR Prepared by the Steering Committee for Human Rights (CDDH)* (2009). Council of Europe Publishing, 69-70.
6. *Report of the Group of Wise Persons to the Committee of Ministers 979bis Meeting*, 15 November 2006. <<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1063779>> (2015, traven', 15).

Сергій Рибалка, к. політ. н., народний депутат України, Голова Комітету Верховної Ради України з питань фінансової політики та банківської діяльності

Верховна Рада України, Київ, Україна

РЕГІОНАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ В ПРАВОВИХ МЕЖАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ

Serghiy Rybalka, PhD in political science, MP, Chairman of the Verkhovna Rada Committee on finance policy and banking activity

Верховна Рада України, Kyiv, Ukraine

REGIONAL POLITICAL ELITES WITHIN THE LEGAL FRAMEWORK OF THE EUROPEAN POLICY OF DECENTRALIZATION

The article examines political and legal provision of functioning of regional political elites. The paper evaluated legal and economic factors, which causes the differences in approaches of the European elites to the processes of European integration; studied the role of the process of self-identification of elites in the functioning of regional administrative units as integral social systems. The features affecting the efficiency of regional political elites in all-European context were determined. The author highlighted conditions that determine the ability of ruling elites to exercise their powers. The approaches to the European identity of political elites in different EU countries were compared. Furthermore, possibilities of impact of the European decentralization legal framework on power ratio between national and regional levels of political governance was described. Processes of participation of regional political elites in administrative reforms based on the actions of interest groups also disclosed in the article.

Key words: regional political elites, European integration, legal conditions of decentralization, effectiveness of elites, fiscal federalism, financial autonomy, interest groups.

Формування і функціонування сучасних політичних еліт на регіональному рівні все більше актуалізується в міждисциплінарних політико-правових дослідженнях. Європейська політика регіоналізації, яка спрямована на комплексне забезпечення регіонів дієздатними і відповідальними органами управління, припускає передачу значної кількості повноважень від центральних урядів регіональним і місцевим органам влади. У цьому контексті великого значення набувають якість і ефективність політико-управлінської еліти, яка бере на себе зобов'язання прийняття рішень в рамках процесів регіонального розвитку. Особливу роль у функціонуванні регіональних політичних еліт сучасного Європейського Союзу відіграють правові підстави функціонування регіональних органів влади та їх взаємодії з центральними урядами. У багатьох європейських країнах створюються умови для децентралізованих відносин центру і регіонів, в рамках яких регіони отримують фінансову автономію і можливості визначати політику регіонального розвитку. Для сучасної України та інших трансформаційних держав налагодження прозорих і взаємовигідних відносин центру і периферії є одним з ключових завдань державного будівництва, особливо в контексті політики децентралізації. У зв'язку з цим, проблема політико-правового забезпечення функціонування регіональних політичних еліт набуває важливого значення. Об'єднання вимог ефективності та політичного представництва в діяльності регіональних політичних еліт є одним з визначальних завдань сучасного міждисциплінарного політико-правового наукового пошуку. У цьому сенсі приклади розвитку сучасних європейських держав дають можливість побачити оптимальні моделі участі регіональних і місцевих еліт в будівництві Європи регіонів.

Останні публікації за темою статті. У міждисциплінарному дискурсі України, справленому на дослідження регіональної політики знаходить відображення осмислення досвіду європейської

інтеграції країн-сусідів. Це характерно для робіт В. Власова¹ та В. Ковач². У роботі Ю. Крук³ розглядається історія підготовки Конституції Європейського союзу. Приклади європейського політико-правового регулювання регіонального політичного процесу в рамках федеративних і квазі-федеративних відносин дають підставу для формування комплексних підходів для демократичних реформ в ряді країн-нових членів ЄС, а також безпосередніх сусідів Євросоюзу, які збираються підсилити свої євроінтеграційні зусилля. У комплексному дослідженні «Європа еліт»⁴ розглядаються регіональні відмінності щодо політичних еліт до політики ЄС. Колектив авторів вивчає відмінності у відносинах до європейської інтеграції серед членів політичних еліт різних європейських країн. Також у згаданому дослідженні вивчається, в якій мірі спільні регіональні, економічні, культурні характеристики певної групи країн впливають на ці відносини. Результати дослідження показують, що політичні еліти південної Європи є найбільшими прихильниками подальшої європейської інтеграції, у той час як еліти країн Східної Європи є більш обережними. Фактором, який обумовлює відмінності, є економічний розвиток, який вимірюється загальним валовим продуктом на душу населення. У відповідності з пануючими релігійними віруваннями, респонденти, переважно з протестантських країн, меншою мірою готові підтримувати більшу інтеграцію ЄС, ніж ті, які відбуваються з переважно католицьких країн. Зростання етнічної гомогенності знижує орієнтацію еліт на сильну європейську інтеграцію. У дослідженні наголошується, що еліти в країнах, які отримали незалежність через сецесію менш орієнтовані на європейську інтеграцію, ніж еліти країн, які не мали проблем зі здобуттям незалежності в недавньому минулому⁵. Таким чином, політико-правові умови формування ідентичності сучасних регіональних еліт вимагають подальшого розгляду.

Метою статті є встановлення факторів впливу політико-правової структури сучасного ЄС на розвиток регіональних політичних еліт.

Розгляд регіональних політичних еліт вимагає аналізу факторів їх внутрішньої єдності та консолідації. Залежно від розвитку конкретної країни соціокультурні фактори визначають поведінку елітних груп, а також механізми відбору до складу елітних утворень. Крім того, місцеві особливості визначають поведінку еліт у взаємодії з рештою населення і стиль здійснення владних повноважень. Особливо це проявляється в межах специфічних, політично ізольованих територій. У роботі «Політичні еліти і фискальна децентралізація в демократичній Іспанії», Х. Ферейра до Вале відзначає, що «регіональні еліти часто розуміються як центральні актори у відносинах центру і периферії. В рамках перспектив розвитку <територій> регіональні еліти виконують важливу підприємницьку роль. Соціально-політичні перспективи регіонів політичні еліти усвідомлюють на основі місцевих потреб, носіями яких вони є. ... Основне розуміння взаємодій в межах владних центрально-регіональних відносин базується на фундаментальному елементі автономії еліт»⁶.

Функціонування регіональних адміністративних одиниць як цілісних соціальних систем визначається можливостями самоідентифікації еліт. Якщо елітні групи визначають себе як якийсь управлінський клас, то вони повинні усвідомлювати і завдання, які на них покладає суспільство. В іншому випадку доцільність існування елітних утворень ставиться під сумнів. Крім того, для елітарного статусу в сучасних умовах ключове значення має наявність особливого соціально-психологічного типу. Іспанський дослідник Х. Ферейра до Вале зазначає, що «автономія еліт часто розглядається в контексті партнерства держави та територіальних груп інтересів ... Ступінь

¹ Власов, В.Г. (2013). Субнаціональні регіони і міжнародні відносини: альтернатива співробітництву національних держав. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер.: Політологія. Т. 212, Вип. 200*, 82-86.

² Ковач, В.І. (2014). Словацькі євро-регіони: зарубіжний досвід транскордонного співробітництва. *Економіка. Управління. Інновації, 1*. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eui_2014_1_51.pdf> (2015, червень, 28).

³ Крук, Ю. (2009). Конституция Европейского союза: история подготовки и причины провала ее ратификации. *Журнал международного права и международных отношений, 2*. <<http://evolutio.info/content/view/1550/232/>> (2015, червень, 28).

⁴ Best, H. (2012). *The Europe of Elites: A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford University Press.

⁵ Best, H. (2012). *The Europe of Elites: A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford University Press.

⁶ Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article* <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, червень, 28).

автономії еліт може бути пов'язана з взаємодією серед політичних еліт, в той час як автономія еліт визначає незалежність влади і політичні досягнення. Кооперація <між елітами> визначає ступінь контролю над адміністративними, політичними, фінансовими ресурсами»¹.

Ефективність регіональної політичної еліти пов'язана з переліком якостей, які визначають її здатність здійснювати владні повноваження. Психологічна мотивація управлінської діяльності, перебування в еліті як таке, відбивається на якості прийняття політичних рішень і стратегічному розвитку регіонів. На думку сучасних дослідників, для успіху регіональних еліт вкрай важливі політичні зв'язки всередині елітарної групи. Х. Ферейра до Вале вказує, що «в умовах міжурядових взаємодій ... як національна, так і регіональна еліти прагнуть бути автономними одна від одної ... Виникає питання щодо інституційних основ, в яких закладено великий потенціал зіткнень між національними та регіональними елітами. У нормативних умовах <європейської децентралізації> прагнення до автономії викликає взаємодія між елітами і членами національних і регіональних еліт ... Через розподіл ресурсів кошти положення автономії регіональних еліт стає більш гарантованими»².

Важливим для встановлення статусу сучасних регіональних еліт в процес державного будівництва, трансформації інших країн, є питання відносин всередині еліт певних регіонів. Слід зауважити, що для сучасних регіональних еліт пострадянського простору характерно складну взаємодію між представниками різних органів владного представництва та управління. Ця взаємодія в деяких випадках носить конфліктний характер і ставить під сумнів єдність регіональної політичної еліти в окремих регіонах. Досвід країн ЄС свідчить про зворотне. «Взаємодія між автономними елітами та інституційної автономією розглядається як важливий фактор, який підриває баланс між політичною та адміністративною децентралізацією. ... Автономія еліт розглядається як можливість акторів працювати незалежно і стабільно на отримання політичних і адміністративних результатів. Їх стратегії для отримання автономії залежать переважно від взаємодії інших акторів з міжурядові мережі. Центральне питання елітарної-інституційної взаємодії в рамках інституційної автономії базується на ідеї гарантій децентралізації в рамках балансу між автономіями в Іспанії»³, зазначає іспанський дослідник.

Сучасні автори відображають особливості регіональної політичної еліти на основі його функцій і реального впливу на життєдіяльність регіонів. Наявність психологічних якостей і мотивів створення регіональних еліт і перебування в еліті окремих суб'єктів виступають другорядним фактором у порівнянні з важливістю управлінських рішень, які можуть приймати представники регіональних еліт в умовах проведення адміністративно-територіальних реформ. В окремих роботах ведеться мова про особливе сприйняття Європи політичними та економічними елітами⁴. Фіскальні аспекти реформування відносин між рівнями влади в сучасній Європі визначають владний і управлінський потенціал (сарасіті) регіональних еліт. На думку Х. Ферейри до Вале, «іспанський фіскальний федералізм увійшов у фазу тривалого проекту в результаті складних політичних переговорів. З часу прийняття іспанської конституції 1978 конституційні статті, які звертаються до територіальних фіскальним відносинам, були доповнені законами, а також роз'ясненнями до законів і рішенням Конституційного суду»⁵.

Динаміка розвитку регіональних політичних еліт в сучасних нормативно-правових умовах

¹ Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article* <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, червень, 28).

² Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article* <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, червень, 28).

³ Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article* <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, червень, 28).

⁴ Jerez-Mir, M., Vazquez R. Perceptions of Europe in political and economic elites. *A geographical compared analysis of Germany, Spain and Poland Institut de Ciències Polítiques i Socials (ICPS)Mallorca, 244, pral. 08008 Barcelona (Espana)*. <<http://www.icps.cat>> <http://www.icps.cat/archivos/workingpapers/wp282.pdf?noga=1>> (2015, червень, 28).

⁵ Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article*. <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, червень, 28).

нерідко залежать від конфігурації та економічного профілю конкретних територій. Зв'язок з економічними процесами визначає рівень домінування тих чи інших елітних груп і їх структуру. Першість в економічному впливі забезпечує і реальну перевагу у доступі до реалізації влади. В умовах, коли регіон має багато економічних галузей, різні елітні групи можуть конкурувати між собою за контроль над регіоном. Х. Ферейра до Вале відзначає, що «фіскальна модель Іспанії формувалася внаслідок двох реформ: 1987 і 2001 років. В результаті цих реформ з'явилися ті риси політичного устрою, які можуть бути ідентифікуючими для системи асиметричного фіскального федералізму. Вони є наступними: - недостатній вплив громадських асоціацій в субнаціональних адміністративних підрозділах; - недостатність поділу влади; - слабкість представництва автономій у центральному уряді (субнаціональні уряди не представлені в парламенті); - низька інституалізація вироблення бюджетної політики; - дисперсія влади у бюджетній політиці уряду»¹.

Реалізація проектів розвитку сучасних регіонів передбачає динамізм співробітництва між місцевими та регіональними елітами. Також ефективність функціонування еліт вимагає наявності каналів зворотного зв'язку між рівнями місцевого та регіонального політичного представництва та управління. Ці канали повинні забезпечувати своєчасне оновлення регіональної політичної еліти за рахунок рекрутування представників місцевих громад. «Інституційна система іспанської моделі в межах федералізму викликає асиметрію фіскальних відносин в Іспанії. Ці практики охоплюють такі концепти: - двосторонні відносини (практики переговорів з приводу угод ґрунтуються на двосторонніх відносинах як альтернатива багатостороннім переговорам, які підсилюють переговорну позицію центральної влади по відношенню до урядів провінцій); - скептицизм (інтерпретація рішень та ініціатив, прийнятих на центральному рівні, призводить до проблем з легітимністю. Як наслідок, деякі закони дискутуються практично на двох рівнях: парламенті і в судах з метою визначення можливостей застосування того чи іншого закону); - регіоналізм (політична практика, яка створює відцентрові сили, спрямовані на націоналістичні сентименти і почуття, які в деяких субнаціональних регіонах підживлює етнічні зіткнення і протистояння); - фаворитизм (преференції, надані окремим автономіям за рахунок інших, застосування неформальної влади в окремих регіонах відповідно до політичних потреб центрального уряду)»².

Політико-правові рамки європейської децентралізації також відкривають для регіональних еліт можливість вибудовування власної політики не лише всередині держав, а й на європейському рівні. При цьому регіональна ідентичність елітарних груп, на думку сучасних дослідників, не вступає в протиріччя із загальноєвропейською. У масштабному дослідженні еліт, яке здійснили Дж. Лінгел і Л. Верзічеллі, стверджується, що поняття «європейськості» застосовується як багатозначний та об'єднавчий концепт для аналізу різниці сприйняття Об'єднаної Європи серед різних національних еліт. У роботі розглядаються три виміри «європейськості»: емотивний, когнітивний та проєктивний³. У тій же колективній роботі М. Котто і Ф. Руссо розглядають громадянство як багатозначний феномен, пов'язаний з політичною ідентичністю спільноти, а також правами та обов'язками, які надаються громадянам певних країн. Позиція регіональних еліт щодо національного громадянства демонструється вимірами репрезентативності і площиною управління. На думку вчених, політичні та економічні еліти мають різні уявлення і способи виразу своїх поглядів щодо природи європейської політики, її інституціональної конфігурації і різних політичних цілей⁴.

Аналіз ідентичності як параметру, що визначає приналежність одночасно до регіональної і до європейської еліт, оминаючи національний рівень, дозволяє визначити, що вузькі національні правові рамки звужують перспективи самостійного розвитку регіональних елітарних груп. У розділі «Перспективи національної кар'єри серед національних еліт Європейського Союзу», дослідники

¹ Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article*. <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, червень, 28).

² Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article*. <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, червень, 28).

³ Best, H. (2012). *The Europe of Elites: A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford University Press.

⁴ Best, H. (2012). *The Europe of Elites: A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford University Press.

Ніколас Хубе і Лука Верзічеллі відзначають, що серед національних еліт лише невелика кількість політиків орієнтовані на кар'єру в Європі. Велика частина національних політичних еліт має тенденцію до оцінювання наднаціональної перспективи позитивно, але при цьому еліти недостатньо інформовані щодо своєї участі в ній. Специфіка країни і партійність визначають світогляд регіональних політичних еліт. Зовнішні фактори, зокрема такі, як управлінський досвід еліти, соціальне тло, сприйняття відстані між європейською елітою і традиційними національними інститутами, також мають певний потенціал для пояснення позиції національних еліт щодо європейської інтеграції¹.

Порівняння підходів до європейської ідентичності політичних еліт в різних країнах ЄС дає можливість стверджувати, що у сучасних умовах європейської інтеграції національний рівень посідає місце регіонального. Особливо це проявляється у контексті економічних взаємозв'язків і відстоювання особливих інтересів регіонів. У роботі Дж. Константелоса стверджується, що інтеграційні зміни в Європейському Союзі зробили необхідним переоцінку вертикальних зв'язків між наднаціональними та національними рівнями урядування, а також нових горизонтальних мереж субнаціональних (тобто регіональних) урядів. Ці нові інституційні відносини мають важливе значення для організованих економічних інтересів і для політичної економії ЄС в більш широкому сенсі².

Особливості національних політико-правових систем країн ЄС, таким чином, відкривають для регіональних політичних еліт можливість тією чи іншою мірою реалізувати свій потенціал на наднаціональному рівні. Швидкість зняття бар'єрів суттєво впливає на конкурентоспроможність економічних акторів як складових регіональних еліт. На думку Дж. Константеласа, «власники бізнесу і корпорацій мають багато можливостей для здійснення економічних змін. Вони можуть не відчувати жодної необхідності для коригувань своєї політики в межах ринкової інтеграції або можуть змінити свої внутрішні чи зовнішні бізнес-стратегії. Вони (актори – Авт.) Можуть також робити спробу виправити свої конкурентні позиції на загальному ринку на основі впливу на публічну політику. Політична стратегія <регіональних еліт> може бути здійснена незалежно або колективно. Фірми й асоціації економічних інтересів повинні вирішити, які ресурси витратити і напрямки, в яких вони можуть бути використані»³.

Політико-правові умови загальноєвропейського рівня дозволяють регіональним елітам виходити на «ринку» прийняття рішень, робити спроби реалізації власних економіко-політичних стратегій. Про це, зокрема, свідчить наявність загальноєвропейських директив, що регулюють лобіювання. Як вважає Дж. Константелос, «групи інтересів і фірми можуть лобіювати свої інтереси в урядах на будь-якому рівні: від наднаціонального до комунального. Рівень регіональних урядів має свої інтереси через доступ до європейських структурних страхових фондів»⁴. Групи інтересів можуть також робити спробу вплинути на політику через використання тактики тиску. Тут можуть використовуватися як публічні кампанії паблік-рілейшенс і так і масштабні демонстрації, які досить часто здійснюють французькі групи, які відстоюють аграрні інтереси. Не менш стійкі зв'язки між урядом і регіональними групами інтересів за відповідних правових умов демонструє сучасна Італія⁵.

Національні політико-правові рамки забезпечують необхідний рівень свободи для регіональних політичних еліт, якщо вони мають спільні консолідовані інтереси. У постсоціалістичних європейських країнах законодавче регулювання лобізму здійснювалося в умовах неоднозначного сприйняття суспільством. Так, у Польщі «Закон про законодавче та регулятивному

¹ Best, H. (2012). *The Europe of Elites: A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford University Press.

² Constantelos, J. Interest Groups in the Regions: Economic, Organizational, and Institutional Approaches. *Archive of European Integration University of Pittsburg*. <http://aei.pitt.edu/6914/1/constantelos_john.pdf> (2015, червень, 28).

³ Constantelos, J. Interest Groups in the Regions: Economic, Organizational, and Institutional Approaches. *Archive of European Integration University of Pittsburg*. <http://aei.pitt.edu/6914/1/constantelos_john.pdf> (2015, червень, 28).

⁴ Constantelos, J. Interest Groups in the Regions: Economic, Organizational, and Institutional Approaches. *Archive of European Integration University of Pittsburg*. <http://aei.pitt.edu/6914/1/constantelos_john.pdf> (2015, червень, 28).

⁵ Constantelos, J. (2004). The Europeanization of interest group politics in Italy: business associations in Rome and the regions *Journal of European Public Policy* 11:6 December, 1020–1040.

лобіюванні» був прийнятий парламентом у липні 2005 року і набрав чинності 7 березня 2006 року. Закон, як зазначають польські аналітики, сприяє прозорості у всій державній адміністрації та законодавства в цілому¹.

У європейських країнах, в яких існують стійкі федеративні механізми регулювання міжрегіональних відносин (ФРН, Іспанія, Великобританія), структура регіональних груп інтересів, що представляють відповідні еліти залежить від структури ринку та урядової структури, особливо в межах територіальної децентралізації держави. Організаційні структури лобіювання також можуть бути залежними від короткострокових стратегій груп інтересів. На думку Дж. Константелоса, ступінь автономії регіональних груп інтересів впливає на їхню політичну стратегію. Інтереси національних і регіональних асоціацій можуть відрізнятися по різних політичних та економічних причин. Регіональні асоціації інтересів можуть бути обмежені в їх політичній активності, якщо їм не вистачає фінансової автономії і автономії у прийнятті рішень. Наявність регіональної автономії може бути пов'язано з падінням лобістської активності та інших видів політичної активності. Незалежні регіональні асоціації можуть бути більш політично активними через те, що вони направляють лобістську активність залежно від того, чи є їх регіональні підрозділи національною асоціацією, або чи можуть ці підрозділи покладатися на національну асоціацію в межах лобіювання в центральному уряді².

Не лише лобіювання, а й норми політичного представництва регіонів у конституціях країн ЄС і загальноєвропейському основному законі³ забезпечують інституційні основи для політичної суб'єктності регіональних еліт. Як зазначає Дж. Константелос «якщо інститути визначаються як правила гри, то найбільш важливими конституційно визначеним інститутом для регіональних акторів є територіальний розподіл влади між центром і периферією». Унітарний, деволюційний, делегований типи відносин між урядами та регіональною владою визначають відповідний рівень представництва регіональних еліт⁴. Зазначені варіанти, хоч і зумовлені тривалим стабільним розвитком європейських країн, все ж спираються на ініціативний принцип регіонального представництва, що припускає наявність певної активності самих регіональних еліт.

Таким чином, розвиток регіональної політичної системи є проявом суб'єктної активності регіональних політичних еліт. У разі зацікавленості лідерів політичних сил і груп інтересів у формуванні дієвого та повноцінного політичного істеблшменту для них є важливим вироблення програмних засад і етапів цієї діяльності. Одночасно цілеспрямованість в діях регіональних еліт повинна спиратися на істотні і життєво важливі інтереси населення регіонів та місцевих громад.

Висновки

Розглянутий матеріал дає підставу стверджувати, що регіональні політичні еліти сучасного ЄС є реальними суб'єктами формування правової бази федеративних відносин у сучасному Європейському Союзі. Така практика складається на основі тривалої еволюції територіальних утворень автономістського типу, а також в рамках реформ з децентралізації та деконцентрації. Політична складова правових реформ нерідко була пов'язана з конфліктами і тривалими консультаціями. Однак, в таких країнах, як Іспанія, Бельгія, Італія намітилися ключові тенденції політико-правового забезпечення міжрегіональних відносин, спрямованих на децентралізацію. Серед них основними напрямками є передача багатьох законодавчих функцій місцевим парламентам, через установи місцевих урядів формування федерального рівня адміністративно-територіального поділу як такого. Всі ці новації стали основою для консолідації регіональних політичних еліт на основі територіальної та етнічної самосвідомості. В умовах розвиненої демократії регіональні політичні еліти нерідко самі стають співавторами адміністративних реформ,

¹ Galkowski, J. The Societal Dimension in Budgeting: Special Focus on Engagement of Civil Society, Including NGO's. *Lobbying, Gender Sensitive Budget and Social Budgeting Polish Lobbying Law – Towards Transparency* <<http://www.sigmaweb.org/publicationsdocuments/41831780.pdf>> (2015, червень, 28).

² Constantelos, J. Interest Groups in the Regions: Economic, Organizational, and Institutional Approaches. *Archive of European Integration University of Pittsburg*. <http://aei.pitt.edu/6914/1/constantelos_john.pdf> (2015, червень, 28).

³ A Constitution for Europe. *EU official site*. <http://europa.eu/scadplus/constitution/index_en.htm> (2015, червень, 28).

⁴ Constantelos, J. Interest Groups in the Regions: Economic, Organizational, and Institutional Approaches. *Archive of European Integration University of Pittsburg*. <http://aei.pitt.edu/6914/1/constantelos_john.pdf> (2015, червень, 28).

висуваючи свої міркування в рамках дій груп інтересів.

Таким чином, правове обґрунтування політичного процесу формування регіональних еліт стало основою для їх якісного перетворення, підвищення політичного статусу і можливості впливу на ситуацію на своїх територіях. Для сучасної України правові відносини в рамках процесів децентралізації, є напрямком демократичної перебудови політичних відносин між центром і регіонами. Крім того, українські регіональні політичні еліти ще повинні запозичити з європейської практики досвід мирної зміни діючих еліт контрелітами в рамках демократичного політичного процесу. Ці явища також вимагають розробки відповідних нормативно-правових умов, у тому числі нормативних вимог ротації управлінських кадрів на регіональному рівні.

References

1. Vlasov, V. G. (2013). Subnacional'ni regioni i mizhnarodni vidnosini: al'ternativa spivrobitnictvu nacional'nikh derzhav. *Naukovi praci [Chornomors'kogo derzhavnogo universitetu imeni Petra Mogili]. Ser.: Politologija. T. 212, Vip. 200*, 82-86.
2. Kovach, V. I. (2014). Slovac'ki evro-regioni: zarubizhnij dosvid transkordonnogo spivrobitnictva. *Ekonomika. Upravlinnja. Innovacii, 1*. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eui_2014_1_51.pdf> (2015, cherven', 28).
3. Kruk, JU. (2009). Konstitucija Yevropejskogo sojuza: istorija podgotovki i prichiny provala ee ratifikacii. *Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnoshenij, 2*. <<http://evolutio.info/content/view/1550/232/>> (2015, cherven', 28).
4. A Constitution for Europe. *EU official site*. <http://europa.eu/scadplus/constitution/index_en.htm> (2015, cherven', 28).
5. Best, H. (2012). *The Europe of Elites: A Study into the Europeaness of Europe's Political and Economic Elites*. Oxford University Press.
6. Constantelos, J. (2004). The Europeanization of interest group politics in Italy: business associations in Rome and the regions. *Journal of European Public Policy 11:6 December*, 1020–1040.
7. Constantelos, J. Interest Groups in the Regions: Economic, Organizational, and Institutional Approaches. *Archive of European Integration University of Pittsburg*. <http://aei.pitt.edu/6914/1/constantelos_john.pdf> (2015, cherven', 28).
8. Ferreira do Vale, H. Political Elites and Fiscal Decentralization in Democratic Spain. *Asociación Española de Ciencia Política y de la Administración (AECPA)Article*. <[http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder\(UCM\).pdf](http://www.aecpa.es/uploads/files/congresos/congreso_07/area06/GT26/FERREIRA-DO-VALE-Helder(UCM).pdf)> (2015, cherven', 28).
9. Galkowski, J. The Societal Dimension in Budgeting: Special Focus on Engagement of Civil Society, Including NGO's. *Lobbying, Gender Sensitive Budget and Social Budgeting Polish Lobbying Law – Towards Transparency*. <<http://www.sigmaweb.org/publicationsdocuments/41831780.pdf>> (2015, cherven', 28).
10. Jerez-Mir, M., Vazquez, R. Perceptions of Europe in political and economic elites. *A geographical compared analysis of Germany, Spain and Poland Institut de Ciencies Politiques i Socials (ICPS)Mallorca, 244, pral. 08008 Barcelona (Espana)*. <<http://www.icps.cat> <http://www.icps.cat/archivos/workingpapers/wp282.pdf?noga=1>> (2015, cherven', 28).

Юлія Майстренко

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Україна

ФАКТОР НАТО У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ КРАЇН ЗАХІДНИХ БАЛКАН НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОРІЧЧЯ

Iuliia Maystrenko

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

NATO FACTOR IN WESTERN BALKANS STATES' FOREIGN POLICY AT THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The article considers the process of Western Balkans States' integration in NATO. It is systematized scientific work of researchers of various national schools, revealing the common causes of the NATO's integration process and its peculiarities in the Western Balkans. It analyzes the main reasons and purpose of Alliance's enlargement. The study shows the main challenges which the Balkan States face with in the process of their integration in Euro-Atlantic structure. Also it analyses the difference between the states of the region. It is studied main principles of cooperation between NATO and EU in the region. The article describes main principles of NATO's presence in Kosovo and in the Former Yugoslav Republic of Macedonia and its role in the conflict settlement. The paper examines the position of NATO potential member states.

Key words: Serbia, Bosnia, Albania, Croatia, FYRM, Kosovo, Montenegro, NATO, EU, Western Balkans, KFOR, SFOR.

NATO's membership is very important for the Western Balkans states (WBS). After collapse of the bipolar system of international relations and the end of wars for independence in the region, WBS demonstrated a desire to join NATO, as it is considered as the basis of stability and security.

Bledar Feta, Jelena Radoman, the researchers of Hellenic Centre for European Studies underlined that Candidate status to NATO is considered as a reaffirmation of a country's international position. In most Western Balkan countries, NATO membership is viewed as a major strategic choice. Euro-Atlantic integration is seen as bringing stability and security through democratic and economic reforms¹.

Bosnian crisis has shown the weakness of the OSCE, confirmed the fact that NATO remains the most powerful military force in Europe and in the long run it is not visible alternatives². Serbian researcher underlined that NATO membership for most of European countries was the first step towards EU membership. It is sort of an unofficial pre-condition for the EU membership³.

Serbian researcher Jasminka Smic emphasized that relations between NATO and Serbia were complete. The fact that Serbia was bombed by NATO makes these relationships specific and different from others, especially because Serbian publicity is reluctant towards NATO. It will be difficult to explain to a part of the population why it is important to join an organization which bombed the country. For them NATO is still "a metaphor for unwanted American hegemony"⁴. Milana Nic and Jan Cingel (Central European Policy Institute) thought that Serbia in near future wouldn't consider possibility of NATO's membership. Belgrade's official declared goal is military neutrality.

The positions of Serbian political leaders according NATO's membership were different. The Serbian president Tadić, former minister of defence, supported the moving Serbia closer to NATO. At the same time, he was extremely careful and ambiguous about this issue in public, unwilling to challenge the

¹ NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges. *Hellenic Centre for European Studies*. <http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf> (2015, July, 29).

² Брусиловська, О.І. (2007). *Посткомуністична Східна Європа: Зовнішні впливи, внутрішні зміни*. Одеса: Астропринт, 43.

³ Lazic, B. (2012). The Western Balkans on the Euro-Atlantic "Way". The Balkans and the Future of Euro-Atlantic Integration. *Atlantic voices*, 2, 3. <http://issuu.com/atlantic_treaty_association/docs/vol._2__no._2__feb_2012_?e=4418932/3000358> (2015, May, 10).

⁴ Simic, J. (2012). Neutrality of Serbia – With a View of the Future. *The New century liberal, responses to global challenges*, 1, 24-25. <<http://ceas-serbia.org/root/tromesecnik/The%20new%20century%20No%201.pdf>> (2015, July, 30)

official doctrine of military neutrality. In his press statement, president Nikolić hinted that Serbia is open to more cooperation but at the same time, it “would not like to choose sides” and prefers to keep political distance from the alliance¹.

The results of an opinion poll conducted in June 2011 which showed that 15.6% of Serbian citizens supported NATO membership (5% less than in 2010), whereas 66.3% were against. The reason for this can be attributed to NATO operation in Libya, which brought back painful memories of NATO bombing of Yugoslavia. There are several reasons why the membership in NATO can be accepted. 1. Membership in NATO guarantees the protection of a member state territory; perhaps not absolutely, but it guarantees its protection; 2. Joining NATO will mean joining the Western community of nations; 3. NATO membership facilitates modernization and restructuring of military forces, which Serbia has already carried out in accordance with NATO's standards, that is especially important in a country whose military forces have obsolete weapons and low level of material security of its military officers². Another crucial factor is geography: all of Serbia's neighbours are either NATO members (Hungary, Romania, Bulgaria, Croatia) or aspire to join the alliance in the nearest future (Montenegro, Macedonia, Bosnia and Herzegovina)³.

NATO's position regarding the future Alliance enlargement within the Western Balkan Area can be described by the NATO General Secretary Fogh Rasmussen's statement: Euro-Atlantic integration is the best guarantee for peace, progress and property⁴.

Albania was strategically important to NATO for two major reasons. First, it offered NATO and the United States an important military outpost in the turbulent Southern Balkans. Second, NATO feared a southward spread of the Yugoslav conflict on Kosovo and on the Former Yugoslav Republic of Macedonia – both of which have large ethnic Albanian population. They wanted Albanian government not to allow ethnic tensions' spread among Albanians who lived outside its borders⁵.

David Greenwood (Centre for European Security Studies) said that potential members must meet key eligibility criteria of a politico-strategic nature, namely a functioning, law-governed democracy and market economy, a commitment to the peaceful settlement of disputes (and no outstanding disagreements with neighbours), and a commitment to respect for minority rights (plus political freedoms and human rights generally). There is a presumption that aspirants are sovereign nation-states – consolidated political communities in which all citizens enjoy equal rights – under governments with unchallenged jurisdiction inside secure borders⁶.

States of the region in different way have been prepared for NATO's membership. It depended on the level of countries' development, financial capacity and willingness to join the Alliance.

Political and military cooperation between NATO and Serbia have evolved with varying speed and intensity. Serbian defence reforms and modernization of its armed forces have been carried out with NATO's advices and assistance. The alliance has been active and visible in Serbia through several trust funds covering projects addressing several pressing military safety issues (such as liquidation of land mines and, most recently, surplus ammunition) and implemented several projects under the science for peace and security programs, and public diplomacy grants⁷.

¹ Nič, M. (2014). Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town. *The new Century liberal responses to global Challenges*, 6, 37-39. <http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf> (2015, July, 30).

² Simic, J. (2012). Neutrality of Serbia – With a View of the Future. *The New century liberal, responses to global challenges*, 1, 24. <<http://ceas-serbia.org/root/tromesecnik/The%20new%20century%20No%201.pdf>> (2015, July, 30).

³ Nič, M. (2014). Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town. *The new Century liberal responses to global Challenges*, 6, 37. <http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf> (2015, July, 30).

⁴ Lazic, B. (2012). The Western Balkans on the Euro-Atlantic “Way”. The Balkans and the Future of Euro-Atlantic Integration. *Atlantic voices*, 2, 6. <http://issuu.com/atlantic_treaty_association/docs/vol._2__no._2__feb_2012_?e=4418932/3000358> (2015, May, 10).

⁵ NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges (2010). *Hellenic Center for European Studies*, 11. <http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf> (2015, July, 30).

⁶ Greenwood, D. (2005). *The Western Balkans candidates for NATO membership and partnership*. The Netherlands, The Centre of European Security Studies, 8.

⁷ Nič, M. (2014). Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town. *The new Century liberal responses to global Challenges*, 6, 37. <http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf> (2015, July, 30).

The process of WBS's joining of NATO was very complex and diverse; countries of region have got a number of problems. First of all Russian researcher Sergei Romanenko noticed a number of common problems in all countries within the region. First, almost all the states of the region needed military reforms in accordance with the Brussels requirements. These reforms were aimed on creating a professional army. It has led to rising of social tensions because governments in these states did not have enough money to provide jobs for retired servicemen in period of unemployment. There was also the problem of standardization of armaments in accordance with the requirements of the Alliance. There were also some differences regarding the further development of the national armed forces. For example, Croatia sought to maintain its own quite strong Air Forces, while NATO, considering that the country was protected by "the common security umbrella" advocated conservation in Croatia of only a small number of aircrafts. Within the Western Balkans states it should be provided civilian control over the Armed Forces and security forces. The most important political issues were connected with ethno-territorial disputes¹.

Western Balkans suffered from instability, nationalistic rhetoric, recurring waves of inter-ethnic tensions, unresolved territorial and border issues, weak political institutions, and the absence of the rule of law. A series of bilateral and potentially multilateral disputes within the region remain unresolved, providing obstacles for of new members to join the Euro-Atlantic institutions. The largest of these obstacles is that the Western Balkans have not found yet full democratic consolidation. The compromise is the lack in political culture of these states, but at the same time, patronage, and ethnocentric thinking present in political life. If the perspective of NATO membership becomes unrealistic, Balkan politics can quickly revert to nationalism and radicalism to distract voters from the economic problems with which the region faces².

"Berlin plus" agreements serve as the basic principle for cooperation between the European Union and NATO. It was named after the meeting of NATO's member states' foreign affairs ministers, which took place in 1996 at Berlin. It was decided to create European security and defence component in order to ensure the EU access to NATO's assets. In practice, the agreements were aimed on avoiding duplication between the two organizations and structures, on ensuring their close cooperation³.

NATO and the European Union were working together on prevention and settlement of crises and armed conflicts in Europe and beyond. They shared common strategic interests and cooperated in a spirit of complementarities and partnership. The decision to cooperate on security was made in January 24, 2001, when the NATO Secretary General and the EU Presidency exchanged letters, which dealt with the definition of areas of cooperation and consultation between two organizations⁴.

The presence of NATO in BiH was kept even after European Union forces had come to the country. NATO remained a supporter of the long-term tasks in the country. The nature of NATO's activity has changed. In Bosnia and Herzegovina the Alliance maintained a military headquarters, but NATO broadened political activities, and also reduced operational military presence. The European Union was responsible for security; NATO has focused its activity on military reforms in Bosnia and Herzegovina at the beginning of preparation for joining the Partnership for Peace. It also has implemented counter-terrorist activities, detained persons suspected in war crimes⁵.

The model of EU-NATO cooperation in Bosnia and Herzegovina was developed in the Former Yugoslav Republic of Macedonia. In April 2003, NATO handed responsibility for peacekeeping in FYROM to the European Union, but it still retains its presence in the country, assisting the authorities in Skopje in defence reform and providing support to other NATO operations in the Balkans.

In 2001, thought timely and concerted action in close cooperation with the European Union and the Organization for Security and Cooperation in Europe, NATO helped to prevent breaking civil war in Former Yugoslav Republic of Macedonia. At the request of the government in Skopje, NATO Secretary

¹Романенко, С.А. (2003). НАТО и пост-югославские государства: новый этап. *Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы*, 7, 10.

²NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges (2010). *Hellenic Centre for European Studies*, 16. <http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf> (2015, July, 30).

³Укрепление мира и стабильности на Балканах (2005). *НАТО на Балканах, брифинг февраль*, 3. <http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

⁴Berlin Plus agreement. *European Parliament*, 2. <http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/berlinplus_/berlinplus_en.pdf>.

⁵Укрепление мира и стабильности на Балканах (2005). *НАТО на Балканах, брифинг февраль*, 4. <http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

General Lord Robertson sent a group of crisis management to conclude a ceasefire agreement with so-called National Liberation Army (NLA), an armed group, which consisted of ethnic Albanians. Members of the group took control of large part of territory in the west. Taking into account key lessons learned from the experience of KFOR and SFOR, NATO closely cooperated with the European Union and the Organization for Security and Cooperation in Europe at the political and local practical level. All three organizations followed unified international position to both conflicting parts. NATO managed the NLA to agree for cease-fire and supported the process of political negotiations, which ended on August 13 by signing of the Ohrid Framework Agreement. After signing the agreement, NATO launched Operation named "main harvest" and deployed contingent of 4 thousand soldiers for monitoring the disarmament of NLA. In early October NLA stopped its activity as an organized armed group. At Skopje's request at the end of the operation "main harvest" in the country remained NATO contingent numbering several hundred of soldiers, who must protect civilian observers. In April 2003, NATO handed responsibility for this operation to the European Union¹.

Despite improving conditions in Kosovo in recent years, some tensions still present in the province. Besides, there was real threat of an explosion of violence, as it was in March 2004. That's why NATO placed additional troops in Kosovo, and NATO-led peacekeepers had to use forces for maintaining order and protection of the Serb population, because violence was directed against them². According to UN Security Council Resolution 1244 the right of all refugees and displaced persons for returning to their homes in safety was confirmed³. The status of Kosovo remained unresolved, so NATO's mandate in the province, which functioned under Security Council Resolution 1244 and the Military-Technical Agreement between NATO and Yugoslav Army remained was still valid. This mandate was wider than in any other operation, led by NATO. The first NATO mandate provided for the maintenance of Yugoslav and Serbian forces from restoring the threats and hostilities against Kosovo; creating a safe environment and ensure public safety and order; disarm the Kosovo Liberation Army; support international humanitarian efforts; coordination and support for international civilian organizations. Now the Alliance has sought to create a safe environment in which all citizens could live peacefully, regardless of ethnic origin, and by means of which the international community can start to develop democracy⁴.

Kosovo was the key subject of the Serbia-NATO dialogue. Serbia's leaders have vowed that they would never recognize its independence. The NATO-led KFOR mission is responsible for Kosovo's security. On the basis of the UN Security Council resolution, KFOR is mandated to ensure a safe and secure environment, including freedom of movement for all people in Kosovo. In effect, it means that KFOR protects the ethnic Serbian minority and religious places in the enclaves to the south of the Ibar river. On that basis, Belgrade developed relations with constructive relations with KFOR, including simultaneous and coordinated patrols along the administrative border. On the other hand, Belgrade continues to view suspiciously on KFOR's assistance to development of the Kosovo security force (KSF)⁵.

Membership Action Plan (MAP) is NATO's program for consultation, assistance and practical support according to the individual needs of states which wanted to join the Alliance. Among the countries of the Western Balkans MAP participants were the FYROM, which participated in the MAP since 1999, and Montenegro, which was invited in December 2009. NATO leaders agreed to invite the FYROM to join it when a mutually acceptable solution of the question upon country's name would be reached with Greece⁶.

On April 2010 the Allies officially invited BiH to join the MAP under one important condition: the first Annual National Programme under the MAP would be accepted only when the issue of immovable

¹ Укрепление мира и стабильности на Балканах (2005). *НАТО на Балканах, брифинг февраль*, 5-7. <http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

² Укрепление мира и стабильности на Балканах (2005). *НАТО на Балканах, брифинг февраль*, 6. <http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

³ Резолюция 1244. *ООН Совет Безопасности*. <<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/172/91/PDF/N9917291.pdf?OpenElement>>.

⁴ Укрепление мира и стабильности на Балканах (2005). *НАТО на Балканах, брифинг февраль*, 6. <http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

⁵ Nič, M. (2014). Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town. *The new Century liberal responses to global Challenges*, 6, 37. <http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf> (2015, July, 30).

⁶ Membership Action Plan (MAP). *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_37356.htm>.

military property had been solved¹.

On April 1999 Albania joined the MAP. It has played an important role in resolving the humanitarian tragedy in Kosovo and creating securing peace after the air campaign. The country allowed the Allies to establish a centre of logistics in Tirana to support peacekeeping operations in Kosovo. In 2002, NATO established a regional military headquarters in Tirana, which was included in the structure of the Kosovo Force (KFOR). Albania also supported the Allies in stabilization operations in the Former Yugoslav Republic of Macedonia from 2001 to 2003. Albania has made its contribution to the fight against terrorism within the framework of the Partnership for combating terrorism. The top priority for Albania was to provide support for the Democratic Control of Armed Forces. After signing Albania Partnership Action Plan on building defence institutions, government supported activity patterns, thus contributing to effective judicial oversight, inviting the broader consultation. In Albania, it was possible to increase the effectiveness of disaster, thanks to cooperation with NATO and through participation in activities organized by the Euro-Atlantic Coordination Centre for responding to natural disasters (EADRCC). The country also participated in the work of the General Civil Emergency Planning Committee.

Croatia joined the MAP in 2002. The main directions of reforms were political, military and security sectors. Achieving the democratic standards, reducing corruption, the fight against organized crimes, judicial reforms, improving governance, development of good neighbourly relations and ensuring sufficient public support for joining NATO were important priorities of that state. Croatia also cooperated with NATO and its partners in a number of other areas within the Partnership for Peace (PfP) and the Euro-Atlantic Partnership (EAP). Croatia took part in NATO's operations in Kosovo and Afghanistan. The fight against terrorism was held within the framework of the partnership against terrorism².

BiH has long made it clear that it wants to join NATO but did not become a member of the PfP until December 2006. It was one of the last Western Balkan countries to do so and was a sign of how slowly the process has moved as a result of internal disputes³.

J.Simic has noticed that the first stage for NATO's membership was joining to PfP⁴. In such way Belgrade gained access to a number of NATO committees as well as to its programs, and became eligible to get support from the range of NATO's funds. It has also joined the planning and review process (parp), which is the basic tool within the PfP through which the partners can reform their armed forces, adopt NATO's standards and achieve higher interoperability⁵.

In June 2003 Belgrade submitted a formal application to join the NATO program Partnership for Peace. Since that time, military officers and civilians involved in NATO orientation courses. Students receive basic information about the Alliance, as well as information on crisis management, peace support operations and civil-military cooperation. During his visit to the United States in July 2003 Serbian Prime Minister Zoran Zhivkovich announced that the armed forces of Serbia and Montenegro were ready to participate in ongoing peacekeeping missions, such as NATO operations in Afghanistan. Relations between NATO, Serbia and Montenegro have improved so much that in November 2003, NATO Secretary General Lord Robertson was able to visit Belgrade during his farewell tour of the former Yugoslavia⁶.

M.Nic and J. Cingel noticed that Serbia has joined individual partnership action plan (IPAP). According to IPAP, more political consultations and practical cooperation were held⁷.

¹План действия по подготовке к членству. Организация североатлантического договора.
<http://www.nato.int/cps/ru/SID-90FD9216-688A6736/natolive/topics_37356.htm>.

² NATO's relations with Croatia (2012). *North Atlantic Treaty Organization*.
<http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_31803.htm?selectedLocale=en>.

³ NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges (2010). *Hellenic Centre for European Studies*, 7. <http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf>.

⁴ Simic, J. (2012). Neutrality of Serbia – With a View of the Future. *The New century liberal, responses to global challenges*, 1, 24. <<http://ceas-serbia.org/root/tromesecnik/The%20new%20century%20No%201.pdf>> (2015, July, 30).

⁵ Nič, M. (2014). Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town. *The new Century liberal responses to global Challenges*, 6, 37. <http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf> (2015, July, 30).

⁶ Укрепление мира и стабильности на Балканах (2005). *НАТО на Балканах, брифинг февраль*, 11.
<http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

⁷ Nič, M. (2014). Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town. *The new Century liberal responses to global Challenges*, 6, 38. <http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf> (2015, July, 30).

Serbia and Montenegro's joining to the Partnership for Peace have other significant benefits to NATO and the international community, because without constructive partnership relations with Belgrade would be difficult in the long term to restore security and stability in the region. Like Serbia and Montenegro, in the recent past, Bosnia and Herzegovina has also achieved great success in military reform. In 1995 the country's power structure consisted of three competing armies, and this couldn't be the key to long-term stability. As a result, NATO and other international organizations have been working over reforms of defence structures in Bosnia together with the authorities of the state. In 2003, this work received concrete results - the Department of Defence has been created. As the tasks of NATO in Bosnia and Herzegovina will change in the coming months and years, the Alliance will continue to cooperate with Bosnian authorities to maintain the rhythm of reforms. In implementation of the program of military reform for accession to the Partnership for Peace, Bosnia and Herzegovina must also demonstrate that it fully cooperates with the ICTY scale, including at least providing of information on Radovan Karadzic and aid in his arrest. Despite many unresolved issues in the Balkans, now it is clear that NATO's decision to use military force and means to stop the fighting in former Yugoslavia were courageous, principled and farsighted. NATO also provided the necessary conditions for the development of civil society¹.

Accession to NATO is certainly priority for the region, because in addition to stabilizing function, Alliance's membership is viewed as an intermediate stage for EU accession. The EU and NATO have combined their efforts to maintain peace and stability in the region. NATO provides different kind of support. BiH receives assistance in resolving of its internal problems, reforming the army. Macedonia avoided the deepening of civil conflict between the Macedonian and Albanian populations. MAP can be seen as an additional incentive in the process of normalization of relations between neighbouring states and thus in prevention of new conflicts in the region. Last NATO's expanding to countries of the region showed that the countries with different backgrounds can become member of alliance. Croatia was the most prepared for entering. Albania was not quite ready to join NATO, but it could be assumed that the country adapts quickly, if it is a NATO's member. The accession of these countries to the Alliance reduces the possibility of new armed conflicts appearance.

References

1. Berlin Plus agreement. *European Parliament*, 2. <http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2004_2009/documents/dv/berlinplus/_berlinplus_en.pdf>.
2. Brusilovska, O. I. (2007). *Postkomunistichna Skhidna Yevropa: Zovnishni vplivi, vnutrishni zmini*. Odesa: Astroprint.
3. Greenwood, D. (2005). The Western Balkans candidates for NATO membership and partnership. *The Netherlands, The Centre of European Security Studies*, 8.
4. Lazic, B. (2012). The Western Balkans on the Euro-Atlantic "Way". The Balkans and the Future of Euro-Atlantic Integration. *Atlantic voices*, 2, 3. <http://issuu.com/atlantic_treaty_association/docs/vol._2__no._2__feb_2012__?e=4418932/3000358> (2015, May, 10).
5. Membership Action Plan (MAP). *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/nato/live/topics_37356.htm>.
6. NATO and Western Balkans New Strategic Concept, Old Challenges. *Hellenic Centre for European Studies*. <http://www.ekem.gr/images/stories/guide_nato_western_balkans.pdf> (2015, July, 29).
7. NATO's relations with Croatia (2012). *North Atlantic Treaty Organization*. <http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_31803.htm?selectedLocale=en>.
8. Nič, M. (2014). Serbia's relations with NATO: The other (quieter) game in town. *The new Century liberal responses to global Challenges*, 6, 37-39. <http://ceas-serbia.org/root/images/The_New_Century_No_06-Nic-Cingel.pdf> (2015, July, 30).
9. Plan dejstviya po podgotovke k chlenstvu. *Organizacija severoatlanticheskogo dogovora*. <http://www.nato.int/cps/ru/SID-90FD9216-688A6736/natolive/topics_37356.htm>.
10. Rezoljucija 1244. *OON Sovet Bezopasnosti*. <<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/172/91/PDF/N9917291.pdf?OpenElement>>.
11. Romanenko, S. A. (2003). NATO i post-jugoslavskie gosudarstva: novyj etap. *Evropejskaja bezopasnost': sobytija, ocenki, prognozy*, 7, 10.
12. Simic, J. (2012). Neutrality of Serbia – With a View of the Future. *The New century liberal, responses to global challenges*, 1, 24-25. <<http://ceas-serbia.org/root/tromesecnik/The%20new%20century%20No%201.pdf>> (2015, July, 30).
13. Ukrepljenje mira i stabil'nosti na Balkanakh (2005). *NATO na Balkanakh, brifing fevral'*, 3. <http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

¹ Укрепление мира и стабильности на Балканах (2005). *НАТО на Балканах, брифинг февраль*, 10. <http://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120103_balkans-r.pdf>.

Ольга Дашевська, к. е. н.

Дніпропетровський університет імені Альфреда Нобеля, Україна

НОВИЙ СВІТОВИЙ ПОРЯДОК: ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ

Olga Dashevs'ka, PhD in economics

Alfred Nobel University, Dnipropetrovsk, Ukraine

THE NEW WORLD ORDER: THEORETICAL CONCEPTS

The purpose and objectives of research are to define signs of new geopolitical order through consideration of theoretical concepts and trends in world geopolitics. The author examines global order as a process of coexistence of countries and other international actors, characterized by principles, norms, rules and regulation instruments recognized by all or a majority of countries and other international actors. Peculiarities of the modern world order were highlighted.

The article focuses on the study of the four main concepts of the world order: unipolarity of the world, bipolarity and multipolarity of the world, the concept of global governance and world government.

The conclusion about unipolarity of the modern world led by the United States was made. The paper shows inability of particular EU leaders to compete with the United States in terms of power. The importance was stressed to work out model of the new world order generally accepted by all members of the global community.

Key words: world order, geopolitics, country leaders, multipolarity, unipolarity, world government.

Питання нового світового порядку все більш актуалізується серед політиків, вчених та суспільства в цілому. Наростання регіональних конфліктів та конфронтації, посилення фінансово-економічних криз, підвищення рівня бідності та соціальної несправедливості серед населення планети та інші тенденції розвитку висувують на передній план проблему організації співіснування країн світу. Таку організацію часто і називають світовим або міжнародним порядком Справедливо зазначає американський дослідник Дж. Айкенберрі, що в сучасному світі центральною проблемою міжнародних відносин виступає проблема порядку та механізму його реалізації¹.

З огляду на визначення поняття «світового порядку» та актуальність запропонованої проблематики метою та завданнями дослідження виступає визначення ознак нового геополітичного порядку через розгляд теоретичних концепцій та тенденцій світової геополітики.

Виділяють три основні підходи до тлумачення та аналізу світового порядку: реалістичний, структурно-конструктивістський та інституціональний. Окрім згаданих, можна також додати аксіологічний підхід, біхевіористський підхід. Щоб не повторювати інших авторів з даного теоретичного питання², в таблиці 1 наведено основні відмінності та спільні риси даних підходів. Останнім часом світовий порядок розуміється з точки зору управління міжнародними процесами. Так, А.-М.Слотер вважає, що міжнародний порядок виступає «системою глобального управління, яка інституціоналізує співробітництво та стримує конфлікти в такому ступені, щоб дозволити всім націям та народам добитись стійкого миру, процвітання та мінімальних стандартів людської

¹ Ikenberry, J. (2001). *After Victory. Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order after Major Wars*. Princeton, New Jersey, 22.

² Богатуров, А. (2003). Современный международный порядок. *Международные процессы*, т. 1, № 1, 6-23; Панченко, М.Ю. (2008). Международный порядок: сущность и механизмы. Журнал научных публикаций. <<http://jurnal.org/articles/2008/polit72.html>> (2015, липень, 30); Сирота, Н.М. (2013). Понятие «мировой порядок» в современном теоретическом дискурсе. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: *Грамота*, № 3 (29): в 2-х ч. Ч. II, 177-181.

гідності»¹.

Таблиця 1

**Характеристика основних теоретичних підходів
до розуміння та аналізу категорії «світовий порядок»**

Підходи	Реалістичний	Структурно-конструктивістський	Інституціональний	Аксіологічний	Біхевіористський
Тлумачення	Горизонтальний часовий зріз міжнародних відносин, їх «об'єктивний стан», який в кожний момент часу визначається співвідношенням потенціалів між великими країнами.	Наявність набору правил та норм поведінки.	Сукупність певних інститутів, які утворюють деякий устрій міжнародних відносин, що покликаний забезпечити основні потреби держав та народів.	Прийняті спільнотою держав гуманістичну цінності (свобода, демократія тощо).	Сукупність зразків поведінки акторів світової політики.
Відмінні характеристики	Співвідношення потенціалів між основними суб'єктами відносин.	Правила та норми поведінки міжнародних акторів.	Інструменти регулювання міжнародних відносин – міжнародні інститути та організації.	Крос-культурні загально-людські цінності.	Акцент на поведінку держав та інших учасників міжнародних відносин
Представники	Г. Моргентау, Р. Арон, К. Уолтц	Х.Булл ² , Л. Міллер ³ , Р. Купер ⁴ , Р. Гілпін ⁵ , Дж. Айкенбері ⁶	Я. Челтенхем ⁷ , П. Катценштейн, Р. Кохэн, С. Краснер ⁸	А. Етционі ⁹ , Р. Летхем ¹⁰ , Р.Фолк, С.Кім ¹¹	Дж. Розенау ¹²

Погодитись з такою трактовкою світового порядку важко, вона не витримує реалій світового життя, водночас, можна запропонувати розглядати «систему глобального управління» як процес наведення світового порядку.

Часто поняття міжнародного та світового порядку розділяють, але в даній роботі вони використані в якості синонімів. Відповідно до значення слово утворюючих елементів, поняття

¹ Slaughter, A.-M. (2004). *A New World Order*. Princeton and Oxford, 166.

² Bull, H. (2002). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. Houndmills etc.

³ Miller, L. (1994). *Global Order. Values and Power in International Politics*. Boulder.

⁴ Cooper, R. (1993). Is there a New World Order? in: Sato, S., Taylor, T. *Prospects for Global Order*. London, vol. 2.

⁵ Gilpin, R. (1981). *War and Change in World Politics*. New York.

⁶ Ikenberry, J. (2001). *After Victory. Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order after Major Wars*. Princeton, New Jersey.

⁷ Cheltenham, Young O. (1996). *The International Political Economy and International Institutions*. Brookfield, vol. I – II.

⁸ Катценштейн, П., Кохэн, Р., Краснер, С. (2001). «Международная организация» и исследование вопросов мировой политики. *Мировая политика и международные отношения в 1990-е гг.: взгляды американских и французских исследователей*. Москва.

⁹ Этциони, А. (2004). *От империи к сообществу: новый подход к международным отношениям*. Москва.

¹⁰ Latham, R. (1997). *The Liberal Moment: Modernity, Security and Making of Postwar International Order*. New York.

¹¹ Falk, R., Kim, S. (1982). *An Approach to World Order Studies and the World System*. New York.

¹² Rosenau, J. (1990). *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton, 50.

«світовий порядок» розглядається нами в якості процесу організації співіснування країн світу та інших міжнародних акторів, що характеризується принципами, нормами, правилами та інструментами регулювання, визнаними всіма або більшістю країн світу та інших міжнародних акторів. Відмітимо два, на нашу думку, важливих моменти: по-перше, міжнародними акторами виступають і держави, і міжнародні інститути, і міжнародні організації, і транснаціональні корпорації, і суспільство, і окремі особи чи групи осіб; по-друге, світовий порядок визначається рядом факторів (згідно до О. Богатурова¹), найважливішим з яких є співвідношення сукупних потенціалів країн та інших міжнародних гравців, яке явно чи неявно визнає більшість світового суспільства.

З точки зору ієрархічності світовий порядок розглядається в трьох основних концепціях: багато полярності, біполярності та моно полярності.

Концепція біполярного світу зараз переживає важкі часи у зв'язку з розпадом СРСР як одного з двох найпотужніших центрів світу на противагу США. Ключовою тезою прихильників біполярності було розподіл відповідальності за світ між двома найсильнішими державами є запорукою забезпечення глобальної безпеки (К. Уолтц, Дж. Меершаймер)². Дж. Меершаймер писав: «Біполярна система має більш мирний характер з тієї простої причини, що в стані суперництва знаходяться лише дві великі держави. Більш того, при даній системі великі держави, як правило, вимагають лояльності від малих країн, що з високим ступенем вірогідності призводить до утворення жорстких союзницьких структур. Малі країни, таким чином, захищені від нападів не тільки з боку держав-суперників, але і від нападів одна на одну»³. Разом з цим, науковці часто підкреслюють те, що мирне існування під час біполярної системи середини ХХ століття було результатом випадковості. Так, Дж. Л. Геддіс писав «Холодна війна могла би бути... Все могло відбутись з точністю до навпаки»⁴.

Прихильники багатопольярної концепції світового порядку основною тезою висувають розпад соціалістичної системи в особі СРСР та формування кола нових полюсів впливу згідно з потенціалом – США, об'єднана Європа, Китай та Росія. За висновками О. Богатурова, «під багатопольярністю слід розуміти наявність декількох полюсів-центрів, які можна спів ставити між собою за рівнем потужності»⁵. Ідея багато полярності виникла до Першої світової війни і визначалась існуючим на той час «балансом сил» великих держав, серед яких Британія, Німеччина, Франція, Росія, США, Австро-Угорщина, Італія та Японія. Багатопольярність того часу стала можливою завдяки «системі Бісмарка», яка характеризувалась відносною закритістю (елітарністю), відсутністю фактора стримування – ядерної зброї, належності до однієї західно-християнської цивілізації (окрім Японії)⁶.

Міжнародні реалії показали обмеженість концепції багатопольярності практикою, адже США явно вирізняється серед інших названих полюсів-центрів за рівнем потужності (див.табл. 2). За словами К.Уолтца «багатопольярний світ був дуже стабільний і, одночасно, занадто здатний до війни»⁷. В наукових колах поширилась концепція моно(одно)полярності. Монополярність представляється повним антиподом багато полярності, концентруючи свою увагу на формуванні єдиного центру – держави, який може забезпечити порядок у світовій системі.

Даний перелік можна доповнити та/або розширити іншими показниками міжнародних оцінок потенціалу країн, але вже зараз видно потужність США та європейських країн. Навіть якщо взяти сукупну потужність об'єднаної Європи, її неможна порівнювати ні з США, ні з Китаєм, ні з Росією. З табл. 2 також видно явне відставання Китаю та Росії від США. Корифеї американської геополітики Зб. Бжезинський, Р. Кохейн використовують нездатність багато полярності забезпечити світовий порядок у якості основного аргументу на користь «м'якої гегемонії» найсильнішого учасника – США.

¹ Богатуров, А. (2003). Современный международный порядок. *Международные процессы*, т. 1, № 1, 7.

² Waltz, K. (1993). The Emerging Structure of International Politics. *International Security*, vol. 18, no. 2.

³ Миршеймер, Дж. (2008). Почему мы скоро будем тосковать по холодной войне. *Россия в глобальной политике*, 6, 12.

⁴ Gaddis, J.L. (2007). *The Cold War*. London, ix, 266.

⁵ Богатуров, А. (2003). Современный международный порядок. *Международные процессы*, т. 1, № 1, 12.

⁶ Мартынов, Б. Многополярный или многоцивилизационный мир?. <<http://www.intertrends.ru/twenty-first/014.htm>> (2015, липень, 29).

⁷ Waltz, K. (1993). The Emerging Structure of International Politics. *International Security*, vol. 18, no. 2, 321.

Таблиця 2

Показники, які характеризують геополітичну потужність країн-лідерів, 2014 р.*

№	Показник	США	Росія	Китай	Німеччина	Франція	Україна
1.	Територія, кв.км	9519431	17125407	9598962	357021	547030	603549
2.	Населення, млн. осіб/% від населення планети	321,3 / 4,46%	146,3 / 2,03%	1371,3 / 19,25%	81,2 / 1,13%	64,2 / 0,89%	42,7 / 0,59%
3.	Військова потужність						
3.1.	Чисельність боєздатного населення, млн. осіб	145,2	69,1	749,6	36,4	28,8	22,2
3.2.	Кількість танків, тис. шт.	8,3	15	9,15	0,408	0,423	4,112
3.3.	Кількість літаків, тис. шт.	13	3	2,78	0,71	1,2	0,4
3.4.	Кількість ядерних боєголовок, шт.	7,5	8,4	0,25	-	0,3	-
3.5.	Кількість авіаносців, шт.	10	1	1	-	1	-
3.6.	Кількість підводних човнів, шт.	72	62	69	4	10	1
3.7.	Бюджет, млрд. дол.	612	76	126	45	43	4,88
4.	ВВП на душу населення, дол.. США	53750	23190	11850	45620	38530	8970
5.	Індекс розвитку людського потенціалу	0,914	0,778	0,719	0,911	0,884	0,734
6.	Індекс продовольчої безпеки	89,3	62,7	62,2	83,7	83,4	56,4
7.	Індекс інноваційності	60,1	39,1	46,6	56,0	52,2	36,3
8.	Індекс розвитку інформаційно-комунікаційних технологій	8,02	6,7	4,64	7,9	7,87	5,15
9.	Індекс рівня демократії	8,11	3,74	3,0	8,31	7,88	5,91
10.	Індекс сприйняття корупції	74	27	36	79	69	26

*Складено автором за даними відповідних міжнародних організацій, інститутів, агенцій

Концепція моно полярності є корисною в політичному аналізі, адже дозволяє більш адекватно розуміти реальність, незалежно від емоційного відношення до неї. В умовах одно полярності світ можна представити у вигляді єдиної світової країни, яка управляється з єдиного центру, що дозволяє виявити природу цього правління, його форми, механізми, режими, правила та практики¹. З цим тісно пов'язана і поява ідей щодо єдиного світового уряду та «глобального управління».

Засади концепції глобального управління можна знайти у Д.Аліг'єрі (1265 – 1321 рр.) в його трактаті «De Monarchia» де він писав про необхідність наявності влади вищого порядку, яка дозволить вирішити спір між двома правителями країни. Ідея глобального управління заснована на тому, що світ виступає в якості цілісної глобальної соціальної системи, а події початку ХХІ століття лише підсилюють її. З розпадом біполярної системи світ семимильними кроками рухався в напрямку з одного боку, глобалізації, з іншого – регіоналізації. Сучасний геополітичний простір можна представити у вигляді регіонів або за концепцією Хантінгтона – цивілізацій, які розвиваючись у загальносвітовому руслі глобалізації прагнуть закріпити і власні національні, етнічні, культурні, релігійні традиції, осередками яких виступають держави або групи держав в певному регіоні. Такий розвиток подій призводить до формування конфронтаційних відносин як між великими державами, які самі виступають провідниками відповідних цивілізацій, так і між великими державами та малими країнами, які прагнуть зберегти власну ідентичність та/або відстояти свої цивілізаційні засади світового порядку. Ситуація, яка характерна для сучасного світового порядку, показує наростання регіональних конфліктів, загострення фінансово-економічної боротьби за ресурси та ринки збуту, що, в свою чергу, виступає основними аргументами лобістів єдиного глобального управління та світового уряду. У зв'язку з цим Г.Мартін (прихильник

¹ Богатуров, А. (2003). Современный международный порядок. *Международные процессы*, т. 1, № 1, 18.

концепції світового уряду) пише: «...якщо «суверенітет» означає абсолютну автономію у внутрішніх справах та абсолютну незалежність у зовнішніх, тоді система, яка складається більше ніж із 190 територіальних одиниць, кожна з яких переслідує власні економічні, політичні та військові інтереси, стає системою вічної війни чи загрози війни»¹.

З початком світової фінансово-економічної кризи 2008 року відкритими прихильниками та лобістами ідеї глобального управління стали лідери західного. З вуст західних політиків постійно звучать слова про «новий світовий порядок», «нову світову фінансову архітектуру», «наднаціональний контроль», «новий курс». Першим промовив вголос цю ідею у вересні 2007 р. Ніколя Саркозі у своєму виступі на Генеральній Асамблеї ООН. Жак Атталі, радник Саркозі та колишній глава ЄБРР, кажучи про нездатність еліт вирішити валютні проблеми 30-х років, заявляє про побоювання повтору подібної помилки; про те, що спочатку буде війна, загине дуже багато людей, а вже потім почнуться реформи. При цьому він пропонує краще вже зараз подумати про світовий уряд.

Необхідність створення єдиного світового уряду підтримує і Німеччина, обґрунтовуючи це погіршенням економічної ситуації, відсутністю компетентних кадрів, які можуть вирішити кризу в єврозоні та потребою світу у певному розумному та справедливому глобальному уряді. Криза у Греції, війсьний конфлікт на кордоні ЄС в Україні та фактична неспроможність міжнародних інституцій переломити ситуації ще більш актуалізували дану проблематику в Європі. Сьогодні висловлюється думка про створення окремого органу управління серед країн єврозони на противагу Європарламенту, яка підтримується найпотужнішими членами ЄС та зовсім не сприймається новими країнами-членами, адже їх відтісняють від розподілу фінансових потоків, що може призвести до економічного краху.

Узагальнюючи вищенаведені теоретичні пошуки нового світового порядку, який прийде на зміну тому хаотичному стану, в якому опинилась світова система, можна зробити декілька висновків:

1. Сучасний світ характеризується спробою встановити одно полярний світовий порядок з орієнтацією на США як єдиного потужного міжнародного арбітра. Така спроба не знаходить значної підтримки у світі, що призводить до формування явних (Росія, арабські країни) чи не явних коаліцій проти такої політики США (ЄС на чолі з Німеччиною та Францією, Китай).

2. Панування капіталістичної парадигми з кінця XX століття і до наших днів, глобалізація фінансового життя країн світу актуалізують питання протистояння впливу фінансово-економічних криз. Вирішення даної проблеми розглядається в контексті формування світового уряду або системи глобального управління, яка буде виконувати роль наднаціонального органу і прийде на заміну «гегемоні стичним амбіціям» США.

3. Майже всі дослідники та міжнародні політики констатують загострення конфліктів у світі та можливість переведення їх з регіональних статусів у загальносвітовий. Така складна ситуація на тлі соціальної нерівності та посиленню міжнародного тероризму спонукає до активного пошуку адекватної реаліям сьогодення моделі світо устрою та світо порядку.

References

1. Bogaturov, A. (2003). *Sovremennyy mezhdunarodnyy porjadok. Mezhdunarodnye processy, t. 1, № 1*, 6-23.
2. Bull, H. (2002). *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*. Houndmills etc.
3. Cheltenham, Young O. (1996). *The International Political Economy and International Institutions*. Brookfield, vol. I – II.
4. Cooper, R. (1993). *Is there a New World Order?* Sato, S., Taylor, T. *Prospects for Global Order*. London, vol. 2.
5. Ehtcioni, A. (2004). *Ot imperii k soobshchestvu: novyy podkhod k mezhdunarodnym otnoshenijam*. Moskva.
6. Falk, R., Kim, S. (1982). *An Approach to World Order Studies and the World System*. New York.
7. Gaddis, J. L. (2007). *The Cold War*. London.
8. Gilpin, R. (1981). *War and Change in World Politics*. New York.
9. Ikenberry, J. (2001). *After Victory. Institutions, Strategic Restraint, and the Rebuilding of Order after Major Wars*. Princeton, New Jersey.
10. Katcenshtejn, P., Kokhehn, R., Krasner, S. (2001). «Mezhdunarodnaja organizacija» i issledovanie voprosov mirovoj politiki. *Mirovaja politika i mezhdunarodnye otnoshenija v 1990-e gg.: vzglyady amerikanskikh i francuzskikh issledovatelej*. Moskva.

¹ Martin, G.T. (2003). *World Government*. In Mazour, I.I., Chumakov, A.N., Gay, W.C. (eds.). *Global Studies Encyclopedia*. Moscow: Raduga Publishers, 554.

11. Latham, R. (1997). *The Liberal Moment: Modernity, Security and Making of Postwar International Order*. New York.
12. Martin, G. T. (2003). World Government. In Mazour, I.I., Chumakov, A.N., Gay, W.C. (eds.). *Global Studies Encyclopedia*. Moscow: Raduga Publishers.
13. Martynov, B. Mnogopoljarnyj ili mnogocivilizacionnyj mir?. <<http://www.intertrends.ru/twenty-first/014.htm>> (2015, lipen', 29).
14. Miller, L. (1994). *Global Order. Values and Power in International Politics*. Boulder.
15. Mirshejmer, Dzh. (2008). Pochemu my skoro budem toskovat' po kholodnoj vojne. *Rossija v global'noj politike*, 6, 12.
16. Panchenko, M. Ju. (2008). Mezhdunarodnyj porjadok: sushchnost' i mekhanizmy. *Zhurnal nauchnykh publikacij*. <<http://jurnal.org/articles/2008/polit72.html>> (2015, lipen', 30).
17. Rosenau, J. (1990). *Turbulence in World Politics: A Theory of Change and Continuity*. Princeton.
18. Sirota, N.M. (2013). Ponjatie «mirovoj porjadok» v sovremennom teoreticheskom diskurse. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. *Voprosy teorii i praktiki*. Tambov: *Gramota*, № 3 (29): v 2-kh ch. Ch. II, 177-181.
19. Slaughter, A.-M. (2004). *A New World Order*. Princeton and Oxford.
20. Waltz, K. (1993). The Emerging Structure of International Politics. *International Security*, vol. 18, no. 2.

Світлана Внучко, к. політ. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СВІТОВИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ТА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Svitlana Vnuchko, PhD in political science

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

GLOBALIZATION AND ITS IMPACT ON WORLD POLITICAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

Globalization is one of the most studied concepts in various fields of scientific knowledge, but solid conceptual system of views about understanding of nature, character and impact of globalization on economic and political processes was not formed yet. The analysis of characteristics of modern globalization demonstrates the interrelatedness of all major components of globalization: global economy, international policy, world information space, socio-economic and humanitarian development of the mankind. The article generalizes scientific and theoretical approaches of the study of the nature of globalization, analyzes the causes and consequences of globalization for economic and political spheres of society. In this research the basic aspects of interaction between political and economic sphere as a result of modern globalization were investigated.

Key words: globalization, politics, regionalization, international relations, international political process.

Постановка проблеми. Глобалізація являє собою багатоаспектний процес, який привертає протягом останніх років усе більшу увагу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Зацікавленість питаннями глобалізації виникає в останні десятиріччя минулого століття і була зумовлена глибокими структурними і функціональними змінами, які охопили всі сфери життєдіяльності людини і світової спільноти в цілому. Сьогодні глобалізацію розглядають не тільки як соціальний, культурний, але й як економічний та політичний феномен. Потрібно розрізняти економічні, фінансові, технологічні, політичні, інформаційні та інші процеси глобалізації, які мають різні механізми своєї реалізації і розвитку. Ці процеси відбуваються з різною швидкістю в різних регіонах і в різних соціальних прошарках, породжуючи протиріччя. Багатоаспектність глобалізації як політико-економічного феномену в свою чергу породжує велику кількість підходів до аналізу процесів глобалізації, визначення її складових, оцінки проявів та наслідків для політичного розвитку світу, до основних з яких слід віднести: «вестернізацію», глокалізацію, глоболоцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми глобалізації досліджували, як закордонні, так вітчизняні науковці, а саме: П. Бубенко, Р. Войтович, Н. Гаджіїв, Ю. Древаль, О.Коппель, І. Коноваленко, А. Панарин, Е. Тоффлер, А. Уткін, Ф. Фукуяма, Ю. Яковець та багато інших. Однак, незважаючи на ґрунтовне вивчення вченими сутності, проявів, процесів й тенденцій глобалізації, ще й досі не досягнуто спільної думки щодо дефініції глобалізації як наукового поняття, різняться підходи до оцінки самого поняття та наслідків глобалізації, визначення впливу глобалізації як загальносвітової тенденції на розвиток соціально-політичних процесів.

Метою статті є аналіз сутності, тенденцій, наслідків глобалізації та дослідження їх впливу на економічний та політичний розвиток світу.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Зміст категорії глобалізація є однією з найактуальніших тем дискусій серед дослідників. Дискурс ведеться навколо таких питань як час виникнення, сутність, тенденції, наслідки глобалізації тощо. Існуюча полісемантичність поглядів виникає в результаті тлумачення цього феномену з позицій соціально-політичного, соціально-економічного, соціально-культурного ракурсів.

Соціально-політичний аспект полягає в конституційних змінах, які відбуваються в багатьох країнах світу. Поліуси влади переміщуються від національних держав до транснаціональних корпорацій (ТНК), транснаціональних банків (ТНБ), міжнародних міждержавних організацій. Такі зрушення впливають на зміну значення та ролі суверенітету національних урядів, роблять їх залежними від зовнішніх акторів глобального суспільства. Глобальна політика змінює традиційне

уявлення про відмінності між внутрішньою і зовнішньою, внутрішньою і міжнародною політикою. Зросла кількість чинників, що визначають світову політику. Очевидним стало менш виражене домінування тих або інших окремих аспектів (військових, просторово-географічних, економічних). Розгорнувся процес диверсифікації інтересів держав і недержавних акторів світової політики. У зв'язку із скороченням можливостей використання традиційних силових потенціалів розвивається, за виразом Дж. Ная, «ентропія сили» великих держав.

Під впливом усіх цих процесів у сучасному світі відбувається активне переосмислення параметрів гегемонії і геополітичної потужності. Сформувалася досить завершена планетарна картографія, були створені технічні можливості глобальної влади (миттєвий зв'язок, регулярні планетарні комунікації), з виходом на світову арену регіонів (США, Росія, Японія), що знаходяться за межами Західної Європи, почалася «постєвропейська ера» світової політики.

Соціально-економічний аспект виражається в експансії окремих країн (США) чи об'єднань країн (ЄС) чи груп країн (наприклад, G-8) на світові та національні ринки зі своїми товарами, правилами торгівлі, стандартами тощо. Це виражається у тому, що «майже половина споживаних у світі товарів та послуг повністю або частково створюється за межами тих країн, де вони споживаються. Взаємозалежність більшості національних економік перетворює їх з більш-менш автономних господарських структур в складові елементи глобального господарського організму»¹.

Соціально-культурний аспект полягає у пропагуванні західних стандартів споживання й відповідно норм та цінностей. Наприклад, у кіноіндустрії на фільми виробництва США регулярно доводиться близько 85% кіноаудиторії світу. Переважання в світі американських фільмів - це тільки одна сторона поширення західної споживчої культури. Нові технології супутникового зв'язку стали потужним засобом розширення глобальних контактів і сприяли створенню такої глобальної мережі масової інформації, як CNN та ін. Структура споживання тепер носить глобальний характер. Дослідження ринку виявили «глобальну еліту» – світовий «середній клас», який демонструє однаковий стиль споживання, віддаючи перевагу «глобальним брендам»².

Сам термін «глобалізація» став розроблятися в кінці 1980-х років. У сучасному значенні термін «глобалізація» пов'язують з ім'ям американського дослідника Т. Левітта, який у статті «Глобалізація ринків», опублікованій у журналі «Гарвард бізнес ревію» у 1983 р., позначив ним феномен злиття ринків окремих продуктів, які виробляються великими багатонаціональними корпораціями³. Розповсюдження термін отримав завдяки американському соціологу представнику класичної школи глобалізації Р. Робертсону, який у 1985р. представив тлумачення поняття глобалізація (globalization), а в 1992р. виклав основи своєї концепції в окремій книзі «Глобалізація: соціальна теорія та глобальна культура». Автор визначив розвиток глобалізації як двоєдиний процес перетворення загального в окреме і перетворення окремого в загальне⁴.

За визначенням українських дослідників О.А. Коппель, О.С. Пархомчука глобалізація – це процес інтенсифікації взаємозв'язків між різними формами організації суспільного життя, що призводить до стану взаємозалежності між компонентами системи взаємозв'язків⁵.

Б. Баді виділяє три виміри поняття глобалізація: *гомогенізацію світу* (життя за єдиними принципами, прихильність єдиним цінностям, дотримання єдиних звичаїв і норм поведінки, прагнення все універсалізувати); *зростаючу взаємозалежність* (поява нових акторів загальнопланетарної сцени - глобальних фірм і корпорацій, релігійних угруповань, транснаціональних управлінських і банківських структур, які взаємодіють на рівних підставах не тільки між собою, але і з державами, ще недавно монополізували всю сферу міжнародних відносин), особливо виділяє *глобалізацію як історичний процес*, що розвивається протягом багатьох століть⁶.

¹ Шишков, Ю.В. (2001). *Інтеграційні процеси одразу на порозі XXI сторіччя*. Москва: НП «ІІІ тисячоліття».

² Доклад о развитии человека (2004). *Культурная свобода в современном многообразном мире*. Москва: Изд. "Весьмир", 65.

³ Levitt, T. (1983). *The Globalization of Markets*. Harvard Business Review.

⁴ Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage Publications Ltd.

⁵ Коппель, О.А., Пархомчук, О.С. (2008). *Глобалістика як нова інтегральна наука про сучасний світ. Міжнародні системи і глобальний розвиток*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

⁶ Badie, B. (1995). *Lafindesterritoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect*. Paris: Fayard.

Загалом, у визначенні терміну «глобалізація» можна виокремити чотири основних підходи.

По-перше, тлумачення глобалізації як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими куточками планети.

По-друге, глобалізація визначається як процес поширення на всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо.

По-третє, під глобалізацією мається на увазі виникнення спільних для світового співтовариства проблем, зокрема, економічних, політичних, мілітарних, екологічних та ін.

Нарешті, *по-четверте*, глобалізація трактується як процес зростання спільних вселюдських інтересів у всіх сферах людського буття, породжуваних збільшенням взаємозв'язків та взаємозалежності країн і народів.

А. Коппель та О.С. Пархомчук виокремлюють наступні виміри розуміння глобалізації.

Перший – розуміння глобалізації як історичного процесу, що відбувається постійно, зміст якого полягає у формуванні єдиного світового простору, цивілізаційної трансформації людства. В історії розвитку людства постійно спостерігається тенденція до розширення простору, на якому відбувається інтенсивна взаємодія та структурування міжнародних відносин.

Другий – універсалізація (посилення рис загальності) і гомогенізація (рух до однорідної розбудови) світу, розуміння глобалізації, яке датується приблизно 60-70-ми рр. XX ст., коли висловлювалися прогнози щодо глобального селища і всесвітнього уряду.

Третій вимір – відкритість національних кордонів. Глобалізацію розглядають як процес, внаслідок якого все більш прозорими стають кордони національних держав в різних галузях – економіці, політиці, культурі, соціальній взаємодії тощо. Кордони національних держав спочатку стають відкритими в сфері економічних відносин, про що свідчить діяльність транснаціональних корпорацій, одних з головних провідників економічної глобалізації. Але процес глобалізації невірно розуміти лише як власне економічну взаємодію національних співтовариств – в ньому чітко простежуються, а в деяких відносинах домінують політичні та соціальні аспекти¹.

Таким чином, основні джерела розбіжностей між представниками окремих наукових шкіл дослідження глобалізації зводяться до визначення загальної концепції глобалізації; її причин, періодизації, наслідків, впливу та шляхів подальшого розвитку. Наявність багатьох визначень поняття «глобалізація» свідчить не тільки про залежність їх змісту від контексту використання, але й про відсутність консенсусу відносно його змісту та неоднозначності його розуміння різними науковими школами.

Загальноновизнано, що глобалізація кардинально змінила політичні, соціальні й економічні відносини між країнами і народами, структуру світової економіки, саму картину сучасного світу. Зокрема, посилились лібералізаційні процеси на різних рівнях, нового значення у міжнародних економічних відносинах набула інтеграція. А лібералізація й інтеграція, у свою чергу, логічно призвели до такого явища, як регіоналізація і регіоналізм.

Важливим елементом аналізу процесу глобалізації є розгляд її як багаторівневої, ієрархічної системи. *Світовий рівень глобалізації* визначається зростаючою економічною взаємозалежністю країн і регіонів, переплетінням їхніх господарських комплексів та економічних систем. *Глобалізація на рівні окремої країни* характеризується такими показниками, як відкритість економіки, частка зовнішньоторговельного обороту чи експорту у ВВП, обсяг зарубіжних інвестиційних потоків, міжнародних платежів та ін. *Галузевий зріз глобалізації* найкращим чином ілюструється співвідношенням обсягів зустрічної внутрішньогалузевої торгівлі до світового виробництва галузі, відповідним показником у сфері інвестицій, а також коефіцієнтом спеціалізації галузі, розрахованим на основі співвідношення національних і міжнародних експортних квот галузі. Нарешті, *глобалізація на рівні компанії* залежить від того, наскільки ефективно вона диверсифікувала свої надходження та розмістила свої активи в різних країнах з метою збільшення експорту товарів і послуг та використання місцевих переваг, пов'язаних з ширшим доступом до природних ресурсів та відносно дешевої робочої сили. Ступінь глобалізації компанії не в останню чергу визначається такими показниками, як міжнародне розосередження надходжень від продажів та головних активів, внутрішньофірмова торгівля та відповідні технологічні трансфери.

¹ Коппель, О.А., Пархомчук, О.С. (2008). *Глобалістика як нова інтегральна наука про сучасний світ. Міжнародні системи і глобальний розвиток*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

У сучасному світі глобалізація має домінуючий вплив на розвиток будь-якої держави. З одного боку, через розповсюдження інновацій у сфері технологій і менеджменту, активний обмін товарами, послугами, інвестиціями вона сприяє підвищенню ефективності функціонування національних економік, а з іншого – посилює нерівномірність, асинхронність та диспропорційність розвитку.

Позитивне значення глобалізації важко переоцінити: примножуються можливості людства, більш повно враховуються всі сторони його життєдіяльності, створюються умови для гармонізації. Глобалізація світової економіки створює серйозну основу вирішення загальних проблем людства.

Як позитивні наслідки (переваги) глобалізаційних процесів у політичній та економічній сферах можна назвати:

1. Глобалізація сприяє поглибленню спеціалізації і міжнародного поділу праці. У її умовах ефективніше розподіляються засоби і ресурси, що сприяє підвищенню середнього рівня життя і розширенню життєвих перспектив населення (при нижчих для нього витратах).

2. Важливою перевагою глобалізаційних процесів є економія на масштабах виробництва, що потенційно може призвести до скорочення витрат і зниження цін, а, отже, до економічного зростання.

3. Переваги глобалізації пов'язані також із виграшем від вільної торгівлі на взаємовигідній основі, що задовольняє всі сторони.

4. Глобалізація, підсилюючи конкуренцію, стимулює подальший розвиток нових технологій і розповсюдження їх серед країн. У її умовах темпи зростання прямих інвестицій набагато перевершують темпи зростання світової торгівлі, що є найважливішим чинником в трансфері промислових технологій, утворенні ТНК, що безпосередньо діють на національні економіки.

5. Глобалізація сприяє загостренню міжнародної конкуренції. Часом стверджується, що глобалізація веде до досконалої конкуренції. Але, мова швидше повинна йти про нові конкурентні сфери і про жорсткіше суперництво на традиційних ринках, яке стає не під силу окремії державі або корпорації. Адже до внутрішніх конкурентів приєднуються необмежені в діях сильні зовнішні. Глобалізаційні процеси в світовій економіці вигідні, перш за все, споживачам, оскільки конкуренція дає їм можливість вибору і знижує ціни.

6. Глобалізація може привести до підвищення продуктивності праці в результаті раціоналізації виробництва на глобальному рівні і розповсюдженні передових технологій, а також конкурентного тиску на користь безперервного впровадження інновацій у світовому масштабі.

7. Глобалізація дає країнам можливість мобілізувати значний об'єм фінансових ресурсів, оскільки інвестори можуть використовувати ширший фінансовий інструментарій на збільшеній кількості ринків.

8. Глобалізація створює серйозну основу для вирішення загальних проблем людства, в першу чергу, політичних та екологічних, що обумовлено об'єднанням зусиль світової спільноти, консолідацією ресурсів, координацією дій в різних сферах.

Кінцевим результатом глобалізації, як сподіваються багато фахівців, повинно стати загальне підвищення добробуту в світі.

Прихильники глобалізації вважають, що глобалізація, зумовлена доцентровими тенденціями світових інтеграційних процесів, покликана консолідувати планетарне співтовариство на ґрунті єдиного в глобальному масштабі економічного простору. В геометричній прогресії всеохоплююча економічна інтеграція на даний час формує єдину транснаціональну систему господарства – глобальний економічний моноліт. Процес інтернаціоналізації виробництва настільки втягує народи, країни, регіони у єдиний світовий мегасоціум, що це нівелює в майбутньому суть і образ національно-державних утворень. Державні структури з часом почнуть розчинятися, їх військово-політичні можливості – самоліквідуються, а міждержавні кордони – зруйнуються. Загальна економічна інтеграція, усуваючи міжнаціональні бар'єри, руйнуючи міждержавні кордони, розчиняючи власне самі національно-державні утворення, об'єктивно покликана трансформувати ці утворення в єдину, цілісну, неподільну міжнаціональну спільність – глобальний соціомоноліт – з єдиним наднаціональним центром координації, управління, контролю.

Сучасна глобалізація і сама глобальність є фрагментарними як за методами, способам пізнання, так і за різноманітними іпостасями цивілізаційного процесу. Кожному напряму історичного процесу і соціально-політичної діяльності притаманні власний ступінь, рівень просування. Так, Е. Азроянц пропонує перелік параметрів, що диференціюють глобалізацію за

напрямами діяльності, в межах яких можливо давати оцінку ступеню інтеграції історичного суб'єкту в метапростір. У числі таких параметрів він виокремлює наступні: природний, економічний, політичний, технологічний, культурний, комунікаційний, демографічний¹.

Однак, незважаючи на зміну суті та методів економічної взаємодії, які виникають у результаті розвитку глобалізаційних процесів, сьогодні центральними дійовими особами глобалізації залишаються уряди національних держав. На відміну від недержавних структур, вони є інституалізованими учасниками політичних відносин та мають легітимну владу. Глобалізація не лише визначає можливості діяльності держави, значною мірою вона здійснюється за допомогою державної економічної політики². Адже, саме держави відкривають свій економічний простір, допускаючи для участі у ньому ТНК, ТНБ та інші організації, проводять політику приватизації державних підприємств, усуваються від регулювання національних ринків, створюючи тим самим умови для посилення глобалізаційних процесів. І

Як зазначає І. Куян, сучасні глобалізаційні процеси зумовлюють зменшення впливу держави та її ролі в економічній сфері. Закони ринку не сумісні з адміністративними методами управління. Проте це не означає, що держава не мусить використовувати ці та інші методи (наприклад, державний контроль над природними ресурсами й ключовими галузями економіки, захист внутрішнього ринку та національного товаровиробника, запобігання фінансовим спекуляціям тощо) й позбавляється своїх функцій у цій сфері. Свідченням цього є сучасна фінансова криза, що охоплює дедалі більше країн. За цих умов економічні суб'єкти та громадяни різних держав пов'язують сподівання на краще саме з діяльністю національних урядів. В історії таких прикладів достатньо. Це і «новий курс Рузвельта», і політика Аденауера в повоєнній Німеччині тощо³.

Сьогодні практично неможливо уникнути залучення до глобалізаційних процесів. Внаслідок цього політичну та економічну політику держави треба формувати відповідно до факторів розвитку глобалізації, аби знешкодити можливі негативні наслідки та максимізувати вигоди від процесу глобалізації. Кожна держава, в більшій чи меншій мірі, намагається поступово інтегруватися до міжнародних організацій та ринків і саме тому наслідки глобалізаційних процесів стають дедалі відчутнішими для економік світового співтовариства.

Глобалізація дає національній державі шанс на оновлення й економічне зростання завдяки припливу інвестицій, стимулюванню конкуренції тощо. Однак використання цього шансу значною мірою залежить від якості державної політики в цій сфері, створення правових засад для неї та ефективності її реалізації для захисту національних інтересів держави.

Тому аналіз цього світового процесу має не лише теоретичне, але і практичне, надзвичайно важливе значення для політичного та економічного розвитку.

References

1. Azrojanc, E.H. A. (2002). *Globalizacija: katastrofa ili put' k razvitiju? Sovremennye tendencii mirovogo razvitija i politicheskie ambicii*. Moskva: Izdatel'skij dom «Novyj vek».
2. Doklad o razvitii cheloveka (2004). *Kul'turnaja svoboda v sovremenom mnogoobraznom mire*. Moskva: Izd. "Ves'mir".
3. Koppel', O. A., Parkhomchuk, O. S. (2008). *Globalistika jak nova integral'na nauka pro suchasnij svit. Mizhnarodni sistemi i global'nij rozvitok*. Kiiv: Vidavnicho-poligrafichnij centr «Kiivs'kij universitet».
4. Kujan, I. (2009). Chi poslabljue globalizacija suverenitet nacional'nikh derzhav? *Viche*, 12.
5. Nacional'noe gosudarstvo v uslovijakh globalizacii. Gosudarstvennaja sluzhba zarubezhom (2004). *Referativnyj bjulleten'*, 3 (53). Moskva: Izdatel'stvo RAGS.
6. Shishkov, Ju. V. (2001). *Integracijni procesi odrazu na porozi XXI storichchja*. Moskva: NP «III tisjacholittja».
7. Badie, B. (1995). *Lafindesterritoires. Essai sur le désordre international et sur l'utilité sociale du respect*. Paris: Fayard.
8. Levitt, T. (1983). *The Globalization of Markets*. Harvard Business Review.
9. Robertson, R. (1992). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. London: Sage Publications Ltd.

¹ Азроянц, Э.А. (2002). *Глобализация: катастрофа или путь к развитию? Современные тенденции мирового развития и политические амбиции*. Москва: Издательский дом «Новый век».

² Национальное государство в условиях глобализации. Государственная служба зарубежом (2004). *Реферативный бюллетень*, 3 (53). Москва: Издательство РАГС, 185.

³ Куян, І. (2009). Чи послаблює глобалізація суверенітет національних держав? *Віче*, 12.

Тамара Козак, к. політ. н.

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ВИКЛИКИ ПОШИРЕННЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ ЯК СВІТОВОГО ЗАСОБУ МІЖНАРОДНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Tamara Kozak, PhD in political science

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

THE CHALLENGES TO THE SPREAD OF ENGLISH AS GLOBAL MEANS OF INTERNATIONAL COMMUNICATION

The article elucidates global role of English as the means of international communication. It highlights the contradictions of the process of global spread of English, connected with controversial consequences of globalization in international relations, as well as certain resistance of national political and intellectual elites. The opponents of the expansion of English view it as a threat to their own languages, since the latter may be pushed to the outskirts of global linguistic space. In particular, the article elucidates the spread of the theory of linguistic imperialism in the world's scientific community. According to the theory the dominance of English in global linguistic space is the instrument of deepening the gap between the countries in the field of international relations and establishing a political and economic dominance of English speaking countries.

Key words: English as the means of international communication, globalization, world linguistic space, national languages, linguistic imperialism.

Сучасна доба світового розвитку характеризується надзвичайною активізацією інтеграційних процесів в усіх сферах міжнародної взаємодії. Зближення та встановлення відносин взаємопов'язаності між різними країнами чи навіть цивілізаційними просторами відбувається в сферах політики та економіки, суспільних відносин, науки, культури тощо. Причому воно (зближення) передбачає узгодженість та уніфікацію принципів та параметрів політичного, соціально-економічного та культурного розвитку всіх країн світу, що беруть участь у процесах міжнародної глобалізації.

Можна обґрунтовано припустити, що глобалізаційні процеси об'єктивно спрямовані на створення спільного, планетарного цивілізаційного простору, в межах якого всі народи та країни будуть зобов'язані діяти за єдиними принципами, правилами та уніфікованими стандартами. Адже формування та активна діяльність великої кількості міжнародних організацій та світових об'єднань, стандартизація та узгодження всіх параметрів міжнародних відносин вимагає від окремих держав підкорення спільно визначеним правилам поведінки у моделюванні та провадженні своїх відносин із іншими країнами. Так, наприклад, в межах Європейського Союзу діють колективно визначені політичні норми та правові стандарти, додержання яких є обов'язковим для всіх країн-членів ЄС.

Такому стану речей сприяє і та обставина, що у відповідності із статутними положеннями Євросоюзу кожна країна, набуваючи повноцінного членства в ЄС, делегує значну частину свого державного суверенітету наднаціональним загальноєвропейським владним інституціям. Рішення цих інституцій мають імперативний характер. Це означає, що держави-члени ЄС повинні підпорядковувати свої національні інтереси цілям та завданням поглиблення європейської інтеграції, інтересам об'єднаної Європи. Адже на сучасному етапі свого розвитку Євросоюз вже уявляє собою квазіфедеративне державне утворення із єдиними центрами прийняття стратегічних рішень у багатьох галузях суспільного життя європейських країн, що входять до його складу. Саме тому ці рішення мають пріоритетний правовий статус у порівнянні із національними законодавствами країн-членів ЄС.

З іншого боку, процеси планетарної глобалізації вимагають від всіх країн підпорядкування власних інтересів потребам розвитку світового суспільства країн та народів. В умовах сучасності

глобальні інтереси (в першу чергу – інтереси світових фінансових та виробничих співтовариств, а також провідних держав світу) значно переважають національні інтереси окремих країн. Адже національні економіки більшості сучасних країн інтегровані у міжнародну систему господарських зв'язків, і для успішного функціонування в площині світового ринку вони повинні дотримуватися спільно визначених правил та принципів діяльності.

Водночас провідні, наймогутніші країни світу мають у своєму розпорядженні достатньо засобів політичного, економічного, культурного, а подекуди і воєнного впливу на більшість держав світу. Домінуючи у сфері міжнародних відносин, країни-гегемони в стані активно впливати на формування зовнішньо- та внутрішньополітичної поведінки національних держав, спрямовувати її у потрібному напрямку. Стандартизація та уніфікація принципів та параметрів цієї поведінки суттєво знижує значення та вплив її національних інтересів, а також особливостей та специфіки їхнього політичного та економічного розвитку.

Однак, як пише відомий американський політолог С.Хантингтон, «основними дійовими особами у світовій політиці, як і раніше, залишаються національні держави»¹, тобто пріоритетність національних інтересів досить часто переважає інтереси міжнародних організацій та навіть всього світового співтовариства. Цілком очевидним є той факт, що політичні та економічні інтереси різних держав досить часто не тільки не співпадають, а навіть суперечать одні іншим. Так, національні економіки, що ґрунтуються на експорті енергоносіїв, зацікавлені у високих світових цінах на газ та нафту, у той час як країни-споживачі цієї товарної продукції домагаються їхнього зниження.

Водночас слід зауважити, що глобалізація міжнародних відносин вносить суттєві корективи і у гуманітарну сферу, зокрема – у світовий лінгвістичний простір. Поглиблення та розширення всебічних міжнародних стосунків вимагають підвищення ефективності інтернаціональних комунікаційних зв'язків, значна частина яких здійснюється на вербальному рівні, що закономірно ставить на порядок денний питання про визначення мовних засобів спілкування країн та народів. Саме тому набуває великої актуальності проблема визначення та практичного застосування мови міжнародного спілкування, якою може бути або одна із вже існуючих мов, або штучно створена мова (така, як, наприклад, есперанто). Адже цілком очевидним є та обставина, що для ефективного функціонування у сфері міжнародних відносин жодній країні або народу зовсім недостатньо використання тільки їхньої національної мови. Тим більше, що у чверті країн світу визнаються офіційними дві мови, а в деяких державах - три і більше².

Особливо гостро постає мовна проблема у межах Європейського Союзу. Оскільки фундаментальним та загальновизнаним принципом діяльності ЄС є затвердження рівності всіх країн-членів Союзу, остільки всі їхні національні мови визнаються рівними за своїм офіційним статусом. Тому офіційною мовною концепцією Євросоюзу виступає програма мультилінгвізму, тобто надання громадянам ЄС права та можливості володіти на постійній основі більше ніж однією мовою та застосовувати їх у повсякденному житті, спілкуючись із представниками інших країн та національностей. Тому в освітніх системах європейських країн широко практикується вивчення однієї-двох, або навіть більше іноземних мов (окрім рідної). Така лінгвістично-освітня політика європейських урядів значно знижує пріоритетність використання державних національних мов.

Однак цілком зрозуміло, що рівнозначне функціонування в лінгвістичному просторі Євросоюзу одночасно 23 офіційних мов створює досить складну ситуацію і врешті речі не може сприяти підвищенню ефективності євроінтеграційних процесів. Як зауважує з цього приводу російська дослідниця І.П.Смирнова, «із врахуванням рівня інтеграції сучасного суспільства різномовність стає на заваді політичного, економічного, суспільного розвитку» не тільки окремих країн, але й всієї світової системи³. Причому неоднаковість масового попиту на різні європейські мови заважає встановленню лінгвістичної рівноваги, досягненню їхньої консенсусної збалансованості у межах Євросоюзу. Такий стан речей зумовлює ситуацію, коли мови деяких країн-членів Євросоюзу (наприклад, балтійські та регіональні) поступово витісняються на узбіччя лінгвістичного середовища ЄС, а конкурентоспроможні мови (передусім англійська) посідають в ньому панівне становище.

¹ Хантингтон, С. (1999). *Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология*. Москва, 532.

² Крючкова, Т.Б. (2010). Языковая политики и реальность. *Вопросы филологии*, 34, 31.

³ Смирнова, Т.П. (2012). Основные тенденции развития европейской языковой политики и пути её реализации. *Политическая лингвистика*, 2 (40), 153.

До цього слід додати, що за останню чверть століття в світі (і зокрема – в Європі) значно збільшилась кількість суверенних національних держав. Так, після розпаду Радянського Союзу на європейській частині його території утворилося 10 самостійних національних держав. Причому в межах деяких із них функціонують самопроголошені квазідержавні утворення (Абхазія, Південна Осетія, Карабах, Придністровська республіка).

Практично в усіх колишніх радянських, а нині суверенних республіках було запроваджено єдину національну державну мову, яка посідає монопольне становище в лінгвістичному просторі тієї чи іншої країни. Адже владні еліти новоутворених самостійних країн вбачають у затвердженні пріоритетності своїх національних мов вирішальний фактор реалізації державного суверенітету. Саме тому владні органи наполегливо захищають домінування своїх власних державних мов, що, перш за все, знаходить свій прояв у латентному (а іноді і відкритому) витісненні російської мови із офіційного обігу. Досить часто така лінгвістична політика призводить до так званих «мовних воєн», які й досі, пише відомий лінгвіст С.Сберро, «лютують в різних куточках планети – від Канади до Індії, від Балтії до Африки»¹.

Процеси суверенізації не обійшли стороною і той територіально-політичний простір, який зараз входить до зони впливу Євросоюзу. Так, у Центральній Європі як суверенні держави утворилися Чехія та Словаччина; у межах колишньої Югославії повстало кілька незалежних держав. Слід зауважити, що всі ці новоутворені країни докладають активних зусиль до свого державно-національного самозатвердження, складовим елементом якого виступає просування їхніх мов у світовий лінгвістичний простір. Причому пріоритетне значення надається розвитку та затвердженню саме державних мов за рахунок практично всіх інших.

Однак така мовна політична стратегія суперечить статутним вимогам Євросоюзу, що затверджують рівність мов, та програмам мультилінгвізму. Адже у гуманітарній сфері Євросоюз віддає пріоритетність захисту прав людини, зокрема – її права на вільне використання рідної мови.

Водночас слід зауважити, що відцентрові тенденції, спрямовані на утворення самостійних регіональних держав, досить явно спостерігаються і у деяких західноєвропейських країнах. Так, у Великій Британії самостійності домагається Шотландія, в Іспанії – Країна Басків та Каталонія. Однак національні сепаратистські рухи, що домагаються автономії чи навіть суверенітету, наявні у багатьох країнах ЄС (в Бельгії, Італії, Франції та ін.).

Закономірною є та обставина, що ці національні регіональні рухи активно (а подекуди і агресивно) виступають на захист мовних прав тих етносів, від імені яких вони виступають. Деякі націоналістичні рухи (наприклад – в Каталонії) навіть вимагають надання їхнім мовам статусу офіційної в межах Євросоюзу. Це ще більше загострює ситуацію у мовному середовищі не тільки Європи, але й всього світу.

Слід зауважити, що у планетарному лінгвістичному середовищі діють такі ж самі закони, що і на світовому товарному ринку: будь-яка мова виступає як специфічний товар, і успішність його просування на світовий ринок залежить від споживацьких властивостей цього товару. Мовний (як і звичайний товарний) ринок характеризується попитом та пропозицією мови, вільним доступом людини до мови як до товару, конкуренцією мов на лінгвістичному ринку планети.

Причому провідні країни світу вважають активне просування своїх мов у лінгвістичний простір планети важливим політичним завданням. Як пише С. Зберро, в умовах глобалізації «всі національні держави, включно із США, почали займатися активною мовною політикою з метою забезпечення переваги певних мов над іншими, і майже завжди ініціювали справжні «мовні війни» для нав'язування однієї панівної мови»².

Цілком зрозумілим є той факт, що активне просування в світовий лінгвістичний простір власних мов як засобів інтернаціонального спілкування використовується окремими країнами чи цивілізаційними угрупованнями як інструмент зміцнення та поширення свого міжнародного впливу чи навіть встановлення планетарної гегемонії. Так, домінування в світовому інформаційному полі певної мови означає підсилення впливу відповідної держави (чи групи держав) не тільки в лінгвістичному чи пропагандистському, але й в політичному контексті.

Ще в 1990 р. відомий американський політолог та політичний діяч професор Дж. Най

¹ Sberro Stephan. Could – and should - English win in “language war” in regional integration?. *NAFTA and EU experience*. <<http://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/2014/12/091301.pdf>>.

² Sberro Stephan. Could – and should - English win in “language war” in regional integration?. *NAFTA and EU experience*. <<http://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/2014/12/091301.pdf>>.

запропонував концепцію «м'якої сили», або «м'якої влади». У відповідності до цієї теорії, для досягнення планетарної могутності, реального світового панування недостатньо застосовувати лише економічні важелі та воєнну силу. Для досягнення цієї мети необхідно також активно вживати засоби ідейного та культурного впливу, пропагувати чи навіть нав'язувати іншим народам свій спосіб життя та мислення, свої цивілізаційні цінності, своє бачення світу¹.

Отже, стратегічною метою застосування політики «м'якої сили» є переформатування світогляду, свідомості та ціннісних орієнтацій народів, суспільств та окремих людей. Зауважимо, що в останні десятиріччя тактичні засоби застосування політики «м'якої сили» перетворилися у головний інструмент досягнення світової гегемонії.

Варто зауважити, що теорія «м'якої сили» адаптувала до умов сучасності ідеї А.Грамши, який стверджував, що стабільної гегемонії неможливо досягти тільки воєнною силою або адміністративним примусом – вона потребує ідейного переконання керованих мас у корисності для них саме такого способу суспільного управління, який пропонує гегемоністська влада. Нав'язані їм шляхом навіювання ідейні цінності народні маси та окремі люди повинні сприймати як свої власні, як такі, що повністю відповідають їхнім потребам та інтересам. Не важко помітити, що дуже часто психологічна тактика цього переконання впливає із класичних принципів комерційного рекламування.

Оскільки політика «м'якої сили» здійснюється переважно гуманітарними засобами, остільки мова як символічний набір цінностей виступає її важливим знаряддям. С.Сберро називає мови «інструментом сили у міжнародних відносинах». За його думкою, «мова не є нейтральною в використанні або в зображенні дійсності. Вона неминуче втілює цінності та інтереси тих, для кого вона є рідною»². Саме тому міжнародна популярність та поширення тієї чи іншої мови прямо пропорційне величині світового впливу тієї країни чи групи країн, для яких ця мова є рідною. Тому домінування певної мови у земному інформаційному середовищі відображає і величину світового впливу тих країн, для яких вона є рідною. Адже домінування певної планетарної сили у сфері міжнародних відносин повинно підсилюватись і пануванням у світовому інформаційному просторі.

Провідні держави світу на урядовому рівні підтримують та пропагують просування своєї мови у міжнародне середовище. Так, наприклад, ще у 1930-х роках було утворено Британську Рад (British Council), яка формально є незалежною організацією, покликаною поширювати англійську культуру (зокрема – її мову) по всьому світу, але фактично підпорядковується міністерству закордонних справ Великої Британії. Так, проект «Англійська мова-2000» досить чітко визначає мету Британської Ради: «Використовувати позицію англійської мови для подальших інтересів Великобританії... Можливість вільно говорити англійською мовою наближає людей до британських культурних надбань, соціальних цінностей та бізнес-цілей». Водночас «оскільки американські засоби масової інформації та реклама є одними із головних носіїв англійської продукції у світ, остільки ця продукція пропагує американську культуру або її перебільшену версію»³.

В останні десятиріччя у світовому лінгвістичному товаристві точиться досить жвава дискусія навколо питання про формування та впровадження світової мови інтернаціонального спілкування. Процеси міжнародної глобалізації, розширення найрізноманітніших зв'язків між народами та країнами, розвиток електронних інформаційних мереж об'єктивно вимагають оптимізації систем їхнього спілкування, вироблення та запровадження загальноприйнятих засобів інтернаціональної комунікації. Ціком закономірно, що основою такого засобу інтернаціонального спілкування може бути одна із тих мов, які вже функціонують у міжнародному лінгвістичному середовищі. На статус такої міжнародної мови (*lingua franca*) можуть претендувати англійська, французька, іспанська або інша мови. Слід підкреслити, що об'єктивно саме англійська мова має найбільш переконливі аргументи на користь визнання її всесвітнім засобом міжнародного спілкування. Адже починаючи з XVIII ст. колоніальна експансія Великої Британії супроводжувалась поширенням англійської мови по всьому світу.

Після другої світової війни саме ангlosаксонські країни (перш за все – Сполучені Штати Америки) почали відігравати провідну роль у світовій системі міжнародних відносин – у політичній, економічній та гуманітарній сферах. Закономірним слідством цього домінування стало надзвичайно

¹ Пономарёва, Е. Железная хватка «мягкой силы». <<http://www.mgimo.ru/publications/?id=1004320>>.

² Sberro Stephan. Could – and should - English win in “language war” in regional integration?. *NAFTA and EU experience*. <<http://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/2014/12/091301.pdf>>.

³ Jonson, A. (2009). The Rise of English. *Macalister International*, vol. 22, 9.

велике підвищення значення англійської мови, яка впевнено набувала статусу всесвітнього засобу міжнародної комунікації. Як пише відомий британський лінгвіст Д.Кристал, «поширення англійської як дійсно всесвітньої мови (що визнається практично всіма країнами) привело до того, що вона починає відігравати безпрецедентну роль в усьому світі»¹. Дійсно, англійська мова перетворилася на загальновизнаний інструмент спілкування народів у політичній та гуманітарній сферах, у бізнесі та науці. Фактично вона вже є всесвітнім засобом міжнародного спілкування. Як писав відомий американський політолог Б.Барбер, «спільні ринки вимагають спільної мови», але водночас «вони формують спільний тип поведінки, яка вихована космополітичним міським життям в усьому світі»².

Отже, поширення панівної мови вимагає стандартизації та уніфікації способу життя народів, загрожуючи самому існуванню всій системі їхніх традиційних цінностей та життєвих орієнтацій.

Тому домінування англійської мови у світовому лінгвістичному просторі зовсім неоднозначно сприймається різними державами та народами (особливо їхніми владними та інтелектуальними елітами). Деякі з них небезпідставно побоюються, що глобальне поширення англійської здатне створити реальну загрозу для функціонування їхніх національних мов, витіснити їх на узбіччя не тільки планетарного лінгвістичного, але й світового цивілізаційного простору. Саме тому поширення англійської мови як засобу міжнародного спілкування подекуди зустрічає досить активне неприйняття та навіть опір окремих національних співтовариств.

Заперечення прогресивної сутності світового поширення англійської мови набуло концептуального виразу в теорії «мовного імперіалізму», яка трактує процес планетарного розповсюдження цієї мови у соціально-політичному, економічному та гуманітарному аспектах.

Прибічники цієї теорії стверджують, що англосаксонські країни (передусім – Сполучені Штати Америки) шляхом глобального домінування своєї мови намагається закріпити та підсилити своє світове панування, і цей шлях призводить до консервації та навіть поглиблення нерівності між різними країнами. Так, наприклад, один із найбільш авторитетних представників концепції «мовного імперіалізму», англійський лінгвіст Р.Філіпсон визначає сутність цього явища як «панування англійської мови, що утворилося та підтримується на основі встановлення... культурної нерівності між англійською та іншими мовами»³.

Британська дослідниця Т.Скутнабб-Кангас для характеристики мовного імперіалізму навіть вводить у лінгвістичний обіг поняття «лінгвіцизм», який, за її думкою, уявляє собою «ідеології та структури, що використовуються для надання легітимності, вдосконалення та відтворення нерівноправного розподілу влади та ресурсів (як матеріальних, так і нематеріальних) між групами, які визначаються на мовній основі»⁴.

Слід нагадати, що «лінгвіцизм» відносно недавно був інструментом підкорення корінних народів колоніальних країн: представники туземного населення не мали жодних життєвих перспектив без оволодіння мовою колонізаторів. Наслідком застосування цього інструменту є те, що у багатьох колишніх колоніях англійська мова зберігає статус державної або офіційної, виступає тим лінгвістичним фактором, що об'єднує різномовні племенні утворення у єдину політичну націю.

Аналогічна ситуація зберігається у сфері соціально-психологічних стосунків та ціннісних орієнтацій людей й донині: знання англійської мови розглядається як запорука життєвого успіху та кар'єрного зростання. За опитуванням англійського лінгвіста Е. Джонсон, які проводились серед студентів Китаю та країн Євросоюзу, більшість людей, що вивчають англійську мову, вважають, що «англійська – мова світу. Ми повинні знати її, щоб досягти успіху», що вона є специфічною «формою культурного капіталу»⁵. Отже, багато людей розглядає вивчення англійської мови як своєрідну інвестицію у своє успішне майбутнє, як засіб підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку праці.

До того ж у багатьох країнах владні інституції висувають до своїх співробітників імперативу вимогу – володіння англійською мовою, оскільки розглядають це як важливий фактор інтеграції своїх держав у глобальне міжнародне середовище. За словами Е.Джонсон, «держави розуміють, що англомовні трудові ресурси можуть допомогти їхнім економікам інтегруватися і стати більш

¹ Кристалл, Д. (2001). *Английский язык как глобальный*. Москва: «Весь мир».

² Barber, B. (2001). *Jihad vs McWorld*. New-York, 54.

³ Philipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford, 47.

⁴ Skutnabb-Kangas, T. (1988). *Multilingualism and education minority children*. London, 13.

⁵ Jonson, A. (2009). The Rise of English. *Macalister International*, vol. 22, 3.

конкурентоспроможними на світовому ринку; все в більших обсягах держави перекачують ресурси у мовні навчальні програми, які фінансуються урядом»¹. Отже, враховуючи особливості сучасного світового розвитку, багато країн на урядовому рівні розглядають поширення англійської мови серед населення як важливе завдання державної ваги.

Саме тому, виступаючи у жовтні 2014 р. у Львівському університеті, Президент України П.Порошенко наголосив на необхідності оволодіння англійською мовою всіма українськими державними службовцями, оскільки розглядає цю лінгвістичну проблему як завдання державної ваги. Адже інтенсивна інтеграція України в світовий англomовний простір водночас сприятиме і посиленню її позицій у сфері міжнародних відносин (передусім – у торгівельно-економічному контексті). Адже поширення англійської мови в українському суспільному середовищі сприятиме інтеграції громадян України у світовий інформаційний простір, відкриває перед ними більш широкі перспективи у сферах працевлаштування та отримання сучасної освіти.

Однак перебільшення світового значення англійської мови та уваги до її вивчення з боку національних суспільств та урядів криє у собі певний конфліктний потенціал, оскільки неодмінно ставить на порядок денний питання про співвідношення пріоритетів у проведенні освітньо-лінгвістичної політики. Якщо державна політика віддаватиме пріоритетну перевагу поширенню саме англійської мови, то це майже напевно створить загрозу для вживання та розвитку мови національної (у першу чергу – у сферах національної освіти). Так, наприклад, у країнах Євросоюзу дістала значного поширення практика переведення викладання в університетах на англійську за рахунок обмеження застосування національної мови.

Такому розвитку подій значно сприяють розроблені програми створення «спільного європейського простору вищої освіти – Болонський процес, який було підтримано низкою європейських урядів; в цьому процесі будуть запроваджені загальні дипломи»², що матимуть однакову вагу при працевлаштуванні їхніх володарів в усіх країнах Євросоюзу. Реалізація програми Болонського процесу повністю відповідає фундаментальному принципу діяльності Євросоюзу – вільному переміщенню робочої сили в межах інтегрованого європейського простору, але водночас позбавляє освітні системи різних країн національної специфіки та самобутності, надаючи їм уніфікованих та стандартизованих параметрів.

Водночас варто наголосити, що панування англійської мови у світовій гуманітарній сфері певної мірою створює перепони на шляху розвитку самобутніх національних культур. Як пише Е.Джонсон, «мови не є лише інструментом для спілкування. Вони також виступають як носії цілих світоглядів, як скарбниці культурної самобутності... Зниження мовного різноманіття може призвести до втрати... знань та традицій» багатьох народів³. Тому неважко припустити, що опанування англійською мовою світового лінгвістичного середовища може реально обмежити вільний розвиток національних мов та культур інших, неанглomовних народів.

Водночас слід відзначити той факт, що багато експертів-мовознавців вважають, що поширення англійської мови як засобу міжнародного спілкування справляє позитивний вплив як на розвиток окремих національних культур, так і на вдосконалення всього планетарного цивілізаційного середовища. За думкою цих науковців, англійська мова сприяє збагаченню окремих культур, оскільки знайомить їх носіїв із найкращими здобутками світової культури, і не завдає жодної шкоди їхнім традиційним цінностям. Навпаки - інтеграція народів у світове англomовне середовище стимулює розвиток їхніх традиційних національних культур.

Отже, на питання про взаємовідносини процесу поширення англійської мови як засобу інтернаціональної комунікації із окремими національними культурами й досі нема однозначної відповіді. Не важко припустити, що досить гострі дискусії з цього приводу у світовому лінгвістичному співтоваристві триватимуть і надалі.

Таким чином, процес світового поширення англійської мови як загальновизнаного засобу міжнародної комунікації викликає як позитивні, схвальні, так і відверто негативні коментарі з боку як окремих народів та їхніх урядів, так і науковців-лінгвістів. Зумовлена об'єктивними чинниками потреба у функціонуванні спільної мови міжнародної комунікації вступає у конфронтацію із суб'єктивним сприйняттям негативних наслідків домінування англійської мови у світовому лінгвістичному обігу.

¹ Jonson, A. (2009). The Rise of English. *Macalister International*, vol. 22, 6.

² Truchot, C. Key Aspects of the Use English in Europe. <www.journal.cambridge.org/S0047404>.

³ Jonson, A. (2009). The Rise of English. *Macalister International*, vol. 22, 8.

References

1. Kristall, D. (2001). *Anglijskij jazyk kak global'nyj*. Moskva: «Ves' mir».
2. Krjuchkova, T. B. (2010). Jazykovaja politiki i real'nost'. *Voprosy filologii*, 34, 31.
3. Ponomarjova, E. Zheleznaja khvatka «mjagkoj sily». <<http://www.mgimo.ru/publications/?id=1004320>>.
4. Smirnova, T. P. (2012). Osnovnye tendencii razvitija evropejskoj jazykovoj politiki i puti ejo realizacii. *Politicheskaja lingvistika*, 2 (40), 153.
5. Khantington, S. (1999). *Stolknovenie civilizacij i preobrazovanie mirovogo porjadka. Novaja postindustrial'naja volna na Zapade. Antologija*. Moskva.
6. Barber, B. (2001). *Jihad vs McWorld*. New-York.
7. Jonson, A. (2009). The Rise of Englis. *Macalister International*, vol. 22, 9.
8. Philipson, R. (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford.
9. Sberro Stephan. Could – and should - English win in “language war” in regional integration?. *NAFTA and EU experience*. <<http://jeanmonnetprogram.org/wp-content/uploads/2014/12/091301.pdf>>.
10. Skutnabb-Kangas, T. (1988). *Multilingualism and education minority children*. London.
11. Truchot, C. Key Aspects of the Use English in Europe. <www.journal.cambridge.org/S0047404>.

Pavlo Ihnatiev, ScD in political science

Pavlo Bovsunivskyi, PhD in political science

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

EUROPEAN CONTEXT OF MULTIDIMENSIONAL RELATIONS OF TURKEY AND IRAN

Turkey and Iran from the ancient times have been experiencing severe confrontation and simultaneously close interdependence in economic field that has considerable impact on modern international relations in the Middle East and Post-Soviet space. Rivalry of both countries is strengthened by Sunni-Shia divide in Muslim world and support of different sides in Armenia-Azerbaijan conflict. Special importance in mutual relations of neighbors has competition in the Southern Caucasus, which is important with its energy resources and creation of land routes for Caspian oil and gas to Europe in order to lessen dependency of the European Union on Russian energy. Using close relations with Azerbaijan, Turkey makes all efforts to become an energy bridge between energy resources of Caspian Sea and European consumers. On the other hand, Turkey is deeply interested in Iranian gas because of the geographic proximity and huge resources of the supplier. However, despite political rivalry, Turkey and Iran have mutually beneficial cooperation in trade and tourism.

Key words: Turkey, Iran, European Union, rivalry, cooperation, oil and gas, trade, tourism.

Strategically situated on the crossroads of the Middle East and the Caucasus, the Islamic Republic of Iran and the Republic of Turkey, which share 499-km long border, have longstanding and complicated relations tracing their origin back to the medieval confrontation of Ottoman and Persian empires. The heritage of the past is exaggerated by the Sunni-Shia divide in Muslim world and the intention of both sides to play the leading transit and economic role in the neighboring regions. Iran is the country with general population of more than 77 million people, which includes the biggest number of representatives of Shia belief in the world. Simultaneously, at least 13 percent of Iranian citizens are practicing Sunni Islam¹. Turkey is one of the demographic leaders among Sunni states with the population of a little more than 77,6 million, which has only smaller number of Sunni Muslims than Indonesia, India and Pakistan. Unfortunately, this country is more densely populated in the Western areas (Istanbul, Ankara and Izmir), what limits the development of trade and people-to- people exchanges with South-Eastern neighbor Iran².

Besides, Turkey enjoys strong historical influence upon Turkish-speaking countries. The Turkish languages represent a family of at least 35 languages with 170 million native speakers, but if to include the second-language speakers, the actual number may exceed 200 million people³. This is especially important with regard to Azerbaijan, which simultaneously is Shia-Muslim country like Iran, but has the language related to Turkey. The same linguistic connection is also typical for the majority of Central Asian states. Iranian leadership boasts only language links to Tajikistan and Afghanistan. Turkey opened a number of schools in the Central Asia and built numerous mosques. So, the ability to project the soft power is considerably bigger in Turkey than in Iran, hit by the international sanctions and isolated in the world.

Together with Iraq and Syria, Iran and Turkey face long-standing Kurdish problem, since Kurds live in South-Eastern Anatolia and in Iranian provinces of Kurdistan, Kemrانشah and West Azerbaijan. Iran is populated by 5 million Kurds and Turkey hosts at least 12 million of them⁴. Those people in Iran usually do not conduct guerilla warfare, but in Anatolia they fought for their rights from 1984 in the war of attrition

¹ Sharif, B. Sunni Muslims' Tale of Grievances in Iran. *BAS news agency website*. <<http://basnews.com/en/opinion/2015/01/22/sunni-muslims-tale-of-grievances-in-iran/>> (2015, April, 22).

² Turkish population nears 78 mln amid high unemployment. *Today's Zaman newspaper website*. <http://www.todayszaman.com/business_turkish-population-nears-78-mln-amid-high-unemployment_371029.html> (2015, April, 22).

³ Dybo, A.V. (2007). *Chronology of Türkic languages and linguistic contacts of early Türks*. Moscow, 233.

⁴ Amir Hassanpour. The Kurdish Experience. *Middle East research and information project website*. <<http://www.merip.org/mer/mer189/kurdish-experience>> (2015, April, 22).

that led to 40 thousands casualties¹. Moreover, both countries try to influence Kurds in Iraqi Kurdistan as in a strategic region adjacent to their common border. All this creates necessary preconditions not only for the cooperation in military operations against the representatives of this restive minority, but also for the economic competition in times of peace.

Economically Turkey is in much better shape than Iran. This can be explained by the successful performance of a stable single party government in the last decade, which carried out many mega projects, exported construction services abroad and facilitated the development of international tourism. For many years the country demonstrated 6 percent growth of GDP and was the second best performer in Asia only after China. During 2008-2014 Turkish authorities created at least 6 millions of jobs. The falling energy prices in position to provide another boost to powerful Turkish economy by saving 25 billion dollars on the import of «black gold»². On the contrary, Iran continues to suffer due to same factor, since sales of oil, gas and petrochemicals provide 70 per cent of export revenues. Unfortunately, this country supplies abroad only 1.3 million barrels daily because of international sanctions³. Therefore Islamic Republic is interested in the development of trade ties with its closest neighbors – Iraq and Turkey, which possess economies of size and not shy away from contraband.

Geopolitically both states are not only complimentary but also competitive. Turkey provides the «window» for Asian countries to Europe, controls Black Sea Straits and simultaneously borders Iran and the Middle East. Iran, with its long border line in the Caucasus and Central Asia, can be considered a direct competitor of Turkish companies in the Post-Soviet space. On the other hand, both countries exhibit strong interdependence. Iran has one of the biggest oil deposits in the world (157 billion barrels) and occupies the second place after Russia by the proven reserves of natural gas. For example, the border zone between Iran and Qatar in the Gulf is represented by the huge area of 9700 square kilometres with considerable gas deposits. Qatari part of it bears the name «North Field» and Iranian – «South Pars» gas field. Official Ankara's dependence on Russian «blue fuel» remains substantial, what forces it to look for alternative suppliers in Azerbaijan and Iran. On the other hand, Turkey is the one and only Iranian neighbor with direct land access to Southern Europe and 1,650 kilometers long coastline in the Black Sea region, what represents the commercial interest for Iranian business community in terms of transit of energy resources towards richest market of the world. During the last 10 years «Turkish Petroleum Corporation» (TPAO) conducted research works in the Black Sea, but the results were inconclusive⁴.

In 2013 Turkey imported oil, gas and coal to cover 70 percent of energy demands. The expenses for fuel import constituted 55 billion dollars⁵. The needs of the country remain substantial – fuel has to be provided for «Turkish Airlines», which boast hundreds of planes, to guarantee the work of transport infrastructure catering the tens of millions of international tourists, to generate the electricity for the cities scattered in huge land area. Moreover, the taxation of fuel plays increasingly important role in shaping of budget profits. As a result, the country is notorious for extremely expensive gasoline, since the taxes constitute more than half of the final price⁶. So, Turkey is constantly looking for the suppliers of energy with moderate prices.

Islamic revolution of 1979 in Iran, which destroyed the pro-American regime of Muhammed Raza Pahlavi, led to some crucial changes in the field of foreign policy whereas Turkey, as NATO member, continued to support the USA in the region and allowed Israel Defense Forces (IDF) to use its soil for the military maneuvers. On the other hand, Iran, which even used to sell the oil to Jewish state via Red sea

¹Mehmet, Solmaz. PM: Reconciliation process belongs to people, promises bright future. *Daily Sabah newspaper website*. <<http://www.dailysabah.com/politics/2015/01/25/pm-reconciliation-process-belongs-to-people-promises-bright-future>> (2015, April, 22).

²Ceylan Ozbudak. After Syriza win, take a closer look at Turkey's economy. *Al-Arabiya news website*. <<http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2015/01/31/After-Syriza-win-take-a-closer-look-at-the-Turkey-s-economy.html>> (2015, April, 22).

³Hooshang Amirahmadi. Iran's Neoliberal Austerity-Security Budget. *PayvandIran news agency website*. <<http://www.payvand.com/news/15/feb/1076.html>> (2015, April, 22).

⁴Turkey revives hopes on Black Sea sources. *Hürriyet Daily News newspaper website*. <<http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-revives-hopes-on-black-sea-sources.aspx?pageID=238&nID=48269&NewsCatID=348>> (2015, May, 2).

⁵Turkey's current account deficit drops to 4-year low. *Daily Sabah newspaper website*. <<http://www.dailysabah.com/money/2015/02/12/turkeys-current-account-deficit-drops-to-4year-low>> (2015, May, 2).

⁶Turkey's autogas taxes highest in Europe. *Today's Zaman newspaper website*. <http://www.todayszaman.com/national_turkesiteys-autogas-taxes-highest-in-europe_372692.htm> (2015, May, 2).

route under the regime of Shah, suddenly became the principal adversary of Israel and the USA. Moreover, the Islamic revolution pitted against each other two different ideologies – the one of Turkish military circles, as the protectors of secular regime and execution of coup d'état against Islamic forces, and another – of new political elite of Iran, represented by fanatical religious establishment, which strived to export Shia revolution to the Greater Middle East.

Nevertheless, despite the mutual distrust, international events suddenly led to the temporary reconciliation of both neighbors. Turkey became isolated after the invasion on Cyprus in 1974 and the creation of de-facto pawn state of Northern Cyprus in areas, which encompassed the lands with abundant rainfall and harvests of wheat, famous resort town of Varosha, huge port of Famagusta and only international airport in Nicosia. This led to the immediate deterioration of relations of official Ankara with the Western countries and introduction of international sanctions against Northern Cyprus. To add insult to injury, the army organized the coup in September 1980. Under those conditions Turkey decided not to take sides in the regional conflict of Iraq and Iran in 1980-1988, but rather to capitalize on it economically due to shared border with both countries. Official Ankara considered the war as the opportunity to get profits from warring sides, used to high levels of consumption and isolated from European markets due to the hostilities in the Gulf. As a result, Turkey provided its territory for the import of essential Western non-military goods and agricultural commodities for the adversaries in exchange for their oil. Both Iran and Iraq also received lavish credits, intended to help them to buy Turkish consumer goods and produce of agriculture. This happened despite the open belligerence of the USA towards official Tehran and cooperation of Pentagon with the regime of Saddam Hussein¹.

After the demise of the Soviet Union the West decided to turn Turkey into the main middleman in the relations with new countries of Central Asia and Southern Caucasus in order to free them from excessive Russian influence. In this respect official Ankara supported oil and gas-rich Azerbaijan and Iran instead sided with Armenia, since the regime of President Abulfaz Elchibey put forward claims to areas populated by ethnic Azerbaijani people in Iran. Official Ankara became more successful than Tehran in the Caucasus because of the immediate border with Georgia and pro-American policy, which emphasized the creation of land routes for Caspian oil and gas to Europe via that country in order to lessen dependency of the European Union on Russian energy. In addition its economy was in position to cater the needs of new Post-Soviet states in different fields. For example, Turkish companies prevailed in textile industry, taking into consideration well-established local cotton economy and their own expertise. Construction companies also took the advantage of huge demand for housing and vanity buildings in Azerbaijan and Central Asian states. They carried out some of large-scale building projects of political elite in cities of Ashgabat, Astana and Awaza. Turkish sea resorts with «all-inclusive» hotels also hosted millions of tourists from Post-Soviet states and local companies were engaged in «shuttle» trade with the former republics of the Soviet Union. The Turkish export commodities were textile, leather, golden jewelry and foodstuffs. Tehran was only able to improve relations with Tajikistan due to language affinity and with Armenia by providing the isolated country with transport corridors towards the Gulf and satisfying her energy needs².

The competition in the Caucasus expressed itself in the fact that both countries took different sides in Armenia-Azerbaijan conflict. In this respect it should be noted that there are several factors that define complicated relations of Tehran and Baku: 1) President Ilham Aliyev invites Western corporations to exploit natural resources of Caspian Sea, parts of which are adjacent to North-Western Iran; 2) Azerbaijan has a secular and Western-oriented regime with many liberties for the local population; 3) several years ago Azerbaijan and Israel became close partners in military field and Jewish state even constructed several military factories in Azeri land. On the other hand, Turkey considered President Ilham Aliyev a time-tested ally and contributed heavily to the economy of Azerbaijan. For example, 36 percent of foreign companies investments in this country are of Turkish origin and more than 2000 Turkish companies operate here³.

Using close relations with Azerbaijan, Turkey makes all efforts to become an energy bridge between energy resources of Caspian Sea and European consumers. The 1,768-km long Baku – Tbilisi – Ceyhan (BTC) oil pipeline from the Azeri – Chirag – Guneshli oil field in the Caspian Sea to the Mediterranean

¹ Barkey, Henri J. Iran and Turkey. *The United States Institute of peace website*. <<http://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-turkey>> (2015, May, 4).

² Adam Balcer. An Audit of Power: Turkey's Leverage in the Post Soviet Space. *Black Sea Discussions Paper Series*. <<http://edam.org.tr/document/bsdp5.pdf>> (2015, May, 04).

³ Shahin Mustafayev. Turkey holds first place for investments of Azerbaijan in foreign countries. *APA news agency website*. <<http://en.apa.az/news/193561>> (2015, May, 4).

Sea via Tbilisi, the capital of Georgia, was introduced in 2005 and became a successful step in this direction. Another strategically important 3500-km-long pipeline is called The Trans Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP) and it can be used to transport gas from the second phase of the Shah Deniz gas field to Greece already in 2019. To implement the project Turkey may use the experience it gained during the construction of the gas pipeline Baku – Tbilisi – Erzerum, which became operational in 2006¹.

On the other hand, Turkey is deeply interested in Iranian gas because of the geographic proximity and huge resources of the supplier. 2577 kilometers long pipe line Tabriz-Ankara was completed in 2001 and soon the «blue fuel» started to flow towards central regions of the country. Iran is the second-largest supplier of natural gas to Turkey only behind Russia. But the price of this commodity is high, since Turkish importers pay 490 dollars per 1000 m³ of it – 155 dollars more than for gas from Azerbaijan and 55 dollars more than for gas from Russia. On the other hand, situated in the arid zone and surrounded by mountains Iran remains the prime consumer of agricultural goods – grains, olives, tobacco, oranges and lemons and Turkey buys instead Iranian dry fruits and saffron. Turkish companies also export textiles, machinery, chemicals and steel. Crude oil and natural gas dominate in Iranian export with 90 percent of the share and its importance may grow in case when both countries decide to build in Turkey several power plants, designed to consume Iranian gas. The trade turnover between both countries constituted 14.6 billion dollars in 2013². Turkey also remains one of the largest consumers of Iranian oil together with Asian buyers such as China, India, South Korea and Japan.

During several last years, Turkey remained a principal supplier of gold bars to Iran in exchange for oil and gas, which allowed Islamic Republic to bypass international banking sanctions. Today, as in the times of the Gulf War, country resells Western goods to Iranian customers, using Free trade agreement of 1996 with the European Union for import of agricultural and consumer commodities with their subsequent re-export. In this respect, Turkey bears the same importance for Iran, as Jordan for Iraq. Turkish trucks pass Iranian territory in transit to carry goods to Central Asia. On the other hand, the partners badly need the railways to intensify the trade and resolve issues, which appear with unfair taxation of the trucks. In 2014, both states charged a huge amount – 1500 dollars per truck, what greatly inhibited the movement of the cargo³.

The services accounts for around 60 percent of Turkish economy and agriculture – only for 10 percent, this means that the country is interested in increased numbers of tourist arrivals from the neighbors, since Russians and Germans constitute considerable number of international travelers and other countries are lagging behind. Turkish resorts in the Mediterranean region, where night clubs and alcoholic drinks are widely available for the visitors, became very popular among young and middle-aged Iranians, who suffer from religious restrictions in their native land and forced to attend the separate beaches for men and women. In addition, Iranians do not need the visa in order to enter Turkey. Many of them arrive during Nawruz (Persian New Year) in March when the country has a low tourist season and hotels propose their rooms for a half of the original price. The number of Iranian tourists in Turkey during 2014 was around 1.5 million and 300 thousand Turkish citizens also visited Iranian cities. Turkey earns 36 billion dollars on tourist services and understandably wants to increase the share of Iranians, taking into consideration the huge population of the neighbouring country and its closeness⁴. Many Iranians also use the services of «Turkish Airlines» with total fleet of 220 new airplanes as a conduit in travels around the world, since Iranian companies suffer from the lack of spare parts and their outdated planes remain very dangerous for the travelers. For its part the Iranian leadership wants to study the ingredients of Turkish success in the field of tourism. The rising numbers of foreign visitors will allow the country to sell products of agriculture, drinks and objects of art to the hotel chains and bypass in such way international sanctions. One must say that Turkish example in this respect is very important. In 2014 that country attracted 37 million tourists and

¹ Turkey Determined to Build TANAP Gas Pipeline. *Novinite website*. <<http://www.novinite.com/articles/166510/Turkey+Determined+to+Build+TANAP+Gas+Pipeline>> (2015, May, 4).

² Hasan Selim. Wither Turkish-Iranian economic relations?. *Eurasia Review*. <<http://www.eurasiareview.com/28022014-wither-turkish-iranian-economic-relations-analysis/>> (2015, May, 4).

³ Minister emphasizes reciprocity in truck crisis with Iran. *Today's Zaman newspaper website*. <http://www.today.sza.man.com/business_minister-emphasizes-reciprocity-in-truck-crisis-with-iran_362070.html> (2015, May, 4).

⁴ Iran, Turkey implement tourism agreement. *Mehr News Agency website*, <<http://en.mehrnews.com/detail/News/105934>> (2015, May, 4)

occupied sixth place in the world among most popular tourist destinations¹.

Conclusion. Turkey and Iran experienced the long and complex relations since the Middle Ages and later in XX century both of them lived through the drastic social and political changes with Westernized reforms. However, the Islamic revolution in Iran did not spoil bilateral relations due to international isolation of both countries and only after the demise of the Soviet Union they began to wrestle for the influence in Post-Soviet space. With the rise of moderate Islamists in Turkey official Ankara decided to become the economic leader of Muslim world and directly interfered in Iran's sphere of interests in Syria and Iraq. On the other hand, the current President Erdoğan, as the leader of a big and resource-poor country, will continue to value the energy partnership with Iran despite political differences. For its part, official Tehran considers Turkey as important transit route for the energy export to Southern Europe, but highly negative attitude of the European Union towards Iranian nuclear program does not allow the Iranian plans of gas export to Europe to be carried out.

References

1. Adam Balcer. An Audit of Power: Turkey's Leverage in the Post Soviet Space. *Black Sea Discussions Paper Series*. <<http://edam.org.tr/document/bsdp5.pdf>> (2015, May, 04).
2. Amir Hassanpour. The Kurdish Experience, *Middle East research and information project website*. <<http://www.merip.org/mer/mer189/kurdish-experience>> (2015, April, 22).
3. Ceylan Ozbudak. After Syriza win, take a closer look at Turkey's economy. *Al-Arabya news website*. <<http://english.alarabiya.net/en/views/news/middle-east/2015/01/31/After-Syriza-win-take-a-closer-look-at-the-Turkey-s-economy.html>> (2015, April, 22).
4. Dybo, A. V. (2007). *Chronology of Türkic languages and linguistic contacts of early Türks*, Moskow, 233.
5. Hasan Selim. With Turkish-Iranian economic relations? *Eurasia Review*. <<http://www.eurasiareview.com/28022014-wither-turkish-iranian-economic-relations-analysis/>> (2015, May, 04).
6. Henri J. Barkey. Iran and Turkey. *The United States Institute of peace website*. <<http://iranprimer.usip.org/resource/iran-and-turkey>> (2015, May, 04).
7. Hooshang Amirahmadi. Iran's Neoliberal Austerity-Security Budget. *PayvandIran news agency website*. <<http://www.payvand.com/news/15/feb/1076.html>> (2015, April, 22).
8. Iran, Turkey implement tourism agreement. *Mehr News Agency website*, <<http://en.mehrnews.com/detail/News/105934>> (2015, May, 04).
9. Mehmet Solmaz. PM: Reconciliation process belongs to people, promises bright future. *Daily Sabah newspaper website*. <<http://www.dailysabah.com/politics/2015/01/25/pm-reconciliation-process-belongs-to-people-promises-bright-future>> (2015, April, 22).
10. Minister emphasizes reciprocity in truck crisis with Iran. *Today's Zaman newspaper website*. <http://www.todayszaman.com/business_minister-emphasizes-reciprocity-in-truck-crisis-with-iran_362070.html> (2015, May, 04).
11. Shahin Mustafayev. Turkey holds first place for investments of Azerbaijan in foreign countries, *APA news agency website*. <<http://en.apa.az/news/193561>> (2015, May, 04).
12. Sharif Behruz. Sunni Muslims' Tale of Grievances in Iran. *BAS news agency website*. <<http://basnews.com/en/opinion/2015/01/22/sunni-muslims-tale-of-grievances-in-iran/>> (2015, April, 22).
13. Turkey Determined to Build TANAP Gas Pipeline. *Novinite website*. <<http://www.novinite.com/articles/166510/Turkey+Determined+to+Build+TANAP+Gas+Pipeline>> (2015, May, 04).
14. Turkey moves to avert 2015 tourism decline. *World Bulletin*. <<http://www.worldbulletin.net/news/154271/turkey-moves-to-avert-2015-tourism>> (2015, May, 04).
15. Turkey revives hopes on Black Sea sources. *Hürriyet Daily News newspaper website*. <<http://www.hurriyetdailynews.com/turkey-revives-hopes-on-black-sea-sources.aspx?pageID=238&nID=48269&NewsCatID=348>> (2015, May, 02).
16. Turkey's autogas taxes highest in Europe. *Today's Zaman newspaper website*. <http://www.todayszaman.com/national_turkesiteys-autogas-taxes-highest-in-europe_372692.htm> (2015, May, 02).
17. Turkey's current account deficit drops to 4-year low. *Daily Sabah newspaper website*. <<http://www.dailysabah.com/money/2015/02/12/turkeys-current-account-deficit-drops-to-4-year-low>> (2015, May, 02).
18. Turkish population nears 78 mln amid high unemployment. *Today's Zaman newspaper website*. <http://www.todayszaman.com/business_turkish-population-nears-78-mln-amid-high-unemployment_371029.html> (2015, April, 22).

¹Turkey moves to avert 2015 tourism decline. *World Bulletin*, <<http://www.worldbulletin.net/news/154271/turkey-moves-to-avert-2015-tourism>> (2015, May, 4)

Ігор Плевако, к. і. н.

Національний університет «Острозька академія», м. Острог, Україна

ВИХІД БОЛІВІЇ ДО ТИХОГО ОКЕАНУ ЯК РЕГІОНАЛЬНА ГЕОПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМА

Ihor Plevako, PhD in history

National University of Ostroh Academy, Ostroh, Ukraine

ACCESS OF BOLIVIA TO THE PACIFIC OCEAN AS A REGIONAL GEOPOLITICAL PROBLEM

In this article the author analyzes one of geopolitical problems in South American region, i.e. the desire of Bolivia to regain access to the Pacific Ocean. Based on interdisciplinary scientific methods and principles the author studies causal relationships in the emergence of Bolivia's territorial claims to Chile, as well as Bolivia's actions and Chile's countermeasures. The study attempts to predict future course of the confrontation, taking to account current international legal and geopolitical situation. In the conclusion is assumed that various courses of events remain possible while the issue of Bolivia's access to the Pacific Ocean remains unresolved both from legal and historical perspectives. At the same time, the sooner the parties reach a consensus, the sooner they will be able to respond to new geopolitical realities, thereby deepening Latin American identity.

Key words: Latin America, geopolitics, the Pacific Ocean, Bolivia-Chile territorial conflicts.

Актуальність дослідження. Аналізуючи тематику країнознавчих досліджень латиноамериканського регіону, неважко дійти висновку, що цей геополітичний простір продовжує залишатися маловивченим у вітчизняній політологічній та правовій літературі. Країни Південної Америки зі своїми політико-географічними можливостями, що привертають увагу багатьох науковців, можуть стати надійними партнерами Україні не лише в економічній, а й політичній сфері. Разом з тим у науці залишається низка білих плям, у тому числі невнормовані відносини між латиноамериканськими країнами-сусідами, які можуть вплинути не лише на геополітичну ситуацію в регіоні, а й мати пряме відлуння на формування відносин з нашою державою. Таким чином, **метою** цієї розвідки є проаналізувати одну із геополітичних проблем південноамериканського регіону, а саме – бажання Болівії отримати доступ до Тихого океану. **Завданнями** є: 1) вивчити причинно-наслідкові зв'язки появи територіальних претензій Болівії щодо Чилі; 2) проаналізувати дії Болівії та заходи Чилі, яка цьому протистояє; 3) спрогнозувати подальший перебіг протистояння, враховуючи міжнародно-правову і геополітичну кон'юнктуру. Історично так склалося, що низка південноамериканських країн висунула та згодом задовольнила територіальні претензії до Болівії, внаслідок чого остання понесла суттєві територіальні втрати: якщо на початку своєї незалежності у першій третині XIX ст. вона мала територію близько 2,5 млн. квадратних кілометрів, то сьогодні залишилася лише із близько 1,1 млн. км.

У зарубіжній літературі у стосунку до Болівії часто згадується термін «полонізація» чи «балканізація», що означає процес відділення від її території значних частин¹. Цю проблематику досліджували американські та латиноамериканські дослідники (Л.Майра, Л.Корреа, М.Коутінйо, Р. Джон), науковці з європейських країн (Л. Вагнер, П.Бірле, М.Гаврицькі) та Росії (Б.Мартінов, В.Сударев, Ю.Вашенко, Л.Дьякова), а також дотично – деякі українські фахівці (В.Головченко, К.Поліщук, Ю.Стащук та ін. Однак, у процесі змін геополітичної кон'юнктури виникають окремі питання, які потребують уточнення.

Виклад основного тексту. Результатом низки воєн на південноамериканському континенті стала дезінтеграція Болівії і значні труднощі у її економічному та політичному розвитку.

¹ Gawrycki, M. (2007). *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej*. Warszawa, 117, 221-222;
Плевако, І. (2013). Болівія в геополітичній думці країн Латинської Америки другої половини XX століття. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*, 62-69.

Обезлюднення болівійських територій стало причиною посилення впливу тут сусідніх країн. Цікавою видається позиція чилійських істориків, які пояснюють втрату Болівією значних територій протягом XX ст. бездарністю її політиків і воєначальників. А сучасний чилійський геополітик і дипломат Луїс Мейра наголошує, що «Болівія – єдина латиноамериканська країна, яка віддавала свої території усім своїм сусідам»¹.

На переконання Аліпіо Валенсіо Веги (Alipio Valencia Vega, 1908–1984), видатного болівійського геополітика, професора конституційного права, основними двома причинами територіальних претензій до Болівії, стали наявність природних ресурсів і незначна кількість населення на цих територіях, що унеможливлювало військовий та економічний захист територій. Саме тому Аліпіо Валенсіо Вега прийшов до висновку, що усі війни і конфлікти сусідніх країн проти Болівії мали економічне підґрунтя².

Аналізуючи претензії Болівії щодо Чилі принагідно згадати тези, запропоновані відомим перуанським політичним і військовим діячем Едгардо Меркадо Харріном (Luis Edgardo Mercado Jarrín, 1919–2012), у яких геополітик ще у 60–70 рр. минулого століття наголошував, що конфлікт Болівії із Чилі за територію і ресурси мав важливе значення для Болівії, оскільки перетворив першу у «середземну країну» (без виходу до моря). У цьому контексті також варто згадати тезу болівійського дослідника Хорхе Ескобарі Кусіканкві (Jorhe Escobarí Cusicanqui, 1919–2000 р.) який переконував, що Болівії було нав'язано «середземноморськість». Одночасно вчений підкреслював, що в силу історико-географічних обставин, Болівія тяжіє лише до Тихого океану³.

Вже згаданий Е. Харрін підтримував ідею будови морського порту для Болівії. Він був прихильником МЕРКОСУР і співпраці країн басейну Амазонки, Андських країн регіону, а також виступав проти прикордонних конфліктів у Латинській Америці⁴. Провівши глибокі дослідження геополітичних проблем регіону в цілому, генерал Харрін переконував, що Болівія ніколи не відмовиться від бажання отримати вихід до Тихого океану, а Чилі, у свою чергу, буде захищати свої власні інтереси. Це може стати джерелом міжнародної напруги у Південній Америці⁵.

Разом з тим, основним принципом зовнішньої політики Чилі XX ст. було поважати право і обов'язок дотримуватися підписаних раніше угод, особливо тих, які окреслювали кордони. Отже задоволення радикальних вимог Болівії означало поступитися власною територією, що було абсолютно неприйнятним для чилійського уряду. Крім того, чилійська дипломатія підкреслювала, що вона готова до дружніх відносин з Болівією за умови повного визнання умов договору 1904 р.⁶.

Відомо, що як незалежна держава Болівія утворилася у 1825 р., отримавши при цьому суверенний доступ до Тихого океану. Болівія володіла цією територією до 1840-х рр., т.б. до часу, коли були виявлені багаті поклади селітри у перуанській і болівійській частині пустелі Атаками. Це викликало зародження експансіоністських амбіцій чилійської олігархії⁷. Хоча в офіційному дискурсі політичних болівійсько-чилійських відносин остання сторона неодноразово визнавала цю територію болівійською: у «Договорі про кордони» від 10 серпня 1866 року, в якому в якості територіальної

¹ Maira, L. (2007). Dilemas internos y espacios internacionales en el gobierno de Evo Morales. *Nueva Sociedad*, 209, 74.

² Gawrycki, M. (2007). *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej*. Warszawa, 117.

³ Дьякова, Л.В. Взрывоопасный тихоокеанский треугольник (Боливия – Чили – Перу). О некоторых новых чертах современной латиноамериканской геополитики (аналитический доклад). <<http://www.ilaran.ru/?n=689>> (2015, травень, 30); Cusicanqui, E. (1979). *El derecho al mar*. La Paz, 227.

⁴ Jarrin, M. (1991). *Las nuevas relaciones internacionales y las fuerzas armadas sudamericanas*. Lima, 27–30.

⁵ Дьякова, Л.В. Взрывоопасный тихоокеанский треугольник (Боливия – Чили – Перу). О некоторых новых чертах современной латиноамериканской геополитики (аналитический доклад). <<http://www.ilaran.ru/?n=689>> (2015, травень 30); Jarrin, M. (1989). *Un sistema de seguridad y defensa sudamericano*. Lima, 122.

⁶ St John, R. (2000). Chile, Peru and the treaty of 1929: the final settlement. *IBRU Boundary and Security Bulletin*, 91–93. <<https://www.dur.ac.uk/ibru/publicat>> (2015, червень, 30); Мартынов, Б. (2006).

Реликтовые» и потенциальные конфликты в Латинской Америке. *Международные процессы*, том. 4, 2. <<http://www.intertrends.ru/eleveth/004.htm>> (2015, травень, 30).

⁷ Моралес, Э. (2013). Право Боливии на суверенный выход к морю.

<<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverennyi-vygod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, травень, 31).

кордону між обома країнами встановлювалася 24-а паралель¹; у договорі від 6 серпня 1874 р., який підтверджував межі, встановлені у 1866 р., і надавав Чилі права на важливі природні ресурси на болівійській території².

Незважаючи на це, 14 лютого 1879 р. Чилі здійснила збройну експансію на болівійський порт Антофагаста (*Antofagasta*), чим розпочала кампанію, відому в історії міжнародних відносин як «Друга тихоокеанська війна» (1879-1884 рр.).

Чилійські війська просувалися вглиб болівійського департаменту Літораль (*Departamento del Litoral*, що з 1825 по 1879 рр. належав Болівії), поки не зустріли значний опір в селищі Калама (*Calama*). Саме тоді Болівія отримала свого національного героя, полковника Едуардо Абароа (*Eduardo Abaroa*, 1838-1879 рр.), який незважаючи на чисельну перевагу супротивника до останнього боронив незалежність Болівії³.

Наслідком цієї війни стало підписання 4 квітня 1884 р. мирної угоди у м. Вальпарайсо (*Valparaíso*), згідно з якою, Болівія змушена була погодитися на значні територіальні втрати: область Антофагаста у 120 тис. квадратних кілометрів. В цілому, це майже 400 кілометрів узбережжя із сімома морськими портами⁴.

Крім того, після захоплення узбережжя, Чилі привласнила багаті запаси фосфатів, селітри і сірки. Згодом вона почала розробляти мідні родовища Чукікамата (*Chuquicamata*), що, на думку болівійських економістів дало початок значному господарському розвитку Чилі.

Пізніше, 20 жовтня 1904 р. Болівія була змушена підписати несправедливий, на думку її політиків, «Договір про мир і дружбу», який, за словами сучасного Президента Болівії Ево Моралеса (*Juan Evo Morales Ayma*) «скалічив Болівію територіально і позбавив статусу морської країни»⁵. Натомість захоплених прибережних земель та привласнених ресурсів Чилі надала Болівії «режим вільного транзиту», який Чилі часто обмежувала на свій розсуд, вдаючись до довільних поборів і порушень⁶.

Разом з тим, потрібно пам'ятати, що в умовах дефіциту водних ресурсів і природного газу чилійська сторона пом'якшувала свої вимоги щодо Болівії. Так наприклад, на початку 50 рр. XX ст. чилійський президент Г. Гонсалес Відела (*Gabriel González Videla*, 1898-1980 рр.), в обмін на конфіденційну обіцянку фінансової підтримки з боку Президента США Г. Трумена, запропонував ідею «Морського коридору», отримавши натомість право користуватися водними ресурсами озера Тітікака⁷. Але як тільки ця інформація дійшла до преси, план повністю зазнав невдачі, а офіційні відносини між латиноамериканськими сусідами лише загострилися.

Через десять років, на початку 60 рр. XX ст., чилійці знову зацікавилися водними ресурсами Болівії. Справа тоді полягала у тому, що чилійці намагалися віднайти спосіб зрошувати свої сільськогосподарські угіддя за рахунок болівійської річки Лауки. Запроєктовані канали мали забирати до 50% водних ресурсів річки, що своїм наслідком, мало мати екологічну катастрофу для Болівії. Чилійська сторона, незважаючи на протест Болівії на початку 1960 р., розпочала будівництво каналу. Болівія змушена була звернутись із заявою до Організації Американських Держав (далі – ОАД) про замах на свою національну безпеку і закликала кваліфікувати дії

¹ St John, R. B. (1994). The Bolivia-Chile-Peru Dispute in the Atacama Desert. *Boundary and territory briefing*, vol. 1, 6, 9.

² St John, R. B. (1994). The Bolivia-Chile-Peru Dispute in the Atacama Desert. *Boundary and territory briefing*, vol. 1, 6, 8-11.

³ Моралес, Э. (2013). Право Боливии на суверенный выход к морю. <<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverenny-vygod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, травень, 31).

⁴ Alexandre, C. (2007). Bolivia: instabilidade politica dificuldade de insercao regional. *Agenda Sul-Americana: Mudanças e Desafios no Início do Século XXI*. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 81; Ващенко, Ю. (2013). Боливия: реализуемые ли мечты о примирении. *Политические изменения в Латинской Америке*, 12, 20-24.

⁵ Моралес, Э. (2013). Право Боливии на суверенный выход к морю. <<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverenny-vygod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, травень, 31).

⁶ Ващенко, Ю. (2013). Боливия: реализуемые ли мечты о примирении. *Политические изменения в Латинской Америке*, 12, 22.

⁷ Correa, L., Muñoz, J., García, V. (2012). Territorial cession as a response to Bolivia's maritime demands: precedents and possibilities. *Revista Encrucijada Americana*, 2, 37-38.

чилійської сторони як акт військової агресії. ОАД запропонувала врегулювати чилійсько-болівійські відносини у двосторонньому порядку. Однак, у 1962 р. дипломатичні відносини між країнами було розірвано на 13 років.

Протягом 1975–1978 рр., внаслідок підписання угоди між Уго Бансером і Аугусто Піночетом дипломатичні відносини було відновлено, що у літературі отримало назву «Обійми у Чараньї» («Acta o Abrazo de Charaña»). Однак, у 1978 р. напруження між двома державами знову зросло і відносини вкотре було розірвано. Болівія, яка володіла найбільшими запасами природного газу у Південній Америці, наклала ембарго на його постачання до Чилі¹.

У січні 2006 р. вперше тодішній Президент Чилі Рікардо Лагос, взяв участь в інавгурації Е.Моралеса, а у березні 2006 р., уже в якості Президента Болівії, Е.Моралес взяв участь у церемонії інавгурації Мішель Бачелет (*Verónica Michelle Bachelet Jeria*). Як і в минулому, чилійське керівництво було зацікавлене у купівлі болівійського газу, що простимулювало позитивні кроки на користь Ла-Пасу².

З приходом до влади у 2006 р. Ево Моралеса болівійці отримали президента лівого спрямування, який почав наполягати на вирішенні претензій щодо Чилі. Під час першої президентської каденції, з 2006 по 2010 рік, Мішель Бачелет та Ево Моралес підписали спільний меморандум про співробітництво, що включав 13 пунктів. Важливо, що в одному з них обговорювалось бажання Болівії отримати вихід до моря³. Тоді, у 2006 р. було вперше обумовлено можливість повернути Болівії доступ до Тихого океану, який вона втратила ще у 1879 р. Варто також пригадати, що у 2009 р. міністр закордонних справ Чилі Маріано Фернандес (*Mariano Fernandez*) переконував, що чилійська сторона була зацікавлена в інтеграційних процесах у Латинській Америці і, у цьому контексті була готова розглянути проект побудови під кордоном з Перу 150 км тунелю, який би дозволив Болівії отримати доступ до моря⁴.

У січні 2010 року до влади в Чилі вперше за останні 50 років прийшов кандидат від «правих», Себастьян Пінєра. Його адміністрація вирішила не продовжувати деякі ініціативи минулого уряду лівого спрямування, зокрема й щодо проблеми доступу Болівії до океану. В результаті, спроби врегулювати це питання були призупинені, що призвело до замороження вирішення конфлікту. Саме тому Болівія вирішила направити свою скаргу у Міжнародний суд в Гаазі з вимогою отримання доступу до океану⁵.

Потрібно також згадати, що у березні 2006 р. Президент Болівії Ево Моралес вирішив скористатися «лівими настроями» чилійських урядовців, запропонувавши ОАД скликати надзвичайне засідання для розгляду питання про повернення болівійцям виходу до Тихого океану. Він був переконаний, що головування в ОАД чилійця-соціаліста Хосе Мігеля Інсулса (*Jose Miguel Insulza*) сприятиме встановленню «історичної справедливості» Крім того, на думку Моралеса у переговорному процесі повинні були взяти участь ООН, Євросоюз і Ватикан. Через декілька років, в умовах підготовки скарги до Гаазького суду Е.Моралес звертався до світової спільноти і важливих гравців на міжнародній арені, які б могли підтримати позиції Болівії⁶. І союзників у цьому питанні Болівія знайшла. У жовтні 2013 р. з підтримкою задумів Болівії виступив президент Еквадору Рафаель Корреа, який в одному із своїх виступів наголосив, що уся Латинська Америка повинна боротися разом з Болівією, щоб та отримала доступ до Тихого океану⁷. Ево Моралес розраховував і

¹ Дьякова, Л.В. Взрывоопасный тихоокеанский треугольник (Боливия – Чили – Перу). О некоторых новых чертах современной латиноамериканской геополитики (аналитический доклад). <<http://www.ilaran.ru/?n=689>> (2015, травень, 30); Pinheiro, L. (2007). Chile: um país em movimento *Agenda Sul-Americana: Mudanças e Desafios no Início do Século XXI*. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 155.

² Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

³ Ващенко, Ю. (2013). Боливия: реализуемые ли мечты о примирении. *Политические изменения в Латинской Америке*, 12, 22.

⁴ Chile chce dać Boliwii dostęp do morza. <<http://www.rp.pl/artykul/304367.html>>.

⁵ Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

⁶ Chile Unfulfilled Dialogue Agreement at Summit of the Americas. <http://www.plenglish.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4024981&Itemid=1> (2015, червень, 27).

⁷ Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

на допомогу Папи Римського¹. А у червні 2015 р. за підтримку і сподівання на позитивне вирішення на користь Болівії Е.Моралес подякував О.Умалі, президенту Перу, країни, яка вже мала позитивний досвід вирішення територіальних суперечок з Чилі². Крім того, на думку віце-президента Болівії Альваро Гарсія (Álvaro García Linera), болівійці єдині у прагненні виходу до Тихого океану, в той час як чилійці, на його думку, розкололися на два табори – прихильників на противників територіальних поступок, що можна розглядати як потенційно додаткову підтримку для Болівії³.

Згідно статистики зовнішньої торгівлі, економічні втрати, пов'язані з географічною ізоляцією Болівії, складають приблизно 1,5% річного ВВП. Чилійська мідна корпорація «Codelco», що працює на колишніх болівійських територіях, є найкрупнішою державною компанією, яка у 2011 р. принесла чилійському державі дохід у більш ніж в 7 мільярдів доларів тільки за один рік⁴. У цьому контексті Президент Е. Моралес наголошував, що у той час, як Чилі збагачується за рахунок природних ресурсів, що розробляються на «узурпованій» території, Болівія, внаслідок ізоляції, зазнає втрат. Мова йшла про неможливість Болівії брати участь в інших угодах, обмежуючи можливості інвестицій і торгівлі, які забезпечили б кращий розвиток економіки Болівії і створення робочих місць для її населення. Враховуючи неодноразові випадки затягування, невиконання домовленостей і відмову уряду Чилі від пошуків остаточного вирішення проблеми примусової ізоляції Болівії, остання вирішила використовувати механізми мирного врегулювання міжнародних суперечок⁵.

Болівія ніколи не закривала дверей для діалогу з Чилі. «Більше того, стверджував Е.Моралес, вона прагнула і прагне до продовження сумлінних переговорів». На противагу, Чилі, ігноруючи волю усієї півкулі, виражену у резолюції ОАД №426 від 1979 р.⁶ і у 10 наступних резолюціях, проявила протилежну волю, демонструючи суперечливу поведінку і зволікання, уникає діалогу та внесення та розгляду конкретної пропозиції, яка дозволила б домовитися про суверенний вихід Болівії до моря⁷.

Після відмови чилійського уряду правого спрямування у вирішенні цієї проблеми, 20 жовтня 2010 р. Ево Моралес підписав договір з Перу, згідно з яким Перу погодилась надати невелику ділянку прибережної території в оренду на 99 років для будівництва порту за десять кілометрів від перуанського портового міста і центру провінції Іло (По)⁸.

Президент Е.Моралес наголошував на постійних подвійних стандартах Чилі щодо міжнародного права в цілому і її нетвердй позиції щодо Болівії зокрема. Для прикладу він навів декілька казусів. Першим таким фактом стало те, що Президент Чилі Себастьян Піньєра (*Miguel Juan Sebastián Piñera Echenique*), виступаючи перед Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 2011р., говорив, що договори непорушні і недоторкані, але 28 січня 2013 р. на саміті CELAC заявив, що угоди можна вдосконалювати. Другим важливим моментом, що викликав обурення болівійської сторони, була заява С. Піньєри у листопаді 2012 р. про те, що Чилі всіма силами змусить поважати

1 Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

2 Wehner, L. (2014). Internationale Rechtsprechung in Grenzkonflikten: der Fall Chile – Peru. *GIGA Focus*, 1, 6-7.; Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

3 Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

4 Литвинов, Д., Бахилкин, А. (2014). Перешли все границы: территориальные споры в Латинской Америке. <<http://rusplt.ru/world/territorialmie-spory-9375.html>> (2015, травень, 31); Индекс управления ресурсами (2013). <http://www.resourcegovernance.org/sites/default/files/rgi_2013_Rus.pdf> (2015, квітень, 20).

5 Моралес, Э. (2013). Право Боливии на суверенный выход к морю. <<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverenny-vygod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, травень, 31).

6 Resolución No. 426 de la Asamblea General de la OEA. (1979). <<http://www.diremar.gob.bo/node/751>> (2015, червень, 30).

7 Моралес, Э. (2013). Право Боливии на суверенный выход к морю. <<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverenny-vygod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, травень, 31).

8 Peru signs pact providing Bolivia access to Pacific. <<http://www.peruviantimes.com/20/peru-signs-pact-providing-bolivia-access-to-pacific/9430/>>.

не тільки свої договори, а й свій суверенітет. Проте, на саміті CELAC у січні 2013 р. висловився, що економічні інтереси можуть змусити піти на поступки у питанні суверенітету. Третім подібним жестом стала заява Президента Піньєри у ході роботи Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2011р., що між Чилі та Болівією не існує нерозв'язаних територіальних питань. Однак, 2 лютого 2013 р. в інтерв'ю чилійської газеті «La Tercera» він визнав, що Чилі запропонувала Болівії надати автономію територіальному анклав, де можна було б створити порт і курорт, за умови відсутності будь-яких поступок чилійським суверенітетом¹. І насамкінець, щоб завершити риторику щодо Болівії, С. Піньєра на Іberoамериканському саміті в м. Кадіса (Іспанія) у листопаді 2012 р. стверджував, що вимога Болівії щодо виходу до моря є питанням двостороннім. Але в інтерв'ю газеті «La Tercera» він заявив, що можливість створення автономного анклаву в Північній Аріці зникне, якщо в Гаазі буде винесено судове рішення ще й на користь Перу. Відтак проблема доступу Болівії до узбережжя Тихого океану набуває з ініціативи Чилі багатостороннього характеру.

Тому висновок Е.Моралеса про визнання невиконаного Чилі зобов'язання надати Болівії суверенний вихід до Тихого океану виглядає доволі обґрунтованим².

Отримавши підтримку з боку Перу, про що йшлося вище, Болівія не змінила своєї риторики щодо Чилі і з новою силою започаткувала масштабну кампанію для обґрунтування своїх морських претензій. З цією метою Ево Моралес створив спеціальний орган – Управління з морських претензій Болівії (la Dirección de Reivindicación Marítima de Bolivia (далі – DIREMAR), основним завданням якого стало проведення скоординованих заходів, висунення пропозицій, а також втілення в життя ініціатив болівійського уряду для виходу до тихоокеанського узбережжя³.

Автором цієї концепції і її виконавцем став віце-президент Болівії Альваро Гарсія Лінера, який обґрунтував її у грудні 2012 р. в Барселоні, звернувшись з різкою критикою на адресу чилійського уряду, звинувативши Чилі у недобросусідських відносинах, провокаціях, агресії та створенні перепон на шляху до регіональної інтеграції. Вже вкотре прозвучала теза, що якщо Чилі зі свого боку не надасть Болівії вихід до океану, остання припинить з нею будь-яке двостороннє співробітництво⁴.

Для досягнення поставленої мети організація DIREMAR здійснила низку дій. Було запропоновано документальні докази на підтримку болівійських вимог виходу до моря. Крім того, була сформована національна і міжнародна команда експертів, які протягом майже двох років існування DIREMAR глибоко вивчили всі наявні у Болівії юридичні альтернативи звернення до міжнародних інстанцій, точно визначивши їх можливості⁵.

У свою чергу, Міністерство закордонних справ Чилі у відповідь на жорстку позицію з боку болівійців заявило, що не має жодних територіальних суперечок з Болівією. 9 лютого 2014 р. Себастьян Піньєра у ході роботи восьмого саміту Тихоокеанського альянсу прокоментував загострення територіальних суперечок і наголосив, що чилійський уряд почав розглядати можливість виходу його країни із «Боготського пакту» від 30 квітня 1948 р., згідно з яким 21 підписант цієї угоди погодили, що з метою врегулювання територіальних суперечок сторони звертатимуться виключно до міжнародних судових інстанцій⁶.

Оцінюючи заяви і дії Ево Моралеса щодо морської проблеми, стає очевидним, що поступово апетити болівійського лідера зростають. Якщо на початку свого президентського правління (2006 р.) він висловлювався про отримання доступу до портів Чилі на Тихому океані і домагався надання Болівії «коридору» до моря, тепер же все частіше президент вимагає скасування положень договорів

1 Piñera dice que Chile ofreció enclave territorial sin soberanía a Bolivia. <http://www.la-razon.com/index.php?url=/nacional/Pinera-Chile-territorial-soberania-Bolivia_0_1772222816.html>.

2 Моралес, Э. (2013). Право Боливии на суверенный выход к морю. <<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverennyuy-vygod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, травень, 31).

3 Creación DIREMAR Gobierno de Bolivia crea Dirección Estratégica de Reivindicación Marítima. <<http://www.diremar.gob.bo/node/4>> (2015, липень, 01)

4 Wilson, J. (2012). Bolivia anuncia campaña internacional para acusar a Chile de "vecino agresivo". *La Tercera*. <<http://www.latercera.com/noticia/politica/2012/12/674-500823-9-bolivia-anuncia-campana-internacional-para-acusar-a-chile-de-vecino-agresivo.shtml>> (2015, квітень, 5).

5 Obligation to Negotiate Access to the Pacific Ocean (Bolivia v. Chile). <<http://www.icj-cij.org/docket/files/153/18470.pdf>> (2015, лютий, 16).

6 Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

від 1884 р. і 1904 р. і повернення Болівії повного суверенітету над територією Антофагаста.

Е.Моралес знову порушив цю проблему на заключному засіданні саміту Співтовариства країн Латинської Америки і Карибського басейну (CELAC Comunidad de Estados de Latinoamérica y el Caribe), що відбулося 26 – 27 січня 2013 р. у столиці Чилі. Багато спостерігачів помітили, що дискусія між лідерами двох країн нагадує діалог «глухих». На цей раз Ево Моралес заявив, що Болівія претендує повною мірою на територію регіону Антофагаста, яка була втрачена «в результаті несправедливості і насильства»¹. На даний момент багатонаціональна держава Болівія хоч і вважається однією з найбідніших в Латинській Америці, тим не менш видобуває нафту, газ і кольорові метали. Однак, через відсутність виходу до моря транспортування цих корисних копалин вкрай утруднено, експлуатація наявної транспортної інфраструктури достатньо коштовна, і, лише зараз Болівія отримала можливість використовувати порт, орендований нею у Перу².

Наприкінці 2013 р. у Чилі відбувся страйк держслужбовців. Ці виступи частково паралізували роботу митниць і в результаті близько 1,5 тисячі вантажівок, що направлялися у Болівію, так і не змогли потрапити до місця свого призначення. Зрозуміло, що в умовах такої економічної та комунікаційної залежності болівійська сторона зазнала значних фінансових втрат. Тому 30 листопада 2013 р. Е. Моралес почав вимагати компенсації від Чилі³.

Тим не менше, варто відзначити, що уряд Чилі сьогодні також зацікавлений у налагодженні добросусідських відносин з Болівією. «Чилі страждає від нестачі енергоресурсів, а у Болівії газу достатньо, настільки, що вистачить на всю Латинську Америку. Тим більше, кілька років тому проводилося опитування чилійського населення, і 60% опитаних висловилися за те, щоб пустити (болівійців) до моря», – відзначає російський дослідник Володимир Сударєв⁴. Ево Моралес також недвозначно пропонував уряду Чилі обміняти «воду на газ», але чилійський лідер Себастьян Пінєра у відповідь лише заявляв про те, що вважає прийняті раніше угоди між двома країнами, а також підкреслив свій намір піти до кінця у просуванні інтересів своєї держави: «Я буду захищати з усією силою світу нашу територію, наше море, наше небо і наш суверенітет»⁵.

Варто відзначити, що багато політологів схиляються до думки, що ситуація з нерозв'язаним конфліктом між двома країнами може прийняти інший оборот лише в тому випадку, коли до влади в Чилі знову прийде уряд лівого спрямування. Якщо протягом декількох останніх років шанси такого повороту подій були досить великі⁶, то сьогодні, беручи до уваги суто політичну складову проблеми, вони мізерні. Водночас, якщо йтиметься про диверсифікацію економічних взаємин, то існують реальні шанси до оздоровлення.

Відомо, що Болівія у 2013 р. в результаті більш як дворічної роботи підготувала юридичні, історичні та економічні аргументи на свою користь у позові проти Чилі. Міністр закордонних справ Болівії Девід Чокехуанка (David Choquehuanca) наполягав, що угода 1904 року, за якою було встановлено кордон між Болівією і Чилі, потрібно визнати недійсною у зв'язку із примусовим її підписанням з боку Болівії. Тому Болівія просила Міжнародний Суд винести рішення, яким Чилі зобов'язувалася б надати Болівії вихід до Тихого океану⁷. Повторимося, що правочентристський Президент Чилі Себастьян Пінєра, відкинув будь-які вимоги, що стосувалися зміни кордону. Болівійська сторона сподівалася відновити діалог з морських проблем з Чилі після виборів, однак слова С.Пінєри були повторені і новою президенткою Мішель Бачелет, яка назвала рішення Болівії подати позов проти уряду Чилі у Гаазі «серйозною помилкою, бо цим Болівія відмовилась від перемовин»⁸.

1 Моралес, Э. (2013). Право Боливии на суверенный выход к морю. <<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverennyuy-vyehod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, травень, 31).

2 Боливия потребовала часть Чили. <<https://news.mail.ru/politics/5571203/>> (2015, травень, 31).

3 Боливия, Чили. Внешэкономсвязи, политика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

4 Боливия потребовала часть Чили. <<https://news.mail.ru/politics/5571203/>> (2015, травень, 31).

5 Wilson, J. (2012). Bolivia anuncia campaña internacional para acusar a Chile de "vecino agresivo". *La Tercera*. <<http://www.latercera.com/noticia/politica/2012/12/674-500823-9-bolivia-anuncia-campana-internacional-para-acusar-a-chile-de-vecino-agresivo.shtml>> (2015, квітень, 5).

6 Вщенко, Ю. (2013). Боливия: реализуемые ли мечты о примирении. *Политические изменения в Латинской Америке*, 12, 24.

7 Wehner, L. (2014). Internationale Rechtsprechung in Grenzkonflikten: der Fall Chile – Peru. *GIGA Focus*. 1, 6-7.

8 Bolivia sues Chile over access to Pacific. <<http://www.dw.de/bolivia-sues-chile-over-access-to-pacific/a->

Більше того, у червні 2014 р. глава МЗС Чилі Еральдо Муньйос (Heraldo Muñoz Valenzuela) заявив, що чилійська сторона може поставити під сумнів компетенцію суду в Гаазі, і у будь-якому разі останнє слово буде за її президентом. Позиція М.Бачелет не примусила чекати і наступного місяця президент у своєму телезверненні до народу відзначила, що чилійський уряд, вислухавши думку юристів, керівників політичних партій, бувших керівників країни, а також комісій двох палат парламенту з іноземних справ, вирішив не визнавати за Міжнародним судом у Гаазі права на винесення вердикту щодо суперечки між Чилі і Болівією у питанні виходу до моря¹.

У цьому контексті, варто погодитись з думкою Б.Мартінова, що між війною і політикою країн Латинської Америки традиційно вибудовувалися більше правових бар'єрів ніж деінде. Відомим є лідерство латиноамериканців у виробленні широкого інструментарію і методів мирного розв'язання міжнародних суперечок від переговорів і «добрих послуг» до човникової дипломатії, а також значний внесок латиноамериканських правників-міжнародників у закріплення таких загальних принципів міжнародного права, як принцип рівності, невтручання, територіальної цілісності, а також низки інших від принципу дипломатичного притулку до важливих новацій у морському праві². Слушно навести тезу української дослідниці І. Комарук про те, що ще до початку діяльності Гаазької конференції з міжнародного приватного права у Європі країни Латинської Америки першими у світі здійснили спробу розробити та впровадити у дію міжнародні договори з уніфікованими колізійними нормами. У 1888 – 1889 роках на Першому північноамериканському міжнародному конгресі у м. Монтевідео шість латиноамериканських держав затвердили дев'ять договорів, які, наголошує І.Комарук, по суті становили всеосяжний кодекс Міжнародного Приватного Права³.

Отож, якщо рішення Гаазького суду буде на користь Болівії (а це найбільш прогнозовано), то Чилі з цим не погодиться. При цьому Чилі може відчутти жорстку позицію світової спільноти проти себе (що для Чилі є неприйнятним) і змушена буде шукати шляхи ситуацію врегулювати з найменшими втратами для себе. Можливим варіантом виглядає те, що Чилі проявить власну ініціативу і піде на поступки Болівії, і це буде розглядатися не як втрата геополітичних позицій, а як справа заради спільних інтересів. Крім того, у такому випадку Чилі може отримати низку преференцій⁴ у вигляді доступу до болівійських ресурсів за нижчими цінами (воду – для зрошування сільськогосподарських угідь, газ, окремі рудні метали), а Болівія – можливість реалізувати конституційну мету доступу до моря і можливість вирішити окремі соціально-економічні проблеми. Для регіону в цілому такий крок може мати значні позитивні наслідки: стимулювання інтеграційних процесів, можливість поглиблення геополітичних позицій в цілому, посилення зв'язків з країнами Азії і Африки та забезпечення умов формування мультиполярного світу.

Однак, слід також враховувати у прогнозах нещодавні зрушення у зовнішній політиці США, які пішли на співпрацю з Кубою. Можливим є варіант, що ОАД запрацює у нових реаліях, посиливши позиції США у Західній Півкулі загалом, і у Південній Америці зокрема. У такому новому форматі роботи ОАД можуть поглибитися процеси делівізації (згортання лівих режимів) цієї частини латиноамериканського континенту, що може призвести до нового витка протистояння правих і лівих. Такі тенденції можуть викликати черговий етап конфліктогенності, поглибити дестабілізаційні процеси в усьому південноамериканському регіоні і, у майбутньому, розмити здобутки CELAC.

Висновки. Доки питання виходу Болівії до Тихого океану залишається невирішеним як з нормативно-правового, так і з морально-історичного боку, існують різні варіанти розвитку подій. Однак, ми переконані, що прагматизм латиноамериканських акторів візьме гору і це питання буде

16771247>; Correa, L., Muñoz, J., García, V. (2012) Territorial cession as a response to Bolivia's maritime demands: precedents and possibilities. *Revista Encrucijada Americana*, 2, 37.

1 Болівія, Чилі. Внешекономсв'язи, політика. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, червень, 27).

2 Мартінов, Б. (2009). Дилемма "многполярного мира" и Латинская Америка. *Латинская Америка*, 10, 16-17.

3 Комарук, І.А. (2012). Розвиток та актуальні проблеми конвенційної уніфікації норм міжнародного приватного права. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, вип. 111, Київ, 244.

4 Correa, L., Muñoz, J., García, V. (2012). Territorial cession as a response to Bolivia's maritime demands: precedents and possibilities. *Revista Encrucijada Americana*, 2, 30.

врегульоване з урахуванням їх амбіцій. Чим швидше сторони дійдуть консенсусу, тим швидше вони зможуть вповні реагувати на нові геополітичні реалії і сприяти поглибленню латиноамериканської ідентичності.

References

1. Bolivia potřebovala část Chile. <<https://news.mail.ru/politics/5571203/>> (2015, traven', 31).
2. Bolivia, Chile. Vneshekonomsjazi, politika. <<http://polpred.com/news/?cnt=23§or=3>> (2015, cherven', 27).
3. Vashchenko, JU. (2013). Bolivia: realizujemy li mechy o primirenni. *Politicheskie izmenenija v Latinskoj Amerike*, 12, 20-24.
4. D'jakova, L. V. Vzryvoopasnyj tikhookeanskij treugol'nik (Bolivija – Chili – Peru). *O nekotorykh novykh chertakh sovremennoj latinoamerikanskoy geopolitiki (analiticheskij doklad)*. <<http://www.ilaran.ru/?n=689>> (2015, traven', 30).
5. Indeks upravljenija resursami (2013). <http://www.resourcegovernance.org/sites/default/files/rgi_2013_Rus.pdf> (2015, kviten', 20).
6. Komaruk, I. A. (2012). Rozvitok ta aktual'ni problemi konvencijnoi unifikacii norm mizhnarodnogo privatnogo prava. *Aktul'ni problemi mizhnarodnikh vidnosin, vip. 111*, Kyiv, 244.
7. Litvinov, D., Bakhilkin, A. (2014). Pereshli vse granicy: territorial'nye spory v Latinskoj Amerike. <<http://rusplt.ru/world/territorialmie-spory-9375.html>> (2015, traven', 31).
8. Martinov, B. (2009). Dilemma "mnogopoljarnogo mira" i Latinskaja Amerika. *Amerika*, 10, 16-17.
9. Martynov, B. (2006). Reliktovye i potencial'nye konflikty v Latinskoj Amerike. *processy, tom. 4*, 2. <<http://www.intertrends.ru/eleventh/004.htm>> (2015, traven', 30).
10. Morales, Eh. (2013). Pravo Bolivii na suverennyj vykhod k morju. <<http://www.geopolitica.ru/article/pravo-bolivii-na-suverennyj-vykhod-k-moryu#.Vag48rWmH4Q>> (2015, traven', 31).
11. Plevako, I. (2013). Bolivia v geopolitichnij dumci krain Latinskoi Ameriki drugoi polovini XXI stolittja. *Visnik Lvivs'kogo universitetu. Serija mizhnarodni vidnosini*, 62-69.
12. Alexandre, C. (2007). *Bolivia: instabilidade politica dificuldade de insercao regional. Agenda Sul-Americana: Mudanças e Desafios no Início do Século XXI*. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão.
13. Bolivia sues Chile over access to Pacific. <<http://www.dw.de/bolivia-sues-chile-over-access-to-pacific/a-16771247>>.
14. Chile chce dać Boliwii dostęp do morza. <<http://www.rp.pl/artykul/304367.html>>.
15. Chile Unfulfilled Dialogue Agreement at Summit of the Americas. <http://www.plenglish.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4024981&Itemid=1> (2015, cherven', 27).
16. Correa, L., Muñoz, J., García, V. (2012). Territorial cession as a response to Bolivia's maritime demands: precedents and possibilities. *Revista Encrucijada Americana*, 2, 37-38.
17. Creación DIREMAR Gobierno de Bolivia crea Dirección Estratégica de Reivindicación Marítima. <<http://www.diremar.gob.bo/node/4>> (2015, lipen', 01).
18. Cusicanqui, E. (1979). *El derecho al mar*. La Paz.
19. Gawrycki, M. (2007). *Geopolityka w myśli i praktyce politycznej Ameryki Łacińskiej*. Warszawa.
20. Jarrin, M. (1989). *Un sistema de seguridad y defensa sudamericano*. Lima.
21. Jarrin, M. (1991). *Las nuevas relaciones internacionales y las fuerzas armadas sudamericanas*. Lima.
22. Maira, L. (2007). *Dilemas internos y espacios internacionales en el gobierno de Evo Morales*. Nueva Sociedad.
23. Obligation to Negotiate Access to the Pacific Ocean (Bolivia v. Chile). <<http://www.icj-cij.org/docket/files/153/18470.pdf>> (2015, ljutij, 16).
24. Peru signs pact providing Bolivia access to Pacific. <<http://www.peruviantimes.com/20/peru-signs-pact-providing-bolivia-access-to-pacific/9430/>>.
25. Piñera dice que Chile ofreció enclave territorial sin soberanía a Bolivia. <http://www.la-razon.com/index.php?url=/nacional/Pinera-Chile-territorial-soberania-Bolivia_0_1772222816.html>.
26. Pinheiro, L. (2007). *Chile: um país em movimento Agenda Sul-Americana: Mudanças e Desafios no Início do Século XXI*. Brasília: Fundação Alexandre de Gusmão, 155.
27. Resolución No. 426 de la Asamblea General de la OEA. (1979). <<http://www.diremar.gob.bo/node/751>> (2015, cherven', 30).
28. St John, R. (2000). Chile, Peru and the treaty of 1929: the final settlement. *IBRU Boundary and Security Bulletin*, 91-93. <<https://www.dur.ac.uk/ibru/publicat>> (2015, cherven', 30).
29. St John, R. B. (1994). The Bolivia-Chile-Peru Dispute in the Atacama Desert. *Boundary and territory briefing, vol. 1*, 6, 8-11.
30. Wehner, L. (2014). Internationale Rechtsprechung in Grenzkonflikten: der Fall Chile – Peru. *GIGA Focus*, 1, 6-7.
31. Wilson, J. (2012). Bolivia anuncia campaña internacional para acusar a Chile de "vecino agresivo". *La Tercera*. <<http://www.latercera.com/noticia/politica/2012/12/674-500823-9-bolivia-anuncia-campana-internacional-para-acusar-a-chile-de-vecino-agresivo.shtml>> (2015, kviten', 5).

Iryna Tykhonenko

Petro Mohyla Black Sea State University, Mykolaiv, Ukraine

SOUTH ASIAN REGIONAL SECURITY SYSTEM: THE OVERVIEW OF NON-WESTERN STUDIES

The article deals with regionalism trends in international relations especially in so-called Third World countries. The purpose of the research is to consider the differences in approaches of Western and non-Western international relations theories to the phenomenon of regionalism on example of South Asia and determine the Asian researchers' position towards building regional security system. The conclusion of the research is that non-Western studies exist as an appropriate way to analysis of regionalism in Asia. Such assumption was confirmed on the example of South Asian regional security system and place of the Islamic Republic of Pakistan in it by overview of Pakistani, Indian and Chinese scientific approaches.

Key words: regional security system, non-Western theories, South Asia, India, Pakistan, China.

The trend of regionalism is becoming increasingly important in international relations today. Regions are formed by non-European countries or the so-called Third World countries have certain characteristics, which serves as a background to new approaches in international relations theory. They are called non-Western.

South Asian region may serve as the example of regionalism in the Third World and developing of non-Western international relations theory (IRT). South Asian regionalism is based on the security factor with the problem of building a regional security system that is dominated by interstate conflicts and a significant number of threats. Pakistan takes an important role in the regional security environment, which is investigated in Asian studies.

The phenomenon of regionalism in South Asia and its study in non-Western IRT take place in Ukrainian and Russian scientific schools. Ukrainian researchers such as P. Ihnatiev, A. Kobzarenko, I. Yastremska and Russian scholar N. Melekhina¹ have classified non-Western theories of regionalism in South Asia by the country studies approach. Russian scientists such as A. Voskresenskii, A. Kuznetsov, E. Mikhailenko, and Ukrainian researcher V. Konstantinov² have explored theoretical aspects of non-Western IRT formation and regionalism issues. These scientists do not deny the relevance to the problem of building a regional security in South Asia a theory represented by B. Buzan³ from Copenhagen school of international relations.

Objectives of this article involve:

- to consider the differences in approaches of Western and non-Western IRT to the phenomenon of regionalism on example of Asian model;

- to compare non-Western approaches to building a regional security in South Asia and to define the place of the Islamic Republic of Pakistan in the region by Indian, Pakistani and Chinese scientific schools.

The system of international relations constantly is in a stage of development and changes that have an impact on its theoretical level. So-called critical approaches to the theory of international relations or non-Western studies are represented. These new approaches are closely related to the appearance on the

¹Ігнат'єв, П.М. (2010). *Політика Республіки Індії в Південній Азії*: автореф. дис. д-ра політ. наук: 23.00.04. Київ; Кобзаренко, А.М. (2012). Особливості регіоналізму в Південній Азії. *Стратегічні пріоритети*, 1, 190-195; Ястремська, І.М. (2013). *Ядерний вимір безпеки в Південній Азії*: автореф. дис. канд. політ. наук: 21.03.03. Київ; Мелехіна, Н.В. (2008). *Каширський конфлікт: еволюція, типологія і пути урегулювання*: автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.03. Москва.

²Воскресенский, А.Д. (2014). *Практика зарубежного регионоведения и мировой политики*. Москва: Магистр: ИНФРА-М; Кузнецов, А.М. (2014). «Мирное развитие Китая» и некоторые проблемы современной теории международных отношений. *Политическая концептология*, 3, 166-177; Михайленко, Е.Б. (2014). «Старый» и «новый» регионализм: теоретический дискурс: курс лекций. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та; Константинов, В.Ю. (2006). *Регіоналізм та регіоналізація в міжнародних відносинах*: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».

³Buzan, B., Wæver, O. (2003). *Regions and Powers. The Structure of International Security*. New York: Cambridge University Press.

international scene of new actors – developing countries, or so-called Third World countries or postcolonial countries. Therefore, the causes of non-Western theories genesis are:

- the colonial system's collapse and new states emergence that can't be analyzed by Westphalia order's concept of "nation-state";
- the end of bipolar world and the trend towards the formation of local regions based on various aspects, particularly, security regionalism in South Asia.

The creation of some regions in Third World countries, because of the fragmentation of global international order, raised questions about theoretical explanations for this trend. New approaches have formed. They get an appropriate name - the non-Western IRT. Questions about the legitimacy of the existence of new approaches to IRT and their differences from the classical Western model are raised. The authors such as Barry Buzan, Amitav Acharya and others try to find answers on these questions¹.

The existence in the shadow of the Western theoretical models is the main problem of the genesis and developing of non-Western IRT, particularly in the Asian region.

What does it mean? Some Asian researchers have graduated Western universities. They are trying to adapt Western theoretical framework to the local context now. Acharya raises the question "How these scientists can be regarded as "truly" local scholars and their work truly "indigenous" contributions to non-Western IRT?"² The answer will be the next. Non-Western scholars have their own ideas, which differ from Western and have been already implemented in original theories, for instance, such as M. Ayoob's "subaltern realism". The internal situation, intra-state conflicts, and concept of "failed state" are key features of this theory³.

The background of non-Western theories as well as Western scientific schools is ideas of regional political theorists, for example, Thomas Hobbes, Niccolo Machiavelli on the West and Sun Tzu, Kautilya, Confucius in Asia. However, the nationalism and ideologies of anticolonial struggle leaders such as Jawaharlal Nehru and Mao Zedong are one of the sources of IRT and the basis for constructing regional security system. Ideas of national and regional identity and religious affiliation are also topical. This statement is confirmed in the book by Navita Chandra Behera, which is devoted to trends of developing international relations in South Asia⁴.

Overall, the difference between Western and non-Western IRT is primarily in local features and historical evolution of the region. Theory of international relations defined by the Third World is quite young. State-building processes and the development of international relations research schools are determine the IRT formation.

Regionalism in Third World has been formed on the background of the Western and non-Western IRT comparison.

According to Acharya, regionalism should also apply to comparative approach, because it can not be formed only by political instruments⁵. South Asia has such peculiarity as security nature of regionalism. In turn, the region is not just a geographical unit, but also a social community. It is appropriate to use the Western theory of constructivism, the phenomenon of identity, which are combined with Asian scientists' innovation theories.

Security in South Asia should be rendered in conjunction with social, religious and ideological component which affecting national interests and foreign policy goals. This is a key-idea of Mohammed Soaib Pervez's monograph⁶. Pakistani researcher is representative of postcolonial theory. He complements the classical constructivist idea of identity. The researcher argues that in addition to determining the identity, religion and state ideology also have influence on the state, for example, in the case of India and Pakistan ("Two Nations Theory" by M. A. Jinnah).

¹ Buzan, B., Acharya, A. (Eds.) (2010). *Non-Western International Relation Theory. Perspectives on and beyond Asia*. Routledge.

² Buzan, B., Acharya, A. (Eds.) (2010). *Non-Western International Relation Theory. Perspectives on and beyond Asia*. Routledge, 14.

³ Ayoob, M. (2002). Inequality and Theorizing in International Relations: The Case for Subaltern Realism. *International Studies Review*, 4(3). 27-48.

⁴ Behera, N.C. (Ed.). (2008). *International Relations in South Asia: Search for an Alternative Paradigm*. New Delhi: SAGE Publications India.

⁵ Buzan, B., Acharya, A. (Eds.) (2010). *Non-Western International Relation Theory. Perspectives on and beyond Asia*. Routledge, 14.

⁶ Pervez, M.S. (2013). *Security Community in South Asia: India-Pakistan*. London: Routledge.

Internal and intra-state conflicts are also security features of regionalism in South Asia. The level of Asian researchers' interest in local features of regionalism, confirming the desire to create their own non-Western approaches to IRT, are determined in the book edited by Indian researchers Kanti Bajpai, Siddharth Mallavarapu¹.

Scientists from other South Asian countries examine issues of local regionalism trends too. For instance, Bangladesh Institute for Peace and Security Studies is presented by Khalid Iqbal Chondhury's² work that focuses on the Chinese influence on regional security and PRC's ties with South Asian countries.

Another Bangladesh scientists Iqbal Shailo³ tries to show how the geographical scope of security in the region affects the socio-political aspect and the formation of priorities between states towards the constructivism ideas "We" and "They". However, Shailo underlines the great role of cultural and religious component in South Asian state building processes. These processes are still evolving and regional security requires a transformation at the institutional level of SAARC. This position is inherited by other Asian researchers.

In particular, Indian scholar Nihar Nayak⁴ reviews the problems of SAARC and classification of regional threats on traditional and non-traditional, because threats are an indicator of security level.

Islamic Republic of Pakistan is an appropriate example of post-colonial state and occupies one of the central positions in the building of South Asian regional security system. Traditional and non-traditional threats are one of the indicators of Pakistani influence in the region.

Pakistani role in South Asian regional security system is subject to scientific examination firstly by Pakistani and Indian researchers. Islamabad and New Delhi are competing for leadership in the region and this struggle determines some differences in scientific approaches to establishing security regime in South Asia.

Accordingly, views of Pakistani scientists are represented by leading research centers in the country, so-called think tanks – Pakistan Institute for Peace Studies, Institute for Strategic Studies, Islamabad Policy Research Institute (all located in Islamabad), and leading centers for studying international relations – University of Punjab (Lahore), Quaid-i-Azam University (Islamabad), National Defense University (Islamabad).

Researchers at each of think tanks prepare analytical reviews of Pakistani-India relations as the main actors in ensuring regional security stability, as well as, analysis of current trends in relations with Afghanistan and China. Methods of dealing with security threats of Pakistan, in particular, Talibanization, radicalism, Islamism, extremism, separatism, nuclear terrorism, illegal drug trafficking and refugees from Afghanistan are also considered.

In this case should be useful an overview by the Islamabad Policy Research Institute⁵. This analysis is based on reports of Pakistani, Indian, Chinese and other South Asian scholars that were presented at an international conference in Islamabad in 2014.

Nuclear deterrence and the confrontation between Islamabad and New Delhi as a traditional threat to the security of South Asia are studied in the book edited by a leading Pakistani nuclear physicist, former Council member of Pahwash, Pervez Amirali Hoodbhoy⁶. Pakistani Indian scientists' views towards nuclear non-proliferation and peace in South Asia, action on the possible reduction of nuclear weapons arsenals in the post-Cold War era are considered. Pakistani researchers such as Zia Mian and Abdul Hamed

¹ Bajpai, K., Mallavarapu, S. (Eds.). (2014). *International Relations in India: Theorizing the region and nation*. New Delhi: Orient Longman Private Limited.

² Chowdhury, K.I. China-South Asia Relations: A Dynamic Contour. *The International Relations and Security Network*. <<http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lang=en&id=164385>> (2015, July, 14).

³ Shailo, I. Critical Geopolitics and the Construction of Security in South Asia. *University Research Virtual Environment*. <https://curve.carleton.ca/system/files/etd/096b3eac-4764-483c-9418-d0614bc39b3e/etd_pdf/f3d5e56335a5782b1e7d57f39fb09198/shailo-criticalgeopoliticsandtheconstructionofsecurity.pdf> (2015, July, 14).

⁴ Nayak, N. (Ed.). (2013). *Cooperative Security Framework for South Asia*. New Delhi: PENTAGON PRESS.

⁵ Anvaz, M. (Ed.). (2014). *Pakistan's Strategic Environment: Post 2014*. Islamabad: Islamabad Policy Research Institute.

⁶ Hoodbhoy, P. (Ed.). (2013). *Confronting the bomb: Pakistani and Indian Scientists Speak Out*. Karachi: Oxford University Press.

Nayyar¹, examine the development of the nuclear program of Pakistan.

Although, scientists stand on the peaceful atom position, political leaders of India and Pakistan continue to use its nuclear capability as a tool of struggle for leadership in the region.

Representatives of Pakistani school of international relations, in particular, S. Akhtar, K. Chandio, K. Iqbal, S. Malik² deal with non-traditional security threats.

The research centers such as Institute for Defense Studies and Analyses (IDSA), Institute for Peace and Conflict Studies, Jawaharlal Nehru University (all located in New Delhi) represent Indian position on bilateral relations with Pakistan and its actions to ensure stability in the region.

The IDSA Report³ is the example of a common vision of Indian scientists towards situation around Pakistan. The internal situation in Pakistan, level of Islamization, terrorism and separatism in Pakistani provinces, particularly, the situation in Kashmir are described. This Indian interest in Pakistan is implemented by the famous expression "You should know your enemy".

Pakistan historically has connected with Afghanistan (Pushtunistan issue). Withdrawal of US and NATO's coalition troops from Afghan territory increases the importance of Afghanistan to the Pakistani foreign policy. India tries to participate in the Afghan settlement too. The internal situation in Afghanistan, Pakistani role in it, and the American concept of AfPak region are objects of two reviews by IDSA's authors such as the books edited by V. Chandra and S. D. Muni, V. Chadha⁴.

Kashmir issue is an integral part of Indian studies that is considered by A. Kumar⁵ in the context of Pakistan's failure in countering terrorism and supporting separatist movements as a threat to the region.

Analysis of Pakistani role in South Asia is the subject field for researchers of such non-regional actor as China. Chinese research centers, in particular, China Institute of International Studies, Shanghai Institute for International Studies deal with bilateral Pakistani-Chinese relations, development of cooperation towards India nuclear deterrence and New Delhi's policy in Afghanistan. Quian Quemei and Yang Xiaoping have highlighted these issues in their studies⁶. A joint think-tank Pakistan-China Institute studies the increasing of Beijing's importance in Islamabad's foreign and regional policy. The current situation in bilateral contacts is considered by a public diplomacy E-Magazine "Nihao-Salam".

Consequently, from the above mentioned, the following conclusions may be drawn.

The emergence and formation of non-Western IRT is historically defensible fact. Indeed, the collapse of the colonial system had led to the appearance of new states called Third World or the developing countries. There are some differences between Western and Third World state-building model. The trend of regionalism also has specific characteristics among these states.

The difference between Western and non-Western IRT on the example of the Asian region could be defined as follows. Firstly, the concept of the Third World is based on ideas of nationalism and views of political figures towards religious, ideological and ethnic aspects. Secondly, Asian scientists building their theories pay attention to the colonial past and the illegitimacy of power in regional states, the specifics of internal and international conflicts, which determine each other. Thirdly, theory of international relations defined by the Third World is quite young. State-building processes and the development of international

¹ Mian, Z., Nayyar, A.H. (2010). A Playing the Nuclear Game: Pakistan and the Fissile Material Cutoff Treaty. *Arms Control Today*, April, 17-24.

² Akhtar, S. War on Terrorism and Kashmir issue. *University of the Punjab*. <<http://pu.edu.pk/images/journal/pols/Currentissue-pdf/SHAHEEN%20AKHTAR.pdf>> (2015, July, 16); Chandio, K. US & Asia's Security Structure. *Islamabad Policy Research Institute*. <<http://www.ipripak.org/us-asias-security-structure/#sthash.CbmTVhXl.dpbs>> (2015, July, 14); Iqbal, K. India Pakistan Talks: Difference of Approach. *Islamabad Policy Research Institute*. <<http://www.ipripak.org/india-pakistan-talks-difference-of-approach/#sthash.jcoVuNjG.dpbs>> (2015, July, 14); Malik, S. (2015). *Pakistan in 2015*. Islamabad: Institute of Peace and Conflict Studies.

³ Pakistan on the Edge. (2013). *Pakistan Project Report IDSA*. New Delhi: Magnum Books Pvt Ltd.

⁴ Chandra, V. (Ed.). (2015). *The Unfinished War in Afghanistan: 2001-2014*. New Delhi: PENTAGON PRESS; Muni, S.D., Chadha V. (2014) *Asian Strategic Review 2015: US Pivot and Asian Security*. New Delhi: PENTAGON PRESS.

⁵ Kumar, A. (2012). *The Terror Challenge in South Asia and Prospect of Regional Cooperation*. New Delhi: PENTAGON SECURITY INTERNATIONAL.

⁶ Xuemei, Q. (2014). A Closer Look at Afghanistan's Political Transition: A Record of the Herat Security Dialogue. *International and Strategic Studies Report*, 12. 2-8.; Xiaoping, Y. The Security Architecture of South Asia: Problems and Prospects. *India China Institute*. <<http://indiachinainstitute.org/wp-content/uploads/2010/03/Yang-Xiaoping-Security-Architecture-of-SA.pdf>> (2015, July, 14).

relations research schools are determine the IRT formation.

Asian regionalism has security nature and the difficulties in building a regional security system, implemented mainly in interstates contacts and situation around Pakistani-Indian confrontation. The priorities for researchers from South Asia are security threats, the level of inter- and intra-state conflicts in the region and institutional support mechanisms to build regional security architecture.

Pakistan occupies one of the central places in the study of South Asian regional security system. Scientists who nowadays study security and regional policy of Pakistan can be divided into three groups by geographic criterion: 1) the group of Pakistani researchers. They justify the actions of Islamabad as supporting national interests in ensuring state's safety and deterring India as an enemy; 2) the Indian school of international relations. Its reviews are based on coverage of internal destabilization in Pakistan and its involvement in supporting terrorists and separatists primarily in Kashmir; 3) the group of Chinese researchers. They consider Pakistan as an ally in a regional deterrence of India and geopolitical maneuver to deal with the US for global leadership.

References

1. Akhtar S. War on Terrorism and Kashmir issue. *University of the Punjab*. <<http://pu.edu.pk/images/journal/pols/Currentissue-pdf/SHAHEEN%20AKHTAR.pdf>> (2015, July, 16).
2. Anvaz, M. (Ed.). (2014) *Pakistan's Strategic Environment: Post 2014*. Islamabad: Islamabad Policy Research Institute.
3. Ayoob, M. (2002). Inequality and Theorizing in International Relations: The Case for Subaltern Realism. *International Studies Review*, 4(3), 27-48.
4. Bajpai, K., Mallavarapu, S. (Eds.) (2014). *International Relations in India: Theorizing the region and nation*. New Delhi: Orient Longman Private Limited.
5. Behera, N. C. (Ed.) (2008). *International Relations in South Asia: Search for an Alternative Paradigm*. New Delhi: SAGE Publications India.
6. Buzan, B., Acharya, A. (Eds.) (2010). *Non-Western International Relation Theory. Perspectives on and beyond Asia*. Routledge.
7. Buzan, B., Wæver, O. *Regions and Powers. The Structure of International Security*. New York: Cambridge University Press.
8. Chandio, K. US & Asia's Security Structure. *Islamabad Policy Research Institute*. <<http://www.ipripak.org/us-asias-security-structure/#sthash.CbmTVhXl.dpbs>> (2015, July, 14).
9. Chandra, V. (2015). *The Unfinished War in Afghanistan: 2001-2014*. New Delhi: PENTAGON PRESS.
10. Chowdhury, K. I. China-South Asia Relations: A Dynamic Contour. *The International Relations and Security Network*. <<http://www.isn.ethz.ch/Digital-Library/Publications/Detail/?lang=en&id=164385>> (2015, July, 14).
11. Hoodbhoy, P. (Ed.) (2013). *Confronting the bomb: Pakistani and Indian Scientists Speak Out*. Karachi: Oxford University Press.
12. Ihnatiev, P. M. (2010). *Polityka Respubliki Indii v Pivdennii Azii*: avtoref. dys. d-ra polit. nauk: 23.00.04. Kyiv.
13. Iqbal, K. India Pakistan Talks: Difference of Approach. *Islamabad Policy Research Institute*. <<http://www.ipripak.org/india-pakistan-talks-difference-of-approach/#sthash.jcoVuNjG.dpbs>> (2015, July, 14).
14. Kobzarenko, A. M. (2012). Osoblyvosti rehionalizmu v Pivdennii Azii. *Stratehichni priorytety*, 1. 190-195.
15. Konstantynov, V. Yu. (2006). *Rehionalizm ta rehionalizatsiia v mizhnarodnykh vidnosynakh*: monohrafiia. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet».
16. Kumar, A. (2012). *The Terror Challenge in South Asia and Prospect of Regional Cooperation*. New Delhi: PENTAGON SECURITY INTERNATIONAL.
17. Kuznetsov, A. M. (2014). «Mirnoe razvitiie Kitaya» i nekotoryie problemyi sovremennoy teorii mezhdunarodnykh otnosheniy. *Politicheskaya kontseptologiya*, 3. 166-177.
18. Malik, S. (2015). *Pakistan in 2015*. Islamabad: Institute of Peace and Conflict Studies.
19. Melehina, N. V. (2008). *Kashmirskiy konflikt: evolyutsiya, tipologiya i puti uregulirovaniya*: avtoref. dis. kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva.
20. Mian, Z., Nayyar, A. H. (2010). A Playing the Nuclear Game: Pakistan and the Fissile Material Cutoff Treaty. *Arms Control Today*, April. 17-24.
21. Mihaylenko, E. B. (2014). «Staryiy» i «novyyiy» regionalizm: teoreticheskiy diskurs: kurs lektsiy. Ekaterinburg: Izd. Ural. Un-ta.
22. Muni, S. D., Chadha V. (Eds.) (2014). *Asian Strategic Review 2015: US Pivot and Asian Security*. New Delhi: PENTAGON PRESS.
23. Nayak, N. (Ed.) (2013). *Cooperative Security Framework for South Asia*. New Delhi: PENTAGON PRESS.
24. Pakistan on the Edge. (2013). *Pakistan Project Report IDSA*. New Delhi: Magnum Books Pvt Ltd.
25. Pervez, M. S. (2013). *Security Community in South Asia: India-Pakistan*. London: Routledge.

26. Shailo, I. Critical Geopolitics and the Construction of Security in South Asia. *University Research Virtual Environment*. <https://curve.carleton.ca/system/files/etd/096b3eac-4764-483c-9418-d0614bc39b3e/etd_pdf/f3d5e56335a5782b1e7d57f39fb09198/shailo-criticalgeopoliticsandtheconstructionofsecurity.pdf> (2015, July, 14).
27. Voskresenskiy, A. D. (Ed.). (2014). *Praktika zarubezhnogo regionovedeniya i mirovoy politiki*. Moskva: Magistr: INFRA-M.
28. Xiaoping, Y. The Security Architecture of South Asia: Problems and Prospects. *India China Institute*. <<http://indiachinainstitute.org/wp-content/uploads/2010/03/Yang-Xiaoping-Security-Architecture-of-SA.pdf>> (2015, July, 14).
29. Xuemei, Q. (2014). A Closer Look at Afghanistan's Political Transition: A Record of the Herat Security Dialogue. *International and Strategic Studies Report*, 12, 2-8.
30. Yastremska, I. M. (2013). *Yadernyi vymir bezpeky v Pivdennii Azii*: avtoref. dys. kand. polit. nauk: 21.03.03. Kyiv.

Argam Gasparian

Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE PECULIARITIES OF THE GERMAN SECURITY ENVIRONMENT

The article analyzes state and problems of the German security environment, goals and principles of German security and defense policy. Views of Geopolitics concerning importance of surroundings for the German security were researched. The security of Germany considering environmental factors was examined. As a whole, the security of Germany can be considered taking into account a set of external and internal factors (implicit and explicit threats and challenges), given the destabilizing potential in the neighborhood at the periphery of Europe. SWOT-analysis made possible to assess the security environment and to determine the state of national security of Germany. So, the security dimension of the German foreign policy include three levels such as national (internal component), European (external) and international (external), that are interconnected and characterized by high vulnerability.

Key words: security, Germany, security environment, challenges, threats, European security.

Introduction. Safe environment is considered an important determinant of foreign and domestic policy since such a state makes it possible to realize the foreign policy interests and ensure a stable internal political development. Scientific analysis of external environment in terms of security and its consideration in the context of internal security of Germany seems as a relevant part of practical aspects of Berlin's internal and foreign policy priorities.

Analysis of recent researches and publications. Analyzing the state of the researched issues, it should be emphasized that much attention was devoted to this subject by foreign researchers, among whom are the following scholars: G.A. Mattox, J. Techau, J. Jane, J. Kranz, F. Tettweiler, U. Speck. Speaking about Russian and Ukrainian political science schools, we should note the following authors: N. Pavlov, A. Akhtamzyan, A. Subotin, R. Kryvonos and the explanation of European geopolitical concepts by S. Andrushchenko. The geopolitical vision along with the analysis of principles of formation, considering the threats and challenges of Berlin's foreign and security policy are important for understanding the broader aspect namely the security environment of Germany as a whole.

Purpose of the article is to analyze state and problems of the German security environment.

Presentation of the basic material. Undoubtedly, an essential condition for the existence, functioning and prosperity of any state and its citizens is security. National security is defined as the safeguarding of vital interests of person and citizen, society and the state that insure sustainable development of society as well early detection, prevention and neutralization of implicit and explicit threats (external and internal) to national interests¹. It should be noted the importance of such categories as "interest" (vital needs), "security" (state of safety) and "threat" (destruction effects and factors). So, the environment of security is defined as the ensuring conditions of German national security as well a set of challenges and threats that could undermine the state of security. Thus, the security interests of Germany include the following dimensions: 1) national security; 2) promoting European security and cooperation, with emphasis on avoiding new dividing lines in Europe; 3) safe and stable neighborhood of Europe; 4) international stability.

Hence, understanding the environment importance for the safety of Germany and vice versa is confirmed above all in terms of geopolitics. Thus, the prominent German geographer F. Ratzel (1844-1904) in his works paid attention to "living space" (Lebensraum) in the East since the desire for expansion was imperative for each state, including the German Empire. These plans confirmed the spread of the slogan "push eastward" ("Drang nach Osten") whereupon were the practical purposes in an easterly direction, which A.Hitler identified in his book "Mein Kampf" (1925).

Austrian general and journalist of geopolitical subjects H. J. von Lohausen (1907-2002, the representative of the European "New Right") in turn also drew attention to the security situation in Europe.

¹ Закон про основи національної безпеки України 2003 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/964-15>>.

The key category of this approach was the "geographical location", and in particular the threats that could undermine the security of not only individual countries but also entire regions as a whole. H. J. von Lohausen asserted that consistently bordering each other, the three countries form the "backbone of the European Peninsula": Spain, France and Germany. But Germany among all takes the leading "intermediate location" with seven sides open doors being coordinate cross between ocean and continental, northern and Mediterranean worlds and consequently the global point of intersection of the axes formed by countries (Lohausen singled 7 axes)¹.

The concept of "Central Europe" (known for the same work of F. Naumann's «Mitteleuropa», 1915) was supported by R. Kjellen (1864-1922), J. Partsch (1851-1925) and F. Naumann (1860-1919). It included the unification of Central and Eastern Europe (CEE) countries within a single geopolitical project for the protection from France, Russia and England. Taking into consideration the "central position" of Germany and its capability, it was essential to expand the "living space" (Lebensraum) of Germany for the purpose of ensuring own safety and moving to another level of political and economic cooperation with the countries of CEE.

Such geopolitical views are not lost relevance at the time of collapse of the Soviet Union in the early 1990s since the post-communist countries were regarded as a source of potential security challenges across Europe. Therefore, crises, increasing migration flows, regional conflicts and environmental disasters directly affect the security situation of the continent. Thus, Germany has decided to protect national safety by filling a vacuum which was created after the breakdown of three formations namely the Council for Mutual Economic Assistance (Comecon), the Warsaw Treaty Organization (Warsaw Pact) and the Soviet Union (USSR). Russian expert N. Pavlov pointed out that "Germany has tried to create a buffer zone on the basis of such countries as Poland, Hungary, Czech Republic and Slovakia towards destabilizing processes taking place in the former USSR"². It demonstrated the spread of economic and political impact on CEE countries, which shortly after such a policy called for the European and Euro-Atlantic integration. The fact of transfer of the EU border to the east was immensely important for Germany as it changed its peripheral political and geographical status and ceased to be a frontline state on the border with Eastern Europe³.

The reunification of Germany on October 3, 1990, led to geopolitical changes in Europe since Poland became a neighbor of the European Communities and NATO. As well as the event has become one of the accelerating factors for economic and political integration of Europe and transformation of the European Communities into the EU. Germany, as a member of NATO and the EU, supported EU enlargement to the East therefore showing that Germany doesn't pose a threat to the eastern neighbors. Thus, the concept of "geographic enlargement" of the EU aimed at stabilizing the market economy and democratic principles in Central and Eastern Europe countries, and ultimately to establish a "security space", which was no less important than economic goals. Former Foreign Minister of Germany Hans-Dietrich Genscher has rightly judged that prosperity can not be achieved in the west faced with instability in the east⁴.

Obviously, security is not defined in geographical terms only. The development in regions at the periphery of Europe and outside the European zone of security and stability can have an immediate impact on the security of Germany⁵, which is one of the strongest players both on the European continent and on international arena. It is evidenced by Berlin's international involvement and active representation within the international organizations, such as the United Nations (UN), the Council of Europe (CoE), the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE), the North Atlantic Treaty Association (NATO) etc.

¹ Jordis von Lohausen, H. (1998). Wie sicher ist Europa? / Mut zur Identität. Alternativen zum Prinzip der Gleichheit. *A New Internet Archive*. <<https://web.archive.org/web/20130506020332/http://velesova-sloboda.org/archiv/pdf/lohausen-wie-sicher-ist-europa.pdf>>.

² Павлов, Н. (2012). *История внешней политики Германии. От Бисмарка до Меркель*. Москва: Международные отношения, 621.

³ Kranz, J. (1998). Polska-Niemcy: spożenie w przyszłość / *Stosunki polsko-niemieckie w latach 1970-1995. Próba bilansu i perspektywy rozwoju*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 71.

⁴ Kranz, J. Germany, Quo Vadis? A View from Poland. *Academia.edu*. <http://www.academia.edu/2083940/Germany_quo_vadis_A_view_from_Poland>.

⁵ Defence Policy Guidelines. Safeguarding National Interests – Assuming International Responsibility – Shaping Security Together (2011). *German Ministry of Defence*. <http://www.bmvg.de/portal/a/bmvg/!ut/p/c4/LYsxEOAgDATf4gdIb-cv1MYBzcQbMDgQ8ftSONtssUsrddQ3iDdk9YImWnaM4XXhauIq9pPLYbB65wRDdF6FQzZ2R47PxdqtcTHGAXIU_q72byv9tgQFK91xGj6tRgx1/>.

Thus, since joining the United Nations in 1973, Germany 5 times has been elected as a non-permanent member of the United Nations Security Council (1977-1978, 1987-1988, 1995-1996, 2003-2004, and 2011-2012). Moreover, Berlin wants to join the permanent members of the UN Security Council, showing its willingness to assume the same responsibilities as permanent members of the UN Security Council, even if Germany is not a nuclear power. The chosen model of the German national security is membership in the system of collective security within NATO. In any case, the foreign political ambitions and economic strength of Germany is the evidence of the country's active role at mentioned levels. For this reason the political establishment in Germany calls for assumption more leadership responsibilities in the world.

The Counselor of Defense Policy at the German Federal Academy for Security Policy Falk Tettweiler underlines the main principles of German security and defense policy. Three of the most important of them are comprehensiveness in crisis management, the preference for crisis prevention and multilateralism¹.

These principles are also confirmed in the White Paper 2006 on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr (as an instrument of a comprehensive and proactive security and defense policy) together with the goals of safeguarding the interests of Germany. In general, the values, goals, and interests of the German security and defense policy include the following: 1) international conflict prevention and crisis management, to include the fight against international terrorism; 2) support of allies; 3) protection of German territory and its citizens; 4) rescue and evacuation operations; 5) partnership and cooperation; 6) subsidiary assistance (legal and administrative support, help in the wake of natural disasters and particularly grave accidents)².

It should be noted that the turning point in the functioning of the German Bundeswehr was 1994. On July 12, 1994, the Constitutional Court of Germany decided to cancel the 1982 amendments to Chapter 24 of the Basic Law, which prohibited the participation of the German Bundeswehr in military operations abroad. It makes possible the German participation in international military operations, crisis reaction or conflict prevention for the purpose of the security ensuring.

As a whole, the security of Germany can be considered taking into account a number of external factors of the first level: Western Europe, Baltic Sea Region, CEE and the Balkans, which in turn affect the internal situation in the country, complementing domestic challenges.

The political component shows that Germany is surrounded by European countries with the stable power, which are not threatening neighboring countries. This description applies to the immediate neighbors of Germany, but not Ukraine. The crisis in Ukraine began in November 2013 and continues to evolve to this day. Geographically, Ukrainian crisis can be considered as the threat number one not only to individual countries, but also Europe as a whole since Crimea was annexed by Russia in March 2014. Therefore Russia has violated the European postwar and peaceful order.

Socioeconomic component could pose a threat to Germany in the following way: 1) in case of stability deteriorating in countries-importers of German products (this is due to the dependence of the German economy on exports); 2) continued debt crisis in the euro zone, which undermines not only the functioning of the EU and the eurozone, but also the image of Germany as a "locomotive" of Europe. At the level of social perceptions Germany is today in demand among the population of neighboring countries, so it creates migration problems such as "failure" of multiculturalism, reducing the internal security in Germany as a result of a "conflict of interest", religious beliefs, identities etc.

SWOT- analysis provides an opportunity to assess the security environment of Germany, dividing factors into four categories:

Strengths together with the opportunities have a positive impact: advantageous geopolitical and geostrategic location of the country; strong and competitive economy; participation in European and Euro-Atlantic integration and security organizations; strong position in international organizations; cultural diplomacy.

Weaknesses together with the threats have a negative impact: energy dependence (but the country effectively implemented energy efficiency programs and in 2011 was made a decision for moving to

¹ Tettweiler, F. (2014). The CSDP from a German vantage point. *European Geostrategy*.

<<http://www.europeangeostrategy.org/2014/12/csdp-german-vantage-point/>>.

² White Paper 2006 on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr. *German Missions in the United Kingdom*.

<http://www.london.diplo.de/contentblob/1549496/Daten/78114/German_security_defence_summary.pdf>.

renewable energy by 2022 - the so-called "energy transition" (Energiewende); substantial dependence of the German economy on exports (which is vulnerable in nature).

Opportunities: preventive diplomacy; technological and resource capabilities; branding programs; intelligence activity abroad; multilateral cooperation, but not confrontation.

Threats: demographic problems; terrorism; problems of migration; destabilization in countries geographically close to Germany; regional conflicts including "frozen conflicts".

Regarding the conceptual framework for the Common Foreign and Security Policy and the European security context as a whole, it should be noted, that on 12-13 December 2003 comprehensive document entitled "A Secure Europe in a Better World – European Security Strategy" was adopted by the European Council. Key threats to European security were identified: terrorism, proliferation of weapons of mass destruction, regional conflicts, state failure and organized crime¹.

Even in a time of globalization, geography is still important. Therefore, Europe is interested to have a safe neighborhood and good governance in neighboring countries to avoid the emergence of new dividing lines in Europe. After all, Germany, as the defender of EU's interests, advocates further integration and strengthening supranational institutions of the European Union. But along with the need to be prepared to geopolitical "interaction" with Russia, as the EU's normative management alone is insufficient to ensure peace and stability at the periphery of the EU.

In all, the EU's external borders are vulnerable, given the destabilizing potential in the neighborhood of the Union, including migration issues, conflict potential, terrorism or cross-border crime. Russian expert S. Golunov rightly notes that border problems that EU faced with due to the specifics of its supranational entity. The EU is in the process of enlargement, hereby borders between the Member States of the Union are more transparent; cross-border and visa issues fade into the past. Instead, the abolition of these barriers is accompanied by the strengthening of the new external borders. The "newcomers" of the EU are more responsible for defense of external borders of the Union, than the rest of. In the border policy of the EU the balance between the interests of security of Europe and the development of mutually beneficial cooperation with the countries that are at the periphery of Europe is observed. The aim of this policy is to create a zone of good neighborliness².

In the White Paper 2006 on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr threats were identified in the same way as in the European Security Strategy of 2003. It indicates that the national level of the German security environment merges with the European one. Some experts say that there is no German security policy at the national level, which is cut off from the European level. Therefore, it is considered that the conceptual framework of the Common Foreign and Security Policy formed the basis of a new platform, which ensures security in Europe, along with NATO and the OSCE. Thus, within the EU from the 1st January 2007 to Germany passed the presidency of the EU Council (which also coincided with the chairmanship of Berlin in "G8"). In late 2006 by Germany were defined the key tasks of the Union for the next six months³: European constitutional process; enlargement of the Union; energy security; the Middle East settlement; Common Foreign and Security Policy; environmental protection. Today these priorities in the area of security could be reduced to the following: energy security; crisis in the eurozone; Ukrainian crisis and related destabilizing factors that were caused by Russian aggression; terrorist attacks in Europe; the Arab-Israeli settlement; the Syrian Civil War; threat from Islamic State jihadists; negotiations with Iran; the Ebola epidemic; the environmental protection.

The election to the European Parliament on May, 2014 caused a sensation in the EU as Euro-skeptic and right-wing parties won in some countries. These parties oppose further integration of the EU and come out against the Union migration policy, rising unemployment, "inefficient" reforms, "failed" eurozone crisis policy etc. "Alternative for Germany" got 7% (5th place) in the national election, which can not disturb the country's leadership, given that this party was established in 2013. The Prime Minister of France Manuel Vall called the election and the victory of the "National Front" led by Marine Le Pen "more than a warning. It is a shock, a political earthquake". This trend in some countries of the Union (France, Germany, Austria, the Netherlands, Great Britain, Greece, Finland, etc.) can be explained by the fact that citizens vote for the

¹ A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy (2003). *Council of the European Union*. <<http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>>.

² Голунов С. Пограничная безопасность в ЕС. *Международные процессы*. <<http://www.intertrends.ru/twenty/005.htm>>.

³ Дяченко, М. (2007). Головування Німеччини в ЄС: час реалізації амбітних задумів. *Європейський протіп*. <<http://eu.prostir.ua/library/1766.html>>.

right, seeing danger in policies of the European Union and its supranational institutions. Instead, nationalist parties associated with the defenders of national interests and values of mentioned countries. The growth of nationalism in the countries of the Union could increase problems like nationalism vs. supranationalism. Although the European People's Party and the Progressive Alliance of Socialists and Democrats still retained the majority in the European Parliament, the next election might be unexpected. Especially, if the right-wing parties will continue to attract the electorate against a background of growing problems within the EU.

Internal threat (which has also external nature in context of the thesis about "Islamization" of Europe) for Germany is to spread the anti-Islamic movement "Patriotic Europeans Against the Islamization of the West" (Pegida), which could lead to counter-demonstrations and result in religious clashes, conflicts increase on ethnic basis and so on. Such unrest is a direct threat to internal stability of "immigration" countries like Germany. Thus, political leadership of Germany should carry out a new migration policy which provide for avoiding discrimination. Moreover, the role and place of Islam and Muslims (mostly innocent in the actions of radical compatriots) as part of the Western societies should be reconsidered. It could refute the idea that immigrants from Islamic countries can not and do not want to integrate into German multicultural society.

Certainly, the 9/11 terrorist attack in 2001 was a turning point for international (in)security. Since then, many European countries have experienced terrorist attacks¹, and therefore terrorism as asymmetric threat is included in the priorities of the German Security Policy and the EU as a whole. The latest tragedy in Paris on January 7, 2015 (at least 12 people were killed after gunmen stormed Charlie Hebdo's central Paris office) and shortly thereafter anti-terrorist raids in Belgium and Germany are the clear examples. Terror, violence and anti-Semitism were a response to free speech and offensive cartoons. In the White Paper 2006 aptly stated that an effective response to new threats and challenges (traditional and non-traditional, symmetrical and asymmetrical, etc.) requires the application of a wide range of foreign, security, defense, and development policy instruments in order to identify, prevent, and resolve conflicts at an early stage. These challenges strengthen the EU's role as a security player on international arena since Unions "soft" power shows its weaknesses. This requires the preservation of unity and intensification of constructive cooperation within the EU. Obviously, in order to implement any action, resources are necessary - especially financial. Thus, according to the SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute) Yearbook 2013, Germany was among the ten countries with the highest military expenditures, the amount of which in 2012 was \$45.8 billion² [13, p.124] (and \$48.8 billion in 2013). Moreover, Germany is among the top five suppliers of major conventional weapons. However, it should be noted that this amount is only about 1.3-1.4% of German GDP, in contrast to those countries that are ahead and spend more than 2% of their GDP.

Conclusions. Thus, analyzing the state of the security environment of Germany, it should be highlighted three levels studied issues such as national (internal component), European (external) and international (external) that are interconnected and characterized by high vulnerability. The set of challenges and threats of these levels form the state of (in)security environment (internal and external) of Germany. It should be taken immediate and effective steps for their neutralization. Although a direct military aggression in Europe is now unlikely, examining of European security as well the role and place of Germany in the context of the "Ukrainian crisis" and the geopolitical competition with Russia are the subjects for further security researches.

References

1. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. (2003). *Council of the European Union*. <<http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>>.
2. Defence Policy Guidelines. Safeguarding National Interests – Assuming International Responsibility – Shaping Security Together. (2011). *German Ministry of Defence*. <http://www.bmvg.de/portal/a/bmvg/!ut/p/c4/LYsxEOAgDATf4gdIb-cv1MYBzcQbMDgQ8ftSONtssUsrddQ3iDdk9YlmWnaM4XXhauIq9pPLybB65wRDdF6FQzZ2R47PxdqtcTHGAXIU_q72byv9tgQFK91xGj6tRgx1/>.
3. Dyachenko, M. (2007). Holovuvannya Nimechchyny v YeS: chas realizatsiyi ambitnykh zadumiv. *Yevropeys'kyi prostir*. <<http://eu.prostir.ua/library/1766.html>>.

¹ Terror attacks (2015). Charts, maps and infographics. *The Economist*.

<<http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2015/01/daily-chart-8?fsrc=scn/fb/wl/dc/terrorattacks>>.

² Щорічник СІПРІ 2013 (2014). Озброєння, роззброєння та міжнародна безпека. *Stockholm International Peace Research Institute*. <<http://www.sipri.org/yearbook/2013/files/SIPRIYB13UKR.pdf>>.

4. Golunov S. Pogranichnaya bezopasnost v ES. *Mezhdunarodnyie protsessyi*. <<http://www.intertrends.ru/twenty/005.htm>>.
5. Jordis von Lohausen, H. (1998). Wie sicher ist Europa? / Mut zur Identität. Alternativen zum Prinzip des Gleichheit. *A New Internet Archive*. <<https://web.archive.org/web/20130506020332/http://velesova-sloboda.org/archiv/pdf/lohausen-wie-sicher-ist-europa.pdf>>.
6. Kranz, J. (1998). Polska-Niemcy: spojenie w przyszłość / *Stosunki polsko-niemieckie w latach 1970-1995. Próba bilansu i perspektywy rozwoju*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
7. Kranz, J. Germany, Quo Vadis? A View from Poland. *Academia.edu*. <http://www.academia.edu/2083940/Germany_quo_vadis_A_view_from_Poland>.
8. Pavlov, N. (2012). *Istoriya vneshney politiki Germanii. Ot Bismarka do Merkel'*. Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya.
9. Shchorichnyk SIPRI 2013 (2014). Ozbroyennya, rozzbroyennya ta mizhnarodna bezpeka. *Stockholm International Peace Research Institute*. <<http://www.sipri.org/yearbook/2013/files/SIPRIYB13UKR.pdf>>.
10. Terror attacks (2015). Charts, maps and infographics. *The Economist*. <<http://www.economist.com/blogs/graphicdetail/2015/01/daily-chart-8?fsrc=scn/fb/wl/dc/terrorattacks>>.
11. Tettweiler, F. (2014). The CSDP from a German vantage point. *European Geostrategy*. <<http://www.europeangeostrategy.org/2014/12/csdp-german-vantage-point/>>.
12. White Paper 2006 on German Security Policy and the Future of the Bundeswehr. *German Missions in the United Kingdom*. <http://www.london.diplo.de/contentblob/1549496/Daten/78114/German_security_defence_summary.pdf>.
13. *Zakon pro osnovi nacional'noi bezpeki Ukraini 2003* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/964-15>>.

Валерія Авраменко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ В СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Valeriia Avramenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

PECULIARITIES OF FRENCH FOREIGN POLICY IN MODERN SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

The article describes peculiarities of French foreign policy in modern system of international relations. France, which has maintained status of great power for a long time, after the events of World War II tried to regain lost mightiness. Orientation to return former greatness has become a major factor in foreign policy of France from the time of the Fifth Republic's foundation. In order to provide this strategy foreign policy is exercised in the following areas: relations with the European Union, the French-American relations, influence on former colonies and mandated territories in the Mediterranean region and North Africa. The priority of French foreign policy is European vector, aimed to expand EU by strengthening integration processes in the East and reinforcement of defense and security system using joint efforts of Europe leading countries.

Key words: foreign policy, France, great power status, middle power, traditions, Gaullism, French-American relations, France–EU relations, French anti-Americanism.

Since the beginning of the new century French foreign policy has undergone dramatic changes. In search of various foreign policy approaches and strategies France was primarily guided by those which could give it a prominent role in world politics and influence on formation of a new system of international relations.

Historically, France for a long time played a significant role in the international arena and was rightly considered as a great power. However, that status was lost after the military defeat in 1940, which was followed by many years of collaboration and occupation. After the Second World War, all political decisions in France were aimed to return former power. That affected foreign policy as well. The founder of the Fifth Republic Charles de Gaulle as the central idea of his plan considered restoration of French greatness through its identity. Hence, foreign policy had to become a national priority subjected to two basic purposes: national independence, founded on strong state and relevant military capabilities and struggle for changes in the world order. This idea of foreign policy was actively supported by subsequent French leaders. Thus, traditional foreign policy of France was formed on an effort to strengthen the status of a great power and recognition of France as a leading political actor in the world by international community.

Considering such conventionality of French foreign policy, scientific literature distinguishes three areas of diplomatic interests of this state:

- 1) Strengthening of the European Union;
- 2) The impact on so-called "zones of global responsibility" of France, including former colonies and mandated territories in the Mediterranean area and Africa;
- 3) Relations with states which determine the overall balance of power in the world. At current stage in terms of French interests such country is the United States.

The main purpose of this paper is to study development and implementation of the idea of world grandeur of France through foreign policy activity at present. The question about preservation of great power status by France through foreign policy represents scientific interest for a number of foreign and domestic researchers.

The problem about role and status of this state in modern system of international relations was studied in researches of many French scholars, including prominent scientific works of F. Bozo, M. Vaisse, P. Hassner, H. Védérine, who studied so-called "policy of greatness" aimed to restore positions lost by

France¹.

Trying to understand the essence of globalization, that engulfed all aspects of social life, French researchers feel the need to focus on identifying motives and interests of states as more traditional actors of world politics. However, it is obvious that power and influence are not directly related with each other, because evaluating potential of a country a variety of other characteristics should be taken into account: the paradigm of international activities, military strength, political culture and so on. In particular, P. Hassner notes that "... French foreign policy for a very long time was seen as an attempt to find former greatness in the absence of tools that would make this possible"². This opinion approves the fact that the main factor of French foreign policy is focused on international recognition of its great power status.

A striking example of the study of French foreign policy since the establishment of the Fifth Republic by Charles de Gaulle to N. Sarkozy presidency is a monograph of M. Vaisse, professor from Paris University of Political Science. The basic idea of the book, which is to determine the place of the state in modern international system, is clear from its title: "The power or influence?" In the Introduction M. Vaisse raises an important question: "Does Sarkozy's foreign policy mean a break with the past?"³ Choosing 50-years long foreign activities of France as an object of his research, M. Vaisse outlines specific items as "the study of large geographical areas with which France had connections, i.e. he means Europe, US, USSR, Eastern Europe, Africa, Quebec, Latin America and Asia"⁴.

This approach has provided the researcher with possibility to evaluate through the light of "Gaullist heritage" international activities of de Gaulle followers in various regions of the world and to determine the share of this heritage in Sarkozy's activities, whose name is associated with "break-up" of former foreign policy of restoring France's influential role in international relations. According to the author, absolutely all followers of Charles de Gaulle during the presidency took over the style and content of French foreign policy, inherent to the first president of the Fifth Republic, and despite political changes acted almost "in unison"⁵. Now we should note key concepts of "Gaullist heritage": Europeanism with creation of common market, open agrarian policy and the Franco-German core; choice for the Western world and Atlantic Alliance; attention to the "third world", especially to Francophone Africa, the Levant countries and the Arab world in the Mediterranean; importance to maintain France as a permanent member of the UN Security Council; conducting of own cultural diplomacy⁶. M. Vaisse also notes specificity in French foreign policy on defense, because since foundation of the Fifth Republic all, without exception, French presidents advocated for preservation of nuclear capacity and creation of means for independent European defense.

The author's opinion about foreign policy of Sarkozy is also interesting. Defending the idea to preserve "Gaullist heritage" in foreign policy of France, M. Vaisse concludes that one of the main components of Gaullism is "pragmatism and adaptation to circumstances". Sarkozy's initiatives on the international arena responded these two main characteristics. Moreover, the author explains Sarkozy's rhetoric about "break-up" with the past by President's desire to end up obsessive ideas about decline of France's prestige in international arena that engulfed most of French society. In general, M. Vaisse confirms the position about importance and necessity of multilateral diplomacy in the modern world, because, according to the researcher, only in this way his country can achieve success. It should be noted that M. Vaisse considers modern France the country of "average weight", which retains some features of influential world power and in order "not to annoy its partners should discontinue claim to be a great power"⁷. M. Vaisse outlines three interrelated areas that France should move to preserve its influence in the world. Firstly, according to the researcher, state and political leaders need to use benefits from membership in the UN Security Council; secondly, France must perceive itself as a European country and to promote European integration in close cooperation with the UK and Germany; thirdly, in international relations the

¹ Bozo, F. Op.cit.; Charillon, F. (2007). La politique étrangère de la France: l'heure des choix. *Politique étrangère*, 1, Paris, 139–156; Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Paris; Hassner, P. (1987). The view from Paris. *Eroding Empire: Western Relations with Eastern Europe*. Washington; Védérine, H. (1996). *Les mondes de François Mitterrand*. Paris: Fayard.

² Hassner, P. (1987). The view from Paris. *Eroding Empire: Western Relations with Eastern Europe*. Washington, 7.

³ Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Paris, 11.

⁴ Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Paris, 11.

⁵ Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Paris, 20.

⁶ Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Paris, 10.

⁷ Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Paris, 573.

country should maintain its specific character, based on rich historical and cultural heritage¹.

French expert on international relations T. Homar believes that French foreign policy is often characterized by constancy than by dynamism of processes. Presidency of F. Hollande only confirms this rule: support of great power status is considered the main task of modern French foreign policy and pursues such goals as participation in maintaining peace and security globally, preventing global environmental disasters, promoting the expansion of European integration and recovery of French economy. However, according to the expert, "such ambitions are not able to hide deep identity crisis caused by economic and social situation in France, one of which symptoms is the wave of Euroskepticism"².

In works of American researchers main attention is focused on foreign policy of France concerning US, anti-American attitudes of the late twentieth century and transformation of the transatlantic orientation of French foreign policy in the early twentieth century.

American researcher R. Kuisel in his study examines foreign policy of France in terms of opposition to American transatlantic policy, calling it "the second French resistance, opposing not to German occupation, but to more penetrative enemy of French life - Americanization". R. Kuisel argues that in chase for greatness of France in the modern world, Frenchmen always equate themselves with their transatlantic "cousins"³.

Describing the impact of the US on all aspects of life from diplomacy and defense to economy and culture, R. Kuisel clearly demonstrates the picture of American hegemony, and France is the first among European allies who tries to resist it. R. Kuisel carefully considers conflicts and contradictions that appear in Franco-American relations, believing that France skillfully uses the United States as a model and contrast for preservation and strengthening of national identity. The Frenchmen, according to R. Kuisel, in everything from culture and everyday life to internal security and foreign policy strive to remain as modern as Americans, but without becoming like them.

France accepts American products, but rejects American politics, harshly condemns the US "jungle of capitalism", carrying the liberalization of its economy, attacking the "Reaganomics", protecting its own social security. R. Kuisel considers France as an independent ally of the United States, that was confirmed while the German reunification and military participation in the Persian Gulf and Bosnia, but the researcher emphasizes opposition of France to transatlantic US policy, which was observed in failed impact of Bush and Clinton administrations on French foreign policy and deteriorating of relations between these two political actors⁴. Thus, R. Kuisel in French foreign policy sees the course for growing French influence in international arena by "Europeanization" and rejection of transatlantic policy of US.

American expert R. Berman in his studies devoted mostly to cultural aspects of American and European development defends a similar viewpoint. Describing the problem of "global anti-Americanism", he focuses on the key role that France played in creation of anti-American sentiments, pointing out that even foreign policy course of France at one time had openly anti-American character⁵.

American political scientist Ch. Cogan in his researches also stopped on French anti-Americanism in detail, considering it a special factor in formation of French foreign policy, aimed at the desire of France to reach the level of a great power like the United States by means of ways different from American one⁶. M. Harrison, considering French foreign policy of recent years, stresses on the orientation of the government to create properly European means to implement European security and defense, which is essential for strengthening of political foundations of the EU initiated during the presidency of F. Mitterrand⁷.

¹ Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le monde depuis 1958*. Paris, 574

² Гомар, Т. Франция и ее «специфическая» проблема. Сайт журнала «Россия в глобальной политике» *globalaffairs.ru*. <<http://www.globalaffairs.ru/number/Frantciya-i-ee-spetcificheskaya-problema-17199>> (2015, June, 02).

³ Kuisel, R. (2013). *The French Way: How France Embraced and Rejected American Values and Power*. New York: Paperback, 7.

⁴ Kuisel, R. (2013). *The French Way: How France Embraced and Rejected American Values and Power*. New York: Paperback, 9.

⁵ Berman, R.A. (2004). *Anti-Americanism in Europe. A cultural problem*. Stanford California: Hoover Institution Press, Stanford University.

⁶ Cogan, Ch. (2003). *French Negotiating Behaviour. Dealing with la Grande Nation*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.

⁷ Harrison, M. (1981). *The Reluctant Ally: France and Atlantic Security*. New York: Johns Hopkins University Press.

American experts in international relations Br. Rowdybush and P. Chamorel analyzing foreign policy of France, pointed to the immutability of its goals and objectives since the time of the Fifth Republic, its main component remains course on European integration, which according to US experts allow France to solve multiple global challenges. Firstly, in order to achieve France's former greatness strengthening of Europe is more necessary but France is not capable to accomplish it solely, but unification of Europe under French leadership would give additional opportunities for implementing the most ambitious plans; secondly, European integration would contribute into improving of Franco-German relations, excluding iteration of pre-war scenario; thirdly, being the main initiator of construction of a united Europe, France could secure a dominant role in Western Europe.

American experts particularly stop on foreign policy of the previous French president N. Sarkozy, calling it active and highly personalized. They mark a rigid line in French foreign policy concerning Iran's nuclear program and supporting of democratic reforms in Syria, risky military intervention in Libya aiming to extrude M. Gaddafi and assistance in establishing the winner of the presidential elections in Cote d'Ivoire. In resolving of economic and financial issues that were at the international agenda, N. Sarkozy demonstrated high leadership in Europe, within "Big seven" and "Big Twenty", but this did not help him to prevent worsening of French-German relations, as well as did not contribute to establishment of so desired privileged relations with major world leaders, including the United States, Russia or China¹.

One of researchers of French-American relations P. van Ham, who dedicated his scientific work to transatlantic vector of European foreign policy, expresses quite original understanding of French foreign policy. The expert believes that the transatlantic relations are threatened by their asymmetric nature, because the US, on his opinion, is the only superpower that ignores all facts in Europe's search for identity and role in the world, not to mention the ambitions of France to restore its former grandeur. In this context, the author highlights difficult problem facing France: either to accept US dominance or to develop and implement its own course, which will certainly lead to contradictions between the countries of Western Europe and could result the disintegration of the European Union².

European experts in international relations pay much attention in their studies to the foreign policy of France, but the most attention is drawn to the European direction of French foreign policy. Thus, a lot of Polish researchers devoted their studies to the problems of European integration in Poland, in which France played a special role. France, as we know, actively advocated for development of the European Union, so it positively supported European aspirations of Poland. Among EU leading countries French foreign policy was supported by Germany, as a result Committee of Franco-German-Polish cooperation was formed. Issues of cooperation of these three countries and results of trilateral relationships were studied by Polish experts in international politics, the majority of which believes that France tried to give Poland the opportunity to actively participate in shaping of European Union policy, including foreign policy, to increase its own influence in the European Union.

Polish scientists concentrated in research of problems of French security policy in Eastern Europe. The works H. Bogusławska³ and P. Mickiewicz⁴ are devoted to this issue. H. Bogusławska in the foreign policy of France of the late XX – early XXI determines strategic course for relations with the countries of Central and Eastern Europe, as France became the first country in Western Europe, who in 1992 signed an agreement on cooperation in defense and military cooperation between Ministries of Defense and Armed Forces⁵. However, despite Poland's desire to join NATO, France was one of the few EU countries that did not support this idea, although it had its own interests, since France received the largest share of orders for

¹ Rowdybush, Br., Chamorel, P. (2012). Aspirations and Realty: French Foreign Policy and the 2012 Elections. *The Washington Quartely*, 163 – 177.

² Хам, ван П. (2002). Европа и трансатлантические отношения: туманное будущее. *Единство Запада и трансатлантическая безопасность перед лицом испытаний: Публикации Центра им. Маршалла*, 4, 1–26.

³ Bogusławska, H. (1997). Polsko-francuska współpraca wojskowa. Bilans i perspektywy. *Seria «Analizy i syntezy»*, 55. Warszawa.

⁴ Mickiewicz, P. (2002). Współpraca wojskowa Polski, Francji i Niemiec. *Wojsko i Wychowanie*, 2, 55–59; Mickiewicz, P. (2003). Polska a francuska koncepcja bezpieczeństwa europejskiego w ostatniej dekadzie XX wieku. *Przegląd Zachodni*, 2, 16–177.

⁵ Bogusławska, H. (1997). Polsko-francuska współpraca wojskowa. Bilans i perspektywy. *Seria «Analizy i syntezy»*, 55. Warszawa.

modernization of the Polish army¹.

At the end of the XX century new positive changes in the Franco-Polish relations emerged, that contributed to strengthening of Polish positive image after stabilization of democratic system and implementation of important economic reforms. Thus, France began to consider Poland as a reliable partner in Central and Eastern Europe, what marked its foreign policy. In 1998, Polish Foreign Minister B. Geremek arrived to France on an official visit; within the visit he had several meetings with senior officials of France, including a meeting with the President Jacques Chirac, after which Franco-Polish relations received a positive assessment from Polish official. On his opinion, France has found a reliable partner in Poland, which could reinforce French influence in Central and Eastern Europe, therefore France in its foreign policy singled out a strategic Polish course, in order to strengthen the central role of Europe in world politics. "Relations between our countries were established by traditions and based on the interests of both countries", – B. Geremek said².

This pan-European strategic concept was close for Poland, but some differences in vision of enlarged Europe existed between the countries. Thus, France was strongly against introduction of a free trade zone, while the foreign policy of Poland considered this direction as a priority, what brightly reflected in the works of Polish expert in international relations S. Parzymies³.

An important role in French East-European foreign policy belonged to Weimar Triangle, formed in 1991 by France, Poland and Germany. According to Polish researcher M. Kazana, initially it can be considered as one of the most promising initiatives to strengthen Europe in future⁴.

Cooperation within the Weimar Triangle was carried out through meetings between foreign ministers and defense ministers of the three countries. The works of some Polish and German researchers dedicated to problems in functioning of the organization. Thus, German scientist K-H. Standke paid special attention to issues of strategic security and spread of European integration. In his opinion, cooperation within the Weimar Triangle is important to strengthen the influence of France and Germany in Europe. But as far as Germany enjoys leading position in Europe, the author notes that the Weimar Triangle has special significance for French foreign policy, which priority is oriented particularly to Eastern Europe⁵.

In this regard, France gave to Poland a major role in its foreign policy, which has been preserved at the beginning of XXI century. Thus, France and Poland made arrangements for cooperation in defense, science and technology sectors, and their common position on European security has allowed to deepen military and military-industrial cooperation between these countries⁶.

However, after 2003 relations between Poland and France have stalled because of several factors. Firstly, because of the Iraqi crisis. France advocated a diplomatic solution of the crisis, excluding hasty military intervention, but Poland, at that time a potential member of the EU, supported the US strategy to resolve the crisis with the active conduct of hostilities. This position of Poland suffered severe criticism from Jacques Chirac. Secondly, there were differences regarding adoption of certain provisions of the EU Constitution, particularly Poland did not support truncation of the national sovereignty for the EU-members. Thirdly, between Poland and France appeared contradictions about the role of NATO in the European region; France saw NATO as a threat for forming a purely European force that would be responsible for security, while Poland advocated the expansion of NATO structures, seeing in the North-Atlantic Alliance the only possible way to protect against various types of threats.

European researchers of French international activities also paid great attention to the African vector of its foreign policy. Thus, British researcher T. Chafer said that since 1994 Franco-African relations have undergone significant changes. Unlike other experts who believed that normalization of relations between

¹ Mickiewicz, P. (2002). Współpraca wojskowa Polski, Francji i Niemiec. *Wojsko i Wychowanie*, 2, 55–59.

² Geremek, B. (1998). On ne naît pas européen, on le devient. *Libération*. Paris: Le ministre polonais plaide pour l'élargissement, 6.

³ Parzymies, S. (2003). Stosunki dwustronne z wybranymi państwami Europy zachodniej. Francja. *Polityka zagraniczna RP*. Warszawa, 196–197.

⁴ Kazana, M. Współpraca polityczna i wojskowa w ramach Trójkąta Weimarskiego. *Fundacja imienia Mariusza Kazana* www.mariuszkazana.org. <<http://www.mariuszkazana.org/pl/fundacja/Publikacje.htm>> (2015, June, 03).

⁵ Standke, K-H. (2009). *Trójkąt Weimarski w Europie. Das Weimarer Dreieck in Europa. Le Triangle de Weimar en Europe*. Warszawa.

⁶ Mickiewicz, P. (2003). Polska a francuska koncepcja bezpieczeństwa europejskiego w ostatniej dekadzie XX wieku. *Przegląd Zachodni*, 2, 16–177.

France and Africa started due to French refusal from its traditional sphere of influence in the region, T. Chafer argues that under pressure of changing world politics and domestic policy in Europe modernization of French politics concerning Africa took place. That is, the international environment has imposed certain restrictions on the foreign policy of France regarding Africa, but at the same time provided opportunities to represent their national interests in international context of globalization, democracy and liberalism¹.

Among Russian scientists foreign policy of France in the context of its focus to return former strength was studied by O. Obychkina, who believes that the Cold War dramatically changed the scope of French international activities, putting with new exigencies the question of its power in the international arena, its ability to exercise decisive influence in the European and global scale. It seemed that the collapse of the socialist camp and the end of bloc confrontation opened up opportunities to realize the ideal goal of French foreign messianism, but France has lost one of the main factors in global diplomacy, because the overcoming of this split was its special mission since Sh. de Gaulle time. However, the collapse of the bipolar world only increased the imbalance that unsatisfied France: the hegemony of two superpowers was replaced by the US global leadership, which was described by a new term "hyper state". According to O. Obychkina, the issue about French global rank at the turn of the century acquired new urgency, as France carries out its foreign policy based on the Gaullist tradition that comes from the belief that reality should not be taken as a dogma. It must work according to own plan, following the image that France wants to approve internationally. The main thing in this image is the special role of France in the world².

Strengthening of hegemony in the US foreign policy and their economic advantage seriously threatened the position of France in the Mediterranean and Africa - a traditional "reserved zones" of French influence, which kept the memory of the colonial past. In Europe, the balance of power after the unification of Germany, and later in connection with the East-European extension, has also changed not in favor of France. The ability to embed national interests in human values, to formulate universal humanitarian message that's what the French diplomatic tradition according to O. Obychkina, and modern leaders see it in conservation of French role in the international arena³.

Similar opinions expresses researcher Yu. Rubinskii, analyzing the Gaullist strategy that adapts to geopolitical situation, considers France an important actor of international relations, which enters idea of its greatness in the context of integrated Europe and globalized world⁴.

French foreign policy issues are explored in the works of Ukrainian scientists, particularly in scientific heritage of V. Manzhola who considers France a country with global interests, which belongs to the circle of leading players in international arena and can affect the world's political configuration. On his opinion, France is characterized by steady presence of strategic thinking, based on the imperatives of own foreign policy identity on the one hand, and the idea about organization of international order on the other⁵. Conventionalism of French foreign policy is also remarked by O. Shapovalova, engaged in research of European security policy, where France continues to play an important role⁶.

Thus, we may conclude that traditional French foreign policy is based on vision of itself in the circle of great powers that can greatly influence the world politics, and desire to enhance its status, which would be confirmed by recognition of the international community. However, as it turned out, the thoughts of modern foreign and domestic researchers about the "greatness" of France have split. Some of them continue to consider France as a great power, which is indicated by number of factors, namely:

- 1) possession of nuclear weapons and permanent presence in the Security Council give France the opportunity to influence decisions of global importance;
- 2) formation of common European Security originates precisely from France that allows it to

¹ Chafer, T. Franco-African Relations: No Longer So Exceptional? *Сайт журналу African Affairs* afraf.oxfordjournals.org. <<http://afraf.oxfordjournals.org/cgi/reprint/101/404/343>> (2015, June, 05).

² Обичкина, Е.О. (2004). *Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постбиполярном мире*. Москва: МГИМО, 444.

³ Рубинский, Ю.И. (2011). *Франция. Время Саркози*. Москва: Международные отношения, 446.

⁴ Рубинский, Ю.И. (2011). *Франция. Время Саркози*. Москва: Международные отношения, 15.

⁵ Манжола, В. (1989). *Ядерное оружие Франции и вопросы европейской безопасности*. Киев: Вища школа, 13.

⁶ Шаповалова, О.І. (2008). Європейська політика безпеки і оборони у комплексі європейської політики Франції. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць*, 7. Київ: КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 38–47.

counterbalance NATO presence and strengthen its position among European countries, creating the image of the leading country in the European Union;

3) preservation of its position as a cultural center gives opportunity to exercise diplomatic activities in more than 50 countries of the Mediterranean and North African region.

But there is another opinion that questioned the status of great France, noting that at this stage neither possession of nuclear weapons, nor the presence in the UN confirms its leading role in international relations. Proponents of this view see France as a state that has formal recognition of a great power status among the international community, but in fact, is the state of middle rank.

Speaking about peculiarities of French foreign policy, researchers agree that it is characterized by extreme resistance and traditionalism, based on knowledge of its grandeur and high mission. The implementation of such foreign policy is carried out in three main areas. The foundation of French foreign policy is relations with the European Union. Strengthening and distribution of European integration is a major factor in formation of a powerful France and recognition of its leading position in the European arena of international relations. Therefore the interests of France in this direction are to address issues of migration, environment and energy. Traditionally, within the European vector of its foreign policy France supports the establishment of a common defense policy, because the European Union should take the place of the main actor in ensuring peace in Europe and the world.

Within European direction of French foreign policy we may distinguish two main vectors: Western Europe and Eastern Europe. Western European direction of French foreign policy is primarily determined by strengthening ties with countries that play a key role in the European Union. We are talking about Germany and Britain, with which France has repeatedly tried to unite to create a European Security system opposed to NATO. In Eastern European direction France displayed attempts to implement the policy of expanding the European Union to increase its influence in the region. Here the key role belongs to relations with Poland.

The second direction of French foreign policy is traditionally relations with leading countries of the world. Nowadays, it is Franco-American relations; researches note that at present stage these relations directed to development of strategic partnership between the US and the EU and aspiration for equal military capabilities of NATO and the EU.

The third direction traditionally remains Mediterranean area of French foreign policy, as France continues to regard its former colonies and mandated territories as an area of "special interests".

Thus, it is worth noting that despite perseverance and conventionalism of French foreign policy, international relations will continue to be made in the above three ways in order to restore former power and preservation of France's status among other participants of international relations.

References

1. Berman, R. A. (2004). *Anti-Americanism in Europe. A cultural problem*. Stanford California: Hoover Institution Press, Stanford University.
2. Bogusławska, H. (1997). Polsko-francuska współpraca wojskowa. Bilans i perspektywy. *Seria «Analizy i syntezy»*, 55. Warszawa.
3. Bozo, F. Op.cit.; Charillon, F. (2007). La politique étrangère de la France: l'heure des choix. *Politique étrangère*, 1, Paris, 139–156.
4. Chafer, T. Franco-African Relations: No Longer So Exceptional? *Сайт журналу African Affairs afraf.oxfordjournals.org*. <<http://afraf.oxfordjournals.org/cgi/reprint/101/404/343>> (2015, June, 05).
5. Cogan, Ch. (2003). *French Negotiating Behaviour. Dealing with la Grande Nation*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.
6. Geremek, B. (1998). On ne naît pas européen, on le devient. *Libération*. Paris: Le ministre polonais plaide pour l'élargissement.
7. Gomar, T. Francyja y ee «specyficheskaja» problema. *Sajt zhurnala «Rossyja v global'noi' polytyke» global affairs.ru* <<http://www.globalaffairs.ru/number/Franciya-i-ee-spetcificheskaya-problema--17199>> (2015, June, 02).
8. Ham, van P. (2002). Evropa i transatlanticheskie otnoshenija: tumannoje budushhe. *Edinstvo Zapada i transatlanticheskaja bezopasnost' pered licom ispytaniy: Publikacii Centra im. Marshalla*, 4, 1–26.
9. Harrison, M. (1981). *The Reluctant Ally: France and Atlantic Security*. New York: Johns Hopkins University Press.
10. Hassner, P. (1987). The view from Paris. *Eroding Empire: Western Relations with Eastern Europe*. Washington.
11. Kazana, M. Współpraca polityczna i wojskowa w ramach Trójkąta Weimarskiego. *Fundacja imienia Mariusza Kazany mariuszkazana.org*. <<http://www.mariuszkazana.org/pl/fundacja/Publikacje.htm>> (2015, June, 03).
12. Kuisel, R. (2013). *The French Way: How France Embraced and Rejected American Values and Power*. New York: Paperback.

13. Manzhola, V. (1989). *Jadernoe oruzhie Francii i voprosy evropejskoj bezopasnosti*. Kiiv: Vishha shkola.
14. Mickiewicz, P. (2002). Współpraca wojskowa Polski, Francji i Niemiec. *Wojsko i Wychowanie*, 2, 55–59.
15. Mickiewicz, P. (2003). Polska a francuska koncepcja bezpieczeństwa europejskiego w ostatniej dekadzie XX wieku. *Przegląd Zachodni*, 2, 16–177.
16. Obichkina, E. O. (2004). *Francija v poiskah vneshnepoliticheskikh orientirov v postbipoljarnom mire*. Moskva: MGIMO.
17. Parzymies, S. (2003). Stosunki dwustronne z wybranymi państwami Europy zachodniej. Francja. *Polityka zagraniczna RP*. Warszawa, 196–197.
18. Rowdybush, Br., Chamorel, P. (2012). Aspirations and Realty: French Foreign Policy and the 2012 Elections. *The Washington Quartely*, 163 □ 177.
19. Vaisse, M. (2009). *La puissance ou l'influence? La France dans le mond depuis 1958*. Paris.
20. Rubinskij, Ju. I. (2011). *Francija. Vremja Sarkozy*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija.
21. Shapovalova, O. I. (2008). Jevropejs'ka polityka bezpeky i oborony u kompleksi jevropejs'koi' polityky Francii'. *Aktual'ni problemy mizhnarodnyh vidnosyn: Zbirnyk naukovyh prac'*, 7. Kyiv: KNU im. T. G. Shevchenka, 38–47.
22. Standke, K-H. (2009). *Trójkąt Weimarski w Europie. Das Weimarer Dreieck in Europa. Le Triangle de Weimar en Europe*. Warszawa.
23. Védérine, H. (1996). *Les mondes de François Mitterand*. Paris: Fayard.

Olga Poiedynok, PhD in law, attorney

Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine

DUAL CITIZENSHIP: UKRAINIAN APPROACH

The article explores the phenomena of dual and multiple citizenship and nationality both in international law and in national legislations. Focusing on Ukrainian approach to this issue, the author analyses the meaning of the principle of single citizenship in Ukraine as well as problems related to its interpretation and application. The article covers the respective provisions of Ukrainian Constitution and legislation. The author concentrates her attention on a number of intrinsic drawbacks of the existing regulation and its practical advantages and disadvantages for Ukrainian State and for persons with dual citizenship. The author comes to the conclusion that Ukrainian legislation needs a more detailed wording of the principle of single citizenship which would articulate its exact meaning in order to avoid conflicting interpretations of this principle and to ensure its correct and uniform application.

Key words: dual citizenship, multiple citizenship, dual nationality, multiple nationality, single citizenship principle

Situations where a person holds passports of two or more States are widespread and become even more frequent today due to active migration processes and overall trend to globalization. Every such case is interesting both in the context of domestic and international law. In the field of national law the predominant issue would be the person's legal status within the territory of a particular State, the most important aspect of which are rights and opportunities to participate in government (e.g. to take part in conduction of public affairs, to vote and to be elected, to have access to the public service). Within the context of domestic law in most cases the applicable terms would be "*dual citizenship*" and "*multiple citizenship*", depending on the number of States recognizing the individual as their citizen. From the perspective of public international law, the most important aspect of the problem would be legal bonds between States and individuals on whom the respective States extend their sovereignty in situations where such bonds connect one person to more than one State. When it comes to international law, the most frequently used terms would be "*dual nationality*" and "*multiple nationality*".

It should also be noted that the problem is a multifaceted one, with public and private law issues at stake, as well as State-level and individual dimensions. Speaking about public law dimension, first of all we mean issues of State's sovereignty and protection of its nationals abroad (international aspect) as well as mutual political rights and duties of citizens and respective States within the State borders (domestic aspect). The private law dimension is likewise important because citizen/national status also involves implications in the field of private (e.g. civil and family) law. When it comes to the State-level dimension, the most noticeable issues for consideration would be the legal bond between a State and individuals on whom it extends its sovereignty, giving birth to their mutual rights and duties in various spheres both inside and outside the country, as well as interaction between States in situations where they seek to exercise their sovereign rights with regard to the same person – their national. The individual dimension of the problem involves all advantages and disadvantages experienced by a person in connection with his/her dual or multiple citizenship/nationality.

Legal status of a person whereby he/she is a citizen of two (dual citizenship) or more States (multiple citizenship) can be caused by numerous subjective and objective reasons: birth in the territory of a foreign State and/or by parents having nationality of different States, intercountry adoption, international marriage, acquiring a second citizenship voluntarily without relinquishing the first one, "positive conflicts" of national citizenship laws, territorial changes and so forth.

Cases of dual and multiple citizenship become more and more widespread, they exist objectively, regardless of the attitude of a particular State. When a State has a negative approach to dual citizenship, it usually refuses to recognize its legal consequences and envisages in its domestic law a procedure of deprivation of the initial citizenship after a second one is acquired. As regards international law, it only has very limited impact on the above phenomena, since citizenship issues belong above all to the internal

competence of every State¹. Under the circumstances where it is impossible to reconcile the provisions of all national legislations of the world, prohibiting dual citizenship completely is an unrealistic task.

A person having dual citizenship enjoys some advantages arising from the possibility to use rights and benefits granted to the citizens of either State, including that of having diplomatic protection from “stronger” of the two States. One of currently predominant motives lies in additional advantages when crossing the State borders. At the same time, such status has a significant potential as a source of conflicts over citizens’ obligations (notably military service and taxation)², which constitute disadvantages for individuals and the States.

Each State strikes its own balance between advantages and disadvantages of dual citizenship and develops its domestic legislation accordingly. In the past, the States’ position with regard to this phenomenon was far from being favourable³. However, as time passes by such negative attitude has attenuated, and the number of States prohibiting multiple nationality has decreased⁴.

We shall now focus on Ukraine’s approach to dual citizenship and analyse the respective provisions of the Ukrainian legislation, as well as the practice of its application.

Our point of departure is Article 4 of the Constitution of Ukraine reading as follows: “There shall be a single citizenship in Ukraine. Grounds for obtaining and termination of Ukraine’s citizenship shall be determined by law”⁵. Article 2(1) of the Law of Ukraine “On Citizenship of Ukraine” (hereinafter – “Law on Citizenship”) interprets the principle of single citizenship contained in the Constitution as follows:

- Individual administrative-territorial units (i.e. the Autonomous Republic of the Crimea and regions (“oblasts”)) cannot have their own citizenship;
- If an Ukrainian citizen has obtained citizenship of another state, he/she shall be regarded only as a Ukrainian citizen in her/his relations with Ukraine;
- If a foreigner has obtained Ukraine’s citizenship, he/she shall be regarded only as a Ukrainian citizen in her/his relations with Ukraine⁶.

In this connection a leading Ukrainian researcher of citizenship issues Valentyna Subotenko noticed that Article 2(1) of the Law on Citizenship elaborates on the principle whereby Ukraine recognizes only its own citizenship⁷.

As far as we can see from the above-mentioned, Ukraine does not recognize legal consequences of dual citizenship, but does not forbid it as such. In particular, Ukraine’s legislation does not set forth a duty of Ukraine’s citizens to relinquish any other citizenship. In this connection, one cannot but mention Article 19, paragraph 1, of the Constitution of Ukraine proclaiming: «The legal order in Ukraine shall be based on the principles according to which no one shall be obliged to do what is not stipulated by law».

Certainly, the most problematic situation is that of voluntary acquisition of a foreign citizenship by an adult citizen of Ukraine, since in accordance with Article 19 of the Law on Citizenship such acquisition constitutes a ground for the loss of the Ukrainian citizenship. If this question indeed arises, one should bear in mind the following provisions of the Law on Citizenship:

- President of Ukraine is empowered to decide on the termination of Ukraine’s citizenship on the basis of a voluntary acquisition of a foreign citizenship (Article 19);
- Until the respective Presidential Decree is issued, the Ukraine’s citizen who acquired a foreign citizenship, enjoys all the rights and bears all the responsibilities of Ukraine’s citizenship (Article 20).

Another important thing worth mentioning in this connection is that legal procedure for obligatory

¹ Tubircio, C. (2001). *The Human Rights of Aliens under International and Comparative Law*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers, 18–19.

² Shearer, I., Opeskin, B. (2014). Nationalité et apatridie. In Brian Opeskin, Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath-Cross (Eds.), *Le droit international de la migration*. Cowansville, 133.

³ Kraler, A. (2006). The legal status of immigrants and their access to nationality. In Rainer Bauböck (Ed.) *Migration and Citizenship. Legal Status, Rights and Political Participation*. Amsterdam, 59.

⁴ Turgis, S. (2012). La protection des droits de l’homme du plurinational en cas de nationalité multiple. In *Droit international et nationalité*, Colloque de Poitiers, Société française pour le droit international. Paris, 360.

⁵ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv/print1405422113938639>> (2015, July, 31).

⁶ Закон про громадянство України 2001 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2235-14/conv/print1434030883067690>> (2015, July, 31).

⁷ Суботенко, В.П. (2008). *Науково-практичний коментар Закону України «Про громадянство України»*. Київ: “МП Леся”, 89.

deprivation of Ukraine's citizenship for the voluntary acquisition of a foreign citizenship is practically non-existent. First of all, the Law on Citizenship does not provide for such a procedure. The relevant by-law ("Order of Processing Applications and Petitions on Ukraine's Citizenship and Enforcement of Adopted Decisions"¹) approved by Presidential Decree No. 215 dated 27 March 2001 does contain some provisions regulating the procedure for obligatory deprivation of Ukraine's citizenship for the voluntary acquisition of a foreign citizenship (Chapter III).

However, the suggested procedure is vague and therefore hardly useful. In particular, the by-law does not indicate the sources from which the competent authorities can receive comprehensive information about all facts of voluntary acquisition of foreign citizenships by the Ukrainian citizens. Evidently, the absence of such an information system opens the door for discrimination and corruption in the course of application of the respective provisions. Gathering such information during the border control could be a sound solution, but current Ukraine's legislation allows the Border Service neither to refuse entrance to Ukraine to any person holding its passport nor to deny a foreigner (or a person holding a foreign passport) exit from its territory.

Another factor making the procedure for obligatory deprivation of Ukraine's citizenship due to the voluntary acquisition of a foreign citizenship practically unenforceable is the list of documents necessary for the deprivation of Ukraine's citizenship. In most cases getting such documents would be a very time- and effort-consuming task. For example, sometimes it is impossible to receive the needed papers due to the lack of mutual legal assistance treaties between Ukraine and other States. In any case, the Order does not provide for the standard patterns of obtaining the required documents by the competent Ukrainian authorities.

One should also bear in mind that Article 19 of the Law on Citizenship contains a series of cases where the acquisition of a foreign citizenship is not considered as voluntary and therefore cannot constitute a ground for the loss of Ukrainian citizenship. The examples include simultaneous acquisition of Ukrainian and foreign citizenship(s) at birth, marrying a foreigner which involves automatic acquisition of foreign citizenship, intercountry adoption, and so forth.

Considering the aforementioned, we can conclude that in Ukraine's law the principle of single citizenship cannot be equalled to the prohibition of dual/multiple citizenship as such. It rather means non-recognition of legal consequences of foreign citizenship(s) in case of individuals having Ukrainian citizenship.

Nevertheless, the author's personal attorney experience shows that there is no uniform approach to interpretation and application of single citizenship principle in Ukraine, which creates disadvantages (from petty annoyances to serious problems) for Ukrainian citizens holding foreign passports. Very often, such persons face negative attitude of State officials wishing to "punish" Ukrainians having dual citizenship – without any legal grounds for such actions. As a result, people find themselves in a "vicious circle" where Ukrainian public servants groundlessly demand that dual citizens relinquish the second citizenship whenever they need to complete usual lawful acts (pasting in a new picture for the respective age to their Ukrainian passport, registering at the place of residence in Ukraine etc.). In the majority of cases such "wish to punish" can be explained by sense of impunity creating fruitful soil for corruption.

On the other hand, it is not always the matter of corruption and/or wishing to "punish" Ukrainians having dual citizenship. Sometimes the reason is complete lack of understanding dual citizenship as a phenomenon, as well as the (misunderstood) principle of single citizenship entrenched in the Ukrainian legislation. One could put up with such ignorance in cases of journalists and lay audience whom the Ukrainian State sometimes intimidates with responsibility for acquisition of foreign citizenship without relinquishing the Ukrainian one in order to prevent dual/multiple citizenship. This can be explained by the fact that legal culture of Ukrainian society is not very high. However, the situation where a judge shows such ignorance is unacceptable. Nevertheless, Ukrainian judges (even of the higher courts) often perceive single citizenship principle as one prohibiting dual citizenship, which results in serious mistakes while considering different categories of cases (above all administrative ones and those dealing with private international law issues).

Similar information showing the trend towards misinterpretation of the principle of single citizenship comes from abroad and also raises concerns. For example, at a conference dedicated to the problems of

¹ *Порядок провадження за заявами і поданнями з питань громадянства України та виконання прийнятих рішень 2001* (Президент України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/588/2006/conv/print1434030883067690>> (2015, July, 31).

Ukrainian labour migrants, Ukrainians residing and working abroad informed the author about the case where an employee of a Ukrainian diplomatic mission was intimidating his compatriots by saying that if they acquire foreign citizenship they would be deprived of any assistance from Ukraine. It is obvious that such an approach contradicts Article 25, paragraph 3, of the Ukrainian Constitution guaranteeing Ukraine's care and protection to its citizens staying abroad.

Unfortunately, Ukrainian public servants both inside and outside Ukraine often forget that Article 4 of the Ukrainian Fundamental Law dealing with single citizenship is preceded by Article 3 reading as follows: "An individual, his life and health, honour and dignity, inviolability and security shall be recognized in Ukraine as the highest social value. Human rights and freedoms, and guarantees thereof shall determine the essence and course of activities of the State. The State shall be responsible to the individual for its activities. Affirming and ensuring human rights and freedoms shall be the main duty of the State".

The analysis of practical aspects of applying Ukraine's legislation on citizenship with regard to individuals having two or more citizenships allows drawing conclusion about the absence of a uniform approach to the principle of single citizenship in Ukraine. This can be explained by a number of reasons. In the first place, the lack of a single approach (even if the alternative one is obviously erroneous) to the interpretation of norms on single/dual/multiple citizenship generates inconsistent practice of applying the same legislative provisions and, as a result, opens a wide window of opportunity for abuse and corruption. Secondly, (and such cases are also extremely widespread) some State officials simply lack sufficient knowledge about the contents of constitutional and international law provisions dealing with citizenship and nationality.

Besides the studied problems of varying interpretations and incorrect application of single citizenship principle as it is enshrined in Ukrainian Constitution and legislation in force, another urgent issue is often raised. Should there be a radical rethinking of dual citizenship issues followed by a profound revision of respective legislative provisions, starting with those contained in the Fundamental Law. Today, after the Revolution of Dignity, annexation of the Crimea by the Russian Federation and in view of current developments in Donetsk and Luhansk regions as well as appointment of persons having dual citizenships to high public offices (ministers and deputy ministers), the respective appeals become more and more loud. However, Ukrainian politicians, decision-makers and civil society have never had a single approach to the issue of dual citizenship.

If we analyse numerous draft laws aimed at "the improvement of regulation of dual citizenship problem in Ukraine", we can clearly see two opposite positions on this issue. The first one is State-oriented and intended to prevent and curtail cases of dual citizenship. The respective draft laws tend to have the following common features:

- Preventing dual citizenship is proclaimed as a goal of Ukraine's legislation on citizenship;
- The notion of "voluntary acquisition of a foreign citizenship" is enlarged;
- The duty to report voluntary acquisition of a foreign citizenship and a punishment (from administrative to criminal) if not reported are introduced;
- Ban to employ persons who acquired foreign citizenship as public servants or servicemen; ban on holding certain posts or to become elected as members of parliament or local councils;
- The Border Service is authorized to communicate information on foreign citizenship of Ukraine's citizens to "a specially empowered body";
- No clear procedure of the termination of Ukraine's citizenship due to voluntary acquisition of a foreign citizenship.

The opposite approach can be characterized as individual-oriented. It usually comes down to the acceptance of dual citizenship as part of objective reality. Generally speaking, the respective draft laws provide for allowing Ukraine's citizens having foreign citizenship(s) not to choose between the existing citizenships.

As already mentioned, when it comes to the issue of dual citizenship, there is no uniform vision of future in Ukraine. However, there is a common denominator, which is understanding of the need for change which can give impetus to a legislative reform. Whichever approach is chosen by Ukraine, the revised legislative provisions should be unequivocal, clear, detailed and practicable, since if a State sets forth prohibitions that are ignored and rules that are impossible to follow, it is a weak State.

In any case, the reform of legislation ideally should start with changing the provisions of Ukrainian Fundamental Law. In particular, if the principle of single citizenship is retained in the restated Constitution, the amended text will need a more detailed wording of the principle which would articulate its exact

meaning in order to avoid varying interpretations of this principle and to ensure its correct and uniform application. That being said, it should also be kept in mind that Article 4 of the Constitution belongs to its Chapter I, which could only be changed at a national referendum following a complicated procedure at the Verkhovna Rada and the Constitutional Court of Ukraine.

References

1. *Zakon pro gromadjanstvo Ukraini 2001* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2235-14/conv/print1434030883067690>> (2015, July, 31).
2. *Konstitucija Ukraini 1996* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv/print1405422113938639>> (2015, July, 31).
3. *Porjadok provadzhennja za zajavami i podannjami z pitan' gromadjanstva Ukraini ta vikonannja priijnjatikh rishen' 2001* (Prezident Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/588/2006/conv/print1434030883067690>> (2015, July, 31).
4. Subotenko, V. P. (2008). *Naukovo-praktichnij komentar Zakonu Ukraini «Pro gromadjanstvo Ukraini»*. Kiiv: “MP Lesja”.
5. Kraler, A. (2006). The legal status of immigrants and their access to nationality. In Rainer Bauböck (Ed.) *Migration and Citizenship. Legal Status, Rights and Political Participation*. Amsterdam.
6. Shearer, I., Opeskin, B. (2014). Nationalité et apatridie. In Brian Opeskin, Richard Perruchoud, Jillyanne Redpath-Cross (Eds.) *Le droit international de la migration*. Cowansville.
7. Tubircio, C. (2001). *The Human Rights of Aliens under International and Comparative Law*. The Hague: Martinus Nijhoff Publishers.
8. Turgis, S. (2012). *La protection des droits de l'homme du plurinational en cas de nationalité multiple*. In *Droit international et nationalité, Colloque de Poitiers, Société française pour le droit international*. Paris.

Іван Ємець

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

РЕГІОНАЛЬНИЙ МІЖНАРОДНИЙ ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК І ЗМІСТ "ЗАСТЕРЕЖЕННЯ ПРО ПУБЛІЧНИЙ ПОРЯДОК" В ДОГОВОРАХ ПРО ПРАВОВУ ДОПОМОГУ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Ivan Yemets

Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

REGIONAL INTERNATIONAL PUBLIC ORDER AND THE CONTENT OF "THE PUBLIC ORDER CLAUSE" IN TREATIES ON LEGAL ASSISTANCE IN CIVIL CASES

The article deals with a study of importance of international and regional public order for understanding of the content of national public order. It was found that "the clause on public order" in treaties on legal assistance in civil matters, aimed at protecting of national public order, in fact, has a broader content. This is due to the presence of independent international legal order, which often have a decisive influence on the public policy of the parties of relevant regional agreements. As an example, the article drew attention to the impact on the participating States to public policies of the European Union and the Council of Europe. The paper argued the need of the concept of partial primacy of international law for understanding the true content of the "public order clause" in Ukrainian treaties on international legal assistance in civil cases.

Key words: international legal assistance, international treaties on legal assistance, "the public order clause".

Вплив регіональних публічних порядків, зокрема автономних публічних порядків, на розуміння змісту "застереження про публічний порядок" в договорах про правову допомогу в цивільних справах є одним з мало досліджених питань в міжнародному праві.

Правові дослідження "застереження про публічний порядок" проводяться переважно фахівцями в сфері приватного права. Серед таких українських дослідників, зокрема, можна зазначити В.І. Кисіля, О.О. Крупчана, І.І. Тріску, В.В. Левицьку та ін. Водночас, оцінка застереження про публічний порядок з точки зору міжнародного публічного права в цих договорах вітчизняними дослідниками майже не проводилась, чого не можна сказати про представників іноземних наукових шкіл (О.Н. Романова, О.А. Махмудова, Т.Н. Нешатаєва).

Метою статті є з'ясування правової природи та спрямованості впливу регіональних публічних порядків на "застереження про публічний порядок" в договорах про міжнародну правову допомогу.

Активний розвиток багатостороннього міжнародно-правового співробітництва вирішальним чином впливає на національні правові порядки, в тому числі, уніфікує їх у межах певних регіонів. Цей факт має вирішальне значення для розуміння змісту так званого застереження про публічний порядок в договорах про правову допомогу у цивільних справах. Справа в тому, що дане застереження традиційно "прив'язане" в міжнародних договорах України до національного правового порядку, а відтак і до національного публічного порядку. Це стосується як тих міжнародних договорів, щодо яких відбулося правонаступництво України, так і тих, які були укладені після 1991 року (хоча Україна і не наполягала на внесенні норми про захист публічного порядку до міжнародних договорів колишнього СРСР, щодо яких здійснила правонаступництво). Так, у ст. 16 Договору про взаємне надання правової допомоги між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Іракської Республікою 1973 зазначено, що у виконанні арбітражного

рішення може бути відмовлено, якщо "визнання та виконання рішення в цілому, на думку Договірної Сторони, на території якої воно повинно виконуватися, суперечить її публічному порядку"¹. У свою чергу, в Україно-Грецькій Угоді про правову допомогу у цивільних справах сказано: "Правова допомога не надається, якщо її надання може завдати шкоди ... публічному порядку ... запитуваної Договірної Сторони"². Це стосується і міжнародних договорів, в яких прямо не вказано на загрозу публічному порядку визначеної держави.

Виключно "національна" прив'язка публічного порядку обговорюється і в теорії права. "Публічний порядок, забезпечуючи стабільність конкретного суспільства, завжди є національним за своєю суттю. Відповідний "міжнародно-правовий" принцип буде користуватися захистом публічного порядку лише остільки, оскільки він закріплений в нормі національного права. Лише в тій мірі, в якій національне право приєдналося до відповідної концепції," – пише, наприклад, Д. Літвінський³. Відтак Д. Літвінський переводить питання в площину дискусії про переваги правового монізму чи правового дуалізму, не заперечуючи, з одного боку, існування міжнародного публічного порядку і заперечуючи, з іншого боку, співіснування або конвергенцію національного і міжнародного публічних порядків для цілей міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах. О.Н. Романова відносить загальновизнані принципи і норми міжнародного права до кола джерел публічного порядку. Але говорячи про зміст публічного порядку, вона включає ці норми міжнародного права до "фундаментальних положень внутрішнього права, що визначають зміст публічного порядку"⁴. У такому розумінні публічного порядку домінування концепції примату національного права більш, ніж очевидно.

Можна стверджувати, що і законодавство найчастіше побудовано на виключно національному розумінні публічного порядку. Можна зустріти навіть загальне твердження про те, що законодавство всіх країн побудовано на єдиній точці зору - в застосуванні іноземної правової норми може бути відмовлено, якщо наслідки її застосування не сумісні з публічним порядком даної держави⁵. Наприклад, відповідно до ч. 1 ст. 228 Цивільного кодексу України правочин вважається таким, що порушує публічний порядок, якщо він був спрямований на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним. Згідно зі змістом даної норми законодавець, визначаючи суть правочину, що порушує публічний порядок, лише називає окремі правопорушення та злочини, які вчиняються у формі правочину. Такі обмежені уявлення про зміст публічного порядку врешті викликають певні сумніви у галузевих юристів. Але і ці зауваження науковців зазвичай не виходять за межі "національного" розуміння⁶.

Однак, дійсність, як видається, створює більш складну конфігурацію і може бути побудована на елементах примату міжнародного права. В цьому сенсі більше наближеною до реалій сучасних міжнародно-правових відносин є, на нашу думку, ще одна точка зору. Вона полягає в тому, що "наближення одне до одного правових правил на тлі глобальної інтеграції викликає необхідність включення до внутрішнього законодавства не правових інститутів, що відображають внутрішні особливості, а норм, пов'язаних з захистом і розвитком прав людини, що сприймаються світовим товариством, захистом приватної власності, прав споживачів та ін.". А отже, застереження про публічний порядок "повинно відображати не внутрішні особливості і інтереси, а вимоги процесу

¹ Договір о взаимном оказании правовой помощи между Союзом Советских Социалистических Республик и Иракской Республикой, ст. 293 (принят 22 июня 1973). *Ведомости Верховного Совета СССР*, 19 (1976).

² Угода між Україною та Грецькою Республікою про правову допомогу в цивільних справах (2002). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/300_013> (2015, липень, 15).

³ Литвинский, Д. Еще раз к пониманию публичного порядка в российском МЧП. <http://zakon.ru/Blogs/eshhe_raz_k_ponimaniyu_publichnogo_poryadka_v_rossijskom_mchp/6291> (2015, липень, 16).

⁴ Романова, О.Н. (2011). Некоторые вопросы применения оговорки о публичном порядке как основания для отказа в признании и приведении в исполнение иностранных судебных решений. *Право в современном белорусском обществе*: сб. науч. тр. Нац. центр законодательства и правовых исслед. Республика Беларусь; Минск: Бизнесофсет, 6, 287-295

⁵ Гетьман-Павлова, И. (2011). *Международное частное право*. Учебник. 2-е изд. <<https://books.google.com.ua/books?id=VSeiAAAAQBAJ&pg=PT288&lpg=PT288&dq>> (2015, липень, 20)

⁶ Тріска, І.І., Левицька, В.В. Особливості визначення правочину таким, що порушує публічний порядок. <http://www.rusnauka.com/33_NIO_2009/Pravo/54976.doc.htm> (2015, липень, 16).

інтеграції"¹. У сучасному світі вже існують і продовжують виникати системи регіональних цінностей, які складаються в рамках деяких форм міжнародної інтеграції, що дозволяє врешті говорити про появу регіональних громадських порядків. З нашої точки зору це є ознакою виключно сучасного етапу в розвитку міжнародного права, і було зовсім не характерним для правопорядків міжнародних організацій. Однак поступово стає характерним. Тому способом створення "застереження про публічний порядок" може бути не тільки згадка про захист публічного порядку в самому договорі про правову допомогу. З'являються багатосторонні міжнародні договори, укладені в рамках міжнародних організацій, що містять пряму заборону укладати інші договори, що суперечать правопорядку, встановленому такими договорами. Зокрема, це стосується застережень у багатосторонніх договорах про правову допомогу. Але найбільш дієвим способом міжнародно-правового захисту регіонального правопорядку у випадках надання міжнародної правової допомоги слід вважати, з нашої точки зору, спеціальну згадку про це в тексті міжнародного договору, що створює цей правопорядок. Зупинимося на двох прикладах, що мають відношення до України.

Найбільш очевидним і юридично захищеним є сьогодні публічний порядок Європейського Союзу. Ще 15 липня 1964 Суд ЄС у результаті розгляду справи *Costa* дійшов висновку про те, що "Договір про Європейське Економічне Співтовариство, на відміну від звичайних міжнародних договорів, створив власний правопорядок, який зі вступом договору в силу, увійшов у правопорядки держав-членів і їх суди зобов'язані його застосовувати"². В результаті, у міжнародно-правовій доктрині виникло стійке уявлення про існування європейського правового порядку, який став предметом серйозних правових досліджень³.

Однак, Європейський Союз не є єдиним з існуючих у світі "володарів" регіонального міжнародного правопорядку, хоча і є одним з перших таких. В останні десятиліття в Європі відбувалося становлення ще одного - правопорядку Ради Європи. Поява регіональних правопорядків, що існують одночасно з міжнародним універсальним і національними правопорядками відносно недавнє явище. Відповідно, і завдання їх захисту може бути відображене в тій чи іншій мірі в договорах про правову допомогу у цивільних справах. Але основна складність полягає в тому, якою мірою три системи цінностей - національних, міжнародних і регіональних можуть бути одночасно захищеними у разі визнання державою принаймні двох із зазначених систем цінностей?

З нашої точки зору, відповідь на дане питання знаходиться в площині тієї доктрини співвідношення міжнародного та національного права, яку визнають у державі і яка в ньому панує. Наприклад, якщо Україна визнає цінності Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, то вона визнає і публічний порядок, створюваний цією Конвенцією. Це, у свою чергу, автоматично об'єднує національний (український) публічний порядок з регіональним (конвенційним) публічним порядком. Це також означає, що захищаючи власний публічний порядок України буде одночасно захищати і публічний порядок, створений Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. При цьому контроль за дотриманням цього тепер вже загального публічного порядку здійснюють не лише національні суди, а і міжнародний орган – Європейський суд з прав людини. Причому саме він остаточно оцінює відповідність національного публічного порядку вимогам конвенційного.

Серед регіональних міжнародних публічних порядків особливе місце займають автономні правопорядки, тобто ті правопорядки, які формують в рамках міжнародно-правових зобов'язань власний юридичний понятійний апарат і його згодом захищають. Цікавим з цієї точки зору є рішення 1961 року Європейської комісії з прав людини у справі *Austria v Italia*: "Приймаючи цю Конвенцію Держави не ставлять за мету встановлення взаємних прав та обов'язків, необхідних для переслідування відповідних національних інтересів, натомість намагаються реалізувати цілі та ідеали Ради Європи, проголошених в Статуті (Раді Європи – І.Є.) і встановити публічний порядок, спільний для вільних демократій Ради Європи, для збереження спільного спадку політичних, ідеологічних традицій, свободи і верховенства права"⁴. Отже, мета встановлення єдиного, спільного

¹ Махмудова, О.А. Принцип оговорки о публичном порядке (на примере Азербайджана и Турции). <education.law-books.ru/shop/5.../5-9-10-18.doc> (2015, липень, 20).

² *Flaminio Costa v E.N.E.L.* (Judgment of the Court) 15 July 1964. <[http://eur-lex.europa.eu/legal-content/ EN/TXT/?uri=CELEX:61964CJ0006](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61964CJ0006)> (2015, липень, 16).

³ Erasmus (2007). *Law Review. European Ordre Public. volume 1, 1*, 81.

⁴ *Austria v Italia*. Council of Europe. European Commission of Human Rights. Decision of the Commission.

публічного порядку в правовому просторі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод є не доктринальною, а нормативно-правовою. Це виключає, на нашу думку, відмову держав-учасниць Конвенції від визнання цієї мети в якості юридично зобов'язуючої або надання їй виключно політичного змісту. Це означає, також, підпорядкування всього національного законодавства будь-якої держави-учасниці змісту публічного порядку, побудованого на ґрунті Конвенції. Таким чином, це означає, одночасно, суттєву відмінність участі держави в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від участі в переважній більшості інших міжнародних договорів, які не висувають вимоги побудови заснованого на їхніх положеннях міжнародного публічного порядку, а тим більше, не вимагають його пріоритету над національним публічним порядком. В подальшому Європейський Суд з прав людини неодноразово повертався до концепції конвенційного публічного порядку.

Побудова публічного порядку на основі зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод включає цілу низку повноважень Європейського суду з прав людини. Одним з основоположних принципів діяльності Європейського суду з прав людини є принцип автономного тлумачення. Сутність принципу полягає в наданні йому права формувати власний понятійний апарат в правовому просторі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. Це право виглядає беззаперечним, в іншому випадку зникає можливість єдиного застосування норм Конвенції в усіх державах-учасниках. Його поява була пов'язана саме з існуванням в державах-учасниках Європейської конвенції з прав людини різного тлумачення цілої низки правових понять, що містяться у Конвенції. У результаті Європейський суд з прав людини почав заповнювати ці прогалини. Зокрема, у справі *König v. Germany* (1978 р) визначив, чи відносяться права заявника до таких, що мають характер цивільно-правових. В подальшому, в результаті тривалої інтерпретації Судом положень Конвенції була сформована ціла система автономних понять. У його рішеннях можна знайти специфічні визначення таких термінів, як "цивільний" (civil), "кримінальний" (criminal), "звинувачення" (charge), "особисте життя" (private life), "сімейне життя" (family life), "житло" (home), "кореспонденція" (correspon-dence), "майно" (property), закон (law) і так далі. Більше того, концепція автономного тлумачення взагалі виключає можливість розв'язання правової колізії між автономним тлумаченням Європейського суду з прав людини і національним законодавством або національним правом на користь останнього. Одна з подібних колізій була розв'язана в рішенні по справі *Keegan v. Ireland*. В ньому Європейський суд про прав людини, наприклад, визначив, що при встановленні факту наявності сімейних відносин його в більшій мірі буде цікавити якраз їх фактична наявність, а не те "чи формально визнаються вони правовою системою відповідної держави"¹. Це тлумачення Суду очевидно має зачення для надання міжнародної правової допомоги в сімейних справах на підставі відповідних міжнародних договорів.

За словами Дж. МакБрайда, відомого дослідника практики Європейського суду з прав людини: "Суд вже давно підтвердив, що концепції, які містяться в ній (Конвенції - І.Є.), слід розглядати як такі, що мають автономне значення, внаслідок чого зобов'язання в її рамках в цілому виявляються більшими, ніж це могло здаватися на перший погляд"². Це повною мірою стосується цивільно-правової сфери, де власне і відбувається застосування договорів про міжнародну правову допомогу у цивільних справах. І в цьому наукова доктрина єдина. Зокрема, Р.А. Майданик стверджує, що на сучасне розуміння цивільних правовідносин практика Європейського суду з прав людини впливає в тому сенсі, що Суд тлумачить поняття "цивільне право" розширено, ототожнюючи його з терміном "приватне право"³. З такою оцінкою погоджуються О.Д. Святоцький, Т.Г. Захарченко, С.Ф. Сафулько коли підтверджують неминучість тлумачення цілого ряду цивільно-правових понять на основі не українського права, а міжнародного. Наприклад, стосовно до терміну "майно" його значення в розумінні Європейського суду з прав людини "може відрізнятись від того,

788/60. <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115598>> (2015, липень, 25).

¹ *Keegan v. Ireland*, no. 16969/90 Judgment, Strasbourg, 26 May 1994. <[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881#{\"itemid\":\[\"001-57881\"\]}>](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881#{\) (2015, липень, 10).

² МакБрайд, Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини <<http://www.judges.org.ua/article/seminar21-1.htm>> (2015, липень, 28).

³ Майданик, Р.А. (2012). Цивільне право. Загальна частина. Вступ в цивільне право.

<http://pidruchniki.com/1228112846518/pravo/ukrayinske_privatne_pravo_tlumachennya_privatnogo_tsivilnogo_prava_yevropeyskim_sudom_prav_lyudini> (2015, липень, 20).

яка зазвичай застосовується у внутрішньому (національному) праві ... Воно не залежить від класифікації в національному праві"¹.

На підставі викладеного можна зробити висновок, що має бути уточнено поширене твердження про те, що "застереження про публічний порядок" в договорах про міжнародну правову допомогу спрямовано виключно на захист національного публічного порядку держави-учасниці, оскільки дійсність створює більш складну конфігурацію. Дійсність може бути побудована на елементах примату міжнародного права. Тому це "застереження" досить часто спрямовано на захист не лише національного, а і відповідного міжнародного публічного порядку, яким національний, в свою чергу, може бути охоплений.

Таким чином, розуміння та наповнення змісту "застереження про публічний порядок" в договорах про правову допомогу в цивільних справах в значній мірі може залежати від участі держави в інших міжнародних договорах або міждержавних союзах, коли такі договори або союзи утворюють власті міжнародні публічні порядки. Про це може бути зазначено в самому міжнародному договорі, або в рішенні уповноваженого міжнародного органу, визначеного договором.

Автономні міжнародні регіональні публічні порядки (наприклад, публічний порядок Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, 1950 р.) ґрунтуються на необхідності збереження цінностей, спільних для держав-учасниць. Це може бути пов'язано зі створенням єдиного правового простору і єдиного правового понятійного апарату. Вступ держави в міжнародний договір, що передбачає можливість автономного тлумачення його норм спеціально створеним міжнародним органом (таким, наприклад, як Європейський суд з прав людини), ставить публічний порядок у державі в безсумнівну залежність від таких тлумачень. Таким чином, цей автономний понятійний апарат має бути врахованим під час надання міжнародної правової допомоги за відповідними міжнародними договорами.

В разі необхідності захисту національних публічних порядків слід мати на увазі, що "застереження про публічний порядок" може мати ширший зміст, ніж власне національне право, і включати міжнародно-правові зобов'язання держави, що мають імперативний характер. В даному випадку згадка про "публічний порядок держави" в міжнародному договорі має, очевидно, узагальнюючий характер. Насправді, "застереження" має більш складний зміст, яке передбачає одночасно національний і складну сукупність міжнародних правопорядків.

References

1. Get'man-Pavlova, I. (2011). *Mezhdunarodnoe chastnoe pravo. Uchebnik. 2-e izd.* <<https://books.google.com.ua/books?id=VSeiAAAAQBAJ&pg=PT288&lpg=PT288&dq=>> (2015, lipen', 20).
2. Dogovor o vzaimnom okazanii pravovoj pomoshchi mezhdru Sojuzom Sovetskikh Socialisticheskikh Respublik i Irakskoj Respublikoj, st. 293 (prinjat 22 ijunja 1973). *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR, 19 (1976).*
3. Litvinskij, D. Eshche raz k ponimaniju publichnogo porjadka v rossijskom MCHP. <http://zakon.ru/Blogs/eshhe_raz_k_ponimaniyu_publichnogo_poryadka_v_rossijskom_mchp/6291> (2015, lipen', 16).
4. Majdanik, R. A. (2012). *Civil'ne pravo. Zagal'na chastina. Vstup v civil'ne pravo.* <http://pidruchniki.com/1228112846518/pravo/ukrayinske_privatne_pravo_tlumachennya_privatnogo_tsivilnogo_pra_va_yevropeyskim_sudom_prav_lyudini> (2015, lipen', 20).
5. Makbrajd, Dzh. Principi, shcho viznachajut' tlumachennja ta zastosuvannja Yevropejs'koi konvencii z prav ljudini <<http://www.judges.org.ua/article/seminar21-1.htm>> (2015, lipen', 28).
6. Makhmudova, O. A. Princip ogovorki o publichnom porjadke (na primere Azerbajdzhana i Turcii). <education.law-books.ru/shop/5.../5-9-10-18.doc> (2015, lipen', 20).
7. Romanova, O. N. (2011). Nekotorye voprosy primenenija ogovorki o publichnom porjadke kak osnovanija dlja otkaza v priznanii i privedenii v ispolnenie inostrannykh sudebnykh reshenij. *Pravo v sovremennom belorusskom obshchestve: sb. nauch. tr. Nac. centr zakonodatel'stva i pravovykh issled. Respublika Belarus'; Minsk: Biznesofset, 6, 287-295*
8. Svjatoc'kij, O. D., Zakharchenko, T. G., Saful'ko, S. F. (2008). *Enciklopedichnij dovidnik majbut'nogo advokata.* Kiiv: Vidavnicij Dim In Jure. <<http://radnuk.info/posibnuk/advokatyr/470-dovidnuk/8276-315-----html>> (2015, lipen', 10).
9. Triska, I. I., Levic'ka, V. V. Osoblivosti viznachennja pravochinu takim, shcho porushue publichnij porjadok. <http://www.rusnauka.com/33_NIO_2009/Pravo/54976.doc.htm> (2015, lipen', 16).

¹ Святоцький, О.Д., Захарченко, Т.Г., Сафулько, С.Ф. (2008). *Енциклопедичний довідник майбутнього адвоката.* Київ: Видавничий Дім Ін Юре. <<http://radnuk.info/posibnuk/advokatyr/470-dovidnuk/8276-315-----html>> (2015, липень, 10).

10. Uгода mizh Ukrainoju ta Grec'koju Respublikoju pro pravovu dopomogu v civil'nikh spravakh (2002). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/300_013> (2015, lipen', 15).
11. *Austria v Italia*. Council of Europe. European Commission of Human Rights. Decision of the Commission. 788/60. <<http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115598>> (2015, lipen', 25).
12. Erasmus (2007). *Law Review. Euripean Ordre Public, volume 1, 1*, 81.
13. *Flaminio Costa v E.N.E.L.* (Judgment of the Court) 15 July 1964. <<http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:61964CJ0006>> (2015, lipen', 16).
14. *Keegan v. Ireland*, no. 16969/90 Judgment, Strasbourg, 26 May 1994. <[http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881#{\"itemid\":\[\"001-57881\"\]}>](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881#{\) (2015, lipen', 10).

Тетяна Стрибко

*Чернівецький юридичний інститут Національного університету
«Одеська юридична академія», Україна*

МІЖНАРОДНИЙ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ДОГОВІР В УКРАЇНІ: СУТНІСТЬ ТА ВИДИ

Tetiana Strybko

Chernivtsi Law Institute of National University "Odesa Law Academy", Ukraine

INTERNATIONAL REGULATORY TREATY IN UKRAINE: ESSENCE AND TYPES

Interstate relations existed since the ancient times. They evolved with development of humanity from one historical type of a state to another and nowadays received comprehensive character, covering all states and almost all parts of human activity. Economic, political, cultural relations between people brought contracts to life, gave them certain content inherent in every era, as character of international treaties eventually is defined by objective regularities which are a basis of development of this or that historical era. L. Komarovskiy noted, that international contracts are very different in details, bring into an era certain character, which sets its stamp in international legal relations of this era.

The most important stages in the history of statebuilding of world countries were as steps in development of international relations and other communications. If to remember the first monuments of domestic written right, it were contracts of the international character, aiming to organize legal relations on the international scene, so were respectively concluded with foreign states. Contracts with Greeks and Germans, later between Grand Duchy of Lithuania and the Livonian order, with the republics of Pskov and Novgorod can serve as example.

In the same time contracts of feudal princes emerged among themselves, generally economic and political contents took place. But, especially rapid development of international treaties was gained in the times of bourgeois era when the uniform world market was created, and formed a material basis for various communications between states.

So, international treaty is an agreement between states or other subjects of international law. The law of international treaties represents set of international legal norms defining an order of conclusion, conditions of validity, action and termination of international treaties. It is one of the major institutes and sources of international law.

Key words: international treaty, regulatory treaty, international regulatory treaty.

Одним із основних та невід'ємних елементів, як системи права, так і суспільних відносин є нормативно-правовий договір як правовий інститут та джерело права, що виступає опосередковуючою ланкою між суб'єктами правовідносин. Разом з тим наука, зазвичай, вивчає та розглядає договір тільки в межах окремо взятої галузі права. Виходячи з цього, вважаємо, за необхідне дослідити міжнародний нормативно-правовий договір як загальну конструкцію правової системи. Ця тема є досить актуальною, тим паче у зв'язку із зростаючим значенням міжнародного договору, як регулятора суспільних відносин.

На теперішній час, у науковій літературі існують різні точки зору щодо сучасного розуміння міжнародного договору серед українських та російських вчених, таких, як: С.С. Алексєєв, А.В. Бухалов І.В. Лексин, Ф.Ф. Мартенс, О.О. Мясін, О.В. Ширабон, Ю.О. Тихомиров, М.М. Антонович, М.О. Баймуратов, Д.О. Булгакова, М.В. Буроменський, В.Н. Денисов, Н.М. Пархоменко та ін.

Міжнародний нормативно-правовий договір є договір, одним із суб'єктів якого завжди є держава чи її орган влади.

Міждержавні відносини існували з стародавніх часів, так, як вважає Н.М. Пархоменко, вони еволюціонували з розвитком людства від одного історичного типу держави до іншого, і в наші дні

прийняли всеоб'ємний характер, охоплюючи всі держави та майже всі сторони людської діяльності¹.

Найважливіші етапи в історії державотворення країн світу були сходінками в розвитку міжнародних відносин та інших зв'язків. Так, найстаршим міжнародним договором – джерелом міжнародного права, В.С. Сергєєв називає договір єгипетського фараона Рамсеса II з хетським царем Хатушілем III, укладений у 1278 р. до Р.Х.² (на п'ять століть пізніше Законів Хамурапі). Як вважав П.П. Музиченко, що міжнародними договорами серед джерел східнослов'янського права хронологічно першими можна назвати договори Русі з Візантією 907, 911, 245 і 971 рр., хоча інколи вчені згадують і про більш ранні договори, які не збереглися: 865 р. (у договорах князя Олега) і 873–874 рр. (у працях імператора Костянтина Порфирородного)³.

Н.М. Пархоменко пише, що якщо згадати перші пам'ятки вітчизняного писаного права, то це були договори міжнародного характеру – так звані законодавчі пам'ятки, що мали за мету впорядкувати правові відносини на міжнародній арені, тому відповідно були укладені з іноземними державами. Прикладом можуть бути договори з греками та німцями, пізніше між Великим князівством Литовським та Лівонськими орденами, з республіками Псковською та Новгородською тощо.

Стосовно міжнародних договорів І. Г. Оборотов в своєму дисертаційному дослідженні «Темпоральні характеристики права» відмічає, що значною подією у формуванні системи міжнародних відносин слід вважати Вестфальський мирний договір, який був підписаний у 1648 році та став початковим етапом формування цієї системи⁴.

Так, С. С. Алексєєв зазначає, що у міжнародному праві договори «...неминує виступають зовнішнім вираженням, зовнішньою юридичною формою всіх міжнародних (міждержавних) відносин, найбільш діючою, зручною формою впорядкування міжнародних відносин. Із цього випливає, що договір у міжнародному праві виступає, як регулятор тільки міжнародних відносин і тільки переважно між державами. При цьому, міжнародний договір виступає своєрідним різновидом нормативно-правового договору, що є, у свою чергу, джерелом права...»⁵.

Ю. А. Тихомиров вважає міжнародний договір угодою між державами як суб'єктами міжнародного права. Він охоплює такі види, як угода, договір, пакт, конвенція, декларація, протокол⁶.

Такі українські вчені, як М. О. Баймуратов та М. Ю. Черкес вважають, що міжнародний договір являє собою сукупність правових норм, що регулюють відносини держав та інших суб'єктів міжнародного права з приводу укладання договору, його дії, зміни і припинення⁷.

М. В. Буроменський пише, що міжнародні договори – одна з найбільш поширених у наш час форм закріплення взаємних міжнародних прав і обов'язків. Міжнародні договори є зазвичай джерелом зобов'язань тільки для суб'єктів міжнародного права, що беруть у них участь⁸.

Г. Пашкова дає своє визначення міжнародному договору України. Вона зазначає, що міжнародний договір України – джерело конституційного права України – угода між Українською державою, яка виступає посередником волі Українського народу та державами, міжнародними організаціями й іншими суб'єктами міжнародного права, що регулює відносини між ними та породжує взаємні права та обов'язки щодо предмету конституційно-правового регулювання, насамперед щодо прав і свобод людини і громадянина⁹.

Отже, виходячи з вищезазначених визначень поняття «міжнародний договір», можна зробити висновок, що кожен з вчених, хоча й дає своє визначення даному поняттю, однак по суті ці визначення дуже схожі один на одного.

Стосовно законодавчого закріплення визначення поняття «міжнародний договір», то схоже

¹ Пархоменко, Н.М. (1998). *Договір у системі права України*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ.

² Потємкин, В.П. (1941). *История дипломатии. Т. 1*. Москва: ОГИЗ.

³ Музиченко, П.П. (1997). *Історія держави і права України*: у 2 ч. Одеса: Астропринт.

⁴ Оборотов, І.Г. (2008). *Темпоральні характеристики права*: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса.

⁵ Алексєєв, С.С. (1999). *Социальная ценность права в современном обществе*. Москва: Инфра-М.

⁶ Тихомиров, Ю.А. (1995). *Публичное право*. Москва: Изд-во: БЭК.

⁷ Баймуратов, М.О. (2008). *Міжнародне публічне право*: учебник. Харьков: Одіссей.

⁸ Буроменський, М.В., Кудас, І.Б., Маєвська, А.А., Семенов, Б.С., Стешенко, В.С. та ін. (2006).

Міжнародне право: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер.

⁹ Пашкова, Г. (2012). Міжнародний договір як джерело конституційного права України. *Юридичний журнал: Аналіт. матеріали. Коментарі. Судова практика*.

визначення на ті, що були зазначені вище, міститься і у Віденських конвенціях про право міжнародних договорів 1969 і 1986 рр. Відповідно до їхніх положень, міжнародні договори – це міжнародні угоди, укладені між державами у письмовій формі, які регулюються міжнародним правом, незалежно від того, чи викладена така угода в одному, чи у двох або декількох документах, а також незалежно від їх конкретного найменування.

Так, в ст. 9 Конституції України зазначається: «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України»¹.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює міжнародні договори України є Закон України «Про міжнародні договори України», який закріплює: 1) певні визначення понять, що стосуються таких договорів (поняття «міжнародний договір України», «укладення міжнародного договору України», «повноваження», «підписання», ратифікація», «заява», «застереження» та ін.) їх види; 2) порядок укладення міжнародних договорів України, який включає в себе: пропозиції щодо укладення, рішення про проведення переговорів і про підписання, повноваження на укладення, надання згоди України на обов'язковість для неї договору, ратифікація, заяви та застереження України до міжнародних договорів, обмін ратифікаційними грамотами, затвердження договорів, приєднання до міжнародних договорів, набрання чинності міжнародними договорами України; 3) умови, порядок дотримання та виконання міжнародних договорів, нагляду за їх виконанням, заходи, що вживаються у разі порушення міжнародного договору України іншими його сторонами, положення про дію міжнародних договорів України на її території, про пролонгацію договору; 4) порядок оприлюднення, реєстрації та зберігання текстів міжнародних договорів України; 5) умови припинення та зупинення дії міжнародних договорів України, наслідки такого припинення та зупинення, положення про офіційні повідомлення про припинення або зупинення дії договорів, порядок інформування ВРУ стосовно міжнародних договорів; 6) порядок здійснення контролю за виконанням міжнародних договорів.

Визначення поняття «міжнародний договір» в Законі України «Про міжнародні договори України» повністю дублює таке визначення, яке надане у Віденській конвенції. Відповідно до вищезазначеної нами загальної класифікації міжнародних договорів та Закону України «Про міжнародні договори України»², вважаємо, що видами міжнародних нормативно-правових договорів України є: 1) за значенням: міждержавні (від імені України), міжурядові (від імені Уряду України) і міжвідомчі (від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів); 2) за назвою: договір, угода, конвенція, пакт, декларація, хартія, модельний закон тощо; 3) за суб'єктом укладання: укладається Президентом України або за його дорученням – від імені України; Кабінетом Міністрів України або за його дорученням – від імені Уряду України; міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади (служби, інспекції, фонди, адміністрації), державними органами – від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів; 4) за характером укладання: ті, що укладаються; ті, до яких України приєднуються; 5) за кількістю підписантів та осіб, що його укладають: двосторонні (більшість міжнародних договорів України), багатосторонні; 6) за своїм змістом та відповідно до Закону України «Про міжнародні договори України» (від імені України укладається (ст. 3): а) політичні, мирні, територіальні і такі, що стосуються державних кордонів, розмежування виключної (морської) економічної зони і континентального шельфу України; б) що стосуються прав, свобод та обов'язків людини і громадянина; в) про участь України в міждержавних союзах та інших міждержавних об'єднаннях (організаціях), системах колективної безпеки; г) про військову допомогу та направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав чи допуску підрозділів збройних сил іноземних держав на територію України, умови їх тимчасового перебування, включаючи терміни виведення, фінансово-економічні, екологічні та інші наслідки і компенсації; г) про використання території та природних ресурсів України; д) яким за згодою сторін надається міждержавний характер; е) з економічних, торговельних, податкових, науково-технічних, гуманітарних та інших питань, віднесених до відання суб'єкта укладення; є) міжвідомчі є

¹ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon.rada.gov.ua>>.

² Закон про міжнародні договори України 2004 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України України*. <<http://zakon4.rada.gov.ua>>.

міжнародні договори України з питань, що належать до повноважень міністерств, інших центральних органів виконавчої влади та державних колегіальних органів.

Міжнародний нормативно-правовий договір (далі, міжнародний договір) є особливим видом нормативно-правового договору, так як має за мету, відмінну рису, особливості, специфічний зміст, склад учасників, об'єкт, предмет, види, форму, мову, структуру, процедуру підписання, порядок набрання чинності, а також виконання та відповідальності за прийняття зобов'язань.

Загальною суттю міжнародного договору є домовленість сторін, яка досягається в наслідок поступок і взаємних визнань інтересів сторін, що домовляються, тобто компромісів. А його правову суть виражає згода, тобто узгодження волі суб'єктів міжнародного права. Метою договору є ті кінцеві результати, яких прагнуть досягти суб'єкти міжнародного права, укладаючи договір. Зазвичай вона закріплюється в преамбулі або в початкових статтях договору.

Відмінною рисою міжнародного договору є те, що, крім того, що він, є одним з основних джерел міжнародного права, одночасно завжди виступає джерелом права для інших галузей права залежно від предмета та методу правового регулювання. Особливістю такого договору, яка характеризує його специфіку, на наш погляд, є його найбільш яскраво виражена така ознака, як ознака узгодження волі. Домовленість сторін по договору утворюється в результаті їх волі. Ці волі є взаємозалежними та не допускають їхньої односторонньої зміни.

Щодо сторін договірної процедури щодо укладання міжнародного нормативно-правового договору, то в міжнародній практиці закріплено такі поняття: «держава, що бере участь в переговорах», «організація, що бере участь в переговорах», «договірна держава», «договірна організація», «учасник», «третя держава», «третя організація». Визначення цим поняттям надають статті 1 Віденських конвенцій 1969 р. та 1986 р. Так, конвенції визначають, що держава, яка бере участь в переговорах, означає державу, яка брала участь у складанні і ухваленні тексту договору. Договірна держава – це держава, що погодилася на обов'язковість для неї договору, незалежно від того, чи набрав договір чинності чи ні. Учасник означає державу, яка погодилася на обов'язковість для неї договору і для якої договір набрав чинності. Третя держава – це держава, що не є учасником договору. Аналогічні визначення стосовно міжнародної організації містяться у ст. 1 Віденської конвенції 1986 р.

Все, про що суб'єкти міжнародного права домовляються між собою, являє об'єкт чи предмет міжнародного договору. Об'єктом договору є: міжнародні відносини, врегульовані нормами, що містяться в ньому; міжнародні та внутрішні питання, рішення по яких виражає загальний інтерес учасників договору. Суб'єкти міжнародного права, виходячи зі своїх взаємних інтересів, мають право вибрати конкретний об'єкт договору. Найчастіше об'єкт договору можна «вивести» з його найменування. Хоча існує звичаєва і договірна міжнародно-правова норма, відповідно до якої відносини, що входять у виняткову компетенцію держави, не повинні бути об'єктом міжнародного договору.

Слід відмітити, що кожен міжнародний договір, незалежно від того, до якого виду його можна віднести, маючи загальні ознаки, що притаманні цьому виду, є індивідуальний, тобто не схожий на інший міжнародний договір, так як міжнародні нормативно-правові договори досить різноманітні по своєму змісту та сутті та можуть стосуватися та присвячуватися питанням військового та політичного співробітництва, співробітництва в галузі захисту навколишнього середовища, охорони здоров'я та ін., питанням колективної безпеки, війни та миру, захисту прав людини та громадянина, правової допомоги, забезпечення демократичних інститутів і правової держави, волі суспільних об'єднань, а також економічним та фінансовим зв'язкам тощо.

Засоби та методи за допомогою яких узгодження волі суб'єктів міжнародного права набуває характеру яскраво вираженої угоди, складають форму договору. Форма конкретного договору залежить від згоди сторін. Вона не впливає на обов'язкову силу договору та його дійсність. Але, не кожна угода між суб'єктами міжнародного права є міжнародним договором. Воля суб'єктів повинна бути виражена зовні. Це словесне формулювання та визначення, розміщення, співвідношення та роль різних частин договору, його структура та назва (найменування). Загальнообов'язкової форми міжнародного договору немає.

Як зазначає Г. І. Тункін, аналіз міжнародної практики показує, що за результатами узгодження волі згода на обов'язковість міжнародного нормативно-правового договору може бути виражена в таких формах, як: 1) підписання; 2) обмін документами, що утворюють договір – використання договору в спрощеній формі. Такі документи, що обмінюються, вміщують у собі ідентичний,

заздалегідь узгоджений зміст. Домовленість, яка досягається цим обміном, вступає в силу в момент обміну документами. Крім того, такі документи можуть містити у собі проект передбачуваної угоди. При отриманні стороною у відповідь згоду, угода вважається укладеною; 3) шляхом ратифікації – шляхом видання компетентним органом держави акту; 4) прийняття; 5) затвердження; 6) приєднання – сторони, як правило, не мають змоги змінити установлені в договорі норми права, а можуть лише приєднатися до учасників, що його підписали, ставши рівноправною стороною в договорі. Таке приєднання оформлюється через повідомлення про приєднання, в якому, інколи, може вказуватися умова приєднання – необхідність ратифікації договору. В більшості випадках, сформована світова практика йде по такому шляху приєднання: якщо заява про приєднання свідчить про намір сторони (в особі, наприклад, уряду) приєднатися і якщо приєднання не включає обов'язок про подальшу ратифікацію, то таке приєднання є остаточним тільки відповідно до заяви, а депозитарій повідомляє про нього іншим учасникам. Зазначений шлях приєднання вибирається на розсуд сторін. Сторони нерідко включають у договори особливий порядок щодо приєднання до договору, будь-яким іншим способом, про який домовилися сторони¹.

На наш погляд, зазначені вище способи висновку міжнародних нормативно-правових договорів можна вважати типовими, тобто сторони мають право визначати будь-який інший спосіб за згодою, а використовувати ці способи для визнання обов'язковості нормативно-правових договорів можуть не тільки держави, але й міжнародні організації.

Отже, міжнародний договір є перш за все угодою між державами, як суб'єктами міжнародного права, тобто міжнародний нормативно-правовий договір України є договір, який укладає Україна як держава від імені народу з іншою державою або міжнародною організацією, або укладає орган влади України з іншою державою або її органом влади чи з міжнародною організацією. Тобто такий договір виражає волевиявлення всіх його сторін – так звану державну волю, так як при укладанні договору держави і міжнародні організації діють через свої органи влади, а вони в свою чергу через своїх представників або уповноважених осіб, які виражають волю державних органів.

Слід відмітити, що в історії та в сучасності відомо багато міжнародних нормативно-правових договорів в усьому світі. Всі країни світу укладають міжнародні договори по різних питаннях. Не виключенням є й Україна. Так, відомо, що відповідно до даних Міністерства юстиції України станом на 1 червня 2015 року до Реєстру нормативно-правових актів включено 4120 багатосторонніх, міждержавних, міжурядових та міжвідомчих міжнародних договорів, що набрали чинності для України, з яких 1511 міжнародних договорів України міжвідомчого характеру включено до Реєстру та опубліковано в інформаційному бюлетені «Офіційний вісник України».

Отже, виходячи з вищезазначеного та проведеного аналізу сутності міжнародного нормативно-правового договору, можна зробити висновок:

особливість договірної процедури міжнародних нормативно-правових договорів полягає в тому, що такі договори мають певну процедуру укладання та виконання: пропозиції, переговори, рішення про укладання, підписання, приєднання, затвердження, прийняття, ратифікація, оприлюднення, реєстрація, переклад, зберігання договору;

міжнародний нормативно-правовий договір в Україні – це добровільна письмова процедурна домовленість сторін, однією з яких завжди є Україна чи її орган влади, з іншого боку – інша держава чи її орган влади або міжнародна організація, згоду на обов'язковість якої Україна надає в установлених законодавством формах, опубліковується, підтверджується нормативно-правовим актом та підлягає реєстрації, а також в результаті якої вирішуються політичні, територіальні, економічні, військові, культурні та інші питання.

References

1. Alekseev, S. S. (1999). *Social'naja cennost' prava v sovremennom obshchestve*. Moskva: Infra-M.
2. Bajmuratov, M. O. (2008). *Mizhnarodne publichne pravo: uchebnik*. Khar'kov: Odissej.
3. Buromens'kij, M. V., Kudas, I. B., Maievs'ka, A. A., Semenov, B. S., Steshenko, B. C. ta in. (2006). *Mizhnarodne pravo: navch. posibnik*. Kiiv: Jurinkom Inter.
4. *Zakon pro mizhnarodni dogovori Ukraini 2004* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon4.rada.gov.ua>>.
5. *Konstitucija Ukraini 1996* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon.rada.gov.ua>>.

¹ Тункин, Г.И. (2000). *Теория международного права*. Москва: Зерцало.

6. Muzichenko, P. P. (1997). *Istoriya derzhavi i prava Ukraini: u 2 ch.* Odesa: Astroprint.
7. Oborotov, I. G. (2008). *Temporal'ni kharakteristiki prava: dis...* kand. jurid. nauk: 12.00.01. Odesa.
8. Parkhomenko, N. M. (1998). *Dogovir u sistemi prava Ukraini: dis...* kand. jurid. nauk: 12.00.01. Kiiv.
9. Pashkova, G. (2012). Mizhnarodnij dogovir jak dzherelo konstitucijnogo prava Ukraini. *Juridichnij zhurnal: Analit. materialy. Komentari. Sudova praktika.*
10. Potjomkin, V. P. (1941). *Istoriya diplomatii. T. 1.* Moskva: OGIZ.
11. Tikhomirov, JU. A. (1995). *Publichnoe pravo.* Moskva: Izd-vo: BEHK.
12. Tunkin, G. I. (2000). *Teorija mezhdunarodnogo prava.* Moskva: Zercalo.

Вікторія Форманюк, к. ю. н.

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ДОГОВІРНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ПРИВАТНОГО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ, КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Viktoriia Formaniuk, PhD in law

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

CONTRACT LAW IN THE SYSTEM OF PRIVATE LAW OF THE EUROPEAN UNION AND THE EUROPEAN UNION COUNTRIES

An important direction for development of Ukraine's contract law is its adaptation to EU legislation. Economic integration requires adequate legal integration, including gradual approximation of legal support of commodity nature of property relations in Ukraine with the terms of the EU internal market, legal framework and the principles that operate within this market, to achieve unity with the rules of EU law and, eventually, harmonization and unification in some areas. This applies primarily to contract law. At present, in Europe performed fairly intensive work on preparing of the single European civil code, which can become a climax unification of one of the most important branches of legislation. To some this will serve as a precondition for unification of contract law which is based on a comparative analysis of legal systems of the EU and other countries. But for Ukraine's entry into the EU legal space, particularly in the area of contract law must be carried out extensive work on updating the array of legal acts in the areas of civil and commercial law, as well as contractual and litigation concerning the application of this legislation.

Key words: contract law, private law, EU, Ukraine, adaptation to EU legislation.

До нинішнього часу розвиток законодавства ЄС у галузі договірного права полягало, в основному, у виданні актів у формі директив з окремих питань і окремим типам договорів, які мають значний вплив на реалізацію принципів внутрішнього ринку. Так, протягом останніх двадцяти років було прийнято низку директив щодо договорів із споживачами, договорів страхування, ліцензійних договорів, договорів франчайзингу та ін.

Однак, враховуючи, з одного боку, ступінь розвитку інтеграційних процесів і, з іншого боку, глибокі відмінності в основоположних принципах і традиціях договірного права різних держав - членів ЄС, достатність подібних заходів на нинішньому етапі викликає великі сумніви. Нормальне функціонування внутрішнього ринку може бути значною мірою ускладнено проблемами, пов'язаними з укладенням, тлумаченням та виконанням договорів з іноземним елементом.

Слід врахувати те, що єдине договірне право ЄС як і раніше знаходиться в початковій стадії свого розвитку, однак логіка інтеграційних процесів неминуче призведе до створення наднаціональних нормативних актів, з яких по цеглинці може бути складається будівля єдиного Цивільного кодексу ЄС.

В даний час в Європейському Союзі проходить процес формування і становлення системи приватного права, що розвивається під впливом об'єктивних інтеграційних процесів в Європі. Це визнає ряд вітчизняних і зарубіжних фахівців, наприклад, М.М. Богуславський, Л.В. Бойцова, В.В. Бойцова¹, Ю. Базедов², П.-К. Мюллер-Графф, А. Транк, О. Ландо, У. Дробніг, Ж. Сміта, К. Цвайгерт, Х. Кетц³ та ін.

¹ Бойцова, Л.В., Бойцова, В.В. (2002). Европейское право как упорядоченная система правовых норм. *Юридический мир*, 6, 40-42.

² Базедов, Ю. (2000). Возрождение процесса унификации права: европейское договорное право и его элементы. *Государство и право*, 2, 65-76.

³ Цвайгерт, К., Кетц, Х. (1993). Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 томах. Москва: Междунар. отношения, 338.

Оскільки співвідношення і розмежування приватного та публічного права завжди уявлялося непростою проблемою, в українській і зарубіжній правовій науці склалися суперечливі погляди на питання про існування приватного права Європейського Союзу. Слід зазначити, що вирішення цього спору безпосередньо залежить від точного визначення природи Європейського Союзу та його права.

Ряд авторів, наприклад, Ю.М. Юмашев, МЛ. Костенко, Н.В. Лавренова, П.І. Тункін, Г.В. Ігнатенко, О.І. Тиунов, В.П. Бірюков, Р.А. Мюллерсон, Е.М. Аметистів, С. В. Черниченко і деякі інші, розглядають Європейські співтовариства, як міжнародну організацію, що володіє власним інтеграційним механізмом і має органи з певними елементами над національності. У даному контексті право Європейського Союзу розуміється як складова частина міжнародного (публічного) права, а існування приватного права Європейського Союзу категорично заперечується¹.

Інші вчені, наприклад, Б.Н. Топорнін, В.В. Безбах, А.Я. Капустін, В.К. Пучинський, Л.В. Бойцова, В.В. Бойцова, Д. Ласок, Дж. В. Брідж, Т.К. Хартлі², відносять ЄС до правового інституту *sui generis*, який, на їхню думку, не можна охарактеризувати в традиційних категоріях державного або міжнародного права. На підкріплення такої позиції вони посилаються на рішення Європейського Суду справедливості у справах *Van Gend en Loos* від 05.02.1963 р і *Costa v. ENEL* від 15.03.1964 р, які встановили, що «співтовариство створило новий міжнародний правовий порядок, на користь якого обмежили держави, хоча і в певних областях, свої суверенні права і суб'єктами яких є не лише держави-члени, але і їх піддані».

Вчені, які підтримують таку позицію вважають, що Європейський Союз поєднує в собі риси міждержавної (міжнародної) організації, федеральної держави, а також володіє деякими конфедеративними характеристиками. З цієї причини, наприклад, академік Б.М. Топорнін визначає Співтовариства і Європейський Союз як новий, незнайомий до цього тип міждержавного союзу.

Третя група вчених: Л.М. Ентін, С.Ю. Кашкін, М. Хіршлер, Б. Цимерман, визнає Європейський Союз державно-подібним інтеграційним об'єднанням, при цьому, вказуючи, що право Європейського Союзу являє собою особливу правову систему.

На думку С.Ю. Кашкіна, в своєму більш ніж піввіковому розвитку ЄС вже пройшов великий шлях від міжнародних організацій з досить вузькою і конкретною сферою діяльності (вугілля і сталь, атомна енергетика) до широкого економічного співробітництва і далі - до створення унікального, всеосяжного інтеграційного, більшою мірою державно-подібного міжнародного об'єднання з елементами над національності і з майже універсальною компетенцією Європейського Союзу³.

Загальним в думці фахівців другої і третьої виділених нами груп є те, що вони визнають існування приватного права Європейського Союзу, наприклад, Л.В. Бойцова і В.В. Бойцова вказують, що «в системі європейського права поступово розвивається структурна диференціація, відбувається формування власних галузей та інститутів: адміністративного права, авторського, акціонерного, патентного, комерційного, картельного, права конкуренції, права договорів, права страхування ... і т.д.»⁴.

Професор С.Ю. Кашкін також підкреслює, що «право Європейського Союзу має комплексний об'єкт правового регулювання. Воно регламентує різноманітні суспільні відносини і вже в якості системи права підрозділяється на різні галузі та інститути, як приватно-, так і публічно-правові».

Крім того, багато європейських вчених міжнародників і цивілістів, наприклад, О. Ландо, Х. Біл, Ж. Сміт, П.-К. Мюллер-Графф, А. Транк, У. Дробніг, Л. Олсен, Е. Гондіус, К. Прінс, А.С. Харткамп, М.В. Хесселінк, Ю. Базедов⁵, К. Цвайгерт, Х. Кетц та ін., не розглядаючи природи Європейського Союзу та його права, констатують існування вже достатньо сформованої системи європейського приватного права.

Виходячи з вищевикладених теоретичних концепцій, ми дотримуємось точки зору, що

¹ Юмашев, Ю.М. (1989). *Международно-правовые формы внешнеэкономических связей ЕЭС*. Москва: Наука, 112.

² Хартли, Т.К. (1998). *Основы права Европейского сообщества*. Москва: Закон и право, 297.

³ Кашкин, С.Ю. (2003). *Право Европейского Союза: Учебник для вузов*. Москва: Юрист, 380.

⁴ Бойцова, Л.В., Бойцова, В.В. (2002). *Европейское право как упорядоченная система правовых норм*. *Юридический мир*, 6, 40-42.

⁵ Базедов, Ю. (2000). Возрождение процесса унификации права: европейское договорное право и его элементы. *Государство и право*, 2, 70-72.

система приватного права Європейського Союзу існує. Це обумовлено тим, що Європейський Союз розглядається нами як інтеграційне об'єднання державно-подібного типу, оскільки, по-перше, в даний час вже прийнятий офіційний проект Конституції Європейського Союзу, по-друге, введено громадянство Союзу, яким володіють громадяни держав-членів ЄС, засновані єдина валюта і єдиний Європейський центральний банк, по-третє, Європейський Союз має територію з спільним кордоном, загальним візовим і митним режимом, по-четверте, існує єдина система інститутів і органів Європейського Союзу, здатних породжувати юридичні наслідки для громадян, юридичних осіб і держав-членів.

Слід відзначити відсутність єдиного підходу до складу приватного права в українській і зарубіжній доктрині. Цей склад визначається не якимись абстрактними «світовими стандартами», а особливостями історичного та соціально-економічного розвитку конкретних країн, в яких, тим не менш, можна бачити і деякі спільні риси та закономірності.

Розподіл права на публічне та приватне є основоположною класифікацією норм і правових інститутів у країнах континентальної правової системи.

Так, традиційно в українській науці до приватного права відносять цивільне право, а також - хоча і не цілком - деякі інші підрозділи¹. На думку професора Е.А. Суханова, в цю систему, поряд з великими частинами цивільного права («загальною частиною», речовим правом, зобов'язальним правом, винятковими правами - «інтелектуальної» і «промислової» власності, спадковим правом), включаються також сімейне право, торгове (комерційне) право та міжнародне приватне право². З точки зору Т.В. Кашаніна, до складу приватного права входить сім підрозділів: цивільне право, спадкове право, сімейне право, авторське право, патентне право, трудове право, підприємницьке право з його «ядром» - корпоративним правом.

У ряді західноєвропейських країн (Німеччині, Франції, Іспанії, Португалії та ін.) приватне право традиційно поділяється на дві основні гілки: цивільне і торгове, що дозволяє говорити про дуалізм приватного права. При цьому торгове право охоплює регламентацію підприємницького обороту. Воно, отже, не є цілком «рівноправною», самостійною правовою галуззю по відношенню до цивільного права. Про це свідчить і такий факт, як відсутність в торговому праві розвиненої самостійної Загальної частини. Дуалізм приватного права в зазначених країнах відбився у прийнятті тут двох різних кодексів - цивільного і торгового, наприклад, у Франції - Цивільного кодексу 1804 р. і Торгового кодексу 1807 р. Але з іншого боку, слід відзначити появу останнім часом тенденції комерціалізації цивільного права, тобто посиленого впливу торгового права на цивільне. Не випадково деякі європейські країни (наприклад, Італія і Швейцарія) відмовилися від торгових кодексів, перейшовши на єдині цивільні кодекси, що регулюють майнові відносини в господарській області³.

В англійському праві розподіл права на публічне та приватне раніше був невідомий, але в даний час і в англо-саксонській правовій системі фактично проводиться таке розходження, у тому числі в силу процесу відомого зближення його з континентальним правопорядком. Проте в країнах «загального права» до сфери приватного права відносять не речові, зобов'язальні та виключні права, а такі вважаються самостійними частини, як, наприклад, «право компаній», «право власності», «договірне право», «право на відшкодування шкоди», «авторське право», «патентне право» та ін. Тому внутрішня система приватного права тут не збігається з континентальною⁴.

Що стосується Європейського Союзу, що включає в себе як країни з континентальною правовою системою, так і з англо-саксонською, то концепція приватного права, яка складається там в даний час, має змішаний характер і включає в себе сімейне право, спадкове право, право власності та зобов'язальне право, яке в свою чергу ділиться на три галузі: договірне право, право реституції та деліктне право⁵. Неважко побачити, що в основі даної систематики лежить традиційний для пандектної системи цивільного права поділ, тобто на систему приватного права ЄС надають більший вплив країни германської правової системи.

¹ Алексеев, С.С. (1999). *Частное право: научно-публицистический очерк*. Москва: Статут, 160.

² Суханов, Е.А. (1994). Система частного права. *Вестник МГУ. Серия 11: Право*, 4, 26-30.

³ Зенин, И.А. (1992). *Гражданское и торговое право капиталистических стран*: Учебное пособие. Москва: Изд-во МГУ, 67.

⁴ Васильева, Е.А. (1993). *Гражданское и торговое право капиталистических государств*: Учебник. Москва: Междунар. отношения, 252.

⁵ Суханов, Е.А. (2000). *Гражданское право: В 2 т. Том 1: учебник*. Москва: Издательство БЕК, 256.

В цілому, незважаючи на різні уявлення про приватне право, що склалися в Україні і у країнах Європейського Союзу, загальним в даних концепціях є те, що цивільне право або його інститути та підгалузі визначені в якості основи приватного права. Предметом їх регулювання є приватні (майнові та немайнові) взаємовідносини громадян, а також створених ними юридичні особи, що формуються за ініціативою їх учасників і переслідують цілі задоволення їхніх власних (приватних) інтересів.

Слід зазначити, що в даний час в Європейському Союзі цивільне право не виділено як галузь права, а розглядається як галузь правознавства. Курс «цивільне право Європейського Союзу», що викладається на юридичних факультетах практично всіх західноєвропейських університетів протягом декількох десятиліть, містить узагальнені та систематизовані відомості про цивільно-правові явища, поняття, категорії; його вивчення дозволяє розуміти сенс цивільно-правового регулювання, що складається сьогодні в Європейському Союзі. Цивільне право, розуміється як цивілістична наука, є основним предметом вивчення в курсі цивільного права.

Цивільне право як галузь Європейського Союзу знаходиться в даний час в процесі становлення. Договірне право сприйнято європейським законодавцем як відправна точка в проведенні поетапної кодифікації приватного права Європейського Союзу, починаючи з прийняття Договірного кодексу ЄС, потім Європейського Цивільного кодексу і закінчуючи створенням Зводу приватного права Європейського Союзу.

Регулювання цивільно-правових договорів та економічних відносин обміну в Європейському Союзі відбувається в рамках договірного права. Цікаво відзначити, що в Європейському Союзі більшість вчених, наприклад, О. Ландо, Х. Бив, М. Сторм, Р. Циммерман, Л. Олсен, М. Бонелло, Ж. Сміта, В. Ансон¹, Ю. Базедов² і багато інших, представляють європейське договірне право як самостійну галузь приватного права, тобто як сукупність або систему правових норм (право в об'єктивному сенсі).

Органи та інституції Європейського Союзу, наприклад, Рада, Комісія, Економічний і соціальний комітет, Комісія по європейському договірному праву та ін., дотримуються такої ж думки.

В українській правовій науці склався дещо інший підхід. Договірне право розглядається тут або як інститут, або як підгалузь цивільного права. Наприклад, М.І. Брагинський і В.В. Вітрянський вважають, що договірне право може бути названо інститутом особливої частини цивільного права³.

Виходячи з вищевикладеного, на нашу думку, слід визнати, що договірне право є підгалуззю цивільного права, що регулює економічний оборот (товарообмін), тобто відносини з переходу від одних осіб до інших матеріальних та інших благ, що мають економічну форму товару. Слід вказати, що предметом товарообігу можуть бути не тільки речі, але й інші види об'єктів, що мають товарну, але не обов'язково речову (матеріальну) форму, - результати робіт і послуг як речового, так і нематеріального характеру (наприклад, по страхуванню), майнові права (зокрема, «бездокументарні цінні папери»), деякі нематеріальні блага (охороноздатна інформація і т.п.).

Західноєвропейські вчені відзначають, що договірне право істотно відрізняється від інших галузей права. Наприклад, англійський учений В. Ансон вважає, що договірне право не встановлює кола правомочностей і обов'язків, що захищаються в примусовому порядку: воно полягає, швидше з певного числа обмежувальних положень, підкоряючись яким сторони можуть створювати для себе права і обов'язки, що забезпечуються правом⁴. У відомому сенсі сторони в договорі встановлюють самі для себе право. Оскільки сторони не порушують будь-яких юридичних заборон, вони можуть на свій розсуд встановлювати будь-які правила щодо предмета своєї угоди, і правом такі правила будуть визнаватися.

Таким чином, договірне право можна охарактеризувати як область права, яка визначає обставини, за яких прийняття зобов'язання буде юридично пов'язувати особу, яка дала його.

Необхідно відзначити, що легальні визначення договору, які представлені цивільними кодексами держав-членів Європейського Союзу, досить недосконалі. Наприклад, марно шукати в

¹ Ансон, В. (1984). *Договорное право*. Москва: Юрид. лит., 264.

² Базедов, Ю. (2000). Возрождение процесса унификации права: европейское договорное право и его элементы. *Государство и право*, 2, 70-72.

³ Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. (2002). *Договорное право. Книга первая: Общие положения*. Москва: «Статут», 452.

⁴ Ансон, В. (1984). *Договорное право*. Москва: Юрид. литература, 390.

Німецькому цивільному укладенні 1896р. норми, які б свідчили про принципові інтереси законодавця до соціальної функції договору, його змісту або наслідків. У загальній частині Німецького цивільного укладення поняття договору з'являється лише як особлива категорія «правових угод». І навіть у розділі II НЦУ про зобов'язальне право поняття договору розглядається лише «як особливий випадок зобов'язальних відносин». Цивільні кодекси інших країн менш лаконічні в цьому аспекті. Наприклад, ст. 1101 Французького цивільного кодексу 1804 р. вказує, що договором визнається «угода, за допомогою якої одна особа або кілька осіб зобов'язуються перед іншою особою або перед кількома особами дати що-небудь, зробити що-небудь або не робити чого-небудь». Цивільний кодекс Нідерландів визнає, що договором є «багатостороння угода, в якій одна або кілька сторін приймають на себе зобов'язання по відношенню до однієї або декількох інших сторін» (ст. 213 Книги 6).

На відміну від держав-членів ЄС законодавець Європейського Союзу надав легальне визначення договірному праву, встановивши кордони такого регулювання. Згідно з пунктом 12 Повідомлення Комісії Раді та Європейському Парламенту по європейському договірному праві «договірне право являє собою основне законодавство, що регулює транснаціональні угоди, і вже створений досить вражаючий масив європейського договірного права, хоча і з використанням секторального підходу»¹.

Пункт 13 вищевказаного Повідомлення подає таке визначення договірному праву: «Договірне право включає в себе договори купівлі-продажу та всі види договорів про надання послуг, включаючи фінансові послуги. Загальні норми про виконання, невиконання та засоби правового захисту є обов'язковою основою для цих договорів і, внаслідок цього, регулюються договірним правом. Крім того, норми з таких загальних питань, як укладення договору, його дійсність і тлумачення, теж істотні. Більш того, внаслідок тісного зв'язку з економікою, норми про забезпечення кредиту за допомогою рухомої власності так само, як і інститут безпідставного збагачення можуть також мати відношення до договірному праву. У кінцевому рахунку, аспекти деліктного права, пов'язані з договорами та іншими особливостями, що відносяться до Єдиного ринку, повинні також бути прийняті до уваги, оскільки вони вже складають частину існуючого права Європейського Союзу».

Слід підкреслити, що дане легальне визначення договірному праву, представлене Комісією, носить практичний характер і тільки встановлює рамки правового регулювання договірних правовідносин. Внаслідок того, що договірне право Європейського Союзу як наука знаходиться в процесі формування, доктринальне визначення договірному праву ще не вироблено.

На відміну від цього в радянській і пострадянській юридичній літературі вчення про договір послідовно розвинене багатьма вченими, наприклад, М.М. Агарковим, О.С. Іоффе, Н.Д. Єгоровим, О.А. Красавчиковим, Р.О. Халфіной, М.І. Брагінським, В.В. Вітрянський та ін.

В цілому, в науці склалося багато понятійне уявлення про договір. Особливо чітко воно виражено в дослідженнях О.С. Іоффе. Визнаючи договір угодою двох або кількох осіб про виникнення, зміну або припинення цивільних правовідносин, О.С. Іоффе разом з тим зазначає: «Іноді під договором розуміється саме зобов'язання, яке виникає з такої угоди, а в деяких випадках цей термін позначає документ, що фіксує акт виникнення зобов'язання з волі всіх його учасників»².

Професор Е.А. Суханов також зазначає, що «договір зазвичай трактується як дво- або багатостороння угода. Але зведення договору тільки до угоди навряд чи вірно. Угода являє собою дію, спрямовану на встановлення, зміну, припинення прав чи обов'язків. Договір не тільки встановлює права і обов'язки, а й передбачає вчинення суб'єктами предметних дій, зміст яких закріплюється в угоді. Договір визначає, що конкретно має бути зроблено і які юридичні вимоги пред'являються сторонами до вчинення дій, отже, роль і функції договору значно ширші, ніж в угоді, що традиційно розуміється»³.

Слід, звичайно, відзначити, що в Європейському Союзі склався широкий підхід до предмета регулювання договірному праву, оскільки, на думку Комісії по європейському договірному праві, «необхідно звернути увагу на договірне право у формулюванні настільки широко, наскільки це можливо, і весь час мати на увазі, що договірне право утворює органічне ціле з усіма економічно пов'язаними галузями приватного права, які повинні розвиватися послідовно».

¹ Хартли, Т.К. (1998). *Основы права Европейского сообщества*. Москва: Закон и право, 297.

² Иоффе, О.С. (1975). *Обязательственное право*. Москва: Гос. Юр. издат., 412.

³ Суханов, Е.А. (1994). Система частного права. *Вестник МГУ. Серия 11: Право*, 4, 28-30.

Всі правові угоди включають в себе, крім договірного права також і власне правове оточення. В даному випадку при укладанні, виконанні або порушенні договорів однаково вирішальне значення мають також і інші області зобов'язального права і загальні положення права власності. Як суперечності в договірному праві, так і відсутність одноманітності в даних суміжних правових сферах являють собою значну перешкоду ефективності єдиного ринку.

Ця точка зору важлива, так як вона підкреслює, що тільки уніфікація одного договірного права не створить єдиного правового регулювання цивільно-правових договорів. Протиріччя у позадоговірних зобов'язаннях приватного права продовжать сприяти фрагментарній уніфікації. У світлі вищевикладеного, яскравим прикладом може служити інститут надання послуг з управління майном. Такі послуги в континентальній правовій системі врегульовані договірним правом, тоді як в англо-саксонській системі, де існує інститут розпорядження майном на засадах довірчої власності (траст), договірне право грає (принаймні, формально) прикордонну роль, чією функцією є «узгодження» диспозитивних норм трастового права, що регулює такі питання, як винагороду і відповідальність. Таким чином, сформовані на різних підставах, що впливають з договірного або трастового права, правила про невиконання зобов'язань, що застосовуються в національних правопорядках, будуть суттєво відрізнятися.

Існує також безліч інших питань на стику договірного та деліктного права, визнаних актуальними в Європейському Союзі, наприклад: відповідальність за порушення конфіденційності, відповідальність за неточну консультацію або помилкову інформацію, а також відповідальність за шкоду, завдану порушенням загальних обов'язків дотримуватися обережності.

Таким чином, очевидно, що часткова гармонізація договірного права Європейського Союзу буде залишатися недосконалою до тих пір, поки не буде створено однакове регулювання у вигляді загального приватного права. Враховуючи вищевикладене, не залишається сумнівів, що договірному праву Європейського Союзу необхідна комплексна уніфікація.

Слід зазначити, що інституції Європейського Союзу розглядають договірне право як пріоритетну галузь гармонізації, при цьому вказуючи, що договірне право інтегровано в безмежну правову «павутину», і тому необхідність створення Зводу приватного права Європейського Союзу безсумнівна. Законодавчі заходи повинні спочатку прийняти договірне право як точку відправлення гармонізації патримоніального права, але вони повинні бути інтегровані в поступово дозріваючу загальну концепцію. На заданому етапі можна серйозно припустити, що одним з можливих кінцевих результатів буде Європейський Цивільний кодекс, навіть незважаючи на те, що пізніше може з'ясуватися, що його імплементація не викличе достатньої підтримки більшості держав-членів Європейського Союзу.

Цікаво відзначити, що українському договірному праву також притаманний широкий підхід. Тенденція до підвищення ролі договору, характерна для всього сучасного цивільного права, стала проявлятися в останні роки в великому обсязі і в сучасній Україні. Ця тенденція в першу чергу пов'язана з корінною перебудовою економічної системи країни. Величезне значення для такої перебудови мало визнання приватної власності, звуження до необхідних меж державного регулювання господарської сфери, встановлення свободи вибору контрагентів і реалізація інших основ нового цивільного законодавства.

Можна відзначити, що рамки договірного права Європейського Союзу і України майже повністю збігаються, за невеликими винятками. Наприклад, договірне право Європейського Союзу поширює своє регулювання на сферу «найму працівників» та захист їх прав, в той час як в Україні ця область віднесена до трудового права.

Однією з основних проблем, що вирішуються договірним правом Європейського Союзу і України, є захист слабкої сторони в договірному зобов'язанні. Багато вчених-цивілістів, наприклад, Е.А. Суханов, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, С.А. Хохлов, А.Н. Гуєв, К. Цвайгерт, Х. Кетц, О. Ландо, Ж. Сміт та ін. вказують, що правовий захист інтересів сумлінних учасників цивільного обороту, здійснення на практиці «договірної справедливості», зобов'язування партнерів враховувати інтереси один одного і будувати свої договірні відносини на основі співробітництва і сумлінності - вважаються основним завданням договірного права. Реалізація даного завдання вимагає формального відступу від одного з основних принципів цивільного законодавства - рівності учасників цивільно-правових відносин.

У питанні про суб'єктне визначення слабкої сторони в науці склалися суперечливі уявлення. Наприклад, С.А. Хохлов вважає, що в зобов'язаннях слабкою стороною «реально є кредитор та інші

особи, які втратили те, що їм належить по закону». Слід підкреслити, що з цієї точки зору боржник взагалі не повинен захищатися правом. Але прихильники іншого підходу, наприклад, Е.А. Суханов, М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, вважають, що слабкою стороною є споживачі, громадяни-вкладники і т.д.

Цікаво відзначити, що в Європейському Союзі підтримується саме друга точка зору, законодавство і доктрина до слабкої сторони відносять споживачів і найманих робітників. Прихильниками такої позиції є К. Цвайгерт, Х. Кетц, О. Ландо, Ж. Сміта, М. де Кок Бенін, М. де Бреши, Е. Хондіус, К. Прінс і багато інших.

На нашу думку, така позиція правильна, оскільки дійсно учасники майнового обороту, що вступають в договірні відносини, розташовують різними засобами і можливостями впливу на формування зобов'язання, забезпечення його виконання і т.п. в силу різного їх професійного статусу чи матеріального становища, а також інших обставин.

Ще в 1952 році Ф. Кеслер вказав на двозначний характер договірної права: з одного боку, воно гарантує свободу договору для сторін, наказуючи зобов'язуючу силу договорами, що вступили в дію, з іншого боку, воно також регулює цю свободу, не дозволяючи кожному договору бути примусово здійсненим в судовому порядку. Така двояка структура автономії та втручання може бути перефразована як економічна раціональність (ефективність), з одного боку, і як соціальна раціональність (виборче правосуддя), з іншого боку.

Внаслідок цього, частина договірної права підпорядкована моралі торгівлі. Коли сторони укладають договір з метою отримання прибутку, це накладає значний відбиток на їхні договірні відносини. Якщо боржник не виконує договір, це розцінюється як невдача, і збитки передбачені і покриваються за рахунок страховки. Тому якщо сторони розшукують економічну раціональність, уклавши комерційний договір, то інтерпретація договірних умов здійснюється настільки дослівно, наскільки можливо, і поняття сумлінності в даній ситуації дуже вузьке. Договірне право 19 століття розвивалося як раз таки відносно даного типу договорів.

Мораль торгівлі відрізняється від моралі «держави загального добробуту», де отримання прибутку - не мета договірних відносин, тут метою є врегулювання «заробітку, роботи, життя і здоров'я». Якщо сторона-професіонал не виконує належним чином договір, добробут індивідуума може бути поставлено під загрозу. В даному випадку закон повинен бути дбайливим по відношенню до слабкої сторони. Цей новий тип договірної права знаходиться все ще не розвиненим і підлягає подальшому розвитку.

Відповідно до загальновизнаної європейської доктрини договірне право Європейського Союзу підрозділяють також на Загальну і Особливу частини. При цьому договірне право визначають як складну систему правових інститутів, яка відображає як загальні категорії, які служать оформленням всякого товарообміну, так і його різні, конкретні цивільно-правові форми.

Слід зазначити, що договірне і деліктне право мають єдину для них власну Загальну частину, яка складається із загальних для всіх зобов'язань положень, що охоплюють поняття і види зобов'язань, підстави їх виникнення, способи виконання та припинення. В силу особливої важливості договору як головного, найбільш поширеної підстави виникнення зобов'язальних відносин сюди ж включаються і загальні положення про договір (його поняття та види, порядок укладання, зміни та розірвання тощо)

Загальне договірне право структуровано згідно послідовності договорів: воно містить норми про укладення договорів, змісту (включаючи тлумачення), виконання та засоби правового захисту в разі порушень або невиконання. Ця структура притаманна також всім типам договорів. Крім цього, європейські вчені зазвичай виділяють 3 загальних принципи, що панують у договірному праві: свобода договору, зобов'язуюча сила і відсутність формальностей (консенсуальність).

Необхідність Загальної частини договірної права краще обґрунтована в цивільних кодексах і наукових працях вчених-цивілістів держав-членів Європейського Союзу, які мають континентальну правову систему. Ця ідея досягла апофеозу в Німецькому Цивільному уложенні 1896 року в книзі I «Загальна частина», де дана класифікація актів і договорів. Ця структура була сприйнята й іншими кодексами. Так, Данський Цивільний кодекс 1992 р. має шарувату структуру, що означає, що загальні положення про акти у книзі 3 передують особливим положенням про договори в книзі 6, а ще більш спеціальні норми про окремі договори містяться в книзі 7.

У європейських навчальних посібниках договірне право звичайно розглядається як система загальних і специфічних правил, яка припускає, що основою кожного певного типу договору є

однакова загальна частина договірної права. На мою думку, підрозділ договірної права Європейського Союзу на загальну і особливу частини - це не просто прихильність структурі кодексу, а бажання європейського законодавця створити настільки логічну структуру, наскільки можливо.

Підводячи підсумок, можна виділити, що договірне право, яке регулює нормальні економічні відносини обміну, займає панівне становище в зобов'язальному праві і в системі приватного права в цілому.

Договірне право Європейського Союзу має певну специфіку, оскільки являє собою уніфіковане (гармонізоване) право, що усуває колізії договірних законодавств держав-членів ЄС та забезпечує належне функціонування єдиного ринку Європейського Союзу.

Уніфікація договірної права Європейського Союзу, – це не самоціль, а, скоріше, засіб, точніше, – одне з численних засобів вирішення поставлених перед Європейським Союзом проблем, що виникають у сфері економічного обороту (товарообміну).

References

1. Alekseev, S. S. (1999). *Chastnoe pravo: nauchno-publicisticheskij ocherk*. Moskva: Statut.
2. Anson, V. (1984). *Dogovornoe pravo*. Moskva: Jurid. lit.
3. Bazedov, JU. (2000). *Vozrozhdenie processa unifikacii prava: evropejskoe dogovornoe pravo i ego ehlementy. Gosudarstvo i pravo*, 2, 65-76.
4. Bojcova, L. V., Bojcova, V. V. (2002). *Evropejskoe pravo kak uporjadochennaja sistema pravovykh norm. Juridicheskij mir*, 6, 40-42.
5. Braginskij, M. I., Vitrijanskij, V. V. (2002). *Dogovornoe pravo. Kniga pervaja: Obshchie polozenija*. Moskva: «Statut».
6. Vasil'eva, E. A. (1993). *Grazhdanskoe i trgovoe pravo kapitalisticheskikh gosudarstv: Uchebnik*. Moskva: Mezhdunar. otnoshenija.
7. Zenin, I. A. (1992). *Grazhdanskoe i trgovoe pravo kapitalisticheskikh stran: uchebnoe posobie*. Moskva: Izd-vo MGU.
8. Ioffe, O. S. (1975). *Objazatel'stvennoe pravo*. Moskva: Gos. Jur. izdat., 412.
9. Kashkin, S. JU. (2003). *Pravo Evropejskogo Sojuza: uchebnik dlja vuzov*. Moskva: Jurist", 380.
10. Sukhanov, E. A. (1994). *Sistema chastnogo prava. Vestnik MGU. Serija 11: Pravo*, 4, 26-30.
11. Sukhanov, E. A. (2000). *Grazhdanskoe pravo: V 2 t. Tom 1: Uchebnik*. Moskva: Izdatel'stvo BEK, 256.
12. Khartli, T. K. (1998). *Osnovy prava Evropejskogo soobshchestva*. Moskva: Zakon i pravo.
13. Cvajgert, K., Ketc, X. (1993). *Vvedenie v sravnitel'noe pravovedenie v sfere chastnogo prava: V 2 tomakh*. Moskva: Mezhdunar. otnoshenija.
14. Jumashev, JU. M. (1989). *Mezhdunarodno-pravovye formy vneshneehkonomicheskikh svjazej EEHS*. Moskva: Nauka.

Nataliia Kozachuk

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

COUNTERACTING SEP ABUSE IN THE US AND EU THROUGH COMPETITION LAW

Patent statistics in the US and growing number of relevant lawsuits in the EU demonstrate that increased numbers of standard essential patent (SEP) violations carried out by patent owners, such as patent ambush or patent hold-up, may become an obstacle for industry's operation and ultimately harm consumers, causing anticompetitive effects.

Though contract, tort or intellectual property law could also address consequences of SEP abuse, competition law suits best when counteracting the gravest cases of such abuse that include anticompetitive conduct.

This article makes an attempt to suggest how competition policy in response to standard essential patent abuse may be developed in the EU and US. Through the analyses of how relevant provisions of the competition law were employed in standard essential patent abuse cases on both sides of the Atlantic, it compares how each system counteracts patent ambush or patent hold-up carried out through royalty staking, refusal to license, the use of injunctive relief etc.

There have been a significant number of relevant disputes heard, however, sphere of application of the provisions of competition law to the cases of SEP abuse is yet to be clarified. The US antitrust system doesn't provide sufficient legal basis to deal with such cases of SEP abuse as royalty staking and refusal to license, meanwhile, the EU competition law has been successful in addressing those SEP abuses due to broader application of competition law.

While application of competition and antitrust law to the cases of royalty staking and refusal to license differs greatly in the EU and US, there is some convergence in on how competition law counteracts resort to injunctions against SEP-users. Generally, in the presence of FRAND-encumbered SEP and a willing licensee, both EU and US competition law prohibits the use injunctions. However, some controversies arise.

The important policy question is whether by granting injunctive relief in the SEP context as a result of application of more stringent requirements to a willing licensee national courts would infringe member states obligations and would contribute to SEP owners abuse of dominant position, consequently, to the activity prohibited under Art. 102 of the TFEU.

To date only some member states, in particular, Germany, Italy, France, Netherlands and the UK had significant experience in adjudicating SEP cases. For instance, the ruling of the German Federal Court of Justice known as Orange Book standard that concerned injunction relief outside SEP context established a requirement that a willing licensee should not contest infringement. Application of this requirement would be restrictive and inability to challenge the fact that patent is standard essential would be anticompetitive. Similarly, according to German approach if a willing licensee entered the market he should pay royalties, even if together with patent owner they haven't reached an agreement on exact amount and later refuses to take those. This approach to determination of a willing licensee seems restrictive when compared to the legal test applied by the European Commission.

In the EU there is also a concern that applying more stringent requirement to the concept of a willing licensee on national level EU member states may facilitate SEP abuse, which even might be contrary to Art. 102 of the TFEU. To achieve convergent use of the concept of a willing licensee the European Commission and the ECJ should develop criteria based on which such licensee could be identified. Only through the development of competition policy in response to SEP abuse on pan-European level awareness among EU member states could be raised and adoption of fair decisions achieved.

In the US section 5 of the FTC act is used to counteract SEP abuse through injunctions while the scope of application of section 5 is broad and remains vague. This provokes uncertainty among

SEP-owners and creates demand for limitation of the scope of section 5 through the FTC Policy statement. Taking into consideration that section 5 of the FTC act is the only provision in the US competition law capable of counteracting SEP abuse through the use of injunctions, it seems more appropriate for FTC to issue a Policy statement officially extending the use of section 5 to SEP abuse cases clarifying the conditions when resort to injunction in standard setting context is anticompetitive.

Advantages and disadvantages of each system are highlighted and recommendations on competition policy development in the EU and US are suggested.

Key words: standard essential patent, patent hold-up, patent ambush, competition policy, injunction, royalty staking, refusal to license.

Interoperability standards are of paramount importance for successful development of modern information and communication technologies (ITC) such as Internet, computer hardware and software, semiconductors, telecommunications, etc. Most standards are adopted by standard setting organizations (SSOs) and include complex inventions protected by patents. Incorporation of a technology protected by patent into a standard creates standard essential patent (SEP): “Hundreds of thousands of patents cover semiconductor, software, telecommunications, or Internet inventions”¹. Patent statistics in the US have demonstrated that patent litigation driven by abuse of patents could reach all time high in 2015². Similarly, in the EU a number of lawsuits regarding SEPs is growing³. Increased numbers of SEP violations carried out by patent owners, such as patent ambush or patent hold-up, may become an obstacle for industry’s operation and ultimately harm consumers, causing anticompetitive effects.

Though contract, tort or intellectual property (IP) law could also address consequences of SEP abuse, “antitrust provides numerous practical advantages”⁴ when counteracting the gravest cases of such abuse that include anticompetitive conduct.

When dealing with consequences of SEP abuses through competition law the experience of the EU and US is very valuable. While in the EU and US there are some landmark cases when competition law was employed to counteract such abuse, sphere of application of the relevant provisions of competition law to the cases of SEP abuse are yet to be clarified. Development of competition policy in response to SEP abuse in the US, as well as on pan-European level and in the EU member states should be a priority for governments and non-governmental institutions, because a uniform competition policy can ensure predictability and reliability in the standard setting context.

This article compares application of the EU and US competition law to the most common cases of SEP abuse and identifies advantages and disadvantages of each system. Proposals for the development of competition policy when dealing with SEP abuse are made.

There are two most common types of SEP abuse: patent ambush and patent hold-up. We will in turn compare how legal systems of the EU and US are able to deal with those issues.

Patent ambush is an abusive practice that is done during standard setting process. It refers to the situation “when a member of a standard-setting organisation withholds information, during participation in development and setting a standard, about a patent which is relevant to the standard, and subsequently this company asserts that this patent is infringed by use of the standard as adopted.”⁵ This case of SEP abuse involves three variations of SEP owner’s deceptive conduct, when he either (1) intentionally stays silent about the patent or hides it, (2) provides a false statement that there is no patent or (3) falsely commits to

¹ Lemley, M.A. (2007). Ten Things to do About Patent Holdup of Standards (And One Not To). *Boston College Law Review*, 1, 151.

² Mullin, J. (2015). Patent troll lawsuits head toward all-time high. Arstechnica. <<http://arstechnica.com/tech-policy/2015/07/patent-troll-lawsuits-head-towards-all-time-high/>> (2015, July, 13).

³ Rossignol, J. (2015). Ericsson Extends Patent Lawsuit Against Apple to Europe. <<http://www.macrumors.com/2015/05/08/ericsson-patent-lawsuit-apple-europe/>> (2015, July, 13).

⁴ Cary, G.S., Nelson, M.W., Kaiser, S.J., & Sistla, A.R. (2011). The Case for Antitrust Law to Police the Patent Holdup Problem in Standard Setting. *Antitrust Law Journal*, 3, 945.

⁵ Blind, K., Bekkers, R., Dietrich, Y., & Iversen, E. (2011). Study on the Interplay between Standards and Intellectual Property Rights (IPRs). <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/european-standards/standardisation-policy/policy-activities/intellectual-property-rights/index_en.htm> (2015, July, 13).

licence its patented technologies on FRAND terms¹. This type of abuse is dangerous, because it facilitates elimination of competition during standard setting process.

In the EU in *Astra Zeneca* the ECJ stated that deception may amount to an abuse if it leads to anticompetitive effects. Then it would be in violation of Art. 102 of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU). It is important to understand that under the EU competition law patent ambush carried out by non-dominant entity will be allowed and patent ambush conducted by a dominant entity may be prohibited. But the most important indicator for the antitrust liability in the EU is the effect on the market. Therefore, in the EU deception itself doesn't trigger antitrust liability, but might be prohibited if it has anticompetitive effects on the market².

The approach of the US competition law is different, "if deception allows SEP owner to obtain or maintain monopoly power through unlawful means, it constitutes a basis for section 2 (Sherman Act) liability"³. While US competition law successfully carried out the task of policing patent ambush in *Broadcom v. Qualcomm* case using section 2, it failed to do so in the *Rambus* case.

In the former case in order to incorporate its technology in a standard the company made a false promise to licence it on free, reasonable and non-discriminatory terms (FRAND) only to violate its commitment once the standard was adopted and implemented. The court noted that "the FRAND commitment, or lack thereof, is ... a key indicator of the cost of implementing a potential technology" and a misrepresentation of the cost may confer an unfair advantage to the patent owner⁴. The company did not obtain dominance due to superior technology, but as a result of deception and the court ruled that such behaviour constituted a violation of section 2 of the Sherman Act.

In the later case, having concealed its patent application from a non-governmental SSO – JEDEC, Rambus used its membership in that organization to establish connections, which helped him to obtain information on standardization activities after Rambus withdrew from JEDEC⁵. Therefore, Rambus's deceptive conduct helped it to tailor its patent claim so that it would cover JEDEC's standard. Once the standard was widely implemented, Rambus became a monopolist⁶ and demanded high royalty payments for the use of its technology – engaged in royalty staking.

In the case of *Rambus* FTC failed to convince the D.C. court of Appeals that there was a causal link between Rambus's deceptive conduct and establishment of its market dominance. FTC developed two possible scenarios of how Rambus obtained market dominance: while the first scenario would indeed trigger anticompetitive conduct, under the second scenario JEDEC would have demanded from Rambus RAND assurances, with an opportunity for *ex ante* licensing negotiations⁷. This second scenario merely shows that Rambus didn't undertake FRAND commitments, so it means that lawful monopolist charged excessive prices – this activity is in compliance with US competition law because it falls under *Nynex* exception – a case where it was confirmed that lawful monopolist may charge excessive prices. It was FTC's burden of proof to demonstrate that deception led to Rambus's acquisition of monopoly power that allowed the company to charge excessive prices, which wouldn't be protected by *Nynex* exception⁸.

The set of facts in *Rambus* is unique and is substantially different from that in *Broadcom*, *N-Data* or *Dell* where companies violated their commitments taken during the standardization process. FTC failed to convincingly establish causal link between deceptive conduct and acquisition of monopoly power. Therefore, *Rambus* case didn't establish a restrictive application of Sherman Act section 2 but demonstrated

¹ Petrovcic, U. (2014). *Competition law and standard essential patents: A transatlantic perspective*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 79.

² Petrovcic, U. (2014). *Competition law and standard essential patents: A transatlantic perspective*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 82.

³ Petrovcic, U. (2014). *Competition law and standard essential patents: A transatlantic perspective*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, 88.

⁴ *Broadcom Corp. v. Qualcomm Inc.*, 501 F.3d 297. 3d Cir. 2007. Para. 313.

⁵ Federal Trade Commission. *Opinion of the Commission In the Matter of Rambus, Inc. Docket No. 9302*, 73. <<https://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/cases/2006/08/060802commissionopinion.pdf>> (2015, July, 13).

⁶ Federal Trade Commission. *Opinion of the Commission In the Matter of Rambus, Inc. Docket No. 9302*, 73. <<https://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/cases/2006/08/060802commissionopinion.pdf>> (2015, July, 13).

⁷ *In re Rambus, Inc.*, No. 13-1192. Fed. Cir. 2014. Para. 40.

⁸ Wright, J.D. (2009). Why the Supreme Court was Right to Deny Certiorari in *FTC v. Rambus*. *Global Competition Policy*. 09-14, 8.

that the sphere of application of this provision to the cases of SEP abuse is very narrow.

In the US deception which leads to market dominance may be prohibited under section 2 of the Sherman Act regardless of the fact whether the entity was or wasn't dominant at the time of deceptive conduct. Here, the way in which dominant position was obtained is crucial.

These two different regulatory regimes of the same issue demonstrate historic differences of the EU and US competition law. EU competition law was created with the aim of market integration and is closely connected with the EC principle of free movement of goods and services; consequently, it is motivated by concerns for efficient business and for consumers' interests¹. Meanwhile, the idea behind competition policy in the US is based on contribution of Chicago school theory that market self-corrects, therefore, governmental intervention should be limited, allowed in extreme cases and focus solely on the benefits to consumers and overall market efficiency.

The second type of abusive behaviour in SSO context is patent hold-up, which takes place after the standard was implemented. It is a type of a contractual holdup, when members of the SSO make specific investment related to the selection of a particular technology in the standard and the patent owner may engage in "holdup" by [either] demanding a higher royalty rate than during negotiations², imposing other onerous requirements or excluding market rivals from the use of the patent. Patent hold-up can result from patent ambush, but not necessarily. Patent hold-up may take different forms. Royalty staking and exclusionary practices are the most common types of patent hold-up.

Royalty staking is a type of abusive behaviour when SEP owner imposes the payment of licensing fees, which are considered excessive to the value of the SEP³. In the industries like ITC, where a single standard often incorporates numerous technologies, a patent owner "can capture not just the value of the inventive contribution that they have made ... but also some greater amount of money than their invention is worth."⁴ Due to such onerous licensing requirements SSO members could be effectively prevented from using the standard⁵.

Under the EU competition law the European Commission successfully addressed three cases where the SEP owners engaged in imposition of excessive royalties using Art. 102 of the TFEU, namely, *Rambus*, *Qualcomm* and *IPcom*. While *Rambus* and *Qualcomm* clearly engaged in deception during standard setting process, therefore, imposition of excessive royalties may be described as stemming from patent ambush, in the *IPcom* case, SEP owner didn't engage in deceptive conduct during standard setting. Here, company IPcom acquired the mobile telephony patent portfolio developed by Robert Bosch GmbH (Bosch), which included patents essential to the GSM and UMTS standards. While Bosch committed to grant access to its SEPs on FRAND terms, having acquired rights to SEPs, IPcom decided to deviate from FRAND commitment. The outcome of this case was that IPcom agreed to licence SEPs on FRAND terms.

This case is notable because the European Commission in its statement welcomed IPCom's declaration and considered that it was important that when patents essential to a standard were transferred from one owner to another, so should any relevant FRAND commitments⁶. With this statement the European Commission clarified the sphere of application of Art. 102 of the TFEU justifying legal intervention in case of royalty staking where the original SEP owner undertook FRAND commitments but a new owner of SEP didn't. In such a case it seems that new SEP owner remains bound by the commitments of the previous SEP owner. In other words, FRAND commitments with regard to SEP follow SEP in the EU.

Some scholars consider application of Art. 102 of the TFEU to patent hold-up cases excessive and criticize it arguing that the absence of a legal test and difficulties with identification of exploitative royalties

¹ Fox, E. (1997). US and EU Competition Law: A Comparison. In E. Graham & D. Richardson (Eds.), *Global competition policy*. Washington, DC: Institute for International Economics, 353.

² Kobayashi, B.H., Wright, J.D. (2009). Federalism, substantive preemption, and limits on antitrust: an application to patent holdup. *Journal of Competition Law and Economics*, 3, 6.

³ Cary, G.S., Nelson, M.W., Kaiser, S.J., & Sistla, A.R. (2011). The Case for Antitrust Law to Police the Patent Holdup Problem in Standard Setting. *Antitrust Law Journal*, 3, 103.

⁴ Lemley, M.A. (2007). Ten Things to do About Patent Holdup of Standards (And One Not To). *Boston College Law Review*, 1, 152.

⁵ Carrier, Michael A. (2009). *Innovation for the 21st Century: Harnessing the Power of Intellectual Property and Antitrust Law*. Oxford; New York: Oxford UP. Print, 329.

⁶ European Commission (2009). *Antitrust: Commission welcomes IPCom's public FRAND declaration*. <http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-09-549_en.htm> (2015, July, 13).

as opposed to high royalties might lead to erroneous decisions¹. While it is clear that there might be some risk of erroneous decisions, it has been proven in practice that the European Commission is willing to use competition law only in cases with a certain degree of deception during the standardization process or when derogation from FRAND commitment took place and not in the cases where purely exploitative licensing rates are imposed.

It's true that competition authorities on pan-European level have always applied art. 102 of the TFEU wisely: only in those cases of royalty staking, where either deception was involved or new SEP owners reneged on FRAND commitments for FRAND encumbered SEPSs. However, if SEP owner holds a dominant position in the relevant market, which is usually the case in SEP context, broad reach of Art. 102 of the TFEU raises concerns from the perspective of competition policy because it may punish imposition of any licensing fees considered exploitative. If the Commission suggested criteria for determination of exploitative licensing fees as opposed to high ones, it would add clearness to the EU competition policy with regard to patent hold-up through royalty staking and may serve as a guideline for market participants in standard setting context.

The picture is quite different in the US. Royalty staking through the imposition of excessive licensing fees is not prohibited under the US competition law if the dominant entity gained monopoly power as a result of fair competition. Such position is supported in *Trinko* and *Nynex* cases. If monopoly power was obtained using the means other than competition on its merits, royalty staking might be a breach of section 2 of the Sherman act, but antitrust liability will be triggered by unfair means of competition rather than by onerous licensing conditions.

Although, as previously mentioned, section 2 of the Sherman act has a narrow sphere of application with a limited capacity of counteracting SEP abuse, US competition law arsenal has also section 5 of the FTC act at its disposal which prohibits undertakings to engage in unfair or deceptive acts or practices and unfair methods of competition². *N-Data* represents a case where to police the practice of royalty staking section 5 of the FTC act was successfully used as a sole basis for antitrust liability. In that case the company N-Data acquired patent rights originally held by National Semiconductor Corp. which were included in Ethernet - an IEEE industry standard that is used in nearly every computer sold in the U.S. N-Data reneged on National Semiconductor's commitment to charge a one-time royalty of \$1000 to manufacturers or sellers of products using the IEEE standard, and demanded higher royalties from users. Importantly, the FTC noted that "merely breaching a prior commitment is not enough to constitute an unfair act or practice under Section 5. The standard-setting context in which National made its commitment is critical to the legal analysis."³ Putting it differently, antitrust liability in this case was triggered by the fact that the commitment breached was undertaken in the standard setting context and was a prerequisite of technology's implementation in the standard. The circumstances in *N-Data* in the US remind those of *IPcom* in the EU. In this light it can be seen as a type of deceptive conduct.

So, antitrust liability here again was triggered by what turned out to be deceptive conduct through which monopoly power was gained, but not by exploitative royalty rates themselves. So, apart from the fact that finding in *N-Data* was controversial and highly criticised, the reasoning of the case supports the conclusion that it is highly unlikely that royalty staking will be punishable under section 5 of the FTC act. Consequently, it is highly unlikely that US competition law could capture cases of SEP abuses, when excessive licenses prices are applied.

Exclusionary practices represent the second most typical case of SEP abuse through patent hold-up. Exclusion of competitors may be done either through refusal to licence SEP or through injunction – a court order requiring a company to stop using SEP.

In the EU there is no case-law establishing anticompetitive effects stemming from the refusal to license a SEP. However, it could be argued that Art. 102 of the TFEU envisages such possibility. Generally, SEP owners who obtained market dominance are allowed to refuse to license its technology to market rivals, because the principle of patent exclusivity incorporated into intellectual property law gives such

¹ Cary, G.S., Nelson, M.W., Kaiser, S.J., & Sistla, A.R. (2011). The Case for Antitrust Law to Police the Patent Holdup Problem in Standard Setting. *Antitrust Law Journal*, 3, 117-118.

² 15 U.S.C. §45(a).

³ *Negotiated Data Solutions LLC; Analysis of Proposed Consent Order to Aid Public Comment*. Federal Register. (2008). 21, 9. <http://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/federal_register_notices/negotiated-data-solutions-llc-analysis-proposed-consent-order-aid-public-comment-statement/080131negotiated_data_solutionsllc.pdf> (2015, July, 13).

opportunity. However, in specific circumstances such right might be limited.

Consider 3G high-speed mobile Internet standard in the EU, access to which provides access to the whole high-speed mobile Internet market. In case of a refusal to license a SEP, included into 3G standard, the competitor will be excluded from the entire market. To prove that such refusal to license has anticompetitive effects it is necessary to make sure that the four requirements of the exceptional circumstances test are met: (1) the access to the input protected by the IPR is indispensable to compete in the market, (2) the refusal to license excludes effective competition in the market, (3) it prevents the emergence of a new product, (4) such refusal is not objectively justified¹.

Our example with the 3G mobile Internet standard demonstrates that it is possible to prove the first and the second conditions, because access to SEP, which collates into access to 3G standard provides the possibility to compete in the market and in the absence of such possibility effective competition in the market would be excluded. As to the requirement of the emergence of a new product, if it were interpreted as meaning a completely different product, it would be almost impossible to satisfy. Interpretation of the ECJ in the *Microsoft* case where a new product element would be met if refusal to license would create a limitation of “technical development of a product”² makes it easier to prove that refusal to license a SEP might fall within the scope of exceptional circumstances test.

In the absence of relevant case-law in the EU, SEP owner’s refusal to license might be condemned under the EU competition law if all elements of the exceptional circumstances test are met, regardless of the fact, whether SEP owner undertook FRAND commitments.

In the US refusal to license may provide grounds for violation of section 2 of the Sherman act. In the case of *Verizon* the Supreme Court stated that “in absence of previous voluntary cooperation, competition law does not impose on undertakings a duty to deal with their rivals”³. So, refusal to license is not anticompetitive in the absence of FRAND commitment. It would be nearly impossible to establish antitrust liability for the refusal to license under US competition law, however, this possibility remains open in case of FRAND encumbered SEP. Scholars emphasized that while refusal to license is not an antitrust violation, compulsory licensing may be used as a remedy for an antitrust violation⁴. After *Xerox* decision it became clear that the possibility for antitrust liability in SEP context remains if statutory right of refusal to license is used to gain a monopoly in the market beyond the one conferred by the patent. So, notwithstanding the fact that there is no relevant case law in the US, SEP owner’s readiness to undertake FRAND commitment might be a sign of SEP owner’s involvement into previous voluntary co-operation, which might provide grounds for the claim that refusal to license a SEP is in violation of section 2 of the Sherman act.

When discussing anticompetitive consequences of the refusal to license under the US competition law in the absence of FRAND commitments it would be nearly impossible to establish antitrust liability. Situation in the EU is different: decisions *Magill* and *IMS* cases condemned refusal to license even in the absence of previous licensing agreements⁵. Again, the fact that SEP owner undertook FRAND commitments might make it easier to prove anticompetitive conduct, but antitrust violation might exist even in the absence of FRAND obligation.

Another type of SEP owner’s abusive behaviour is the use of injunction – a court order that compels a party to do or refrain from specific acts. In standard setting context injunction prohibits using SEP, consequently, blocks the use of the standard and might be an instrument of facilitation of patent holdup. While there is an agreement that the use of injunction against SEP infringer – which is a judicial prohibition of patent use by the infringer – is a fundamental right of SEP owner, in exceptional circumstances it may be anticompetitive.

In the EU there is an agreement that “recourse to injunctions is a possible remedy for patent

¹ Cary, G.S., Nelson, M.W., Kaiser, S.J., & Sistla, A.R. (2011). The Case for Antitrust Law to Police the Patent Holdup Problem in Standard Setting. *Antitrust Law Journal*, 3, 52. See *Radio Telefis Eireann v. Commission*. 1995. C-241/91 P, C-242/91. Para. 2.

² *Microsoft v. Commission*. 2004. T-201/04. ECR-II-4463. Para. 647.

³ Cary, G.S., Nelson, M.W., Kaiser, S.J., & Sistla, A.R. (2011). The Case for Antitrust Law to Police the Patent Holdup Problem in Standard Setting. *Antitrust Law Journal*, 3, 109. See *Verizon Communications Inc. v. Law Offices of Curtis v. Trinko, LLP*. 540 U.S., 7-11.

⁴ Hovenkamp, H.J. (2007). Standards Ownership and Competition Policy. *Boston College Law Review*, 8, 105.

⁵ Cary, G.S., Nelson, M.W., Kaiser, S.J., & Sistla, A.R. (2011). The Case for Antitrust Law to Police the Patent Holdup Problem in Standard Setting. *Antitrust Law Journal*, 3, 106-107.

infringements”¹. To date there has been two cases brought by the European Commission that resulted in the prohibition of the use of injunction by SEP owners, who committed to FRAND terms during standardisation: cases against Samsung and Motorola. In both cases in line with the Commission's Guidelines on standardisation agreements respective standard setting organisations required the SEP owners to commit to license those SEPs on FRAND terms. It was as a condition for their technologies' inclusion into standards.

In the case of *Motorola* the Commission expressed its concern that a threat of injunction was used as an instrument to force potential licensees to accept unfair licensing conditions for its SEPs in breach of Art. 102 of the TFEU. Here, the European Commission noted that injunction can't be used as an instrument for imposition of onerous licensing conditions. The case against *Motorola* resulted in an infringement decision with an obligation for Motorola to eliminate negative effects, but without imposition of a fine, because “national courts reached so far diverging conclusions”².

Another important emphasis that clarifies when injunction might be anticompetitive was made in the case of *Samsung*, when the Commission stressed that recourse to injunction may be abusive where SEPs are concerned and the potential licensee is willing to negotiate a license on FRAND terms³. So, apart from previous FRAND commitments a willing licensee is a requirement. The proceedings in *Samsung* case ended with the commitment decision, where Samsung was obliged not seek injunctive relief with regard to all of its SEPs against any company which agrees to licensing framework⁴. According to the licensing framework the parties had up to 12 month to negotiate on the meaning of FRAND commitments and if they failed to reach the agreement they had to resort to either court or arbitration to determine the meaning of FRAND⁵.

As a matter of fact, in the EU the use of injunction relief against SEP users can be anticompetitive and two conditions must be met: there must be SEP owner's commitment to provide license on FRAND terms and presence of a willing licensee. The ECJ has not clarified the notion of a willing licensee, so this concept remains vague and may be interpreted differently depending on member-states judicial practice.

Since there is no practice of the ECJ with regard to availability of injunctive relief in SEP context, legal tests applied by the EU member states in this sphere are diverse. The European Commission seems to support the position that the use on an injunctive relief constitutes an abuse of dominant position in SEP context if before resorting to the injunction SEP owner failed “to present the alleged infringer with a written offer of a licence on FRAND terms including the precise amount of the royalty”⁶.

To date only some member states, in particular, Germany, Italy, France, Netherlands and the UK had significant experience in adjudicating SEP cases⁷. For instance, the ruling of the German Federal Court of Justice known as Orange Book standard that concerned injunction relief outside SEP context established a requirement that a willing licensee should not contest infringement⁸. Application of this requirement would be restrictive and inability to challenge the fact that patent is standard essential would be anticompetitive⁹.

¹ European Commission (2012). *Antitrust: Commission sends Statement of Objections to Samsung on potential misuse of mobile phone standard-essential patents*. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-1448_en.htm> (2015, July, 13).

² European Commission (2014). *Antitrust: Commission finds that Motorola Mobility infringed EU competition rules by misusing standard essential patents*. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-489_en.htm> (2015, July, 13).

³ Hovenkamp, H.J. (2007). Standards Ownership and Competition Policy. *Boston College Law Review*, 8, 105.

⁴ European Commission (2014). *Memo. Antitrust decisions on standard essential patents (SEPs) - Motorola Mobility and Samsung Electronics*. <http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-322_en.htm> (2015, July, 13).

⁵ European Commission (2014). *Antitrust: Commission accepts legally binding commitments by Samsung Electronics on standard essential patent injunctions*. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-490_en.htm> (2015, July, 13).

⁶ Court of Justice of the European Union. (2014, November 20). *Advocate General's Opinion in Case C-170/13 Huawei Technologies Co. Ltd v ZTE Corp., ZTE Deutschland GmbH*. <<http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2014-11/cp140155en.pdf>> (2015, July, 13).

⁷ Camesasca, P., Gregor, L., Damien, N., Pat, T. (2013). Injunctions for Standard-essential Patents: Justice is not Blind. *Journal of Competition Law and Economics*, 9 (2), 292.

⁸ Camesasca, P., Gregor, L., Damien, N., Pat, T. (2013). Injunctions for Standard-essential Patents: Justice is not Blind. *Journal of Competition Law and Economics*, 9 (2), 295.

⁹ European Commission (2014). *Antitrust: Commission finds that Motorola Mobility infringed EU competition*

Similarly, according to German approach if a willing licensee entered the market he should pay royalties, even if together with patent owner they haven't reached an agreement on exact amount and later refuses to take those¹. This approach to determination of a willing licensee seems restrictive when compared to the legal test applied by the European Commission.

The important policy question here is whether by granting injunctive relief in the SEP context as a result of application of more stringent requirements to a willing licensee national courts would infringe member states obligations and would contribute to SEP owners abuse of dominant position, consequently, to the activity prohibited under Art. 102 of the TFEU.

Taking into account that ITC spheres are rapidly developing, disputes with regard to SEPs will continue to arise. Even recently Ericsson - the world's largest provider of mobile network equipment, extended its lawsuits concerning SEP to European countries: Germany, United Kingdom and the Netherlands². Its important for EU member states to share some convergent approach to their counteraction which may be achieve through development of competition policy on pan-European level.

There is a certain convergence in US-EU practice with regard to the prohibition of injunctive relief in the standard setting context. There have been two cases in recent practice of the US, where SEP owners who committed to FRAND terms resorted to injunctions against SEP users and FTC prosecuted their actions with reliance on section 5 of the FTC act. Both cases – *Bosch* and *Motorola/ Google* – were concluded with consent orders. Here, the fact that SEP's owner undertook FRAND commitments in the standard setting context was essential to establish anticompetitive effect.

Moreover, in *Motorola* the FTC made a supposition that patent hold-up can be facilitated through either of the two possible scenarios: by excluding products from the market entirely as a result of an injunction, or by leading to higher prices, because manufacturers using Google's SEPs would be forced, by the threat of an injunction, to pay higher royalty rates which would be passed on to consumers. As a matter of fact, FTC considered that injunction could be used to add Motorola bargaining power for convincing potential licensees to agree to unfair licensing conditions.

In *Bosch* matter the FTC in its public statement emphasized that when SPX committed to license its SEPs on FRAND terms it voluntarily gave up the right to seek an injunction against a willing licensee³. Here it is important to note that breach of competition law may exist if FRAND-encumbered SEP owner deals with a willing license. There is still no definition or criteria for determination as to who a willing licensee is.

A controversial part of these cases is connected with the use of section 5 of the FTC act as of a sole basis for violation. Some scholars and practitioners criticised such use: "the attempt to extend the competition laws to breach of contract disputes involving patent royalty rate negotiations threatens to convert competition law—a body of law designed to govern the competitive process—into one forced into micro-managing negotiations and regulating prices"⁴. Others are more optimistic: they argue that expansion of the scope of the FTC will lead to convergence of US-EU practice in cases of SEP abuses⁵. The FTC itself stated that "the plain language of Section 5, the relevant legislative history, and a long line of Supreme Court cases all affirm that Section 5 extends beyond the Sherman Act"⁶.

The main problem with the use of section 5 of the FTC act to prohibition of the use of injunctions by

rules by misusing standard essential patents. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-489_en.htm> (2015, July, 13).

¹ Camesasca, P., Gregor, L., Damien, N., Pat, T. (2013). Injunctions for Standard-essential Patents: Justice is not Blind. *Journal of Competition Law and Economics*, 9 (2), 296.

² Rossignol, J. (2015). Ericsson Extends Patent Lawsuit Against Apple to Europe. <<http://www.macrumors.com/2015/05/08/ericsson-patent-lawsuit-apple-europe/>> (2015, July, 13).

³ Statement of the Federal Trade Commission. In the Matter of Robert Bosch GmbH. *FTC File Number 121-0081*. (2012). <https://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/cases/2012/11/121126_boschcommission_statement.pdf> (2015, July, 13).

⁴ Tucker, D. (2014). Interview with Joshua D. Wright, Commissioner, Federal Trade Commission. *The Antitrust Source*. 9. <http://www.americanbar.org/content/dam/aba/publishing/antitrust_source/aug14_wright_intrvw_7_23f.authcheckdam.pdf> (2015, July, 13).

⁵ Hockett, C.B., Lipscomb, R. (2009). Best FRANDs Forever? Standard-Setting Antitrust Enforcement in the United States and the European Union. *Antitrust*. 3, 24.

⁶ European Commission (2014). *Antitrust: Commission finds that Motorola Mobility infringed EU competition rules by misusing standard essential patents*. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-489_en.htm> (2015, July, 13).

FRAND encumbered SEP owners is that there is no clear test of illegality of imposition of injunction. Therefore, without formal requirements such expansion of the use of section 5 might frustrate competitors and result in unpredictable outcomes.

To conclude, regarding patent ambush done through deceptive conduct of the future SEP owner, the US competition law is likely to condemn such practice either if it is carried out by a dominant entity, or by an entity that is seeking to obtain dominant position. To the contrary in the EU patent ambush through deceptive conduct *per se* will not be condemned. US competition law pays attention that market power must be obtained through competition on the merits, but for the EU competition law it is crucial to supervise the activities of a company once it became dominant. Established historically, it is unlikely that such differences may be eliminated through competition policy transformations.

The US competition system doesn't provide sufficient legal basis to deal with the cases of royalty staking in the SEPs context for two reasons. Firstly, section 2 of the Sherman act has a limited scope of application in case of SEP abuse, secondly, in cases of royalty staking successfully addressed in the US deceptive conduct rather than merely exploitative licensing requirements triggered liability under section 5 of the FTC act. Contrary to this, the EU competition law has successfully addressed cases of SEP abuse through royalty staking and has sufficient capacity to do so in the future. Though the practice of application of Art. 102 of the TFEU seems to be consistent, development of certain criteria on how to define that royalties for SEP are not just high but exploitative, would be a valuable contribution for the EU competition policy predictability.

Regarding refusal to licence, the scope of application of the EU competition law is broader than that of the US. In the EU regardless of the fact whether SEP owner undertook FRAND commitments, antitrust liability is possible if four elements of the exceptional circumstances test are established. There is no judicial practice but it might be difficult to demonstrate that refusal to licence prevented emergence of a new product. Meanwhile, in the US existence of FRAND-encumbered SEP is a prerequisite for antitrust liability, so here competition law may be employed to counteract lesser amount of abuses.

There is some convergence in the EU and US on how competition law counteracts resort to injunctions against SEP-users. Generally, in the presence of FRAND-encumbered SEP and a willing licensee, both EU and US competition law prohibits the use injunctions. However, some controversies arise.

In the EU there is a concern that applying more stringent requirement to the concept of a willing licensee on national level EU member states may facilitate SEP abuse, which even might be contrary to Art. 102 of the TFEU. To achieve convergent use of the concept of a willing licensee the European Commission and the ECJ should develop criteria based on which such licensee could be identified. Only though the development of competition policy in response to SEP abuse on pan-European level awareness among EU member states could be raised and adoption of fair decisions achieved.

In the US section 5 of the FTC act is used to counteract SEP abuse through injunctions while the scope of application of section 5 is broad and remains vague. This provokes uncertainty among SEP-owners and creates demand for limitation of the scope of section 5 through the FTC Policy statement. Taking into consideration that section 5 of the FTC act is the only provision in the US competition law capable of counteracting SEP abuse through the use of injunctions, it seems more appropriate for FTC to issue a Policy statement officially extending the use of section 5 to SEP abuse cases clarifying the conditions when resort to injunction in standard setting context is anticompetitive.

References

1. Blind, K., Bekkers, R., Dietrich, Y., & Iversen, E. (2011). Study on the Interplay between Standards and Intellectual Property Rights (IPRs). <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/european-standards/standardisation-policy/policy-activities/intellectual-property-rights/index_en.htm> (2015, July, 13).
2. *Broadcom Corp. v. Qualcomm Inc.*, 501 F.3d 297. 3d Cir. 2007. Para. 313.
3. Camesasca, P., Gregor, L., Damien, N., Pat, T. (2013). Injunctions for Standard-essential Patents: Justice is not Blind. *Journal of Competition Law and Economics*, 9 (2).
4. Carrier, Michael A. (2009). *Innovation for the 21st Century: Harnessing the Power of Intellectual Property and Antitrust Law*. Oxford; New York: Oxford UP. Print.
5. Cary, G. S., Nelson, M. W., Kaiser, S. J., & Sista, A. R. (2011). The Case for Antitrust Law to Police the Patent Holdup Problem in Standard Setting. *Antitrust Law Journal*, 3.
6. *Telefis Eireann v. Commission*, 1995. C-241/91 P, C-242/91. Para. 2.
7. *Verizon Communications Inc. v. Law Offices of Curtis v. Trinko, LLP*. 540 U.S., 7 11.
8. Court of Justice of the European Union (2014, November 20). Advocate General's Opinion in Case C-170/13

- Huawei Technologies Co. Ltd v ZTE Corp., ZTE Deutschland GmbH. <<http://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2014-11/cp140155en.pdf>> (2015, July, 13).
9. European Commission (2009). *Antitrust: Commission welcomes IPR's public FRAND declaration*. <http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-09-549_en.htm> (2015, July, 13).
 10. European Commission (2012). *Antitrust: Commission sends Statement of Objections to Samsung on potential misuse of mobile phone standard-essential patents*. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-12-1448_en.htm> (2015, July, 13).
 11. European Commission (2014). *Antitrust: Commission accepts legally binding commitments by Samsung Electronics on standard essential patent injunctions*. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-490_en.htm> (2015, July, 13).
 12. European Commission (2014). *Antitrust: Commission finds that Motorola Mobility infringed EU competition rules by misusing standard essential patents*. <http://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-489_en.htm> (2015, July, 13).
 13. European Commission (2014). *Memo. Antitrust decisions on standard essential patents (SEPs) - Motorola Mobility and Samsung Electronics*. <http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-14-322_en.htm> (2015, July, 13).
 14. Federal Trade Commission. *Opinion of the Commission In the Matter of Rambus, Inc. Docket No. 9302, 73*. <<https://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/cases/2006/08/060802commissionopinion.pdf>> (2015, July, 13).
 15. Fox, E. (1997). US and EU Competition Law: A Comparison. In E. Graham & D. Richardson (Eds.). *Global competition policy*. Washington, DC: Institute for International Economics, 353.
 16. Hockett, C. B., Lipscomb, R. (2009). Best FRANDs Forever? Standard-Setting Antitrust Enforcement in the United States and the European Union. *Antitrust*, 3, 24.
 17. Hovenkamp, H. J. (2007). Standards Ownership and Competition Policy. *Boston College Law Review*, 8, 105.
 18. *In re Rambus, Inc., No. 13-1192. Fed. Cir. 2014. Para. 40*.
 19. Kobayashi, B. H., Wright, J. D. (2009). Federalism, substantive preemption, and limits on antitrust: an application to patent holdup. *Journal of Competition Law and Economics*, 3, 6.
 20. Lemley, M. A. (2007). Ten Things to do About Patent Holdup of Standards (And One Not To). *Boston College Law Review*, 1, 151.
 21. *Microsoft v. Commission*, 2004. T-201/04. ECR-II-4463. Para. 647.
 22. Mullin, J. (2015). Patent troll lawsuits head toward all-time high. *Arstechnica*. <<http://arstechnica.com/tech-policy/2015/07/patent-troll-lawsuits-head-towards-all-time-high/>> (2015, July, 13).
 23. Negotiated Data Solutions LLC; Analysis of Proposed Consent Order to Aid Public Comment. *Federal Register* (2008). <http://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/federal_register_notices/negotiated-data-solutions-llc-analysis-proposed-consent-order-aid-public-comment-statement/080131negotiateddatasolutionsllc.pdf> (2015, July, 13).
 24. Petrovic, U. (2014). *Competition law and standard essential patents: A transatlantic perspective*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International.
 25. Rossignol, J. (2015). Ericsson Extends Patent Lawsuit Against Apple to Europe. <<http://www.macrumors.com/2015/05/08/ericsson-patent-lawsuit-apple-europe/>> (2015, July, 13).
 26. Statement of the Federal Trade Commission. In the Matter of Robert Bosch GmbH. FTC File Number 121-0081 (2012). <<https://www.ftc.gov/sites/default/files/documents/cases/2012/11/121126boschcommissionstatement.pdf>> (2015, July, 13).
 27. Tucker, D. (2014). Interview with Joshua D. Wright, Commissioner, Federal Trade Commission. *The Antitrust Source*. 9. <http://www.americanbar.org/content/dam/aba/publishing/antitrust_source/aug14_wright_intrvw_7_23f.authcheckdam.pdf> (2015, July, 13).
 28. Wright, J. D. (2009). *Why the Supreme Court was Right to Deny Certiorari in FTC v. Rambus. Global Competition Policy*.

Анна Яновицька

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН ЗА НЕВИКОНАННЯ ЧИ НЕНАЛЕЖНЕ ВИКОНАННЯ ДОГОВОРУ МІЖНАРОДНОГО ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖІВ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ

Anna Ianovytska

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

LIABILITY OF PARTIES FOR UNFULFILLMENT OR IMPROPER FULFILLMENT OF A CONTRACT FOR INTERNATIONAL CARRIAGE OF GOODS BY ROAD TRANSPORT

The article analyzes reasons and ways of liability of parties for failure to fulfill or improper fulfillment of the contract for international carriage of goods by road transport. Special legislative acts that regulate the limits of liability of the consignor and carrier were analyzed. The paper specifies reasons which exempt the carrier and the shipper from liability for failure fulfill or improper fulfillment of the contract. The author made comparative analysis of international agreements and national law concerning liability of the parties to the contract of carriage of goods by road in international traffic. A number of conclusions aimed at improving the legal liability in international carriage of goods were given.

Key words: carriage of goods, road transport, contract for international carriage of goods, improper fulfillment of a contract, failure to fulfill a contract, liability.

Відповідальність сторони зовнішньоекономічного договору (контракту) полягає у відшкодуванні збитків, сплаті неустойки, втраті завдатку або позбавленні певного суб'єктивного права, яке виникло з договору. Доцільно наголосити, що не є договірною відповідальність у випадку, коли сторони перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій стороні не пов'язано з виконанням зобов'язання, що впливає з цього договору¹.

Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів 1956р. (КДВП)² приділяє багато уваги відповідальності сторін за невиконання своїх зобов'язань (незалежно від того, повне невиконання або часткове невиконання). Відповідальність виділена в окрему главу і називається "Відповідальність перевізника". Щодо відповідальності відправника вантажу чи його одержувача, то КДВП поміщає її у статтях, які врегульовують порядок укладення і виконання договору.

Відповідно до Принципів УНІДРУА³ "невиконанням" вважається невиконання стороною будь-якого з її зобов'язань за договором, включаючи неналежне виконання і прострочення виконання.

Сторона, що не виконала свого зобов'язання, може за свій рахунок виправити будь-яке невиконання зобов'язання за умови, що:

- 1) вона без невиправданої затримки повідомить про запропонований спосіб і час виправлення;
- 2) виправлення відповідає даним обставинам;
- 3) сторона, що потерпіла, не має законного права відмовитися від виправлення;

¹ Роз'яснення Вищого арбітражного суду України Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди № 02-5/215, ВАСУ, 1994.

² Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів (прийнята 19 травня 1956 року, набрання чинності для України 17 травня 2007). Офіційний вісник України, 34.

³ UNCITRAL Digest of Case Law on the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (2012). <<http://www.uncitral.org/pdf/english/clout/CISG-digest-2012-e.pdf>> (2015, June, 27)

4) виправлення здійснюється негайно.

Право на виправлення не виключається повідомленням про припинення договору. При отриманні належного повідомлення про виправлення сторона, що потерпіла, не може здійснити свої права, які несумісні з виконанням зобов'язань стороною, що не виконала, до закінчення терміну на виправлення.

У разі, коли має місце невиконання, сторона, що потерпіла, може шляхом повідомлення надати іншій стороні додатковий строк для виконання. Протягом додаткового строку сторона, що потерпіла, може припинити виконання своїх зобов'язань і вимагати відшкодування збитків, проте вона не може вдатися до будь-якого іншого засобу правового захисту¹.

Відповідно і в Конвенції зазначено, що коли з будь-якої причини виконання договору на встановлених вантажною накладною умовах є чи стало неможливим до прибуття вантажу до передбаченого для його доставки місця, перевізник запитує інструкції в особи, яка має право розпоряджатись вантажем.

Незважаючи на це, якщо обставини дозволяють виконати перевезення на умовах, відмінних від передбачених у вантажній накладній, і якщо перевізник не зміг вчасно одержати інструкції від особи, яка має право розпоряджатись вантажем, перевізник повинен вжити заходів, які він вважає найбільш придатними в інтересах особи, яка має право розпоряджатись вантажем².

Сторона звільняється від відповідальності за невиконання, якщо доведе, що невиконання було викликане перешкодою поза її контролем і що від неї не можна було розумно очікувати врахування цієї перешкоди при укладенні договору або уникнення або подолання цієї перешкоди або її наслідків.

Для позначення перешкод при виконанні договору використовується така категорія, як “форс-мажорна обставина”. Термін “*Force-majeure*” вперше з’явився у Французькому Кодексі Наполеона 1804 р. У французькому цивільному кодексі (стаття 1148) зазначається, що відсутні підстави для стягнення будь-яких збитків, якщо внаслідок непереборної сили чи випадкових подій (*cas fortuit*) боржник виявив перешкоди у тому, щоб дати або зробити те, що він був зобов'язаний, або зробив те, що йому було заборонено³.

Сторона що посилається на обставину, як на форс-мажор, згідно норм законодавства України⁴ повинна довести, що:

1. Порухення зобов'язання є наслідком дії непереборної сили. При цьому, порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання).

2. Неналежне виконання було неможливим.

3. Непереборна сила носила надзвичайний характер за даних умов здійснення господарської діяльності.

4. Неможливо було відвернути дії непереборної сили за даних умов здійснення господарської діяльності.

Належним і допустимим доказом настання обставини форс-мажору є довідка торгово-промислової палати (ТПП) України про засвідчення обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) щодо зовнішньоекономічних контрактів. Надання довідки щодо зовнішньоекономічних контрактів є виключною компетенцією ТПП України⁵.

Сторони зовнішньоекономічних контрактів, як правило, включають форс-мажорне застереження із посиланням, що настання, строк дії форс-мажорних обставин підтверджується ТПП України або іншим компетентним органом іншої країни. Враховуючи, що в деяких країнах

¹ *UNIDROIT Principles of International commercial Contracts* (adopted 1 January 2010). Rome, UNIDROIT, 2010.

² Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів (прийнята 19 травня 1956 року, набрання чинності для України 17 травня 2007). *Офіційний вісник України*, 34.

³ Перетерський, І.С. (1941). *Французский гражданский кодекс 1804 года*. Москва: Юридическое издательство НКЮ СССР, 261.

⁴ *Цивільний кодекс України 2003* (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40-44.;

Господарський кодекс України 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 18.

⁵ Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) 2014 (Президія ТПП України). *Офіційний сайт ТПП України*. <http://www.asmap.org.ua/info/regl_fo.pdf> (2015, червень, 27).

підтвердження настання форс-мажору можливе поліцією, нотаріусом тощо, які можуть лише підтвердити, наприклад, настання стихійного лиха, питання чи правомірно називати таку обставину форс-мажором як підставу для звільнення від відповідальності – є предметом доказування, а отже обставина форс-мажору може доводитись не лише довідкою ТПП України (при розгляді спору в Україні).

Звільнення від відповідальності можливе і за інших обставин. Так, сторона може бути звільнена від відповідальності у випадках, коли договір стає нездійсненим внаслідок фізичної, матеріальної або юридичної неможливості його виконання, при якому договір позбавляється своєї мети. У англійському праві – це настання непередбачуваної обставини, яка після укладення договору стала наслідком “знищення” мети, заради якої був укладений договір (доктрина фрустрації – *frustration of purpose*).

У справі *Krell v. Henry* (1903) суд дійшов висновку, що у договорі оренди приміщення відпала мета його укладення, оскільки орендар не міг побачити процес коронації короля, власне заради якої він і найняв те приміщення, бо король перед коронацією захворів і не приїхав на подію у визначену дату, а тому зобов'язання сторін припинились¹.

Прикладом застосування доктрини фрустрації при міжнародному перевезенні вантажів є випадок, коли виконання договору виявилось неможливим внаслідок загибелі (знищення) об'єкта договірної зобов'язання без вини сторін (наприклад, згорів вантаж, планований до перевезення).

При вирішенні спорів, пов'язаних з міжнародними комерційними контрактами, суди та арбітражі найчастіше стикаються з проблемами встановлення: правового статусу фізичних і юридичних осіб, що є контрагентами за договором; належності форми міжнародного комерційного контракту; вибору матеріального права, що підлягає застосуванню, регулюючого права і обов'язків контрагентів, меж і обсягу їх цивільно-правової відповідальності, а також підстав для звільнення сторін від відповідальності². У останньому випадку суди та арбітражі неминуче стикаються з проблемою, яка передбачає не тільки вибір матеріального права відповідно до застосовної колізійної норми, але і перш за все вибір такої колізійної норми³. Рішення, винесені судами та арбітражами по конкретних спорах, виступають в якості моделі, а точніше зразка при вирішенні в подальшому інших спорів зі схожими обставинами.

Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів 1956 р. містить окремий розділ “Відповідальність перевізника”. Імперативно перевізник відповідає за повну або часткову втрату вантажу чи його пошкодження, прострочення в доставці вантажу. Підставою для такої відповідальності є вина перевізника. Перевізник вважається не винним за наявності:

- 1) вини відправника або вантажоодержувача;
- 2) дефекту, властивого вантажу;
- 3) форс-мажорних обставин.

Тягар доказу того, що втрата вантажу, його ушкодження чи затримка доставки викликані вказаними обставинами, лежить на перевізникові⁴.

Перевізник може бути звільнений від відповідальності також, якщо втрата чи ушкодження вантажу є наслідком особливого ризику, що нерозривно пов'язано з однією чи кількома обставинами:

- використання відкритих безтентових транспортних засобів, якщо таке використання було погоджене і чітко зазначене у вантажній накладній. Ця презумпція не застосовується, якщо нестача перевищує припустиму норму або при втраті будь-якого вантажного місця; відсутності чи дефектів упаковки, у випадках, коли вантажі, що перевозяться без упаковки чи без належної упаковки, за своєю природою піддаються псуванню чи пошкодженню; обробки, навантаження, складування чи вивантаження вантажу відправником, одержувачем або особами, які діють від імені відправника чи вантажоодержувача; природних властивостей деяких вантажів, через які вони піддаються частковій втраті чи пошкодженню, зокрема полум'я, корозії, гниттю, усушці, нормальному витоку або дії шкідників;

¹ *Krell v Henry*, 11 August 1903. The Incorporated Council of Law Reporting for England & Wales., 2001.

² Кудашкин, В.В. (2004). *Актуальные вопросы международного частного права*. Москва: Волтерс Клувер, 21.

³ Столярський, О.В. (2012). *Правове регулювання міжнародних перевезень*. Київ: Знання, 56.

⁴ *Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів* (прийнята 19 травня 1956 року, набрання чинності для України 17 травня 2007). *Офіційний вісник України*, 34.

- недостатності або неадекватності маркування чи нумерації вантажних місць;
- перевезення худоби. Перевізник має право посилається на цей пункт лише коли доведе, що вжив усіх необхідних заходів і дотримувався наданих інструкцій;
- настання обставин, яких перевізник не міг уникнути, і наслідків, яких він не міг відвернути. В останньому випадку перевізник повинен довести, що він діяв правильно для уникнення шкоди.

Оскільки стан транспортного засобу та його технічна експлуатація – прерогатива перевізника, він відповідає за заподіяні ним збитки. Оренда транспортного засобу в іншої особи не звільняє перевізника від відповідальності, якщо збитки завдані внаслідок дефектів транспортного засобу¹.

Крім того, для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання сторона-порушник повинна довести, що вона не могла не лише передбачати при укладенні контракту перешкоду, що призвела за собою невиконання, але і не могла уникнути або подолати цю перешкоду².

Господарським судом Одеської області у 2012 році було розглянуто справу про стягнення суми вартості вантажу внаслідок нестачі товару по договору міжнародного автомобільного перевезення (Справа №12/397-06-8823). При перевезенні вантажу у Польщі (м.Пшемишль) було встановлено розірвання брезенту автомобіля, хоча пломба не пошкоджена. В наслідок чого, у накладній CMR проведена відмітка про недостачу товару. При встановленні нестачі одержувач вантажу у Польщі передав право заявлення позову власнику вантажу.

У процесі розгляду справи судом було встановлено, що між власником вантажу і перевізником було укладено договір про перевезення, згідно якого транспортна організація забезпечує цілість та схоронність вантажу при транспортуванні, несе матеріальну відповідальність за схоронність вантажу при перевезенні. Як зазначив суд, Згідно Конвенції про договір міжнародного перевезення вантажів Розділу IV статті 17 – перевізник несе відповідальність за повну чи часткову втрату вантажу що виникла з часу прийняття вантажу до перевезення до часу видачі або здачі вантажу. А тому зобов'язання по міжнародному автоперевезенню перевізником (відповідачем) не виконано: на шляху проходження встановлена крадіжка вантажу. Отже, відповідач відшкодовує власнику вантажу вартість по якій вантаж був прийнятий до перевезення і оплачений власником вантажу (ст. 17 Конвенції про договір міжнародного дорожнього перевезення вантажів)³.

Автомобільний перевізник несе матеріальну відповідальність за повну або часткову втрату вантажу. Така компенсація розраховується на підставі вартості вантажу в місці і під час прийняття його для перевезення. Вартість вантажу визначається на підставі біржового котирування чи, за відсутності такого, на підставі поточної ринкової ціни, чи за відсутності біржового котирування або поточної ринкової ціни, на підставі звичайної вартості товару такого ж роду і вартості.

Розмір відповідальності перевізника повинен розраховуватися на основі положень Протоколу до Конвенції про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів⁴. Оскільки Україна є членом Міжнародного валютного фонду (МВФ), то на неї поширюється положення цього Протоколу про встановлення єдиної розрахункової одиниці – спеціального права запозичення (СДР), визначеного МВФ. На сьогодні СДР розраховується як сумарна вартість визначених сум кошика чотирьох валют (євро, японської єни, долара США, фунта стерлінга) у доларах США⁵. Згаданий Протокол закріплює, що розмір відшкодування не може перевищувати 8,33 розрахункових одиниць (СДР) на кілограм відсутньої ваги бруто.

Однак держава, яка не є членом Міжнародного валютного фонду й законодавство якої не дозволяє застосувати положення Протоколу, може під час ратифікації або приєднання до Протоколу до КДВП чи будь-коли після цього заявити, що передбачена межа відповідальності, яка

¹ Столярський, О.В. (2012). *Правове регулювання міжнародних перевезень* Київ. Знання, 186.

² Родионов, А.А. (2000). *Неисполнение обязательств по внешнеторговым контрактам. Законодательство*, 8, 57.

³ *Справа Про стягнення вартості вантажу внаслідок нестачі товару по договору міжнародного автомобільного перевезення, №12/397-06-8823. Єдиний державний реєстр судових рішень.* <<http://www.reyestr.court.gov.ua>> (2015, червень, 27).

⁴ *Протокол до Конвенції про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів 2012* (прийнято 5 липня 1978 року, набрання чинності для України 16 жовтня 2012). *Офіційний вісник України*, 85.

⁵ *Спеціальні права запозичення (SDRs)* (9 April 2015). *Офіційний сайт Міжнародного валютного фонду.* <<http://www.imf.org/external/np/exr/facts/sdr.htm>> (2015, червень, 27).

застосовується на її території, становить 25 розрахункових одиниць. Розрахункова одиниця, зазначена в цьому випадку, відповідає 10/31 г золота 900 проби. Перерахунок суми в національну валюту здійснюється згідно із законодавством відповідної держави¹.

Отже, розмір відшкодування не може перевищувати межі відповідальності вантажного перевізника, який нараховується за масою фактично втраченого вантажу.

Перевізник не може посилається на застосування межі відповідальності у випадку, коли збитки завдані його зумисним неправомірним діям або неналежного виконання договору, яке, згідно з законом, що застосовує суд з розгляду справи, прирівнюється до зумисних неправомірних дій. Якщо умисні дії перевізника будуть доведені, його відповідальність за збитки внаслідок повної або часткової втрати вантажу визначатимуть у розмірі фактичної вартості вантажу за правилами статті 23 КДВП.

Варто зазначити те, що Конвенція все ж передбачає можливість відступлення від межі відповідальності перевізника². Відправник оголошує вартість вантажу зазвичай тоді, коли він, з одного боку, знайомий з положеннями КДВП про межу відповідальності перевізника, а з іншого – якщо переданий до перевезення вантаж підпадає, у випадку втрати, під згадану межу³.

Разом з тим, підвищення рівня відповідальності перевізника компенсується гарантованою Конвенцією надбавкою до провізного платежу. Також розмір компенсації диференціюється залежно від ступеня ушкодження вантажу. Зокрема, перевізник, у разі пошкодження вантажу, сплачує суму, яка відповідає знеціненню вантажу. У випадку пошкодження лише частини відправленого, сплачується сума, яка підлягала б сплаті при втраті тієї частини вантажу, яка виявилася пошкодженою.

Заявник вимог (відправник або одержувач) не має права розраховувати на відшкодування у більших, ніж передбачено положеннями КДВП розмірах, якщо під час укладення договору і оформлення накладної він не вчинив дій щодо декларування вартості вантажу або встановлення спеціального відсотка при доставці, або встановлення заборони перевантаження вантажу.

Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів 1956 р. містить норми щодо відповідальності за прострочення доставки вантажу.

Вважається, що мало місце прострочення доставки, якщо:

– вантаж не був доставлений в узгоджений термін;

– вантаж не був доставлений в узгоджений термін, коли фактична тривалість перевезення перевезення перебільшувала час, який би був необхідний сумлінному перевізникові⁴.

Той факт, що вантаж не був доставлений протягом тридцяти днів після закінчення узгодженого терміну або, за відсутності узгодженого терміну, протягом шістдесяти днів із дня прийняття вантажу перевізником, є безперечним доказом втрати вантажу і особа, яка має право пред'явити претензію, може на цій підставі вважати його загубленим.

Слід звернути увагу, що поняття “загубленого вантажу” згідно зазначеної норми Конвенції, варто розглядати виключно з юридичної точки зору. Тут мається на увазі застосування усієї повноти правових наслідків загубленої речі до вантажу, який фактично може залишитись у перевізника.

Якщо вантаж знайшов перевізник і правомочна особа погодилася його прийняти, після повернення отриманих раніше від перевізника сум відшкодування ця особа має право вимагати відшкодування від перевізника за іншими підставами: за часткову втрату вантажу, псування або пошкодження вантажу, прострочення доставки.

Використання договірних норм про розмір збитків характерно для англо-американської правової сім'ї. Так, у договірному праві Англії – відшкодування збитків є основним засобом правового захисту. При цьому в договорі встановлюються заздалегідь визначені збитки. Заздалегідь визначені, як пояснює В.Ф. Попондопуло, – це збитки, які обчислюються відповідно до положень договору, що встановлюють чи то фіксований розмір, чи то порядок (формулу) для їх обчислення.

¹ *Протокол до Конвенції про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів 2012* (прийнято 5 липня 1978 року, набрання чинності для України 16 жовтня 2012). *Офіційний вісник України*, 85.

² *Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів* (прийнята 19 травня 1956 року, набрання чинності для України 17 травня 2007). *Офіційний вісник України*, 34.

³ Столярський, О.В. (2012). *Правове регулювання міжнародних перевезень* Київ. Знання, 188.

⁴ *Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів* (прийнята 19 травня 1956 року, набрання чинності для України 17 травня 2007). *Офіційний вісник України*, 34.

Заздалегідь невизначені збитки відшкодовуються при доведенні потерпілою стороною не тільки розміру збитків та факту самого порушення, а й наявності причинно-наслідкового зв'язку між порушенням і збитками. Разом з тим неможливість або утруднення в доведенні (ухвалі) розміру збитків не позбавляє потерпілого можливості їх стягнення. Суд у такому випадку має право самостійно встановити розмір компенсації.

Аналогічним чином вирішується питання про відшкодування збитків у праві США. Договорами встановлюються заздалегідь узгоджені і оцінені збитки. І в разі встановлення в договорі неустойки, і в разі зазначення в договорі передбачуваних збитків – кредитор звільняється від необхідності доводити розміри завданих збитків¹.

Коли мова йде про міжнародне перевезення вантажів, то позивач вправі вимагати сплати відсотків на компенсацію, що підлягає сплаті. При чому, такі відсотки обраховуються з дня надсилання перевізнику претензії чи з дня початку розгляду позову, якщо претензія не надсилалась. Відсоткова ставка передбачена у розмірі п'яти відсотків річних. Конвенція імперативно встановлює презумпцію вини перевізника, але вона ж встановлює ряд положень, якими перевізник повинен скористатись для належного виконання договору у своїй частині.

Такі положення, вважаємо, можна назвати своєрідними засобами захисту перевізника:

1) право вимагати укладання вантажної накладної на кожний окремий транспортний засіб, що використовується при перевезенні;

2) вносити будь-які інші необхідні дані у вантажну накладну, крім тих, що передбачені Конвенцією;

3) право перевірити вантаж і зміст накладної до нього;

4) запитувати і виконувати інструкції щодо здійснення перевезення вантажу та ін.

Важливий момент в регулюванні наслідків порушення договору у всіх правових системах – встановлення права сторони, що потерпіла, розірвати порушений контрагентом договір². Отже вимога перевізника про розірвання договору також може у певних випадках розцінюватись як спосіб захисту від майбутніх збитків, зумовлених подальшим виконанням договору.

Відповідальність відправника вантажу не виокремлена Конвенцією в спеціальний розділ. Відправник несе відповідальність за всі витрати, шкоду і збитки, заподіяні перевізникові внаслідок неточності або недостатності даних про:

- найменування та адресу відправника;
- місце і дату прийняття вантажу до перевезення та передбачене місце його доставки;
- найменування та адресу одержувача;
- позначення характеру вантажу, спосіб його упакування та загальновизнане позначення вантажу, що перевозиться як небезпечний;
- кількість вантажних місць, їх маркування та нумерацію;
- вагу вантажу брутто (чи у інших одиницях виміру);
- порядок виконання митних та інших формальностей;
- будь-які інші дані.

Відправник вантажу несе відповідальність перед перевізником за збиток, заподіяний особам, устаткуванню або іншим вантажам, а також будь-які витрати, викликані несправною упаковкою вантажу, за винятком випадків, коли дефект був очевидним або відомим перевізнику в момент прийняття вантажу і він не зробив щодо цього застереження³.

Договір міжнародного перевезення вантажів автомобільним транспортом можна вважати договором на користь третьої особи – вантажоодержувача. У зв'язку із цим, КДВП не передбачає покладення відповідальності на вантажоодержувача за його дії при здійсненні перевезення. З іншого боку, за договором перевезення вантажів автомобільним транспортом у міжнародному сполученні у якості вантажоодержувача може виступати та сама особа, яка здійснила завантаження вантажу. Тобто – відправник.

Звідси випливає, що вантажоодержувач набуватиме статусу зобов'язаної особи за договором і, відповідно, матиме всі права та обов'язки відправника, як замовника послуги про перевезення вантажу.

¹ Попондопуло, В.Ф. (2006). *Международное коммерческое право*. Москва: Омега-Л, 143.

² Вилкова, Н.Г. (2004). *Договорное право в международном обороте*. Москва: Статут, 98.

³ *Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів* (прийнята 19 травня 1956 року, набрання чинності для України 17 травня 2007). *Офіційний вісник України*, 34.

Укладаючи договір, сторони можуть звільнити вантажовідправника від обов'язку проводити платежі за договором. Водночас, платежі, зазначені як такі, що підлягають сплаті за договором та вантажною накладною повинні виплатитись одержувачем вантажу.

Відповідальність за невиконання певних обов'язків одержувачем може виникати і з норм Цивільного кодексу України¹. Так стаття 918, передбачає обов'язок вивантаження вантажу у строк, встановлений договором чи іншим нормативним актом. Оскільки вивантаження здійснюється у пункті прибуття вантажу, що перевозився, то особою, на яку може покладатись такий обов'язок, може виступати одержувач цього вантажу. Звідси випливає, що перевізник має право на відшкодування збитків, викликаних затримкою вивантаження із транспортного засобу вантажу.

Отже, хоч питання відповідальності сторін достатнім чином нормативно врегульовані, про те, застосування того чи іншого акту до відносин, що склались – повною мірою залежить від суті зобов'язання. Тут варто звертати увагу на сферу дії нормативного акту, який мають намір поширити сторони на власні відносини. Не менш важливою є повнота змісту укладеного договору. Чітка структура і деталізація його умов – є запорукою уникнення небажаних наслідків та витрат, що зумовлені неналежним виконанням контракту.

References

1. Vilkova, N. G. (2004). *Dogovornoe pravo v mezhdunarodnom oborote*. Moskva: Statut.
2. Konvencija pro dogovir mizhnarodnogo avtomobil'nogo perevezennja vantazhiv (priijnjata 19 travnja 1956 roku, nabrannja chinnosti dlja Ukraini 17 travnja 2007). *Oficijnij visnik Ukraini*, 34.
3. Konvencija pro dogovir mizhnarodnogo avtomobil'nogo perevezennja vantazhiv (priijnjata 19 travnja 1956 roku, nabrannja chinnosti dlja Ukraini 17 travnja 2007). *Oficijnij visnik Ukraini*, 34.
4. Kudashkin, V. V. (2004). *Aktual'nye voprosy mezhdunarodnogo chastnogo prava*. Moskva: Volters Kluver.
5. Pereterskij, I. S. (1941). *Francuzskij grazhdanskij kodeks 1804 goda*. Moskva: Juridicheskoe izdatel'stvo NKJU SSSR.
6. Popondopulo, V. F. (2006). *Mezhdunarodnoe kommercheskoe pravo*. Moskva: Omega-L.
7. *Protokol do Konvencii pro dogovir mizhnarodnogo avtomobil'nogo perevezennja vantazhiv 2012* (priijnjato 5 lipnja 1978 roku, nabrannja chinnosti dlja Ukraini 16 zhovtnja 2012). *Oficijnij visnik Ukraini*, 85.
8. *Reglament zasvidchennja Torgovo-promislovoju palatoju Ukraini ta regional'nimi torgovo-promislovimi palatami fors-mazhornikh obstavlin (obstavlin neperebornoi sili) 2014* (Prezidija TPP Ukraini). *Oficijnij sajtt TPP Ukraini*. <http://www.asmap.org.ua/info/regl_fo.pdf> (2015, cherven', 27).
9. Rodionov, A. A. (2000). Neispolnenie objazatel'stv po vneshnetorgovym kontraktam. *Zakonodatel'stvo*, 8, 57.
10. Roz'jasnennja Vishchogo arbitrazhnogo sudu Ukraini Pro dejaki pitannja praktiki virishennja sporiv pov'jazanikh z vidshkoduvannjam shkodi № 02-5/215, VASU, 1994.
11. Special'ni prava zapozichennja (SDRs) (9 April 2015). *Oficijnij sajtt Mizhnarodnogo valjutnogo fondu*. <<http://www.imf.org/external/np/exr/facts/sdr.htm>> (2015, cherven', 27).
12. Sprava Pro stjagnennja vartosti vantazhu vnaslidok nestachi tovaru po dogovoru mizhnarodnogo avtomobil'nogo perevezennja, _/397-06-8823. *Yedinij derzhavnij reiestr sudovikh rishen'*. <<http://www.reyestr.court.gov.ua>> (2015, cherven', 27).
13. Stoljars'kij, O. V. (2012). *Pravove reguljuvannja mizhnarodnikh perevezen'*. Kiiv. Znannja.
14. *Civil'nij kodeks Ukraini 2003* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 40-44.
15. *Gospodars'kij kodeks Ukraini 2003* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 18.
16. *Krell v Henry*, 11 August 1903. The Incorporated Council of Law Reporting for England & Wales., 2001.
17. UNCITRAL Digest of Case Law on the United Nations Convention on Contracts for the International Sale of Goods (2012). <<http://www.uncitral.org/pdf/english/clout/CISG-digest-2012-e.pdf>> (2015, June, 27)
18. *UNIDROIT Principles of International commercial Contracts* (adopted 1 January 2010). Rome, UNIDROIT, 2010.

¹ Цивільний кодекс України 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40-44.

Галина Грігор'янц

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПІРАТСЬКІ ПАРТІЇ ТА ЇХ ВІДНОШЕННЯ ДО ПІРАТСТВА В АВТОРСЬКОМУ ПРАВІ

Halyna Hrihoriants

National University "Odessa Law Academy", Ukraine

PIRATE PARTIES AND THEIR ATTITUDE TO COPYRIGHT PIRACY

The article investigates the issues of the specifics of pirate parties in the modern world, their attitude toward copyright piracy and the possibility of using pirate parties in the fight against this phenomenon. Author has analyzed reasons for the appearance of pirate parties and also the main tasks they set for themselves in their activity. Pirate party is a phenomenon of the modern world that has emerged in response to the tightening of measures to combat piracy on the Internet. This happened at a time when the persecution began, not only those who steal and distribute illegal content, but also on Internet users who do not receive financial benefit from its use. The main idea of this article consists in considering not only the pirate parties as "defenders of pirates", but also as the main defenders of the idea of combining the benefits of freedom of information and free access to cultural values with fair and equitable remuneration of authors.

Key words: pirate parties, copyright, copyright piracy, freedom of information, Internet, copyright infringement.

У сучасному світі набирає обертів тенденція максимального захисту авторських та суміжних прав. Високі ціни на ліцензійну продукцію, посилення відповідальності за піратські дії, обмеження державою поширення об'єктів авторського права та суміжних прав в мережі Інтернет тощо, стали каталізатором розвитку руху, спрямованого на захист прав на інформацію та вільний доступ до культурних цінностей, які розміщені в мережі Інтернет. На чолі цього руху в сучасних умовах опинилися піратські партії, які були створені майже в усіх країнах світу, та ведуть активну боротьбу за захист прав інтернет-користувачів.

Проблеми використання об'єктів права інтелектуальної власності в мережі Інтернет досліджувались такими вченими як: І.А. Биков, В.В. Ухванов, М.А. Ожеван, Н.В. Шакель, Д.С. Мартянов, Н.О. Мартянова, Ю.Ю. Симонян, М.С. Чимаров та багатьма іншими, оскільки дана тема актуальна та має принципове значення для подальшого порозуміння та вдосконалення взаємодії користувачів мережі Інтернет, авторів (правоволодільців) з державою та взагалі зі світовою спільнотою.

Перша Піратська партія була створена у Швеції в 2006 р. Однією з основних цілей її діяльності стала декриміналізація копіювання та використання результатів інтелектуальної діяльності в приватних цілях в Інтернеті. В ході виборів до Європарламенту у 2009 р. Піратська партія Швеції, що налічувала на той момент у своїх рядах близько 50 000 чоловік, отримала 2 місця. Під час судового процесу проти засновників одного з найпопулярніших у світі файлообмінних Інтернет-ресурсів PirateBay, що відбувся в тому ж році, Піратська партія Швеції активно виступала на стороні відповідачів. Незважаючи на широку суспільну підтримку, чотирьох шведських програмістів - творців PirateBay, визнали винними в порушенні законодавства про авторське право і в якості компенсації їм присудили виплатити 2,7 млн. євро позивачам, серед яких фігурували великі кіно- і звукозаписуючі компанії (Warner Brothers, Columbia Pictures, Sony, Universal). В даному випадку перемогли прихильники класичного підходу до захисту авторських прав¹. Отже 2006 рік ознаменувався появою масового руху, направленого на захист прав інтернет-спільноти, які є спірними та нерегульованими, тому позиція піратських партій і визиває таку зацікавленість зі

¹Ухванов, В.В. К вопросу о политизации авторского права. *Електронная библиотека БГУ*.
<http://elbib.bsu.by/bitstream/123456789/24328/1/uhvanov_BMW_2011.pdf> (2015, липень, 13).

сторони суспільства.

Для подальшого розуміння політики інтернет-спільноти звернемося до більш обізнаних та юридично підкованих представників даного руху, наприклад до політики піратських партій.

І. А. Биков визначає, що інтернет-ідеологія має такі характерні риси:

- індивідуалізм, уявлення про людину, як про нематеріальний об'єкт або, як мінімум, громадянина світу;

- анти державництво та антибюрократизм;

- свобода слова, що переходить в заперечення прав на інтелектуальну власність¹.

Основні тези піратської партії Швеції, на які слід звернути увагу:

- виключні авторські права повинні охороняти тільки комерційну діяльність, пов'язану з отриманням прибутку. Будь які приватні дії приватних осіб з творами, включаючи простий файлообмін, повинні бути легальними (наприклад, шляхом розширення рамок нині існуючого застереження про приватне копіювання);

- необхідно ввести чіткі винятки та обмеження для можливості створення реміксів і подібних їм об'єктів. По суті, права цитування для аудіо- та відеотворів повинні бути аналогічні режиму цитування для текстів;

- обхід технічних засобів захисту творів (DRM), які обмежують легальне їх використання, не може бути незаконним, а питання про обмеження прав споживачів у сфері технологій DRM має бути вирішено на законодавчому рівні;

- авторські права повинні бути збережені в повному обсязі при комерційному використанні творів, але сьогодиншній строк захисту авторських прав - 70 років після смерті автора - абсурдний (слід відзначити, що в Республіці Білорусь в даний час строк охорони авторських прав становить 50 років після смерті автора). Слід скоротити цей термін до прийняттого як для інвесторів, так і для суспільства. Пропонується термін в 20 років з моменту виходу твору в світ.

- повинна бути гарантована мережева нейтральність².

По суті дані тези, на яких ґрунтується діяльність піратської партії Швеції, не містять положень, які б повністю зруйнували систему охорони авторських прав, це пропозиції для подальшого розвитку законодавства та політики держав, які цілком співпадають із сучасними реаліями та рівнем прогресу. Надлишок продукції авторського права на ринку визиває ситуацію в котрій неможливо одному громадянину ознайомитися з усім об'ємом інформації, більшість творів залишаються поза увагою людства, попит значно перевищив пропозицію, але ціна продукту парадоксально велика, і тому виникає питання чому власники прав не йдуть на зустріч користувачам, а лише намагаються отримати максимальний прибуток, навіть шляхом постійних судових спорів. Розповсюдження творів в мережі Інтернет відбувається майже без витрат, немає необхідності вкладати кошти у виробництво матеріальних носіїв, оплату праці поширювачів даної продукції.

Програмні позиції «піратських» партій зорієнтовані передусім на підтримку представників інтернет-спільноти: свобода розповсюдження інформації та свобода доступу до неї; орієнтація на технології вільного (відкритого) доступу; реформа авторських прав і патентної системи у повній відповідності з прогресом інтернет-технологій³.

Основні вимоги, які висуваються піратами за кордоном, пов'язані з реформами законодавства в галузі авторського права. Пірати активно виступають проти таких законодавчих ініціатив, як закон Hadopi у Франції, американських законодавчих ініціатив Stop Online Piracy Act і Protect Intellectual Property Act (т. зв. SOPA і PIPA), які спрямовані на притягнення до відповідальності провайдерів, пошукових систем і платіжних систем, які потурають піратству. Однак крім цього, пірати на даний момент є практично єдиною силою, яка виділяє в якості головного свого пріоритету розвиток інформаційних технологій і виступає від імені світової інтернет-спільноти, та намагаються

¹ Быков, И.А. (2007). Интернет-пространство как фактор формирования политических идеологий.

Интернет и современное общество: Труды X всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 187.

² Шакель, Н.В. (2012). Услышать позицию пользователей: партии пиратов и религии копирования.

Международные отношения: история, теория, практика: материалы II науч.-практ. конф. молодых ученых фак. междунар. отношений БГУ, Минск, 2 апр. 2012 г. Минск: Изд. центр БГУ, 173.

³ Ожеван, М.А. (2011). Політичне «піратство»: пошук альтернатив глобальному суспільству гламурного споживання. *Стратегічні пріоритети*, 4 (21), 32.

використовувати й інші ідеї, пов'язані з Інтернетом. Так, саме піратські партії надали підтримку сайту Wikileaks і різко виступили проти переслідування Джуліана Ассанжа. Пірати виступають за розвиток електронного уряду, електронної участі та електронної демократії.¹

Піратські партії виступають за те щоб в Інтернеті існували свої органи влади, розвивалися правові форми управління та відбувався контроль за захистом прав особи. Пропаганда піратства та осуд охорони авторських прав не є напрямом діяльності жодної піратської партії, і тому в певному сенсі така назва як «піратські» зіграла негативну роль в плані довіри до цих партій, оскільки асоціюється з правопорушенням.

Для організації виконання завдань, які ставлять перед собою піратські партії всього світу була створена міжнародна організація - «Піратський інтернаціонал» (Інтернаціонал піратських партій, англ. Pirate Parties International - PPI), яка є головною організацією міжнародного руху піратських партій. PPI підтримує і координує створення національних піратських партій. Також служить для внутрішнього зв'язку, управляє міжнародними форумами і списками адресатів.² До складу даної організації входять більш ніж 40 піратських партій світу, в тому числі України та Росії.

Піратський Інтернаціонал (PPI) є неприбутковою міжнародною недержавною організацією зі штаб-квартирою в Брюсселі, Бельгія. Сформована в 2010 році вона служить як всесвітня організація для піратських партій, в даний час представлена членами з 41 країни. Піратські партії є політичним втіленням руху свободи вираження, які намагаються досягти своїх цілей, використовуючи засоби встановленої політичної системи, а не через активізм. PPI відстоюють на міжнародному рівні просування цілей, які підтримують його члени, таких як: захист прав людини та основних свобод в цифрову епоху; реформування авторського права і суміжних прав, яке орієнтоване на споживачів і авторів, підтримку конфіденційності інформації, прозорості та вільного доступу до інформації. Назва "пірати" сама по собі є запозиченням назви, яка була дана для позначення користувачів Інтернету представниками музичної і кіно індустрії, і не має відношення до будь-якої незаконної діяльності³.

PPI дає пояснення, що слово «піратські», яке використовується у назві даних партій, не має відношення до піратства як правопорушення, піратські партії не підтримують осіб які займаються порушенням прав авторів і не намагаються просунути ідею щодо руйнації системи захисту авторських і суміжних прав.

В Україні також існує піратська партія (незареєстрована), яка називається «Українське Піратське Співтовариство»(УПС). Основною метою піратів, на думку УПС, є досягнення повної свободи інформації. «Це доволі широке питання, що охоплює усе, від скорочення термінів дії патентів та копірайту, до популяризації вільного програмного забезпечення (ВПЗ). Піратська партія України визначила для себе наразі дві головні цілі: визнання на законодавчому рівні вільних ліцензій, таких як GPL та Creative Commons, та масове переведення держустанов на використання вільних аналогів ПЗ. Це дозволить зекономити значну частину бюджетних коштів, що зараз витрачаються на купівлю ліцензій. В цьому аспекті Україна значно відстала від решти європейських країн, які вже давно мають подібні програми»⁴.

Отже попри те, що УПС виступає за досягнення повної свободи інформації в мережі Інтернет, вона пропонує певні рішення, які призведуть до економії коштів держави та зменшення рівня піратства на основі придбання ліцензій з різним ступенем доступу до об'єктів авторського права і суміжних прав.

Відношення суспільства до піратських партій не є однозначним. По суті сформульовані два підходи: негативний – який зумовлений: по-перше, назвою «піратські», по-друге, певними положеннями, за які ці партії борються. Позитивний підхід також має місце, оскільки в наш час існує необхідність переосмислення та внесення коректив у регулювання інтернет-відносин, а такі

¹ Мартянов, Д.С., Мартянова, Н.А. (2012). Феномен пиратских партий в российском и мировом контексте. *Ученые записки Забайкальского государственного университета. Серия: Философия, социология, культурология, социальная работа*, 4, 118.

²Пиратский интернационал. *Сайт пиратской партии России*. <<https://pirate-party.ru/content/piratskiy-internacional>> (2015, липень, 13).

³ About the PPI. *Pirate Parties International website*. <<http://www.pp-international.net/about>> (2015, липень, 13).

⁴ Хто ми та які наші цілі. *Сайт Українського піратського співтовариства*. <<http://www.pp-ua.org/about.html?>> (2015, липень, 13).

партії в межах своєї діяльності мають на меті внесення саме таких змін у законодавство всіх країн, і взагалі поява таких партій вважається закономірним явищем, що виникло в силу невідповідності законодавства рівню сучасних технологій.

Ю. Ю. Симонян вказує на те, що «піратські партії» – це молодіжний рух з політичним акцентом, який виник як реакція на боротьбу держави проти вільного файлообміну і учасники якого захищають права людей, готових користуватися інформацією в Інтернеті без дозволу авторів (по суті, крадіжка інтелектуальної власності). На нашу думку, виникнення «Піратських партій» є закономірним у зв'язку з тим, що існує протиріччя між новими технологіями розповсюдження інформації і правами володільців контентів. Фактично це боротьба проти власників контентів та використання нових, більш довершених технологій. Таким чином, це є незаконна діяльність, оскільки порушуються права володільців контентів шляхом вільного обміну даними в Інтернеті¹.

М.С. Чимаров наголошує, що при всій епатажності окремих програмних установок національних піратських партій, ці організації також стурбовані зростанням рівня плагіату і контрафакції у сфері інтелектуальної власності. Отже, при конструктивному підході органів державної влади до уподобань членів піратського руху потенціал піратських партій в перспективі може бути витребуваний у справі боротьби зі злочинами щодо законних авторських прав творців інтелектуальної власності².

Відповідь на питання про відношення до піратства, плагіату та контрафакції ми можемо знайти на перших сторінках сайтів, які присвячені піратським партіям всіх країн: «під піратами партія має на увазі звичайних користувачів мережі Інтернет, які діляться між собою контентом в некомерційних цілях. Піратські партії не схвалюють діяльність виробників і продавців контрафактної продукції, тих, кого ми з вами звикли називати «піратами»»³.

Негативне відношення піратських партій до правопорушень у сфері авторського права і суміжних прав можливо використовувати у боротьбі з даними порушеннями. Ідеї та розробки, які ведуться піратськими партіями, необхідно використовувати державі, оскільки їх політичні погляди спрямовані не стільки на обмеження прав творців, скільки на забезпечення прав та інтересів звичайних користувачів Інтернету, які прагнуть до вільного доступу в Інтернеті до результатів творчої діяльності, при цьому готові виплачувати справедливую винагороду авторам.

Піратські партії – феномен сучасності, який виник внаслідок невдоволеності суспільства існуючим станом захисту прав інтелектуальної власності. Попри те, що фактично, це виглядає як боротьба проти власників контенту, необхідно все ж таки виділити певні позитивні зміни, до яких може призвести це протистояння. По-перше, не всі піратські партії прагнуть до безкоштовного використання об'єктів авторського права, вони визнають, що плата за використання повинна мати місце, але не в такому завищеному вигляді. По-друге, інтернет-спільноту обурює те, що деякі правоволодільці обмежують доступ до творів мистецтва, що в певних випадках призводить до втрати даних творів. По-третє, піратські партії виступають за розвиток електронного уряду, електронної участі та електронної демократії (відповідність даної діяльності сучасному стану технологій). На основі всього вищевикладеного ми робимо висновок, що піратські партії не несуть ніякої небезпеки для авторів та правоволодільців об'єктів авторського права та суміжних прав, оскільки методи та політика їх діяльності ніяк не суперечать законодавству. А спроби боротьби за внесення певних змін у закони має на меті лише приведення норм права у відповідність до сучасних реалій та рівню наукового прогресу.

References

1. About the PPI. *Pirate Parties International website*. <<http://www.pp-international.net/about>>.
2. Bykov, I. A. (2007). Internet –prostranstvo kak factor formirovaniya politicheskikh ideologiy. *Internet i sovremennoye obshchestvo*: Trudy X vserossiyskoy ob'yedinennoy konferentsii. Sankt-Peterburg: Fakul'tet filologii i iskusstv SPbGU.
3. Mart'yanov, D. S., Mart'yanova, N. A. (2012). Fenomen piratskikh partiy v rossiyskom i mirovom kontekste. *Uchenyye zapiski Zabaykal'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Filosofiya, sotsiologiya, kul'turologiya, sotsial'naya rabota*, 4.
4. Ozhevan, M. A. (2011). Polítichne «píratstvo»: poshuk al'ternativ global'nomu suspíl'stvu glamurnogo

¹Симонян, Ю.Ю. (2013). «Піратські партії» – парадоксальне явище?. *Митна справа* ч. 2, к. 2., 4(88), 276.

²Чимаров, Н.С. (2014). Международное авторское право: к вопросу о пиратстве и пиратских партиях. *Научные труды СЗИУ РАНХиГС, Том 5.*, 1 (13), 271.

³Пиратство в России. *Сайт пиратской партии России*. <<http://pirateparty.ru/>> (2015, липень, 13).

spozhivannya. *Strategíchní príoriteti*, 4 (21).

5. Piratskiy internatsional. *Sayt piratsko ypartii Rossii*. <<https://pirate-party.ru/content/piratskiy-internacional>>.
6. Piratstvo v Rossii. *Sayt piratskoy partii Rossii*. <<http://pirateparty.ru/>>.
7. Simonyan, YU. YU. (2013). «Pírats'kí partíí» - paradoksal'ne yavishche?. *Mitna sprava* ch. 2, k. 2., 4 (88).
8. Ukhvanov, V. V. K voprosu o politizatsii avtorskogo prava. *Elektronnaya biblioteka BGU*. <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/24328/1/uhvanov_BMW_2011.pdf>.
9. Khto mi ta yakí nashí tsílí. *Sayt Ukraíns'kogo pírats'kogo spívtovaristva*. <<http://www.pp-ua.org/about.html>>.
10. Chimarov, N. S. (2014). Mezhdunarodnoye avtorskoye pravo: k voprosu o piratstve I piratskikh partiyakh. *Nauchnyye trudy SZIU RANKhiGS. Tom 5. 1* (13).
11. Shakel', N. V. (2012). Uslyshat' pozitsiyu pol'zovateley: partii piratov i religii kopirovaniya. *Mezhdunarodnyye otnosheniya: istoriya, teoriya, praktika: materialy II nauch.-prakt. konf. Molodykh uchenykh fak. mezhdunar. otnosheniy BGU, Minsk, 2 apr. 2012 g. Minsk: Izd. tsentr BGU*.

Володимир Гузь

Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ВИДІВ ДИКОЇ ФАУНИ: “ДОООНІВСЬКА” ЕРА

Volodymyr Huz

Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

THE HISTORY OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF WILD FAUNA: "PRE-UN" ERA

The basic approaches to periodization of international legal protection of wild fauna are examined in this article, their advantages and disadvantages have been determined. The history of protection from ancient times (including religious sources) to 1945 (the year of the founding of UN) was characterised. The article gives a detailed analysis of crucial international legal acts adopted during that period, their role and place in further development of international legal protection of the wild fauna system are demonstrated. The main problems of the early conventions and other international legal acts, adopted at this stage, are specified. The paper gives a brief description of the work of several international institutions, established in these years, the activities of which were aimed to protect wild fauna.

Key words: fauna, protection of wild fauna, wildlife species, international legal protection, environment, religion.

У літературі питання періодизації історії міжнародно-правової охорони дикої фауни розглядалося, перш за все, крізь призму періодизації міжнародного права навколишнього середовища загалом. Як наслідок, загальна періодизація історії міжнародного права, дещо відступає на задній план, формуючи загальний фон. Так, українські науковці О.В. Задорожній та М.О. Медведєва наголошували, що «виокремлення тих чи інших історичних періодів зумовлюється, насамперед, розвитком наукових знань про певну сферу діяльності людини або компоненти навколишнього середовища, розвитком технологій з використання природних ресурсів, розвитком правосвідомості щодо наслідків людської діяльності для навколишнього середовища, рівнем політичної волі національних урядів іти на компроміс, що спонукає їх до прийняття відповідних національних і міжнародних правових актів»¹. Зокрема, вказані автори пропонували періодизацію, поділену на 4 періоди: 1) середина XIX ст. – 1945 р.; 2) 1945 р. – 1972 р.; 3) 1972 р. – 1992 р.; 4) 1992 р. – до сьогодні². Львівські науковці (колектив авторів під кер. проф. В.М. Репецького) пропонували дещо вужчий підхід, виділяючи три етапи: початковий (до 1972 р.), становлення МПНС як галузі (1972-1992) та сучасний (з 1992 р. - донині)³.

В.П. Варєца, розглядаючи питання періодизації з точки зору сфери використання та охорони водних ресурсів, виділяє шість періодів: перший період (з початку XIX ст. - до 1911 р), другий період (1911 - 1958 рр.), третій період (1958 - 1972 рр.), четвертий період (1972 - 1992 рр.), п'ятий період (1992 - 1998 рр.), шостий період (з 1998 р. по теперішній час)⁴. Професор М.М. Копилов, дещо узагальнює такий підхід, виділяючи чотири основних періоди: 1) 1839-1948 р. (у пізніших працях – 1949 р.⁵ – рік проведення Конференції ООН по збереженню та утилізації ресурсів); 2) т.зв.

¹ Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (2010). *Міжнародне право навколишнього середовища*: підручник. Київ: Промінь, 19.

² Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (2010). *Міжнародне право навколишнього середовища*: підручник. Київ: Промінь, 19.

³ Репецький, В.М., Лисик, В.М., Микієвич, М.М., Андрусевич, А.О., Буткевич, О.В. (2012). *Міжнародне публічне право*: підручник. 2-ге вид., стер. Київ: Знання, 388.

⁴ Варєца, В.П. (2009). Влияние международного права на формирование российского законодательства в сфере использования водных ресурсов. *Общество и право*, 4, 268.

⁵ Копылов, М.Н., Копылов, С.М. (2013). Международное экологическое право: вчера, сегодня, завтра. *Евразийский юридический журнал*, 7, 52.

“достокгольмська ера” – 1948-1972 р.; 3) “стокгольмська ера” – 1972-1992 р.; 4) сучасний етап, “ера Pio” – 1992 – наші дні¹.

Західні ж автори пропонують варіанти періодизації, спираючись на ключові події та акти, які ознаменували собою черговий етап розвитку у даній сфері. Скажімо, Elli Louka у своїй праці «International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order»² запропонувала періодизацію саме по основних віхах (Стокгольм-Піо-Йоганнесбург). Схожа позиція наведена і у третьому виданні праці International Environmental Law авторства Alexandre Kiss та Dinah Shelton³, зокрема, вони виділяють т.зв. «достокгольмський» період (в оригіналі – Before the Stockholm Conference), безпосередньо Стокгольмську конференцію, період між Стокгольмом і Піо, та Саміт у Йоганнесбурзі.

На нашу думку, такий підхід має як переваги (кожен міжнародно-правовий акт чи конференція у сфері охорони довкілля являли собою своєрідний підсумок напрацювань певного етапу розвитку у сфері міжнародно-правової охорони навколишнього середовища та дикої фауни, зокрема, на чому, власне кажучи, і акцентується увага), так і недоліки (є дещо узагальненим щодо окремих (зокрема, ранніх) етапів розвитку). Водночас, в усіх згаданих вище підходах відсутні згадки про більш ранні джерела (скажімо, джерела релігійного характеру, які також вносили свою лепту у сферу охорони видів дикої фауни). Справедливою є і думка про те, що, поділ на такі етапи є дещо умовним, але дає можливість проаналізувати процес становлення галузі, з'ясувати основні тенденції та події, що впливали на її розвиток⁴.

У цій статті ми спробуємо подати стислу характеристику ранніх етапів т.зв. “достокгольмської” ери міжнародно-правової охорони видів дикої фауни, охопивши як найдавніші часи, так і досить “зрілі” епохи, завершивши цей історичний період 1945 роком – роком створення Організації Об'єднаних Націй.

1. Ранній етап (з найдавніших часів – до сер. XIX століття)

Взаємодія між релігією і міжнародним правом існувала протягом всієї історії. До появи міжнародного права релігія представляла собою важливий нормативний фактор у міжнародних відносинах. Природно, що в процесі свого становлення міжнародне право не могло не спиратися на релігію, воно запозичило її принципи і норми⁵.

Скажімо, в **індуїзмі**, всі тварини: чотириногі, пернаті, покриті лускою - вважалися братами і сестрами людини, загальним батьком яких був Бог. Індійські Веди - релігійно-філософські та наукові праці, створені в II-I ст. до н. е., - стверджували монотеїзм і необхідність гуманного ставлення з тваринами. Все живе на землі вважалося однією сім'єю. З цих уявлень випливала необхідність вегетаріанства, як один з наслідків принципу неспричинення шкоди. Цей принцип - "ахімса" - проповідували всі святі, мудреці і пророки Індії. Захист тварин був важливою частиною моральних норм індуїзму, що сповідував індуїзм. Також індуїзм підкреслює споріднену близькість людини з природою, з усіма тваринами, а це унеможливило вороже або навіть байдуже ставлення до тварин, з яким людина утворює єдність. Зміцнювала переконання віруючих у неприпустимості жорстокого поводження з тваринами і теорія реінкарнації, оскільки в подальших втіленнях людина могла перетворюватись на тварину і ставати жертвою такого ж насильства, яке здійснював раніше вона. Фактично, ідеї індуїзму випередили моральну свідомість сучасного світу на тисячоліття; ті ідеї, які з великим трудом намагаються донести до свідомості західної людини провідні гуманісти нашого століття, вже кілька тисячоліть як стали надбанням народів на Сході, ними керуються в житті⁶.

Щодо **буддизму**, то стародавні хроніки III ст. до н.е. містять проповідь, у якій син індійського

¹ Копылов, М.Н., Мохаммад, С.А., Якушева, Е.А. (2007). *История международного экологического права*: монография. Москва: Изд-во РУДН, 6.

² Louka, E. (2006). *International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order*. Cambridge Univ. Press, 12.

³ Kiss, A., Shelton, D. (2004). *International Environmental Law*. Ardsley, New York: Transnational Publishers, Inc, 14.

⁴ Репецкий, В.М., Лисик, В.М., Микієвич, М.М., Андрусевич, А.О., Буткевич, О.В. (2012). *Міжнародне публічне право: підручник. 2-ге вид., стер.* Київ: Знання, 388.

⁵ Лукашук, И.И. (2005). *Международное право. Общая часть: учебник для студентов юридических факультетов и вузов. Изд. 3-е, перераб. и доп.* Москва: Волтерс Клувер, 70.

⁶ Павлова, Т.Н. (1997). *Биоэтика в высшей школе*. Москва: МГАВМиБ, 31.

імператора Ашоки проголосив такі слова: «птахи, що літають в повітрі, і всяка тварина мають таке ж рівне право жити і пересуватися в будь-яку частину землі, як і ти. Земля належить людям і всім живим створінням; ти лише опікун її»¹. Сучасний Далай Лама (14-й) Джецун Джампхел Нгаванг Лобсанг Єше Тенцзін Г'яцо, якого слід вважати одним з найважливіших релігійних діячів Сходу, також досить активно відстоює питання гуманного ставлення до тварин і збереження гармонії з природою у сучасному світі².

Джайнізм до повного логічного розвитку ідеї ахімси і найбільш безкомпромісно захищає всі форми живих істот. Центальною в цьому вченні є доктрина, за якою все суще поділяється на живе і неживе, як наслідок, живі істоти класифікуються в ієрархічному порядку відповідно до кількості відчуттів (почуттів), якими вони володіють. Таким чином, людина потрапляє в одну категорію з рибами і звірами. Щоб вберегти свою карму - неминучість долі, - джайніст повинен очищати себе від скверни; він приймає зарікання, найважливішим з яких є клятва неспричинення зла іншому - принцип ахімси (аж до обмеження прийняття їжі при світлі – щоб у неї не потрапили комахи)³. Також джайністи широко відомі організацією різноманітних притулків та лікарень для тварин - *ranjioraports*, оазисів життя, де вони утримують і годують тварин, поки вони не помруть від старості⁴.

В **ісламі**, зокрема в Корані та висловлюваннях Пророка Мухаммеда (хадисах) досить часто згадуються тварини. Коран проголошує, що Бог не виділяє нікого, навіть комарів, а дві сури (розділи), навіть названі на честь комах: "Мураха" і "Бджола". Іслам вчить, що "немає тварини на землі і птиці, літаючої на крилах, які не були б такими ж створіннями, як і людина", іншими словами, тварини мають цінність самі по собі, безвідносно до людини. Всім тваринам даровано життя, як і людям. Бог створив створив всіх істот, у тому числі і людей, а тому, тварини і люди разом беруть участь у щедрості Божого творіння. Загалом, етос ісламу і мусульманського суспільства, визначений Кораном і Пророком Мухаммедом, а також, частково закріплений в ісламському праві, регламентує повагу до тварин та догляд за ними, як живих побратимів, що поклоняються Богу, і з правом користуватися всіма дарами Бога⁵.

Щодо **іудаїзму**, то, як можна судити по Старому Завіту, ставлення іудеїв до тварин було цілком гуманним. У книзі Ісаї, який проповідував Господнє слово близько сорока років у VIII ст. до н.е., ми знаходимо заперечення проти жертвопринесення тварин: "Навіщо мені безліч ваших жертв? - говорить Господь. Я пересичений вспаленнями баранів і ситтю годованих телят. Крови биків, ягнят та козлят я не хочу"⁶. У Біблії присутні численні згадки про тварин, по відношенню до яких Бог виступає як охоронець-хранитель; в псалмах Давида і пророцтвах Бог згадується як дбає про всякої тварі, милосердний до всіх (псалми: 36:7⁷; 145:15-16⁸; 147:9⁹, Книга Іова 38:41¹⁰). Оскільки вищим моральним принципом іудейської релігії є наслідування Богу, то моральним обов'язком

¹ Shelton D., Kiss A. (2005). *Judicial handbook on environmental law*. Nairobi: United Nations Environment Programme, 5.

² H.H. the Fourteenth Dalai Lama. Ecology and the Human Heart. <<http://www.dalailama.com/messages/environment/ecology-and-the-human-heart>>.

³ Павлова, Т.Н. (1997). *Біоетика в вищій школі*. Москва: МГАВМиБ, 33.

⁴ Тобиас, М. (2002). Джайнизм и экология. *Гуманитарный экологический журнал*, том 4, вып. 1, 108-111.

⁵ Harfiyah Haleem (2011). Animal rights in islam. <http://www.globethics.net/web/ge/library/articles? p_p_id= glp_generic_search_list_po rtlet_3_WAR_GLP_3_DigitalLibraryPortlets_ INSTANCE_ LjC4&p_p_ lifecycle=1& p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column- 2&p_p_col_count=2&_ glp_ generic_search_list_portlet_3_WAR_GLP_3_DigitalLibr aryPortlets_ INSTANCE_ LjC4_action=select& function=showPDF&tableName=lucene&docId=4944488&preSelectedDocUrl=%2FFedoraAccessServlet%3 FfedoraGetUrl %3Dhttp%3A%2F%2Flocalhost%3A8082%2Ffedora%2Fget%2Fglobethics%3A494 4488 %2FAnimal_rights_in_Islam-1.pdf%26contentType%3Dapplication%2Fpdf>.

⁶ Книга Пророка Ісаї: 1. Заголовок 1-3; кара Юді 4-9; релігійне лицемірство 10-20; плач над Єрусалимом 21-31. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/23/1/>>.

⁷ Книга Псалмів: 36. (35) Псаломпівець жаліється на беззаконня 2-5; Боже провидіння 6-10; молитва 11-13. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/19/36/>>.

⁸ Книга Псалмів: 36. (35) Псаломпівець жаліється на беззаконня 2-5; Боже провидіння 6-10; молитва 11-13. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/19/36/>>.

⁹ Книга Псалмів: 36. (35) Псаломпівець жаліється на беззаконня 2-5; Боже провидіння 6-10; молитва 11-13. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/19/36/>>.

¹⁰ Книга Іова: 38. Слово Боже. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/18/38/>>.

віруючих повинно було стати співчуття до тварин. У Біблії прямо вказується, що людина повинна приходити на допомогу тварині (Вихід 23:5¹): якщо хто-небудь побачить осла, що впав під вантажем, то він не повинен проходити мимо, але повинен звільнити його. Святе Письмо також вказує, що людина, нарівні з тваринами, повинен ділити плоди земні, а також наказує давати відпочинок домашнім тваринам: бику, ослу, іншому худобі - в день суботній, коли відпочиває людина, наприклад: “Шість днів робитимеш твоє діло, сьомого ж дня відпочинеш, щоб перепочив і віл твій, і осел твій, і щоб віддихалися на волі син рабині твоєї і чужинець.” (Вихід 23:12)².

У **християнстві**, зокрема, у Новому Заповіті, практично немає згадок про взаємовідносини між людьми і тваринами. Тим не менш, можна виділити два основні напрямки по відношенню до тварин. Перш за все, це т.зв. “негативна традиція”, тобто, традиційна схоластична думка про те, що тварини існують лише для задоволення потреб людства або про те, що вони є тільки засобом для виконання людських цілей, яка, однак, дуже важко сприймається з точки зору біблійного вчення. Прикладом є Кол I: 16: “бо в ньому все було створене, що на небі і що на землі, видиме й невидиме: чи то престולי, чи господства, чи начала, чи власті, все було ним і для нього створене”³. Схоластична теологія була настільки антропоцентричною, що робила неясною основну тезу доктрини: Бог щедрий Творець усього життя і все життя існує в основному для слави Божої. Дану тезу розвинули у своїх працях Фома Аквінський (його ідеї, в свою чергу, були запозичені з Аристотелевої філософії, де вперше була систематизована точка зору, за якою тварини позбавлені розумових здібностей) та його послідовники, які наголошували на тому, що тварини не мають свідомості або розуму, не мають безсмертної душі, є нечутливі, тобто, не відчувають болю (до останньої тези особливо апелював Рене Декарт), а також не мають ніякого морального статусу⁴. Позитивна традиція ж на відміну від схоластичної теології, ставить наголос на взаємозалежність, єдність і загальні умови життя для всіх видів, особливо для людей і тварин. Приклади можна знайти у Книзі Буття (Бут. 9:8)⁵; Книзі Пророка Єремії (7:20)⁶, в Євангеліє від Марка (Марк 1:13)⁷, та Луки (Лука 12:6)⁸, працях Святого Франциска, який називав тварин “братерськими та сестерськими створіннями”, а також більш ніж дві третини від кількості канонізованих святих на Заході і Сході, що продемонстрували на практиці турботу й дружелюбність до тварин, що часто було різким контрастом до загальноприйнятих поглядів їхніх сучасників⁹.

2. Середина XIX століття – 1945 р.

Приблизно із середини XIX століття, міжнародно-правова охорона видів дикої фауни переходить у формат міжнародно-правових актів. Хоча в цей період і було проявлено певну увагу держав до екологічних питань, що виразилося на укладенні більше 10 регіональних угод, тим не менш, це сприяло вирішенню лише приватних, локальних проблем. Скажімо, укладений 17 серпня 1754 р. у Вапріо Договір між її величністю Імператрицею Австрії, яка виступала як Герцогиня Мілану, і її світлістю Республікою Венеція щодо прикордонної річки Оліо і використання їх для рибальства був лише поодиноким подією, що не поклала початок системному підходу в

¹ Вихід: 23. Свідки та судді 1-3; 6-9; любов до ворогів 4-3; субота й свята 10-19; ангел хоронитель 20-33. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/2/23/>>.

² Вихід: 23. Свідки та судді 1-3; 6-9; любов до ворогів 4-3; субота й свята 10-19; ангел хоронитель 20-33. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/2/23/>>.

³ Послання апостола Павла до Колосян: 1. Заголовок 1-2; подяка 3-8; молитва 9-14; першенство Христа 15-23; апостольські труди св. Павла 24-29. <<http://dyvensvit.org/bible/novy-y-zavit/51/1/>>.

⁴ Linzey, A. Christian Theology and Animal Rights. <http://www.shapworkingparty.org.uk/journals/articles_89/6_Linzey.pdf>.

⁵ Буття: 9. Божий наказ Ноеві 1-7; союз примирення 8-17; прокляття й благословення 18-29. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/1/9/>>.

⁶ Книга Пророка Єремії: 7. Марна сама надія тільки на храм і на жертви. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/24/7/>>.

⁷ Євангеліє від Марка: 1. Йоан Христитель проповідує в пустині 1-13; покликання Симона, Андрія, Якова та Йоана 14-20; оздоровлення біснுவатого, теці Петра та прокаженого 21-45. <<http://dyvensvit.org/bible/novy-y-zavit/41/1/>>.

⁸ Євангеліє від Луки: 12. Пересторога супроти навчання фарисеїв 1-3; кого треба боятися 4-12; про дочасні блага 13-34; притча про вірного слугу 35-48; Ісус приносить розподіл 49-59. <<http://dyvensvit.org/bible/novy-y-zavit/42/12/>>.

⁹ Linzey, A. Christian Theology and Animal Rights. <http://www.shapworkingparty.org.uk/journals/articles_89/6_Linzey.pdf>.

договірному регулюванні охорони живих ресурсів транскордонних водойм, оскільки у даному Договорі, питання рибальства розглядалися як супутні вирішенню головної проблеми - визначення меж вільної течії вод прикордонної річки Оліо.

Аналіз міжнародних договорів і угод кінця XVIII - початку XIX ст. дозволяє нам прийняти за початок першого етапу в історії розвитку міжнародного екологічного права (в класичному розумінні) 2 серпня 1839 р. Прийнята в цей день двостороння Конвенція про ловлю устриць і рибальство біля берегів Великобританії та Франції встановлювала правила рибальства в протоці Ла-Манш і Північному морі¹.

Згодом набула поширення практика укладення міждержавних договорів: так, варто відзначити т.зв. "рибні конвенції", які стосувалися рибальства у прикордонних водах та регулювали режим використання рибних запасів з метою боротьби зі зникненням популяцій (1857 р., Англія та Франція ("Newfoundland Fisheries Convention"); 1869 р. Швейцарія-Велике князівство Баден ("Convention Between The Grand Duchy Of Baden And Switzerland Concerning Fishing In The Rhine Between Constance And Basel"), тощо). У 1875 році Австро-Угорщина та Італія прийняли Декларацію про охорону птахів². 6 листопада 1897 року Росія, Японія, США уклали угоду про спільне використання і охорону морських котиків у Тихому океані³.

Серед перших зразків міжнародних договорів у сфері захисту видів дикої фауни можна виділити Конвенцію про охорону диких тварин, птах та риби у Африці 1900 року⁴, яка стала першим регіональним договором, націленим на захист усіх видів фауни і флори, що перебували під загрозою зникнення, в конкретному регіоні, чим вже виділялася на фоні міжнародних договорів у сфері захисту видів дикої фауни цього періоду, однак, так і не вступила в дію, а також Конвенцію про охорону птахів, корисних у сільському господарстві 1902 року⁵. Ці конкретні конвенції, однак, більше не можна вважати такими, що відповідають сучасним реаліям. По-перше, вони переважно стосувалися прямих та негайних інтересів людей, аніж були викликані більш піднесеними чи альтруїстськими ідеями. По-друге, вони заохочували знищення окремих істот, які визначались як шкідливі цим інтересам. Останні включали, у першому випадку, левів, леопардів, крокодилів та отруйних змій, а у другому – орлів, соколів, чапель та пеліканів. Немає нічого дивного в тому, що ці договори, з огляду на їхні конкретні предметні інтереси, були ефективно замінені пізнішими засобами та, що головніше, були доповнені солідною кількістю нових міжнародних домовленостей націлених на захист диких звірів та їхнього природного середовища по всьому світу. Широке прийняття цих нових домовленостей демонструє зростання визнання міжнародним співтовариством важливості цього питання загалом⁶. Взагалі, перші міжнародно-правові природоохоронні норми концентрувалися на охороні конкретних компонентів навколишнього середовища (в основному фауна і флора), характеризувалися спорадичністю, обмеженістю щодо об'єктів і територій⁷.

У цей же період робилися поодинокі спроби на двосторонньому субрегіональному і регіональному рівнях щодо захисту та збереження окремих об'єктів живої природи. Зусилля проведених конференцій не були скоординовані і не користувалися ефективною підтримкою урядів.. Більше того, такі заходи мали характер швидше наукових зборів, наради вчених, аніж міжурядової зустрічі. Конференції мали інформаційний характер і не виробили ніяких практичних

¹ Копылов, М.Н., Мишланова, В.А. (2014). Нужна ли историография международному экологическому праву? *Евразийский юридический журнал*, 6, 126.

² Джигирей, В.С., Сторожук, В.М., Яцюк, Р.А. (2000). *Основи екології та, охорона навколишнього природного середовища (Екологія та охорона природи)*. Львів: Афіша, 69.

³ Convention for the preservation of the fur seal and sea otter in the North Pacific Ocean and Bering Sea (1897). *International Environmental Agreements (IEA) Database Project*. <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1897-FurSealSeaOtterNorthPacificOceanBeringSea.EN.txt&par=view_treaty_html&hc_location=ufi>.

⁴ Convention For The Preservation Of Wild Animals, Birds, And Fish In Africa (1900). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1900-PreservationWildAnimalsBirdsFishAfrica.EN.txt&par=view_treaty_html>.

⁵ Convention For The Protection Of Birds Useful To Agriculture (1902). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1902-ProtectionBirdsUsefulAgriculture.EN.txt&par=view_treaty_html>.

⁶ Bowman, M.J. (1988). The protection of animals under international law. *Connecticut Journal of International Law*, 4, 487–499.

⁷ Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (2010). *Міжнародне право навколишнього середовища: підручник*. Київ: Промені, 22.

заходів¹.

Як найяскравіший приклад таких заходів можна навести проведену у 1913 р. у Берні конференція, присвячену охороні природи, де брали участь вчені з 18 країн і була зроблена спроба об'єднання зусиль різних країн з метою захисту природи. В підсумку, за її результатами було ухвалено рішення про створення Комісії для охорони природи, яке так і не було реалізовано у зв'язку з початком Першої світової війни.

У період між Першою і Другою світовими війнами держави продовжили практику укладання двосторонніх прикордонних угод, що включали в себе положення, що стосуються проблеми забруднення вод. Водночас, сформувалась стала практика своєрідного “виправлення помилок”: на міждержавному рівні почали укладатися угоди, які мали заміти попередні домовленості, які фактично не діяли після їх підписання. Зокрема, варто відзначити підписану США, Великобританією, Росією і Японією 7 липня 1911 р. Вашингтонську конвенцію про збереження і захист морських котиків². Вона заборонила полювання на морських котиків у відкритому морі, однак, незважаючи на те, що Національне управління океанічних і атмосферних досліджень назвало її “першим міжнародним договором, що вирішував питання збереження дикої природи”³, зберігала досить неоднозначну роль: з однієї сторони, даний договір містив в собі прогресивні норми, що встановлювали національні квоти і регулювали міжнародну торгівлю продукцією полювання на морських котиків. З іншої, як і практично всі договори цього періоду, він був спрямований передусім на охорону видів фауни, що вважались цінними з погляду споживання і торгівлі та ігнорував значення тих чи інших видів для екосистеми в цілому.

Водночас, до цього ж етапу відноситься прийняття двох міжнародно-правових актів, які містили чисто екологічні підходи і вважаються попередниками сучасних екологічних концепцій: Лондонської конвенції про збереження фауни і флори в їх природному стані 1930 р. та Конвенції про захист навколишнього середовища та збереженні дикої природи в Західній півкулі 1940 р.⁴.

Лондонська конвенція 1933 р. про збереження фауни і флори в їх природному стані⁵ з Протоколом⁶ до неї фактично замінила собою Лондонську конвенцію 1900 р. про збереження диких тварин, птахів і риби в Африці

Лондонська конвенція 1933 р., віднесла ті види фауни і флори, які потребували жорсткої регламентації, до класу А, а ті види, які не вимагали такого захисту, були віднесені до класу Б (полювання дозволялося за спеціальними ліцензіями, які видавалися на певний час року і на певній території). Відповідно створювалися резервати із суворим режимом і звичайні резервати. Однак, на відміну від Вашингтонської конвенції 1911 р., яка не тільки замінила попередній договір, а й досить ефективно діяла до денонсації Японією, Лондонська конвенція, по-перше, допускала низку винятків (виключення територій метрополій (ч.1. статті 1), правила щодо належності мертвих тварин власністю уряду відповідної території (ч. 6 статті 9), виключення окремих видів тварин з-під її дії, тощо, а по-друге, її дія всіляко спрямовувалась на захист інтересів колоніальних держав, а по-третє, дана конвенція, знову ж, не вступила в дію.

З 1931 року почалося міжнародне співробітництво в галузі регуляції китобійного промислу.

¹ Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (2010). *Міжнародне право навколишнього середовища*: підручник. Київ: Промінь, 22.

² Convention Respecting Measures For The Preservation And Protection Of The Fur Seals In The North Pacific Ocean (1911). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1911-FurSeals.EN.txt&par=view_treaty_html>.

³ North Pacific Fur Seal Treaty of 1911. <<http://celebrating200years.noaa.gov/events/fursealtreaty/welcome.html#treaty>>.

⁴ Копылов, М.Н., Копылов, С.М. (2013). Международное экологическое право: вчера, сегодня, завтра. *Евразийский юридический журнал*, 7, 52-55.

⁵ Convention Relative To The Preservation Of Fauna And Flora In Their Natural State (1933). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1933-PreservationFaunaFloraNaturalState.EN.txt&par=view_treaty_html>.

⁶ Protocol To The Convention Relative To The Preservation Of Fauna And Flora In Their Natural State (1933). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1933-Protocol-1933-PreservationFaunaFloraNaturalState.EN.txt&par=view_treaty_html>.

Зокрема, першим позитивним кроком¹. на міжнародному рівні для регулювання китобійного промислу стала Конвенція з регулювання китобійного промислу, підписана в Женеві². Однак, знову ж, даний документ містив низку недоліків. Перш за все, даний документ не був підписаний деякими країнами, які здійснювали промисел у Антарктиці (зокрема, Німеччиною та Японією), по-друге, стосувався лише вусатих китів, по-третє, передбачав винятки для аборигенів.

Відповідно, з часом виникла потреба у вдосконаленні міжнародно-правового регулювання у даній сфері, що зумовило прийняття у 1937 р. Міжнародної угоди з регулювання китобійного промислу³, учасниками якої стало більше число держав (винятком стала, знову ж, Японія). Окрім того, дана угода забезпечила захист південних і сірих китів, закріпила ліміти на вилов синіх китів, смугачів фінвалів, горбатих китів і кашалотів, встановила заборону на вилов самок у супроводі дітей, а також закріпила часові обмеження антарктичного китобійного сезону. Згодом ця угода була доповнена Протоколами від 24.06.1938 року⁴, якими встановлювалася заборона на вилов горбатих китів в Антарктиці та деякі інші обмеження, а також регулювалось питання дії Угоди після 30 червня 1938 року⁵.

У 1940 р. було прийнято аналогічну Лондонській Вашингтонську конвенцію про захист природи та збереження видів диких тварин і птахів Західної півкулі⁶. З однієї сторони, її положення в деякій мірі дублювали зміст Лондонської конвенції (створення заповідників, захист окремих видів флори і фауни, захист мігруючих видів птахів, тощо), з іншої ж, даний документ будується не на спільних, а на індивідуальних діях договірних сторін. Тому в основному положення Конвенції носять більш формальний і декларативний характер. Конвенція не зобов'язує, а лише закликає держави прийняти закони щодо охорони тварин і рослин, що перебувають під загрозою зникнення а також перелітних птахів.

Характеризуючи даний історичний період, доцільно звернути увагу ще на два моменти. Перш за все, заснування різноманітних спільних комісій заклало фундамент для формування інституційного механізму системи міжнародно-правової охорони видів дикої фауни. Так, вже згадана раніше Конвенція 1839 року передбачала утворення Змішаної комісії, яка розробляла рекомендації про терміни промислу та райони ловлі. За рекомендацією Комісії, Великобританія і Франція у 1843 р затвердили правила рибальства за межами територіальних вод⁷. Пізніше були створені Організація з боротьби із сараною (Рим, 1920 р.), Міжнародне бюро з боротьби із заразними хворобами тварин (Париж, 1929 р.), Міжнародне бюро з охорони природи (Брюссель, 1928 р.), проте ефективність їхньої діяльності була вкрай низькою⁸.

Другий аспект, який хотілося б виділити, характеризує даний етап, полягає в тому, що у рамках даного періоду відбулося зародження судової практики у сфері міжнародно-правової охорони видів дикої фауни. Зокрема, варто акцентувати увагу на “Справу про морських котиків Берингового моря” (23 лютого - 15 серпня 1893 р.). Рішенням арбітражу було визнано неправомірність спроб США врегулювати питання вилову котиків за межами трьохмильної зони.

¹ Gambel, Ray. “International Management of Whales and Whaling: An Historical Review of the Regulation of Commercial and Aboriginal Subsistence Whaling.” Arctic Institute of North America 46 (1993): 97-107.

<<http://www.jstor.org/>>

² Convention For The Regulation Of Whaling (1931). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1931-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.

³ International Agreement For The Regulation Of Whaling (1937). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1937-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.

⁴ Protocol Amending The 1937 International Agreement For The Regulation Of Whaling (1938).

<http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1938-Protocol-1937-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.

⁵ Protocol extending the duration of the International Agreement For The Regulation Of Whaling of 8 June 1937 to after 30 June 1938. <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1938-Extension-1937-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.

⁶ Convention On Nature Protection And Wildlife Preservation In The Western Hemisphere (1940).

<http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1940-WesternHemisphereNatureProtection.EN.txt&par=view_treaty_html>.

⁷ Копылов, М.Н., Мишланова, В.А. (2014). Нужна ли историография международному экологическому праву? *Евразийский юридический журнал*, 6, 126.

⁸ Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (2010). *Міжнародне право навколишнього середовища*: підручник. Київ: Промінь, 22.

Таким чином, цим арбітражним рішенням заперечувалося право держав поширювати юрисдикцію на природні ресурси, які знаходяться за межами державного юрисдикції, з метою їх збереження. Також у рішенні встановлювалися заходи належного захисту та збереження морських котиків за межами юрисдикції держав, які одночасно відбили норми ранніх двосторонніх договорів у цій сфері і стали основою для створення нових багатосторонніх договорів, що регулюють ловлю морських котиків¹. Також, досить відомим є прийняття 11 березня 1941 р. міжнародним арбітражним трибуналом рішення у справі «Трейл Сметтер», яке відіграло важливу роль у становленні принципу неприпустимості транскордонного забруднення навколишнього середовища, однак, воно стосувалося, в першу чергу, охорони і захисту атмосферного повітря та флори, як наслідок, до міжнародно-правової охорони видів дикої фауни має лише побічне відношення.

На відміну від початку даного історичного етапу, щодо дати його закінчення єдності серед науковців немає. Професор К. А. Бекашев пропонує вважати початком наступного етапу історії міжнародного екологічного права (а отже, закінченням даного етапу) 1948 р., коли була прийнята Загальна декларація прав людини, яка закріпила в статті 3 право на життя². Професор М.М. Копилов хронологічно віддаляє завершення цього етапу до Конференції ООН по збереженню та утилізації ресурсів 1949 р.³. Українські науковці (О. В. Задорожній, М. О. Медведєва)⁴, а також, дехто із західних (Ф. Сандс⁵ і Ж. Піл⁶) пов'язують закінчення цього етапу з 1945 р, тобто зі створенням ООН. На нашу думку, саме остання позиція і є найбільш правильною, зважаючи на фундаментальне значення створення ООН та затвердження її Статуту, що поклало початок інтенсивному розвитку міжнародного права в цілому і міжнародно-правової охорони видів дикої фауни зокрема.

Висновки

1. На ранньому етапі розвитку міжнародно-правової охорони видів дикої фауни, питання охорони тварин загалом піднімалося у тій чи іншій мірі майже у кожній з найпоширеніших світових релігій. Згодом, деякі з ідей, закріплених у релігійних джерелах, знайшли свій подальший розвиток вже у формі конкретних джерел міжнародного права.

2. Наступний період розвитку міжнародно-правової охорони видів дикої фауни (1839-1945 рр.) характеризується спробами вирішення питань даної сфери (які, щоправда, не мали системного характеру і були у своїй більшості неефективними, та спрямованими на вирішення локальних проблем, або взагалі торкалися питань збереження фауни крізь призму економічних чи територіальних питань), закладення фундаменту інституційного механізму захисту фауни та появою тенденцій, які знайшли свій подальший розвиток у наступних етапах.

References

1. Bekjashev, K. A. (1997). O roli OON v kodifikacii i progressivnom razvitii mezhdunarodnogo ehkologicheskogo prava. *Trudy MGJUA*, 1.
2. Buttja: 9. Bozhij nakaz Noevi 1-7; sojuz primirennja 8-17; prokljattja j blagoslovennja 18-29. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/1/9/>>.
3. Vareca, V. P. (2009). Vlijanie mezhdunarodnogo prava na formirovanie rossijskogo zakonodatel'stva v sfere ispol'zovanija vodnykh resursov. *Obshchestvo i pravo*, 4, 268.
4. Vikhid: 23. Svidki ta suddi 1-3; 6-9; ljubov do vorogiv 4-3; subota j svjata 10-19; angel khoronitel' 20-33. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/2/23/>>.
5. Dzhigirej, V. S., Storozhuk, V. M., Jacjuk, R. A. (2000). *Osnovi ekologii ta, okhrona navkolishn'ogo prirodnogo seredovishcha (Ekologija ta okhrona prirodi)*. L'viv: Afisha.

¹ Солнцев, А.М. (2008). Дело «О морских котиках Берингова моря». *Морское право*, 3. <http://www.sea-law.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=149&Itemid=76>.

² Бекашев, К.А. (1997). О роли ООН в кодификации и прогрессивном развитии международного экологического права. *Труды МГЮА*, 1.

³ Копылов, М.Н., Копылов, С.М. (2013). Конференция ООН по сохранению и утилизации ресурсов 1949 г. как хронологически первая конференция ООН по проблемам окружающей среды. *Молдавский журнал международного права и международных отношений, Elan Poligraf*, 3, 9-15.

⁴ Задорожній, О.В., Медведєва, М.О. (2010). *Міжнародне право навколишнього середовища*: підручник. Київ: Промінь, 67.

⁵ Sands, Ph. (2003). *Principles of International Environmental Law. 2nd ed.* Cambridge, 26-30.

⁶ Peel, J. (2011). Environmental Protection in the Twenty-first Century: The Role of International Law. In: Axelrod, R.S., VanDeveer, S.D., Downie, D.L. (eds). *The global environment. Institutions, Law, and Policy. 3rd ed.* Wash. DC, 53.

6. Yevangelie vid Luki: 12. Perestoroga suproti navchannja fariseiv 1-3; kogo treba bojatisja 4-12; pro dochasni blaga 13-34; pritcha pro virnogo slugu 35-48; Isus prinosit' rozpodil 49-59. <<http://dyvensvit.org/bible/novyy-zavit/42/12/>>.
7. Yevangelie vid Marka: 1. Joan Khristitel' propovidue v pustini 1-13; poklikannja Simona, Andrija, Jakova ta Joana 14-20; ozdorovlennja bisnuvatogo, teshchi Petra ta prokazhenogo 21-45. <<http://dyvensvit.org/bible/novyy-zavit/41/1/>>.
8. Zadorozhnij, O.V., Medvedeva, M.O. (2010). *Mizhnarodne pravo navkolishn'ogo seredovishcha*: pidruchnik. Kiiv: Promeni.
9. Kniga Iova: 38. Slovo Bozhe. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/18/38/>>.
10. Kniga Proroka Yeremii: 7. Marna sama nadija til'ki na khram i na zhertvi. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/24/7/>>.
11. Kniga Proroka Isai: 1. Zagolovok 1-3; kara Judi 4-9; religijne licemirstvo 10-20; plach nad Yerusolimom 21-31. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/23/1/>>.
12. Kniga Psalmiv: 36. (35) Psalmopivec' zhaliet'sja na bezzakonnja 2-5; Bozhe providinnja 6-10; molitva 11-13. <<http://dyvensvit.org/bible/staryy-zavit/19/36/>>.
13. Kopylov, M. N., Kopylov, S. M. (2013). Konferencija OON po sokhraneniu i utilizacii resursov 1949 g. kak khronologicheskij pervaja konferencija OON po problemam okruzhajushchej sredy. *Moldavskij zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnoshenij, Elan Poligraf*, 3, 9-15.
14. Kopylov, M. N., Kopylov, S. M. (2013). Mezhdunarodnoe ehkologicheskoe pravo: vchera, segodnja, zavtra. *EvrAzijskij juridicheskij zhurnal*, 7, 52-55.
15. Kopylov, M. N., Mishlanova, V. A. (2014). Nuzhna li istoriografija mezhdunarodnomu ehkologicheskomu pravu? *EvrAzijskij juridicheskij zhurnal*, 6, 126.
16. Kopylov, M. N., Mokhammad, S. A., Jakusheva, E. A. (2007). *Istorija mezhdunarodnogo ehkologicheskogo prava*: monografija. Moskva: Izd-vo RUDN.
17. Lukashuk, I. I. (2005). *Mezhdunarodnoe pravo. Obshchaja chast': uchebnik dlja studentov juridicheskikh fakul'tetov i vuzov. Izd. 3-e, pererab. i dop.* Moskva: Volters Kluver.
18. Pavlova, T.N. (1997). *Bioehtika v vysshej shkole*. Moskva: Mgavmib.
19. Poslannja apostola Pavla do Kolosjan: 1. Zagolovok 1-2; podjaka 3-8; molitva 9-14; pershenstvo Khrista 15-23; apostol's'ki trudi sv. Pavla 24-29. <<http://dyvensvit.org/bible/novyy-zavit/51/1/>>.
20. Repec'kij, V. M., Lisik, V. M., Mikievich, M. M., Andrushevich, A. O., Butkevich, O. V. (2012). *Mizhnarodne publichne pravo*: pidruchnik. 2-ge vid., ster. Kiiv: Znanija.
21. Solncev, A. M. (2008). Delo «O morskikh kotikakh Beringova morja». *Morskoe pravo*, 3. <http://www.sea-law.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=149&Itemid=76>.
22. Tobias, M. (2002). Dzhajnzizm i ehkologija. *Gumanitarnyj ehkologicheskij zhurnal*, tom 4, vyp. 1, 108-111.
23. Bowman, M. J. (1988). The protection of animals under international law. *Connecticut Journal of International Law*, 4, 487-499.
24. Convention for the preservation of the fur seal and sea otter in the North Pacific Ocean and Bering Sea (1897). *International Environmental Agreements (IEA) Database Project*. <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1897-FurSealSeaOtterNorthPacificOceanBeringSea.EN.txt&par=view_treaty_html&hc_location=ufi>.
25. Convention For The Preservation Of Wild Animals, Birds, And Fish In Africa (1900). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1900-PreservationWildAnimalsBirdsFishAfrica.EN.txt&par=view_treaty_html>.
26. Convention For The Protection Of Birds Useful To Agriculture (1902). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1902-ProtectionBirdsUsefulAgriculture.EN.txt&par=view_treaty_html>.
27. Convention For The Regulation Of Whaling (1931). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1931-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.
28. Convention On Nature Protection And Wildlife Preservation In The Western Hemisphere (1940). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1940-WesternHemisphereNatureProtection.EN.txt&par=view_treaty_html>.
29. Convention Relative To The Preservation Of Fauna And Flora In Their Natural State (1933). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1933-PreservationFaunaFloraNaturalState.EN.txt&par=view_treaty_html>.
30. Convention Respecting Measures For The Preservation And Protection Of The Fur Seals In The North Pacific Ocean (1911). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1911-FurSeals.EN.txt&par=view_treaty_html>.
31. Gambel, Ray. "International Management of Whales and Whaling: An Historical Review of the Regulation of Commercial and Aboriginal Subsistence Whaling." *Arctic Institute of North America* 46 (1993): 97-107. <<http://www.jstor.org/>>
32. H.H. the Fourteenth Dalai Lama. Ecology and the Human Heart. <<http://www.dalailama.com/messages/environment/ecology-and-the-human-heart>>.
33. Harfiyah Haleem (2011). Animal rights in islam. <http://www.globethics.net/web/ge/library/articles?p_p_id=glp_generic_search_list_po rtlet_3_WAR_GLP_3_DigitalLibraryPortlets_INSTANCE_LjC4&p_p_lifecycle=1&>

- p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_p_col_id=column-2&p_p_col_count=2&_glp_generic_search_list_portlet_3_WAR_GLP_3_DigitalLibraryPortlets_INSTANCE_LjC4_action=select&function=showPDF&tableName=lucene&docId=4944488&preSelectedDocUrl=%2FFedoraAccessServlet%3FfedoraGetUri%3Dhttp%3A%2F%2Flocalhost%3A8082%2FFedora%2Fget%2Fglobethics%3A4944488%2FAnimal_rights_in_Islam-1.pdf%26contentType%3Dapplication%2Fpdf>.
34. International Agreement For The Regulation Of Whaling (1937). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1937-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.
 35. Kiss, A., Shelton, D. (2004). *International Environmental Law*. Ardsley, New York: Transnational Publishers, Inc.
 36. Linzey, A. Christian Theology and Animal Rights. <http://www.shapworkingparty.org.uk/journals/articles_89/6_Linzey.pdf>.
 37. Louka, E. (2006). *International Environmental Law: Fairness, Effectiveness, and World Order*. Oxford University Press.
 38. North Pacific Fur Seal Treaty of 1911. <<http://celebrating200years.noaa.gov/events/fursealtreaty/welcome.html#treaty>>.
 39. Peel, J. (2011). Environmental Protection in the Twenty-first Century: The Role of International Law. In: Axelrod, R.S., VanDeveer, S.D., Downie, D.L. (eds). *The global environment. Institutions, Law, and Policy*. 3rd ed. Wash. DC.
 40. Protocol Amending The 1937 International Agreement For The Regulation Of Whaling (1938). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1938-Protocol-1937-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.
 41. Protocol extending the duration of the International Agreement For The Regulation Of Whaling of 8 June 1937 to after 30 June 1938. <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1938-Extension-1937-Whaling.EN.txt&par=view_treaty_html>.
 42. Protocol To The Convention Relative To The Preservation Of Fauna And Flora In Their Natural State (1933). <http://iea.uoregon.edu/pages/view_treaty.php?t=1933-Protocol-1933-PreservationFaunaFloraNaturalState.EN.txt&par=view_treaty_html>.
 43. Sands, Ph. (2003). *Principles of International Environmental Law*. 2nd ed. Cambridge.
 44. Shelton D., Kiss A. (2005). *Judicial handbook on environmental law*. Nairobi: United Nations Environment Programme.

THEORETICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Олена Щербина, д. філос. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ЩОДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ ЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЮРИДИЧНОЇ АРГУМЕНТАЦІЇ

Olena Shcherbyna, D.Sc. in philosophy

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

ON UNDERSTANDING THE ESSENCE OF LOGICAL ANALYSIS OF LEGAL ARGUMENTATION

The article offers the author's position on understanding of the essence of logical analysis of legal argumentation. Understanding logical analysis of legal argumentation as the application of methods, techniques, means of logical knowledge in solving its problems, the article specifies that such analysis can be based on allocation of its analytical and hermeneutical aspects. The analytical aspect of logical analysis of legal argumentation is to describe and investigate logical structure of argumentation, ways of justification and means of persuasion used in it. Hermeneutic aspect of logical analysis of legal argumentation is to apply logical methods and techniques in the interpretation of legal texts that are used in the processes of argumentation.

Key words: argumentation, legal argumentation, logical knowledge, logical analysis, analytical aspect of logical analysis of legal argumentation, hermeneutic aspect of logical analysis of legal argumentation.

Для розвитку наукової думки наприкінці XX – початку XXI ст. характерними є не тільки процеси диференціації, а й інтеграції наук, які пов'язані з тим, що на перший план виходить проблема застосування теоретичних знань із різних наукових галузей у практичній діяльності людини. У зв'язку з цим у рамках логічного знання особливої актуальності набуває аргументативна проблематика, дослідження якої передбачає поєднання теоретичних знань з їх практичним застосуванням. Сучасні дослідження з аргументації принципово міждисциплінарні. Це стосується й досліджень, пов'язаних з аналізом юридичної аргументації, про що свідчать відповідні наукові доробки з судової риторики, юрислінгвістики, юридичної психології тощо. Багато хто з теоретиків і філософів права, логіків різних країн присвячує свої дослідження знаходженню можливих шляхів розв'язання проблем, пов'язаних з аргументацією у праві. Існуючі новітні здобутки логічного підходу до аналізу аргументації можуть вважатися доцільними та корисними саме у царині юридичної діяльності.

Логічний аналіз юридичної аргументації має велике соціальне значення, оскільки правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльності, в яких він застосовується, пов'язані з нагальними потребами та інтересами суспільства. Зазначений аналіз набуває значущості у зв'язку з радикальними змінами в усіх сферах життя, що характеризують сьогодення України.

Дослідження, присвячені питанню взаємозв'язку логіки та юридичної аргументації, поєднують у собі існуючі доробки, що ґрунтуються на вивченні, з одного боку, проблеми становлення теорії та практики аргументації, з другого – проблеми взаємозв'язку логіки та права. Питання про значення логіки для права, ефективності дослідження правової проблематики засобами логіки цікавили логіків і філософів протягом всього розвитку логічного знання. На традиційному етапі обговорення цієї проблематики можна знайти у роботах Аристотеля, Цицерона, П. Абеляра, П. Гаммарія, Х. Гегендорфа, Н. Вігелія, А. Фронса, Г. Ляйбніца та ін.

На сучасному етапі розвитку логіки специфіка застосування логічних методів у праві розглядається в роботах С. Вільнянського, О. Старченка, М. Строговича (40 – 50 рр. XX ст.); перші спроби дослідження можливостей застосування сучасної символічної логіки для аналізу правових

текстів були зроблені А. Андерсоном (A. Anderson), О. Вейнбергером (O. Weinberger), Г.Х.фон Врігтом (G.H. von Wright), Г. Каліновські (G. Kalinowski) (50 – 60 pp. XX ст.). Безпосереднє відношення до права мають такі напрямки досліджень сучасної логіки, як деонтична логіка, темпоральна логіка, епістемічна логіка, логіка дії, логіка взаємодії, логіка запитань та відповідей тощо, які розроблялися у роботах К. Альчуррона, А. Андерсона, Н. Белнапа, Е. Булігіна, Г.Х. фон Врігта, Х. Кампа, С. Кангера, Дж. Кліффорда, Е. Леммона, Е. Маллі, А. Прайора, М. Решера, К. Сегерберга, Т. Стіла, Х. Укварта, Я. Хінтіки та інших.

Крім логіків та філософів питання про співвідношення логіки та права, застосування математичних методів до процесів юридичного міркування привертало увагу й юристів. Так, відомий проект примітивно математизованої юридичної логіки базельського юриста К. Вурштейна (1579 р.); зв'язок логічних і правових знань демонструється у книзі А. Франца «Правова логіка» (1588 р.); про застосування апарату теорії ймовірнісних міркувань до визначення вини у кримінальному процесі (ідея належить Вольтеру) йдеться у «Трактаті про юридичні доведення» (1823 р.) видатного британського юриста І. Бентама. Значення курсу логіки для інтелектуальної культури юристів підкреслювалося у правовій літературі початку XX ст. (Е. Васківський, Ю. Катков); тісний зв'язок логіки з правом підкреслюють сучасні вчені-юристи (С. Алексєєв, В. Кудрявцев, С. Тарарухін та інші).

Інтерес до проблем сполучення сучасної логіко-семантичної техніки з правовим аналізом помітний у роботах С. Алексєєва, О. Васильєва, В. Жеребкіна, О. Івіна, А. Ішмуратова, М. Попова, В. Титова, І. Хоменко та багатьох інших юристів і логіків.

Проблематика щодо логічного аналізу аргументації взагалі та юридичної зокрема розглядається в рамках формальної та неформальної логіки. У формальній логіці аналіз аргументації (в тому числі юридичної) ґрунтується на формально-логічному моделюванні зазначеного процесу. До списку перелічених вище логіків, у роботах яких обговорювалась ця проблематика, слід додати також праці В. Бочарова, Є. Войшвілло, О. Гвоздіка, Д. Зайцева, Ю. Івлєва, А. Ішмуратова, А. Конверського, В. Навроцького, В. Омелянчика, М. Поповича, В. Смірнова, О. Смірнову, В. Титова, О. Тягла, А. Уймова, І. Хоменко, О. Юркевич.

Піонерські роботи, в яких ставиться питання про необхідність створення нового підходу до аналізу аргументації, що відрізнявся б від формального належать Х. Перельману (Ch. Perelman), Л. Ольбрехтс-Титеці (L. Olbrechts-Tyteca), С. Тулміну (S. Toulmin). Праці зазначених авторів стали основою виникнення сучасного неформального підходу до аргументації.

Проблемами мовної комунікації, теорії аргументації, риторики займаються науковці нідерландської школи аргументації: Р. Гроотендорст (R. Grootendorst), Ф. Х. ван Ємерен (F. H. van Eemeren), Е. С.В. Краббе (E. C.W. Krabbe), Е. Фетеріс (E. Feteris), П. Хаутлоссер (P. Houtlosser) та інші.

Проблематика щодо сучасної теорії аргументації в рамках неформальної логіки активно обговорюється представниками канадської школи. Серед них – Е. Блер (A. Blair), Д. Волтон (D. Walton), Д. Вудс (J. Woods), М. Гільберт (M. Gilbert), Л. Гроарке (L. Groarke), Т. Гов'є (T. Govier), Р. Джонсон (R. Johnson), Р. Пінто (R. Pinto), Х. Хансен (H. V. Hansen), Д. Хічкок (D. Hitchcock) та інші.

У Сполучених Штатах зазначена проблематика розроблялась Д. Адлером (J. Adler), М. Ріном (M. Wreen), М. Фінокьяро (M. Finocchiaro), Д. Фріманом (J. Freeman) та іншими.

З 1970 року розвивається діалектичний підхід до аналізу юридичної аргументації. Головним завданням цього підходу було подолання недоліків логічного та риторичного підходів. Видатними представниками діалектичного підходу до аналізу зазначеної аргументації у теорії права є А. Аарніо [A. Aarnio], Р. Алексі [R. Alexy], Н. Маккормік [N. MacCormick], А. Печенік [A. Peczenik] та ін. Дослідження юридичної аргументації у прагма-діалектичній теорії юридичної аргументації проводять Х. Клоостерхаус [H. Kloosterhuis], Ж. Плаг [J. Plug], Е. Фетеріс, Х. Янсен [H. Jansen] та ін.

Проблематика теорії та практики аргументації з кінця XX ст. стала предметом обговорення на міжнародних конференціях, симпозіумах, семінарах, внаслідок чого було створено численні наукові співтовариства.

Логіко-філософська природа різноманітних видів аргументації, її інтерсуб'єктивний характер аналізується у роботах В. Беркова, С. Гусєва, А. Ішмуратова, О. Мігунова, В. Чусшова, Я. Яскевич та інших.

Проблеми неформальної аргументації розглядаються у працях російських та українських

науковців, зокрема у доробках І. Герасимової, Г. Гриненко, І. Гріфцової, Д. Зайцева, Г. Рузавіна, Г. Соріної, О. Тягла, І. Хоменко та інших.

Багатовікова історія аргументації взагалі як практичного мистецтва та застосування його у праві не привела як до побудови єдиної теорії аргументації як науки, так і до побудови єдиної строгої наукової теорії юридичної аргументації. Сучасний стан розвитку вивчення аргументаційного процесу у царині права дає підстави говорити про юридичну аргументацію як про напрямок наукових досліджень, мета яких полягає у розгляді різноманітних аспектів такого виду діяльності, як аргументація, а також її специфіки у правовому контексті. Розробки у цій царині мають міждисциплінарний характер. Методологія цих досліджень поєднує методи логіки, гносеології, психології, лінгвістики, етики, правознавства тощо. Наша позиція полягає у тому, що логічна складова, поряд із суто юридичною, є визначальною у зазначених дослідженнях.

Мета цієї статті полягає у репрезентації авторської позиції щодо сутності логічного аналізу юридичної аргументації.

Перш, ніж розпочати розмову про логічний аналіз юридичної аргументації, звернемо увагу на саме поняття «юридична аргументація». Неоднозначне вживання дослідниками зазначеного поняття ускладнює розуміння їхніх позицій відносно запропонованого розв'язання певних проблем, що виникають у процесах аргументації в галузі права. Складність однозначного розуміння поняття «юридична аргументація» пов'язана з неоднозначністю сенсу терміна «аргументація». Останній у теоретичних розробках у галузі права постає підґрунтям формування теорій юридичної аргументації та аргументативного підходу до розуміння права. В юридичних міркуваннях аргументація, з одного боку, є методологічним підходом у теорії та філософії права, а з іншого – одним із основних методів в юридичній практиці, виступаючи способом раціонального обґрунтування.

Раніше проведений нами аналіз літератури, пов'язаної з проблематикою аргументації у праві¹, дозволив зробити висновок, що при витлумаченні поняття «юридична аргументація» слід виходити з розрізнення таких його значень, як: 1) аргументація, що здійснюється у процесі юридичної наукової, освітнянської та практичної (правотворчої, правоохоронної, правореалізаційної) діяльності; 2) один з основних методів в юридичній практиці; 3) царина дії особливих інституціональних норм та критеріїв (закону та права, інститутів влади та правозастосування тощо); 4) напрямок досліджень, мета яких полягає у розгляді різноманітних аспектів такого виду діяльності, як аргументація, з урахуванням її специфіки у правовому контексті. 5) навчальна дисципліна логічного циклу, предметом якої є логічні способи обґрунтування та засоби переконання у мовленнєвих діях юридичного значення при досягненні цілей права.

Звертаючись до філософських енциклопедичних словників з метою визначення поняття «аналіз», у більшості випадках маємо справу зі статтями, в яких сенс зазначеного поняття розкривається у співвідношенні з протилежним йому поняттям «синтез». У найширшому значенні під аналізом мають на увазі розкладання цілого на частини у процесі предметно-практичної або розумової діяльності. В Оксфордському словнику з філософії² термін «аналіз» визначається як процес розкладання концепту на більш прості частини так, що відображається його логічна структура. Досліджуючи історико-філософську літературу, зокрема доробки з аналітичної філософії, знаходимо багато концепцій аналізу. Велика бібліографія з цього питання надана у Стенфордській енциклопедії з філософії у статті «Analysis»³ та додатку до неї «Definitions and Descriptions of Analysis»⁴. У зазначеній статті автор звертає увагу на три домінуючі концепції аналізу. Для декомпозиційної концепції важливою характеристикою аналізу виступає розкладання чогось на частини. Регресивна концепція аналізу, що характерна для давньогрецької думки, під аналізом розуміє процес повернення до перших принципів, за допомогою чого щось може бути продемонстровано. У концепції аналізу, що міститься у доробках Г. Фреге та Б. Рассела, хоча подібні ідеї зустрічаються у давньогрецькій геометрії та середньовічній філософії, ідеться про те, що

¹ Щербина, О.Ю. (2014). До питання про розуміння аргументації у логіко-юридичних дослідженнях.

Гуманітарні студії: зб. наук. праць, 21. Київ: ВПЦ "Київський університет", 45-53.

² Blackburn, S. (1996). *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press; 1st publ. 1994 [entry under 'analysis'].

³ Beane, M. *Analysis*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.). <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/analysis/>>.

⁴ Beane, M. *Analysis*. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition), Edward N. Zalta (ed.). <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/analysis/>>.

аналіз включає в себе трансформативний або інтерпретативний вимір. Мова іде про те, що перш, ніж буде мати місце декомпозиція, судження, що аналізуватиметься, необхідно перевести у правильну логічну форму. Погоджуємось з автором статті «Analysis» відносно того, що зазначені концепції не слід розглядати як конкуруючі. У реальній практиці аналізу всі три концепції можуть бути використані різною мірою та у різних формах.

З метою репрезентації авторського бачення сутності логічного аналізу юридичної аргументації, зупинимось на розгляді сенсу поняття «логічний аналіз». У строгому сенсі під поняттям «логічний аналіз» зазвичай розуміють застосування засобів математичної логіки для обговорення та вирішення філософських та методологічних проблем, для уточнення і формалізації мовних виразів¹. Основи методу логічного аналізу були закладені у працях Г. Фреге та Б. Рассела. Широке поширення цей метод отримав у роботах представників логічного позитивізму, які проголошували, що головним завданням філософії є логічний аналіз мови науки. Логічний аналіз у зазначеному вище сенсі передбачає, що, якщо проблема буде виражена формалізованою мовою, то це надасть їй чіткості, що, у свою чергу, може полегшити пошук її вирішення. Проте, зрозуміло, що так звана чіткість формального вираження певної проблеми може породжувати лише ілюзію її вирішення. Крім того, складності самої формальної репрезентації певної аналізованої проблеми, турботи щодо адекватності зазначеної репрезентації можуть увести дослідження у бік обговорення технічних питань. Тоді такий логічний аналіз буде виступати не методом дослідження певних проблем якоїсь царини, а розглядатися як кінцевий результат, тобто побудований логічний формалізм буде вважатися самоціллю.

Якщо концептуальний апарат, засоби та стиль дослідження, які прийняті в основах математики, повністю поширювати на гуманітарні науки, навряд чи для останніх це буде корисно. Основний комплекс понять та методів математичної логіки вироблявся у зв'язку з питаннями основ математики, а отже, служив для вирішення цих питань. Аналогів цим питанням немає у гуманітарних науках, думку яких неможливо повністю вкласти у формули математичної логіки. Така логіка не може відобразити особливості системи понять гуманітарних дисциплін, а також прийоми дослідження, способи міркування, які застосовуються у них. Все зазначене стосується також і юридичної науки. Проте це не означає, що взагалі засоби математичної логіки, хоча б частково, не можна застосовувати для аналізу міркувань у царині права. Це можливо при встановленні чітких функціональних залежностей між структурами думок, що вимагається бурхливим розвитком алгоритмізації аналітичних процедур на базі комп'ютерної техніки. Крім того, демонстрація технології практичного використання зазначених засобів під час викладання курсів з логіки та спецкурсів з юридичної аргументації для студентів юридичних факультетів ВНЗ дасть можливість інтенсифікувати міркування майбутніх юристів. Саме релевантне застосування засобів класичної (математичної) логіки може бути корисним при логічному аналізі юридичної аргументації.

Інше значення сенсу поняття логічного аналізу, що є більш поширеним у сучасній логіко-філософській літературі, таке: «Формально-логічний аналіз являє собою уточнення логічної форми (структури, будови) міркування і його складових частин – понять, суджень, умовиводів і т.п., що розглядаються в якості завершених статичних конструкцій. Найбільш розвиненою формою подібного аналізу є побудова формальних систем, що інтерпретуються на змістовних предметних областях, властивості яких виражаються аналізованими поняттями і судженнями»².

Зазначимо, що складність логічного аналізу юридичної аргументації пов'язана, у першу чергу, з комплексною природою самого феномену аргументації. Крім того, виходячи із специфіки галузі права, міркування, що піддаються аналізу, носять переважно практичний характер, адже їхньою метою є обґрунтування певної дії. Під час такого аналізу важливо враховувати, що специфічні правові «правила виводу» пов'язують світ норм та світ фактів. Сьогодні більшість фахівців, які досліджують аргументацію, акцентують увагу на певному рівні аргументативного процесу, вибираючи для цього відповідні засоби. Наприклад, Г. Праккен, виділяючи чотири рівні аргументації: логічний, діалектичний, процедурний та стратегічний, зазначає, що, хоча об'єктом дослідження може бути будь-який рівень, ефективність аналізу залежить від урахування також

¹ Ивина, А.А. (ред.) (2004). *Философия: энциклопедический словарь*. Москва: Гардарики, 415.

² Бирюков, Б.В. (2010). Анализ. Новая философская энциклопедия: в 4 т. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Мысль, 345.

інших рівнів¹. Зрозуміло, що застосування формально-логічних засобів для аналізу першого із зазначених Г. Праккеном рівнів, коли ідеться про сукупність упорядкованих у часі речень, буде релевантним та ефективним. Тут, для більш глибокого вивчення форми міркувань, визначення логічних відношень між висловлюваннями тощо є сенс аналізувати їх як завершені статичні конструкції. Проте при акцентуванні уваги на розумінні аргументації як специфічної діяльності, зазначені речення не можуть розглядатися поза тією роллю, яку вони відіграють у цьому процесі. Крім того, важливим стає дослідження тактичних прийомів, які використовуються учасниками процесу аргументації. У такому випадку навряд чи можна обмежити аналіз юридичної аргументації виключно засобами формальної логіки. Адже в аргументаціях такого роду найчастіше відношення між аргументами та тезою не зводиться до логічного слідування або підтвердження. Тому виникає потреба в аналізі не тільки такої аргументації, що за формою міркувань є дедуктивною або правдоподібною. До уваги мають братися інші схеми аргументації. (Під схемами розуміються типові приклади аргументації). Зрозуміло, що на авторське розуміння сутності аналізу, який проводиться для вивчення аргументації взагалі та юридичної зокрема, впливає, у першу чергу, вибір мети дослідження. Остання ж впливає на формування концептуального підґрунтя дослідження. Погоджуємося з думкою російського дослідника аргументації Д.В. Зайцева з приводу того, що часто висхідні передумови дослідників стосовно співвідношення логіки та нелогічного в аналізі та моделюванні аргументації розходяться настільки діаметрально, що впору говорити про рішення «основного питання аргументації»².

Долучаючись до дискусії з приводу питання розуміння ролі логіки у праві взагалі та юридичній аргументації зокрема, виходимо з того, що відносно питання визначення ролі логіки у праві мова повинна йти про логічне знання взагалі. Під логічним знанням мається на увазі формальна і неформальна логіка та ті прийоми, які розглядаються у риторичі як такі, що застосовуються в аргументації. Кожна з областей цього знання може бути використана у правовій теоретичній та практичній діяльності з різною метою, а отже, і надати різні методи та прийоми її дослідження. На нашу думку, логічне знання взагалі виступає методологією (сукупністю підходів, способів, методів, прийомів, процедур) для аналізу юридичної аргументації. Формальна логіка формує один із головних методологічних підходів (поряд із риторичним та діалектичним) до аналізу юридичної аргументації. Виходячи із зазначеної позиції, вважаємо, що логічний аналіз юридичної аргументації може ґрунтуватися на виділенні у ньому аналітичного та герменевтичного аспектів. Отже, розуміючи під логічним аналізом юридичної аргументації застосування методів, прийомів, засобів логічного знання при вирішенні її проблем, визначимо, що: аналітичний аспект логічного аналізу юридичної аргументації полягає в описі та дослідженні логічної структури аргументації, способів обґрунтування та засобів переконання, використовуваних в ній; герменевтичний аспект логічного аналізу юридичної аргументації полягає у застосуванні логічних методів та прийомів при тлумаченні правових текстів, які використовуються у процесах цієї аргументації.

References

1. Beaney, M. *Analysis. The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Edward N. Zalta (ed.). <<http://plato.stanford.edu/archives/spr2015/entries/analysis/>>.
2. Beaney, M. *Definitions and Descriptions of Analysis. Supplement to Analysis. The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2015 Edition). Edward N. Zalta (ed.). <<http://plato.stanford.edu/entries/analysis/s1.html>>.
3. Biryukov, B. V. (2010). *Analiz. Novaya filosofskaya entsiklopediya: v 4 t. 2-ye izd., ispr. i dopol.* Moskva: Mysl'.
4. Blackburn, S. (1996). *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
5. Ivin, A. A. (red.) (2004). *Filosofiya: entsiklopedicheskiy slovar'*. Moskva: Gardariki.
6. Prakken, H. (2005). AI & Law, logic and argument schemes. *Argumentation*, 19.
7. Shcherbyna, O. Y. (2014). Do pytannya pro rozuminnya arhumentatsiyi u lohiko-yurydychnykh doslidzhennyakh. *Humanitarni studiyi: zb. nauk. prats'*, 21. Kyiv: VPC "Kyyivs'kyi universytet".
8. Zaytsev, D. V. (2010). *Obobshchennaya relevantnaya logika i modeli rassuzhdeniy*. Moskva: Kreativnaya ekonomika.

¹ Prakken, H. (2005). AI & Law, logic and argument schemes. *Argumentation*, 19, 303.

² Зайцев, Д.В. (2010). *Обобщенная релевантная логика и модели рассуждений*. Москва: Креативная экономика, 211.

Iryna Kretova

Yaroslav the Wise National Law University, Kharkiv, Ukraine

MARGIN OF APPRECIATION DOCTRINE AND ITS IMPACT ON INTERPRETATION OF LAW

The article deals with the doctrine of margin of appreciation of a state, developed by the European Court of Human Rights. It aims at providing theoretical background on the origin, scope of application and limits of margin of appreciation as well as its impact on human rights interpretation within the nation legal order.

The special attention is paid to the role of margin of appreciation doctrine in establishing the balance between sovereignty of the member states and supervisory function of the Strasbourg authorities, as well as its application as a principle of interpretation of difference categories of conventional rights and the rules used by the Court to evaluate the limits of margin of appreciation of domestic authorities. The conclusions of the article are grounded and illustrated by the case-law of the European Court of Human Rights.

Key words: human rights, interpretation of law, principles of interpretation, margin of appreciation doctrine, the European Court of Human Rights

The European choice of every country is measured, first of all, by its readiness and ability to ensure the compliance with European human rights standards recognised as one three pillars of the European values. Such standards are formed in case-law of the European Court of Human Rights resulted of its interpretation and application of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter referred to as the “the Convention”). According to M. de Salvia, the innovative element of the Convention is the establishment of “European public order outside the framework of national systems”¹, which is common for “European countries which are likeminded and have a common heritage of political traditions, ideals, freedom and the rule of law” (see Preamble of the Convention²).

At the same time, while interpreting human rights guaranteed by the Convention, the European Court of Human Rights proceeds from the key concepts and doctrinal approaches, developed by its case-law, where the “margin of appreciation” doctrine is among the most essential. Under the Ukrainian legislation the case-law of the Court shall be applied by national courts as the source of law (see the Laws of Ukraine “On implementation of judgments and application of the case-law of the European Court of Human Rights”, 23.02.2006 (Art. 17), “On Restoring Confidence in the Judiciary in Ukraine”, 08.04.2014 (Art. 3), “On governmental cleansing” (Lustration Law), 16.09.2014 (par. 7 (5) Art. 3). Meanwhile there is a lack of studies of such concepts and doctrines in Ukrainian legal science that complicates their application in the national legal system.

At the same time this issue is deeply explored in European theoretical and practical jurisprudence (M. O’Boyle, J. McBride, D. Gomien, D. Harris, R. Macdonald, H. Petzold, M. de Salvia, L. Zwaak, and others). Certain Ukraine researchers have highlighted the actuality of this field of studies in their publications (among them D. Hudyma, P. Rabinovych, S. Fedyk, G. Khrystova, S. Shevchuk etc). Recently N. Sevostianova has published one of the first Ukrainian articles fully dedicated to the problematic aspects of practical application of margin of appreciation doctrine in practice of the European Court of Human Rights³. So this article aims at providing more theoretical background on the origin, scope of application and limits of margin of appreciation doctrine as well as its impact on human rights interpretation within the

¹ Сальвиа, М. (2004). *Прецеденты Европейского Суда по правам человека. Руководящие принципы судебной практики, относящейся к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Судебная практика с 1960 по 2002 г.* Санкт-Петербург: Издательство «Юридический центр Пресс», 12.

² *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (adopted 4 November 1950, entered into force 3 September 1953) CETS No.: 005 <<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=005&CL=ENG>> (2015, July, 15).

³ Севостьянова, Н. (2015). Проблемні аспекти практичного застосування доктрини свободи розсуду у практиці Європейського суду з прав людини. *European Political and Law Discourse*, Vol. 2, Iss. 3.

nation legal order.

In the sense of law of the Convention the margin of appreciation is used to indicate the principle of granting a certain freedom of domestic discretion. It means interpretation by the European Court of Human Rights of provisions of the European Convention in a particular type of cases taking into account a certain discretion granted to judicial authorities and officials of the member states under the Convention for their understanding and application of conventional provisions in order to ensure proper conditions for realisation and protection of human rights and freedoms, and achieve a balance between them (human rights and freedoms) and national interests¹.

The margin of appreciation of the states in regard to intervention into human rights is called a direct consequence of the principle of *subsidiarity* as one of the grounds for functioning of the European Court of Human Rights; provided that a minimum standard of human rights is observed, domestic authorities may enjoy a certain margin of discretion to find the means for intervention into human rights and to evaluate the consequences. The margin of appreciation doctrine has emerged as an attempt to find a balance between human rights protection by domestic authorities and uniform application of the Convention. Margin of appreciation plays the role of a modulator in relations between the domestic judicial system and international courts. In broad sense margin of appreciation gives the state discretion to choose the tactics of behaviour in relation to the rights envisaged by the Convention. Margin of appreciation gives a possibility to establish a *balance* between sovereignty of the member states and supervisory function of the Strasbourg authorities².

In this regard S. Fedyk stresses, the margin of appreciation doctrine somehow moderates the views of advocates of so called “strong sovereignty” who believe that the Court may not intervene into the sovereignty of the member states. The author explains that the Court’s judgments in their substantive part are the core form of response of the Council of Europe’s supervisory mechanism to the state’s “improper” behaviour. As in practice it is impossible not to enforce these judgments due to political consequences of such step that would be adverse for the state, serious intervention into the sovereignty of the member states is obvious. Such intervention is not a violation of legal regulations, because the holder of sovereignty has previously agreed to voluntarily enforce the European Court’s decisions, however, from the point of view of supporters of the absolute national independence such coercion is clearly inadmissible, as it constitutes a direct intervention into the state’s domestic policy. Taking into account the significant role played in political life by advocates of “strong sovereignty” in the member states of the Council of Europe and specific historic conditions in which the Convention was signed, its authors envisaged a broad discretion of the domestic authorities for application of specific provisions of the instrument³.

Summing up, P. Rabinovych and S. Fedyk highlight, that the margin of appreciation doctrine has emerged from the theory of *double jurisdiction*, according to which certain legal issues fall under two systems of law, domestic and international. Such approach to the operation of the domestic judicial and other authorities in the best way reconciles the effect of domestic legislation and provisions of international law. In view of this, international authorities perform a kind of a supervisory function with regard to decisions made by domestic authorities. This function is targeted to control the expediency and quality of application of international legislation by domestic authorities and the compliance of the provisions applied by domestic authorities to generally recognised international standards⁴. So the need for this doctrine is explained by the supranational role of the Council of Europe institutes; it is believed that those who adopted and reviewed the judgment on the national level can have a better vision of special aspects and requirements of the specific situation. Therefore, the doctrine is in fact equivalent to the presumption of compliance with the commitments contained in the Convention, and its potential effect is intended to

1 Рабінович, П.М., Федик, С.Є. (2004). *Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)*. Львів: Астрон, 40.

2 Аристова, К.С. (2012). *Принцип субсидиарности в деятельности Европейского суда по правам человека*. Москва, 10.

3 Федик, С. (2001). Доктрина меж національного (внутрішнього) оцінювання Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини як вагомий чинник її тлумачення. *Вісник Львівського університету*, 36 (Серія Юридична). <<http://www.lawyer.org.ua/?w=p&i=67&d=364>> (2015, July, 15).

4 Рабінович, П.М., Федик, С.Є. (2004). *Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)*. Львів: Астрон, 38.

reduce the burden of the proportionality test¹.

According to S. Shevchuk, margin of appreciation is similar to the “*political question*” doctrine, but in terms of operation of international jurisdictional authorities. To a certain extent the state is better placed than the European Court of Human Rights with regard to regulation of issues related to these rights and freedoms. This doctrine is also seen as a “space for a manoeuvre”, “breathing sphere” or a “doctrine of self-restriction”, “a borderline at which an international supervisory authority grants free choice of law adoption and enforcement to a member state”².

S. Shevchuk points at two important *elements of the margin of appreciation* doctrine defined by Prof. Y. Shany: 1) *respect by judges*. International courts must respect domestic authorities and their operation related to implementation of international commitments, which is carried out with a certain degree of discretion. Therefore, international courts must not substitute these authorities and should refrain (where possible) from reviewing their judgments, whole demonstrating determination for self-restriction; 2) *regulatory flexibility*. Provisions of international law, the application of which is governed by this doctrine, are estimating or unclear, regulate the behaviour of entities minimally, and leave a significant “sphere of legitimacy” in which the states are free to make decisions³.

Originally the margin of appreciation doctrine is not explicitly defined in the Convention, or even in the documents which envisage the process of its discussion and adoption (“preparatory documents”), it was “discovered” by the Court in process of evaluative (expanded) interpretation of the Convention. For the first time the Court mentioned the discretion of domestic authorities in its decision in *Greece v. the United Kingdom* (26.09.1958)⁴, which concerned human rights violations in Cyprus; in its report the Commission stated that “the government is in a better position than the Commission to assess the facts and act in the most acceptable manner to prevent the threat to the nation’s existence. The Commission does not recognise the presumption of necessity of the measures taken by the government, although a certain margin of appreciation must be granted to it”. The Commission defined the margin of appreciation as *the state’s freedom to choose the means required to respond to the relevant situation*.

This doctrine has seen further development in the judgment in *Handyside v. the UK* (07.12.1976), where the Court stated as follows: “Consequently, Article 10 para. 2 leaves to the Contracting States a margin of appreciation. This margin is given both to the domestic legislator (“prescribed by law”) and to the bodies, judicial amongst others, that are called upon to interpret and apply the laws in force. Nevertheless, Article 10 para. 2 does not give the Contracting States an unlimited power of appreciation. The Court, which, with the Commission, is responsible for ensuring the observance of those States’ engagements (Article 19), is empowered to give the final ruling on whether a “restriction” or “penalty” is reconcilable with freedom of expression as protected by Article 10. The domestic margin of appreciation thus goes hand in hand with a European supervision. Such supervision concerns both the aim of the measure challenged and its “necessity”; it covers not only the basic legislation but also the decision applying it, even one given by an independent court...”⁵.

The Court refers to margin of appreciation as to a *principle of interpretation* in case of some conventional rights. In its report on “*Greece v. the United Kingdom*”, the European Commission on Human Rights divided the conventional rights into three categories:

1) the first category includes the most strictly guaranteed rights, such as right to life (Article 2), prohibition of torture and inhuman or degrading treatment (Article 3), prohibition of slavery and forced labour (para. 1 of Article 4), and the principle of “no punishment without law” (Article 7). The Court does not apply the margin of appreciation to these rights established by the Convention. For example, the Court has defined exceptionally strict rules of implementation for Article 3: the state not only enjoys no margin of appreciation, but also must take all possible steps to prevent tortures or inhuman or degrading treatment;

2) the second category of rights includes such rights as right to respect to private and family life and

1 Федик, С. (2001). Доктрина меж національного (внутрішнього) оцінювання Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини як вагомий чинник її тлумачення. *Вісник Львівського університету*, 36 (Серія Юридична). <<http://www.lawyer.org.ua/?w=p&i=67&d=364>> (2015, July, 15).

2 Шевчук, С. (2007). *Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні*. Київ: Реферат, 194.

3 Шевчук, С. (2007). *Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні*. Київ: Реферат, 194.

4 *Greece v. the United Kingdom*, 26 September 1958, no. 176/56.

5 *Handyside v. the United Kingdom* 07 December 1976, no. 5493/72, § 48, 49.

personal correspondence (Article 8), freedom of religion (Article 9), freedom of expression (Article 10), and freedom of meetings and associations (Article 11). For these rights, margin of appreciation is possible within the frameworks established by the general conventional standard;

3) the third category consists of the rights for which the margin of appreciation may be granted only on condition of compliance with the requirements defined in Article 15 of the Convention¹. According to P. Rabinovych and S. Fedyk, analysis of the European Court's case law gives grounds to believe that the concept of margin of appreciation may be applied if cases concern Articles 15, 14, 10 and 8 of the Convention, and Article 1 of Protocol No. 1 thereto².

Consequently, researchers believe that a significant share of uncertainty and relativity existing in the margin of appreciation doctrine *makes it impossible to explicitly determine the cases in which the court may apply it*. K. Degtiariov describes methods of classification of such cases offered by the commentators of the Convention (P. Mahoney), in particular, seven possible criteria that determine the scope for domestic margin of appreciation: 1) *existence or non-existence of common approach in democratic society*: this criterion is aimed to determine the existence of the European consensus; 2) *nature of the right guaranteed by the Convention* (this criterion was indicated by the Commission on Human Rights in its above mentioned report on *Greece v. the United Kingdom*); 3) *nature of the state's obligation*; 4) *purpose* for which the states in a certain way restrict the rights guaranteed by the Convention. For example, the Court traditionally allows a wide margin of appreciation with respect to the protection of morals; 5) *type of activity restricted*. When restricting an activity that impacts national security (threat of terrorism), the states may act in a wider framework than in other cases; 6) *accompanying circumstances*; 6) *related circumstances*; 7) *direct text of the Convention*³.

Furthermore, textual pre-conditions for application of the principle of margin of appreciation include paragraph 1 of Article 35 of the Convention, which defines that "the Court may only deal with the matter after all domestic remedies have been exhausted, according to the generally recognised rules of international law, and within a period of six months from the date on which the final decision was taken". J. McBride believes that this Article stipulates the secondary "supervisory" nature of the Court's functions. Such provisions is absolutely expedient, because it not only protects the Court from an excessive amount of requests and allows it to focus on key aspects emphasised during the trial by domestic authorities, but it also encourages state law enforcement authorities to widely use the provisions of the Convention⁴.

The doctrine has started to play a more active role since the adoption of Protocol No. 15 to the Convention in 2013. Article 1 of Protocol No.15 says: "At the end of the preamble to the Convention, a new recital shall be added, which shall read as follows: "Affirming that the High Contracting Parties, in accordance with the principle of subsidiarity, have the primary responsibility to secure the rights and freedoms defined in this Convention and the Protocols thereto, and that in doing so they enjoy a margin of appreciation, subject to the supervisory jurisdiction of the European Court of Human Rights established by this Convention"⁵.

Protocol No. 16 to the Convention approved by the Committee of Ministers of the Council of Europe establishes rules that are supplementary to the Convention without amending it. According to D. Hudyma, it develops the principle of a margin of appreciation of states "under supervision" of the Court, because it entitles highest courts and tribunals of contracting parties to request the Court, in the language of proceedings in domestic courts, to give advisory opinions on "*questions of principle relating to the interpretation or application of the rights and freedoms defined in the Convention or the protocols thereto*"

1 Дегтярев, К. Свобода усмотрения государств в прецедентном праве Европейского Суда по Правам Человека <http://ilia.humanrightshouse.org/pluginfile.php/1374/mod_resource/content/1/Svoboda_usmotrenia_gosudarstv.pdf> (2015, July, 15).

2 Рабінович, П.М., Федик, С.Є. (2004). *Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)*. Львів: Астрон, 40.

3 Дегтярев, К. Свобода усмотрения государств в прецедентном праве Европейского Суда по Правам Человека <http://ilia.humanrightshouse.org/pluginfile.php/1374/mod_resource/content/1/Svoboda_usmotrenia_gosudarstv.pdf> (2015, July, 15).

4 Макбрайд, Дж. Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини. <<http://www.judges.org.ua/article/seminar21-1.htm>>

5 *Protocol No. 15 amending the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (adopted 24 June 2103, entry into force when ratified by Parties of Convention) CETS No.: 213. <http://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_15_ENG.pdf> (2015, July, 15).

in specific cases pending before them (Article 1). Although reasons shall be given for such advisory opinions, and such advisory opinions shall be communicated to the requesting court or tribunal and to the High Contracting Party to which that court or tribunal pertains (paragraphs 1 and 3 of Article 4), they shall not be binding (Article 5)¹.

In general, to sum up the introductory theses on the margin of appreciation doctrine in the Court's case-law, it would be relevant to list the key factors that underpin the creation and application of the "state's margin of appreciation" doctrine as defined by S. Shevchuk: 1) concept of legitimacy of domestic parliaments and governments who, rather than an international jurisdiction body, have primary responsibility for solving human rights issues; 2) high level of expertise for evaluation and proper resolution of issues by state authorities, advantage of domestic institutions that are better placed than the European Court in resolution of complicated or specific matters; 3) decision of the European Court of Human Rights in a specific case may upset the balance of competing interests existing in the country; 4) acknowledgement of cultural, ethnic and other differences between the Council of Europe member states; 5) dependence of the level of European consensus on the scope of matters considered – the higher is the level, the more likely is that these matters will be examined by the European Court rather than delegated to domestic authorities; 6) what kind of result is expected in balancing the scope of national interest with the nature of individual right (e.g., the state interest of protecting the national security must be balanced with protection of the right for respect to private life, and depending on such balancing the application of this doctrine to the state's action may be recognised as possible. However, it is necessary to bear in mind that the respondent state may not refer to this doctrine and justify the benefit of interest of national security, if this infringes the most fundamental rights, like, for instance, in case of prohibition of torture under Article 3 of the Convention)².

The *limits of domestic margin of appreciation* remain the key problematic aspect related to this principle. If the state has to ensure certain actions or a certain attitude to the conventional law, such freedom means that the state has a "choice of various methods" which must be applied with the purpose of efficient exercise of individual rights or to avoid arbitrary discrimination. "Limits of a margin of appreciation" enjoyed by the state, in particular, by its legislative authorities, government, judicial and other bodies are defined as "*certain*" and "*wide*". In its turn, the Court has defined that the scope of domestic margin of appreciation may range depending on various factors, primarily the subject matter and grounds of the case. "Limits of a margin of appreciation" are wide predominantly in cases related to political organisation, economics, and social morals that characterise democratic society in the state. Regardless whether the limits of margin of appreciation are wide or not, the state's choice may still be subjected to evaluation by the Court, as the latter is authorised to consider any matters related to application and interpretation of the Convention. However, the Court may not, in any case, substitute competent domestic authorities. Its task rather means a review of challenged decisions of domestic authorities adopted by them while exercising a power of discretion. Hence, control by the Court and limits of margin of appreciation of domestic authorities are interconnected³.

Ukrainian authors believe that the following should be included into the *rules* used by the Court to evaluate the limits of margin of appreciation of domestic authorities:

- law enforcement body of the member state must review the applicant's complaint about infringement of his/her rights established in the Convention even if such rights are not guaranteed under domestic legislation;
- when resolving whether a right guaranteed by the Convention has been infringed, law enforcement body of the member state must take into account not only domestic legislation, but also generally recognised international standards, i.e. apply the same provisions as are applied by the Court;
- law enforcement body may interpret provisions of the Convention more broadly only if such

1 Гудима, Д. (2013). Чи існує взаємозв'язок між підтриманням авторитету Страсбурзького суду та звуженням можливостей на звернення до нього? <<http://www.c50.com.ua/article/chy-isnuye-vzayemoy-zvyazok-mizh-pidtrymannyam-avtorytetu-strasburzskogo-sudu-ta-zvuzhennyam-mo>> (2015, July, 15).

2 Шевчук, С. (2007). *Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні*. Київ: Реферат, 199-200.

3 Андрущенко, К (2013). Концепція «margin of appreciation» та обсяг свободи розсуду держав. Міжнародна юридична науково-практична Інтернет-конференція «Стратегія і тактика правових реформ: виклики сучасності». <http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=475%3A050313-10&catid=61%3A2-0313&Itemid=76&lang=ru> (2015, July, 15).

provisions envisage encompassing local factors during adoption of a decision on ensuring the rights guaranteed by the Convention;

- acknowledging in certain cases the right of authorities of the respondent state to a wider margin of appreciation, the Court must, when reviewing the case, verify the motivation and substantiation of the decisions adopted by these authorities;

- if the domestic law enforcement authority exercises a wide margin of appreciation with respect to the Convention's provisions that do not grant such a margin of appreciation, the Court must adopt a decision in the case independently, without taking into consideration the position of law enforcement bodies of the respondent state.

P. Rabinovych and S. Fedyk note that the effect and scope of the said rules are questionable, since bringing the whole variety of the Court's case law to a "common denominator" is practically impossible. However, they believe that these rules will be the best compromise between positions of applicants and respondents in the cases that to some extent are related to the margin of appreciation concept¹.

The above rules again emphasise the Court's verification of all factual circumstances in the case that primarily includes verification of compliance by authorities with the following requirements: intervention by the state into human rights must be envisaged by law, must pursue a legitimate purpose, and be necessary in democratic state². For example, Articles 8 to 11 of the Convention that are most often analysed during consideration of the domestic margin of appreciation doctrine, contain a closed list of the guaranteed rights which the Court will take into account. With regard to all rights, this includes public order, health and morals, rights and freedoms of other persons, and, additionally, civil security if freedom of thought, conscience and religion is concerned, national security, prevention of disorder or crime if the rights stipulated in Articles 8 and 10-11 are concerned, economic well-being of the country in terms of respect for private and family life, and, finally, territorial integrity, protection of reputation of others, prevention of disclosure of information received in confidence, maintaining the authority and impartiality of the judiciary, in case of restriction of freedom of thought expression³. In its judgement in *Dudgeon v. the United Kingdom* (22.10.1981)⁴, the Court stated that "...it is for the national authorities to make the initial assessment of the pressing social need in each case; accordingly, a margin of appreciation is left to them. However, their decision remains subject to review by the Court...". The case of *Sunday Times* (26.04.1979)⁵ makes it clear that margins of appreciation with regard to a specific legitimate purpose that allows the restriction of rights may vary. From the Court's judgement in the *Handyside* case the Government has concluded that margin of appreciation of authorities is wider, if protection of public morals is concerned⁶.

*The problem of interpretation of "limits of margin of appreciation" has become crucial as the number of the parties to the Convention has grown to 47 states, which has generally upset the stable situation that had existed before the accession to the Convention in the mid-1980s of a number of Central and Eastern European countries, where the "margin of appreciation" was often seen as a kind of an indulgence for various types of offences that were conveniently explained by the "difficult heritage of the totalitarian regime" and uncompleted legal reforms, which obviously encouraged the practice of so called double standards. To avoid the practice of double standards, the Court in its rulings reminded about the proportionality test which must be carried out in case of application of the "margin of appreciation" principle (judgment in the *X and Y v. Netherlands* (26.03.1985)⁷, *Stankova v. Slovakia* case (09.10.2007)⁸, *Shvydka v. Ukraine* (30.10.2014)⁹ etc.).*

1 Рабінович, П.М., Федик, С.Є. (2004). *Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)*. Львів: Астрон, 40.

2 Аристова, К.С. (2012)/ *Принцип субсидиарности в деятельности Европейского суда по правам человека*. Москва, 22-23.

3 Дубовис, Н.А. (2011). Пределы свободы усмотрения государства при определении целей и средств ограничения права собственности в рамках уголовно-процессуальных отношений. *Аспирантский вестник Поволжья*, 7-8, 85.

⁴ *Dudgeon v. the United Kingdom*, no. 7525/76, Judgement of 22 November 1981.

⁵ *Sunday Times v. the United Kingdom*, no. 6538/74, Judgement of 26 April 1979.

⁶ *Handyside v. the United Kingdom*, 7 December 1976, Series A, no. 4.

⁷ *X and H v. the Netherlands*, no. 8978/80, Judgment (Merits and Just Satisfaction), 26 March 1985, par. 24

⁸ *Stankova v. Slovakia*, no. 7205/02. Judgment of 9 October 2007.

⁹ *Shvydka v. Ukraine*, no. 17888/12, Judgment (Merits and Just Satisfaction), 30 October 2014, par. 34, 41.

As mentioned above, the scope of margin of appreciation is significantly affected by the existence of so called “*European consensus*” on the matters investigated by the Court. According to K. Degtiariov, the concept of European consensus is the essential argument which may allow a court not to use the margin of appreciation. This concept is rooted in the Preamble to the Convention; the principle of European unity is defined as an aim of the Council of Europe pursued for achievement of unity between the member states. One of the methods by which that aim is to be pursued is the maintenance and further realisation of human rights and fundamental freedoms. Therefore, if the Court concludes that a common approach has been established in Europe on a given matter, the Court takes this approach in its decision and does not give a margin of appreciation to the state¹. In *Hamalainen v. Finland* (16.07.2014) the Court noted that “...In implementing their positive obligation under Article 8 the States enjoy a certain margin of appreciation. A number of factors must be taken into account when determining the breadth of that margin. Where a particularly important facet of an individual’s existence or identity is at stake, the margin allowed to the State will be restricted. Where, however, there is no consensus within the member States of the Council of Europe, either as to the relative importance of the interest at stake or as to the best means of protecting it, particularly where the case raises sensitive moral or ethical issues, the margin will be wider. There will also usually be a wide margin if the State is required to strike a balance between competing private and public interests or Convention rights”².

In *Evans v. the United Kingdom* (10.04.2007), the Court stated: “.... Given that there was no international or European consensus with regard to the regulation of IVF treatment, the use of embryos created by such treatment, or the point at which consent to the use of genetic material provided as part of IVF treatment might be withdrawn, and since the use of IVF treatment gave rise to sensitive moral and ethical issues against a background of fast-moving medical and scientific developments, the margin of appreciation to be afforded to the respondent State must be a wide one”³. The Court’s attitude to this or that question may also be impacted by arguments of the applicant, the applicant’s attorney and non-governmental organisations active in the relevant field. The most illustrative example of transition from margin of appreciation to finding an international consensus is a series of cases related to transsexuals.

Some authors believe that even if all requirements are met the likelihood of abuse by the state of its margin of appreciation is high. Evaluation of legitimacy of margin of appreciation used in a specific case is the responsibility of the Court, although there are no clear criteria for such evaluation, which has become the reason for criticism of the margin of appreciation doctrine itself. The key argument of opponents of this concept is that it brings a *subjective element* into the process of interpretation of the Convention provisions by the European Court of Human Rights. Criticism also exists in situations where the European Court of Human Rights uses the margin of appreciation as an immediate guarantee for compliance with the principle of subsidiarity. Far too often the Court avoids defining the limits of margin of appreciation and thus fully delegates the resolution of this or that matter to the states. In its turn, this results into unequal protection of human rights⁴.

Nevertheless, it is necessary to agree that due to existence of the margin of appreciation principle the Court ensures the maximum correspondence of its judgments not only to generally recognised European standards, but also to the specific situation in which the right was infringed. This principle facilitates making decisions by the Court in a certain type of cases related to balancing the interests of the applicant and the respondent (since a right is often not recognised as infringed in view of a generally accepted standard in the specific country, although from the perspective of the norm (standard) of other country it is considered infringed), and contributes to production of a more or less uniform position on protection of individual rights with respect to which the conventional provisions grant the margin of appreciation to the states⁵. Summing up the conclusions of the article, we would like to highlight that the concept of margin appreciation, along with its purpose, scope and limits shall be taken into consideration by national

1Дегтярев, К. Свобода усмотрения государств в прецедентном праве Европейского Суда по Правам Человека. <http://ilia.humanrightshouse.org/pluginfile.php/1374/mod_resource/content/1/Svoboda_usmotrenia_gosudarstv.pdf>.

2 *Hämäläinen v. Finland* [GC], no. 37359/09, Judgment (Merits and Just Satisfaction), 16 July 2014, par. 67.

3 *Evans v. the United Kingdom* [GC], no. 6339/05, ECHR 10 April 2007, par. 59.

4Аристова, К.С. (2012). *Принцип субсидиарности в деятельности Европейского суда по правам человека*. Москва, 25-26.

5 Рабінович, П.М., Федик, С.Є. (2004). *Особливості тлумачення юридичних норм щодо прав людини (за матеріалами практики Європейського суду з прав людини)*. Львів: Астрон, 37.

legislative authorities as well as judiciary which have to apply the Convention and the case-law of European Court of Human Rights as a source of law.

References

1. Andrushhenko, K. (2013). Konceptiya «margin of appreciation» ta obsyag svobody` rozvodu derzhav. *Mizhnarodna yurydychna naukovopraktychna Internet-konferenciya «Strategiya i taktyka pravovyx reform: vyklyky suchasnosti»*. <http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=475%3A050313-10&catid=61%3A2-0313&Itemid=76&lang=ru>.
2. Aristova, K. S. (2012). *Printsip subsidiarnosti v deyatelnosti Evropeyskogo suda po pravam cheloveka*. Moskva.
3. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (adopted 4 November 1950, entered into force 3 September 1953) CETS No.: 005. <<http://conventions.coe.int/Treaty/Commun/QueVoulezVous.asp?NT=005&CL=ENG>>.
4. Degtyarev, K. Svoboda usmotreniya gosudarstv v pretsedentnom prave Evropeyskogo Suda po Pravam Cheloveka. <http://ilia.humanrightshouse.org/pluginfile.php/1374/mod_resource/content/1/Svoboda_usmotrenia_gosudarstv.pdf>.
5. Dubovis, N. A (2011). Predelyi svobodyi usmotreniya gosudarstva pri opredelenii tsey i sredstv ogranicheniya prava sobstvennosti v ramkah ugovno-protsessualnykh otnosheniy. *Aspirantskiy vestnik Povolzhya*, 7-8, 85.
6. *Dudgeon v. the United Kingdom*, no. 7525/76, Judgement of 22 November 1981.
7. *Evans v. the United Kingdom [GC]*, no. 6339/05, ECHR 10 April 2007.
8. Fedyk, S (2001). Doktryna mezh nacional'nogo (vnutrishnogo) ocinyuvannya Yevropejs'koyi Konvenciyi pro zaxyst prav ta osnovnykh svobod lyudy`ny` yak vagomyj chynnyk yiyi tlumachennya. *Visnyk L`vivskogo universytetu*, 36 (Seriya Yurydychna). <<http://www.lawyer.org.ua/?w=p&i=67&d=364>>.
9. *Goodwin v. UK [GC]*, no. 17488/90, ECHR, 27 March 1996.
10. *Greece v. the United Kingdom*, no. 176/56, ECHR, 26 September 1958.
11. Gudy`ma, D. (2013) Chy` isnuye vzayemozv'yazok mizh pidtry`mannyam avtory`tetu Strasburz`kogo sudu ta zvuzhennyam mozhly`vostej na zvernennya do n`ogo? <<http://www.c50.com.ua/article/chy-isnuye-vzayemozv'yazok-mizh-pidtrymannyam-avtorytetu-strasburzkogo-sudu-ta-zvuzhennyam-mo>>.
12. *Hämäläinen v. Finland [GC]*, Judgment (Merits and Just Satisfaction), no. 37359/09, ECHR, 16 July 2014.
13. *Handyside v. the United Kingdom*, no. 5493/72, 07 December 1976.
14. Makbrajd, Dzh. Pry`ncy`py`, shho vy`znachayut` tlumachennya ta zastosuvannya Yevropejs`koyi konvenciyi z prav lyudy`ny`. <<http://www.judges.org.ua/article/seminar21-1.htm>>.
15. *Protocol No. 15 amending the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* (adopted 24 June 2103, entry into force when ratified by Parties of Convention) CETS No.: 213. <http://www.echr.coe.int/Documents/Protocol_15_ENG.pdf>.
16. Rabinovy`ch, P. M., Fedy`k, S. Ye. (2004). *Osobly`vosti tlumachennya yurydy`chny`x norm shhodo prav lyudy`ny` (za materialamy` praktyky` Yevropejs`kogo sudu z prav lyudy`ny`)*. L`viv: Astron.
17. Salvia, M. (2004). *Pretsedentyi Evropeyskogo Suda po pravam cheloveka. Rukovodyaschie printsipyi sudebnoy praktiki, otnosyascheysya k Evropeyskoy konventsii o zaschite prav cheloveka i osnovnykh svobod. Sudebnaya praktika s 1960 po 2002 g.* Sankt-Peterburgh: Izdatelstvo «Yuridicheskiy tsentr Press».
18. Sevost`yanova, N. (2015). Problemni aspekty` prakty`chnogo zastosuvannya doktry`ny` svobody` rozvodu u praktyci Yevropejs`kogo sudu z prav lyudy`ny`. *European Political and Law Discourse*, Vol. 2, Iss. 3.
19. Shevchuk, S. (2007). *Sudova pravotvorchist`: svitovyj dosvid i perspektyvy` v Ukraini*. Kyiv: Referat.
20. *Shvydka v. Ukraine Judgement (Merits and Just Satisfaction)*, no. 17888/12, ECHR, 30 October 2014.
21. *Sunday Times v. the United Kingdom*, no. 6538/74, Judgement of 26 April 1979.
22. Zenin, A. A. (2014). Dopolnitelnyy protokol N 15 k Konventsii o zaschite prav cheloveka i osnovnykh svobod. *Mezhdunarodnoe pravosudie*, 2. <<http://roseurosud.org/evropejskij-sud-po-pravam-cheloveka/stati-i-knigi-o-evropejskom-sude/93-dopolnitelnyj-protokol-n-15-k-konventsii-o-zashchite-prav-cheloveka-i-osnovnykh-svobod>>.
23. *X and H v. the Netherlands*, Judgment (Merits and Just Satisfaction), no. 8978/80, ECHR, 26 March 1985.

Irena Balzhyk, PhD in Law

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

CHURCH LAW AS A MANIFESTATION OF LEGAL PLURALISM

The concept of legal pluralism was formed within the sociological school of law. Legal pluralism associates law not only with a positive system of law, but with corporate law of multinational companies, quasi-precedent law of arbitration established by sports associations, many forms of "unofficial law" and so on. Therefore, an adequate approach to the problem of modern understanding of law is seen legal pluralism, which allows taking into account achievements of available concepts of law, to remove conflicts between them, to perceive law as an integral phenomenon.

The Church as a powerful social institution occupies one of the leading places in the spiritual and moral revival of society. Moreover, of all public institutions, only the Church has a specific church law, fully developed in the first millennium of Christian history and actually acting today.

There are different views on legal nature of church law: 1) the church law - is a special legal system; 2) church law refers to corporate law; 3) church law is a comprehensive legal formation; 4) church law is a branch of law.

Key words: church law, branch of law, legal pluralism.

The concept of legal pluralism was formed within the sociological school of law, which representatives see society as a set of varying social groups, communities, which are alien to common values beginnings, and so, from the standpoint of sociological approach, initially recognized the pluralistic state legal system, within which law and other regulations coexist¹. Rene David also believes that "in today's world every state has its law, but it also happens that in the same country there are several competing legal systems. A non-state and community have their own law: canonical law, Muslim law, Hindu law, Jewish law"². In accordance with generally accepted definition by S.E. Merry, under legal pluralism is understood "a situation where two or more legal systems coexist in the same social field"³. At the same time, legal pluralism does not limit the law of the state legal system, but extends it to various forms of institutionalized social organizations, such as international law and numerous forms of informal law⁴.

Thus Lev Petrazhitsky allocates official and unofficial law, positive (heteronomous) and intuitive (autonomous)⁵. Official law, recognized and guaranteed by a state, is functioning together with unofficial law, which arises within different social groups. In contrast to formal legal monosystem, unofficial law is characterized by normative value diversity, much broader scope, multi-leveled structure. Following sociological and positivist tradition of legal pluralism, rising back to L. I. Petrazhitsky, A. V. Poliakov recognizes the existence along with the state law and social law - of legal systems, produced and supported by various social structures (family, corporation), because "law is a universal social phenomenon that exists on different levels of social, including inter-social (e.g., interfamily, intergroup) and extra-social (e.g., interstate) legal order. The reverse side of the universalism of law is its pluralism"⁶.

In recent years, in the domestic jurisprudence appears the interest to communicative theory of law. Its

¹ Ван Хоек, М. (2006). Право как коммуникация. *Правоведение*, 2, 44-54.

² Давид, Р., Жоффре-Спинози, К. (1998). *Основные правовые системы современности*. Москва: Международные отношения.

³ Стриджбош, Ф. (1999). *Концепции правового плюрализма и их применимость в контексте изучения юридической практики у молукцев в Нидерландах*. Москва, 213.

⁴ Ван Хук, М. (2012). *Право как коммуникация*. Санкт-Петербург: Издательский дом С.-Петерб. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум».

⁵ Петражицкий, Л.И. (2011). *Теория и политика права. Избранные труды*. Санкт-Петербург: "Университетский издательский консорциум "Юридическая книга".

⁶ Поляков, А.В. (2004). *Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода*. Санкт-Петербург, 507.

methodological basis determined legal pluralism, a broad understanding of law, considering the law as a normative system of social control. Legal pluralism binds law not only with a positive system of law, but with corporate law of multinational companies, quasi-precedent law of arbitration established by sports associations, many forms of "unofficial law" and so on. Legal pluralism as the theory develops on marginal jurisprudence, on the border between law and social sciences - in the field of legal anthropology and legal ethnology showing embeddedness of legal existence into everyday space (ethnic) culture¹.

Thus, should not be ignored the fact that legal reality is much richer than official law; there are other levels of "life" of law. The analysis of sociological aspects of law suggests that the relationship between law and a state is not indispensable and exclusive. Characteristically, the representatives of sociological understanding of law by criticizing the definition of law as a product of state activity, indicate precisely on the church law as an example of such a legal reality, which does not fit into the normative understanding of law. Formulating its own definition of law they derive from the fact that in society exist relations that are legal by nature. In other words, within the framework of legal pluralism the law is not considered as the exclusive domain of the state, as well as other legal orders may also be regarded as a law in the full sense of the word. Essentially, this approach denies the single-line evolution of law and recognizes the primordial multiplicity of forms of its existence².

Therefore, legal pluralism is seen as an adequate approach to the problem of modern understanding of law, which allows taking into account achievements of available concepts of law, to remove conflicts between them, to perceive law as an integral phenomenon. Understanding of law is one of the postulates of law as a legal reality clots displaying³. The genesis of law throughout the history of its formation, operation and development clearly demonstrates that law reflects and reinforces social and cultural diversity of human activities, sense-dominant which can significantly vary or directly contradict each other. The basis of these differences are the basic postulates of value, orienting certain social communities on a special way of life, forming and objectifying stable patterns of social interaction. Recognition and understanding of civilizational pluralism is a logical consequence of legal pluralism, which in turn makes it possible to justify the existing diversity of forms of expression of law, to see conditionality essential-substantive aspects of law, by the specifics of socio-cultural reality⁴. It should also be noted that the postulate, called legal pluralism, gained recognition acting as the presence of various sources of law in legal life. The system of social regulating, use of the term "source of law" makes it possible, first of all to delimit the scope of law from other areas of social life, and secondly, allows providing a variety of sources of law used in legal society⁵.

An important contribution to doctrinal formation of the theory of legal pluralism, as has been said, have become sociological theories of law, emphasizing that the law was formed in the process of social interaction and relatively independently from a state. The most significant impact on legal pluralism had a theory of law of G. Gurvich. According to that, "social law", "individual law", and "subordination law" are acting in the national legal system. Each one and their many specific types interact, dialectically flow into one another and create a dynamic legal landscape. Each active social group creates its own legal traditions that involve legal regulation and practice⁶.

The Church as a powerful social institution occupies one of the leading places in spiritual and moral revival of society. Moreover, of all public institutions, only the Church has a specific church law, fully developed in the first millennium of Christian history and actually acting today.

Church law originally was a special legal reality perceived in Rus from Byzantium Empire with Christianity. Church and legal requirements for a long time were the regulators of social relations, but later,

¹ Тихонова, С.В. (2014). История правовых норм: правовой плюрализм и коммуникативные теории права. *Альманах «Дискурсы этики»*, 2(7), 81-98.

² Некрасов, А.П. (2013). Концептуальные и методологические аспекты феномена "плюрализм". *Вектор науки ТГУ*, 1, 214-216.

³ Оборотов, Ю.Н. (2001). Правопонимание как аксиоматическое начало (постулат) права. *Право Украины*, 1, 107-114.

⁴ Белоносов, В.О., Некрасов, А.П. (2013) Правовой плюрализм: теоретический аспект. *Вектор науки ТГУ*, 1(23), 149.

⁵ Оборотов, Ю.М. (2014). Надійність права як відображення його імунної властивості. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*, 1, 222-230.

⁶ Гурвич, Г.Д. (2004). Идея социального прав. *Философия и социология права: избр. соч.* Санкт-Петербург, 41-212.

many of these requirements were reflected in legislation, that had a great impact on further formation and development of domestic law¹. Appeal to historical and legal heritage of ancient state of Rus helps to clarify legal development patterns inherent to Kiev Rus, to recreate and reconstruct formation of law of this age in stadial and chronological order, and facilitates determination of historical and legal phenomena; some of which was due to the presence of deep connections between formation of the legal system of Rus and a number of socio-cultural factors, among which an important place had factor of Christian influence. Evaluating socio-cultural aspect of this formation and development of ancient Rus' legal system, it should be noted that this approach is fruitful to express legal innovations that took form of legal norms, institutions, ideas, beliefs, principles, and finally law. Kyiv Rus did not know the distribution at branches of law, the nature of feudalism led to such feature of law as syncretism; legal syncretism led to the fact that systematization of law expressed the estates' principle. The estates' principle was implemented in secular and religious systems of law and has been fixed in the legislation of Rus, it matched the ideology of the era and objectively reflected possible organization of social life.

Ancient Rus law "grew" from legal practice of conflict resolution, which had casuistic nature. Analysis of legislation period allow us to call several groups of objects of legal regulation (personal rights, freedoms, things, etc.); as offenses were considered violations of individual rights, freedom, destruction of others things, the use of other people's things, crimes against the government and Christian faith against family law and morality. Crimes against Christian faith and family law and morality, sacrilege offenses made up a group of crimes which were in the jurisdiction of church. Church regulated relations that emerged and developed with the strengthening of Christianity, increased legal significance of church; in the process of development were church legislation, its first motion was carried sideways adjustment and adaptation to ancient Rus conditions, the later conducted systematizations reflected the features of new needs of society².

The canonical norms regulated not only issues of church government and church life, but practically all family law matters. Because law of Byzantium, mostly represented a systematized Roman law (codification of Emperor Justinian in VI century), thus in part the system and norms of Roman law were accepted.

There are different views on legal nature of church law. The first view is that church law is a special legal system which may serve as an analog of international law. According to another view, church law refers to corporate law. The third approach is that church law is a comprehensive legal formation. Finally, the fourth view is that church law under certain conditions, may be considered as a branch of law³.

Pre-revolutionary lawyers believed that church law was special legal system⁴. And one of the recognized specific legal systems is international law. Let's turn to the analogy between church and international law, pursued by pre-revolutionary lawyers. Prominent church law expert A. Pavlov stressed that church law has more in common with international law, than even with the state law⁵. In recognition of the international law as a special system of law different from national law, and the idea that church law has a proper legal nature, regardless of its recognition by a state and as a special kind of law along with secular law, let's try to compare these phenomena.

Experts in international law following the dualistic concept of relations between national and international law, paid great attention to analysis of the specificity of the latter. It was noted that in the two different systems of law there are different ways of formation of norms, subjects, objects of regulation, ways of functioning and others.

Is there a set of rules in church law, similar to international law? This question is meaningful only in relation to the Orthodox, not Catholic law, because the structure of the Catholic Church is characterized by a single supreme authority and a high degree of centralization of lawmaking and governance. The Orthodox

¹ Боровой, Д.Д. (2004). *Каноническое (церковное) право как нормативная система социально-правового регулирования*. Ставрополь.

² Федоренко, Т.М. (2001). *Влияние христианства на формирование правовой системы Киевской Руси с конца X по 40-е годы XIII столетия*. Київ.

³ Дорская, А.А. (2008). *Церковное право в системе права Российской Империи конца XVIII - начала XX вв.* Санкт-Петербург.

⁴ Бердников, И. (1885). Церковное право как особая, самостоятельная правовая область. *Православный собеседник*, 3, 172–195; Павлов, А.С. (2002). *Курс церковного права. 2-е издание*. Санкт-Петербург: Издательство "Лань", 13-16.

⁵ Павлов, А.С. (2002). *Курс церковного права. 2-е издание*. Санкт-Петербург: Издательство "Лань".

Church, where such "vertical of power" is absent, can be legally described as a community of "autocephalous" (independent), or "local" (operating in the territory of certain countries and regions) Churches¹.

If we turn to the second point of view that the church law is corporate law, some analogue in pre-revolutionary science can be found. G. Puhta, F. K. Savigny, R. F. Mole, G. Ahrens, V. N. Leshkov attributed church law to social law, standing out on a par with public and private law². It occurs regardless of the state for different purposes.

Today, in jurisprudence, the term "social law" is not used. As some analogue the term "corporate law" may serve, but its meaning causes discussion. In works of M. Yu Varias, E. P. Garanova, D. D. Borovoi suggested that corporate law governs real-life relationships of people within a particular corporate community, such as the Church³. It is a system of rules established by an owner or an administration of a company (commercial organization) and regulating various intercompany relationships (for example, working procedure regulations, provisions on the awarding, and so on). The majority of scholars are of the opinion that corporate law is part of civil law, a set of legal rules governing legal status, the order of creation and activity of business entities.

Theologians (V. Tsypin, A. Bondach, A. Zadornov) believe that church law cannot be regarded as a corporate law, as under corporate law implied conglomerate rules applicable in commercial organizations, trade unions and other associations. Such regulations govern, as a rule, an economic activity, they are based on the principles of equality of parties involved, freedom of contract and so on. The church also affects legal relations in the spiritual sphere, reflects hierarchical structure of church, and establishes subordination in relations between the parties, the need for strict adherence to the rules. The Christian religion and the Church in its origins not related to a state; its aim is, ultimately, salvation of souls of believers⁴.

So, a concept created by church doctrine canonists lies in the fact that, given fundamental differences in the subject matter of legal regulation and in the material sources, law may be differentiated into mundane, secular law in general, which applies to corporate law, and church law. It is possible to speak about a broader concept of religious law, because many, including non-Christian, religious communities have their own legal rules⁵. But in our country, where the Orthodox Church is the most traditional and uniting majority of the population, great practical importance for society and the state has Orthodox church law.

At the same time, A. Dorskaia believes that modern church law can rightly be called corporate law, but to the pre-revolutionary church law this term is not applicable. By virtue of the existence of "the dominant Russian Orthodox Church" church rules were observed by each citizen of the Russian empire, regardless of faith. The Russian state has formed not only church authority of the Russian Orthodox Church, but also Protestant, Roman Catholic, Armenian Gregorian Churches. Government intervention in the management of non-Christian religious associations formally denied, but the individual behavior of each non-Christian as a citizen of the empire regulated by.

Consider the following view, which is that the church law under certain conditions can be considered as a branch of law. For example, A. S. Smykalin writes about canonic law: "This branch of law for our relatively young legislation, although, paradoxically, has nearly a thousand years of history. This is an independent branch of law in the system of legal norms, has its own specific object"⁶.

Church law in the Russian Empire was a branch of law, which is a set of legal rules governing the status of churches, as well as rights and obligations of clergy, nationals (citizens), depending on the attitude towards them. Attention should also be paid to the fact that the terms "church law" and "canonical law" in

¹ Бондач, А.Г. (2004). *Еще раз о природе церковного права: сравнительно-правовой аспект*. Екатеринбург: УрГЮА, 40–43.

² Лешков, В.Н. (2011). *Критика. Полицейское право г. Андреевского*. Москва: Книга по Требованию.

³ Гаранова, Е.П. (2007). *Церковное право и российская правовая система*. Кострома: Изд.-во Костромск. госуд. технол. ун.-та.

⁴ Цыпин, В.А. (1996). *Церковное право: 2-е изд.* Москва: Изд. -во МФТИ; Бондач, А.Г. (2003). *Церковное право как автономная правовая реальность в системе российского права*. Екатеринбург: УрГЮА, 3–6. Задорнов, А. Современные проблемы русского церковного права. *Богослов. RU*. <<http://www.bogoslov.ru/text/220951.html>> (2015, July, 13).

⁵ Дорская, А.А. (2010). Эволюция места канонического (церковного) права в системе права России. *Юриспруденция*, 2, 37–43.

⁶ Смыкалин, А.С. (2005). *Церковное право: публичное или частное*. Санкт-Петербург, 189–193.

Russia in the late XVIII - early XX century vary significantly. The norms of canon law are taken only by church authorities and becomes the norm of church law, if are permitted only by the state. For example, in the Charter of spiritual consistories church law is a positive law, the source of which is the state. Today, research and analysis of traditional approaches to the question of relationship between canonical and church law, lead to the conclusion that they related as elements of a regulatory framework, which are inseparably linked. The study of these components makes it possible to better reflect the structure and function of the regulatory framework under consideration to determine the relationship between religious norms with the norms of the positive law in the process of social regulation and understand the social and regulatory function of church law.

A. Dorskaya in her research analyzes from the standpoint of dogma of law signs of field of law in relation to church law and offers it to the consideration of these signs:

The object of church law regulation is all areas of life directly or indirectly related to the interests of the church. The subject of church law is public relations arising in the implementation of the rights of believers and the church organization.

The methods of church law can be attributed to both imperative and dispositive, with the predominance of the first. In particular, with respect to the Orthodox acted imperative method: banned the leaving the orthodoxy; if one of the parents was Orthodox and the other belonging to other Christian confessions, the child could only be Orthodox; existed only the church form of marriage and so on. With regard to other nationals the dispositive method used; for example, non-Christians can go to any Christian denomination, but a different religion - into Orthodoxy.

Church law has a certain degree of internal organization to enable this set of rules to perform part of the legal system as a whole.

It should be noted that none of the official sources reveal the system of church law. This issue was not resolved also by Laws of the Russian Empire. In the System of church law allocated: 1) the external law of the church, containing the legal regulation of relations with the state and other churches and religious unions; 2) the internal law of the Church, including problems of church apparatus (entry to the church, the personnel of the church community, church organs of power) and the church administration (Church procedural questions, the sanctifying power of the Church, church-property rights).

Church law interacts with other branches of law. Thus, church law has had a significant impact on criminal law, and at times it has contributed to his development and stagnation. Due to the church was an important state institution, religious crimes by severity have always been in criminal law after the crimes against the state. Criminal principles such as the presence of guilt as a sign of a crime, the offender admission of remorse, the approval of different purposes of punishment were borrowed from church law, and not just intimidation. They served as the starting point for the further development of criminal law.

Church law almost did not affect the development of civil law. Rather, the civil law has made the church a privileged subject of civil legal relations.

Church law had a huge influence on the development of national family law. Until the XVIII century the marriage and family affairs were entirely within the jurisdiction of the church. However, since the end of the XVIII century there has been increasing state intervention in the legal regulation of family relations, which gradually grew in the XIX century. At the end of XIX - early XX century the state power, despite the drafting of the introduction of civil marriage and divorce, the most preserved old foundations: church form of marriage, the conditions of marriage, assignment the divorce to the church courts. This process is significantly slowed the emergence of family law as a branch of law.

Modern jurisprudence cannot ignore that church law has the set of features that allow to consider it as a specific regulatory system of social regulation.

Review of sources of church law reveals that the nature of the regulatory impact of the canonical norms on public relations depends on its relationship with legal system, an important feature of the regulatory norms of church law is the possibility of their use in cases of failure of state regulation.

For a long time the church law was acknowledged as a part of legal system and only after the separation of church and state, it has lost its legal significance. Despite this, the basic principles of the Christian religion, as set out in the canonical establishments, are reflected in the legislation of the modern state as the bases of many legal acts are religious values. So, to church law (*jus ecclesiasticum*) may be attributed all the church legal provisions outlined in the legislative acts of the Church and state laws for the church, based on prescriptions of canon law. In other words, church law is law that has as its object the regulation of church-legal relations in the state, while being a result of the activity of the Church, not only

as a source of their law but also the state as the power to define the legal status of the church organization, taking into account the historical features of the development of the society and the state.

Church law includes a combination of two areas of regulation: the area of internal and external church-legal relations, the basis of the regulation which is exactly canonical law. Church law is a system of rules governing the relations developing both within the church and its relations with other associations and with a state.

This approach eliminates the uncertainty in the application of these concepts to establish a common understanding and clear demarcation of the religious and dogmatic rules of church and the legal and proper use of these concepts in church law and the whole system of jurisprudence. But the division of concepts is rather conditional, but it does not prevent its direct use to study church law as a regulatory system in the framework of legal science. Holding the line, even a conditional, between these concepts makes it possible to distinguish more clearly in the process of learning the rules used in the legal regulation of social relations, from the religious and dogmatic standards available in ritual and spiritual and moral significance.

This vision of church law allows to better reflect its structure and function determine relationship of church and secular standards in regulation of public relations, as well as to understand social and regulatory function of church law as a specific regulatory framework. In the modern sense, church law is a system of law regulating a specific, real-life relations of people within a particular religious community - the Church.

According to N. N. Hlubokovskii: "The Church, realizing in the world, brings its own rules, which establishes and regulates the typically Christian life, different from any other apparatus in its' very. So there is a church and the legal order, which in its crucial importance require special scientific historical and theoretical analysis, and for the church life is a church law"¹.

Analyzing the views of scientists on the features of the legal nature of the rules of church law, we note that the church law is inherent: normativity, outward expression, and consistency, functionality, and security mechanisms.

For a correct understanding of the essence of church law as a regulator of social relations it is necessary to consider that aspect of social regulation in general and law in particular is its effect on the will and consciousness of subjects.

The aim of church law is to regulate relations in society, by establishing rules of conduct. Considering compulsion as a defense mechanism of legal norms, it should be noted the significant features of canonical norm, namely sanctions, the main purpose of which is not punishment but correction.

Before church law has found the kind of completeness and gained a foothold in society, it has passed a long and difficult path of development, from the baptizing of Rus by Prince Vladimir. Church-legal regulations were actual regulator of social relations; moreover, many of these provisions are reflected in national legislation, providing the overall impact on the further formation and development of the domestic positive law.

Church law has played a huge role in the formation of modern European legal system. As noted by M. Yu. Varias, "essentially church law was the first pan-European supranational system of law; institutions and legal procedures emanating from the proto-system, ahead of the national legal regulation of the time of its appearance, became the basis of formed within national legal systems in Europe"².

Today, the folding system of relations between the state and religious organizations in Ukraine is gradually acquiring the character of cooperation (partnership) on the basis of the separation of functions, and therefore requires knowledge and understanding of the norms of church, many of which have evolved over the centuries. It should also be noted that theme of Christian traditions in the law appears directly related to present problems of legal education, which aims at creation of such a system of knowledge that would form the worldview, culture, legal rights, and intellectually enriched ensure adherence to the norms of morality.

It can be argued that in the present time in Ukraine, along with the secular law, church law functioning as an independent system of legal norms established by the Church authorities and the regulatory authorities as the internal relations of believers about spiritual wealth, and various aspects of the status of the Orthodox Church in society. The norms of church law, having signs of normativity, are a kind of regulator of social relations, adding to the legal capacity of the state in social regulation, and the church law, regardless of its formal recognition by the state, it is law in the strict sense of the word.

¹ Глубоковский, Н.Н. (2002) *Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии*. Москва: Издательство Свято-Владимирского Братства, 2002.

² Варьяс, М.Ю. (1997). *Церковное право в романо-германской правовой системе*. Москва.

Legal life is not just a conglomerate operating officially recognized legal norms, generating legal, but all are usually legal reality, which always present in latent legal life and finds itself in practical life. Rejecting monism pluralistic approach allows not opposing the law as a form of «lower» and «higher», and integrating them into one legal matrix of interconnected and interdependent legal fields, opening up a wide range of co-existence of different legal cultures¹. At the core of the genesis of law lies the multilinearity and diversity, in any historical situation in every nation there are many areas of legal development. Even in the history of the individual state the development of law does not occur uniformly, it is often in a status of differentiation and pluralism, develops relatively diverse in time and space, transforming into various forms and systems. Different historical periods of development of society leave original prints in its legal life, which is reflected in the legal thinking in a rationalized theoretical form, and in the unconscious field at the level of archetypes.

Socio-cultural relativism of the law is that the idea of law in real life is relative, has a variety of content characteristics and forms of objectification, which is due to the uniqueness and diversity of legal cultures. It is confirmed by the specificity of perception of western legal values in the eastern countries: from total denial and rejection to the partial perception (transformation involving modification) while preserving traditional culture. Thus, the development of law, of legal thinking, legal culture and consciousness of legal rules and legal thought and it have relatively due to the type of culture appropriate time². Summing up, we may state that legal pluralism is a methodology of knowledge of the genesis of law, based on multiple sources of its origin and not necessarily associated with the law-making activity of a state. The center of gravity in the development of law, both in antiquity and in modern conditions is not in the legislation, not jurisprudence not in the judicial practice and in society (Erlikh), law may dispense with the state (G. Gurvich) and church law is a bright example.

References

1. Antonov, M. V. (2013). Oйgen Erlih: zhivoe pravo protiv pravovogo plyuralizma? *Izvestiya vysshih uchebnykh zavedeniy. Pravovedenie*, 1, 151–175.
2. Belonosov, V. O., Nekrasov, A. P. (2013). Pravovoy plyuralizm: teoreticheskiy aspekt. *Vektor nauki TGU*, 1(23), 149.
3. Berdnikov, I. (1885). Tserkovnoe pravo kak osobaya, samostoyatel'naya pravovaya oblast. *Pravoslavnyi sobesednik*, 3, 172–195.
4. Bondach, A.G. (2003). *Tserkovnoe pravo kak avtonomnaya pravovaya realnost v sisteme rossiyskogo prava*. Ekaterinburg: UrGYuA, 3–6.
5. Bondach, A. G. (2004). *Esche raz o prirode tserkovnogo prava: sravnitel'no-pravovoy aspekt*. Ekaterinburg: UrGYuA, 40–43.
6. Borovoy, D. D. (2004). *Kanonicheskoe (tserkovnoe) pravo kak normativnaya sistema sotsialno-pravovogo regulirovaniya*. Stavropol.
7. Van Hoek, M. (2006). Pravo kak kommunikatsiya. *Pravovedenie*, 2, 44–54.
8. Van Huk, M. (2012). *Pravo kak kommunikatsiya*. Sankt-Peterburg: Izdatelskiy dom S.-Peterb. gos. un-ta, OOO «Universitetskiy izdatelskiy konsortium».
9. Varyas, M. Yu. (1997). *Tserkovnoe pravo v romano-germanskoy pravovoy sisteme*. Moskva.
10. Garanova, E. P. (2007). *Tserkovnoe pravo i rossiyskaya pravovaya sistema*. Kostroma: Izd.-vo Kostromsk. gosud. tehnol. un.-ta.
11. Glubokovskiy, N. N. (2002). *Russkaya bogoslovskaya nauka v ee istoricheskom razvitii i noveyshe sostoynanii*. Moskva: Izdatelstvo Svyato-Vladimirskogo Bratstva, 2002.
12. Gurvich, G. D. (2004). Ideya sotsialnogo prav. *Filosofiya i sotsiologiya prava: izbr. soch.* Sankt-Peterburg, 41–212.
13. Guseynov, A. I. (2006). *Pravo kak fenomen kulturyi*. Moskva: Izd-vo Mosk. gumanit. un-ta.
14. David, R., Zhoffre-Spinozi, K. (1998). *Osnovnyie pravovyye sistemyi sovremennosti*. Moskva: Mezhdunarodnyie otnosheniya.
15. Dorskaya, A. A. (2008). *Tserkovnoe pravo v sisteme prava Rossiyskoy Imperii kontsa XVIII - nachala XX vv.* Sankt-Peterburg.
16. Dorskaya, A. A. (2010). Evolyutsiya mesta kanonicheskogo (tserkovnogo) prava v sisteme prava Rossii. *Yurisprudentsiya*, 2, 37–43.
17. Zadornov, A. Sovremennyye problemyi russkogo tserkovnogo prava. *Bogoslov. RU*. <<http://www.bogoslov.ru/text/220951.html>>(2015, July, 13).

¹ Антонов, М.В. (2013). Ойген Эрлих: живое право против правового плюрализма? *Известия высших учебных заведений. Правоведение*, 1, 151–175.

² Гусейнов, А.И. (2006). *Право как феномен культуры*. Москва: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та.

18. Leshkov, V. N. (2011). *Kritika. Politseyskoe pravo g. Andreevskogo*. Moskva: Kniga po Trebovaniyu.
19. Nekrasov, A. P. (2013). Kontseptualnyie i metodologicheskie aspektyi fenomena "plyuralizm". *Vektor nauki TGU*, 1, 214–216.
20. Oborotov, Ju. M. (2014). Nadiĭnist' prava jak vidobrazhennja Ňogo imunnoi vlastivosti. *Visnik Pivdennogo regional'nogo centru Nacional'noi akademii pravovih nauk Ukraini*, 1, 222–230.
21. Oborotov, Ju. N. (2001). Pravoponimanie kak aksiomaticheskoe nachalo (postulat) prava. *Pravo Ukrainy*, 1, 107–114.
22. Pavlov, A. S. (2002). *Kurs cerkovnogo prava. 2-e izdanie*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo "Lan".
23. Petrazhickij, L. I. (2011). *Teorija i politika prava. Izbrannye trudy*. Sankt-Peterburg: "Universitetskij izdatel'skij konsorcium "Juridicheskaja kniga".
24. Poljakov, A. V. (2004). *Obshhaja teorija prava: problemy interpretacii v kontekste kommunikativnogo podhoda*. Sankt-Peterburg, 507.
25. Smykalin, A. S. (2005). *Cerkovnoe pravo: publichnoe ili chastnoe*. Sankt-Peterburg.
26. Stridzhbosh, F. (1999). *Koncepcii pravovogo pljuralizma i ih primenimost' v kontekste izuchenija juridicheskoi praktiki u molukkcev v Niderlandah*. Moskva.
27. Tihonova, S. V. (2014). Istorija pravovyh norm: pravovoj pljuralizm i kommunikativnye teorii prava. *Al'manah «Diskursy jetiki»*, 2(7), 81–98.
28. Fedorenko, T. M. (2001). *Vpliv hristijanstva na formuvannja pravovoi sistemi Kiĭvs'koi Rusi z kincja H po 40-vi roki XIII stolittja*. Kiyv.
29. Tsypin, V. A. (1996). *Cerkovnoe pravo. 2-e izd.* Moskva: Izd.-vo MFTI.

Svitlana Vovk, PhD in history

Luhansk Taras Shevchenko National University, Ukraine

CIVIL WAR AS A SOCIO-POLITICAL PHENOMENON: PSYCHOSOCIAL INTERPRETATION

Civil war as a social and political phenomenon and its psychosocial interpretation, influence of extreme conditions of internal armed conflict on people perception and behavior, on moral and psychological climate of society are analyzed in the article. Attention is focused not only on general processes, but also on separated people groups, individuals. It is noted that the conflict during the civil war can be traced not only between the warring parties, who are carriers of the idea of "old" or "new world" of state, but also in psychological condition of people. Factors that lead to chain reaction: terror-violence-cruelty were discovered. This researching approach allows to see new borders of such a complicated phenomenon as civil war.

Key words: civil war, social and political phenomenon, psychosocial interpretation.

A special place in social development of humanity and socio-political history is occupied by civil wars, which by their nature differ from the other extreme conditions of development with special cruelty, deep psychological changes in people's minds and society in general. Internal wars are not stochastic phenomena in the state life, they are based on desire to compete in the power struggle, which is a natural human aspiration. The destruction of traditional forms of power, which are based on the sacredness and the uniqueness of power, had led to disputes and polemic in society. It is beginning of power struggle, which brought to an extreme condition spilling over into a civil war.

Civil war has an effect on all areas of society life, leads to consequences that can be traced during life of several generations. The war, which divides society into irreconcilable parts, deeply sinks in the consciousness of the next generations, reflects on the fate of future generations, moreover continues to influence on moral and psychological environment in society for a long time. Civil war divides united nation into the different sides of the barricades, separates families, and, not less terrible, a personality, its inner world and attitude to others. Internal war has global character and causes hard mental traumas, which effect on society life for a long time.

By definition, civil war is cruel because leads to changes of power and society, division of society into irreconcilable and dissenting camps, and major social, economic and psychological consequences. An internal war has no clearly defined start time (it does not matter who made the first shot) and end time (no establishment of truce, no signing a peace) develops spontaneously, attracting more people, regardless of age, sex, social status.

Moreover, alternative to just war, civil war has no heroes, here are not used such terms as "patriotism", "motherland", "love of country". Civil war as a political, rather than armed, confrontation between compatriots cannot be, essentially, clearly estimated by its participants as the fact that the end of war does not mean a formation of agreement in society regarding the problem and its estimating. Various evaluations of the civil war in future during the formation of mass historical nation consciousness can be diverse: positive perception of a civil war as a great social experiment; apologetic and interpretation of a war as the highest form of class struggle, tendentious assessment of forces; romanticization and glorification, when term the "fratricidal war" is pushed aside; multipolar estimating of an internal war. However, it should be noted, that evolution of civil war estimation quite often happens in mass historical consciousness of nations and states, which have passed through war. Moreover, in general, estimation changes from the apologetic of the last to acceptance as one of the most tragic event in nation life.

Psychologically, this is understandable, because such a change/evolution of evaluation is caused by rethinking the essence of civil war tragedy. Such tragedy is not that one party was bad and the other was good, but that all parties, paradoxically, were right in their own way, and each participant of internal war has defended its rightness using weapons, unwilling to back out or accept a compromise. Moreover, as a result, there is a situation when all parties have fought for the benefit of people, state (understanding in their own, according to their own vision of the future development), but people, society, state have been getting worse.

Civil wars differ by radical conflict forms inside the society. The last confirms that such wars relate

to internal policy. If compare civil war with interstate wars, the interstate wars have clear subjects of conflict, participants, their interests and target. The civil war differs by not clearly defined the members of warring parties, blurred lines between them that make difficult to determine interests. As a result, fundamentally different social, political and psychological principles act in internal war, than in interstate or external wars

As it is known, civil war – is an element of formation the new world and order or protection the old one. In both cases, the last means the confrontation to destruction as such: either by means of protection of existing or creation of new one. The point at issue is, principally, about the different motives, different values, and, accordingly, different political cultures. Who is engaged in civil war, is the image of the world, which he sees. In any case, citizens, who wage war against each other, are representatives of the "participation culture", because carry their own targets and ideals but contrasting them against each other. Therefore, they are struggling for a certain order, for valuable to the world ideals, which are so valuable for them that they are ready to give life for this, the highest price. Thus, people have ideals that are more valuable for their biological existence.

An internal war that is essentially extreme situation reveals the ultra-sides of the human essence. In this case, it should be appreciated that traditional relations, which have been forming for centuries, still amplify the psychopathology of mass consciousness. This diversified process of changes in society and the state, that is closely related with the historical context of the era in which the state and society exist that are passing through civil war. Moreover, the presentation of human in the war, with his worries occurs in the interaction of "fear culture", "shame culture" and "guilt culture". Aggressive demonstrations are related to such human qualities as ambition, orientation to active action, success orientation primarily motivates destructive, not creative human actions.

The civil war – is a situation of civil peace break, destructive force, that is the cause of "social disorder", violence, permissiveness and aggression.¹ Talking about moral and psychological element of actions of any civil war, terror should be emphasized as a phenomenon that has direct impact on the moral and psychological climate in society. Meanwhile, the terror it is a violence, which is controlled by old government, or government, which is established by supporters of "new world". The aim, which is pursued by encouragers of terror, as a physical violence against people, extermination some part of political opponents are not a goal in itself, but the means of achieving the other, more important aim – to make other political opponents and other citizens be obedient.

The violence takes different forms, but with the same aim for each warring party – oppression of opposing side, establishing some kind of totalitarian legitimacy². Moreover, the violence idea begins to dominate over the programs and actions aimed at establishing legitimacy and public order. The violence in the form of terror becomes an alternative to legal tendentious of society development during solving social contradictions. The violence in conditions of civil war has chain character regarding the political opponents, is considered absolutely justified from a legal point of view. Attention focuses on special (dictatorial) management character as the only possible during the civil war, because all this is happening in conditions of failing of the traditional legal culture of society, maximum devaluation of the laws and criminalization of all layers of society. If compare political regimes of warring parties during internal war, can be seen that political opponents use particularly the same cruel management measures.

The base of legitimacy of regimes, which are established during the civil war, warring parties are more often motivated by fear, orientation on conquest during the performance of established rules. During the military confrontation, the dominant trend is open expropriation of political power and concentrating all political means in the hands of a single higher instance, mostly dictator.

Transformations, which are taking place in the public consciousness during the civil war, always accompanied by great human and material losses. In such case, transformations are taking the form of a long process, during which in national consciousness are observed temporary evocation of traditional values, mixing them with new ideas and principles, and their further breaking up, moral degradation. There is taking place crisis of the traditional consciousness that reflects the relationship of elements such as the "world view" and "tradition", defines the system of values. Exactly breaking up of norms, which are based on religion, ethical, moral values, total moral, and ethical disorientation of consciousness, causes the spread of anarchic behavior.

¹Почешхов, Н.А., Шхачемуков, Р.М. (1995). Гражданская война в России (1927-1922 гг.): психологические аспекты. *Вопросы теории и методологии истории*, 1, 112–118.

²Arendt, H. (1958). *The Origins of Totalitarianism*. New York.

In conditions of the civil war, the consciousness of the main mass people is characterized by such traits as: extreme instability, frequent changes from the fear to aggression, attempting to enrich at the others expense, redistribution of property, the ability to localization of negative psychological complexes at “enemy image”, insecurity of the future, at the same time readiness to die for an idea, “new”/“old” world, formation the military consciousness. The civil war as social perturbation is always accompanied by moral degradation of society; there is arising “baring” a human from the mask of culture behavior¹.

A special place in every civil war, in the establishment of an appropriate psychological climate of society, places the activity of a particular person or a particular small group, their direct involvement and active influence on the events that have taken place. In such manner, there is resuming of the atmosphere of the era more detailed, and developing the latent layers of perception of historical and political reality. The civil wars, that cover mostly full state territory, but anyway have regional features, which can be related to geographical specifications of the region, which is, for example, outpost of one of the warring parties, focusing on ambition plans or illusions, forming regular voluntary military units and state entities.

During the civil war, front lines of delimitation and human psychological composition are extremely contradictory. Taking into account the non-homogeneous (multinational, social-layered, multi religious) composition of state citizens who passing through the civil war, existence of deep, historical contradictions, psychological tension is increasing by the principle “friend-or-foe”. It is considered that representatives of one state, one nation fight one against another in a civil war. However, the reasons of irreconcilable confrontation are more complicated. There are domestic religious differences, traits of national character and even contradictions between members of one family.

Talking about the changes of psychological climate, cannot be emphasized that level of cruelty is increasing in society, which is discernible mostly among the direct participants of armed violence - military forces of the opposing sides. Primarily, civil wars are characterized by the high level of cruelty to opponent during the military operations. This is due to several factors: first of all, military rage, secondly – perseverance of warring party (as usual, the most combat effective units are fighting to the last and are subject to destruction, even if their participants are yield themselves prisoner), thirdly, despair feeling (especially it is appearing when one of the warring parties is surrounded or trying to breakout from the encirclement), fourthly, revenge for the brutality of the enemy (maltreatment of live people, derision of dead bodies, mass executions of prisoners, beating of those who sympathizes with enemy).

The main source of cruelty during the civil war is feeling of hate to the enemy and the intransigence of warring positions. Thus, hate arises not only from qualities which are integral of combat action psychology, but also consciously cultivated in human with information tools (for example, songs with relevant content, posters or newspaper campaign), orders of military command, advice of experienced soldiers². As an example, during the civil war in Russia, enemy image in poster agitation was consciously diabolized, it was consciously provided with bestial traits. The Image of Wrangel in the form of a monster with claws, contrasted with gibbet or the image of Trotsky, who creeps out like a snake from the bloody Kremlin wall. Such things, certainly, have become elements of agitation that caused the hate not only in the warring people, but also in ordinary citizens.

Representatives of the warring parties of social, political and ideological conflict relentlessly and uncompromisingly split the world view in society on positive and negative forces, glorifying and heroizing own political force and diabolize the opponent. All warring parties declare themselves as the sole representative of the all nation, who can realize political power. Conflicting parties perceive each other as a danger to their society, institutions, culture values and self-consciousness. This feeling of existential danger leads to increasing of aggression, creating, accordingly, vicious cycle of violence.

It is known that civil wars arise as not only class or political, but also civilizational conflict, where warring parties defend different systems of values³. On this level, civil wars are wars between different sides in social and culture split between supporters of “new world” values and supporters of preservation old, usual, common, ritual and the traditional features of “old world. The last causes a high level of agreement configuration between participants in certain camps regarding the aims and ideals of struggle. Moreover, between opponents is observed significantly the degree of agreement, especially regarding the methods of solving their differences (weapons, terror, physical extermination of the enemy, display of

¹ Сорокин, П. (1994). *Общедоступный учебник по социологии. Статьи разных лет*. Москва: Знание.

² Разиньков, М.Е. (2011). Причины, формы, психологические последствия проявлений «боевой жестокости» в гражданской войне. *Издательство «Грамота», 5 (11), часть 2, 155–157.*

³ Сорокин, П.А. (1993). Причины войны и условия мира. *СОЦИС, 12, 111–119.*

brutality).

It is caused by the artificial stirring up hatred, clashing of social opinion on those who is “enemy image”. Essential means in this stirring up the atmosphere are not evidenced, but violent language, stereotypes, corresponding myths, misinformation and falsification of facts. There is not applicable dissemination of ideas of tolerance, compromise, which in certain conditions can make a contribution to softening the situation, vice versa, everything is done to split public opinion. Finding the enemy during the civil war is moving into the middle of the country, the concept of “friend” loses former clearness, and then the “enemy” can be every person, and the criteria of “foe” are constantly changing and expanding¹.

Should be noted, that forming of the enemy image during the civil war, impacts on the further policy of winner party, when this party crates the internal policy. Thus, “enemy image” transforms in “internal enemy image” and exciting until this state is exciting state as a political entity determines the concept of “internal enemy”, usually based on stereotypes, which were formed during internal war. In conditions of military conflict, an evolution of enemy image is taking place, the main tendency during development is passing from dominant in the past propagandistic stereotypes to individual, common, emotional-specific images that are formed as a result of own experience, and natural, that even after ending of the civil war ideological cliché “enemy of the people” is arising, which can be concretized and personified depending on tasks and stages of internal policy, which are created during the civil war. Namely, such cliché helps to new political elite during establishment of own political power. Thus, in Soviet Union image of “enemy of the people” (by definition “image of internal enemy”) was used by the Stalin's regime for consolidation of society in peacetime, especially under the conditions of radical transformations of the end of 1920-1930.

In terms of formation of total society in the state after ending of civil war, it is seen using of the technique of repression mobilization and controlling of society consciousness. “Enemy image” in this system becomes one of the most important elements of organization the repressive regime. Total suspiciousness and fear are established in such society, as well as neglect of human life. Solving of all problems by “cruel means” logically fits in the special mentality, that formed in combatants, who have learned to shed blood, for them the value of human life, according to their gained experience, is quite doubtful. In addition, alternatively to internal wars, interstate wars after the civil war, creation the rehabilitation system of combatants is absent.

Another aspect of cruelty during the civil war should be considered participation in the mass extermination of opponent prisoners or in, as it is called, counterinsurgency operation. Extermination of the enemy in such way becomes reflection/continuance of struggle idea, the desire to go all the way to obliteration of the enemy. In the civil wars of the XIX century, fusillades by warring parties were perceived as necessary “surgical” operation, as rude, but essential measure, fair recompense for the previous humiliations or defeats. The last means that the last becomes the integral trait of the psychology of warring parties. Cruelty of such events made a human being unable to perceive the horror of the military actions, events and the consequences of the last, people have become embittered. Thus, depersonalization of opponent was who was perceived as “object” which must be eliminated. In such case, even the moral of professional military man was deformed, which is condemned the cruelty, even more so the brutality. For a military man during the interstate war, extermination of the enemy – is practical duty, but during the civil war this duty is often way beyond the moral boundaries and begins to dominate sense of the right to endless violence. Thus, armed units from each side begin the war against own nation. The civil wars of the XIX demonstrated that warring parties try to avoid frontal clashes and fights and committed attacks, mainly, on civil people, who are considered as support base of opponent. In addition, as a result, 90 % of the dead and injured in internal wars are not armed combatants, but the civil people. Moreover, such rules of behavior as a prohibition on the unjustified destruction of civil objects and annihilation of culture values and things are constantly broken.

The civil war is always fratricidal war, there are not any winners not losers. No one warring party can shift the fault from oneself from what is happened. Only warriors cannot consider that killing is justified, who conduct the armed actions only against warriors of warring parties, not use weapons against the civilian population.

During the civil war, heroes, “successful personalities” quite often become not strong in creative personality, but deadbeats. The last is also demonstrating of psychological climate changes because of the

¹ Сенявская, Е.С. Психология войны в XX веке как историко-теоретическая проблема. *Электронная библиотека*. <<http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Ed2/nhjtr3.htm333>> (2015, July, 18).

moral and social deformation. Thus, by the opinion of S. Shchegolikhina, the civil war creates three types of deadbeats:

- persons, who can live in a state of protracted war in conditions of isolation from the outside world, they tend to use their “chance Napoleon” in closed public system and take the most favorable place;
- persons, who have not strong character, but desire to get during war anything what can regenerate them. Their adventurism is based on inside imbalance, which is arising from the unproductive life because of their irrelevance for new or old power, presentiment of social degeneration. During the civil war, such persons are trying to change their social layer to ensure good living standards for themselves in future or at least feel necessary for society;
- dark and revengeful persons – the “bottom of society”, for whom accidentally created exclusively favorable situation of impunity. For such people, they feel free and easy, having at the same time a good prospect for the future in a favorable environment¹.

Regarding the social and psychological changes of civil people, there are arising specific strategies of surviving and some behavior models among different human categories in conditions of social catastrophe. Firstly, there are avoidance of military and labor mobilization, finding “cushy” job, mass swindles, and thievery of government property, robberies and revolts. The mass of the population psychologically becomes accustomed to the military lifestyle; there is alienation from the labor that makes difficult passing to peace life after the end of civil war. If compare changes of social organization during internal and external wars, that during the last arising opposed terms: increasing the cohesion of family, neighbors, and public relations. This phenomenon is explained that based on the ancient wisdom, people seek rescue in unity. During the civil war, such processes particularly are not observable. Conversely, there are frequent examples when members of one family, community or colony are on different sides of the armed struggle.

Therefore, during the war elements of social psychology, moral principles and worldview, that are based on national traditions in daily life interweave with ideological principles, which are purposefully being created by new and old warring structures of nationhood. Ideological factor not only interweaves with psychological factor, but also directly depends on moral and psychological state of the people and armed units of warring parties.

References

1. Arendt, H. (1958). *The Origins of Totalitarianism*. New York.
2. Potseshlov, N. A., Shatsemukov, R. M. (1995). *Grazhdanskaya vojna v Rossii (1927 – 1922 gg.): psikhologicheskie aspekty. Voprpsy toerii i metologii istorii, 1*, 112–118.
3. Razinkov, M. E. (2011). Prichiny, formy, psikhologicheskie posledstviya «boevoy zhestokosti» v grazhdanskoy voyne. *Izdatelstvo «Gramota», 5 (11), tsast 2*, 155–157.
4. Senyavskaya, E. S. Psikhologiya voyny v XX veke kak istoriko-teoreticheskaya problema. *Elektronnaya biblioteka*. <<http://www.hist.msu.ru/Departments/HisTheory/Ed2/nhjtr3.htm333> (2015, July, 18).
5. Shchegolikhina, E. S. (1995). Ob avantiurizme i karehizmev gody grazhdanskoy voyny. *Voprosy istorii, 3*, 174–175.
6. Sorokin, P. (1993). Prichiny voyny i usloviya mira. *SOTSIS, 12*, 111–119.
7. Sorokin, P. (1994). *Obshchedostupnyy uchebnik po sotsiologii. Stati raznykh let*. Moskva: Znanie.

¹ Щеголихина, Е.С. (1995). Об авантюризме и карьеризме в годы гражданской войны. *Вопросы истории, 3*, 174–175.

Svetlana Osipova, PhD in political science

T.G. Shevchenko Pridnestrovian State University, Tiraspol

POLITICAL HISTORY PERIODIZATION AND ITS METHODOLOGICAL POSSIBILITIES AS A TOOL TO STUDY THE PROCESS OF STATE FORMATION

The article describes possibilities of political history periodization as a scientific method to learn long-term political processes including the process of state formation. The author of the article provides examples of the process of state formation periodization both within the world history and its current stage. The article also considers political history periodization of the self-determined (unrecognized) state on the example of the Pridnestrovian Moldavian Republic. The conclusion is made, that periodization of the state formation process cannot answer the question why there appear new states in the world; but it allows us to consider the new states formation in connection with other political history processes and events, which certainly contributes to a more objective understanding of the state formation process nature.

Key words: political history, chronology, periodization, political process, state, process of state formation, self-determined (unrecognized) state.

State formation as a political process is an essential part of political history which substantively covers background and causes of certain states emergence as well as the events related to their developing and functioning; improvement and modernization of a political system; and state structure and state system features in a given country at different historical stages. For the purpose of a detailed study of state formation process in political history it is necessary to choose both the scale and the angle of studying the subject under research since this very choice implies a certain interpretation of political events related to state-building in one way or another. We believe, the most convenient forms of scaling are chronology studying the system of chronology and calendars of different peoples and nations and helping to establish the dates of historical events and time of social and political phenomena; and periodization aiming to show the course of political processes in their entirety (i. e., continuous and consistent) form.

The questions concerning political development periodization is a relevant methodological problem of political history, especially in the part aimed to study political processes. Periodization determines chronological sequence of stages in social development. Revealing these stages is usually based on decisive factors of social and political development common both to all countries and specific ones determining history of formation and development of certain states. As periodization reflecting political processes special features involves a high degree of systematization and generalization of the research material it is considered to be a tool for their study; and the objective attitude toward political history periodization makes it possible to move away from an intuitive determination of the stages of various political processes and events to their theoretical foundation. Therefore, periodization can be regarded as a special method to learn the longest political processes.

Thus, state formation process is associated with problems of periodization not only as part of the political history; it is also due to the fact that it takes place both in political space and political time. The scientific outlook and ordinary human experience allow perceiving time as a continuous moving stream and at the same time to divide it into conditional periods. In different cultures there was a need of dating events, and the ways of relating events to some time period were quite various: they could be based on the lunar and solar calendars, agronomic cycles, some dynasties ruling, as well as on certain symbolic events such as the world creation or Rome foundation¹.

Most researchers do not doubt that periodization is necessary to organize and analyze the events. However, the practice of periodization often causes academic debates connected with a significant degree of conditionality of determining the fragments of the past. The possibility of periodization of the most

¹ Репина, Л.П., Зверева, В.В., Парамонова, М.Ю. (2004). *История исторического знания*. Москва: Дрофа, 40.

important events in the history of public (including political) development is based on human society history perception as being continuous and uniform. Basing on the idea of common development process of human society one can determine some stages in it and compare one era to another basing on a variety of periodization criteria presented in political thought.

Thus, in the 8-7th centuries B. C. ancient Greek poet Hesiod divided peoples history into five periods – divine, gold, silver, copper and iron – claiming that people live less virtuously from century to century¹. In the 6th century B. C, ancient Greek philosopher Pythagoras, by analogy with human life, considered history according to the theory of a circle when development goes along the same track: origin, blossom and death. And there is no any vector of history².

In the 19th century, German economist and statistician B. Hildebrand suggested his version of social development periodization according to the economy type. He divided history into three periods: natural economy society, monetary economy society and credit economy society³. His contemporary, Russian geographer, writer and sociologist L. Mechnikov, introduced another periodization of history based on the degree of waterways development: river period (ancient civilizations), Mediterranean (Middle Ages) and ocean (modern and contemporary time)⁴.

K. Marx, the founder of Scientific Communism, taking into consideration the principle of history materialist concept, developed his version of periodization based on the way of production or formation concept⁵. In accordance with this theory, social development appears to be a succession of socio-economic formations (primitive communal, [Asian], slave, feudal, capitalist and communist).

In the 20th century, a number of Western scholars considered historical process as an alternation of the same «cycles» of the local civilizations rotation. The most famous representative of this theory is A. Toynbee from England. Despite the fact that thirteen major civilizations determined by him developed independently from each other, they all had the same stages in their development: origin, blossom and death⁶.

According to historian and culture researcher A. Gurevich, methodological flaws of historical works are partly due to the fact that the idea of periodization is absolutized. Researchers see an independent significance in historical periods forgetting that in reality they are just models invented in order to structure the material⁷.

Periodization thus appears to be one of the mandatory research methods in studying the process of state formation; and due to this it is connected with historical and comparative analysis (i. e., examining a state as a social and political institution and its practical embodiments as well as their development within certain historical periods). Periodization involves studying of state formation process by dividing its history into separate time periods for the purpose of either the most complete material presenting or highlighting the principal features of the state institution in a given period of its existence. This periodization is not something absolute; it is just a tool used by researchers to get a better understanding of the essence and significance of various historical events.

The most complicated problem of periodization as a method of learning is choosing a criterion. While developing periodization it is necessary to determine its levels and, after formulating criteria for identifying periods, set their boundaries. One should also work out the approaches to naming periods and compiling their content characteristics; besides, there is a need to put a conceptual and categorical apparatus of investigating the state formation process in order.

The new state emergence is a relatively rare phenomenon. History saw not so many periods with an active formation of the new states. As a result, political and legal sciences faced a methodological problem connected with the contradiction between new independent states emergence on the world political map, a possibility to continue this process in future global development and incomplete theoretical-methodological and practical approaches relating to various aspects of their legitimacy. Currently, there is a real contradiction between two fundamental principles of international law – the inviolability of borders and the

¹ Гесиод (2012). *Работы и дни. Теогония. Щит Геракла*. Москва: Либроком, 9.

² Жмудь, Л.Я. (1990). *Пифагор и его школа*. Ленинград: Наука, 12.

³ Гильдебранд, Б. (2012). *Политическая экономия настоящего и будущего*. Москва: Либроком.

⁴ Мечников, Л.И. (2013). *Цивилизация и великие исторические реки*. Москва: Айрис-Пресс, 254.

⁵ Маркс, К. (1959). *К критике политической экономии*. Москва: Издательская группа «URSS», 6-7.

⁶ Тойнби, А. (2010). *Постижение истории*. Москва: Айрис-Пресс, 231-234.

⁷ Голышев, В. (1996). Периодизация истории: Время непрерывно и бесконечно. *Коммерсантъ*, 58 (1016), 19.

right of nations to self-determination. Traditionally, assessing events associated with new states emergence within political space, the first principle is prior for an international community. In our opinion, it is due to experts and policymakers concerns regarding the possibility of appearing an uncontrolled chain reaction of multinational states disintegration.

However, this approach denies recognition of a society as a dynamic system capable of self-development which not only improves itself but also creates conditions for progressive development of its structural elements and emergence of new elements. Such elements, in particular, are new states emerging on the world political map; and methodological basis of the new states genesis is, as a rule, the right of peoples to self-determination.

We should note with regret that today the criteria and mechanisms for legitimization both of the newly formed states and of the state formation process in general have not been developed yet in the world politics and international law. There are just attempts to adapt certain institutions and elements of the modern international relations system to the problem. However, more and more politicians, practitioners and political scientists from all over the world understand objectivity and irreversibility of the processes associated with changes on the world political map and emergence of new sovereign states. Focusing on studying of state formation in the current world we, thus, provide a bridge to the past and create preconditions for understanding the main trends of this process development in future.

State formation is a complex and diverse process characterized by many historical and regional features of each era, specificities of the local civilizations (ancient oriental, ancient, medieval in the East and West), socio-economic formations and other factors. However, according to Ukrainian political analyst V. Logvina, there can be a generalized genetic and historical scheme of the state evolution including several main stages¹. The state formation process starting during the primitive society disintegration did not stop throughout the history of human society and goes on at its present stage. Using V. Logvina's research logic we present periodization of the state formation process in political history based on the criterion of historical evolutionary processes causing the new states emergence:

- early stage, when the first public entities in the history of mankind appeared due to the tribal system decomposition; gradual leaders' separation from society; their appropriating administrative functions, power resources and social privileges; emergence of private property, classes and exploitation;
- imperial phase of the slave era is characterized by formation, development and decline of the empires as the greatest states and powerful military countries uniting different nations and territories in a common state;
- feudal stage includes the processes of emergence and development of a state which is an organization of the feudal proprietors class created for the benefit of exploitation and suppression of the peasants legal status;
- constitutional stage is connected with a state subordination to society and citizens; with legally outlined powers and the field of government interference; with legal regulation of state activities and establishing institutional and other human rights guarantees. The result of this stage is emergence of a modern-type national state;
- imperial phase of new time is a stage when emergence of centralized national states combined with the inter-state relations aggravation and the necessity to increase war potential as well as the beginning of colonial expansion result in consolidation of the existing empires (Russian, British) and emergence of new ones (Austro-Hungarian and German);
- contemporary (modern) phase covers the events between the 20th c. and the early 21st c. and is characterized by a variety of prerequisites and conditions for new states to appear. The most significant changes on the world political map within the modern era are associated with an incredible increase in independent states number.

Each stage of the state formation process mentioned above can have its own periodization reflecting the peculiarities of state building unique for this time. The basis of periodization as a method to learn the history of political processes associated with the emergence and operation of new states in the modern world is constituted by the following theoretical and methodological principles:

- the principle of objectivity. Since any periodization is conditional and approximate, its base is the chronology of the changes on the world political map happened between the 20th c. and early 21st c.;
- the principle of multiple criteria. It is necessary to take into account the new countries political

¹ Логвина, В.Л. (2006). *Политология*. Киев: Центр учебной литературы, 84.

history involvement into the global and regional political history, the history of political events and facts of pan-European and global significance;

- the principle of knowledge contradictory. Periodization reflects actual formation of new states as a complex, multifaceted phenomenon which requires various assessments of certain events of political history.

In the 20th century, mass formation of new states as a result of evolutionary dynamics was observed:

- after the First World War, when multinational Russian, Austro-Hungarian and Ottoman Empires stopped existing;

- in the middle of the 20th century, when countries of Africa, Asia and Latin America became free from century-long colonial rule;

- in the early 1990s, as a result of the collapse of socialist federations of Yugoslavia, Czechoslovakia and the Soviet Union.

Finally, for a better understanding of the state formation process between the late 20th c. and early 21st c. one can use the periodization of a particular newly formed state within this historical period.

For example, the basis for periodization of political history of the self-determined (unrecognized) Pridnestrovian Moldavian Republic, in our opinion, may be a criteria determined by domestic factors of state development associated with determining and evaluating the stages of the Pridnestrovian statehood formation between 1990 and 2015:

- the first stage (1990-1995) is realizing the idea of the Pridnestrovian state when republican authorities and public infrastructure were created. This stage was one of the most difficult in the history of the Pridnestrovian people; firstly, due to the lack of experience in state building and, secondly, due to the need to defend their right to live in an independent state by force of arms. However, the Provisional Supreme Soviet activity and 1991 Constitution of the Pridnestrovian Moldavian Republic laid foundations of the Pridnestrovian statehood; and Pridnestrovian people heroic resistance to the Republic of Moldova armed aggression in 1992 made the Pridnestrovian state existence a political reality; and by 1995, the Pridnestrovian Moldavian Republic statehood foundations were basically created;

- the second stage (1995-2000) is connected with creation process and political creativity, the political tradition formation and improving cooperation between all public spheres, and above all, public authorities. During this period, the activity of all state mechanism elements was aimed at looking for an optimal model of state organization: 1995 Constitution of the Pridnestrovian Moldavian Republic consolidated political and legal foundations of independent Pridnestrovie;

- the third stage (2000-2011) is associated with adoption of the Constitution of the Pridnestrovian Moldavian Republic in 2000 and characterized by the final structure of the state apparatus and a relatively well-functioning mechanism of interaction of state bodies, political institutions and civil society;

- the fourth stage began in 2011 and is primarily connected with the constitutional reform carried out that year as well as with the change of the political elite: in December 2011, there was a democratic change of power as a result of the presidential elections in Pridnestrovie. The modern period of the Pridnestrovian development is characterized by intensification in activity of new generation of political elite.

The periodization of the Pridnestrovian Moldavian Republic political history looks like this through the prism of political system evolution characterizing the internal factor of the self-determined state development. At the same time, we do not exclude the possibility to determine the stages of the statehood development in Pridnestrovie on the basis of criteria determined by external factors, for example, the international community attitude to the Pridnestrovian phenomenon and to the problem of self-determined (unrecognized) states. In this case, there could be, for example, the periods «before Kosovo» and «after Kosovo».

In the broadest terms, the statehood development in Pridnestrovie can be seen in relation to those states a territorial part of which Pridnestrovie was in different historical periods; and on this basis it is possible to identify the stages of the Pridnestrovian statehood formation within the period of the ancient Greek colony of Olbia; within Galicia-Volyn principality and as part of the Golden Horde; within the centralized Russian state and the Polish-Lithuanian Commonwealth; within the Russian Empire and the Soviet Union. However, in our opinion, from the standpoint of the state formation process in a particular area (in this case in Pridnestrovie) the criterion conditioned by political development is the most preferred.

In modern political science, the problem of the state origin is still debatable. Periodization of the state formation process cannot answer the question why there appear new states in the world; but it allows us to consider the new states formation in connection with other political history processes and events, which

certainly contributes to a more objective understanding of the state formation process nature.

References

1. Gesiod (2012). *Raboty i dni. Teogonija. Shchit Gerakla*. Moskva: Librokom.
2. Gil'debrand, B. (2012). *Politicheskaja ehkonomija nastojashchego i budushchego*. Moskva: Librokom.
3. Golyshev, V. (1996). Periodizacija istorii: Vremja nepreryvno i beskonechno. *Kommersant*", 58 (1016), 19.
4. Zhmud', L. JA. (1990). *Pifagor i ego shkola*. Leningrad: Nauka.
5. Logvina, V. L. (2006). *Politologija*. Kiev: Centr uchebnoj literatury.
6. Marks, K. (1959). *K kritike politicheskoy ehkonomii*. Moskva: Izdatel'skaja gruppa «URSS».
7. Mechnikov, L. I. (2013). *Civilizacija i velikie istoricheskie reki*. Moskva: Ajris-Press.
8. Repina, L. P., Zvereva, V. V., Paramonova, M. JU. (2004). *Istorija istoricheskogo znanija*. Moskva: Drofa.
9. Tojnbi, A. (2010). *Postizhenie istorii*. Moskva: Ajris-Press.

Юрій Маслов, д. політ. н.

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса, Україна

КОНЦЕПЦІЯ РОЗПОДІЛУ ВЛАДИ ТА ЇЇ УДОСКОНАЛЕННЯ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ВЛАДИ

Yurii Maslov, ScD in political science

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynskiy, Odesa, Ukraine

THE CONCEPT OF SEPARATION OF POWERS AND ITS IMPROVEMENT AS A PREREQUISITE TO INCREASE THE EFFICIENCY OF ORGANIZATION OF POWER SYSTEM

Genesis of the concept «separation of powers» as democratic foundation of legal state is examined. It is shown, that the third waves of democratization and appearance of new, young democracies in the countries of Central and Eastern Europe is possible to consider as reanimation of ideological component of separation of powers.

From scientific point of view, the principle of separation of powers is the means for cognition of objective state-law reality. The theory of separation of powers as scientific concept emerged during sharp opposition of ancient feudal regime and new world of bourgeoisie and found practical embodiment in classic constitutions of states of that time. This problem is topical both in theoretical and practical plane, because all modern states without an exception are looking for more active and effective mechanisms of state administration.

Key words: branches of power, separation of powers, ideological doctrine, political culture, legal state, third wave of democracy, state mechanisms of governance, efficiency of governance.

В сучасному світі домінуючим типом держави, заснованої на демократичних засадах, є концепт правової держави, де розподіл влади є обов'язковою умовою організації системи влади на вищому рівні. Особливо чітко значення розподілу влади як ідеологічної доктрини проявилось під час активної фази формування нової політичної культури Західної Європи, коли в державах Старого світу змінювали форму правління, державного устрою і політичний режим. Своєрідною реанімацією ідеологічного компоненту принципу розподілу влади можна вважати третю хвилю демократизації та появу нових, молодих демократій в країнах Центральної та Східної Європи.

З наукової точки зору, принцип розподілу влади є засобом пізнання об'єктивної державно-правової дійсності. Слід мати на увазі, що теорія розподілу влади як наукова концепція виникла під час гострого протистояння старого феодального порядку та нового світу буржуазії.

Сутність третьої складової визначення принципу поділу влади полягає в умовно-функціональному розподілі державної влади на окремі гілки влади. У даному випадку під владою мається на увазі не стільки явище, скільки сукупність державних органів або інститутів, кожний з яких володіє владними повноваженнями. В такому сенсі принцип розподілу влади постає як спосіб раціональної організації державної влади в демократичній державі, за умов якого забезпечується гнучкий взаємоконтроль і взаємодія вищих органів влади держави.

Причому, всі три складові тісно взаємодіють одна з іншою і утворюють у сукупності спільну політико-правову єдність. Саме тому у широкому сенсі під принципом розподілу влади слід розуміти важливий елемент і ознаку правової держави, який доцільно розглядати як науково-обґрунтовані засади організації діяльності державного механізму. В такому розумінні та трактовці принцип розподілу влади знайшов свого втілення в більшості конституцій країн світу та в нових демократіях Центральної та Східної Європи зокрема.

У більш вузькому розумінні принцип розподілу влади розкриває предметні визначення з менш широким рівнем узагальнення, які дозволяють виділити якісні характеристики цього принципу саме в політичній площині в умовах певної країни.

В. С. Абашмадзе підкреслює, що вчення про поділ державної влади так само давнє, як і сама держава і право. Починаючи з античної доби ... вчення про розподіл державної влади розвивається поступово і лише в добу абсолютизму стає панівним»¹. В. С. Абашмадзе слушно вказує на те, що усталене в науці поняття «поділ єдиної державної влади на окремі влади» необхідно розглядати як вчення про поділ державної влади. Подібну думку в кінці XIX ст. висловлював німецький юрист Рем, який вбачав, зокрема, в роботах Аристотеля вчення про поділ влади, концепцію правової держави, конституціоналізму, представницької системи тощо.

Теорія розподілу влади передбачає в якості одного з необхідних моментів розвитку уявлення про поділ праці в сфері державного життя, хоча, звичайно, не зводиться лише до цього подання. Платонівське трактування поділу праці як основного принципу побудови держави є важливим теоретичним моментом, що зробив вплив, зокрема, на формування теорії розподілу влади у Новий час. Однак у самого Платона такої теорії немає. Більше того, з позиції поділу влади в платонівській конструкції розподілу праці між різними станами ідеальної держави заперечується, а не визнається принцип поділу влади. Дана обставина ані скільки не змінюється від того, що правителі по черзі займаються законотворчістю, управляють, або судять².

На думку автора статті, заслуговує наукової уваги трактування політико-правових поглядів Аристотеля стосовно аналізованої теми Р. С. Болдыревої, яка наголошує на тому, що Аристотель чіткіше й послідовніше Платона розрізняв між собою три елементи будь-якого державного ладу: «перший – законодавчий орган про справи держави, другий – магістратури (а саме – які магістратури мають бути взагалі, які з них головні, який повинен бути спосіб їх заміщення), третій – судові органи»³. Однак, незважаючи на те, що названі три елементи і складають у Аристотеля основу кожної з форм державного устрою та саме відмінність окремих форм державного ладу обумовлена різною організацією кожного з цих елементів, проте ці елементи, на думку автора статті, характеризуються у вченні Аристотеля не як різні влади, не як відносно самостійні прояви єдиної державної влади (тобто, не з позицій розподілу влади), а скоріше як формотворчі елементи.

Як вважає Р. С. Болдырева, якби Аристотель виходив з ідеї поділу влади, він мав би сказати, що різниця окремих форм державного ладу обумовлена не тільки і не стільки різною організацією кожного з цих елементів, але, насамперед, характером відносин між даними елементами, способом їх взаємозв'язків між собою, формою і мірою їх співучасті в реалізації всієї сукупності владних повноважень держави загалом. Однак цього немає у Аристотеля, тому в даному випадку доцільніше говорити не про три елементи державної влади, а про три елементи державної форми⁴.

З точки зору теорії розподілу влади, вагомими (в плані теоретичних витоків, наступності в історії політичних вчень тощо) є ті положення давньогрецьких мислителів, де мова йде про «політії», «змішану» форми правління, гідність якої бачиться їм в поєднанні відповідних принципів різних форм правління. Причому принципи різних форм правління об'єднуються в рамках однієї форми в якості різних засад владарювання, правильна комбінація і належне співвідношення яких забезпечують, на думку авторів відповідних концепцій, політичну стабільність, справедливий ступінь і розумну форму участі різних соціальних верств у відправленні загальнодержавних функцій⁵.

Гене́за теорії розподілу влади пов'язана з виникненням в Англії в XVII ст. політико-правових теорій Дж. Локка, який надав теорії «поділу влади» характер універсальної доктрини. Саме ним були розвинені її основні положення – про здійснення законодавчої влади виключно через виборний

1 Абашмадзе, В.С. (1972). *Учение о разделении государственной власти и его критика*. Тбилиси: Изд-во «Сабчото Сакартвело», 4-5.

2 Болдырева, Р.С. (1998). *История разделения властей в истории мировой политико-правовой мысли*. Москва.

3 Болдырева, Р.С. (1998). *История разделения властей в истории мировой политико-правовой мысли*. Москва, 36.

4 Болдырева, Р.С. (1998). *История разделения властей в истории мировой политико-правовой мысли*. Москва, 37.

5 Толкач, А.М. (2014). Еволюція теорії розподілу влади в історії світової політико-правової думки. *Форум права*, 2, 432-437.

представницький орган; про неприпустимість представницькому органу займатися виконанням законів; про створення у зв'язку з цим постійно діючого органу виконавчої влади та ін.¹

Дж. Локк вважав, що при республіканському правлінні законодавча влада повинна домінувати над виконавчою. Ключ до правильного розуміння влади, на думку відомого американського політолога К. Фридриха, можна знайти за допомогою договірної теорії Дж. Локка та інтерпретації його ідеї поділу влади у Ш.-Л.Монтеск'є, чиї роботи стали новим якісним етапом у становленні теорії поділу влади. До нього не виділяли ще особливої судової влади, хоча відправлення правосуддя у них фактично виокремлювалося. Розвинувши теоретичні основи доктрини поділу влади, Ш.-Л. Монтеск'є висунув ідею про «рівноваги» і взаємні «стримування» влади, а також висловив думку про те, що в органах державної влади повинні бути представлені всі стани суспільства. Не відкидаючи республіку як можливу форму правління за умови поділу влади, Ш.-Л. Монтеск'є віддавав перевагу помірній конституційній монархії з двопалатним парламентом. Розумна держава, за Ш.-Л. Монтеск'є, теоретично повинна ґрунтуватися на принципах поділу влади, взаємного стримування влади від свавілля, розподілу верховної влади між різними соціальними верствами суспільства. Законодавча влада є лише вираженням загальної волі держави, а сновним призначення її є формулювання системи влади у вигляді позитивних законів держави, обов'язкових для всіх громадян. Найкраще, вважав Ш. Монтеск'є, коли законодавча влада належить усьому народу, яку доцільно доркучити зборам представників народу та зборам знаті.

На відміну від судової влади законодавча і виконавча влади, які також мають правовий характер, можуть зловживати владою, допускати свавілля. Тому ці дві влади, на думку Ш.-Л. Монтеск'є, повинні бути не тільки розділені, але і наділені правом припиняти і скасовувати діяльність одна іншої. Взаємовплив законодавчої і виконавчої влади гарантує реальність права, яка в свою чергу відбиває компроміс інтересів і волю різних соціальних верств і сил.

І законодавча, і виконавча влади реалізують спільні справи держави, тоді як судова влада, відповідно до уявлень Ш.-Л. Монтеск'є, «карає злочини і дозволяє зіткнення приватних осіб». Враховуючи специфіку цього роду діяльності, він стверджував, що судова влада у відомому сенсі не є владою, тому в його конституційному проекті судова влада не стримується ніякою іншою владою.

Виконавча ж влада в особі монарха, стримує від сваволі законодавчу владу, володіє правом вето на рішення органів законодавчої влади, встановлює регламент роботи обох палат і володіє правом їх розпуску. Взаємні стримуючі повноваження влади, підкреслює Ш.-Л. Монтеск'є, могли б призвести до їх бездіяльності. Але необхідність діяти змусить їх робити це узгоджено.

Істотний вплив теорія розподілу влади справила на становлення і розвиток Конституції США 1787 р. Один з засновників американської держави Д. М. Медісон писав, що зосередження всієї влади – законодавчої, виконавчої та судової – в одних руках : або одного, або небагатьох, або у всіх за будь-яких обставин, дійсно призводить до появи тиранії. Єдиним засобом проти тиранії може бути тільки поділ влади.

Ідея Ш.-Л. Монтеск'є про розподіл влади отримала втілення в Конституції Франції 1791 р., де вказувалося, що «суспільство, в якому не забезпечено користування правами і не проведено поділ влади, не має конституції»². Проте Ж.-Ж. Руссо критикував ряд положень Ш.-Л. Монтеск'є і саму формулу «розподілу влад». Теоретичну позицію Ж.-Ж. Руссо з цієї проблеми характеризують два принципових положення: різні прояви верховної влади впливають з єдиного суверенітету держави; поділ влади є не що інше як поділ функцій держави, внаслідок чого стає правомірним ділити владу не тільки на законодавчу, виконавчу, відправлення правосуддя, а й на право оподатковувати, вести війну, здійснювати зовнішні відносини тощо. Показово, що розуміння концепції «поділу влади» як поділ функцій з управління державою («поділ управлінської праці»), згодом одержить визнання в марксистсько-ленінській теорії.

Критикуючи механістичність теорії Ш.-Л. Монтеск'є, Й. Гегель вважав, що її принципи встановлюють самостійність законодавчої, виконавчої та судової влади, приводячи до взаємної ворожнечі між ними, підкоренню одних влад іншими, створюючи разом з тим і насамперед за допомогою такого підпорядкування єдність, який би характер остання не носила. Гегелівське тлумачення поділу влади характеризується розумінням політичної держави як єдиного цілого, де влади являють собою лише різні моменти цього цілого.

¹ Локк, Дж., Нарский, И.С. (ред.) (2012). Сочинения: в 3 т. Т. 3. Москва: Мысль, 342-345.

² Цит. за: Болдырева, Р.С. (1998). *История разделения властей в истории мировой политико-правовой мысли*. Москва, 68.

Наприкінці XIX – початку XX ст. проблема розподілу влади набула особливої актуальності у зв'язку з тенденцією до посилення державної влади. Відомий французький юрист Л. Дюгі виступив з розгорнутою критикою теорії поділу влади, вважаючи, що вона суперечить більш загальним принципам – національному і державному суверенітету. Запропоновані ним концепції спрямовані на подолання розриву суспільства і держави на підставі реалізації ідей компаративізму, солідаризму і націоналізму. Народна воля, за твердженням Л. Дюгі, не може бути представлена різними органами влади, оскільки такий поділ веде до її обмеження. «Суверенітет є, по суті, персоніфікована воля нації; як і всяка інша особистість і втілена в ній воля, вона неподільна. Ця концепція суверенітету, одного в трьох влад, є метафізична концепція, аналогічна християнському таїнству Трійці, яка надихала часом химери Конституційної асамблеї 1789 р., але яка неприйнятна для створення реального публічного права»¹.

Оскільки існування різних представницьких органів влади можливо тільки як їх тісна взаємодія в межах єдиної державної волі, на думку Л. Дюгі, очевидним є висновок: «... те, що називається поділом влади, є на ділі різноманітністю участі різних органів у загальній діяльності держави»². Слід зазначити, що концепція Л. Дюгі, згідно з якою характер і ступінь функціональної диференціації влади не мають суттєвого значення і визначаються чисто утилітарними міркуваннями, відіграла велику роль у критиці парламентської демократії і була використана прихильниками тоталітарної держави.

Близька до позиції Л. Дюгі й критика поділу влади В. Вільсоном, який, дотримуючись функціональної інтерпретації проблеми, стояв на точці зору неефективності диференціації влади у зв'язку із зростанням завдань виконавчої влади (президента) і необхідністю більш оперативно приймати рішення в сучасній державі, що вимагає концентрації в уряді влади і відповідальності.

Погляди Л. Дюгі і його прихильників знайшли відгук в роботах сучасних авторів. Так, наприклад, Дж. Бурдо визначає теорію розподілу влади міфом і вважає доцільним інтерпретувати її як поділ праці, сфер діяльності держави.

Така точка зору була піддана критиці в роботах ряду авторів, які продовжують орієнтуватися на теорію поділу влади в класичній її формі, хоча і з введенням обумовлених сучасною епохою новацій. Так, А. Есмен вважає необхідним для будь-якої вільної держави слідувати принципам поділу влади, хоча реалізація цього принципу пов'язана з великими складнощами. Він схильний розуміти поділ влади не стільки як результат, скільки як постійний процес їх взаємодії, внаслідок чого в кожен момент досягається певний рівень стабільності. Досягнення цього рівня можливо лише при певній координації дій трьох влад, що на практиці веде до неминучого переважання однієї з них – законодавчої. Саме вона покликана виконувати регулюючі функції по відношенню до двох інших влад. В законодавчій владі зосереджені основні механізми такого регулювання: прийняття шляхом голосування рішень щодо законодавчих питань, затвердження бюджету, що є основою функціонування всієї державної машини, можливість обмежень в законодавчому порядку всіх інших влад та їх функцій³. Таким чином, в інтерпретації А. Есмена статистична модель поділу влади замінена на динамічну, рівновага влади – нестійким компромісом між ними. Результат – посилення законодавчої влади.

Представляє також інтерес концепція поділу влади в конституційній державі М. Оріу. Констатуючи важливість для будь-якого представницького правління самого принципу розподілу влади – законодавчої (в особі двопалатного парламенту) і виконавчої (в особі глави держави і кабінету міністрів), М. Оріу підкреслює, що гармонійна співпраця цих влади служить запорукою єдності держави як юридичної особи⁴. На практиці, на його думку, співвідношення законодавчої та виконавчої влади далеко від ідеальної рівноваги. Існує стійка тенденція до придушення законодавчою владою виконавчої, парламенту – потужним бюрократичним апаратом сучасної держави. При цьому з розвитком централізованого управління і зростанням значущості адміністративного компонента державної влади парламенту все важче утримувати верховенство

¹ Цит. за: Болдырева, Р.С. (1998). *История разделения властей в истории мировой политико-правовой мысли*. Москва, 67.

² Цит. за: Болдырева, Р.С. (1998). *История разделения властей в истории мировой политико-правовой мысли*. Москва, 68.

³ Esmein, A. (1980). *Elements de Droit Constitutionnel Francais et Cjmpare*. Paris, 392-475.

⁴ Толкач, А.М. (2014). Еволюція теорії розподілу влади в історії світової політико-правової думки. *Форум права*, 2, 432-437.

законодавчої влади, а втручання бюрократичних структур в законодавчий процес виявляється все більш активним.

У своєму розумінні держави італійський конституціоналіст В. Орландо виходив з того, що вона є юридичною особою і може розглядатися як суб'єкт права, що передбачає можливість осмислення ролі держави в соціологічних термінах: серцевину становить соціальне відношення, що визначає інтеграцію різноманітних проявів соціального життя, колективного та індивідуального, з притаманними їм тенденціями у вищу потужну єдність – особливий соціальний орган, функція якого є управління. В. Орландо дає характеристику історичного розвитку держави, її функцій і соціальних інститутів. Цим же і визначається його підхід до інтерпретації поділу влади. В. Орландо зазначає, що держава з самого початку свого існування диференціює свої різноманітні функції і відповідно органи влади.

На рубежі XIX-XX ст. критика теорії поділу влади була найбільш повно представлена в працях В. Вільсона (США), який писав про неефективність цього принципу в умовах бюрократизації управління, про необхідність в екстремальній обстановці оперативно приймати управлінські рішення урядом (президентом). К. Лівенштейн взагалі сформулював принципову відмову від доктрини поділу влади, аргументуючи цю відмову статичністю концепцій, її невідповідністю динамізму епохи радикальних соціально-політичних перетворень. Принцип поділу влади, на думку Лівенштейна, завжди був скоріше «політичною ідеологією, ніж моделлю дійсної політичної організації»¹.

Показово, що принцип поділу влади все частіше розглядається сучасними західними політологами як безпосередній компонент демократії. К. Дойч визначаючи демократію як правління більшості при дотриманні прав меншості, додає до цього визначення і плюралізм, під яким розуміє наявність поділу влади, стримувань і противаг, федералізм. Головне в демократичній системі К. Дойч бачить у досягненні компромісу: в демократичній системі «важливо примирити цю закладену тенденцію з необхідним двостороннім циркуляційним процесом демократії»².

На думку багатьох західних фахівців існує не загальна теорія, а лише принцип поділу влади. Поділ влади, що розглядається як принцип, по-перше, являє собою процес, а не щось незмінне та стає; по-друге, цей принцип пов'язаний з постійним «перерозподілом і зі зміною балансу влади між її різними сферами»³.

Оскільки гілки влади тісно пов'язані між собою і прагнуть в конституційному плані контролювати одна другу, на думку Е. Грессмана, важко припускати, що абсолютно необхідний для ефективного і вільного управління державою рівень поділу влади може бути коли-небудь знайдений і належним чином протягом тривалого часу збережений. У силу цього твердження про те, що, наприклад у США законодавчі функції можуть виконуватися тільки конгресом на двопалатній основі, функції виконавчої влади виключно президентом або різними органами, що знаходяться під його контролем, а судові тільки суддями і судами, є в «інтелектуальному відношенні нечесним та історично невірним»⁴.

На думку Б. Зігана, у своєму практичному втіленні принцип розподілу влади спрямований на те, щоб вирішити внутрішню суперечливу проблему, пов'язану із створенням державно-правової системи, яка, з одного боку, «була б достатньо владною, щоб повністю виконувати своє призначення, а з іншого – не такою всесильною, щоб придушувати суспільство й окремих людей. Відомо, що необмежена влада незалежно від того, в руках якого органу вона зосереджується – короля чи парламенту, завжди містить у собі ризик бути поступово трансформованою в необмежену тиранію»⁵.

У західній науковій літературі нерідкі висловлювання, які зводяться до того, що поділ влади – це не загальна теорія, а лише концепція відділення один від одного здійснюють спільно державну

¹ Цит. за: Болдырева, Р.С. (1998). *История разделения властей в истории мировой политико-правовой мысли*. Москва, 156.

² Deutsch, K. (1974). *Politics and governments: how people decide their fate*. 2 ed. Boston, 20-21, 223.

³ Nehdel, S. (1974). Separation of Powers Revisited in Light of «Watergate». *The Western Political Quarterly*, 4, 345-365.

⁴ Див.: Gressman, E. (1989). Separation of Powers: The Third Circuit Dimension. *Seton Hall Law Review*, 3, 472-498.

⁵ Siegan, B. (1989). Separation of Powers and other Divisions of Authority under the Constitution. *Suffolk University Law Review*, 1, 17).

владу різних інститутів. Наявність так званої «чистої» (іноді її називають «екстремістської») теорії поділу влади не тільки не підтверджується практикою, а й сам «формалістичний» підхід до поділу влади вважається «згубним», з точки зору об'єктивного дослідження діяльності державного механізму та вирішення проблем оптимального впливу різних влад.

На нашу думку, виділення на сучасному етапі історичного процесу лише тих основних державних структур, про які говорив Ш.-Л. Монтеск'є, невірно, тому що число функцій держави зростає в міру розвитку суспільних відносин. Як наслідок, виникає необхідність у вузько орієнтованій спеціалізації органів держави. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що розподіл влади за схемою, запропонованою Ш.-Л. Монтеск'є, є лише окремий випадок більш загальної форми співвідношення різних державних структур при здійсненні ними єдиної державної влади – спільного володарювання. І ця проблема уявляється актуальною як у теоретичній, так і практичній площині, через те, що всі без винятку сучасні держави знаходяться в пошуках більш дієвих та ефективних механізмів державного управління.

References

1. Abashmadze, V. S. (1972). *Uchenie o razdelenii gosudarstvennoj vlasti i ego kritika*. Tbilisi: Izd-vo «Sabchoto Sakartvelo».
2. Boldyreva, R. S. (1998). *Istorija razdelenija vlastej v istorii mirovoj politiko-pravovoj mysli*. Moskva.
3. Tolkach, A. M. (2014). Evoljucija teorii rozpodilu vladi v istorii svitovoi politiko-pravovoi dumki. *Forum prava*, 2, 432-437.
4. Lokk, Dzh., Narskij, I. S. (red.) (2012). *Sochinenija: v 3 t. T. 3*. Moskva: Mysl'. Esmein, A. (1980). *Elemtnts de Droit Constitutionnel Francais et Cjmpare*. Paris.
5. Deutsch, K. (1974). *Politics and governments: how people decide their fate*. 2 ed. Boston.
6. Nehdel, S. (1974). Separation of Powers Revisited in Liqht of «Watergate». *The Western Politicfl Quarterly*, 4, 345-365.
7. Gressman, E. (1989). Separation of Powers: The Third Cirsuit Dimention. *Seton Hall law Review*, 3, 472-498.
8. Siegan, B. (1989). Separation of Powers and other Divisions of Authority under the Constitution. *Suffolk University Law Review*, 1, 17.

Олександр Воронянський, к. і. н.

Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка, Україна

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОСТІ СУВЕРЕНІТЕТУ В КОНТЕКСТІ ТЕХНОЛОГІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ВЛАДИ

Oleksandr Voronianskyi, PhD in history

Kharkiv National Technical University of Agriculture named after Petro Vasilenko, Ukraine

PROBLEM OF SUBJECTIVITY OF SOVEREIGNTY IN THE CONTEXT OF TECHNOLOGY FOR EXERCISING POWER

The author examines the concept of "subjectivity of sovereignty" based on analysis of technology for its implementation. The following characteristics of subjectivity were defined: real right for powerful distribution of resources and powers, political will as capacity for purposeful decision-making and willingness to devote maximum of available resources to achieve it and bear associated risks. It is proved that a choice of a sovereign in decision-making is limited by configuration of power positions of other power centers. Hence, the conclusion was made that the essence of subjectivity of sovereignty lies not in the plane of making independent state decisions, but in controlling the distribution and use of power resources and powers under the mechanism of the state.

Key words: sovereignty, subjectivity, allocation of resources, exercising of power.

Проблема суб'єктності суверенітету знаходиться в центрі уваги представників різних напрямів і галузей наукового знання на протязі майже половини тисячоліття. Проте основні її питання досі залишаються дискусійними, що свідчить про недостатню вивченість самої сутності даного феномену. Це природно, оскільки по мірі дослідження проблеми проявляються нові рівні взаємозв'язків, що носять системний характер і потребують нових підходів наукового аналізу. Так, в останні десятиліття питання про те, кому належить (чи має належати) суверенна влада і чією волею вона може бути обмежена поступилося місцем питанню про те, які параметри лежать в основі дієздатності суб'єкта суверенітету.

Дослідження проблеми суб'єктності суверенітету є магістральним у ряді наукових дисциплін і має досить значний обсяг концептуальних підходів. У різні часи значний вклад у розгляд цієї проблеми внесли Ж.Боден, М. Вебер, Т. Веблен, Ф. Гізо, Г. Гроцій, Р. Даль, М. Дюверже, Й.Кельзен, К. Кребіл, Ж. Марітен, Ж. де Местр, Л. Оппенгеймер, Т. Парсонс, Ж.-Ж.Руссо, Р. Хаас, К. Шмітт. В сучасній українській науковій літературі дана проблематика підіймалася в працях В. Гапотія, М. Розумного, Н. Палієнка, Ю. Тарана, А. Яценка та ін.

Як правило, дослідники із задоволенням заглиблюються у філософські та юридичні проблеми визначення суб'єктності суверенітету. Проте мало хто з них звертає увагу на технологічну сторону здійснення верховної влади. Однак не треба забувати, що саме технологічні особливості реалізації суверенітету, власне, й формують його сутнісні характеристики¹. Ці характеристики є сутнісними саме тому, що вони не залежать від самого носія суверенітету – будь то одноосібного (монарх, диктатор), групового (правляче угруповання, політична еліта) чи колективного (нація, народ, правлячий клас). При цьому формальний статус носія суверенітету не обов'язково передбачає суб'єктність його як суверена, тобто реальну здатність до здійснення верховної влади.

Метою даної статті є розгляд проблеми суб'єктності суверенітету на основі урахування технологічних характеристик його реалізації.

У цілому суб'єктність суверенітету можна охарактеризувати як сукупність певних характеристик, які визначають здатність носія суверенітету до реалізації влади. Такими характеристиками можна визначити реальне право владного розподілу ресурсів та повноважень, а також політичну волю як здатність до прийняття цілеспрямованих владних рішень та готовність

¹ Кокошин, А.А. (2006). *Реальный суверенитет*. Москва: Европа, 23.

виділяти на їх досягнення максимум доступних ресурсів і нести пов'язані з цим ризики. Прийняття таких рішень у свою чергу передбачає здатність до політичної самоідентифікації, аналізу і цілепокладання. Під політичною самоідентифікацією ми розуміємо стійке ототожнення у свідомості носія суверенітету його особистих цінностей та інтересів з певними політичними концепціями та стратегіями. Політичний аналіз дозволяє розкрити причинно-наслідкові зв'язки політичного процесу, виявити основні тенденції та значущі складові елементи, які їх формують, а також інтереси тих чи інших політичних сил, які стоять за політичними подіями. Політичне цілепокладання – це формулювання сувереном стратегії і тактики досягнення найбільш прийняттого для нього за даних умов стану системи державної влади, організації виробництва та розподілу ресурсів у суспільстві, стану справ у різних сферах суспільного життя і визначення досягнення цього стану в якості своєї політичної мети.

Із точки зору політичної науки здійснення влади є постійним процесом підтримання панування суб'єкта влади над її об'єктом за допомогою застосування актуальних ресурсів влади. Враховуючи, з одного боку, потенційну спроможність об'єкта влади до опору, а з другого – конкуренцію між угрупованнями, які претендують на статус суб'єкта влади, ці ресурси у будь-якому випадку є обмеженими. Тому здійснення влади передбачає управління підкореним об'єктом заради створення його силами ресурсів, які суб'єкт влади зможе експропріювати на свою користь, конвертувавши частину їх у ресурси влади і за рахунок цього отримати переваги в подальшій конкурентній боротьбі.

Практика корпоративної діяльності свідчить, що навіть у колективах із чисельністю в декілька десятків чоловік завдання управління потребують створення декількох рівнів управління, які до того ж доповнюються галузевим розмежуванням повноважень та компетенцій. В масштабах же цілої країни обсяг управлінських завдань зростає на багато порядків. Відповідно зростають масштаби управлінської ієрархії – як по лінії горизонталі (територіальне підпорядкування) так і по горизонталі (галузеве розмежування). Все це передбачає не лише передачу сувереном відповідних ресурсів і повноважень управлінському апарату, але й інституціональне закріплення організації управління з внутрішнім порядком перерозподілу ресурсів, влади та організованою процедурою прийняття рішень і контролю за їх виконанням.

При цьому створюються усталені канали та рівні концентрації ресурсів і владних повноважень, обсяг яких зростає у відповідності із зростанням актуальності завдань того чи іншого сегменту управлінського апарату. Як правило, підвищена концентрація ресурсів влади в руках довіреного розпорядника ресурсів сприяє зростанню його незалежності від суверена і зниженню лояльності до нього.

У випадку ж, коли суверен не є одноосібним, технологія здійснення влади ще більш суттєво ускладнюється. Нагадаємо, що реалізація статусу носія суверенної влади суб'єктом суверенітету неможлива без наявності політичної волі, тобто узгодженого прийняття цілеспрямованих владних рішень. Це передбачає наявність організованості колективного чи групового носія суверенітету, тобто інституціоналізацію влади з усіма атрибутами цього процесу, в тому числі організаційними. Тому організація виконання владних рішень доповнюється організацією процесу прийняття самих рішень.

Таким чином, управлінські завдання диктують необхідність ієрархізації влади. Остання, в свою чергу, потребує розподілу владних ресурсів та повноважень. Відповідно, завдання управління доповнюються завданням підтримання порядку такого розподілу. Тому процес управління, так само як і процес підтримання порядку відчуження ресурсів на користь суб'єкта влади, неможливий без передачі тим довіреним особам суверена, на яких покладено відповідні функції, частини ресурсів влади та відповідних владних повноважень.

Разом із отриманням ресурсів та повноважень довірені особи отримують і змогу задовольняти за їхній рахунок власні інтереси, які можуть не співпадати з інтересами суверена. Звідси випливає необхідність постійного контролю за діяльністю цих осіб, що потребує створення контрольно-наглядового апарату та наділення його владними повноваженнями більш високого порядку і відповідних затрат ресурсів на його функціонування. Однак більш високий рівень влади цього апарату тягне необхідність і більш високого рівню контролю над ним, що в свою чергу обумовлює постійне розширення ресурсних затрат.

У результаті суверен вимушений сам створювати та підтримувати інститут розпорядників формально приналежних йому владних ресурсів та повноважень, який, по суті, обмежує його

реальний суверенітет. І хоча статус довірених розпорядників ресурсів та влади є залежним від волі суверена і носить тимчасовий характер, наявність у їхніх руках права користування фактично майже всім обсягом ресурсів влади від імені суверена створює для останнього значну загрозу своєму становищу верховного розпорядника цих ресурсів.

Суб'єктність суверенітету нерозривно пов'язана з політичним вибором при прийнятті владних рішень різного рівня, контролем за їх виконанням (у тому числі – за витратами наданих виконавцям ресурсів) та оцінці їх ефективності. Це потребує достатньої інформованості суб'єкта прийняття рішень і відповідних додаткових затрат на збір та обробку інформації. При цьому необхідно враховувати багатоплановість інформації, її суб'єктивний характер (включно з цілеспрямованою дезінформацією в інтересах певних груп) та складність врахування основних компонентів реальності, що будуть мати визначальний вплив на ефективність прийнятого рішення¹. Збір у кожній ланці інформаційного ланцюжка може мати критичні наслідки для суб'єкта прийняття рішення, позбавивши його ресурсного забезпечення і лояльності з боку об'єктів влади. У той же час володіння всім комплексом інформації фізично недоступне одноосібному суверену (не кажучи вже про колективного носія суверенітету, де роль суб'єктивного сприйняття і оцінки інформації багатократно зростає). Звідси цілком логічно інформаційний комплекс стає надбанням осіб, яким суверен делегує повноваження по збору і обробці інформації та підготовці на основі цього варіантів владних рішень. Таким чином, і сам процес прийняття рішень не є беззаперечною прерогативою суверена.

Ще однією проблемою суб'єктності суверенітету є оцінка характеру держави як інституту влади. Ряд авторів апіорі наділяють її такою суб'єктністю, не замислюючись над тим, що будь-який політичний інститут є лише безособовим механізмом здійснення влади у відповідності з рішеннями її носія, які реалізуються через цей інститут. Разом з тим, оскільки держава здійснює свою діяльність за посередництвом осіб, наділених державною владою, їх вплив на прийняття рішень сувереном та фактичну реалізацію цих рішень може бути критичним для влади останнього. Історичний досвід надає безліч прикладів фактичного відсторонення від влади суверенів, що формально мали необмежені повноваження, їхніми довіреними розпорядниками владних ресурсів і повноважень.

Особливої ваги ця проблема набуває у випадку з колективним носієм суверенітету-народом чи нацією. Оскільки суб'єктність влади потребує постійної участі у компетентній оцінці підготовлених рішень, їх прийнятті та нагляді за контролем над їх реалізацією, у реальному політичному житті постійно приймає участь мізерна (не більше за декілька відсотків) частина громадян. Причому навіть на рівні представницьких органів залежність народних представників від професійних управлінців прослідковується достатньо чітко. Так, чиновники виконавчої влади приймають активну участь у підготовці рішень представницьких органів усіх рівнів. Уряди більшості держав наділені правом законодавчої ініціативи і активно ним користуються, «продавляючи» підготовлені ними законопроекти через законодавчі органи.

Більше того, вся вертикаль виконавчої влади в республіках (а саме вона становить основу державного механізму) має своєрідний імунітет від народного волевиявлення, яке реалізується через вибори персонального складу органів державної влади. Чиновники виконавчої влади напряму не підзвітні і не підконтрольні народу як суверену. Змінити їхній статус неможливо, оскільки він продиктований необхідністю спадкоємності та стійкості державної влади. Разом з тим цей статус надає їм можливість при визначених умовах перебирати на себе значну частину реальної державної влади, порушуючи суверенні права її формального носія. Звідси бере початок погляд на державу як на «корпорацію чиновників», яка має свій власний інтерес і протистоїть «суспільству».

Насправді юридично переважна більшість сучасних держав є загальносуспільними політичними організаціями, які формально діють від імені цього суспільства. Однак реалізація цього положення обмежена потенційними затратами кожного з громадян на участь у державному управлінні. Тому при умові рівноправного доступу до ресурсів влади окремий громадянин не має змоги напряму реалізувати своє право на владу. Він вимушений вступати з іншими громадянами в об'єднання, яке неминуче набуває ознак політичної організації з усіма притаманними останній ознаками-ієрархією влади, професійними управлінцями та інституційованим порядком прийняття

¹ Аузан, А.А. (2011). *Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория*. Москва: Инфа-М.

рішень. Причому персональний склад апарату політичної організації, яка створена з метою реалізувати право громадянина на участь у відправленні державної влади, набуває статусу, аналогічного статусу державних чиновників, а самі громадяни фактично відсторонюються від прийняття рішень в організації. Цей процес, докладно описаний Р. Міхельсом¹, отримав назву «залізного закону олігархізації політичних організацій» через безальтернативність описаної ним тенденції до узурпації владних повноважень вищим ешелonom функціонерів такої організації.

Дещо інша ситуація складується в державах із республіканською формою правління в умовах нерівноправного доступу громадян до ресурсів влади. Малочисельні групи громадян, що мають пільговий доступ до суспільних ресурсів, за рахунок цих ресурсів можуть здійснювати довготривалий вплив на державну владу від імені суспільства, фактично підкоряючи своїм інтересам державний механізм та політичні організації більш низького порядку. Однак їхні можливості по встановленню власного групового суверенітету обмежуються тими ж параметрами, що й для всіх інших носіїв верховної влади.

Затрати ресурсів на здійснення суверенної влади в ідеалі мають компенсуватися надходженням нових ресурсів від об'єкта влади. Обсяг цих ресурсів має постійно збільшуватися, у всякому разі дозволяючи підтримувати належний рівень утримування апарату управління, охорони правопорядку та адміністративного контролю. Збільшення обсягу надходження ресурсів можна забезпечити двома шляхами: за рахунок збільшення норми експлуатації об'єкта влади, або через створення нових технологій, які дозволяють інтенсифікувати виробництво ресурсів.

Перший шлях є менш затратним у короткотерміновому плані, однак він веде до збільшення опору з боку об'єкта влади з відповідними затратами на його придушення. Ці затрати зменшують обсяг ресурсів, що мають надходити в сферу управління, і відповідно-викликають зниження лояльності управлінського апарату, що потребує додаткових затрат на контроль над ним. Крім того, знижується керованість діяльністю об'єкта влади. Управлінська сфера отримує все менший обсяг ресурсів, необхідний для створення нових ресурсів. Відповідно, обсяг ресурсів, вироблених об'єктом влади, буде невпинно зменшуватися, а затрати на управління, адміністративний контроль та підтримання правопорядку збільшуватимуться. Тому в довготерміновому плані цей шлях є безперспективним.

У свою чергу, стратегія інтенсифікації виробництва, хоча й надає змогу розширити ресурсну базу та за рахунок зменшення темпів зростання експлуатації підвищити лояльність об'єкта влади, потребує розширення управлінського, а відтак-і контрольно-наглядового апарату.

Звідси видно, що при будь-якому варіанті стратегії, направленої на збільшення обсягу надходження ресурсів, що її обирає суверен, його можливості зі здійснення верховної влади обмежені граничними витратами на її підтримання. Більше того, в реальності найчастіше спостерігається ситуація, коли у випадку спротиву одного з довірених розпорядників владних повноважень та ресурсів суверен може придушити його лише за активної підтримки всіх інших розпорядників. Тому він вимушений створювати і підтримувати такий порядок розподілу ресурсів і владних повноважень, який би влаштовував переважну більшість його довірених розпорядників-у всякому разі, більше, ніж невизначеність боротьби за ресурси і владу після зламу цього порядку.

Розглядаючи суверенітет як владу державну, більшість науковців абстрагуються від того факту, що остання не є єдиною формою соціальної влади. Соціальний простір пронизаний різноманітними формами влади, що здійснюється над досить великими суспільними групами і потенційно мають змогу набути політичного характеру. Найбільш значний потенціал у сучасному суспільстві має економічна влада. Її вищий рівень концентрується в руках великих бізнес-груп, частина з яких до того ж має транснаціональний характер як у плані ресурсної бази, так і в плані стратегічних інтересів².

Вважається, що економічна влада базується на вільному обміні ресурсами, на відміну від політичної, яка здійснює їх примусовий перерозподіл. Проте насправді в рамках економічних відносин адміністративні обмеження та примус застосовуються не рідше, ніж у політичній сфері³. Великі фірми та корпорації мають власний адміністративно-управлінський апарат, внутрішні

¹ Міхельс, Р. (2006). *Социология политической партии в условиях демократии. Вся политика: Хрестоматия*. Москва, 158-168.

² Мочерний, С. (2005). Національний та економічний суверенітет країни. *Економіка України*, 10, 4-13.

³ Балабанова, Е.С. (2004). *Социально-экономическая зависимость: теория, история и современность*. Нижний Новгород: Издательство ННГУ.

нормативно-розпорядчі кодекси (які в ряді випадків не співпадають із законодавством) та значну ресурсну базу.

Все це дозволяє носіям вищого рівня економічної влади здійснювати довготривалий вплив на механізм державної влади в своїх інтересах – від лобізму і прямого підкупу державних чиновників до підкорення центрів прийняття державних рішень. До того ж, на відміну від довірених розпорядників владних ресурсів і повноважень суверена, центри економічної влади, як правило, мають власні джерела надходження ресурсів, незалежні від носія верховної влади. Тому державна влада суверена, входячи в зіткнення з економічною владою великих фірм та корпорацій, вимушена рахуватися з інтересами останніх значно більше, ніж з інтересами власних представників.

Ситуація ускладнюється тим, що інтереси центрів економічної влади полягають у самостійному розпорядженні своїми ресурсами. Великі фірми та корпорації завжди наполягають на мінімізації своїх податкових та митних зобов'язань перед державою, або навіть на їх ліквідації. Фактично це означає, що суверен діє в умовах конкуренції за отримання ресурсів із контрольованої ним у державному відношенні території з іншими ресурсозабезпеченими суб'єктами влади. Зрозуміло, що це суттєво звужує ресурсну базу суверена і як наслідок – його потенціал політичної суб'єктності. У прикладній політології та політичній практиці транснаціональні корпорації давно визнано реальними суб'єктами політичного процесу не лише на міжнародному рівні, але й у внутрішньополітичній конкуренції. Тому відмова від урахування політичного потенціалу суб'єктів економічної влади є однією з найгрубіших (хоча й найчастіших) помилок представників академічної політичної науки.

Проведений аналіз технологічних особливостей реалізації суверенітету дозволяє зробити висновок про те, що в політологічному плані суверенітет не можна розуміти як найвищий чи тим більше всеосяжний обсяг політичної влади. Носій державного суверенітету не може його здійснювати без передачі частини належних йому ресурсів та повноважень на рівень інститутів управління, охорони правопорядку та адміністративного контролю, створюючи колективного конкурента в особі «корпорації чиновників». Фактично суверен не реалізує верховну владу. Він є лише розпорядником державно-владних ресурсів і повноважень та схвалює чи не схвалює підготовлені для нього державно-владні рішення (у тому числі ті, що стосуються контролю за виконанням раніше прийнятих рішень).

З іншого боку, він вимушений ділити ресурсну базу з центрами не державної влади – у першу чергу економічної. Співіснування з цими конкурентами досить затратне, оскільки їхня лояльність обумовлена постійною роздачею сувереном ресурсів та фіскальних пільг. У разі, якщо суверен зберігає за собою джерела ресурсного забезпечення і виступає як гарант загальноновизнаного порядку розподілу ресурсів, його статус є більш чи менш стабільним. Однак у випадку, коли він випускає з рук основні джерела ресурсного забезпечення, його ексклюзивне становище основного розпорядника ресурсів опиняється під загрозою через опір інших центрів влади. Таким чином, вільний вибір суверена при прийнятті рішень обмежений конфігурацією владних позицій ресурсозабезпечених центрів влади – як в самому апараті держави, так і тих, чия влада носить формально неполітичний характер. Звідси випливає, що сутність суб'єктності суверенітету полягає не стільки в площині прийняття самостійних державно-владних рішень, скільки в контролі за розподілом та використанням владних ресурсів та повноважень в рамках механізму держави.

References

1. Auzan, A. A. (2011). *Institucionalnaja ekonomika. Novaja institucionalnaja ekonomitceskaja teorija*. Moskva: Infa-M.
2. Balabanova, E. S. (2004). *Socialno-ekonomitceskaja zavisimost: teorija, istorija i sovremennost*. Nijnij Novgorod: Izdatelstvo NNGU.
3. Kokochin, A. A. (2006). *Realnyj suverenitet*. Moskva: Evropa.
4. Mihels, R. (2006). *Sociologija politicheskoj partii v uslovijah demokratii. Vsja politika: Hrestomatija*. Moskva.
5. Mothornyj, S. (2005). Nacionalnyj ta ekonomithnyj suverenitet krainy. *Ekonomika Ukrainy*, 10, 4-13.

DOI: 10.46340/eppd.2015.2.4.1

Ганна Гридасова*Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна*

ПОЛЮСНІ МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ ТА ДЕРЖАВИ

Hanna Hrydasova*Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine*

POLAR MODELS OF INTERACTION BETWEEN MULTINATIONAL CORPORATIONS AND STATE

Increase of power of multinational corporations in the context of globalization exacerbated the requirement to develop strategies of interaction between a state and international business. The models of interaction are due to objective and subjective reasons on interval between two poles: partnership and confrontations. The condition of relations depends on the strategy of actors and also the role of the concrete state for multinational corporation (home or host country). On the one hand this article is devoted to analysis of interaction between a state and multinational corporations within partner model in different social areas. On the other hand the article reviews important factors of opposition which lead to confrontational model of interaction.

Key words: transnational corporation, multinational corporation, nation-state, confrontation model, partnership, home country, host country.

Спектр відносин між транскордонними корпораціями та державою може характеризуватися як партнерський, конфронтаційний (конфліктний), взаємозалежний чи нейтральний (незалежний), змінюючись в залежності від ситуації, часу, перерозподілу балансу сил та інтересів тощо.

Ініші підходи до взаємодії держави з транскордонними корпораціями відрізняються в залежності від статусу самої держави та поділяються в загальному вигляді на:

- взаємодію сильних країн базування з ТНК;
- взаємодію слабких приймаючих країн з філіями ТНК;
- окремо можна виділити також - взаємодія сильних країн з філіями ТНК, що мають іноземне походження.

Всі ці підходи є взаємопов'язаними та набувають у часі та просторі різноманітної реалізації на проміжку між полюсними стратегіями взаємодії та конфронтації, дослідженню яких і присвячена ця стаття.

Партнерство між ТНК та державами

Потреба в партнерстві між державами та ТНК викликана необхідністю розвитку суспільства, за який уряд не може в нових умовах відповідати самостійно без застосування спеціальних навичок та новітніх досягнень бізнес-комунікації. Подібне партнерство реалізується в різноманітних формах кооперації, за якої обидві актори, держави та корпорації, використовуючи переваги та інструменти один одного, а також слідуючи глобалізаційній логіці, отримують перевагу на світовій арені. В цьому випадку антагонізм ТНК та національних держав сходить нанівець, в той час як співробітництво та розподіл функцій сприяє об'єднанню.

Проте такі позитивні партнерські взаємини між ТНК та державою стосуються лише певних типів діяльності. Крім того, роль держави та корпорацій в процесі досягнення конкурентних переваг мають бути об'єднані бажанням досягти результатів. Тобто, передбачається, що уряди створюють сприятливим клімат для бізнесу, в той час як ТНК перетворюються власне на інструмент для створення суспільних багатств. При цьому занепокоєння викликає той факт, що в такому разі не лише компанії, але й держави мають поводити себе як стратегічні олігополії. Щоб досягти успіху обидва актори мають переймати не лише інструменти та навички один одного, а й інтереси та цілі.

З другого боку, навіть за умови встановлення ефективного співробітництва між державою та корпораціями такий підхід не гарантує обов'язкового співпадіння із більш широкими суспільними інтересами. Наприклад, протекціонізм національних компаній стосовно міжнародних конкурентів за

рахунок нетарифних бар'єрів не лише викликає підвищення кінцевої вартості для споживачів, але й захищає національні компанії від структурних змін¹. Або хоча держави й використовують стратегічну торговельну політику для суспільного блага, проте її адміністрування в реальності може викликати багато протиріч в умовах бюрократії, непрозорості та відповідно підвищення витрат.

Іншим аспектом, який потрібно згадати в контексті співробітництва держав та ТНК – це кількість та природа інших акторів, інтереси яких мають бути враховані. В умовах сучасної глобалізації у справи суверенних держав втручаються не лише приватні корпорації, а й недержавні організації та й навіть окремі громадяни. Навіть враховуючи, що НДО здебільшого критикують діяльність ТНК, вони здатні здійснювати позитивну підтримку компаній, змушуючи останніх корегувати свої дії на початковому етапі. Об'єднуючись з урядами, недержавні організації посилюють вплив на певні ТНК з метою захисту суспільних інтересів.

Партнерство між національними державами та ТНК сягає різних галузей суспільного життя, а саме: економічної, соціальної, політичної та культурної сфери. Проте лише ними не обмежується.

Переваги партнерства в економічній сфері обумовлені для держави базуванням отриманням великого обсягу податків, а для приймаючої країни, яка піклується про сприятливий режим для прямих іноземних інвестицій, – підняттям виробничого рівня, збільшенням інвестицій та робочих місць тощо².

З другого боку, наміром приватної компанії є задовольнити своїх клієнтів, а у випадку з ТНК – не лише національного, а й світового споживача. Таким чином, поєднавши механізми держави та корпорації, можна задовольнити потреби громадяни-споживача як найкраще.

Зразок співробітництва можна віднайти й в більш специфічних формах, наприклад, в корегуванні балансу платежів. Вважається, що ТНК сприяють утворенню позитивного балансу в країні базування. Проте в разі необхідності держава може домовлятися із власними ТНК стосовно зменшення ПП за кордон для утримання позитивного розрахункового балансу.

Цей вид співробітництва доволі поширений, проте не завжди позитивно сприймається іншими учасниками світової економіки, особливо коли держава використовує свої ТНК для тиску на інші країни. Свіжим прикладом виступає політика Росії у газовому секторі.

Проте частіше відносини між державою та «своїми» ТНК набувають форм захисту та сприяння так званим «національним чемпіонам» – внутрішнім компаніям, які в рамках стратегічного розвитку перетворилися на транснаціональні, проте національні уряди зберегли канали впливу на їхню діяльність. В свою чергу, такі корпорації отримують максимальну державну підтримку в різних формах, наприклад, захист від іноземного капіталу чи поблагливе ставлення до їхньої монополії.

Політична концепція «національних чемпіонів», згідно якої великі корпорації в стратегічних секторах економіки мають не лише прагнути до отримання прибутку, але й відстоювати інтереси нації. Найбільшого розквіту ця концепція досягла у Франції в період після Другої світової війни як частина дирижизму та поступово втрачала своє значення в 1970-х. В якості прикладу можна навести створення урядом Великобританії British Steel Corporation, яка у 1967 році придбала 14 найбільших сталеплавильних корпорацій. Ризик проведення такої політики проілюстрований невдалими спробами протистояння домінуванню IBM на комп'ютерному ринку англійською ICL, французькою Bull та італійською Olivetti протягом 1970-х років. Нове життя політика «національних чемпіонів» отримала в Росії в XXI сторіччі в якості однієї з основних ідей³.

Однак зазвичай уряд не має утворювати прірви між внутрішніми корпораціями та іноземними філіалами відповідно до стратегії відкритого ринку, дозволяючи активну конкуренцію та сприяючи прямим іноземним інвестиціям в свою економіку. Проте при цьому втрачається повний контроль над діяльністю філіалів ТНК на своїй території.

Переваги співробітництва між ТНК та приймаючими державами полягають в передачі технологій, навичок управління та ноу-хау. Це особливо помітно для країн, що розвиваються. Проте будь-яка країна може отримати переваги від іноземних інвестицій в галузі, які потребують розвитку

1 Rugman, A. (2005). *Regional Multinationals and the Myth of Globalization*. University of Warwick.

2 Мисакян, М.Н., Кокушкина, И.В. Теории прямых иностранных инвестиций: практическое значение для переходных экономик. *Проблемы современной экономики*. <<http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1638>> (2015, липень, 30).

3 Национальные чемпионы. *Материал из Википедии*.

<https://ru.wikipedia.org/wiki/Национальные_чемпионы> (2015, серпень, 02).

за умови збереження балансу із суспільними інтересами.

Більшість прикладів співробітництва між ТНК та державою в економічній сфері є актуальними й для соціальної взаємодії. Одним з позитивних ефектів іноземних інвестицій в приймаючі країни є створення нових робочих місць. Відповідно до своєї основної діяльності ТНК обирають країни в залежності від розташування та потреби в кваліфікованій чи дешевій робочій силі, проте будь-які створені робочі місця сприяють наповненню податкового кошика.

Окрім збільшення податкових надходжень, приймаючі країни отримують різноманітні соціальні вигоди в рамках дотримання ТНК корпоративної соціальної відповідальності.

Більшість розглянутих прикладів економічного та соціального співробітництва мають вагомий політичний дивіденд, в той час як політика сприяння іноземним інвестиціям вимагає в багатьох випадках зміни внутрішнього політичного середовища в бік прозорості, прогнозованості та політичної відповідальності.

Крім того, ТНК беруть участь (прямо чи опосередковано) в політичних процесах через різноманітні форми лобіювання, намагаючись знайти канали, які б найкраще доносили їхню позицію особам, що приймають рішення, та відповідним установам. Цей процес може мати як позитивні, так і негативні наслідки, проте процес лобіювання не є одностороннім. Влада при прийнятті рішень вимагає від приватного сектору ввідних даних та корпораціям потрібно обирати, які інтереси будуть враховані в кожному конкретному випадку.

Культурне співробітництво між національними державами та ТНК є доволі сумнівним, оскільки ці два актори несуть протилежні культурні та ідеологічні вектори. Проте враховуючи виробничу необхідність, вони змушені пристосовуватися один до одного в рамках кросс-культурного діалогу. З другого боку, однією з першооснов для ефективного провадження своїх філіалів корпоративна соціальна відповідальність вбачає в повазі та врахуванні культурних особливостей регіону.

Конфронтаційна модель взаємодії ТНК та держави

В той час як моделі співробітництва почали аналізуватися здебільшого нещодавно, протиріччя між національними державами та мультинаціональними корпораціями були передбачені та проаналізовані значно раніше. Прибічник лібералізму Г.Джонсон в зв'язку з економічними проблемами 1970-х років як основну проблему майбутнього виокремив конфлікт між політичним націоналізмом та прагненням економічних сил до об'єднання у світовому масштабі¹. Хоча на той час рівновага була на боці урядів, проте він передбачав зміну сил в напрямку панування економічних сил над політичними.

На сучасному етапі важко сказано точно, в якому положенні знаходиться рівновага сил між національними державами та ТНК, оскільки діяльність останніх стала дуже різноманітною і відрізняється в залежності від галузі та втручання інших акторів. З другого боку, протиріччя у відносинах урядів та ТНК об'єктивно присутні і набувають різноманітних форм.

Найбільш суттєві наслідки несе ймовірний сценарій, за якого корпорації отримують важелі боротьби за владу в такому обсязі та якості, що дозволило би їм вступити у конфронтацію з інститутами національної держави. При цьому мова йде не стільки про відкриту боротьбу, як здебільшого про сильне лобі, що перетворює державні інститути на органи обслуговування бізнесових інтересів. Відповідно відбувається або взаємопроникнення інститутів, в якому домінуюче положення отримують корпорації, або взагалі – витіснення держави зі сфери контролю за факторами влади, а саме: через втрату можливостей регулювання грошових потоків зникає й здатність контролювати силові структури та соціальні спектри.

Прикладом розвитку такого сценарію може слугувати Ганзейський Союз, одне з наймогутніших економіко-політичних об'єднань середньовічної Європи. Предметом повсякчасних домагань Ганзи і основою її процвітання були торговельні монополії, безмитна торгівля і інші привілеї. Вся зовнішня діяльність зводилась до отримання власних матеріальних вигод.

Керівники Ганзи з великим мистецтвом користувалися як її морської силою, так і іншими засобами, в тому числі і грошми, і вміли отримувати користь від придбаних за допомогою своїх агентів відомостей про іноземних державах і про людей, які в них мали вплив. Вони спритно користувалися постійними суперечками з-за престолонаслідування та іншими внутрішніми незгодами, а також численними війнами між окремими державами, і навіть самі намагалися

¹ Johnson, Harry G. (1975). *On economics and Society*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

порушувати і заохочувати такі випадки. Загалом, все зводилося до комерційного розрахунку, при чому великої чіткості в засобах вони не виявляли і ніяких більш піднесених державних завдань не переслідували. Тому весь союз, крім загального національного почуття, тримався тільки свідомістю загальних вигод, і, поки вигоди ці були дійсно загальними, союз представляв велику силу. Ганза з найперших кроків своїх діяла гнітюче, якщо не на уряди тих держав, в яких вона діяла, то на їх купецтво і мореплавців¹.

Представити такий стан справ у чистому вигляді в сучасному світі доволі складно, проте за оцінками різних аналітичних структур, сьогодні в світі існує від 30 до 60 держав зі слабким інститутом державності. А відповідно уряди з деградацією державності втрачають й здатність формулювати та проводити незалежну політику. Вони не прагнуть до використання легітимної монопольної сили всередині держави та не виконують функцій по захисту країни від зовнішніх загроз².

Крім того, втрата державності ймовірно призведе до різкого зниження виробництва соціально значимих благ. В зв'язку з тим, що корпорації діють на принципах, що диктує капітал, то в кращому випадку псевдо-державні інститути будуть здійснювати перерозподіл засобів з ціллю боротьби з кризовими явищами та соціальними заворушеннями.

Конфронтаційна модель дуже відрізняється у відносинах ТНК з країною базування та приймаючими країнами.

Конфронтаційні відносини ТНК та уряду країни її походження можуть мати обмежувальний характер в зв'язку з ризиками зменшення платіжного балансу чи передачі технічних секретів ймовірному ворогові. Такі побоювання іноді призводять до введення обмежень, систем ліцензування, прямих заборон, добровільній відмові від ПІІ, до скорочення операцій з купівлі іноземних цінних паперів, заборон торговельних відносин в рамках введення санкцій проти певних країн тощо. Однак більшість мультинаціональних компаній доволі легко долають заборони та обмеження.

В реальності про конфронтаційний характер мова йде здебільшого у відносинах між ТНК та приймаючою державою, оскільки це доволі часто обумовлено неспівпадінням інтересів та асиметрією влади. Особливого прояву така асиметрія набуває за умови, що обидві сторони намагатимуться максимізувати свої вигоди. ТНК, які можуть бути економічно набагато сильнішими за приймаючі країни, прагнуть використовувати свою могутність для здійснення тиску на місцеві уряди, змушуючи їх мінімізувати податкові зобов'язання та надати особливих пільг. На противагу, деякі країни можуть застосовувати заборони та обмеження, аж до націоналізації та експропріації власності³.

Ще одним фактором конфронтації стають можливі негативні фактори присутності ТНК, які пов'язані з сутністю такого ведення бізнесу. В ряді країн ТНК стають причинами диференціації економіки, поглиблюючи прірву між «глобалізованими» та регіональними секторами, що провокують поглиблення нерівності доходів населення та соціальне розшарування. В процесі захоплення внутрішнього ринку мультинаціональні компанії витісняють з ринку місцеві товари та підприємства, отримуючи переваги зі свого олігополістичного статусу та диктуючи ціни.

Крім того, чим вищий рівень міжнародної економічної інтеграції через ТНК, тим більш безпосередньо на ці країни поширюється стратегія цих корпорацій у вигляді ринкового тиску, циклічних коливань, конкуренції, спекуляції тощо. При перетині певного рівня концентрації ПІІ мова може йти про макроекономічне управління, наприклад, в сфері обмінних курсів, відсоткових ставок, податків тощо.

Крім того, інтереси ТНК та держави вступають в протиріччя стосовно багатьох аспектів трудових відносин та охорони навколишнього середовища. Враховуючи наявність об'єктивної розбіжності інтересів та асиметрії влади, ці сектори підлягають пильній увазі міжнародного співтовариства, яке розробляє глобальні правила та угоди.

З одного боку, триває процес створення систем регулювання діяльності ТНК на базі міжнародних організацій та розвивається тенденція до корпоративної соціальної відповідальності, а

¹ Ткачук, Б.П. (2011). Ганзейський союз: генеза становлення та розвитку. *Митна справа*, 4, 30–37.

Бібліотека онлайн. <<http://book.net/index.php?p=achapter&bid=12484&chapter=1>> (2015, липень, 13).

² Цюрхер, К. (2005). Желательная слабость. *International Politik*, 5.

³ Шимаи, М. (1999). Государство и транснациональные компании. *Международный журнал "Проблемы теории и практики управления"*, 4.

з другого – міжнародні організації стають засобами офіційного та неофіційного сприяння діяльності транснаціональних корпорацій¹.

Розробити ефективну систему збалансованого розподілення вигод між приймаючою країною та ТНК виявилось дуже складно, а у випадку економічно слабких країн – майже неможливо, оскільки корпорації можуть швидко та ефективно реагувати на ті чи інші спроби ввести суворе регулювання. Допоки обмеження інтересів ТНК не є занадто суттєвим, вони підпорядковуються та самообмежуються в рамках корпоративної соціальної відповідності. Якщо ж рівень конфронтації перевищує певну межу, ТНК можуть здійснювати тиск на уряд та в крайньому випадку переносити свою діяльність в інше місце.

Конфронтація між ТНК та приймаючою країною особливо загострюється в умовах політичного протистояння з країною базування міжнародної компанії.

Транснаціональний бізнес може виступати загальним фронтом, що свідчить про наявність неочевидних схем координації діяльності. Прикладом може слугувати вихід багатьох крупних компаній з території Ірану та розрив ділових зв'язків з ним, починаючи з 2006 року, але особливо масово – в 2009-2010 роках.

Введення санкцій проти Росії було спрямовано в економічній складовій на послаблення позицій великих російських компаній, більшість з яких мають транснаціональний характер. Ці обмеження були підтримані ТНК інших країн базування. Проте слід зазначити, що до активної підтримки санкцій вдалися лише ті компанії, чийм інтересам відповідав такий хід речей. Зі свого боку, Росія почала вводити обмеження для філіалів ТНК на своїй території.

Загалом в світі існує дві полюсні державні стратегії, що розрізняються за вектором спрямованості зусиль. Експансивна – характерна для політики великих країн – спрямована на використання зовнішніх ресурсів, в тому числі ТНК, для вирішення власних завдань. Відносини з транскордонними корпораціями за цього підходу тяжіють до партнерства. Та герметична стратегія, в основу якої покладена ідея розвитку за рахунок консолідації внутрішніх ресурсів, в тому числі певного самоізолювання внутрішнього ринку. Певною мірою вона реалізується такими країнами, як Північна Корея, Куба, Китай. Тут умови існування ТНК набувають більш конфронтаційного характеру.

У більшості країн, в тому числі і в Україні, стратегія являє собою поєднання цих двох напрямків. При чому, баланс співвідношення екстравертної та інтровертної спрямованості може та має змінюватися під впливом як від міжнародної, так і від внутрішньої ситуації; в залежності як від зміни політичного курсу, так і від конкретного тактичного завдання.

References

1. Cjurher, K. (2005). Zhelatel'naja slabost'. *International Politik*, 5.
2. Hrydasova, H. (2015). Range of relationship of the international organizations with multinational corporations as new actor of the international relations. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 2, 23-27.
3. Johnson, Harry G. (1975). *On economics and Society*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
4. Misakjan, M. N., Kokushkina, I. V. Teorii prjamih inostrannyh investicij: prakticheskoe znachenie dlja perehodnyh jekonomik. *Problemy sovremennoj jekonomiki*. <<http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=1638>> (2015, lipen', 30).
5. Nacional'nye chempiony. *Material from Wikipedia*. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Национальные_чемпионы> (2015, August, 2).
6. Rugman, A. (2005): *Regional Multinationals and the Myth of Globalization*. University of Warwick.
7. Tkachuk, B. P. (2011). Ganzejs'kij sojuz: geneza stanovlennja ta rozvitku. *Mitna sprava*, 4, 30–37. *Biblioteka onlain*. <<http://book.net/index.php?p=achapter&bid=12484&chapter=1>> (2015, lipen', 13).
8. Shimai, M. (1999). Gosudarstvo i transnacional'nye kompanii. *Mezhdunarodnyj zhurnal "Problemy teorii i praktiki upravlenija"*, 4.

¹ Гридасова, Г.О. (2015). Спектр взаємовідносин міжнародних організацій з транснаціональними корпораціями як новим актором міжнародних відносин. *Evropsky politicky a pravni diskurz*, 2, 23-27.

Тамара Кулішенко

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди,
Україна*

МЕХАНІЗМ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ: ПРОБЛЕМА ВЛАДНО-РОЗПОДІЛЬНОЇ ДЕТЕРМІНАНТИ

Tamara Kulishenko

Kharkiv National Pedagogical University named after H.S.Skovoroda, Ukraine

THE MECHANISM FOR INSTITUTIONALIZATION OF EXECUTIVE POWER: THE PROBLEM OF POWER-DISTRIBUTION DETERMINANT

This article is devoted to investigate the influence of powerful distribution of resource on systemic formation of executive power. The author examines the process of institutionalization of executive power in the context of competitive struggle of resourcing social groups and rent-oriented officials. It is shown that the essence of institutionalization of power is permanent adaptation of power institutions to the dynamics of power balance and political competition. Personnel of executive power as the manager of public resources with achievement of corporate unity may enter the circle of subjects and to influence the institutional transformation.

Key words: executive power, institutionalization, political rent, distribution of resources.

У процесі європейської інтеграції України, коли в основу її політичної ідентичності закладено підпорядкування усіх завдань державотворення досягненню умов і критеріїв членства в Європейському Союзі, особливої ваги набуває проблема ефективної модернізації державного механізму, і зокрема, формування дієвої виконавчої влади, здатної до впровадження реальних реформ. При цьому визнання особливої ролі механізму виконавчої влади в публічній політиці сучасних держав сьогодні стало загальною тенденцією як у політичній науці, так і в практиці державного будівництва. Політичні аспекти інституціоналізації державної влади теоретично осмислюються в роботах С.Хантінгтона, Г.Бен-Дора, Дж.Г.Марча і Й.Ольсена, Р.Гудіна. В російській політичній науці система державної влади в інституційному аспекті проаналізована В.Мшвенієрадзе, С.Кірдіною, Є.Осіповою, А.Рябовим, А.Соловйовим. У тій чи іншій мірі дана проблема піднімалася в роботах Г.Атаманчука, Т.Брус, О.Воронянського, Т.Грозінської, І.Дахової, В.Кампо, О.Лазор, О.Рудік, В.Шаповала та інших українських дослідників. Однак, за невеликим виключенням, із поля зору науковців випадає сама сутність інституціоналізації державної влади як процесу владного розподілу суспільних ресурсів. Визнаючи, як правило, сам факт розподільчої функції держави як політичного інституту, більшість університетських політологів ухиляється від аналізу фактору ресурсного забезпечення політичних акторів. Між тим, владні інститути як система закріплення панування певного угруповання, а також стримувань і протидій його окремих фракцій не можуть бути досліджені без урахування цього фактору. І виконавча влада як система органів та установ, що здійснює ексклюзивне владне розпорядження суспільними ресурсами, логічно є основним об'єктом такого аналізу. Дана стаття ставить за мету розгляд впливу фактору розподілу ресурсів через інститути виконавчої влади на процес інституціоналізації останньої.

Дослідження проблеми інституціоналізації виконавчої гілки державної влади передбачає у першу чергу аналіз фактору впливу на процес її оформлення зі сторони як владних інститутів, так і самих носіїв влади. У більш-менш спрощеному вигляді цю проблему можна поставити таким чином: чи діяльність суб'єктів політики формує інституційне поле виконавчої влади, чи, навпаки, загальна конфігурація інститутів виконавчої влади диктує суб'єктам політики спектр можливих стратегій діяльності. Не дивлячись на те, що така постановка питання дещо нагадує онтологічну дихотомію первинності курки/яйця, вона надзвичайно чітко прослідковується в методологічних підходах до дослідження феномену інституціоналізації.

У свою чергу, засновані на тих чи інших теоретичних підходах політичні концепції побудови державних інститутів, будучи втіленими у практику, можуть мати наслідком як підвищення ефективності функціонування останніх, так і виникнення хронічних дисфункцій державного механізму, що призводять до його дестабілізації і навіть занепаду.

Характерне для ряду напрямів неолібералізму та неінституціоналізму бачення інституту як результату діяльності окремих суб'єктів, що конкурують між собою за досягнення максимальної вигоди, бере свій початок ще від теорії суспільного договору. Хоча таке бачення дозволяє пояснити сам процес інституціоналізації, воно нерідко по суті зводить його до розгляду процесу більш низького порядку – протистояння окремих суб'єктів.

Уявлення ж про первинність інституційної системи щодо соціальної діяльності, у свою чергу, породжує віру в можливість створення ідеальних державних інститутів чи запозичення інститутів, котрі продемонстрували свою ефективність у інших суспільствах. Саме на підтриманні існування ідеальних інститутів влади (хоча даний термін і не застосовувався) базувалися політичні аспекти конфуціанства, вчення Платона та онтологічно пов'язаного з ними класичного консерватизму. Концепція зовнішнього запозичення інститутів державної влади лежить в основі так званої теорії демократичного транзиту. Творцями і послідовниками даної теорії передбачалося, що достатньо перенести на ґрунт «посттоталітарних» країн демократичні політичні і, зокрема, державні інститути – і вони неминуче детермінують діяльність як індивідів, так і соціальних груп у напрямі демократичного розвитку. Навіть на побутовому рівні основна маса громадян упевнена в тому, що для покращення життя необхідно прийняти «хороші закони». При цьому вони можуть бачити, що «хороший закон» не працює, однак співвідносять це бачення лише з негативною, на їхній погляд, діяльністю певних чиновників чи олігархів. У політичній практиці сьогоденної України таке бачення вилилося у вимогу «народної люстрації» як позаінституційного фактора регулювання діяльності державного механізму.

Намагання теоретично осмислити неспівпадіння концептуального бачення ролі інститутів влади із реаліями державотворчих процесів у багатьох «транзитивних» країнах дало поштовх до нових наукових розробок у цьому напрямі. Традиційне для першого пострадянського двадцятиріччя прагнення списати причини невдач на «нерозумінні реформаторами (владною елітою) самих основ процесу інституційних реформ»¹ у науковому плані себе врешті-решт зжило. В Україні в останні п'ять років набирає популярності концепція А.Фісуна, який розглядає пострадянські владні режими як неопатримоніальні, де політичні інститути збудовані за принципом «ресурси в обмін на лояльність». Відомий російський політолог А.Рябов взагалі характеризує ситуацію на пострадянському просторі як «інституційний провал»². Розуміючи роль інтересів ресурсозабезпечених угруповань в інституційному будівництві, він, однак, так і не зміг зробити висновок про те, що владні інститути на цьому просторі, і в першу чергу – в самій Росії вже сформувалися, причому їх основною функцією і є якраз забезпечення привілейованого доступу вказаних угруповань до суспільних ресурсів. Представниця новосибірської економічної школи С.Кірдіна для того, щоб пояснити відторгнення рядом суспільств інститутів «західного» зразка, використовує поняття інституційної матриці як стійкої інтегрованої сукупності політичних, економічних та ідеологічних інститутів, характерних для одного з двох виділених нею ідеальних типів суспільства³. Такий підхід, дійсно, надає підстави для аналізу можливості сприйняття системою тих чи інших інституційних інновацій, що вносяться із іншого соціуму. Однак він, на жаль, не дає нічого нового для пояснення самого механізму інституціоналізації державної влади, оскільки наукове обґрунтування взаємозалежності економічної, політичної та ідеологічної сфер суспільного життя було здійснено ще класичним марксизмом, а сьогодні широко використовується прихильниками цивілізаційного підходу до аналізу політичного процесу. На взаємопов'язаності політичних та економічних інститутів суспільства базується й одна з популярних сучасних дослідницьких концепцій світо-системного аналізу, розроблена І.Валлерстайном. Перехід же від загального бачення проблеми інституціоналізації до конкретного розгляду факторів, що

¹ Бунецький, Л.В. (2011). Особливості і проблеми трансформації інституційної системи в Україні: системний аналіз та світовий досвід. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 104, 32.

² Рябов, А. (2011). Без институтов. 20 лет без Берлинской стены: прорыв к свободе. *Российская политическая энциклопедия*. Москва, 89.

³ Кирдина, С.Г. (2000). *Институциональные матрицы и развитие России*. Москва: Теис.

детермінують її розвиток, у пострадянській політичній науці ще не здійснено. Чи не єдиним виключенням на сьогодні є підхід харківського дослідника О.Воронянського, який пов'язує політичну інституціоналізацію з динамікою конкретної розстановки сил ресурсозабезпечених суб'єктів політичної конкуренції. Однак аналіз конкретного механізму інституціоналізації державної влади в його працях не подається.

Ми також розглядаємо процес інституціоналізації державної влади як результат складної багатовимірної системи взаємовідносин політичних акторів у всіх сферах соціального життя на основі забезпеченості ресурсами, які можуть бути використані як ресурси влади. Будь-яка з цих сфер, що продукує певний ресурс, доступний для розподілу шляхом владного регулювання, сама стає предметом такого регулювання. Владний перерозподіл ресурсів здійснюється на користь тих акторів, які на даний момент утримують позицію монопольного права на розпорядження ексклюзивним цінним ресурсом для визначеного кола споживачів. Залежність споживачів від актора, що розподіляє ресурс, формує відносини панування-підкорення, що закріплюються інституційно через систему відповідних норм та установ, які вводять ці норми та забезпечують їх постійне відтворення у взаємовідносинах між членами даного суспільства (у тому числі шляхом застосування санкцій за відхилення від цих норм). Оскільки діяльність таких установ пов'язана із необхідністю їх ресурсного забезпечення та наділення спеціальними повноваженнями для здійснення влади, у тому числі й шляхом прямого примушення, такі установи отримують можливість виступати окремими акторами політичного процесу.

Ця можливість підкріплена унікальним положенням, що його займають інститути виконавчої влади в механізмі держави. По-перше, саме ці інститути, що включають до свого складу величезну армію чиновників у ряді сфер суспільного життя, отримують у своє розпорядження значні ресурси для здійснення повноважень з державного управління та регулювання. По-друге, персональний склад державних установ є професійним та не підпадає під необхідність змінюваності за результатами волевиявлення громадян, що фактично виводить його з-під контролю основної маси суспільства. Ця характеристика інститутів виконавчої влади впливає з їх функції підтримки стабільності та безперервності державної влади незалежно від змін у розстановці сил між ресурсозабезпеченими суб'єктами конкуренції за політичну владу. Політичний імунітет виконавчої влади допомагає зберігати спадкоємність у керівництві державою, він необхідний для здійснення довгострокових державних програм, у тому числі тих, що пов'язані з безпекою держави як політичної організації. Тому його визнання є загальним правилом для всіх переможців політичної боротьби. По-третє, в силу свого положення апарат інститутів виконавчої влади не пов'язаний безпосередньо з інтересами виборців, він обслуговує, насамперед, інтереси різних ешелонів законодавчої і виконавчої гілок влади. При цьому в силу свого положення професійних управлінців чиновники не тільки забезпечують владний супровід реалізації вже прийнятих законів, але й беруть активну участь у їх підготовці. Тому вони нерідко прямо пов'язані з групами, що відстоюють особливі інтереси в парламенті. Особовий склад апарату виконавчої влади є одним із основних каналів, через який групи з особливими інтересами здійснюють тиск на центри прийняття державних рішень та забезпечують реалізацію владних рішень у вигідному для себе контексті.

Як бачимо, особи, що входять до складу установ державної виконавчої влади, набувають певної владної суб'єктності у сфері своєї компетенції на відповідних рівнях цієї влади. А разом з цим – і можливість задовольняти власні інтереси, які можуть суттєво відрізнятися від інтересів тих акторів, котрі надають їм владні повноваження та ресурсне забезпечення для їх виконання.

Однак через розподіл сфер компетенції та рівнів повноважень у сучасній бюрократичній організації при взаємній контрольованості окремих державних установ задовольнити власний інтерес для членів цих установ неможливо без створення такої корпоративної єдності, яка дозволяє уникнути відповідальності перед тими, хто наділяє їх владою та ресурсами. Враховуючи, що саме існування професійного державного апарату пов'язане із владним регулюванням відносин між конкуруючими ресурсозабезпеченими угрупованнями, воно в ідеалі передбачає незалежність цього апарату від жодного з таких угруповань. Більш того, конкуруючі угруповання зацікавлені у підтриманні незалежності «корпорації державних чиновників» (принаймні, від своїх конкурентів) та у легітимзації її власних каналів реалізації владних рішень. І якщо окремі чиновники можуть підпадати під вплив певних ресурсозабезпечених груп, то корпоративна єдність членів апарату державних установ теоретично дозволяє «корпорації державних чиновників» у цілому займати позицію більш-менш незалежного розпорядника ресурсів, що доступні для державного

регулювання. Логічно, що при такій позиції ця «корпорація» отримує не лише статус пануючого суб'єкта владних відносин у суспільстві (як мінімум – входить до числа ресурсозабезпечених груп, здатних конкурувати за владу), але й змогу системного відтворення цього статусу через кумулятивний ефект накопичення власного ресурсного забезпечення.

Реалізуючи свої власні цілі та інтереси особливих груп, члени установ виконавчої державної влади прагнуть до прийняття таких рішень, які відкривали б для них доступ до самостійного використання різноманітних ресурсів. Це приводить до посилення їх впливу як розпорядників ресурсів та до можливості стягнення ними ренти від свого владного становища. Така рента, що виникає в результаті ексклюзивного права установ державної влади на поза ринкове розпорядження суспільними ресурсами, які підлягають державному регулюванню, є політичною рентою¹. Найбільш ефективним способом створення політичної ренти є прийняття законів і розпоряджень, які обмежують випуск продукції, ліцензують доступ до найбільш прибуткових видів бізнесу або квотують експорт/імпорт. Попит підприємців на державні привілеї для своєї діяльності зумовлює пошук ренти особами, що завдяки своєму службовому положенню в органах державної виконавчої влади мають доступ до прийняття відповідних рішень².

Звичайно, у реальності монополія державного апарату на розподіл ресурсів, що підлягають державному регулюванню, є досить умовною, так само як і монопольний владний статус органів державної влади. В основі такої ситуації лежить технічна неможливість повного контролю над розподілом ресурсів для всіх суб'єктів політичної влади – як тих, хто відноситься до ресурсозабезпечених «засновників» державних інститутів як засобів регулювання відносин, так і тих, хто входить до числа державних чиновників, що офіційно приймають державні рішення з приводу цього регулювання. Розстановка сил при цьому може мати різні принципові варіанти. Український дослідник О.Воронянський відзначає два з них. Перший полягає у безумовному стійкому домінуванні суб'єкта чи групи суб'єктів влади. Монопольний контроль даних суб'єктів над інститутами державної влади зумовлює для них позитивний баланс співвідношення витрат на боротьбу з конкурентами та преференцій від її результатів. Тому ці інститути жорстко закріплюють їхнє панівне становище у суспільстві, відсікаючи конкуруючі угруповання від легального впливу на процес прийняття державних рішень. Другий варіант передбачає нестійку рівновагу між конкуруючими угрупованнями, яка супроводжується поперемінним приходом їх до влади. У цьому випадку «політичні інститути можуть закріплювати гарантії участі у процесі впливу на прийняття державних рішень для суб'єктів, тимчасово усунутих від державної влади, створюючи для них можливість знов-таки тимчасового повернення на владні позиції у майбутньому. Таким чином обмежуються владні можливості угруповання, яке на даний час утримує державну владу, але не має ресурсів, достатніх для постійного закріплення її за собою. При цьому підтримуються гарантії участі цього угруповання у прийнятті державних рішень після чергової ротації владних еліт»³.

Зазначимо, що найбільш реальною гарантією недоторканості міжелітних домовленостей є не формальні політичні інститути, а здатність суб'єктів влади забезпечити ресурсну підтримку реалізації власних інтересів через механізм цих інститутів. Враховуючи, що цінність тих чи інших ресурсів, котрі можуть бути конвертованими у ресурси влади, визначається рівнем та обсягом попиту на них із боку підвладних, у ході розвитку суспільства деякі ресурси можуть втрачати свою актуальність та замінюватись іншими, розпорядником яких можуть бути нові актори⁴. Відповідно, змінюється і розстановка сил між ресурсозабезпеченими акторами, що входять до числа суб'єктів політичної влади – політичної еліти. У результаті існуючі досі домовленості між ними щодо розмежування сфер впливу та ієрархії відносин втрачають свою актуальність. Ті з попередніх суб'єктів влади, для яких підтримка свого владного статусу через діяльність створених на основі цих домовленостей інституційних установ стає надто затратною через зменшення цінності власних ресурсів, переходять на більш низькі позиції. При цьому інституційні норми, які закріплювали попередні позиції акторів, теж втрачають свою актуальність і замінюються новими.

Однак демонтаж попередньої системи політичних інститутів, як правило, ніколи не буває

¹ Радаев, В. (2002). *Понятие капитала, формы капиталов и их конвертации*. Москва.

² Меркель, В., Круассан, А. (2002). Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях. *Политические исследования*, 2, 20-32.

³ Воронянський, О.В. (2012). Проблема формування політичних інститутів у контексті конкурентної боротьби еліт. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*, вип. 21, 76.

⁴ Rummel, R.R. (2006). *Social Power. Understanding Conflict and War*, 2, 87-124.

повним, і створення нових інституційних конфігурацій здебільшого відбувається саме на її основі. Причиною цього є, по-перше, відтворюваність звичних для основної маси підвладних каналів відносин панування-підкорення, які автоматично забезпечують належний рівень легітимності оновленого кола суб'єктів політичної влади; а по-друге – затратність якісного переформатування існуючої системи установ державної влади, яка забезпечує панування цих суб'єктів. Тому замість якісного переформатування ці інститути просто пристосовуються для використання в умовах нової розстановки сил.

В історичному плані такі адаптивні зміни, підкорюючись описаним закономірностям, є індивідуальними для кожного окремого суспільства. У результаті ми спостерігаємо досить значні відхилення форм організації державної влади в багатьох країнах світу від тих функціональних завдань, які вони виконують на сьогоднішній день та існуючої нині в цих країнах реальної розстановки сил ресурсозабезпечених суб'єктів. Так, у ряді країн із демократичною формою правління, таких як Велика Британія, Данія, Норвегія, Швеція, Японія та інших зберігається монархія, а Австралія та Канада є британськими домініонами. До того ж у Великій Британії зберігається спадковість членства у верхній палаті парламенту на основі земельної власності та володіння відповідним титулом. Німеччина є федерацією земель, відмінності між якими сьогодні є значно меншими, ніж відмінності між окремими провінціями унітарної Франції. Ці та інші рудименти попередніх державних інститутів є нонсенсом із точки зору сучасності, проте вони склалися в ході історичного розвитку окремих суспільств і наскільки вмонтовані в архітектуру існуючих державних конструкцій, що їх вилучення нерідко може викликати розвал усієї конструкції в цілому.

Отже, з точки зору політичної науки політична інституціоналізація фактично являє собою безперервний процес адаптації комплексу форм організаційного та нормативного закріплення соціальних відносин, пов'язаних із здійсненням влади, до змін у розстановці сил ресурсозабезпечених суб'єктів. Тому конфігурація інституту виконавчої влади еволюціонує у відповідності до таких змін. Причому, оскільки сам інститут виконавчої влади є технічним ресурсом здійснення панування, носії цієї влади при певних умовах отримують змогу входження до кола вказаних суб'єктів. З іншого боку, складність і багаторівневість архітектури існуючого інституту виконавчої влади створює інерційну силу, що діє на прийняття рішень щодо обрання тих чи інших стратегій суб'єктами політики.

References

1. Bunetsky, L. V. (2011). Osoblyvosti i problemy transformacii instytuticijnoi systemy v Ukraini: systemnyj analiz i svitovyj dosvid. *Visnyk Kyivskogo nacionalnogo universytetu imeni Tarasa Shevtshenka*, 104, 32-39.
2. Riabov, A. (2011). Bez institutov. 20 let bez Berlinskoj steny: proryv k svobode. *Rossijskaja polititsheskaja encyklopedija*. Moskva, 83-89.
3. Kirdina, S. G. (2000). *Institucionalnye matricy i razvitie Rossii*. Moskva: Teis.
4. Radaev, V. (2002). *Ponyatije kapitala, formy kapitalov i ih konvertacii*. Moskva.
5. Merkel, V., Kruassan, A. (2002). Formalnye i neformalnye instituty v defektnyh demokratijah. *Polititsheskie issledovaniya*, 2, 20-32.
6. Voronyansky, O. V. (2012). Problema formuvannia politytshnyh instytutiv u konteksti konkurentnoi borotby elit. *Visnyk Harkivskogo nacionalnogo universytetu im. V. N. Karazina*, vyp. 21, 75-79.
7. Rummel, R. R. (2006). Social Power. *Understanding Conflict and War*, 2, 87-124.

POLITICAL INSTITUTIONS AND PROCESSES

Тетяна Нагорняк, д. політ. н.

Донецький національний університет, м.Вінниця, Україна

УРБАНІЗАЦІЙНИЙ ТА АГЛОМЕРАЦІЙНИЙ КОМПОНЕНТИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ УКРАЇНСЬКОЇ СУЧАСНОСТІ

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science

Donetsk National University, Vinnytsia, Ukraine

URBANIZATION AND AGGLOMERATION COMPONENTS OF UKRAINIAN SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES

XXI century demonstrates the trend of disproof the priority of national sovereignty to supranational players and local areas. Article is an effort to find out the specifics of interaction of two modern political processes - the globalization and the dynamics of national identity in its own conditions, in order to identify the role of cities in the context of further development of global political system. Among the branding strategies are the "global cities", "monocities", "cities for the comfortable life", "the unique areas". The article about the fact that the territories development and their political representation in national processes influencing objective factors. There are those that are not created by man - natural resources and location and factors. And there are the products of human relationships. The latest significant role played by the city and agglomeration effect.

Key words: urbanization, agglomeration, globalization, "global cities", "monocities", "cities for the comfortable life", "the unique areas".

Сучасні соціокультурні процеси в Україні, як і решта секторів життєдіяльності людини, сьогодні обумовлені війною. Гібридна війна в Україні посилила ті чинники самосприйняття та ставлень до іншої людини, які небезпечні як для громади, так і держави в цілому. Діалог між Державою і Суспільством у соціокультурному полі відбувається завдяки конотаціям дійсності (колективним смислам), що вживлялися в масову культуру через канали конструювання реальності. В закритих суспільствах вони чітко контролюються центром структури тексту та підпорядковані єдиній ідеології, релігії чи політичному курсу. У відкритих та інтегрованих суспільствах конструювання реальності відбувається складно часто через семіотичну війну (війну колективних смислів), бо формується одночасно декілька реальностей, продукуються багатопланові дискурси, смисли суперечать один одному, центр структури суспільного тексту часто порожній, а основні «автори» тексту зорієнтовані на отримання ситуативних дивідендів у вигляді політичного та економічного капіталів. За сучасних умов українське суспільство балансує на межі самознищення і саме ретельне працювання громади з колективними смислами може обійти точку невороття.

Якщо на початку століття в Україні переважало сільське населення – близько 82% всього населення, то сьогодні майже 68% її населення мешкає в міській місцевості. Урбанізаційний та агломераційний компоненти вказаних процесів виступають індикаторами розбіжностей в сприйнятті реальності та самих себе. Диференціація простору (ТАО, агломерації, локальні зони, етнокультурні регіони) є конструктом людської діяльності, але вона має природне походження та виступає умовами політичних процесів української сучасності. Природне походження диференціації простору та її соціально-економічний чинник розвитку є предметом нової економічної географії, а саме школи М. Фуджиті, П. Кругмана, Е. Венайблеса, Г. Кларка, М. Фельдмена, М. Гертлера, російської школи Н.Зубаревич. Соціально-антропологічний аспект модернізаційної теорії суспільного розвитку відображено в роботах М. Ферро, А. Кара-Мурзи, Г. Почепцова, Ч. Пірса,

Ф. Соссюра, Ю. Крітевої, Ж. Дерріди та інших.

Стаття має на меті довести, що на розвиток територій та їх політичне представництво в загальнонаціональних процесах впливають об'єктивні чинники, що не створені людиною – природні ресурси та локація і чинники, що є продуктом людських взаємовідносин. Серед останніх значну роль відіграють міста та агломераційний ефект.

У соціально-політичних процесах (вибори, реклама, громадські слухання, брендингові стратегії розвитку) такі індикатори, як – концентрація людей, тип міста (агломераційний центр, мономісто, периферія, депресивні території, села, окуповані території), різноманітність середовища, смаків, переконань, ментальні розбіжності – використовуються задля формування симулякрів самовідчуття городян та само презентації територій.

Виходячи з світ-системної моделі розвитку, міста теж розподіляються на центральні (міста-мільйонники), полупериферійні (середні за кількістю) та периферійні (малі міста, СМТ та села) і «людність» обумовлює їх диференціацію у соціальному, економічному, політичному й культурному полях. Єдина Україна в соціально-політичному сенсі, якою ми прагнемо, завжди була різноманітною з точки зору ментальності та неоднорідною у своєму соціально-економічному розвитку регіонів, стилі й рівні життя. Агломераційний ефект українських територій демонструє «три України». Перша з них – це культура швидких мегаполісів. Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ демонструють стратегію раціонального розвитку, швидкого темпу життя, конкуренції в усіх сферах взаємовідносин та індивідуалізму. Сучасний городянин міста-мільйонника звик бути егоїстом, він відчуває себе комфортно в своєму егоїзмі. Як пише англійська дослідниця ФренТонкіс: «Людина отримав право бути залишеним на самоті», бути залишеним у спокої, і він поступово починає отримувати задоволення від своєї самотності. Це не призводить до ізоляціонізму, це призводить до регулювання контактів з іншими людьми. Тобто «я і хочу і я можу бути близьким, але на своїх умовах і саме тоді, коли мені це потрібно»¹. Міста, в яких проживає більш ніж 500 тис. мешканців, специфічні своєю соціальною стратифікацією. Вони – центри глобалізаційних шляхів та процесів, концентрат управлінців, ключових державних / недержавних інститутів, що приймають політичні рішення, штаб-квартири представництв іноземних корпорацій та бізнес-структур, дипломатичних представництв, тут доля фахівців з вищою освітою перебільшує інші категорії. В своїх бізнес та бренд-стратегіях позиціонують себе як фінансові та політичні столиці, вузівські міста, центри агломерацій, міста-донори, культурні та духовні осередки. В «цій Україні» зосереджений основний електорат влади, що зростає чисельно через стабільну урбанізацію. Ці міста керовані через дотації і крупний бізнес, а тому виступають основними маніпуляційними площадками. Запит на модернізацію політичної еліти та якісні політичні продукти в них присутній, але через внутрішні конфлікти, консерватизм і фінансову заангажованість громадського сектора існує спотворена соціальна реальність.

Криза під час війни в Україні сьогодні більш відіб'ється на містах-мільйонниках. По-перше через продуктову інфляцію (економіка крупного міста орієнтована на імпорт, який в умовах нестабільної національної валюти є чинником гальмування реалізації стратегії розвитку). По-друге через міграційну складову. Переселенці з зони АТО – кризовий чинник у декількох площинах: конкуренція на ринку праці, ментальні непорозуміння через «винних у війні», перенасичення людського ресурсу в містах, що знижує якість сфери послуг і збільшує ціни (на нерухомість у першу чергу) через соціальний попит нових городян. По-третє, через випробування для інтелігенції, яка становить переважну більшість крупних міст. Корупційні схеми мільйонників – ще один чинник, який загострить і так несталу ситуацію в крупних містах.

Слід зазначити, що щільність населення і показник урбанізації не завжди корелюються відповідно. Якщо Київська, Харківська, Дніпропетровська та Донецька області демонструють коваріаційну залежність – найвищі показники урбанізації та щільності міського населення мегаполісів, то Одеса навпаки. Урбанізація невисока через меншу кількість міст в області та дрібністю територіального поділу².

«Друга Україна» – середні міста (250-500 тис. мешканців), які демонструють культуру центрів невеликих агломерацій із стратегією виживання. Ця Україна не є однорідною, тому що середні міста – це агропромислові Вінниця, Полтава, Чернігів, Житомир і центри багатогалузевої важкої

¹ Запорожец, О. Постнаука. Мікроурбанізм. *Постнаука.ru*. <<http://postnauka.ru/video/42798>>.

² Гладкий, О. (2007). Система сільського розселення як чинник формування промислово-агломераційних утворень України. *Вісник КНУТШ. Географія*, 57, 29–32.

промисловості – Луганськ, Маріуполь, Макіївка. Цю Україну відрізняє стратегія розвитку громад на фоні соціально-економічного виживання. Громади агропромислових центрів більш розвинуті. Індустріальні міста все більше стають центрами зрошування політичного і фінансового капіталу. Високий рівень міграції до великих міст, слабкість ринку праці і людського капіталу притаманні для цього кластеру України. Більша частина з середніх міст - вузькопрофільні міста («Місто шахтарської слави», «Місто металургів», «Місто фермерів»), центри малих агломерацій, «міста-реципієнти». Це – територія максимального соціально-політичного напруження і економічних кризових трендів. Тут сконцентрований високий протестний потенціал, але керований владою через ротаційність підприємств. І саме доля дотацій обумовлює «залучення» мас до політики. Затяжна криза на фоні війни, як правило, охоплює сектор ринкових послуг, а через те – втрата зайнятості населення (у першу чергу представників бюджетних установ та підприємств), – відтік інтелектуального активу, дефіцит людського капіталу та маргіналізація міського населення. Регіони, з орієнтацією на агропромисловість та легку промисловість мають значну перевагу над моно містами та вузькопрофільними агломераціями. Прикладом тому є Вінниця. Конфліктогенність цього кластеру країни містить в таких чинниках, як – посилена мобілізація населення на Схід, висока доля переселенців та конкуренція місцевих еліт за взаємини з Центром і контроль території. Плюси в комфортності проживання. Більша частина людей вважають за краще проживати в невеликих містах, де соціально-політичний та економічний клімат спокійний, вдала інфраструктура, високі показники освіти, екологічної безпеки та охорони здоров'я, широкі пропозиції культурного розвитку. Міста із такими характеристиками можна назвати *комфортними містами*. Рейтинги складаються більш ніж з 30 показників і в останні роки десятка найкомфортніших міст світу за різними методиками залишається незмінною: Ванкувер, Мельбурн, Відень, Торонто, Калгарі, Гельсінкі, Сідней, Перт, Аделаїда, Окленд, Цюрих. Найкомфортнішим для проживання українським містом визнана Вінниця.

Маленькі міста і села – «третя Україна». Теж неоднорідна, монокультурна, селянська як правило із родинними цінностями, малим бізнесом та повільністю й консерватизмом мислення. На відміну від перших «двох Україн», ця існує за порогом стабільності за будь-яких умов, а за умов війни в країні малі міста відчуватимуть кризу сильніше. будуть ті, що в великих агломераціях менше будуть страждати, а мономіста. Попит на робочу силу збільшується тут під час економічної стабільності й зменшується за умов кризи, тому сучасний тренд в малих містах це - міграція з периферії в центр, сезонний ринок праці, мінливість принципів розвитку і складу населення, низький рівень освіти, поліетнічність. Неоднорідність цього кластеру обумовлена людністю. До цієї України належать і міста з населенням 100 -250 тис. (Біла Церква, Дніпродзержинськ) і СМТ, села та міста (<100 тис.), для яких притаманне натуральне господарство, патріархальна політична культура, маргінальність населення із низькою освітою і кризовою свідомістю.

Новою тактикою в стратегії виживання та розвитку міст України став феномен міст-побратимів, що є прикладом нових учасників міжнародного співробітництва. Ідеї налагодження побратимських зв'язків міст мають давні традиції. Основи побратимського руху міст зумовлені бажанням примирення ворогуючих сторін у Другій світовій війні. Традиційне розуміння міст-побратимів як засобу для відновлення дружніх контактів та налагодження співпраці, переважно в культурній сфері, сьогодні було трансформовано в умовах посилення процесів глокалізації. Побратимство міст України і Польщі, Грузії, Великобританії, США, Туреччини, Канади має досвід централізованого процесу встановлення побратимських зв'язків за радянських часів, а також ініційованого місцевими громадами за умов незалежної України. Важливу роль при цьому відіграють інститути громадянського суспільства в невеликих містах (Тернопіль, Чернівці, Вінниця), що підтримують та сприяють реалізації ініціатив українських і польських міст-побратимів та бізнес-індекс розвитку мільйонників (Київ, Одеса, Харків, Донецьк, Львів). Географію побратимських зв'язків міст України формують переважно міста країн-сусідів. Серед усіх держав світу особливо виділяється Республіка Польща, в якій міста України мають найбільше міст-побратимів. Найбільшу кількість міст-побратимів сконцентровано в прикордонних територіях Південно-Східної Польщі та Західної України. Найбільше угод про побратимські зв'язки між українськими й польськими містами підписано у період із 2000 до 2006 рр., що обумовлено курсом України на євроінтеграцію. Основними результатами співробітництва українських і польських міст-побратимів стало вдосконалення системи місцевого самоврядування, розвиток добросусідських відносин на підставі міжнародного діалогу громад міст, залучення іноземних інвестицій, сприяння

туризму, зміцнення взаємин з діаспорами.

У наслідок подальшої глобалізації та урбанізації, слід очікувати зростання глобальних міст та агломерацій, що можна розглядати як привід до звуження кордонів ЄС та активізацію територіально-адміністративної реформи на користь укрупнення регіонів на етнокультурній основі та відмова від радянської системи адміністративного поділу України на області за політичними принципами. Національна ідентичність буде спростовувати територіальною і особливо це буде мати прояв у агломераціях культурного та етнічного характеру. Зростатиме конфлікт раціонального та ірраціонального (економіки і творчості). Поряд із зростанням кількості мегаполісів будуть зростати і комфортні міста, що виявить суперечність глобалізаційних процесів і встановить новий вектор розвитку світу. Вагомість людського капіталу зростатиме одночасно в усіх кутках світу.

References

1. Gladkij, O. (2007). Sistema sil'skogo rozselennja jak chinnik formuvannja promislovo-aglomeracijnikh utvoren' Ukraïni. *Visnik KNUTSH. Geografija*, 57, 29–32.
2. Zaporozhec, O. Postnauka. Mikrourbanizm. *Postnauka.ru*. <<http://postnauka.ru/video/42798>>.
3. Meteleva, E. R. (2006). Ierarkhija global'nykh gorodov. Sovremennye problemy i puti ikh reshenija v nauke, transporte, proizvodstve i obrazovanii: Mezhdunarodnaja nauchno-prakt. konferencija: Sb. nauchnykh trudov. T.5. *Ehkonomika*. Odessa: «Chernomor'e», 3 10.
4. Nagornjak, T. L. (2013). Osoblivosti politiki brendingu mist v sviti ta Ukraini. *Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Serija: Filozofija. Sociologija. Politologija*, T. 21, Vip. 23(1), 118–132.
5. Rejting gorodov 2012: Megapolisy. <http://rosstroy.info/index.php?option=com_content&task=view&id=99&Itemid=28/>.
6. 2012 Global Cities Index. <<http://www.atkearney.com/ru/gbpc/global-cities-index>>.
7. Borders, Walls, and Crumbling Sovereignty (2012). *Political Theory*, 40(1), 116–122.
8. Diese Definition stammt aus: Schuler Martin, Joye Dominique, Dessemontet Pierre; Eidgenössische Volkszählung 2000. Die Raumgliederungen der Schweiz, BFS. Neuenburg 2005. <http://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/de/index/regionen/11/geo/analyse_regionen/04.parsys.0002.downloadList.00021.DownloadFile.tmp/agglodeftd.pdf 5 лютого 2013 18:03>.
9. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. London.
10. Global Challenges and the City (2011). *Arena*. <<http://www.arena.org.au/2011/09/global-challenges-and-the-city>>.
11. Levitt, Th. Globalization of Markets. <<http://hbr.org/product/globalization-of-markets/an/83308-PDF-ENG>>.
12. Mercer's «Quality of living survey. <<http://www.theage.com.au/travel/travel-news/melbourne-beats-sydney-in-worlds-most-liveable-city-rankings-20110221-1b29d.html>>.
13. Monocle's «Most Liveable Cities Index». <<http://www.monocle.com/affairs/>>.
14. Rose, R. (1994). Germans East and West. A Comparative Analysis, in: *University of Strathclyde (Hg.): Studies in Public Policy*.
15. Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
16. The Economist's «World's Most Liveable Cities». <<http://www.economist.com/blogs/gulliver/2011/08/liveability-ranking>>. -31 січня 2013 12:43>.
17. The Global Competitiveness Index 2012–2013. <<http://reports.weforum.org/global-competitiveness-report-2012-2013>>.

Олександр Білоусов, к. політ. н.

Одеський національний політехнічний університет, Україна

**РОЗВИТОК ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНИХ
ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ПІДГРУНТЯ СТВОРЕННЯ
СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА ДОБРОБУТУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖЕНЕВСЬКОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ
«ПОБУДОВА ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА»)**

Oleksandr Bilousov, PhD in political science

Odessa National Polytechnic University, Ukraine

**DEVELOPMENT OF INFORMATION AND COMMUNICATIVE
TECHNOLOGY AS A BASIS FOR CREATING OF MODERN
WELFARE SOCIETY (BASED ON MATERIALS
OF THE GENEVA DECLARATION "BUILDING
THE INFORMATION SOCIETY")**

Based on the materials of Geneva Declaration "Building the Information Society: global task in a new millennium" terms and facilities for creation of modern society of welfare are examined in the context of construction of global informative society taking into account different level of development of modern states and separate layers of their population. The ways to overcome negative consequences of «digital inequality» in developing countries, in particular, in Ukraine were represented. Resolution of mentioned tasks should be carried on national, regional and international levels.

Key words: information society, global information society, information and communicative technology, Geneva Declaration.

Важливою умовою формування глобального інформаційного суспільства і, разом з тим, одним із найбільш очікуваних його позитивних наслідків є повсюдне й всеохоплююче підвищення рівня компетентності у всіх сферах діяльності, зокрема, управлінській. З цією метою необхідно сприяти застосуванню ІКТ на всіх рівнях освіти, професійної підготовки та розвитку людських ресурсів, враховуючи особливі потреби осіб різних категорій населення, з різними можливостями та рівнем освіти. Саме безперервна освіта та освіта для дорослих, професійна перепідготовка, навчання протягом усього життя, дистанційне навчання та інші спеціальні послуги, такі як, наприклад, телемедицина, можуть зробити суттєвий внесок у розширення можливостей працевлаштування і допомогти людям скористатися новими можливостями, які пропонують ІКТ для традиційних робочих місць, самозайнятості та нових професій. Адже, рівень інформованості та грамотність у сфері ІКТ є необхідним фундаментом стосовно цього.

Суттєву роль у реалізації цих та інших завдань, пов'язаних з постановом глобального інформаційного суспільства, відводиться інтелектуальній еліті, створенню сприятливих умов для її творчої діяльності та раціональному й справедливому розподілу вироблених нею інформаційних продуктів: «Творці контенту, його видавці, виробники, а також вчителі, інструктори, працівники архівів, бібліотекарі та учні повинні відігравати активну роль у сприянні інформаційному суспільству, особливо в найменш розвинутих країнах. ...Для забезпечення сталого розвитку інформаційного суспільства слід нарощувати національні можливості науково-дослідних і конструкторських робіт у сфері ІКТ. Крім цього, партнерства, зокрема між і серед розвинутих країн та країн, що розвиваються, включаючи країни з перехідною економікою, у сфері науково дослідних і конструкторських робіт, передачі технологій, виробництва і використання продуктів і послуг ІКТ, є вирішальними для сприяння підвищенню компетентності і глобальної участі в інформаційному

суспільстві. Виробництво ІКТ відкриває широку можливість для створення добробуту»¹.

Що стосується підвищення довіри і безпеки при використанні ІКТ, то, керуючись положеннями щодо побудови глобального інформаційного суспільства у сучасних умовах, варто виходити з того, що зміцнення основи для довіри, включаючи інформаційну безпеку і безпеку мереж, підтвердження достовірності, захист недоторканності приватного життя і прав споживачів, є передумовою розвитку інформаційного суспільства і підвищення довіри з боку користувачів ІКТ. З цією метою необхідно формувати, розвивати і впроваджувати глобальну культуру кібербезпеки в співробітництві з усіма заінтересованими сторонами і компетентними міжнародними органами. Не підлягає сумніву, що ці зусилля повинні спиратися на все ширше міжнародне співробітництво, а у рамках цієї глобальної культури кібербезпеки важливо підвищувати безпеку і забезпечувати захист даних і недоторканності приватного життя, розширюючи при цьому доступ і торгівлю. Безумовно, необхідно брати до уваги рівень соціального й економічного розвитку кожної країни і враховувати аспекти інформаційного суспільства, пов'язані з орієнтацією на розвиток.

Дотримання вимог безпеки при формуванні глобального інформаційного суспільства, має поєднувати зусилля ООН з інтересами національних держав: «Визнаючи принципи загального і недискримінаційного доступу до ІКТ для всіх націй, ми підтримуємо діяльність Організації Об'єднаних Націй, спрямовану на запобігання потенційному застосуванню ІКТ з намірами, які несумісні із завданнями забезпечення міжнародної стабільності і безпеки та здатні негативно вплинути на цілісність інфраструктури всередині держав, шкодячи їх безпеці. Необхідно запобігати використанню інформаційних ресурсів і застосуванню інформаційних технологій у злочинних і терористичних цілях, дотримуючись при цьому прав людини»².

Політичні аспекти розвитку інформаційного суспільства, а серед них, значною мірою, і актуальні проблеми державної політики на рівні окремих національних держав є, по суті, домінуючими при розгляді питань творення сприятливого середовища для прискорення процесів інформатизації. Вона виходить з того, що необхідною умовою існування інформаційного суспільства є сприятливе середовище як на національному, так і міжнародному рівнях, тому ІКТ слід застосовувати як важливий інструмент належного урядування. Верховенство права, поряд із підтримуючою, прозорою, спрямованою на конкуренцію, технологічно нейтральною і передбачуваною політичною і регуляторною базою, що враховує національні особливості, необхідні для створення орієнтованого на інтереси людей інформаційного суспільства. Державні органи повинні втручатися в належних випадках для коригування хиб ринкових механізмів, підтримки добросовісної конкуренції, залучення інвестицій, сприяння розвитку інфраструктури ІКТ і прикладень, максимального використання економічних і соціальних благ, слугування національним пріоритетам.

Не викликає сумніву і необхідність органічної пов'язаності заходів зі створення сприятливого середовища для розвитку інформаційного суспільства на національному рівні з аналогічними глобальними зусиллями: «Динамічне і сприятливе міжнародне середовище, що сприяє залученню прямих іноземних інвестицій, передачі технологій і міжнародному співробітництву, зокрема у сферах фінансів, заборгованості і торгівлі, а також повна й ефективна участь країн, що розвиваються, у прийнятті рішень на світовому рівні є життєво важливими додатковими компонентами національних зусиль в області розвитку, що стосуються ІКТ. Розширення глобальної, прийнятної за ціною можливості з'єднання значно сприяло б ефективності цих зусиль в області розвитку»³.

Така постановка питання у Женевській Декларації щодо чинників формування сприятливого середовища та необхідності поєднання різних рівнів управління ними досить переконливо демонструє хибність багатьох критичних випадів проти прихильників глобального інформаційного суспільства з боку різноманітних консервативних, ізоляціоністських та націоналістичних сил, які закидають їм, серед іншого, розмивання та підрив суверенітету національних держав. Насправді ж, як можна судити із проаналізованих вище положень Женевської Декларації, остання хоча й пов'язує

¹ Женевська Декларація принципів: Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті. *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. <<http://apitu.org.ua/wsis/dp>>.

² Женевський План дій. *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. <<http://apitu.org.ua/wsis/pd>>.

³ Женевський План дій. *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. <<http://apitu.org.ua/wsis/pd>>.

інститути державного рівня певними міжнародними зобов'язаннями, але, у той же час, наділяє їх новими галузями компетенції та, відповідно, легітимізує для них нові сфери та об'єкти управління.

Не менше уваги у цьому напрямку варто приділяти розвитку інформаційного суспільства для економічного зростання через те, що саме ІКТ є важливим чинником, що дає змогу зростання через приріст ефективності і збільшення продуктивності, зокрема малими і середніми підприємствами (МСП). Стосовно цього розвиток інформаційного суспільства важливий для економічного зростання на широкій основі як у розвинутих країнах, так і в таких, що розвиваються.

Для досягнення зазначених цілей важливе значення мають захист інтелектуальної власності; широке поширення, розповсюдження і спільне використання інформації; інтегрування зусиль і програм, які стосуються ІКТ, в національні і регіональні стратегії розвитку; стандартизація; управління використанням радіочастотного спектра; створення безпечних, захищених і здорових умов праці, що стосуються використання ІКТ тощо.

Одне з центральних місць у питаннях стратегії й тактики розвитку глобального інформаційного суспільства Женевська Декларація цілком умотивовано відводить розвитку мережі Інтернет та основним засадам і принципам міжнародного управління її функціонування. Адже, як підкреслюється в ній, Інтернет перетворився в загальнодоступний глобальний засіб і управління його використанням повинне стати одним з основних питань порядку денного інформаційного суспільства. Міжнародне управління Інтернетом, зазначає документ, повинне здійснюватися на багатосторонній основі, бути прозорим і демократичним при повній участі державних органів, приватного сектору, громадянського суспільства і міжнародних організацій. Воно повинне забезпечувати справедливий розподіл ресурсів, полегшувати доступ для всіх, гарантувати стабільне і захищене функціонування Інтернету, враховуючи багатомовність.

З огляду на те, що управління Інтернетом охоплює як технічні питання, так і питання державної політики, і в ньому повинні брати участь усі зацікавлені сторони і відповідні міжурядові і міжнародні організації, Женевською Декларацією визнається, що: політичні повноваження щодо питань державної політики, які стосуються Інтернету, є суверенним правом держав, тому держави мають права й обов'язки щодо міжнародних питань державної політики, які стосуються Інтернету; приватний сектор відіграв і повинен продовжувати відігравати важливу роль у розвитку Інтернету, як у технічній, так і в економічній сфері; громадянське суспільство також відіграло важливу роль у справах Інтернету, особливо на рівні громад, і повинно продовжувати відігравати таку роль; міжурядові організації відіграли і повинні продовжувати відігравати полегшувальну роль у координації питань державної політики, що стосуються Інтернету; міжнародні організації також відіграли і повинні продовжувати відігравати важливу роль у розробці технічних стандартів і відповідних політичних стратегій, що стосуються Інтернету.

Виходячи з того, що питання міжнародного управління Інтернетом повинні розглядатися скоординованим способом, безпосередньо у текст декларації була включена ініціатива, адресована Генеральному секретарю ООН щодо заснування робочої групи з управління Інтернетом у рамках відкритого для всіх процесу, що забезпечував би механізм для повної і дієвої участі державних органів, приватного сектору і громадянського суспільства як з тих країн, що розвиваються, так і з розвинутих країн, включаючи відповідні міжурядові і міжнародні організації й форуми, для вивчення питань про управління Інтернетом і представлення пропозицій щодо відповідних дій.

Женевська декларація не обійшла увагою й відповідні аспекти збереження культурного різноманіття, яке визнається в ній спільною спадщиною людства. Вона передбачає, що інформаційне суспільство повинне ґрунтуватися на повазі культурної ідентичності, культурного і мовного різноманіття, традицій і релігій, стимулювати цю повагу і сприяти діалогові між культурами і цивілізаціями. У її тексті висловлена впевненість, що просування, утвердження та збереження різних культурних ідентичностей і мов, що відображено у відповідних документах, прийнятих Організацією Об'єднаних Націй, включаючи Загальну декларацію ЮНЕСКО про культурне різноманіття, будуть надалі збагачувати інформаційне суспільство.

Тут варто нагадати, що прийняття у 2001 р. Загальної декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття, яка супроводжується двадцятьма основними напрямками Плану дій і в якій пропонується нове розуміння взаємозв'язку між різноманітністю, діалогом і розвитком. Ці три поняття в ній взаємопов'язані і дозволяють враховувати і оптимізувати культурні ресурси людства. Затвердивши цю Декларацію, держави – члени ЮНЕСКО зобов'язалися визнавати, захищати і активно пропагувати блага, пов'язані з культурною різноманітністю, на місцевому, національному

та міжнародному рівнях, а регіональним бюро ЮНЕСКО було доручено підтримувати всі ініціативи в цьому напрямку на основі встановлення справжніх партнерських зв'язків з громадянським суспільством¹. А у прийнятій на її розвиток у жовтні 2005 р. Конвенції ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження було дане відповідне визначення: «Культурне розмаїття» означає розмаїття форм, за допомогою яких культури груп і суспільств знаходять своє вираження. Ці форми самовираження передаються всередині груп та суспільств і між ними»².

З метою збереження культурного різноманіття при побудові відкритого для всіх інформаційного суспільства повинен надаватися високий пріоритет створенню, поширенню і збереженню контенту на різних мовах і в різних форматах, звертаючи окрему увагу на різноманіття пропозицій творчих робіт і належне визнання прав авторів і митців. Необхідно сприяти, записано в декларації, виробництву і забезпеченню доступності всього контенту – освітнього, наукового, культурного і розважального – на різних мовах і в різних форматах. До того ж зазначається в ній, створення місцевого контенту, пристосованого до внутрідержавних або регіональних потреб, буде сприяти соціальному і економічному розвитку та стимулювати участь усіх заінтересованих сторін, у тому числі жителів сільських, віддалених і маргінальних районів.

Збереження культурної спадщини є вирішальним компонентом ідентичності і самосвідомості окремих осіб, що зв'язує громаду з її минулим, тому інформаційне суспільство має опанувати і зберегти культурну спадщину для майбутніх поколінь усіма відповідними методами, включаючи переведення у цифрову форму.

Принципове значення має те, що у Женевській декларації окремо виділене значення етичних аспектів інформаційного суспільства. У ній зазначається з цього приводу наступне: «Інформаційне суспільство повинне поважати мир і дотримуватися основних цінностей свободи, рівності, солідарності, терпимості, колективної відповідальності і збереження природи. Ми визнаємо важливість для інформаційного суспільства етичних норм, які повинні сприяти справедливості, а також підтримувати гідність і цінність людської особистості. Якомога ширший захист слід надати родині, щоб вона мала змогу відігравати вирішальну роль у суспільстві. При використанні ІКТ і створенні контенту слід поважати права людини й основні свободи інших, включаючи недоторканність приватного життя і право на свободу думки, совісті і релігії, згідно з положеннями відповідних міжнародних документів. Усі дійові особи інформаційного суспільства повинні вживати відповідних дій і запобіжних заходів, визначених законодавством, проти зловмисного використання ІКТ, такого як незаконні та інші дії, мотивовані расизмом, расова дискримінація, ксенофобія і пов'язана з ними нетерпимість, ненависть, насильство, усі форми жорстокого поводження з дітьми, включаючи педофілію і дитячу порнографію, а також торгівля людьми та їх експлуатація»³.

У самому тексті Женевського Плану дій його сутність та функціональне призначення сформульовані наступним чином: «Спільне бачення та керівні принципи Декларації перенесені в цьому Плані дій у конкретні напрямки дій для досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, включаючи ті, що містяться в Декларації тисячоліття, Монтерейському консенсусі і Йоганнесбурзьких Декларації і Плані впровадження, сприянням використанню продуктів, мереж, послуг і прикладень на базі ІКТ, а також для допомоги країнам у подоланні цифрової нерівності. Інформаційне суспільство, передбачене в Декларації принципів, буде реалізоване в умовах співробітництва і солідарності державними органами і всіма іншими заінтересованими сторонами. Інформаційне суспільство є поняттям, що розвивається, яке досягло різних рівнів у різних країнах світу, відображаючи різні стадії розвитку. Технологічні та інші зміни стрімко видозмінюють середовище, у якому розвивається інформаційне суспільство. Отже План дій є платформою, що розвивається, для сприяння інформаційному суспільству на національному, регіональному і міжнародному рівнях. Унікальна двоетапна структура Всесвітнього саміту з питань інформаційного

¹ *Всеобщая декларация о культурном разнообразии* (принята 31-й сессией Генеральной конференции ЮНЕСКО, Париж, 2 ноября 2001 г.). <http://www.ifapcom.ru/files/Documents/declar_cult_diversity.pdf>.

² Конвенція ЮНЕСКО про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження. <<http://maecenas.com.ua/uk/patronage-and-governance/world-experience/735-konvencia-unesco.html>>.

³ Женевська Декларація принципів: Побудова інформаційного суспільства: глобальна задача в новому тисячолітті. Асоціація підприємств інформаційних технологій України. <<http://apitu.org.ua/wsis/dp>>.

суспільства (BCIC) надає можливість врахувати цей розвиток»¹.

Відтак, в інформаційному суспільстві усі заінтересовані сторони відіграють важливу роль, особливо через їх партнерства, так як державні органи відіграють провідну роль у розробці і впровадженні всеосяжних, перспективних і сталих національних електронних стратегій. У свою чергу, приватний сектор і громадянське суспільство у діалозі з державними органами відіграють важливу консультативну роль у розробці національних електронних стратегій. Зобов'язання приватного сектору є важливими для розвитку і поширення інформаційних і комунікаційних технологій (ІКТ), для інфраструктури, контенту і прикладень. Приватний сектор є не лише гравцем на ринку, але також відіграє певну роль у більш широкому контексті сталого розвитку. Зобов'язання й участь громадянського суспільства є однаково важливими у створенні справедливого інформаційного суспільства та в упровадженні ініціатив, що відносяться до ІКТ, для цілей розвитку. Міжнародні і регіональні установи, включаючи міжнародні фінансові установи, відіграють ключову роль у інтеграції використання ІКТ у процес розвитку та у наданні доступу до ресурсів, необхідних для побудови інформаційного суспільства та для оцінки досягнутого прогресу. Таким чином, усі активні гравці процесу побудови інформаційного суспільства, згідно логіки цього документу, повинні виступати рівноправними партнерами, зацікавленими в результаті свого співробітництва.

У Женевському Плані дій були чітко сформульовані завдання, цілі та контрольні показники їх реалізації, що випливають з керівних принципів Женевської декларації з метою їх практичного впровадження. Так, завдання Плану дій, згідно його тексту, полягають у тому, щоб побудувати відкрите для всіх інформаційне суспільство; поставити потенціал, закладений у знаннях та ІКТ, на служіння розвитку; сприяти використанню інформації і знань для досягнення погоджених на міжнародному рівні цілей розвитку, у тому числі тих, що містяться в Декларації тисячоліття; і вирішувати нові задачі інформаційного суспільства на національному, регіональному і міжнародному рівнях.

References

1. *Vseobshchaja deklaracija o kul'turnom raznoobrazii* (prinjata 31-j sessiej General'noj konferencii JUNESKO, Parizh, 2 nojabrja 2001 g.). <http://www.ifapcom.ru/files/Documents/declar_cult_diversity.pdf>.
2. *Zhenevs'ka Deklaracija principiv: Pobudova informacijnogo suspil'stva: global'na zadacha v novomu tisjacholitti. Asociacija pidpriemstv informacijnikh tekhnologij Ukraini*. <<http://apitu.org.ua/wsis/dp>>.
3. *Zhenevs'kij Plan dij. Asociacija pidpriemstv informacijnikh tekhnologij Ukraini*. <<http://apitu.org.ua/wsis/pd>>.
4. *Konvencija JUNESKO pro okhoronu ta zaokhochennja rozmaittja form kul'turnogo samovirazhennja*. <<http://maecenas.com.ua/uk/patronage-and-governance/world-experience/735-konvencia-unesco.html>>.

¹ Женевський План дій. *Асоціація підприємств інформаційних технологій України*. <<http://apitu.org.ua/wsis/pd>>.

Mykyta Drozd

Odesa I.I. Mechnikov National University, Ukraine

POLITICAL ACTIVISM: CONCEPT, FACTORS AND FORMS

This article analyzes the main approaches of modern science to the phenomenon of «political activism». The author conducts a comprehensive study of the phenomenon of political activism taking into account its existing discrepancies. Describes the existing approaches to the definition of the main factors that influence the formation of political activism. Presents modern forms of political activism as an illustration to the definition of the theoretical and conceptual content of the concept. The author considers researching of Ukrainian, Russian and American political scientists in this studies. The different levels and of political activism is studied. The researcher considered the advantages of legal political activity and disadvantages of illegal political activism. Psychological and social aspects of political activism is also mentioned by author.

Key words: political activism, political activities, political life, political process, factors and forms of political activism.

Statement of the problem. In modern political rhetoric the term of the “Political activism” became popular and it has such synonyms as: “political activity of citizen”, “politics”, “political movement”, “political participation”, “lobby” and other. In point of view of spreading of the term “political activism” in political discourse the problem of more detailed research of this definition becomes actual.

Analysis of recent research and publications. The enough quantity of researches in political science, sociology and political psychology are devoted to the problem of political activism. The most wide theoretic base for such problem represented in the works of mentioned scientist: Y. Averianov, I. Bilous, A. Derkach, A. Zhuravliov, L. Kyiashko, O. Levchenko, Y. Melnyk, M. Mordovets, D. Olshanskyi, G. Semigin, P. Fridman, A. Chetveryk, Y. Shemshuchenko and other.

Objectives of the topic. The objective of the topic is term analysis of political activism concept and it's forms and factors.

The body of the study. Nowadays, the term of “political activism” is used very often and is treat differently. The participation in politics of own country by different social groups and interest to political events is often mentioned by this term. The individual and group political activism is widely presented in such humanitarian knowledge as philosophy, history, political science, sociology and political psychology.

This definition is written in political science vocabulary-it's social groups or individual activity, which is directed to change or improve social, economic and political institutes. The individual political activism is an aggregation of vital activity, which expresses its ambition to take part in politics and maintain it's own rights and interests¹.

According to “Political science encyclopedia” political activism is the form of political activity, which matter is an affect on political decisions and lobby of own interests. The political activism is determined through the activity phenomenon, the specific of which consists of actions aggregation both of individuals and social groups (classes, parties, community organizations etc.) which are directed on realization of their political interests, firstly on the conquest, retention and using of power².

Activism in politics is mentioned as professional politics activity of MP, high level officials, political parties and organizations leaders and its members, nations and even states.

M. Mordovets says that political activism is an activity, which is done disinterestedly, by internal motivation as: supporting minorities rights and political parties, fighting with discriminations, nature defense, etc. Activism consists of efforts of impeding or promotion of social, political, ecological and economic changes or stagnation. Activism is able to have wide form range from writing of letter to

¹ Аверьянов, Ю.И. (1993). *Политология: энциклопедический словарь*. Москва: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 431.

² Шемшученко, Ю.С. (2001). *Політологічний енциклопедичний словник*. Київ: Основні цінності, 723.

newspaper to political campaigns and economic activity, such as boycott, meeting, strike, hunger-strike¹.

A. Zhuravliov explains political activism as all forms and facilities of political subject influence on objective world and the other political subjects. The political activity variety is shown in its different forms and in influence on people who are under control².

D. Olshanskyi determines political activism as political groups or individual activity, connected with the formation and expression of own demands and interests with the ambition to change political, social and economic system and appropriate institutions³.

L. Kyiashko explains political activism as subject participation in political process intensity generally and in separate forms of political activity. Author says that political activism is aggregate of persons vital forms which reveal its aim to take active part in political process and maintain own rights and interests⁴.

I. Bilous treats political activism as mental process, which is based on persons demands and interests and is realized in the system of aims and values scale that exist as readiness for the action and regulate individual behavior⁵.

So, the political activism is multifaceted definition, which reveals the action aggregate, output of individual and social groups' energy, which are directed on changing of their political status and encirclement. Political activism is considered in unity of 2 components: material (real change of political relations) and spiritual (accumulation and translation of political knowledge and experience, information exchange, coordination between individuals and groups). Political activism reveals in political forms of activity, speaking, behavior and can be directed both on constructive reform of political situation and destroying of old political forms. The personal activism is directed on displaying of vital activity ways which assist persons involving in active political process participation that touches its interests and values.

Political activity has 2 levels. Political participation, that is realizing through elections, meetings, manifestations, strikes etc. is the lowest level of it. The higher level is professional political activity.

It's necessary to stop on considering of factors that affect political activism, if we would learn it as phenomenon.

So, scientists mark out such factors that effect political activism:

Macro-level factors (world mainstream, political regime character, moral and political conditions in the country);

Middle level factors (individual wealth, relations in collective, marital status);

Micro-factors (education, life experience, will, motives, temperament, identity)⁶.

There is controversial contact between citizen political activism and the efficiency of political system. The increasing of citizens and social groups that are involved in political process which is displaying in growth of political parties and movements, politicization of ethnic minorities, strikes, demonstrations leads to reduction of political system efficiency and may even paralyze it. On the contrary, political activism helps to increase political system efficiency, if it's regulated by law.

A. Derkach divides efficient factors on the activity character and its features on internal (political subject is it's carrier) and external (surrounding influents political subject). Author says that such dichotomy should be the source of political activism determinants classification⁷.

The Political encyclopedia by G. Semigin redaction gives aggregate of political activism factors according to opinion of Russian political scientists. Political activism is noted as a result of some deals of government institutions, political organizations and mass-media. It's wonder that different actions is connected with the demonstration of mass emotions (instead of participation in solving of a problem)⁸.

¹ Мордовець, М.В. (2013). Політична активність VS політичного активізму: особливості концептуального розрізнення. *Панорама політологічних студій*, 11, 43-52.

² Журавлев, А.Л., Резников, В.П. (2002). *Социальная психология*. Москва, Per Se, 350.

³ Ольшанский, Д.В. (2002). *Политико-психологический словарь*. Москва: Академический проект, 576.

⁴ Кияшко, Л.О. (2013). *Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації*: монографія. Київ: Міленіум, 216.

⁵ Білоус, І.М. (2007). Політична активність молоді: форми вияву та особливості трансформації. *Соціальна психологія*, 2, 101-112.

⁶ Мельник, Ю.П. (2013). Політична активність громадян як запорука формування демократичного суспільства. *Нова парадигма*, 115, 124-135.

⁷ Деркач, А.А., Жуков, В.И. (2001). *Политическая психология: учебное пособие для вузов*. Москва, Академический Проект, 858.

⁸ Семигин, Г.Ю. (2000). *Политическая энциклопедия*. В 2 т. Т. 1. Москва: Мысль, 750.

A. Chetveryk says that political activism factors classification may be presented in the following way.

External factors:

1. Political regime; historical dynamics of political regime; modern mechanism of participation in formation of government institutions; complex of political compulsion resources; informational field of regime.

2. Social and economic situation a state.

3. Subjects place in the social structure of society; individual socialization mechanism;

Internal factors:

1. Political and cultural; psychological type; character.

2. Religion and ethnicity.

3. Biography: age, sex, occupation¹.

O. Levchenko says that factors which determine political subject activity or passivity may be presented in such way:

1) Frustration, which is expressed as weakness, impossibility to change own life and organization as in country altogether. This feeling of weakness isn't able to be an objective expression of life reality. The objective analysis shows, that even if the situation is rather difficult there is always some liberties which aren't used by the subject of politics. So, frustration feeling is characterizing not only individual and social situation of person, but also it's perception of this situation.

2) The features of consciousness, which may "block" the manifestation of activism by the political subject. We may distinguish such features of consciousness as:

A) Deindividualization. Many people, who live in societies under reformation, are characterized by the not enough feeling of their own personality. It's defined by the features of the education and socialization system, special style of activity, mind, life. As researching show, the feeling of deindividualization (it's similarity between people) brings increasing of cruelty and demands mutual help trends.

B) The weakness of the group's attachment. Although the individual is included in many groups, this inclusion isn't always presented on mind. People don't feel themselves as citizens, inhabitants of their cities, members of class or nation. Of course, the feeling of attachment exacerbates in extreme time, but we can't live in permanent crisis conditions. People identify themselves with their enterprise very seldom, even their family membership is nominal. Many reasons contribute such situation. Firstly, it's an imperfection of political structures that interferes real involving in them for their members.

C) The originality of depersonalization. Depersonalization is forming and displaying as actions in some situations, when they attach their own features to somebody, not to themselves. Such situations may be not only extreme, but also usual, which are connected with doing of own obligations. This ability allows to person who has lied think about itself as "honest". It's necessary to pay attention on the feeling of dependence when the person can't change the main circumstance of own life-job, family, accommodation. The difficulty of these changes are real and serious, but they're exaggerated.

D) Individual features of consciousness.

3) The regulation of own wishes and necessities, that determines freedom and political activism level. Many people not only do anything to achieve their own aims-they even don't want anything and refuse to obtain their aims. The values of calm and stability exceed all other possible "bonuses" and as a result individual refuse all material and spirit welfares that exceed elementary minimum to guarantee calm and stability. That's why welfares aspiration for which is an external motive for activity depreciate in subjects mind and can't be as a refreshment.

4) Hard ethical system. The ideology of maximalism which is based on principle "Everything or nothing" leads not to high-level morality, but to passivity. Every activity is compromise; the individual, who can't treat is going to be passive².

So, political activism is people and social group virtue that makes them able to function efficient in different conditions. The political activity of political subject is displays in the most different forms.

¹ Четверик, А.Ю. (2009). Політична активність у структурі політичної культури, зовнішні та внутрішні чинники її прояву. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*, 97, 100-105.

² Левченко, О. (2008). Щодо визначення категорій політична активність, політична діяльність, участь та поведінка: критерії розбіжності. *Сучасна українська політика*, 13, 70-75.

Such forms of political activism are distinguished:

- international (diplomatic, social)
- society (regional, local, collective)
- personal (dismissal, hunger, collective)

Political activism can be legal and illegal. In first case its official politics activity-from the President to member of local party organization. It's also includes legal opposition and allowed activity of citizens. In the second case activism includes "irreconcilable" opposition political activity (for example, "Red Brigades"). The base of political activism is extraordinary psychological and social merits of subject (strong will, character, choleric and sanguine types of temperament) or extravert and excessive claims by the other classification.

Peter Fridman, an American researcher, has structurally separated political activism on "traditional" (folk activism) and "post-traditional". So, "post-traditional" is a new type of political activism which is based on aspiration to do for implementation of thought strategy, not only to do everything. P. Fridman says that nowadays "stupid politics" is a result of "traditional" activism which is based on instinct that requires achievement of political aims by the way of cooperation¹. Author says that society should modify by experiments on the system of stimulus which condition political behavior and found the new institutes that would concurrent with the universal political standard-democracy, which is wrongly thought as the best regime.

We should say that uncertainty of political activism definition isn't decrease even after consideration of it's phenomenon by different authors. For example, voting is considered by some authors as form of political behavior (O. Shestopal, L. Milbright, G. Diligenskii), the other-as the form of political participation (A. Marsh, N. Smelzer), other-as political activism form during the elections (N. Kolmakova, G. Badzagua, V. Barynova and others). Meetings are although thought as form of political participation by some authors (A. Marsh, D. Olshanskyi), other-as political behavior (L. Milbright), other as active political actions (V. Zhukov, B. Krasnova), B. Marienko - as political activity form.

Except given typing there're another criterions of allocation of political activism forms.

By the subject:

1) Individual political activism. The separation on social groups is also able to divide: by sex (male, female) and by age (youth, middle-aged, retired);

2) Mass-activism (political parties, movements, groups of interest, lobby).

By organization: purposeful, situational, spontaneous.

By the level:

1) International (diplomatic, social);

2) Society (regional, local, collective);

3) Personal (dismissal, hunger, absenteeism).

By intensity: active and passive political activism.

By the form of displaying:

-forms are absent (activism is undeveloped);

-primary forms: political thoughts, ideas, knowledge of political situation, reading of political literature, watching of TV-programs, web-sites and forums visiting etc.;

-middle forms: participation in elections, referendums, plebiscite, electioneering, petitions, etc.;

-highest forms: participation in meetings, strikes, actions, riots, demonstrations, political parties, movements, groups of interest, professional politics.

By time: permanent, protracted and temporary.

By tension: dynamic (radical), moderate and formal.

The above-mentioned forms of political activism may be considered as classic. But we have to say that mentioned forms is changing and perfecting with founding and development of new technologies and using them in politics. The development of Internet reaches new abilities of involving society to politics. Nowadays it's possible to speak with political party candidate or even leader in Internet, not only on meeting. Speaking with comrades and party leaders in the Internet, charity etc. is accompanied to born of new form of political activism.

Conclusion. So, the political activism may be considered as a form of people activity. It's an object

¹ Фридман, П. За пределами традиционного активизма. Библиотека Свободы на сайте InLiberty.ru. <<http://www.inliberty.ru/library/study/845/>> (2015, July, 29).

of research by different social sciences, each other of them is studying some aspects of it. Big diversity of political activism definitions is determined by using of such categories as political activity, participation and behavior in political researches. It's reasonable to consider this term more wide than all above-mentioned. Considering features of political culture and education of person or group, political activism determines model of political behavior that practically displays in different forms of political activity, participation and functioning. The above-mentioned forms and factors of political activism allows to refine non-studied aspects of this phenomenon and research features of different social groups in political process and to construct an integrative model of political behavior.

References

1. Aver'janov, Ju. Y. (1993). *Polytologyja: encyklopedyčeskij slovar'*. Moskva: Yzd-vo Mosk. kommerch. un-ta.
2. Shemshuchenko, Ju. S. (2001). *Politologichnyj encyklopedyčnyj slovnyk*. Kyi'v: Osnovni cinnosti.
3. Mordovec', M. V. (2013). Polityčna aktyvnist' VS polityčnogo aktyvizmu: osoblyvosti konceptual'nogo rozriznennja. *Panorama politologichnyh studij*, 11, 43-52.
4. Zhuravlev, A. L., Reznikov, V. P. (2002). *Socjal'naja psichologyja*. Moskva, Per Se.
5. Ol'shanskyj, D. V. (2002). *Polytyko-psychologičeskij slovar'*. Moskva: Akademicheskyj proekt.
6. Kyjashko, L. O. (2013). *Polityčna uchast' molodi suchasnoi' Ukrai'ny: psihologichni chynnyky aktyvizacii'*: monografija. Kyi'v: Milenium.
7. Bilous, I. M. (2007). Polityčna aktyvnist' molodi: formy vyjavu ta osoblyvosti transformacii'. *Social'na psichologija*, 2, 101-112.
8. Mel'nyk, Ju. P. (2013). Polityčna aktyvnist' gromadjan jak zaporuka formuvannja demokratyčnogo suspil'stva. *Nova paradygma*, 115, 124-135.
9. Derkach, A. A., Zhukov, V. Y. (2001). *Polytyčeskaja psichologyja*. Učebnoe posobyje dlja vuzov. Moskva, Akademicheskyj Proekt.
10. Semygyn, G. Ju. (2000). *Polytyčeskaja encyklopedija*. V 2 t. T. 1. Moskva: Misl'.
11. Chetveryk, A. Ju. (2009). Polityčna aktyvnist' u strukturi polityčnoj kul'tury, zovnishni ta vnutrishni chynnyky i'i' projavu. *Naukovi praci Chornomors'kogo derzhavnogo universytetu imeni Petra Mogyly*, 97, 100-105.
12. Levchenko, O. (2008). Shhodo vyznachennja kategorij polityčna aktyvnist', polityčna dijal'nist', uchast' ta povedinka: kryterii' rozbizhnosti. *Suchasna ukrai'ns'ka polityka*, 13, 70-75.
13. Frydman, P. Za predelamy tradycionnogo aktyvyzma. *Byblyoteka Svobody na sajte InLiberty.ru*. <<http://www.inliberty.ru/library/study/845/>> (2015, July, 29).

Kseniia Selina

Odesa I. I. Mechnikov National University, Ukraine

PARLIAMENTARISM IN THE POST-SOVIET STATES: ESSENTIAL FEATURES, COMMON AND DIFFERENT

The article attempts to analyze the specific of modern parliamentary formation on the post-Soviet area. During analysis of parliamentary and presidential regime was revealed that political development depends on political conditions and centrifugal forces after collapse of USSR.

In addition, it was found that parliament republics are more stable and efficient compared with presidential regimes, but it also depends on political responsibility and parliamentary representation and traditions of separation of powers between executive and legislative branches. The focus of our research is the phenomenon of parliamentarism as the process and institution. Specific features of post-Soviet parliaments, political traditions of separating powers and prospects of parliamentarism are also the subject of analysis.

Key words: parliamentarism, presidentialism, political crises, post-Soviet states, representation functions, imitation, political development, marginalization of parliament.

Parliament, as the representative body, supervises and implements political order. Competence, powers and functions of a parliament as an institution and authority are the part of the political crises in post-Soviet states. This situation is characterized by acute confrontation between two branches of government - executive and legislative.

The parliamentary development in Ukraine was accompanied with a crisis of legitimacy. Low public support of social institutions, inefficient work of the authorities, which have prosecution, narrowly focused interests close this circle, causing stagnation of political development. The focus of our research is exactly parliamentarism as an institution and process and its specific features of development on post-Soviet area.

The collapse of the Communist Party in 1991 led to transfer of power from the Communist Party to heads of republics, mostly to the leaders of the Republican Parties. The logic of the government became intertwined with the establishment of the post of a President. The further introduction of direct presidential elections strengthened their position before parliaments. The President and the Parliament are equally based on a mandate of trust. However, the President's mandate elected by direct vote is more important, heads of state are elected by the whole nation, and MPs only represent the people of many individual districts.

According to Talgat Ismahambetov¹, post-Soviet society has invented a new concept - the "party of power". The term "ruling party" means that members of this party won the election and form the government. "The party of power" expresses something else the power itself forms the party to remain changeless up to elections.

J. Wiatr argues that new and successful democratic parliamentary adopted regime (Czech Republic, Estonia, Hungary, Lithuania, Poland, Slovenia), while those states that have chosen presidential regime were the victims of authoritarianism or, at least, political destabilization system (Belarus, Croatia, Romania, Russia, Ukraine).

J. Wiatr cites three arguments, which proves that presidentialism in post-communist Europe is rather the source of problems than solution of them: first, former communist leaders became presidents; secondly, presidentialism allows a president to maintain an independent position to political parties; thirdly, a strong institution of the presidency might be wrong response to the challenges of multiethnic society structure².

Instead, parliamentary regime makes political representatives to compromise not only in the case of a coalition government, but also when one political party wins an absolute majority. Secondly, if a Prime Minister loses support of a Parliament, she/he can be easily changed by no-confidence vote. Thirdly,

¹ Исмагамбетов, Т. Тернистый путь парламентаризма. *Электронный журнал «Континент»*. <<http://www.continent.kz/2000/04/15.html>>.

² Wiatr, Jerzy J. (1999). Parliamentarism vs. Presidentialism: Old Debate, New Experiences of Postcommunist States, in: Vladimira Dvorakova, ed. *Success or Failure? Ten years after*. Praha: Ceska spolecnost pro politicke vedy & Slovenske zdruzenie pre politicke vedy.

parliamentary regime protects interests of national minorities through representation by their MPs¹. However constitution engineering and debates about advantages and disadvantages of political regime can also be a sign of democracy crisis or destabilizing democratic political system.

N. Filippova² notes that the establishment of parliamentary post-Soviet states displays different "starting opportunities" of national parliaments: the Baltic States, Ukraine, Russia, Georgia and other had "pre-Soviet" parliamentary law, so parliament institutions became a driver of the national recovery process. Some countries didn't have such traditions, so the idea of national independence was personified and associated with the only national leader – a President. Formation of parliamentary law and Parliament was based on reception of Russian and European law (Kyrgyzstan, Kazakhstan) or maintaining the principles of Soviet parliamentary (Belarus, Uzbekistan). Exceptional, but significant is experience of Turkmen nationalization of traditional institutions - institutions of communal government *Maslahaty*. The existence along with *Halk Maslahaty* (the supreme body of state power) and also *Mejlis* (Parliament), as N. Filippova thinks, was only an imitation of a democratic institution.

Parliamentarism hardly takes root in the post-Soviet world also due to differences of liberalization and democratization processes in Europe and the former Soviet Union. The "first wave" Soviet Union democrats were fighting for dismantling the power of a single party. This problem was close to establishing a parliamentary system during the last three centuries for European countries.

N. Filippova also concludes that the prevalence of mixed states among the former Soviet republics (a typical dominance of the executive branch and fragmentary statehood) was itself a cause of national parliament's inefficiency. Characteristic factor of becoming parliamentarism is atypical sources of constitutional law, including, for example, constitutional agreement between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine in 1995, and specific legal status of regulations of parliaments in the most of post-Soviet states. Regulations are the form of law (in Estonia), or specifying decision. In the last case parliament act complements the parliament law (structural subdivisions of Parliament), which content the most part of regulatory rules of law. This practice exists in Moldova, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, and Turkmenistan. Rarely work order is actually determined by parliamentary regulations.

This estimated number of parliaments (as the square root of the represented population) in Ukraine and Georgia exceed legal (or real) strength and such parliaments are over-representative. Lithuania, Estonia and Armenia have roughly proportional legal and estimated number. Russia, Lithuania, Azerbaijan and Moldova are underrepresented, there parliament represents approximately half of the population³.

The specific feature of post-Soviet parliaments is also realization of imperative mandate of MPs. Post-Soviet states, on N. Filippova's opinion, may be divided into three groups depending on which representation model they established for MPs or nationwide Chamber MPs. The first group consists of constitutions which explicitly enshrined the principles of national free mandate contained prohibition of an imperative mandate (Armenia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Tajikistan, Latvia, Lithuania, Estonia). Moldovan Constitution defines every imperative mandate invalid.

Another group of states have constitutions where the nature of mandate was not defined and in the laws, that detailed these principles, are no institutions of recalling deputies. They are: Azerbaijan, Russia, Ukraine and Turkmenistan.

The third group of countries, including Belarus and Uzbekistan, in which constitutions law provides the possibility recall a deputy only according to the law.

There is also one specific situation of delegation or replacement of legislative functions. The difference between these two phenomena is that the replacement means competition in the performance of legislative duties and delegation is transfer of powers.

Among the post-Soviet states the possibility of delegation (and replacing) legislative powers of government or head of state provided for the Constitution of Armenia, Latvia, Moldova, Ukraine, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Estonia. There is no constitutional recognition of this institution in presidential republics (Azerbaijan, Georgia, and Tajikistan), in Russia, Uzbekistan and

¹ Kubat, M. Presidentialism and parliamentarism: a case of post-communist Europe and post-soviet states. *Acta Universitatis Carolinae – Studia terriorialia II*. <<http://haa.su/wgk/>>.

² Филиппова, Н.А. Парламенты постсоветских государств: факторы доминирования и маргинализации. *Политэкс*. <<http://www.politex.info/content/view/195/30/>>.

³ Филиппова, Н.А. Парламенты постсоветских государств: факторы доминирования и маргинализации. *Политэкс*. <<http://www.politex.info/content/view/195/30/>>.

Lithuania.

N. Filippova distinguishes five models of delegation and substitution law by enforcement authorities in states of the region:

1) delegation has "ordinary" character, government has this right; constitutions established parliamentary control guarantees of delegated legislation; absence of substitution legislative functions (Moldova and Armenia);

2) absence of legislative powers delegation, but there is a substitution of legislative functions of executive power when a parliament is not functioning, with further approving such acts by a parliament (Latvia and Estonia);

3) a president is entitled to replace legislative functions of a parliament during the transitional period (up to 1999), while making the project of a similar law for a parliament (Ukraine);

4) a delegation may exist as an ordinary legislative practice, this right has a president; constitution limits maximum allowable term of act and subject of delegated legislation, but the constitution allows, along with delegation, and substitution of legislative functions of a president in special circumstances; parliamentary control in the form of cancellation of acts or approval is absent or impeded (Belarus, Kyrgyzstan, Kazakhstan);

5) delegation of legislative powers of a parliament to a president formally is an "ordinary" practice; parliamentary control over such acts is in the form of approval, but de facto legislative powers replacement mechanism is not envisaged by the Constitution, but used (Turkmenistan)¹.

On the one hand, constitutional law of Armenia, Moldova, Latvia, Estonia and Ukraine typically preserve the European tradition of parliamentary dominance. On the other hand, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Belarus formed custom replacement legislative functions institute. It is appropriate to be called imitation of this practice and substitution delegation of parliament legislative powers, since it has no rival character. Replacing acts of parliaments is not approved and cannot be overcome by them in form of laws on the same subject of legal regulation. Presidents arrogate to themselves legislative powers of Parliament.

Some causes are leading to marginalization and minimization of parliament's role in post-Soviet states, especially in CIS countries-members. These reasons are called "simulation" relationship of the semi-presidentialism that hiding super regimes transformation of political parties "in secondary political actors because of adopted electoral system"².

Mixed government, as shown by example of A. Markarova, is a result of political dominance presidents and constituent elections (Armenia). However, since the approval of nationalistic ideology republic's moving towards presidential monarchy becomes almost inevitable. There are no internal legal factors to such movement. And the "reverse side" of this process, according to N. Philippova, is marginalization of a parliament.

In this regard prospects of parliamentarism in post-Soviet states can be evaluated on the basis of such indicators as:

1) nature of republic (parliamentary or presidential model of separation of powers promote parliamentary, mixed - no);

2) positive regulation of presidential powers and interpretation of the power's list as closed to all parties of the constitutional process, primarily by a head of a state and a body of constitutional control and a parliament;

3) constitutionally unlimited legislative competence of a parliament. As additional indicators of dominance (or marginalization) parliaments may be used following characteristics:

4) approve statutes only in the shape of a parliament's resolution;

5) prohibition of referendum about status (structure) of public authorities (including parliament);

6) constitutional recognition principle of the free mandate;

7) legal number of a parliament (the House of the national parliament) is more than 50% of estimated (according to rules of the square root);

8) establishment of an institute of urgent and special delegated legislation or substituted competition law.

¹ Филиппова, Н.А. Парламенты постсоветских государств: факторы доминирования и маргинализации. *Политэкс*. <<http://www.politex.info/content/view/195/30/>>.

² Маркаров, А. Реформа политических институтов в процессе демократического транзита в Армении. *CA&CC Press AB*. <http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-04/11.mar.ru.shtml>.

Using these eight indicators, we got rating scale, which points to trends of domination and marginalization in parliaments on post-Soviet area.

The first group of countries (Latvia, Lithuania, Moldova, and Estonia) is those in which parliamentary law fixes dominance of parliaments. It also works for the second group (Lithuania, Georgia, Armenia, Ukraine), which law guarantees legal autonomy of parliaments also quite significant.

Russia occupies border position in the ranking, followed by the group of seven countries, where parliaments take more marginal (Azerbaijan, Tajikistan, Kyrgyzstan) or minimized position (Kazakhstan, Belarus, Uzbekistan, Turkmenistan). It should be mentioned that the amendments to the Constitution of Ukraine, which entered into force on 1 January 2006, will cause changes in parliamentary law of this state, so we can predict trends in progressive domination of parliament. Similar but less pronounced trend in relations between the Parliament and the President is up in Kyrgyzstan. In contrast, the Russian parliamentary law amplifies conditions of isolation (marginalization) of a Parliament.

Weakness of the legislature is in undermining horizontal accountability. Both post-Soviet Russian Presidents Boris Yeltsin and Vladimir Putin used their unlimited system of checks and balances in government to curb human rights and monitor elections. Putin went much further than his predecessor, capturing all electronic media on a national scale and allowing only own version of events, which also translated¹.

The ruling elite, which based its legitimacy only on legality, has become the norm in almost all post-Soviet states. A lack of dialogue between the ruling elite and the opposition brought to the opposition exclusion from decision-making and marginalized parliament.

In states where have been so-called "color revolutions": Georgia (2003 "Rose Revolution"), Ukraine (2004 "Orange Revolution") and Kyrgyzstan (2005 "Tulip Revolution"), we can observe processes directed on democratization of a political system as a whole. Conditions for the "color revolutions" and the upcoming reform were the presence of civil society, free media and a crisis of the regime's legitimacy.

Democratization of political system began with a constitutional reform aimed at changing the form of government from a presidential-parliamentary to a parliamentary-presidential system (Ukraine, Georgia) and parliamentary (Kyrgyzstan). These reforms were accompanied by: first, permanent political crisis (constitutional crisis, extraordinary referendum and presidential elections, parliament, government crisis), all of which leads to permanent deficit of legitimacy of reforms.

So parliamentary form of government was relevant and the most appropriate in terms in Georgia, Ukraine and Kyrgyzstan. It can be explained by following factors: new rules of legitimization by using elected authority of concentration of parliament's main functions; presentation of regional elites interests on the basis of party representation, allowing in the legal field to find a compromise and exclude protest mood; ensuring transparency in legislative process; promote development of party system and promotion of competitiveness; political communication between center and periphery; representation of ethnic groups and women (in Kyrgyzstan every fourth in the list of parties running in the elections must be female) in the end ensured and gender balance².

Representatives from show business were called to increase the level of "familiar faces" in parliaments, cosmetically resolved the crisis of confidence (Ukraine, Kyrgyzstan, Russia). But it stimulated party and parliamentary crisis, because parliamentarism implies deputy activity and professionalism.

The pressure on legislators from "street" leads to the adoption of unilateral decisions in favor of private interest groups. This approach to lawmaking is a source of social and political conflicts.

A classic example of democratic failure can serve Belarusian political regime, where, all attempts at democratization wasn't even initiated. From the beginning, Belarusian formal presidentialism (quasi-semi-presidentialism) was only the simple cover of authoritarian regime. But, at the same time, as noted by M. Kubat, it's enough controversial question of proving errors of presidential or semi-presidential regime with examples of democracies that are not consolidated or are not democracies at all. In addition, parliamentary regime can be combined with some elements of non-parliamentary³.

¹ Fish, M. Steven Stronger legislatures, stronger democracies. *Journal of democracy*. <<http://polisci.berkeley.edu/sites/default/files/people/u3833/StrongerLegislaturesStrongerDemocracy.pdf>>.

² Акматалиева, А.М. (2014). «Цветные революции» и парламентаризм в контексте процессов демократизации на постсоветском пространстве. *Сравнительная политика*, 11. <http://www.mgimo.ru/files2/z05_2013/akmatallieva.pdf>.

³ Kubat, M. Presidentialism and parliamentarism: a case of post-communist Europe and post-soviet states. *Acta Universitatis Carolinae – Studia terirorialia II*. <<http://haa.su/wgk/>>.

For example, Parliamentary power index (PPI) is based on 32 indicators of expert review, describing ability of monitoring parliamentary and presidential bureaucracy, free from of parliamentary control of presidential, parliamentary authority in specific areas and resources of Parliament. This index is an indicator of democratic honesty - it shows how democratic regimes are following the adoption of constitutions. The index, which corresponds to the Verkhovna Rada of Ukraine in 2009 is 0.59¹.

Horizontal accountability is ability to control state institutions by other public institutions and it does not provided by a weak legislature. In states that only began democratic development, legislature is the only institution that can control the national head of the executive branch as opposed to courts that can't balance the executive branch.

Moreover, in the modes with weak legislature, political parties more "drift and stagnate rather than develop and become mature"². Undeveloped political parties rather undermine political competition and growth of vertical accountability - ability of people to control their representatives.

The potency of national legislation may be or is the institutional democratization clue: stronger legislature serve as leverage in relation to presidential power, and thus it guarantees horizontal accountability, and promote party development, ensuring vertical accountability³.

Like all parliamentary republic in general, post-soviet states present uncertainty and instability, permanent conflicts between branches of government, government crises and constant reorganization of management structures. But parliamentarism is impossible in politically unstructured society where the party system that provides for a stable parliamentary majority is not formed, and that would, in turn, also form a stable and successful government.

References

1. Akmatlieva, A. M. (2014). «Cvetnye revoljucii» i parlamentarizm v kontekste processov demokratizacii na postsovetском prostranstve. *Sravnitel'naja politika*, 11. <http://www.mgimo.ru/files2/z05_2013/akmatlieva.pdf>.
2. Filippova, N. A. Parlamenty postsovetских gosudarstv: faktory dominirovaniya i marginalizacii. *Politjeks*. <<http://www.politex.info/content/view/195/30/>>.
3. Fish, M. Steven Stronger legislatures, stronger democracies. *Journal of democracy*. <<http://polisci.berkeley.edu/sites/default/files/people/u3833/StrongerLegislaturesStrongerDemocracy.pdf>>.
4. Ismagambetov, T. Ternistyj put' parlamentarizma. *Jelektronnyj zhurnal «Kontinent»*. <<http://www.continent.kz/2000/04/15.html>>.
5. Kubat, M. Presidentialism and parliamentarism: a case of post-communist Europe and post-soviet states. *Acta Universitatis Carolinae – Studia teritorialia II*. <<http://haa.su/wgk/>>.
6. Markarov, A. (2001). Reforma politicheskikh institutov v processe demokraticeskogo tranzita v Armenii. *CA & CC Press AB*. <http://www.ca-c.org/journal/2001/journal_rus/cac-04/11.mar.ru.shtml>.
7. Wiatr, Jerzy J. (1999). Parliamentarism vs. Presidentialism: Old Debate, New Experiences of Postcommunist States, in: Vladimira Dvorakova, ed. *Success or Failure? Ten years after*. Praha: Ceska spolecnost pro politicke vedy & Slovenske zdruzenie pre politicke vedy.

1 Fish, M. Steven Stronger legislatures, stronger democracies. *Journal of democracy*. <<http://polisci.berkeley.edu/sites/default/files/people/u3833/StrongerLegislaturesStrongerDemocracy.pdf>>.

2 Fish, M. Steven Stronger legislatures, stronger democracies. *Journal of democracy*. <<http://polisci.berkeley.edu/sites/default/files/people/u3833/StrongerLegislaturesStrongerDemocracy.pdf>>.

3 Fish, M. Steven Stronger legislatures, stronger democracies. *Journal of democracy*. <<http://polisci.berkeley.edu/sites/default/files/people/u3833/StrongerLegislaturesStrongerDemocracy.pdf>>.

Лілія Літвін, к. політ. н.

*Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля,
м. Сєвєродонецьк, Україна*

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ ЯК СУБ'ЄКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Liliia Litvin , PhD in political science

Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Sievierodonetsk, Ukraine

POLITICAL PARTIES AND ORGANIZATIONS OF NATIONALISTIC ORIENTATION AS THE SUBJECTS FOR REALIZATION OF NATIONAL INTERESTS OF MODERN UKRAINE

This article analyzes peculiarities of political parties and public organizations of nationalistic orientation as subjects for realization of national interests in Ukraine. Emphasized, that the level of implementation of national interests, national security depend in particular on the effectiveness of the nationalist parties and organizations of nationalistic orientation. However, in order to be the adequate subject for appropriate realization of national interests, functioning of nationalist movement must be institutionalized, constructive, promote democratization and sustainable development. On the basis of functioning of political parties and public organizations of nationalistic orientation recommendations were given to rationalize its activities for effective implementation of national interests.

Key words: national interests, a state, political parties, public organizations, nationalism.

Забезпечення національних інтересів є першочерговим завданням самостійної суверенної держави. Національний інтерес як сукупність життєвоважливих цінностей уособлює в собі всі аспекти розвитку суспільства. Але одними з пріоритетних національних інтересів є забезпечення єдності громадян та територіальної цілісності держави. Суб'єктами реалізації пріоритетних інтересів є не тільки держава, а й інші політичні інститути та громадянське суспільство. Особливу роль у реалізації національних інтересів у межах демократичної трансформації грають політичні партії та громадські організації, а сучасний воєнно-політичний конфлікт «окреслив» неоднозначну роль політичних партій та громадських організацій саме націоналістичного спрямування у формуванні та реалізації пріоритетних національних інтересів української держави, що й складає актуальність цього дослідження.

Метою даного дослідження є визначити специфіку політичних партій та громадських організацій націоналістичного спрямування сучасної України як суб'єктів реалізації національних інтересів держави, надати рекомендації для раціоналізації діяльності представників націоналістичного руху щодо ефективності забезпечення національних інтересів.

Теоретичне підґрунтя щодо питання національних інтересів становлять класичні праці Р. Арона, Ж. Бодена, Н. Макіавеллі, Г. Морґентау, Р. Нібура, Дж. Розенау, Н. Спайкмена. Українські дослідники – Д. Дубов, Т. Запорожець, Р. Ковалюк, В. Ліпкан та інші – розглядають сутність та роль національних інтересів в умовах трансформаційних процесів, у контексті національної безпеки, інформаційної політики, міжнародного права.

Джерельну базу щодо проблеми націоналізму та націоналістичного руху складають доробки таких вчених як Б. Андерсон, Е. Сміт, Г. Кон, Т. Снайдер та інших. Що стосується вітчизняних науковців, то проблеми націоналістичних рухів як суспільно-політичного явища розкриті в працях таких дослідників як П. Гнатенко, І. Гомза, Д. Донцов, М. Драгоманов, А. Камінський, Г. Касьянов, П. Кононенко, В. Липинський, В. Поліщук, І. Патриляк, С. Таран та інших. Учені конкретизують

концепцію націоналізму, зокрема, інтегрального націоналізму; досліджують історію розвитку, тенденції становлення, особливості націоналістичного руху та українського націоналізму.

При цьому недостатньо уваги приділено вивченню політичних партій та організацій націоналістичного спрямування саме як суб'єктів реалізації національних інтересів, його ролі в забезпеченні останніх. Ці аспекти й будуть розглянуті в роботі.

В умовах загрози національній безпеці та територіальній цілісності націоналістична ідеологія набуває актуальності. В період суспільно-політичної кризи та воєнно-політичних конфліктів ідеологія націоналізму затребувана суспільством, тому що націоналізм мобілізує потенціал нації та захищає державні інтереси. В той же час при певному використанні, схилившись до риторики війни, екстремізму та нігілізму, націоналістична ідеологія може стати деструктивним фактором у забезпеченні миру та прогресу, що саме по собі суперечить національним інтересам.

Отже, рівень забезпечення національних інтересів, національна безпека залежать, зокрема, від ефективності діяльності партій та організацій націоналістичного спрямування. Але, для того, щоб бути адекватним суб'єктом реалізації національних інтересів, функціонування націоналістичного руху має бути інституціоналізованим, конструктивним, сприяти демократизації та сталому розвитку.

Щоб визначити основні завдання політичних партій та організацій націоналістичного спрямування як суб'єктів реалізації національних інтересів, розглянемо деякі особливості функціонування цих політичних акторів. Політичні партії націоналістичного спрямування в Україні за ідеологічним критерієм можна розділити на правоцентристські, праві та ультраправі.

При детальному аналізі існуючих політичних партій на сучасній політичній арені України стає зрозумілим, що саме правих політичних партій досить небагато. З 262 існуючих політичних партій (за даними Державної реєстраційної служби на 2015 р.)¹ налічується біля десяти правого спрямування (за основними положеннями програми). Серед них: ВО «Свобода», Конгрес українських націоналістів (КУН), політична партія «Правий сектор», політична партія «Організація українських націоналістів», політична партія «Солідарність правих сил», політична партія «Права воля України», громадянська партія «ПОРА», Українська республіканська партія тощо.

Серед партій правоцентристського напрямку визначаємо: ВО «Батьківщина», політична партія «Всеукраїнський патріотичний союз», політична партія «Наша Україна», політична партія «Партія «Самопоміч», Радикальна партія Олега Ляшка та інші.

Як зазначає український дослідник В. Танцюра, більшість націонал-демократичних партій виступає за інтегрування України в європейські структури, вступ до НАТО. Проміжним варіантом у процесі інтеграції країни у загальноєвропейську систему розглядають Балто-Чорноморський союз².

Ідеалом державного, національно-територіального устрою є національна унітарна централізована держава. Вони виступають проти федеративно-земельного устрою, вільних економічних зон, існування автономії. Економічна платформа правих радикалів недостатньо розвинута, поєднує ідеї, які не є сумісними в реальній політиці – ідеї приватизації, лібералізму, державного патерналізму та економічного ізоляціонізму.

Партії правої орієнтації заявляють, що зовнішня політика України повинна переслідувати власні національні інтереси, бути спрямованою на створення сприятливого зовнішнього середовища для економічного та політичного розвитку України, забезпечувати її міжнародний авторитет та національну безпеку. Такими пріоритетами є: повномасштабна інтеграція України в європейське та світове співтовариство, міжнародні та регіональні організації; налагодження відносин з країнами «третього світу», що мають стратегічне значення для України, бо вони є постачальниками енергоносіїв та сировини, а також ринком збуту для українських товарів; розвиток співпраці з європейськими і міжнародними чинниками співробітництва та безпеки, посилення інтеграції у систему трансатлантичної і глобальної безпеки³.

На сучасному етапі активізували свою діяльність громадські організації націоналістичного спрямування, які здебільшого мають ультра-правий характер (що ще раз доводить наявність соціально-політичного пошуку розвитку і стабільності в націоналізмі в період кризи та конфліктів). Серед них: ГО Соціал-Національна Асамблея, «Патріот України», ВО «Тризуб ім. Степана Бандери», Молодіжний Націоналістичний Конгрес, ГО «Братство (Д. Корчинського)», ГО

¹ Офіційний сайт Державної реєстраційної служби України. <<http://www.drsl.gov.ua>> (2015, липень, 28).

² Танцюра, В.І. (2002). *Політична історія України*: посібник. Київ: «Академія».

³ Танцюра, В.І. (2002). *Політична історія України*: посібник. Київ: «Академія».

Національний Альянс, Молодіжна громадська організація «Сокіл», ГО РЕАКТОР (молодіжний автономний спротив), патріотична організація ЛОГО «Борець» та інші¹.

Нажаль певні українські громадські організації інтерпретують ідеологію націоналізму «по-своєму», утотожуючи її з націонал-соціалізмом, вождизмом тощо, перебувають поза правовим полем, використовуючи екстремістські заклики, що суперечить національній безпеці держави, сприяє конфліктності в суспільстві.

Наразі націоналістичний рух набув ознак інституціональності, намагається перетворитися на адекватний засіб реалізації політики, набуває поширення та популярності. Основними рисами ідеології та форм діяльності націоналістичних партій і організацій є: надмірна ідеологізація та сакралізація націоналістичного руху; популістська діяльність; надмірна орієнтація на лідера; радикальні погляди на вихід із кризи та зовнішню політику України; певний симбіоз правої та лівої ідеології; християнська філософія; збереження української мови та культури всіма можливими засобами; організаційна закритість. При цьому такі риси політичних партій та громадських організацій націоналістичного спрямування як радикалізм, популізм та недостатня комунікація з населенням, демонструють хрупкість та мінливість процесу інституціоналізації.

З іншого боку, на фоні рівня електоральної підтримки, українські націоналісти програють центристським та альтернативним політичним проектам, а також обмежені географічними рамками.

Щоб стати дійсно суб'єктом забезпечення національних інтересів держави, політичні партії та громадські організації націоналістичного спрямування, а також держава й громадянське суспільство повинні дотримуватися певної системи дій.

По-перше, діяльність політичних партій та громадських організацій націоналістичного спрямування повинна бути остаточно інституціоналізована. Інституціоналізація націоналістичного руху – це процес організаційного становлення і правової легалізації руху та визначення її місця в системі суспільно-політичних відносин. Це зумовить діяльність партій та організацій націоналістичного спрямування виключно в межах правового поля, допоможе налагодити співпрацю з іншими елементами політичної системи (зокрема, владними структурами) та комунікаційний зв'язок з населенням, артикулювати інтереси соціальних груп, забезпечить прозорість та легітимність їх діяльності та остаточно визначить роль у демократичній трансформації.

Політичні сили націоналістичного спрямування повинні модернізувати свою діяльність, репрезентувати конструктивну націоналістичну ідеологію, яка відображає прагнення ефективного державотворення, демократичної трансформації у всіх сферах суспільства зі збереженням національних інтересів держави. При цьому, всі програмні засади націоналістичних сил повинні спиратися виключно на збереження національних інтересів держави, навіть якщо це потребує певних програмно-ідеологічних змін.

По-друге, український націоналізм має бути носієм національної ідеї, ідеї створення та розвитку національної держави. Як зазначає А. Колодій, прагнення націй до самостійного державного існування є настільки розповсюдженим і незаперечним, що воно увійшло в означення самої нації: нація є тим суб'єктом історичного процесу, якому прислуговує створити самостійну державу².

За твердженням А. Колодій, національна держава, тобто власна держава певного етносу, народу, трансформує етнос в цілісний етнополітичний організм, здатний відстоювати свою гідність, і свої інтереси, і своє світобачення (національну ідею) серед інших народів. Вона надає нації нової якості, завершуючи процес її етнокультурної консолідації і започатковуючи процес національної консолідації на державній основі. Національність громадян починає визначатись не стільки етнічним походженням (яке залишається важливим у культурному відношенні), скільки державною приналежністю. Саме такий спосіб національного державотворення – на засадах громадянства, а не етнічності, вважав найбільш перспективним В. Липинський. Його намагався притримуватися і перший президент України – Л. Кравчук. Така національна держава дотримуватиметься принципу національного інтересу та національних пріоритетів у державному, а не етнічному значенні – як це властиво сучасним розвиненим демократичним державам³.

¹ Офіційний сайт Державної реєстраційної служби України. <<http://www.drsgov.ua>> (2015, липень, 28).

² Колодій, А. (2008). *Національний вимір суспільного буття*. Львів: Астролябія, 25–71.

³ Колодій, А. (2008). *Національний вимір суспільного буття*. Львів: Астролябія, 25–71.

По-третє, політичні сили націоналістичного спрямування мають захищати інтереси України в сфері культури в політико-правовій площині, коректно та ненав'язливо, а також проводити роз'яснювальну роботу. Через націоналістичну ідеологію слід стимулювати мобілізацію культурно-творчого потенціалу здібних українців, надавати їм моральну, організаційну та матеріальну підтримку.

Одним із складних питань у сучасному соціально-політичному просторі є співвідношення регіонального сепаратизму та націоналізму. Боротьба із регіональним сепаратизмом мирними засобами є першочерговим завданням українського націоналізму. На думку іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гассета, регіональний сепаратизм посилюється в період відсутності національної ідеї – проекту спільного майбутнього. Український націоналізм має сформулювати і практично втілювати зовнішньонаціональну і внутрішньонаціональну мету, створюючи тим «національну гравітацію», яка долатиме сепаратистські настрої в регіонах¹.

По-п'яте, націоналістичним організаціям не вдаватися до ультраправих, екстремістських дій, шовінізму, що дискредитують ідеологію й рух націоналізму, проводити правоцентристську політику, діяти виключно в правовому полі. Іншою умовою діяльності націоналістичних сил можна назвати необхідність об'єднуватися в блоки, співпрацювати.

Внутрішньопартійне функціонування політичних партій і громадських організацій повинне базуватися на демократичних засадах, мобільності, виборності, прозорому розподіленні фінансових ресурсів, ефективній реалізації кадрового потенціалу. Тоді політичні сили націоналістичного спрямування будуть впроваджувати демократичні принципи й в суспільстві, сприяти демократичній трансформації та збереженню національних інтересів.

Політичним силам націоналістичного спрямування необхідно налагодити комунікаційні канали з населенням та правлячою елітою на засадах соціального діалогу, а також орієнтуватися на інтереси середнього класу. Трансформація діяльності політичних сил націоналістичного спрямування не повинна відриватися від світових тенденцій політичного процесу, адекватно реагувати на процеси глобалізації та інформатизації.

Однією з основних умов функціонування політичних партій і громадських організацій націоналістичного спрямування – націоналізм має десакралізуватися, відійти від спроб підвести політичну націоналістичну ідеологію під релігійну складову (це архаїка часів Середньовіччя). Так, націоналістичний рух має бути політично відповідальним та мати політичну волю.

Адекватним засобом збереження та реалізації національних інтересів України, націоналістичні партії та організації мають бачити формування «нації-держави» або «держави-нації», впроваджувати принцип національного самовизначення.

Американський політолог А. Степан метою політики у «нації-державі» називає утвердження єдиної, потужної ідентичності спільноти як членів нації та громадян держави. Для цього держава проводить гомогенізуючу асиміляторську політику в галузі освіти, культури та мови. Приклади подібної моделі – політичні системи Португалії, Франції, Швеції, Японії. Така політика полегшується в тому випадку, якщо в державі в якості культурної спільноти з політичним представництвом мобілізована лише одна група, яка вважає себе єдиною нацією у державі.

Модель «держава-нація» утвердилася в Індії, Бельгії, Канаді та Іспанії. У згаданих країнах вирішили визнати більш ніж одну культурну, навіть національну, ідентичність та надати їм державну підтримку. В межах однієї держави формувалися численні взаємодоповнюючі ідентичності. Для цього створювалися асиметричні федерації, запроваджувалися практики консенсусної демократії, допускалася більш, ніж одна державна мова².

На думку українських учених В. Бортнікова та Ю. Пивоварова, перспективними (тобто такими, що здатні забезпечити сталий поступ і не містять у собі нездоланні внутрішні протиріччя) можуть бути як перша, так і друга моделі, однак за певних умов. Толерантна модель «нація-держава» мусить виключати агресивні намагання прискореного запровадження української мови в іншомовному середовищі. Культурно-асиміляторська політика має ґрунтуватися не на державному примусі, а на чинниках соціально-економічного стимулювання. «Держави-нації» матиме перспективу у разі, якщо буде віднайдено оптимальну модель співіснування (оптимального

¹ Сайт науково-ідеологічного центру імені Дмитра Донцова. <<http://www.dontsov-nic.org.ua>> (2015, липень, 28).

² Stepan, A. (2005). Ukraine: Improbable democratic «nation-state» but possible democratic «state-nation»? *Post-Soviet affairs*, 4, 279–308.

застосування на всіх рівнях) державної та регіональних мов, а також мов національних меншин, насамперед української та російської¹. Схиляємось до того, що наразі задля вирішення воєнно-політичного конфлікту необхідна модель розвитку «нація-держава», а надалі можливе впровадження моделі «держава-нація».

Для моделі «нація-держава» характернішою є президентська, а для «держави-нації» – парламентська республіка. На думку В. Бортнікова та Ю. Пивоварова, незалежно від того, яка модель буде реалізовуватися в Україні – «нація-держава» чи «держава-нація» – гарантом стабільності на сучасному етапі може стати лише президентська республіка. На нашу думку, це питання потребує більш детального аналізу та може стати перспективою подальшого дослідження.

Отже, політичні сили націоналістичного спрямування повинні модернізувати свою діяльність, репрезентувати конструктивну націоналістичну ідеологію, яка відображає прагнення ефективного державотворення, демократичної трансформації у всіх сферах суспільства. Збільшення позитивних чинників впливу, консолідація нації, створення дійсно національних інститутів, вихід з кризи без воєнних конфліктів, адекватне реагування на сепаратистські тенденції, обрання стратегічної й тактичної моделі розвитку «нації-держави» або «держави-нації» – базові завдання сучасних політичних партій та громадських організацій націоналістичного спрямування як суб'єктів реалізації національних інтересів України. Перспективами подальших досліджень є визначення ролі інших державно-політичних акторів у забезпеченні національних інтересів України.

References

1. Bortnikov, V., Py`vovarov, Yu. (2009). Problemy` stanovlennya nacional`noyi derzhavy` v umovax perexodu do demokratiyi. *Osvita regionu. Politologiya. Psy`xologiya. Komunikaciyi*, 3, 61–67.
2. Kas`yanov, G. V. (1999). *Teopii natsii ta nacionalizmu*. Ky`yiv: Ly`bid`.
3. Kolodij, A. (2008). *Nacional`ny`j vy`mir suspil`nogo buttya*. L`viv: Astrolyabiya, 25–71.
4. Kucz`, O. M., Madin, M. P. (2009). *Etnonacional`na svidomist` u derzhavotvorchy`x procesax*. Xarkiv: PPV «Novoe slovo».
5. *Oficijny`j sayt Derzhavnoyi reyestracijnoyi sluzhby` Ukrainy`*. <<http://www.drsv.gov.ua>> (2015, ly`pen`, 28).
6. *Sajt naukovy`kh ideologichnogo centru imeni Dmy`tra Donczova*. <<http://www.dontsov-nic.org.ua>> (2015, ly`pen`, 28).
7. Soshnikov, A. O. (2012). Suchasni ukraiyins`ki ul`tra-nacionalisty`chni ugrupuvannya (regional`ni osobly`vosti). *Visny`k Xarkivs`kogo nacional`nogo pedagogichnogo universy`tetu imeni G. S. Skovorody`*. *Filosofiya*, 37, 25–33.
8. Stepan, A. (2005). Ukraine: Improbable democratic «nation-state» but possible democratic «state-nation»? *Post-Soviet affairs*, 4, 279–308.
9. Tancyura, V. I. (2002). *Polity`chna istoriya Ukrainy`*: posibny`k. Ky`yiv: «Akademiya».

¹ Бортніков, В., Пивоваров, Ю. (2009). Проблеми становлення національної держави в умовах переходу до демократії. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*, 3, 61–67.

Марина Краснова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

ФЕНОМЕН «ПАРТІЇ ВЛАДИ»

У ПОСТРАДЯНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПОРЯДКАХ

Marina Krasnova

V.N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF “PARTY OF POWER” IN POST-SOVIET POLITICAL ORDER

Development of political parties is one of the most important prerequisites for democratic transformation of the regime in the post-Soviet countries. One of the features of transitional party systems in post-Soviet states has become a phenomenon of the "party of power". Under the party of power usually mean an integration party type, directly created by political elite and playing the role of the chief representative of its interests in the sphere of public policy. The article examines the conditions leading to formation of the ruling party after the collapse of USSR. The peculiarities of construction of the party system and attempts to create effective "party of power" as an independent political force able to effectively influence public policy were revealed.

Key words: political party, party of power, post-Soviet space, democracy, political regime, transformation, public policy, government

Задовго до виникнення виборчої демократії, держава мала різноманітну структуру публічних посад – мери, члени парламенту, міністри і т.д. Люди отримували їх різними шляхами – по спадковості, купували за винагороду, призначались. З появою демократії більшість цих посад починають заповнюватися шляхом виборів. Ця різниця відрізняла недемократичну політичну систему від демократичної. Система складалась таким чином, що люди, які претендували на певні посади, повинні заручитися підтримкою інших людей – виборців. Політикам в нових умовах не важко було помітити, що певний вид об'єднань, які поєднують разом велику кількість голосів допоможуть їм досягнути та втримати посади. А відтак, великі національні організації, які об'єднують всіх політиків і які контролюють голоси по всій території країни зможуть функціонувати ефективніше ніж місцеві клуби, які об'єднані лише навколо місцевих політиків. Із створенням організації загальнонаціонального масштабу популярним політикам стало простіше пересуватися країною з одного місця на інше з метою підтримки партійних кандидатів, а також з'явилися кошти, необхідні для роботи професійного штабу, який допомагав би в організації тисяч виборців. Так утворилися політичні партії. Отже, із формуванням електорату і рухом до виборчої демократії, як невід'ємного елементу, з'являються партії. Порівняно із поняттям «партія» поняття «політична партія» містить вже нову якість, яка полягає в тому, що мова йде про об'єднання людей на певній ідейній основі на відповідних політичних принципах¹. Політична партія переслідує політичні цілі і використовує для цього політичні засоби. Основним завданням політичної партії, яка об'єднує людей навколо спільних ідейно-політичних принципів, є завоювання та використання політичної влади.

Отже, метою статті є аналіз феномену «партії влади» та спроби утворити подібну модель функціонування в Україні. Об'єктом виступає феномен партії влади в партійній системі країн пострадянського порядку. Предметом процес формування «партії влади» та затвердження її монополії в Україні починаючи з 2000 років. Великий внесок у розвиток партології та власне цього питання внесли зарубіжні та вітчизняні дослідники: Е. Бьюелл, Р. Гантер, Л. Даймонд, К. Джанда, М. Дюверже, С. Ліпсет, Р. Кац, П. Меір, Р. Міхельс, М. Острогорський, С. Роккан, С.Заславський, Ю. Коргунюк, А. Кулик, Р. Матвеев, Ю. Никифоров, С.Радкевич К. Холодковський. Вони являють собою роботи загальнотеоретичного плану, містять всебічний аналіз походження і розвитку партій з

¹ Шведа, Ю. (2004). *Теорія політичних партій та партійних систем*: навчальний посібник. Львів, 57-59.

точки зору різних методологічних підходів, що вивчають типи партій і партійних систем, їх залежність від характеру політичних режимів, що розкривають питання організаційних засад партійного будівництва, правового регулювання та фінансово - господарської діяльності партій.

З кінця 1980-х років багато держав Центральної та Східної Європи пройшли серйозний шлях у побудові та налагодженні демократичних інститутів і процедур. Але функціонування цих структур демонструє значний потенціал авторитарності. Зміни в основних параметрах державного устрою країн цієї частини світу пов'язані з їх початковим прагненням:

- створити такі правові та політичні інститути, які дозволяли б інтегруватися в світові економічні процеси;
- сформувати відповідальне і демократичне правління.

Стратегічний курс в більшості випадків не припускав наявності чіткого результату у вигляді створення «демократичного режиму». Швидше, він орієнтував на «вихід з минулого», відмовою від комуністичної авторитарності або від її комуністичної версії.

Багато політичних практик будувалися як наслідок, «від протилежного». Вони багато в чому ігнорували місцеві традиції, вільно чи мимоволі копіюючи закордонні моделі інститутів ліберальних демократичних держав. Результатом посткомуністичних реформ в ряді країн Центральної та Східної Європи став химерний симбіоз авторитарно - демократичних елементів в їх політичних інститутах, який надав місцевим процесам оригінальні, унікальні риси. Для центрально - східноєвропейського досвіду характерне прагнення маніпулювати демократичними інститутами і процедурами при недостатньо розвиненому громадянському суспільстві.

Однією особливістю країн Центральної та Східної Європи є партогенез. Партійні системи країн Центральної та Східної Європи мають ряд схожих характеристик:

- феномен «партії влади»;
- нівелювання ідеологічних установок;
- проблема стабільності парламентського представництва;
- низьку репрезентативність партій.

«Партія влади» не є виключно пострадянським феноменом, якщо під цим терміном розуміти політичну організацію, створену зверху з кон'юктурних міркувань з метою утримання влади. Подібними «партіями влади» були також польський «Безпартійний блок підтримки реформ» Л. Валенси, «Рух за демократичну Словаччину» В. Мечяра, «Словацький демократичний і християнський союз» М. Дзурінди. Але це не означає, що феномен «партії влади» характерний для партійних систем усіх посткомуністичних країн. Виключне становище «партії влади» змушує поставити під сумнів якість міжпартійної конкуренції. Разом з тим, відомі варіанти ураження (псевдо) домінуючою партією на парламентських виборах, як це було, наприклад, в 1993 р. у Польщі, в 1998 -му - у Словаччині. Феномен «партії влади» - це явище крос-національне. Він став невід'ємною частиною авторитарних суспільств, розвинених демократій і перехідних політичних систем, де процеси демократизації призвели до виникнення формально демократичних чи недемократичних режимів, в яких невирішеними залишалися завдання національної інтеграції, соціально-економічної модернізації і формування громадянського суспільства. Цей феномен є скрізь, де має місце зосередженість владних, утилітарних і медійних ресурсів, де спостерігається відносна стабільність кадрового складу політичного класу, де відбуваються процеси політичної трансформації. Загальноприйняте у світовій практиці поняття «партії влади» в демократичній державі - це синонім правлячої партії, тобто тієї партії чи коаліції, яка перемогла на виборах до парламенту або на президентських виборах і сформувала уряд.

Такий механізм реалізується в умовах багатопартійної системи, що грає домінуючу роль в державному управлінні. Тобто партія влади - це самостійна політична сила здатна чинити ефективний вплив на державну політику, яка прийшла до влади для реалізації своєї програми¹.

Поява «партії влади» стало закономірним результатом прямої зацікавленості державної бюрократії у збереженні своїх владних позицій. Подібні політичні утворення, що позначають зв'язок владних структур і партій, не мають демократичної сутності і практикують авторитарні процедури для затвердження свого панівного становища в політиці, є додатком державного управління. Влада використовує дані партійні утворення в якості надійних суспільно-політичних партнерів для здійснення своїх раціональних стратегій, забезпечення легітимності політичного курсу, для

¹ Зульцбах, В. (2006). *Основы образования политических партий*. Москва: Европа.

обмеження опозиції та полегшення процесу прийняття рішень, для збереження своїх представників у парламенті і політичній еліті. Тому «партії влади» перетворилися на активних учасників політичного процесу і в один з найбільш досліджуваних суб'єктів сучасної політики.

Таким чином, зрозуміти демократичну політику без організації політичних партій неможливо. Їхня діяльність глибоко проникає в політичне життя суспільства. Вони є своєрідним механізмом урегулювання політичних конфліктів, визначають характер і напрям політичного процесу, забезпечують зв'язок суспільства і держави. Партії – не обов'язкове явище кожної держави, але все ж у більшості країн вони є створені. Звичайно, їхній вплив та важливість різні. В деяких випадках партії сильні, добре організовані та мають своїх представників в уряді; інколи вони слабкі та згодом зовсім зникають з політичної арени. Головною відмінністю є те, що протягом усього часу у різних державах існували і існують сильні партійні системи та і партії. Але в залежності від політичної культури, обізнаності громадян, рівня економічного розвитку та громадянського суспільства існують ефективні партії влади, які більш асоціюються з партіями у владі, та не ефективні «партії влади». Останні все ж створюються задля задоволення інтересів певних елітичних груп.

Різні підходи у вивченні «партії влади» привели вчених до різних визначень даного політичного явища. З позицій впливу політичної еліти на суспільні процеси «партія влади» виступає як характеристика ступеня консолідованості і сили правлячої групи. З точки зору політичної організації «партія влади» розглядається як стратегія зміцнення позицій правлячої групи, здатної протистояти на виборчому полі іншим партіям, що репрезентує інтереси інших, відмінних від пануючих еліт, сегментів суспільства. З позицій «квазіпартійності» створена «партія влади» являє собою особливе об'єднання державної бюрократії, точніше її адміністративний сегмент, адаптований для присутності в механізмах громадянського суспільства, який намагається створити собі корпоративні переваги щодо великого бізнесу та інших елітарних угруповань.

Всі інтерпретації правомірно однакові і відображають різні якості одного і того ж політичного явища. Вони відносять «партію влади» до володаря режиму, інституційний елемент, якого вибудовує власні механізми регулювання поведінки громадян і діяльності інститутів влади.

Аналіз і узагальнення основних підходів дозволив сформулювати наступне визначення. «Партія влади» - це політична організація партійного типу, що активно виступає на полі електоральної і внутрішньоелітної конкуренції, створена чинною владою, що захищає і виражає її інтереси, забезпечує легітимність її політичного курсу, збереження і утримання її політичних позицій. Основними ознаками «партії влади» є, насамперед, владна природа і партійний статус. Владна природа виражається в політико-адміністративній структурі, складу якої уособлює вертикаль виконавчої влади в особі президента та його адміністрації, уряду і регіональних органів влади¹.

Побудова нинішньої партійної системи України сходить до кінця 1980-х років, попередниками нинішніх партій стали, по-перше, колишня Компартія України в складі КПРС, а по-друге, неформально (дисидентський рух в радянські роки) національно-демократичний рух. Саме колишні дисиденти і колишні партійні функціонери були провідними фігурами українських партій першої половини 1990-х років.

Саме з виборів 1998 року починає активно зростати участь в партійному будівництві так званих колишніх господарників - великого директорату, нових бізнесменів, керівників великого бізнесу («олігархів»), відбувається активне оновлення політичного простору. Найбільш успішно реалізований в Україні проект «партії влади» це створення Партії регіонів, в результаті об'єднання кількох партій у 2000 році. Наскільки можна зрозуміти, дозвіл бізнес - політичній еліті Донбасу на створення своєї партії було дано Л. Кучмою після президентських виборів, коли в другому тур в Донецькій області він отримав більше голосів, ніж Петро Симоненко. Регіонали взяли участь у виборах 2002 року в складі блоку «За єдину Україну» і навіть отримала 36 місць у парламенті (всього від блоку пройшов 121 депутат).

Після того, як В. Медведчук пролобіював призначення на пост прем'єр міністра Віктора Януковича, Партія регіонів почала грати все більш важливу роль в адміністративних органах. Однак, повноваження уряду у сфері кадрової політики були настільки великі, щоб Партію регіонів на цьому етапі можна було вважати «партією влади» в масштабах країни.

Вперше дійсно важливу роль партія зіграла в 2004 році, коли її з'їзд висунув Януковича

¹ Шведа, Ю. (2005). *Політичні партії. Енциклопедичний словник*. Львів: Астролябія

кандидатом на пост президента.

У 2005 році Партія Регіонів стала центром тяжіння для різних опозиційних груп. Однак партійне керівництво відмовилося від створення «блоку Януковича» і вибрала шлях включення бажаючих в індивідуальному порядку. Метою партійних олігархів було недопущення надмірного посилення Януковича, але наслідком цього стало перетворення Партії регіонів в найбільш закінчений варіант «партії влади».

У 2006-2007 році це було ще не так помітно, оскільки при владі, все ж, перебувала Антикризисна коаліція зі складу трьох партій, а після перемоги Януковича на президентських виборах 2010 року стало очевидним, що при владі в країні перебуває одна політична сила. Це видно і по уряді, який практично суцільно складається з представників Партії регіонів, і по динаміці складу депутатських фракцій у Верховній Раді.

Особливістю Партії регіонів, в порівнянні з іншими «партіями влади», є:

а) відмова від блокування з іншими політичними силами («Нова демократія» Євгена Кушнарьова і «Сильна Україна» Сергія Тігіпка були розпущені, а їх члени в індивідуальному порядку прийняті в ПР);

б) фактичне «шефство» над партією президента, який вийшов з неї відповідно до вимог Конституції.

Перемога Віктора Януковича на виборах 2010 року остаточно закріпила ідентичні поняття «Партія регіонів» і «влада». За останні роки Партія регіонів з партії в загальноприйнятому розумінні цього слова перетворилася на по суті державний інститут. Україна мала усі шанси перетворитися на державу з домінуючою партією. Бо Партія Регіонів стала класичною домінуючою партією, зрощуючись з управлінським апаратом. Але події починаючи з кінця листопада 2013 та кульмінаційні лютого 2014 по суті зламали усі надбання та систему домінуючої влади в Україні. По суті з бігством Януковича та його найближчих соратників панівна система розпалась та почала рішуче втрачати свій рейтинг. Це можна побачити по-перше, масовим виходом із партії депутатів ще за часів Євромайдану, по-друге, кандидат від ПР на президентських виборах Михайло Добкін, набрав усього – 3,44 %, по-третє Партія регіонів переживає період клінічної смерті.

Партії регіонів у тому вигляді була до 2014 року, в якому вона була, як партія еліт півдня і сходу України, як партія грошей, партія об'єднаного олігархату, прийшов кінець. Бо як показує практика, кожен політичний організм має свій життєвий цикл. І для ПР він закінчився.

Можна припустити, що на уламках Партії регіонів виникне кілька партій. Одна буде проросійською, інша федералістською, третя балансуватиме на грані такого південно-східного економічного лібералізму. На президентських виборах ПР у нинішньому вигляді стала свідком, аніж активним гравцем. Вона не виконала ключову роль передвиборчого сюжету. Можливо на дострокових парламентських виборах Партія Регіонів збереже свій нинішній вигляд і у такому напівживому стані і прийме участь. Але далі – ні. Бо кардинально змінилася політична реальність. Вона просто розсипалася разом із Януковичем, який зник 22 лютого. Разом із ним обвалилася і попередня політична модель, ключовим елементом якої була Партія регіонів.

Таким чином, процес формування пострадянської партійної системи та її елементів характеризується кардинальними змінами політичної системи країн на рубежі XX -XXI ст. Зміна політичного режиму зумовила пошук нового формату партійної системи, який би мінімізував нестабільність політичної системи. Незважаючи на вжиті дослідниками спроби пошуку оптимального формату партійної системи, поступово стає очевидним неможливість впровадження ідеальної партійної системи в реальну вітчизняну політичну практику. Вивчення процесу оформлення і векторів розвитку феномена «партії влади» в контексті особливостей режиму дозволяє сформувати уявлення про систему в цілому¹.

Термін «партія влади» використовують виключно щодо партійних організацій у країнах пострадянського простору. Надалі «партії влади» ставали все менш ідеологізовані, більш адміністративними і менш самостійними політично. Іншими словами, за весь період існування феномена «партії влади» він все більше перетворювався на інструмент політичного управління партійною системою.

Поява і широке поширення в пострадянському лексиконі поняття «партія влади» стало

¹ Соловьев, Э. (2005). Российские партии власти в поисках внешнеполитической стратегии. *Вестник Московского университета*, 2, 42-44.

реакцією експертного співтовариства на слабкість в пореформеній «цивільних» партій, що виникли в результаті природних процесів артикулювання та інституційного оформлення політичних інтересів різних суспільних груп. Саме поняття «партія влади», міцно увійшло в політичний побут з 1993 р. До цих пір не отримало однозначного тлумачення в літературі. У широкому сенсі слова «партію влади» зазвичай ототожнюють з новою політичною елітою пострадянського простору. У цьому розумінні ключове значення мають комунікації всередині еліти, що дозволяють їй незалежно від будь-яких інституційних змін надавати визначальний вплив на розвиток політичного процесу, розробку, прийняття і реалізацію найважливіших рішень, здійснювати контроль за діяльністю партій. Досліджуючи феномен «партії влади» слід звернути увагу на те, що в деяких модернізуючих країнах другої половини ХХ століття в умовах слабкості або відсутності громадянського суспільства пануюча еліта сама виступала в ролі ініціатора і творця партій і рухів. При цьому сам термін «партія влади» знаходиться в очевидному протиріччі з запропонованою ще Максом Вебером принципової дихотомією «професійного політика» і «чиновника - фахівця»¹, фігури яких з'явилися з розширенням виборчих прав і формуванням парламентарної демократії. Всупереч схемі Вебера, в Радянському Союзі будь-який чиновник просто зобов'язаний був бути партійним; саме цю традицію, що пронизує всі державні інститути партійності, ми й спостерігаємо сьогодні в спробах створення так званих «партій влади».

Можна зробити висновок, що основи режиму і сучасна політична ситуація породили неефективно діючу форму взаємодії між виконавчою і законодавчою владою, і тому, для стабілізації зв'язку виконавча влада використовує синтетичне, штучно створене новоутворення, що прийняло форму і статус «партії влади».

References

1. Veber, M. (1990). *Politika kak prizvanie i professija*. Moskva.
2. Zul'cbakh, V. (2006). *Osnovy obrazovaniya politicheskikh partij*. Moskva: Evropa.
3. Solov'ev, E.H. (2005). Rossijskie partii vlasti v poiskakh vneshnepoliticheskoy strategii. *Vestnik Moskovskogo universiteta*, 2, 42-44.
4. Shveda, JU. (2004). *Teorija politichnikh partij ta partijnikh sistem: navchal'nij posibnik*. L'viv.
5. Shveda, JU. (2005). *Politichni partii. Enciklopedichnij slovník*. L'viv: Astroljabija.

¹ Вебер, М. (1990). *Политика как призвание и профессия*. Москва, 644-675, 689-706.

Тетяна Воронова

*Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
Україна*

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО В УКРАЇНІ: РІК ПІСЛЯ «ЄВРОМАЙДАНУ»

Tetiana Voronova

Oles Gonchar Dnipropetrovsk National University, Ukraine

POLITICAL LEADERSHIP IN UKRAINE: A YEAR AFTER «EUROMAIDAN»

The article investigates the features of political leadership within and at the end of «Euromaidan». The category of «sustaining myth» of society is used to describe the differences between the leaders of political parties and leaders of non-governmental organizations that took part in the «Euromaidan». Leaders of non-governmental organizations such as Dmytro Yarosh and Yegor Sobolev regard the situation so fundamentally wrong, that they see a fundamental restructuring of society, that is the change of the «supportive myth», as the only way out of the situation, while the party leaders are seeking to use it.

Petro Poroshenko is considered as one of political leaders of «Euromaidan», who demonstrated excellent behavior from others and thus become the main beneficiaries eligible for the redistribution of supporters. As the President of Ukraine he has demonstrated the ability to structure cognitive space by creating mass awareness, promotion and support of social categories that is able to accommodate the largest possible number of followers and implements positive program of presidential political leadership.

Key words: political leadership, «Euromaidan», leaders of non-governmental organizations, political party leaders, constituents, presidential political leadership.

Дослідження політичного лідерства в Україні знову й знову набуває актуальності в силу постійного оновлення як представників цього інституту, так і умов його існування, зокрема механізмів формування політичного лідерства. Якщо протягом 90-тих років дослідники говорили про політичних лідерів генеза становлення яких була пов'язана з дисидентським рухом, структурами КПРС, «червоним директором», тощо, то з впровадженням пропорційних виборів, а особливо з переходом до парламентсько-президентської форми правління в 2005 році, власне українські партії перетворились на інститути, що забезпечували зростання політичних лідерів. З розвитком неурядових організацій, вони також почали виконувати цю функцію. Хоча мало які з організацій вдалося ефективно виконувати цю функцію в умовах «звичайного» політичного процесу, без участі в різних формах масового протесту. Можна говорити взагалі, про те, що особливістю українського політичного лідерства, починаючи з протестного руху «Україна без Кучми», став значний вплив на ці процеси масових акцій протесту. Останнім з таких подій став Євромайдан, в ході якого статус політичних лідерів отримали зовсім нові обличчя, підтвердивши, таким чином, його значимість в процесах творення нових політичних лідерів.

Політичне лідерство в Україні є традиційною темою для досліджень і в цьому контексті можна згадати численні праці Д. Видріна, В. Горбатенко, С. Здіорук, М. Кармазіної, М. Михайльченко, А. Пахарєва, А. Романюка та О. Траверсе. Проте особливості формування політичних лідерів в умовах протестної активності, зокрема подій «Євромайдану» поки що залишаються недослідженими, в силу занадто малого відтинку часу, що минув після цих подій. Тому в рамках даної статті ми ставимо за мету дослідження особливостей такого інституту політичного лідерства в Україні як протестні акції.

Особлива увага до функціонування політичного лідерства в умовах масових протестів пов'язана з очікуваннями щодо його результатів. Від протестів як інституту формування політичних лідерів очікують термінової, радикальної зміни лідерів, що опиратиметься на нові ціннісні засади,

тобто появи нового типу лідерів. Термінової, оскільки в умовах масових протестів час становлення політичного лідера скорочується. В рамках політичної партії, парламенту чи іншої державної установи тощо, формування лідера йде роками. В умовах «Майдану» чи «Євромайдану» час його формування вимірюється тижнями або ж місяцями. Відмінність ця обумовлена інтенсивністю подій та контактів зі своїми прихильниками. Протестне лідерство є окремим типом лідерства з власним характеристиками. Н. Бірюков класифікував різні підходи до лідерства, зазначаючи, що різні дослідники вбачають в ньому: 1) вплив, 2) управління, координацію чи контроль, 3) прийняття рішень, 4) новаторство¹. Останній варіант лідерства передбачає, що лідери це ті, хто «веде вперед», на відміну від тих, хто керує не пропонуючи оригінальних рішень. Новаторство одна з ознак протестного лідерства, проте вона може бути притаманна і лідерству в рамках політичних партій тощо. Інша дослідниця, Г. Авцинова за основу своєї типології взяла такі критерії: відношення до влади, способи та методи досягнення поставлених цілей, тип діяльності, відношення до дійсності. Відносно влади вона виділила опозиційного і пануючого лідера. Опозиційний тип, у свою чергу, розбила на два підтипи: конфронтаційно-опозиційний підтип, непримиренний супротивник даної влади, що прагне скинути її будь-що-будь, і конструктивно-опозиційний підтип, який критикує дану владу, але не орієнтований на її негайне скинення². Співставляючи запропоновані типи діяльності з поведінкою дійових осіб «Євромайдану» можемо сказати, що конструктивно-опозиційну поведінку демонстрували представники парламентської опозиції – Яценюк, Турчинов, Кличко, натомість конфронтаційно-опозиційну – представники громадянської опозиції, які представляли «третій сектор», мережу різноманітних неурядових організацій.

Походження протестних політичних лідерів наклало особливий відбиток на їх характеристики, оскільки їх діяльність в рамках неурядових організацій має свої особливості. На думку О. Л. Музики, «лідерство у громадських організаціях за своєю психологічною структурою, функціями і особливостями ... спонтанне, значною мірою неформальне і конкурентне. Цей вид лідерства вимагає від людей самодетермінованої активності і постійного руху вперед, що, у свою чергу, вимагає інтуїтивного врахування закономірностей розвитку особистості в групі і розвитку групи в цілому»³. В рамках подібної діяльності збереження чи втрата лідерства залежить від особистісних якостей людини, від її вміння орієнтуватися у складних групових процесах, виробляти рішення, які враховують потреби окремих людей і групи в контексті суспільних вимог і параметрів суспільної ситуації. Саме ці риси лідера громадської організації є важливими в умовах масових протестних дій і дозволяють йому висунутись на передній план.

Відмінність між конструктивно-опозиційною поведінкою партійних лідерів та конфронтаційно-опозиційною поведінкою лідерів громадянського сектора можна пояснити, завдяки апеляції до поглядів Р. Такера, який пропонував використовувати термін «підтримуючий міф» суспільства для створення типології політичних лідерів. Говорячи про міф, він мав на увазі візію, ідею чи концепцію суспільства як цілого. Партійні лідери, прагнуть до збереження і використанні «підтримуючого міфу» суспільства, вбачаючи в діяльності свої опонентів відхилення від моделі закладеної в міфі і закликаючи до їх подолання шляхом зміни окремих негативних практик.

Лідери громадянського сектору, такі наприклад як Дмитро Ярош, розцінюють ситуацію як настільки принципово неправильну, що єдиним виходом з ситуації бачать фундаментальну перебудову суспільства, тобто зміну самого «підтримуючого міфу». Інший лідер що здобув популярність під час «Євромайдану», Єгор Соболев, виступив одним з лобістів процесів «люстрації» і прийняття відповідного закону. На його прикладі ми бачимо як руйнування ідеологічної влади «підтримуючого міфу» над свідомістю людей і запровадження нового «міфу» виконує діагностичну, керівну і мобілізуючу функції.

Ярош та Соболев претендують на моральне лідерство, звертаються до фундаментальних бажань, прагнень та ціннісних орієнтацій своїх послідовників, що вимагають покарання для чиновників, рішучої боротьби з корупцією, відмовляються від цінностей стабільності на користь справедливості тощо. Саме це зумовлює їх конфронтаційний стиль.

Прорив до «великої політики» лідерів громадянського сектору виглядає логічним, якщо

¹ Бірюков, Н.И. (2001). Политическое лидерство: определения и классификации. *Концептуализация политики*. Москва: Моск. обществ. научный фонд, 11-31.

² Авцинова, Г.А. (1993). Политическое лидерство. *Государство и право*, 5, 140–141.

³ Музика, О.Л. (2004). Методологічні засади дослідження проблеми лідерства у громадських організаціях. *Ucrainica Polonic*, T.1, 431-437.

прийняти до уваги, що «Євромайдан» слід розглядати ще як і прояв апогею недовіри українців до політиків, яка послідовно розвивалася з 2004 року, після розчарування наслідками «Помаранчевої революції». «Без політиків» - саме таким було спочатку гасло Євромайдану, і ситуація змінилась тільки після початку «силових акцій» проти протестуючих.

Оцінки стану політичного лідерства в Україні і до цього коливались від помірковано позитивних до відверто негативних, як наприклад розлогий висновок С. В. Щедрова – «по-перше, політичні лідери дуже слабо, а інколи зовсім не виконують свої функціональні обов'язки з приводу вироблення стратегії розвитку, консолідації суспільства, налагодження взаємодії між владою та суспільством, ініціювання реформ та мобілізацію мас на їхнє здійснення. По-друге, нові умови діяльності змушують політичних лідерів ... посткомуністичного типу змінюватися і пристосовуватися до них. З точки зору технології прийняття політичних рішень лідери посткомуністичного типу є прихильниками номенклатурного політичного стилю, при якому рішення приймаються вузьким колом осіб, закрито. У цьому сенсі вони виступають як популістські лідери, які прагнуть висловити реальні потреби широких мас, активно втягуються в політику. Однак орієнтація на тимчасові інтереси натовпу не дозволяє популістським лідерам довго підтримувати свою легітимність»¹. Можна погодитись з останнім висновком дослідника, адже, наприклад, українські президенти, перемагаючи на виборах з підтримкою більше 50% виборців дуже швидко втрачали їх довіру. Це є промовистим свідченням проблем з політичним лідерством в Україні. Відсутність рейтингових політиків взагалі свідчить про невдачу інституту політичного лідерства в країні в цілому. Низький рейтинг усіх без виключення президентів свідчить про проблеми з виконання ними ролі політичного лідера. Леонід Кучма, Віктор Ющенко і Віктор Янукович були кращими політичними лідерами перебуваючи в статусі лідера опозиції, партійного лідера тощо, ніж політичними лідерами на посаді президента. Це можна пояснити складністю завдань, що постають перед Президентами України, або недостатнім розумінням особливостей президентського політичного лідерства.

Політичні лідери – це все ж люди, які мають бути професійно, інтелектуально, морально – психологічно та організаційно підготовлені до владної діяльності, спроможні справляти легітимний вплив на все суспільство або його окремі частини. Проте на українській політичній арені за роки незалежності, на жаль, так і не з'явилося достатньо особистостей, які були б здатні вирішувати сучасні завдання не тільки управлінські завдання з розбудови державності. Політичні лідери зобов'язані структурувати і когнітивний простір масової свідомості шляхом створення, стимулювання і підтримки соціальних категорій, здатних вмістити в себе якомога більшу кількість послідовників, рядових членів суспільства². Низький рейтинг українських президентів це якраз ознака того, що вони не спромоглися створити почуття єдиного «ми», яке мало об'єднати суспільство і лідера, жоден з них не зміг показати себе в якості інстанції, що підтримує «колективну ідентичність».

Наприклад президентське політичне лідерство в часи Кучми не дотримувалося основних умов ефективного лідерства, таких як здатність формувати соціальні категорії, що дають змогу протиставляти «своїх» та «чужих», здатність пов'язувати ці категорії з потребами й установками послідовників, виконувати роль «прототипу», який є втіленням запропонованої соціальної категорії. Практично відсутньою була позитивна змістовна програма президентського політичного лідерства. Під час президентських виборів 2004 року визначилися альтернативи подальшого національного розвитку, які характеризувалися якраз наявністю позитивних змістовних програм, що стали причиною мобілізації громадських і політичних сил. На жаль, обидві позитивні змістовні програми не мали достатнього потенціалу для консолідації суспільства, оскільки апелювали до різних систем суспільних цінностей. Тому можна говорити про неправильний вибір порядку денного для позитивних змістовних програм.

На виборах 2004 року Віктор Ющенко зробив акцент на позитивній стороні ідентичності «європеїзму», тобто став активно нав'язувати суспільству нові категорії такі як «європейська інтеграція», потенційно здатні викликати відторгнення, активізував категорії «реформи», «демократизація». Запропонована ним ідентичність породила поглиблення внутрішніх

¹ Щедров, С. В. (2011). Політичне лідерство як чинник формування політичної конкуренції в Україні.

Політологічні записки: Збірник наукових праць, випуск 3

<http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Polzap/2011_3/11ssvpku.pdf>.

² Зорин, В.А. (2010). Модели политического лидерства российских президентов. *Полис*, 4, 77-90.

суперечностей у регіональному та ідеологічному форматі. Два основні табори – помаранчевий і біло – синій – сформувалися кожна довкола своєї позитивної програми, жодна з яких не могла забезпечити мобілізації суспільства в масштабах країни в цілому, і мала ознаки усталеної регіональності. Внаслідок цього В. Ющенко в статусі Президента зіткнувся з надзвичайно складною проблемою консолідації. Він випереджав велику частину українських громадян, не готових сприйняти його модель нової країни, європейську інтеграцію і, таким чином, його самого, тобто не повною мірою задовольняв очікування однієї частини суспільства, яка мобілізувалася довкола запропонованих В. Януковичем категорій «стабільність», «розвиток українсько-російських відносин», а в ході здійснення повноважень, перестав задовольняти і власних виборців, фактично відстаючи від їх сподівань у питаннях демонтажу колишнього режиму і модернізації країни. Він виявився поганим «прототипом», тобто його виборці перестали сприймати його як особу, що найбільшою мірою відповідає категорії, яка закладена в основу існування групи.

Чи можуть нові політичні лідери, що з'явилися на хвилі протестів уникнути цих помилок? За природою своєю вони більше експресивні лідери, орієнтовані на підтримку у своїх прихильників відчуття єдності, суб'єктності і натхнення. Тоді як після завершення «Євромайдану» суспільство потребує лідерів більше інструментальних, які вкажуть ясні і доступні цілі, налагодять комунікацію і забезпечать мобілізацію широким мас. Якщо Ярош, Парасюк та Соболев, як лідери саме експресивні, забезпечували натхнення учасників «Євромайдану», пропонували цілі, забезпечували комунікацію та мобілізацію саме серед учасників «Євромайдану», то відразу по закінченню цієї екстраординарної ситуації виявилось, що для більшості населення вони є слабкими політичними лідерами, натомість у найбільш виграшну позицію потрапив Петро Порошенко, який відрізняється від них як своїм характером, так і властивостями його конституентів та взаємозв'язком з ними і контекстом, в якому здійснюється лідерство. Якщо Дмитра Яроша можна ідентифікувати в якості лідера-«прапорonoсця», в силу наявності у нього власного бачення дійсності і прагнення до кардинального перетворення існуючої політичної системи, здатності визначати динаміку, темп, характер політичних подій, формувати політичну проблематику; то Петро Порошенко спочатку був близьким до лідера-«пожежного», намагаючись реагувати на анексію Криму, а згодом на утворення ДНР та ЛНР, як на проблеми вже пред'явлені його конституентам реальністю. Зараз він трансформується в лідера-«торгівця», прагнучи втягнути конституентів у здійснення своїх ідей та планів.

Петра Порошенка теж слід вважати політичним лідером, що здобув популярність та послідовників завдяки «Євромайдану». Проте він відрізняється від усіх інших лідерів пов'язаних з цією акцією – від Соболева, Яроша, Парасюка, Богомолець, Булатова тощо. Можна говорити про визначну роль «Євромайдану» в становленні Порошенка як політичного лідера, оскільки до 2013 року його в цій якості просто не існувало і в будь-яких рейтингах політичних симпатій його результат був нижчим статистичної похибки. Єдиною підставою, що свідчила про його можливий злет, був такий же низький рівень антирейтингу, що давало йому великий потенціал для росту.

В ході «Євромайдану» Порошенко демонстрував поведінку, відмінну від усіх ключових публічних осіб. На відміну від опозиційної трійки від максимально дистанціювався від будь-яких перемовин з Януковичем та діючою владою, не заявляв про жодні претензії на владу чи посади, на відміну від лідерів громадського сектору демонстрував схильність до компромісів і не виголошував радикальних заяв. На фоні небагатослівного, але дієвого Порошенка опозиційна трійка виглядала демагогами. Віталій Кличко, Арсеній Яценюк та Олег Тягнибок в хід протестів втрачали довіру своїх прихильників, в тому числі через необережні заяви та обіцянки, що згодом не були реалізовані. Порошенко стабільно тримався в розширеному колі лідерів Майдану, постійно виступав на віче і активно займався зустрічами із європейськими високопосадовцями, візитами на європейські конференції тощо. В підсумку йому вдалося опанувати роль «третьої сили», уникнувши критики яка зосередилась на прихильниках Януковича та опозиційній трійці.

Проблеми президентського політичного лідерства в Україні традиційно полягали в поширенні негативної категоризації, яка вела до протиставлення послідовників, і нехтування формуванням позитивних змістовних програм, які б стали причиною консолідації і мобілізації усього суспільства, а не тільки певних груп електорату. Порошенко вдалося цього уникнути, оскільки такі категорії як «закінчення військових дій», «завершення політичної кризи», «оновлення влади» та «збереження територіальної цілісності» співпали з потребами й установками послідовників. В результаті Петро Порошенко – це перший український президент, який здобув переважну більшість голосів в усіх

регіонах країни.

Зараз він додатково пропонує активацію категорій «європейської інтеграції» та «оновлення країни». Мобілізаційний потенціал його лідерства зберігається завдяки чіткій категоризації «чужих», в якості яких тепер можуть використовуватися як «сепаратисти», так і радикальні елементи та корупціонери, що заважають модернізації країни. Таким чином П. Порошенко, який в якості політичного лідера є результатом «Євромайдану», зараз є найбільш успішним в якості політичного лідера на посаді Президента України, зберігаючи свій рейтинг і через рік після обрання.

References

1. Birjukov, N. I. (2001). Politicheskoe liderstvo: opredelenija i klassifikacii. *Konceptualizacija politiki*. Moskva: Mosk. obshhestv. nauchnyj fond, 11-31.
2. Avcinova, G. A. (1993). Politicheskoe liderstvo. *Gosudarstvo i pravo*, 5, 140–141.
3. Muzyka, O. L. (2004). Metodolohichni zasady doslidzhennia problemy liderstva u hromadskykh orhanizatsiiakh. *Ucrainica Polonica*, T.I, 431-437.
4. Shchedrov, S. V. (2011) Politychne liderstvo yak chynnyk formuvannia politychnoi konkurentsii v Ukraini. *Politolohichni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats*, Vypusk 3 <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Polzap/2011_3/11ssvpku.pdf>.
5. Zorin, V. A. (2010). Modeli politicheskogo liderstva rossijskih prezidentov. *Polis*, 4, 77-90.

Микола Палінчак, д. політ. н.

Мирослав Лешанич

ДВНЗ Ужгородський національний університет, Україна

МОДЕЛІ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ПРАКТИЦІ

Mykola Palinchak, ScD in political science

Myroslav Leshanych

Uzhhorod National University, Ukraine

MODELS OF CHURCH-STATE RELATIONS IN CONTEMPORARY POLITICAL PRACTICE

The article makes an analysis of contemporary models of relations between a state, Church and society in the countries of Central and Eastern Europe. It is noted that in historical context of political science models of church-state relations are: theocracy; caesaropapism; dominant position of Church in a state; separation of Church and a state; intermediate place between state Church and model of complete separation of Church and a state.

Attention is drawn to the fact that the definition of "own" model for each country is individual and depends on many factors, primarily on political and legal foundations accepted in society, traditions, spiritual and material state of society and so on.

The principle of separation of State and Church in the modern world was analyzed. The authors clarify the concept about impossibility of Church's interference in affairs of a state while active intervention of state institutions into affairs of Church.

It was noted that development of Europe may not occur by spreading certain national model of church-state relations to other countries, including post-communist.

Key words: a church, a state, society, church-state relations, models of church-state relations, politics, religion.

Метою даної статті є аналіз сучасних моделей державно-церковних відносин в країнах Центрально-Східної Європи.

Стан дослідження. Аналізу сучасних моделей (типових видів) державно-церковних відносин присвячено значну кількість наукових праць українських політологів, філософів, релігієзнавців, зокрема праці В. Єленського¹; Л. Коваленко², О. Кулакевич³ та ін.

У політологічній, філософській і релігієзнавчій літературі усталеною є думка про те, що в епоху Відродження із становленням громадянських суспільств розпочалися процеси секуляризації (набуття світських рис) суспільного життя. Цьому сприяв розвиток наукових знань, насамперед вчення про природне право, згідно з яким держава та її інституції мають земне, а не Божественне походження. Релігія поступово стає приватною справою. Наприкінці XVIII ст. починають реформуватися основні типи відносин між церквою і державою, які існують і донині, ґрунтуючись на таких основних принципах:

1) віротерпимість (нетерпимість), за якої одна чи кілька релігій мають привілейований стан, а всі інші оголошуються терпимими (чи нетерпимими);

¹ Єленський, В.Є. (2000). *Restitutio in integrum: Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі. Людина і світ*, 30-36; Єленський, В.Є. (1999). *Релігійно-суспільні зміни в посткомуністичній Європі. Людина і світ*, 7, 30-33; Єленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова.

² Коваленко, Ю.В., Нітрагін, М.М. (1996). *Ідеальні державно-церковні відносини*. Харків: Фоліо.

³ Кулакевич, О.В. (2001). *Історико-правовий аспект християнської церкви та держави і його значення для України. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Філософія. Політологія, вип. 37, 41-44.*

2) свобода віросповідань, за якої всі релігії рівні між собою, а людина вільна у своєму виборі конфесії та відправленні релігійного культу;

3) свобода совісті, яка, окрім проголошення рівності всіх релігій між собою, дозволяє особі не лише вільно обирати будь-яку релігію, але й бути невіруючою. Нині приблизно третина держав проголосили у своїх основних законах принцип свободи совісті¹.

Ці головні типи відносин між церквою і державою вбирають у себе кілька моделей державно-церковних взаємин, які часто взаємно переплітаються: теократія, цезаропапізм, державна церква, відокремлення церкви від держави; проміжний стан між моделлю державної церкви і моделлю повного відокремлення; відокремлення церкви і держави. Розглянемо ці моделі більш докладно.

Теократія (гр. *theos* – Бог, *kratos* – влада) постає як форма правління, за якої вся повнота влади в державі належить главі церкви та духовенству. Вона передбачає ототожнення світської і духовної влад, регламентацію функціонування держави та її інституцій, усього суспільного життя панівною церквою та її органами². Прикладом теократії може бути Іудея V-I століть до н. е., де влада була зосереджена в руках жреців на чолі з іудейським першоієрархом. Інші приклади – Папська область в Італії в 756-1870 рр., а з 1929р. – держава-місто Ватикан, де папа римський є абсолютним монархом, який зосереджує у своїх руках необмежену політичну і духовну владу. Теократичне правління дуже поширене в мусульманських країнах (в Ірані, Саудівській Аравії тощо), де дотримуються традицій, що сформувалися ще в Дамаському халіфаті за династій Омеядів (661-750 рр.) та Абасидів (750-1258 рр.).

Цезаропапізм (лат. *caesar* – цезар, *papa* – папа) – модель державно-церковних відносин, за якої церква та її структури повністю залежать від світської влади. Передбачає повну залежність церкви від держави, одержавлення і підпорядкування світській владі церковних структур. Класичним прикладом реалізації такої моделі вчені вважають Візантію, де імператори збирали церковні собори, розв'язували догматичні суперечки, призначали чи знімали патріархів, митрополитів тощо. Цю модель перейняла Московія, і від XVIII до початку XX століть главою російської православної церкви був імператор (імператриця). Церква стає одним із інститутів державної бюрократичної системи, а духовенство – особливим прошарком суспільства зі своїми правами та пільгами (непідсудність світському суду, звільнення від податків, військової повинності тощо).

Державна церква – модель державно-церковних відносин, що забезпечує в державі привілейований стан певної конфесії. Вона передбачає пряме фінансування державою її інституцій і державний контроль за використанням коштів, делегування церковним структурам певних державних функцій (реєстрація новонароджених, смертей, шлюбів тощо). Прикладом такої моделі є сучасна Греція, де державною є православна церква, Статут якої має статус державного Закону. Церква у Греції сильніша за державу. Остання гарантує її священнослужителям зарплату і пенсії. В початкових і середніх школах здійснюється православна освіта. Близькою до грецької є і сучасна італійська модель державно-церковних відносин, де понад 90 % населення охрещені в католицьку віру. Різні форми державної церкви існують також у Великій Британії, Данії, Швеції, Ісландії та деяких інших країнах. На загал, система державної (або національної) церкви є особливістю Північної Європи. Винятковий статус певної церкви зафіксовано в конституціях понад 40 держав світу. До речі, у 22 із них главою держави може бути лише особа, яка належить до офіційної церкви³.

Політична і церковна історія Європи останніх десятиліть засвідчує, що ця модель відносин між державою і церквою не має великого потенціалу для подальшого поширення. Система була відкинута Швецією, яка, у свою чергу, взяла приклад із Норвегії; її також не було прийнято жодною экс-комуністичною країною, і навіть країнами, де домінує лютеранство. Так, в Естонії, яка є єдиною країною, де лютерани становлять більшість, прийняття цієї моделі було конституційно виключене.

Модель, що ґрунтується на позиції відокремлення церкви від держави, реалізується в багатьох країнах світу – у Франції, Німеччині, Португалії та інших. Такий підхід до проблеми державно-церковних відносин частіше за все обумовлений прагненням позбавити церкву монополії у здійсненні ідеологічної та інтеграційної функцій, оскільки церква володіє могутнім потенціалом впливу на свідомість і підсвідомість людей.

¹ Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 64-65.

² Антонюк, О.В. (2005). *Основи етнополітики*: навчальний посібник. Київ: МАУП.

³ Зуєв, Н. (2008). Політичне православ'я відокремили від церкви. *Дзеркало тижня*, 1, 4.

Слід наголосити, що відокремлення церкви від держави характеризується наступними особливостями:

- держава та її організації не мають права контролювати ставлення своїх громадян до релігії й не ведуть обліку громадян за цією ознакою;

- держава не втручається у внутрішню церковну діяльність (якщо при цьому не порушується чинне законодавство). Зокрема, держава не втручається у зміст віровчень, обрядів, церемоній, культу та інших форм задоволення релігійних потреб, у внутрішнє самоврядування релігійних організацій, у взаємовідносини органів релігійних організацій, їхні відношення з віруючими, а також у витрати коштів, що пов'язані з релігійними потребами;

- держава не надає церкві матеріальної або будь-якої іншої, в тому числі й фінансової, підтримки;

- церква не виконує будь-яких державних функцій;

- церква не втручається у справи держави, а займається лише питаннями, пов'язаними із задоволенням релігійних потреб віруючих. Держава, зі свого боку, охороняє законну діяльність церкви та релігійних організацій. Таким чином, відокремлення церкви від держави означає переорієнтацію суспільного життя на світські цінності і норми.

Відокремлення церкви від держави на практиці означає неможливість втручання церкви у справи держави за активного втручання державних інституцій у справи церкви. Проте ця теза потребує уточнень.

По-перше, слід зазначити, що існують різні форми відокремлення церкви від держави. Скажімо, в СРСР це означало державний атеїзм та гоніння на релігійні громади. У Франції відокремлення церкви від держави передбачає, перш за все, створення світської держави (так званого *l'Etat laïque* або *laïcité de l'Etat*), в якій влада практично повністю ігнорує існування релігійних громад, хоча й не веде з ними війни. Модель, що реалізована в США, як правило, зветься поміркованою. Хоча й тут держава підкреслює свій принципово світський характер, але все ж таки існує фінансова підтримка церковних шкіл, у збройних силах діє інститут капеланів, а церковні одруження мають юридичну силу. В Німеччині, незважаючи на те що церква відділена від держави, фактично існує досить широка співпраця цих двох інституцій, тому німецьку модель визначають як систему кооперації церкви та держави.

По-друге, слід пам'ятати, що у свій час навіть не в усіх соціалістичних державах Центрально-Східної Європи було здійснене відокремлення церкви від держави. Наприклад, у Конституціях соціалістичних Румунії та Чехословаччини не було пункту про відділення. Тут священнослужителі зареєстрованих конфесій отримували зарплату від держави, богословські факультети існували при державних університетах тощо. При цьому влада сповідувала державний атеїзм і досить жорстко обмежувала діяльність релігійних угруповань.

По-третє, сучасні європейські держави, які зберігають систему державної церковності (Велика Британія, Данія, Греція), значною мірою лібералізували юридичний статус релігійних угруповань, що не є державними. Тому розбіжності між моделлю державної церковності та моделлю відокремлення церкви від держави сьогодні значною мірою нівелювалися, зменшилися¹.

Важливо також те, що серед фахівців немає повної згоди з приводу питання, що саме слід розуміти під відокремленням церкви від держави. На Заході зазвичай говорять не про відокремлення церкви від держави, а про відокремлення церкви і держави². Тим самим підкреслюються рівноправність суб'єктів цих відносин і неправомірність характеризувати їх як взаємини сюзеренітету-васалітету. До того ж, правознавці майже однакові: якщо під «відокремленням» розуміти стан, за якого держава не має з церквою нічого спільного, то такої правової і суспільно-культурної ситуації не існує ніде в Західній Європі. Відокремлення тут означає, що держава не ототожнює себе з жодною із релігій чи церков, не покладає на церкву здійснення державних функцій, не втручається в її внутрішні справи, і обидві інституції поважають автономію одна одної в належних їм сферах: церкви не наділяються політичною владою, а держава зберігає нейтралітет щодо релігійних організацій, не виступає від імені або проти будь-якої з них³.

¹ Бурега, В. (2011). Церква та держава на постсоціалістичному просторі: у пошуках парадигми відносин. УНІАН: Релігія в Україні. <<http://religions.unian.net/ukr/detail/441>>.

² Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 1-44.

³ Протопопов, А.О. (сост. и коммент.) (1996). Религия и закон. Конституционно-правовые свободы

Держава не примушує своїх громадян діяти на користь певної церкви, не визначає її внутрішній канонічний устрій. При цьому нейтралітет держави практично завжди доброзичливий стосовно церкви. Держава не лише поціновує соціальну працю релігійних інституцій, а й виявляє велику повагу до самої релігії, яка відіграє важливу роль у духовному і моральному розвитку суспільства¹.

Модель, що ґрунтується на поєднанні моделі державної церкви та моделі повного відокремлення церкви та держави, – це модель державно-церковних відносин, яка передбачає збереження певних видів державної підтримки та привілеїв окремих церков. Прикладом може слугувати сучасна Німеччина, де хоча і проголошено нейтральність і толерантність держави до різних конфесій, усе ж зберігаються певні відмінності у ставленні до релігійних організацій – залежно від кількості їхніх прихильників. Якщо прибічників певної конфесії більше одного відсотка від загальної кількості населення певної землі Німеччини, то вони отримують спеціальний статус, який дає їм змогу, наприклад, отримувати державні дотації на власні школи, дитячі садки. Нині в країні нараховується 15 конфесій зі спеціальним статусом. Подібні церковно-державні відносини склалися в Японії, Австрії, Перу та інших країнах світу.

Відокремлення церкви і держави означає стан взаємного невтручання, наскільки це можливо, церкви у справи держави і держави у справи церкви, гарантує максимальне забезпечення свободи релігії, режиму толерантності в державі. Типовим прикладом такої моделі є Сполучені Штати Америки, де свободі відправлення релігії наданий широкий захист, і лише невідпорні державні інтереси, які не можуть бути досягнуті іншим шляхом, можуть сприяти виправданню посягань на релігійну свободу. Навіть найменша релігійна громада в США має такі ж права, як і великі конфесії. Держава не створює свого спеціального органу, який повинен регулювати діяльність релігійних інституцій, – всі спірні питання вирішує суд. Релігійні організації звільняються від податків рішенням Федеральної податкової служби, яка проводить детальну експертизу, щоб з'ясувати, чи не переслідує дана організація комерційні цілі. Законодавчо закріплену свободу вірувати чи не вірувати мають також громадяни Франції, Туреччини, України та інших країн².

У світських державах, що опираються на принцип відокремлення держави і церкви, сформулювалися дві моделі: сепараційна та коопераційна³.

При сепараційному типі відносин не створюється спеціального законодавства, що регулює ці відносини. Між державою та релігійними об'єднаннями споруджується «мур», релігія витісняється з усіх сфер діяльності держави. Тут спрацьовує така ідея «відділення», за якої держава не має справи до церкви, а церква – до держави; вони функціонують у двох відособлених сферах. І хоча подібна практика забезпечує рівність релігій перед законом, все ж вона дає державі повне право обмеження всіх конфесій, забезпечує секуляризм у різних сферах державного та громадського життя. Сепараційна модель ефективно функціонує в США, Франції та ряді інших країн.

При коопераційній моделі реалізується інша ідея відділення, коли церковне і світське розділені, але водночас взаємодіють і співпрацюють. За такого типу відносин держава приймає на себе захист провідних, традиційних конфесій, співпрацює з ними в багатьох сферах громадського життя й забезпечує малочисельним релігійним громадам лише основні громадянські права. Ці взаємини регулюються конституційними нормами, а також угодами й домовленостями із церквами та релігійними об'єднаннями.

Коопераційна модель державно-церковних відносин діє в більшості країн Західної Європи. Забезпечуючи свободу віросповідання для всіх релігій, держава підтримує найбільш авторитетні церкви: англіканську – у Великій Британії, католицьку – в Італії та Іспанії, православну – у Греції, лютеранську – у Швеції, Данії, Норвегії, Фінляндії. Досвід цих країн засвідчує, що надання привілеїв і підтримка державою однієї або декількох конфесій не спричиняють обмеження прав інших релігій. Коопераційна модель державно-церковних відносин передбачає підтримку державою

совести, вероисповедания и деятельности религиозных организаций: сборник правовых актов с комментариями. Москва: Паллада, 103-110.

¹ Єленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 170.

² Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 68.

³ Коваль, І.В. (2007). *Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз*: автореф. ... канд. політ. наук. Львів: Національний університет імені Івана Франка.

однієї або декількох домінуючих релігійних організацій при забороні дискримінації громадян, залежно від їхнього ставлення до релігії і дотримання прав людини.

Коопераційна модель державно-церковних відносин, – як стверджує І. Коваль, – життєздатна тільки в тому випадку, якщо провідна конфесія робить однозначний вибір на користь свободи віросповідання, не прагне використати свій вплив на державу й на населення для обмеження прав релігійних меншостей. Більш складно й суперечливо перехід до коопераційної моделі державно-церковних відносин відбувається в тих країнах, де робляться спроби зміцнити державність, зробивши опору на одну релігійну організацію та обмеживши права інших конфесій і релігій. Цей шлях не обіцяє просування до демократії, гальмує розвиток повноцінного співробітництва держави із широким спектром релігійних організацій у сфері добродійництва та духовної освіти¹.

Є вагомими підстави виокремити узагальнену ліберальну «західну модель» релігійної свободи і державно-церковних відносин, яку в цілому після падіння Берлінського Муру перейняли більшість країн Центрально-Східної Європи. На переконання професора Міланського університету С. Феррарі, з яким важко не погодитися, для державно-церковних взаємин у Західній Європі властивими є риси, які дають змогу стверджувати існування спільної моделі у країнах Західної Європи та США. По-перше, це нейтральне ставлення держави до різних релігійних суб'єктів. По-друге, виокремлення в межах «суспільного» сектора так званого «ігрового поля», де церковно-релігійні суб'єкти користуються деякими привілеями в порівнянні з нерелігійними. По-третє, обмеження державного втручання у справи релігійних суб'єктів діями щодо встановлення основних правил і контролем за тим, щоб «ігрове поле» було рівним і кордони його поважалися².

Що стосується країн Вишеградської четвірки, зауважимо, що після повалення комунізму в них склалася система державно-церковних відносин, яку умовно можна визначити як центральноєвропейську. Система взаємин між державою і церквою в регіоні, на думку деяких дослідників, є досить близькою до італійської або іспанської³. У цих країнах діють спеціальні угоди з Ватиканом (Словаччина, Польща, Угорщина), що надає католицькій церкві певні привілеї порівняно з іншими церквами та релігійними спільнотами. В деяких існує перелік «визнаних» релігій (Чехія, Словаччина, Угорщина). Окремі з цих країн послідовно відкидають принцип відокремлення церкви від держави і фінансують визнані церкви (Словаччина) [Див. : 15]⁴. Водночас саме у країнах цього типу найбільш послідовно вирішується проблема реституції церковного майна, причому відшкодування релігійним інституціям моральної та матеріальної шкоди здійснюється планомірно і легітимно.

Вітчизняні й зарубіжні релігієзнавці виділяють декілька моделей державно-церковних відносин, що мали місце впродовж тисячоліття від хрещення України-Русі: 1) києворуська модель («симфонія» між державою та церквою, державне сприйняття поширення християнства, наділення церкви широкою правовою юрисдикцією, прагнення держави звільнити церкву від візантійської залежності; 2) козацько-могилянська модель (співпраця військового керівництва Січі з православною церквою, її військовий захист і матеріальна підтримка, прагнення держави звільнити церкву від Московського патріарха; 3) модель часів державного будівництва в 1917-1919 рр. (постійне втручання комуністичної влади в церковні справи, прагнення знищити церкву як інституцію і релігію в цілому); 4) радянська модель (законодавче закріплення принципу відокремлення церкви від держави, сприйняття релігії та церкви як політичного супротивника, атеїзм, беззаконня та насильство, формальне декларування свободи совісті)⁵.

¹ Коваль, І.В. (2007). *Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз*: автореф. ... канд. політ. наук. Львів: Національний університет імені Івана Франка, 10-11.

² *Модели церковно-государственных отношений стран Западной Европы и США*: Сборник научных трудов (1996). Киев, 113.

³ Єленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова.

⁴ Єленський, В.Є. (2002). *Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні*. Київ: НПУ ім. М. Драгоманова, 95.

⁵ Климів, О. (2002). Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі. *Релігійна свобода: Свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми*: науковий щорічник. Київ: НПУ, 13; Трофимчук, Н.А. (общ. ред.) (1998). *Мировой опыт государственно-церковных отношений*: учебное пособие. Москва: Изд-во РАГС, 42-43.

Як зауважує В. Климов, у період незалежності в українському суспільстві сформувалася така модель державно-церковних відносин, яка гарантує широку свободу буття релігії. Характерними ознаками цієї демократичної моделі є, на його думку, конституційне закріплення відокремлення церкви від держави і школи від церкви, що формує світський характер їхньої діяльності; рівність усіх релігійних організацій, віросповідань перед законом, невизнання державою жодної релігії як обов'язкової; невтручання держави в діяльність релігійних організацій; захист державою прав і законних інтересів релігійних співтовариств¹.

Отже, у світі протягом століть склалися кілька моделей державно-церковних відносин, які не прив'язані, однак, до певних часових періодів і часто переплітаються між собою (наприклад, теократія передбачає наявність державної церкви й т. п.). Визначення «своїх» моделей для кожної країни індивідуальне й залежить від багатьох чинників: правових устоїв, прийнятих у суспільстві, поглядів світської та церковної влади на це питання, традицій, духовного і морального стану суспільства тощо.

References

1. Antonjuk, O. V. (2005). *Osnovi etnopolitiki: navchal'nij posibnik*. Kiiv: MAUP.
2. Burega, V. (2011). *Cerkva ta derzhava na postsocialistichnomu prostori: u poshukakh paradigmi vidnosin. UNIAN: Religija v Ukraini*. <<http://religions.unian.net/ukr/detail/441>>.
3. Yelens'kij, V. Ye. (2000). *Restutio in integrum: Religijno-suspil'ni zmini v postkomunistichnij Yevropi. Ljudina i svit*, 30-36.
4. Yelens'kij, V. Ye. (1999). *Religijno-suspil'ni zmini v postkomunistichnij Yevropi. Ljudina i svit*, 7, 30-33.
5. Yelens'kij, V. Ye. (2002). *Religija pislja komunizmu. Religijno-social'ni zmini v procesi transformacii central'no-i skhidnoievropejs'kikh suspil'stv: fokus na Ukraini*. Kiiv: NPU im. M. Dragomanova.
6. Zuiev, N. (2008). *Politichne pravoslav'ja vidokremili vid cerkvi. Dzerkalo tizhnja*, 1, 4.
7. Klimov, O. (2002). *Osnovni tendencii suchasnoi transformacii pravovikh zasad vitchiznjanogo zakonodavstva stosovno svobody sovisti ta religijnikh organizacij jak vidobrazhennja novogo miscja religii ta cerkvi v ukrains'komu sociumi. Religijna svoboda: Svoboda religii i nacional'na identichnist'; svitovij dosvid ta ukrains'ki problemi: naukovij shchorichnik*. Kiiv: NPU, 15-22.
8. Kovalenko, L. (2002). *Zasadi derzhavno-cerkovnikh stosunkiv v konteksti stanovlennja virospovidnogo zakonodavstva. Religijna svoboda: Svoboda religii i nacional'na identichnist'; svitovij dosvid ta ukrains'ki problemi: naukovij shchorichnik*. Kiiv: NPU, 78-91.
9. Kovalenko, JU. V., Nitragin, M. M. (1996). *Ideal'ni derzhavno-cerkovni vidnosini*. Kharkiv: Folio.
10. Koval', I. V. (2007). *Vzaiemodija cerkvi ta institutiv gromadjans'kogo suspil'stva: politologichnij analiz: avtoref. ... kand. polit. nauk. L'viv: Nacional'nij universitet imeni Ivana Franka*.
11. Kulakevich, O. V. (2001). *Istoriko-pravovij aspekt khristijans'koi cerkvi ta derzhavi i jogo znachennja dlja Ukraini. Visnik Kiivs'kogo nacional'nogo universitetu im. T. Shevchenka. Serija: Filosofija. Politologija, vip. 37*, 41-44.
12. Trofimchuk, N. A. (obshch. red.) (1998). *Mirovoj opyt gosudarstvenno-cerkovnykh otnoshenij: uchebnoe posobie*. Moskva: Izd-vo RAGS.
13. *Modeli cerkovno-gosudarstvennykh otnoshenij stran Zapadnoj Evropy i SSHA: Sbornik nauchnykh trudov* (1996). Kiev.
14. Protopopov, A. O. (sost. i komment.) (1996). *Religija i zakon. Konstitucionno-pravovye svobody sovesti, veroispovedanija i dejatel'nosti religioznykh organizacij: sbornik pravovykh aktov s kommentarijami*. Moskva: Pallada.
15. Sagan, O. N. (2001). *Modeli derzhavno-cerkovnikh vzaiemin u svitovij istorichnij perspektivi. Aktual'ni problemi derzhavno-cerkovnikh vidnosin v Ukraini: naukovij zbirnik*. Kiiv: VIP, 63-69.
16. Durham, Cole W. (2002). *Perspectives on Religions Liberty: a Comparative Framework. Religions Human Rights in Global Perspective*. Dublin, 1-44.

¹ Климов, О. (2002). Основні тенденції сучасної трансформації правових засад вітчизняного законодавства стосовно свободи совісті та релігійних організацій як відображення нового місця релігії та церкви в українському соціумі. *Релігійна свобода: Свобода релігії і національна ідентичність; світовий досвід та українські проблеми: науковий щорічник*. Київ: НПУ, 15-22.

Ірина Сухорольська

Національний університет «Львівська політехніка», Україна

ПОТЕНЦІАЛ ГРОМАДСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ДЛЯ ПОДОЛАННЯ ПРОБЛЕМ ДЕМОКРАТИЧНОГО ТРАНЗИТУ

Iryna Sukhorolska

National University "Lviv Polytechnic", Ukraine

POTENTIAL OF PUBLIC DIPLOMACY IN ADDRESSING THE CHALLENGES OF DEMOCRATIC TRANSITION

The article defines the place and role of public diplomacy in the process of democratic transition. To this end, the main peculiarities of democratic transition concept were considered, internal and external factors affecting democratization process were analyzed. It was concluded that the enhancement of public diplomacy leads to a higher effectiveness of the democracy promotion strategies implemented by Western powers together with international organizations. In particular, public diplomacy looks more attractive compared with other types of assistance in building democracy, in terms of interference with the sovereignty of independent states. It helps to create a density of ties between particular country and Western democracies, as well as promotes democratic transformation of society, getting the public involved in addressing internal issues and in the international dialogue.

Key words: public diplomacy, democratic transition, promoting democracy, democratization, public participation.

A dramatic growth in the number of democratic states around the world during the last quarter of the 20th century has resulted in a concept of democratization as a one-way process in the global dimension won popularity and recognition in the West. The number of democratic states saw an increase up from 33 in 1976 to 89 in 2005, whilst that of autocracies went down from 82 in 1976 to 23 in 2005, according to the authoritative Polity IV Project¹. Building on this trend, Fukuyama in 1989 claimed a final triumph of liberal democracy and the end of history. Huntington, instead, viewed these processes as a third wave of democratization brought forth by political, economic, and religious factors². The collapse of the Soviet Union in 1991 marked its natural, although unexpected for many politicians, end. After this, a long-held view of communism as the main opponent of liberal democracy has become irrelevant. Instead, it became obvious that the communist regime had long been disintegrating from within, according to an apt definition by Plattner³. The bankruptcy and downfall of the Soviet version of communism have not however led to an automatic establishment of democracy in the republics once integrated into the USSR. Most of them (except of Baltic states) saw a failure in implementing projects of gradual transition to democracy through reforms. A slow, however consistent, degradation of Russia to authoritarianism that started together with the advent to rule of Vladimir Putin, became a milestone event for ex-USSR European states, and it naturally resulted in an aggravation of the conflict between totalitarian Russia and its neighbors that, despite numerous challenges of post-communism transformation, are demonstrating preference for a democratic scenario of development.

Difficulties that countries on different continents face in building democracy make the studies into the factors and tools impacting these processes even more topical. Information technologies and globalization realities begot a new approach to these issues and offered novel adequate solutions. In this study, we attempt to prove that public diplomacy as a tool, used by international actors in foreign policy-

¹ Marshall, M.G., Gurr, T.R. *Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800-2013*. <<http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>> (2015, July, 21).

² Huntington, S.P. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 85-100.

³ Plattner, M.F. (1991). The Democratic Moment. *Journal of Democracy*, 2 (4), 34-35.

making to address foreign public audience, can be quite instrumental in promoting democratization and, inter alia, when used within a strategy of bringing in democracy from the outsides. To this end, we shall first discuss the main traits of democratic transition concept, basic patterns of criticism of this concept, as well as internal and external factors affecting the democratization process.

Democratic transformations in many countries around the world in the end of the 20th century stirred up close interest in them from scholars seeking to establish regularities in these processes. As a result, a new branch of political science emerged, i.e. the democratic transition studies, or transitology. Its main traits include: a view of democratization as a self-contained political phenomenon, focus on institutional changes, and attempts to create theoretically substantiated recommendations to improve the effectiveness of democratic transformations¹. A classic model of democratic transition usually comprises three stages, i.e. liberalization of authoritarian regime, establishment of democratic rule, and consolidation of democracy². The realities of the past decades have however highlighted a number of soft spots in the transition theory, pointing to a crisis in this area of study. This above all concerns Latin America and post-Soviet space, with events in these countries deviating from the transition theory, democracy looked upon as 'defective' and democratic transition taking an endless pattern. Carothers, one of the most noted critics of transitology, points out two groups of countries that are neither dictatorial nor clearly headed toward democracy, and that instead have entered the so-called 'political grey zone' for a long period. The first group of such countries feature feckless pluralism, and their democracy remains unstable and to a great extent illusory. Ukraine is a bright illustration of this type of countries. The countries in the second group suffer from the dominant-power politics syndrome characterized by a concentration of political and other power, together with resources and media, within a single clique leaving minor possibilities to change this situation. Nevertheless, definite democratic scenery and procedures still remain here, such as regular elections, elements of political freedom, and existence of opposition³. Other studies also include a 'dead zone' stage in their democratic transition model. This is a stable instability period following to formal democratization⁴. Next come the stages of essential democracy and democracy consolidation; however, any country may experience a setback to authoritarianism or be stuck for a long period in the 'dead zone'.

Thus, the democratization process involves more complex events than just an establishment of individual political institutions and depends on broader contexts. Bearing this in mind, it is important to refer again to the modernization theory that stood at the origins of transitology and links democratization to socioeconomic development processes⁵. Concepts differentiating between procedural (formal, political) and essential (societal) democracy are also of significance⁶. The first one is characterized by the existence of democratic procedures and institutions (e.g. elections, referenda, demonstrations, multiparty system, distribution of power) that a country can introduce within a short time, also due to an external influence. However, this type of a regime (referred to as transitional, incomplete, electoral, formal, weak, or hybrid democracy) can be considered as democracy by its formal signs only and does not provide for a real influence of the authorities on the power, and their involvement in decision-making and formulating the country's agenda. As a result, the society develops a misinterpretation of democracy, people do not appreciate its values, and this situation does not promote further democratic transformations. Essential democracy features a well-developed civil society, transparency in decision making, accountability of power, diversity of free media, access to information, etc. To achieve it, much more efforts should be taken over a long period of time. In general, a success of this process depends on many aspects, including special traits of a specific country or region.

Hence, the relevance of studying the whole range of factors affecting the process of democratic

¹ Шипунов, Г. (2006). Особливості становлення транзитології як напрямку політичної науки. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 17, 125.

² Wise, Ch.R., Brown, T.L. (1998) The Consolidation of Democracy in Ukraine. *Democratization*, 5 (1), 116.

³ Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of democracy*, 13 (1), 9-12.

⁴ Новакова, О. (2009). Сучасні аспекти розвитку теорії демократичного транзиту. *Політологічні записки*, 1, 156-157.

⁵ Шабасова, М. (2009). Транзитология как научный подход и идеология. *Праці гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*, 4, 199.

Шипунов, Г. (2006). Особливості становлення транзитології як напрямку політичної науки. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*, 17, 124.

⁶ Casier, T. (2011). The EU's Two-track Approach to Democracy Promotion: the Case of Ukraine. *Democratization*, 18 (4), 958.

transformations is growing. The above factors can be divided into internal and external. The following group of factors is referred to as internal¹:

1. Specific features of historical development include political traditions and state-building experience, together with the establishment of democratic institutions. These historical factors are referred to as structural, and they are closely linked with socio-cultural factors and are decisive for the formation of national unity².

2. Most important from among political factors are the quality of political elite and its commitment and capacity to implement democratic transformations; strategies and tactics used to bring them in place; political competition; civil society development; etc.

3. Economic factors include the equality of all types of property; protection of property rights, diversification and development of economy, fair economic competition; and the relevant class structure. A number of democratization paradigms emphasize a significant role of economic factors in securing a stable economic progress³.

4. Socio-cultural factors, such as a high level of political and legal culture, mass education, rationalist worldview are of special importance for our study, bearing in mind a need to move away from a narrow interpretation of democratization⁴. Added to these can also be other traits of the society significant for the establishment of a democratic rule in the long run, such as intellectual capabilities allowing citizens to respond the challenges to democracy; particular psychological characteristics (self-restraint that is especially important for an individual coming to power; willingness to accept compromise solutions and achieve consensus; openness for cooperation), and also the ability of society to protect democracy should it be threatened from within or the outside⁵.

As regards external factors, political environment in the adjacent countries and countries that are regional and world leaders, together with the overall state of the international system should be taken into account. Przeworski and others in their latest studies come to a conclusion that the probability that a democratic regime would survive in a particular country to a large extent depends upon the proportion of other democracies in the region and the world as a whole. The global effect is about twice as large as regional effect and is a totally independent factor, together with the direct influence of Western democracies⁶. In describing democratization patterns, Huntington mentions a snowballing effect, meaning the stimulation of democratization processes in an increasingly large number of countries following the establishment of democratic models in the countries that are more advanced in this respect⁷. The same effect may be observed with regard to toppling of autocratic governments, including color revolutions. In other papers these processes are referred to as a domino effect⁸.

A targeted influence by significant international actors on the political system of a particular country is another external factor. It is this activity of democratic states and their alliances that is in the focus of our interest. At the same time, one should bear in mind that an external influence can also be aimed at weakening democratic institutes, consolidating the authoritarianism or undermining the political situation. A powerful non-democratic regime that extends the sphere of its political interests to a neighboring country moving to democracy can become a serious barrier for this movement to overcome.

Thus, a state aiming to promote democracy beyond its borders has to develop and implement a relevant strategy taking into account all factors and traits of any specific country. It is evident that such

¹ Колодій, А.Ф. (ред.) (2009). Основи демократії: підручник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид. Львів: Астролябія, 117-118; Cohen, C. (1971). *Democracy*. Athens: University of Georgia Press; Schmitter, Ph.C., Karl, T.L. (1991). What Democracy Is ... and Is Not. *Journal of Democracy*, 2 (3), 75-88.

² Wise, Ch.R., Brown, T.L. (1998). The Consolidation of Democracy in Ukraine. *Democratization*, 5 (1), 117.

³ Przeworski, A., Alvarez, M.E., Cheibub, J.A., Limongi, F. (1996). What Makes Democracies Endure? *Journal of Democracy*, 7 (1), 39-55.

⁴ Колодій, А.Ф. (ред.) (2009). Основи демократії: підручник для студентів вищих навчальних закладів. 3-тє вид. Львів: Астролябія, 55.

⁵ Cohen, C. (1971). *Democracy*. Athens: University of Georgia Press, 105; Schmitter, Ph.C., Karl, T.L. (1991). What Democracy Is ... and Is Not. *Journal of Democracy*, 2 (3), 79, 83.

⁶ Przeworski A., Alvarez, M.E., Cheibub, J.A., Limongi, F. (2000). *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*. Cambridge, Cambridge University Press.

⁷ Huntington, S.P. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press, 100-101.

⁸ Thiel, R. (2010). *Nested Games of External Democracy Promotion: The United States and the Polish Liberalization 1980-1989*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 43.

strategies should vary considerably depending on the political regime. A positive aspect here is that a democratic facade in 'defective democracies' provides more tools for Western states, making the task to implement their programs easier. However, it should be remembered that prerequisites for democracy in new democratic states have only been partially formed – in contrast with old democracies where such prerequisites preceded the democracy itself – and require a great attention¹. Giddens offered an apt metaphor describing democracy as a fragile flower that needs a rich soil and favorable conditions to survive². In their absence a nation may for a long term find itself in a zone of indefiniteness between democracy and dictatorship, that is the most widespread and common political condition in the developing world and the postcommunist world, according to Carothers³. With this in mind, another view of democracy would appear more productive, i.e. looking upon it as a sturdy plant able to strike root anywhere, although requiring an adequate many-year cultivation with due regard to the local 'soil'⁴. An omission of these aspects with a direct copying of Western democratic institutions in other regions is commonly looked upon as the main reason for a low effectiveness in promoting democracy across the world.

The USA and European Union member states have stepped up their activities in propagating democracy around the world since the third wave of democratization and break-up of the USSR. Their policy was mostly based on the transitology concept and accordingly focused on a number of individual issues, such as the electoral process, formation of political parties, transformation of law-enforcement system, and promotion of the development of civil society and independent media. The main strategies the West is using to influence the processes of democratic transformations include control, material incentives, normative suasion, and capacity-building. Control is executed in exceptional events, since it is connected with interference in the national sovereignty. Besides, even if this instrument may be deemed acceptable in such events as the need to stop massive violations of human rights or resist aggression, its effectiveness is still doubtful when it comes to the establishment of a stable democracy. Material incentives are the most common instrument and suppose a promotion of a required behavior through providing certain benefits (positive incentives) or imposing political, diplomatic, or economic sanctions (negative incentives). Normative suasion implies various types of influence used to persuade internal actors to stick to a certain behavior by proving its legitimacy, fairness, and necessity for society. Capacity-building is achieved through educational programs, provision of information, and procurement technical assistance⁵. The two last strategies are most tightly linked to public diplomacy, yet are often underestimated in the democratization policy.

A low effect achieved by the efforts taken by the West in promoting democracy calls for analyzing the situation in a much broader context and brings to the forefront the studies related to the establishment of essential democracy as opposed to procedural democracy in developing countries. At the same time, previously used strategies based on assistance have proved their inadequacy and should be combined with novel instruments⁶. Modern technologies bring forth opportunities and tools for influencing international actors and make us reestimate the capacity that public diplomacy has to promote democracy in this environment.

It should be noted that the concept of public diplomacy emerged and developed in the USA during the Cold War period. Subsequently it gained interest amongst other powerful states around the world, and today it is subject to transformation underpinned by globalization and information society factors. Public diplomacy is guided by national interest of a country or a vital interest of another international actor. It is carried out by an international actor working together with governmental and non-governmental structures, the latter being active too and able to pursue their own objectives. This activity is primarily aimed at not

¹ Beetham, D. (2005). *Democracy: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications, 84.

² Giddens, A. (2000). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York, NY: Routledge, 100.

³ Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of democracy*, 13 (1), 18.

⁴ Giddens, A. (2000). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York, NY: Routledge, 100.

⁵ Magen, A., McFaul, M.A. (2009). Introduction: American and European Strategies to Promote Democracy – Shared Values, Common Challenges, Divergent Tools? In A. Magen, T. Risse, M. A. McFaul (Eds.), *Promoting Democracy and the Rule of Law: American and European Strategies*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 12-15.

⁶ Carothers, T. (2015). Democracy Aid at 25: Time to Choose. *Journal of Democracy*, 26 (1), 59-73.

other international actors but at target audiences abroad.

Therefore, let us consider arguments testifying the ability of public diplomacy to address a number of democratization challenges. It, above all, looks more attractive compared with other types of assistance in building democracy, in terms of interference with the sovereignty of independent states. By taking democratization steps, and, inter alia, providing assistance to particular actors engaged in the internal political process, the Western powers also pursue other strategic and economic interests¹. As a result, they face accusations of applying double standards and interference in political struggle, i.e. in internal affairs of another country. The second argument becomes especially significant and is often used by autocratic powers to deface democratization efforts, where the assistance from the West is aimed at political parties and opposition movements together with their leaders. In such events, democracy is depicted as something brought in from the outside, alien, and exclusively Western, and such an image works against its establishment in the country. Public diplomacy measures, in contrast, are more transparent. Authoritarian regimes only may view them as interference in the internal affairs or assault on the sovereignty. In democracies in transition they usually do not evoke a negative response of this sort². Public diplomacy activities are also aimed at a variety of target audiences besides powerful political players, making any accusations of interference in the political struggle easily disproved.

One of the most essential arguments in the democracy promotion criticism is that democratic institutions created resulting from such activity lack sustainability and are entirely dependent on the funding from the West³. Should such assistance stop (or in the event that new sources of assistance are revealed), the political elites will find it inexpedient to maintain the course to democracy taken earlier, especially if it has not gained a considerable public support since it was taken. As regards civil society organizations, many of them may altogether cease to exist. Bearing this in mind, a landmark strategy for democratization based on the new public diplomacy seems more appropriate. This strategy should involve a creation of a maximum number of ties between a particular country on the one hand, and the USA, the EU and western-dominated multilateral institutions on the other hand. Levitsky and Way suggest possible groups of such links comprising economic (trade, investment, credit), geopolitical (participation in western-led alliances, treaties, international organizations), social (transborder flow of people, migration, tourism, educational programs in the West), communication (cross-border telecommunication, internet, Western radio and TV), and transnational civil society links (within western-based non-governmental organizations, religious groups, and party organizations)⁴. It is evident that public diplomacy is directly related to the establishment of links in the latter three groups. Another source emphasizes such types of international partnership that need a considerable attention from Western diplomats in terms of democratic transformations. These are contacts between people, especially those with pro-democratic views (students, youth, ecologists, trade unions and women's organizations, cultural groups, defenders, scholars, researchers, experts), inter-institutional partnership (with involvement of independent media, political parties, organizations concerned with the development of legal procedures, police and security agencies, international governmental and non-governmental organizations), and cooperation aimed at addressing socially important issues (such as overcoming poverty and discrimination, developing an education system, public health, local communities, environmental protection, etc.)⁵. The above list is important for realizing the variety of target audiences to be covered by public diplomacy efforts for democratization purpose. It should be noted that such links are instrumental in promoting the establishment and strengthening the position of a country's internal actors.

Another important argument in favors of public diplomacy is that it reinforces the legitimacy of democracy promotion programs by involving publics and their associations in these processes as their proactive participants. Levitsky and Way have offered a model of effective influence on the state authorities in case they neglect democracy principles. This model consists of two components: a) direct influence of international actors on the government using various forms of leverage; and b) indirect influence on the

¹ Beetham, D. (2005). *Democracy: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications, 104.

² Gong, W. (2005). Information Sovereignty Reviewed. *Intercultural Communication Studies*, 14 (1), 133.

³ Beetham, D. (2005). *Democracy: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications, 107.

⁴ Levitsky, S., Way, L.A. (2006). Linkage versus Leverage. Rethinking the International Dimension of Regime Change. *Comparative Politics*, 38 (4), 379, 384.

⁵ Kinsman, J., Bassuener, K. (2010). *A Diplomat's Handbook for Democracy Development Support*, Second Edition. Washington, DC: Council for a Community of Democracies, 32-35. <http://www.diplomats-handbook.org/pdf/Diplomats_Handbook.pdf> (2015, July, 23).

government through links with domestic actors: business, technocrats, and voters¹. It can also be said that public diplomacy mechanism itself, envisaging the involvement of the source of democratic power, i.e. citizens, in the transformation processes going on in their country and reinforcing their subjectivity, is democratic by its nature and is therefore best fitted for building democracy. Indeed, thanks to such activities, external pressure related to reforms is replaced by the pressure on non-democratic elites exerted by the people inside the country, and international regulations adopted following pressure from the West obtain a basis of internal legitimacy².

A special mention should be made of the role that public diplomacy plays in the activity related not to the promotion of democracy but to the protection of democratic principles and institutions already created in the state. In the event that a political power skips a democratic path and resorts to derogation of democratic liberties, any support of opposition and financial aid would often become impossible. It is in such moments that politicians and experts have to bring into play the potential of public diplomacy. Such measures are employed as international TV- and radio broadcasting, official and non-official statements by politicians and officials targeted directly on the public of the state in question. This can be illustrated by the support from the German Chancellor Helmut Kohl and American senator Edward Kennedy of the Chilean people after Augusto Pinochet seized power in 1973, or communication established with the Ukrainian Euromaidan participants in 2013/4 by American senator John McCain and Victoria Nuland representing the US Department of State³. One more illustrative example is the response of European expert environment to Viktor Yanukovich's coming to power who was viewed by them as a pro-Russian figure. The Centre for European Reforms, a non-governmental organization based in the United Kingdom, for instance, predicted a further drift of Ukraine towards Russia, yet it called upon the European Union not to give up and redouble its attention to those measures that can be counted as public diplomacy tools, i.e. visits by high officials from the EU and its member-states with maximum communication with the public, media and opposition, expansion of programs for university and school students, and promoting contacts among people, inter alia, by lifting visa barriers⁴.

Thus, it can be concluded that the enhancement of public diplomacy leads to a higher effectiveness of the democracy promotion strategies implemented by the Western powers together with international organizations. On the other hand, public diplomacy promotes democratic transformation of the society, getting people – that is the source of any democratic power – involved in addressing the internal issues and in the international dialogue. Added here should also be yet not fully exploited potential of public diplomacy in creating a more attractive image of democracy and its elements, and also as a tool for countering anti-democratic propaganda of authoritarian regimes.

References

1. Beetham, D. (2005). *Democracy: A Beginner's Guide*. Oxford: Oneworld Publications.
2. Carothers, T. (2002). The End of the Transition Paradigm. *Journal of democracy*, 13 (1), 5-21.
3. Carothers, T. (2015). Democracy Aid at 25: Time to Choose. *Journal of Democracy*, 26 (1), 59-73.
4. Casier, T. (2011). The EU's Two-track Approach to Democracy Promotion: the Case of Ukraine. *Democratization*, 18 (4), 956-977.
5. Cohen, C. (1971). *Democracy*. Athens: University of Georgia Press.
6. Diamond, L. (1999). *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
7. Giddens, A. (2000). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York, NY: Routledge.
8. Gong, W. (2005). Information Sovereignty Reviewed. *Intercultural Communication Studies*, 14 (1), 119-135.
9. Huntington, S. P. (1993). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.

¹ Levitsky, S., Way, L.A. (2006). Linkage versus Leverage. Rethinking the International Dimension of Regime Change. *Comparative Politics*, 38 (4), 387.

² Diamond, L. (1999). *Developing Democracy: Toward Consolidation*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press, 277.

Thiel, R. (2010). *Nested Games of External Democracy Promotion: The United States and the Polish Liberalization 1980-1989*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 42, 44.

³ Kinsman, J., Bassuener, K. (2010). *A Diplomat's Handbook for Democracy Development Support*, Second Edition. Washington, DC: Council for a Community of Democracies, 10-11. <http://www.diplomats-handbook.org/pdf/Diplomats_Handbook.pdf> (2015, July, 23).

⁴ Valasek, T. (2010) *Ukraine Turns Away from Democracy and the EU: Policy Brief*. London: Centre for European Reform, 6-8.

10. Kinsman, J., Bassuener, K. (2010). *A Diplomat's Handbook for Democracy Development Support*, Second Edition. Washington, DC: Council for a Community of Democracies. <http://www.diplomatshandbook.org/pdf/Diplomats_Handbook.pdf> (2015, July, 23).
11. Kolodiy, A. F. (Ed.) (2009). *Osnovy demokratiyi: pidruchnyk dlya studentiv vyshchych navchal'nykh zakladiv*. 3-tye vyd. L'viv: Astrolyabiya.
12. Levitsky, S., Way, L. A. (2006). Linkage versus Leverage. Rethinking the International Dimension of Regime Change. *Comparative Politics*, 38 (4), 379-400.
13. Magen, A., McFaul, M. A. (2009). Introduction: American and European Strategies to Promote Democracy – Shared Values, Common Challenges, Divergent Tools? In A. Magen, T. Risse, M. A. McFaul (Eds.), *Promoting Democracy and the Rule of Law: American and European Strategies*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 1-33.
14. Marshall, M. G., Gurr, T. R. *Polity IV Project: Political Regime Characteristics and Transitions, 1800-2013*. <<http://www.systemicpeace.org/polity/polity4.htm>> (2015, July, 21).
15. Novakova, O. (2009). Suchasni aspekty rozvytku teoriiy demokratychnoho tranzytu . *Politologichni zapysky*, 1, 143-169.
16. Plattner, M. F. (1991). The Democratic Moment. *Journal of Democracy*, 2 (4), 34-46.
17. Przeworski A., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A., Limongi, F. (2000). *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950-1990*. Cambridge, Cambridge University Press.
18. Przeworski, A., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A., Limongi, F. (1996). What Makes Democracies Endure? *Journal of Democracy*, 7 (1), 39-55.
19. Schmitter, Ph. C., Karl, T. L. (1991). What Democracy Is ... and Is Not. *Journal of Democracy*, 2 (3), 75-88.
20. Shabasova, M. (2009). Tranzitohiia kak nauchnyy podkhod i ideolohiia. *Pratsy historychnaha fakul'teta Belaruskaha dzyarzhavnaha universiteta*, 4, 195-202.
21. Shypunov, H. (2006). Osoblyvosti stanovlennya tranzitohiyyi yak napryamu politychnoyi nauky. *Ukrayins'ka natsional'na ideya: realiyi ta perspektyvy rozvytku*, 17, 123-130.
22. Thiel, R. (2010). *Nested Games of External Democracy Promotion: The United States and the Polish Liberalization 1980-1989*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
23. Valasek, T. (2010) *Ukraine Turns Away from Democracy and the EU: Policy Brief*. London: Centre for European Reform.
24. Wise, Ch. R., Brown, T. L. (1998) The Consolidation of Democracy in Ukraine. *Democratization*, 5 (1), 116-137.

Yuliia Dziubenko

National University "Odesa Law Academy", Ukraine

BASIC REASONS AND CONDITIONS OF AUTHORITARIAN REVERSE WAVES: FROM THEORY TO PRACTICE

The article analyzes basic reasons of authoritarian reverse waves, defines potential factors and conditions of authoritarian reverse wave after the third wave of democratization, such as: reduction of legitimacy of democratic regimes, general economic crisis, appearance of "snowballing" effect after authoritarian transition of any democratic or democratizing state, transition of recently democratized countries to dictatorship, successful expansion by undemocratic state against democracies, appearance of different forms of authoritarianism that respond the needs of the moment. The paper also determines fundamental reasons of authoritarian reverse waves in Central and Eastern European countries, Baltic states and analyzes general trends of authoritarianism in particular countries of the mentioned areas. It was determined that the largest number of authoritarian hallmarks in Ukraine emerged in times of V. Yanukovich presidency.

Key words: political regime, authoritarian regime, authoritarian reverse wave.

Conditions of globalized, fast-flowing, computerized and dynamic society result growth of actors in society, therefore the requirements to states grow, same as the amount of information needed for balanced political decision-making. In particular countries processes occur that are accompanied by social instability, ineffective mechanisms and methods of exercising power and implementation of political decisions. It should also be noted that within crisis of liberal paradigms of social development aspiration of a number of states to implement authoritarian modernization after the third wave of democratization is not weakened, but rather increases¹.

Among the main reasons of authoritarian reverse waves, except such factors as global economic crisis and international pressure, we should separately highlight that each model of democracy has its temporal and geographic boundaries. As an example social-liberal model of democracy may serve, which originated in the US during the "New Deal" of Franklin D. Roosevelt and worked successfully for two postwar decades, but by the late 1960s early 1970s this model depleted. Nowadays, the qualitative reserve of liberal democracy model, created in 1970-1980's, is exhausted². And as long as no new model will be produced, which, on the one hand, would work effectively in the context of globalization and, on the other hand, overcome civilization limitations, trends of authoritarian reverse waves would prevail in the world.

S. Huntington identified the following causes of reverse waves:

- disappearance of law and order as a result of terrorism and insurgent movements;
- intervention or conquest by undemocratic foreign country;
- "snowballing" effect as an example of collapse or overthrow of democratic systems in other countries;
- insufficient rootedness of democratic values among key elite groups and general public;
- economic crisis or collapse, which has exacerbated social conflict and increased popularity of tough measures that could be applied only by authoritarian government;
- social and political polarization, often caused by actions of leftist governments that tried to carry excessively many social and economic reforms too quickly;
- determination of conservative groups of the middle and upper class to remove populist and leftist movements, as well as the lower class of political power.

Transitions from democracy to authoritarianism, except those caused by actions of foreign actors, are almost always committed by those who had political power or were close to power in a democratic system.

¹ Вайнштейн, Г.И. (2010). *Фактор политической системы в процессах модернизации: мировой опыт и российские реалии. Модернизация, авторитаризм и демократия*. Москва: ИМЭМО РАН, 35.

² Радионов, К. Авторитарный откат на постсоветском пространстве. *Forbes*. <<http://www.forbes.ru/mneniya-column/opity/62640-avtoritarnyi-otkat-na-postsovetskom-prostranstve>>.

With one or two possible exceptions, there are no examples when the end of a democratic system was put by popular voting or nationwide uprising. The vast majority of transitions from authoritarianism to democracy took the form of military coups, upheavals or were carried out by executive power when democratically elected chief executive broke decisively with democracy and concentrated all power in his hands, usually by announcement of emergency or martial law.

It is also worth noting, that both the first and the second reverse waves of democratic systems were replaced by historically new forms of authoritarian rule. Fascism differed from earlier forms of authoritarianism due to its mass base, ideology, party organization and the desire to control and cover a large part of society. Bureaucratic authoritarianism differed from earlier forms of military rule in Latin America due to its institutional nature, predictable and permanent rule economic policy¹. In fact, two new forms of authoritarianism were a response to social and economic development.

As potential causes for third reverse wave we may determine:

- reducing of legitimacy of democratic regimes through a systematic inability to act effectively;
- general economic crisis, which can also deprive democracy of legitimacy in many countries;
- appearance of "snowballing" effect because of a transition to authoritarianism of any democratic or democratizing state;
- transition of recently democratized countries to dictatorship because of the lack of many necessary conditions for democracy, which can also lead to "snowballing" effect;
- successful expansion of a non-democratic state against democratic countries;
- emergence of different forms of authoritarianism that meet the needs of the time: authoritarian nationalism, religious fundamentalism, oligarchic authoritarianism, populist dictatorships, group dictatorships, which may take the whole society under control².

O. Ponomariova among common factors that determined authoritarian transition in Central and Eastern European countries, Southeast Europe and Baltic states identified:

1) the unwillingness of people to govern the country in terms of parliamentarism; most of people did not know democratic traditions and did not perceive democracy as a value in itself; lack of appropriate political culture;

2) liberal electoral laws have opened the way to politics for small and extremist parties, whose role in a Parliament was clearly destructive;

3) absence of social structures essential for democracy, stable and numerous middle class; predominance of peasant population, that generally did not support democracy;

4) unwillingness of political elite for democracy; excessive personal ambition of leading politicians;

5) extremely difficult economic situation in the countries;

6) external pressure of the Triple Alliance³.

Most authors call that centralization of power vertical as a mechanism for modernization, has almost exhausted resource of its post-Soviet economic legacy⁴. As another reason of authoritarian reverse wave is called living resource exhaustion of liberal-democratic model of development, which is the benchmark for most post-Soviet states⁵. According to A. Suzdaltsev, "authoritarian trend combined with state, and in some cases ethnic nationalism, undeveloped party systems and criminalization of power can become a major political dominant" of former Soviet republics⁶.

The reason for strengthening of authoritarian tendencies of political system in new independent states the author sees, above all, in improvement of mechanism of "ruling circles' access" to the national heritage. Not accidentally, authoritarian regimes received logical implementation especially in countries with strong export, re-export and energy transit opportunities.

However, the similarity of general trends in political development of post-Soviet republics does not

¹ Хантингтон, С. (2003). *Третья волна. Демократизация в конце XX века*. Москва, 310-314.

² Баранов, Н.А. Волны демократизации в современном мире. <http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia2.htm>.

³ Пономарева, Е.Г. (2009). Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы: политологический анализ. *Вестник МГИМО-Университета*, 6 (9), 188-199.

⁴ Власов, А.В. (2011). Постсоветское пространство: 20 лет спустя. *Выступление на заседании Евразийского форума экспертов «20 лет постсоветского развития: итоги и новые тенденции»*. Астана, 1.

⁵ Радионов, К. Авторитарный откат на постсоветском пространстве. *Forbes*.

<<http://www.forbes.ru/mneniya-column/opity/62640-avtoritarnyi-otkat-na-postsovetskom-prostranstve>>.

⁶ Суздальцев, А. (2009). Постсоветское пространство: единство и многообразие. *Актуально*.

mean that the establishment of superstructural institutions generally occurs under one scenario. Scientists associated significant differences in national political processes primarily with differences in pace and content of market transformation in new independent states.

Analyzing political development of Central and Eastern European countries, Southeast Europe and Baltic states in the interwar period, it should be remembered that the region is not a part of the West World, but only the periphery of nucleus of the capitalist system.

The first half of the twentieth century for the countries and peoples of this area is “a slow, choppy, stopping and ongoing process of modernization, which has been radically transformed by a communist revolution, with its special modernization projects, myths and utopias”¹.

And for the most objective assessment of political situation prevailing in most CEE countries, Southeast Europe and Baltic states within interwar period, it is important to understand not only the complexity of socio-economic situation, but also the evolutionary direction of social attitudes and political spectrum.

In the interwar period, all CEE, SEE and Baltic states had authoritarian regimes in the form of presidential or monarchical dictatorships. Dictatorship of 1920-1930 in Albania, Bulgaria, Greece, Hungary, Latvia, Lithuania, Poland, Romania, Slovakia, Estonia and Yugoslavia had a lot in common. With all the differences of occurrence circumstances they were combined with nationalism, denial of liberal democracy, anti-parliamentarism, critical attitude to political parties and aspiration for personal power of a leader (monarch, president or a military dictator)².

Regimes in all these countries have evolved from a quasi-democracy to authoritarianism, which main justification was “to find a way out of a pan-European crisis, approval and stabilization of a national state”.

In the study region all authoritarian regimes of interwar period were characterized by the presence of the three pillars of authoritarianism: leaderism, ideas of a nation-state and nationalism.

The most important part of authoritarian ideology, its core was the idea of a nation-state and nationalism, which expressed in the requirement “to rebuild the national justice” and create “Polish Poland”, “Latvian Latvia”, “Hungarian Hungary” and etc., that is a state with a clear dominant indigenous nation. These goals were to be achieved through provision of “indigenous” with leading positions in economy, politics, culture, upbringing of population in nationalist spirit, in intolerance towards other nationalities, especially Jews, Ukrainians, Belarusians and Russian.

The most important characteristic of authoritarian regimes is the presence of a strong charismatic personality: J. Pilsudski in Poland, M. Horthy and G. Gömbös in Hungary, A. Smetona in Lithuania, K. Ulmanis in Latvia, A. Hlinka in Slovakia, etc.

In peripheral countries, where political orientation was primarily defined by devotion of a person, but not a political program, a camp of leaders and dictators consisted of loyal them personally praetorians.

It should be remembered that the genesis and flourishing of authoritarian regimes is associated with amorphousness of political rivals and the presence of too soft of parliamentary structure, incapable for decisive and tough actions in difficult socio-economic conditions.

Authoritarian regimes should be assessed pragmatically, “as an organism, which filled a void in the center of a political scene and promoted stability in the country”³.

Evolution of all authoritarian regimes goes through three general stages. The first is the appearance of authorities defined to “serve” to a certain idea. On the second, a simple careerism starts to dominate, techniques that violate not only the political pluralism, but human and civil rights are increasingly used. The prevailing authoritarianism actively restricts the opposition⁴.

As for the general population, except of infringed in rights ethnic minorities, it has very positively perceived authoritarian transformation, which brought an order with it, restricted corruption and ensured social and economic development of society.

Separately, I would like to analyze the example of Ukraine, presidency of Viktor Yanukovich halted

¹ Пономарева, Е.Г. (2009). Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы: политологический анализ. *Вестник МГИМО-Университета*, 6 (9), 188-199.

² Пономарева, Е.Г. (2009). Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы: политологический анализ. *Вестник МГИМО-Университета*, 6 (9), 188-199.

³ Пономарева, Е.Г. (2009). Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы: политологический анализ. *Вестник МГИМО-Университета*, 6 (9), 188-199.

⁴ Пономарева, Е.Г. (2009). Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы: политологический анализ. *Вестник МГИМО-Университета*, 6 (9), 188-199.

democratic tendencies and led to reverse process and movement towards authoritarianism. The beginning was the abolition of the 2004 constitutional reform in October 2010 and a return to presidential-parliamentary form of government. The purpose of this step is more than understandable; it was the concentration of state power within the executive branch, which is a characteristic for authoritarianism. For three years in power, V. Yanukovich was able to subdue not only the judiciary, characterized by corruption and dependence on the bureaucracy, but legislative power also.

Ukraine, like Russia and Belarus began to rapidly closer to authoritarianism. Authoritarian tendencies in the dynamics of transformation of the political regime won democratic.

In March 2013 Ukrainian political analysts noted the fact that the three-year rule of President V. Yanukovich led to a governance model transformation and changed the type of political regime, which was characterized by a departure from democratic values. By assessment of international non-governmental organization Freedom House, since the reign of V. Yushchenko and Y. Tymoshenko Ukraine has lost a number of positions in the list of signs of free and democratic countries, and fell down to the level of countries such as Pakistan, Colombia and Mozambique, and moved from the category of "free countries" to "partly free"¹. From 12 basic signs of authoritarian regime, political power of V. Yanukovich in Ukraine fully met with eight criteria and partly with four, keeping some ineradicable signs of democracy, civil liberties and unfinished authoritarianism².

By adopting of so called "Laws of January 16" in 2014 during the Revolution of dignity Viktor Yanukovich and his encirclement decided to "finish" establishment of authoritarianism and "eradicate democracy" and civil liberties. The shooting of demonstrators in the tragic days of February 2014 can be considered as the apogee of the prevailing kleptocratic authoritarianism. Landmark was the fact that Yanukovich's political career ended up the way as many failed authoritarian dictators did - escape from the country with stolen possessions. Given that, according to the existing in political science classifications of authoritarianism, we can determine the political regime of Viktor Yanukovich as authoritarian, oligarchic and kleptocratic³.

It should be noted that the dynamics of transformation of the political regime in post-Soviet Ukraine had contradictory and unpredictable nature. Authoritarian tendencies were in confrontation with democratic alternative and in this context transition period meant rather uncertainty of the final results, incompleteness, contradictions and inconsistencies of transformation of the regime. All this, in our view, determines the specific of post-totalitarian period and transformation of the political regime in Ukraine compared to other post-totalitarian state, so in the longer term we consider it urgent to study separate basic conditions and causes of authoritarian transit in Ukraine and other countries, namely after 2000 year, which will enable to forecast trends and threats to democracy.

References

1. Baranov, N. A. Volny demokratizacii v sovremennom mire. <http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia2.htm>.
2. Vajnshtejn, G. I. (2010). *Faktor politicheskoy sistemy v processakh modernizacii: mirovoj opyt i rossijskie realii. Modernizacija, avtoritarizm i demoracija*. Moskva: IMEHO RAN.
3. Vlasov, A. V. (2011). *Postsovetskoe prostranstvo: 20 let spustja. Vystuplenie na zasedanii Evrazijskogo foruma ehkspertov «20 let postsovetskogo razvitiya: itogi i novye tendencii»*. Astana.
4. Ponomareva, E. G. (2009). Avtoritarnyj tranzit periferijnykh stran mezhvoennoj Evropy: politologicheskij analiz. *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 6 (9), 188-199.
5. Radionov, K. Avtoritarnyj otkat na postsovetskom prostranstve. *Forbes*. <<http://www.forbes.ru/mneniya-column/opoty/62640-avtoritarnyi-otkat-na-postsovetskom-prostranstve>>.
6. Suzdal'cev, A. (2009). Postsovetskoe prostranstvo: edinstvo i mnogoobrazie. *Aktual'no*.
7. Tomakhiv, V. (2014). Transformacija politichnogo rezhimu v nezalezhnij Ukraini: zagal'ni tendencii, osoblivosti, definicii. *Ukrains'ka nauka: minule, suchasne, majbutnje, vip. 9, ch. 1*.
8. Ukraina nabula majzhe usih 12 oznak avtoritarnoi derzhavi. <http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtoryarnoi_derzhavy_106965.html>.
9. Khantington, S. (2003). *Tret'ja volna. Demokratizacija v konce XX veka*. Moskva.

¹ Томахів, В. (2014). Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості, дефініції. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє, вип. 9, ч. 1*, 338.

² Україна набула майже усіх 12 ознак авторитарної держави. <http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtoryarnoi_derzhavy_106965.html>.

³ Томахів, В. (2014). Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості, дефініції. *Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє, вип. 9, ч. 1*, 338.

Ігор Грабець, перший заступник прокурора Київської області
Національна академія прокуратури України

СУБ'ЄКТИ, ЯКІ ЗАДІЯНІ В РЕАЛІЗАЦІЇ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

Ihor Hrabets, first deputy prosecutor of Kyiv oblast
National Academy of the Public Prosecutor's Office of Ukraine

SUBJECTS INVOLVED IN IMPLEMENTATION OF ANTI-CORRUPTION POLICY IN UKRAINE

This article raises issues about struggle with corruption offenses and offenses related to corruption; considering recent changes in Ukrainian anti-corruption legislation the article also proposes a classification of three types of subjects involved in struggle with corruption offenses. It gives the author's analysis of every subject, involved in struggle with corruption, their powers and tasks, and also distinguishes newly established specially authorized subjects. In the article is discussed empowerment of specially authorized subjects to struggle corruption in Ukraine; revised protection guaranteed by state to people who contribute to the detection of corruption offenses. It is also discussed terms of public examination of legal acts considering avoidance of corruption risks in activity of central authorities of Ukraine.

Key words: corruption offenses, offenses related to corruption, specially empowered subjects to fight corruption.

Актуальність теми. В антикорупційному законодавстві України відбулися деякі зміни. Перш за все це стосується розширення переліку спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції та їхніх повноважень.

Згідно раніш діючому антикорупційному законодавству України до суб'єктів, які брали участь у запобіганні, виявленні, припиненні корупційних правопорушень були віднесені: 1) уповноважені підрозділи органів державної влади; 2) місцеві органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування; 3) підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності, їх посадові та службові особи, а також громадяни, об'єднання громадян за їх згодою¹.

Згідно зі ст. 5 Закону України від 7.04.2011р. «Про засади запобігання та протидії корупції» перелік суб'єктів, які здійснювали заходи щодо запобігання і протидії корупції, був вичерпним, тому інші суб'єкти не могли здійснювати будь-які заходи в цій сфері.

Враховуючи це положення ряд вчених пропонували поділити суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання корупції, на групи.

Стан наукової розробки. Зокрема, В.М. Гаращук, С.В. Ківалов, Є.Л. Стрельцов та інші пропонували суб'єктів уповноважених вживати заходи із запобігання і протидії корупції поділити на три групи:

- суб'єкти із загальними повноваженнями;
- суб'єкти із спеціальними повноваженнями;
- суб'єкти з повноваженнями учасника антикорупційних заходів².

До першої групи суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції, пропонується віднести суб'єктів із загальними повноваженнями, не створених спеціально для безпосередньої боротьби з корупцією, проте уповноважених відповідно до Законів України протидіяти корупції. Серед них: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет міністрів України та Генеральний прокурор України в частині реалізації свого конституційного статусу.

¹ Закон про засади запобігання і протидії корупції 2011 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

² Ківалов, С.В., Стельцов, Є.Л. (відп. ред.) (2011). Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції». Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення»: науково-практичний коментар. Харків: Одиссей.

До другої групи суб'єктів із спеціальними повноваженнями пропонується віднести спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції, які безпосередньо здійснюють заходи щодо запобігання, протидії, виявлення, припинення, розслідування корупційних правопорушень або пов'язаних з ними. Це – Національне антикорупційне бюро України (далі – Національне бюро), Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – Національне агентство), Міністерство внутрішніх справ України, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України та органи прокуратури.

До третьої групи суб'єктів, слід віднести суб'єктів, які мають право лише приймати, брати участь у запобіганні і протидії корупції. Це – уповноважені органи державної влади, місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи за їх згодою.

Проте в певних випадках вони мають право здійснювати заходи щодо припинення корупційних правопорушень, сприяти відновленню порушених прав або інтересів держави, фізичних та юридичних осіб, брати участь в інформаційному та науково-дослідному забезпеченні проведення заходів щодо запобігання і протидії корупції, залучатися до таких заходів. Це органи влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності, посадові та службові особи юридичних осіб публічного права, громадяни, об'єднання громадян (за їх згодою).

Така класифікація уточнена, з урахуванням прийняття Законів України від 14.10.2014р. та 12.02.2015р. «Про запобігання корупції», «Про прокуратуру» та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» та інших¹. Отже, одним із суб'єктів із загальними повноваженнями запобігання і протидії корупції є Президент України. Враховуючи конституційний статус Президента України, слід зазначити, що в межах повноважень, якими наділений Президент України, він, перш за все, затверджує загальнонаціональні програми, концепції тощо.

Ще 11.09.2006 року Президентом України була схвалена Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», одним із напрямків якої визнавалось вдосконалення законодавчого врегулювання питань відповідальності за корупційні правопорушення². Указом ПУ «Про національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки» від 21.10.2011 року № 1001 попередня Концепція втратила чинність³.

Метою будь-якої національної антикорупційної стратегії є зменшення рівня корупції в державі шляхом усунення передумов її виникнення через упровадження превентивних заходів, зміцнення режиму законності, а також формування у суспільстві нетерпимого, негативного ставлення до корупції як суспільно небезпечного явища за допомогою спільних зусиль державних та громадських структур, участю міжнародних організацій.

Верховна Рада України – єдиний орган законодавчої влади в Україні який належить до групи суб'єктів протидії корупції із загальними повноваженнями. 07.04.2011, 14.10.2014, 12.02.2015 було прийнято ряд Законів України, які визначали головні засади запобігання і протидії корупції в публічній і приватній сферах суспільних відносин.

Крім цього, Верховна Рада України прийнято Кримінальний кодекс України (далі – КК України) та Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України), головним покликанням яких став захист інтересів, прав і свобод держави, громадянина та суспільства від кримінальних посягань⁴. До суб'єктів запобігання і протидії корупції із загальними повноваженнями належить також Кабінет міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади.

Діяльність КМУ регламентується Конституцією України, Законами України, іншими нормативно-правовими актами.

Прикладом нормативної координаційної діяльності КМУ є встановлення та зміна структурних

¹ Закон про прокуратуру 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

² Указ про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» 2006 (Президент України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.president.gov.ua/ru/>>.

³ Указ про Національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки 2011 (Президент України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.president.gov.ua/ru/>>.

⁴ Кримінальний кодекс України 2001 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

підрозділів органів виконавчої влади, в тому числі й підрозділів, діяльність яких спрямована на запобігання і протидію корупції.

Одним із новостворених спеціально уповноважених органів у сфері протидії корупції є Національне бюро – державний правоохоронний орган, який здійснює заходи щодо попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень.

Основним завданням Національного бюро є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці.

Структура цього органу складається з центрального і 7 територіальних управлінь, які є юридичними особами публічного права. До структури центрального апарату входять більше 10 підрозділів¹. Національне бюро здійснює оперативно-розшукові заходи, досудове розслідування кримінальних правопорушень, заходи щодо розшуку та арешту коштів та іншого майна, які можуть бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації у кримінальних правопорушеннях; міжнародне співробітництво та іншу діяльність у межах компетенції².

Згідно зі ст. 216 КПК України до підслідності детективів Національного бюро віднесено досудове розслідування злочинів, передбачених статтями 191, 206-², 209, 210, 211, 354 (стосовно працівників юридичних осіб публічного права), 364, 368, 368-², 369, 369-², 410 КК України, якщо наявна хоча б одна з таких умов:

1) злочин вчинено особами, зазначеними у ч.5 ст.216 КПК України;

2) розмір предмета злочину або завданої ним шкоди в п'ятсот і більше разів перевищує розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законом на час вчинення злочину (якщо злочин вчинено службовою особою державного органу, правоохоронного органу, військового формування, органу місцевого самоврядування, суб'єкта господарювання, у статутному капіталі якого є частка державної або комунальної власності);

3) злочин, передбачений статтею 369, частиною першою статті 369-² КК України, вчинено щодо службової особи, визначеної у частині четвертій статті 18 КК України або у пункті 1 цієї частини ст. 216 КПК України.

Детективи Національного бюро з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень за рішенням Директора Національного бюро та за погодженням із прокурором Спеціалізованої антикорупційної прокуратури можуть розслідувати кримінальні правопорушення, які віднесені до підслідності інших органів.

Якщо під час розслідування певних злочинів будуть встановлені інші злочини, вчинені особою, щодо якої здійснюється досудове розслідування Національним бюро, або в інших випадках передбачених статтею 216 КПК України, вони також можуть бути розслідувані детективами Національного бюро³.

У зв'язку з цим в Генеральній прокуратурі України створена (на правах структурного підрозділу) Спеціалізована антикорупційна прокуратура, на яку покладаються такі функції:

1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, яке здійснюється Національним бюро;

2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;

3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених Законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями⁴.

Особливості організації та діяльності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури передбачені статтею 8-¹ ЗУ «Про прокуратуру»⁵.

З метою забезпечення взаємодії Національного бюро з органами внутрішніх справ, Служби

¹ Закон про національне антикорупційне бюро 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

² Закон про національне антикорупційне бюро 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

³ Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

⁴ Закон про національне антикорупційне бюро 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

⁵ Закон про прокуратуру 2014 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

безпеки України та іншими правоохоронними органами у штатних розписах центральних апаратів зазначених органів передбачаються посади осіб, до функціональних обов'язків яких входить здійснення взаємодії з Національним бюро¹. Національне бюро також взаємодіє з Національним банком України, Фондом державного майна України, Антимонопольним комітетом України, Національним агентством з питань запобігання корупції, органами Державної прикордонної служби, органами державної податкової і митної служби, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, та іншими державними органами.

Крім Національного бюро, до другої групи спеціально уповноважених суб'єктів у сфері протидії корупції також належать уповноважені особи Національного агентства, яке є центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики, є відповідальним перед Верховною Радою України, підконтрольне їй, утворюється та підзвітне Кабінету міністрів України.

До повноважень Національного агентства належать: проведення аналізу стану запобігання та протидії корупції в Україні; формування та реалізація антикорупційної політики, розроблення проектів нормативно-правових актів з цих питань; координація щодо виявлення державними органами, органами місцевого самоврядування корупціогенних ризиків у своїй діяльності та реалізації заходів щодо їх усунення; координація, здійснення аналізу ефективності діяльності уповноважених підрозділів (уповноважених осіб) з питань запобігання та виявлення корупції; здійснення контролю та перевірки декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, зберігання та оприлюднення таких декларацій, проведення моніторингу способу життя осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; ведення Єдиного державного реєстру декларацій осіб та Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення; затвердження правил етичної поведінки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування; здійснення співпраці із особами, які добросовісно повідомляють про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень (викривачі), вжиття заходів щодо їх правового та іншого захисту; інші повноваження, визначені законом².

Можливо слід розширити повноваження Національного агентства з наданням йому права виявлення корупційних ризиків у нормативно-правових актах і проектах законів як це зроблено у Латвії (Бюро із запобігання і боротьби з корупцією Латвії наділено такими повноваженнями).

Відповідно до статті 55 Закону України «Про запобігання корупції» з метою виявлення в чинних нормативно-правових актах та проектах нормативно-правових актів факторів, що сприяють або можуть сприяти вчиненню корупційних правопорушень, розроблення рекомендацій стосовно їх усунення проводиться обов'язкова антикорупційна експертиза, яка здійснюється Міністерством юстиції України (антикорупційна експертиза проектів нормативно-правових актів, внесених на розгляд Верховної Ради України народними депутатами України, здійснюється комітетом Верховної Ради України, до предмета відання якого належить питання боротьби з корупцією).

Обов'язковій антикорупційній експертизі, яка проводиться Міністерством юстиції України, підлягають усі проекти нормативно-правових актів, що вносяться на розгляд Кабінету міністрів України. Для проведення Національним агентством антикорупційної експертизи Кабінет міністрів України надсилає йому проекти усіх нормативно-правових актів.

Національне агентство інформує відповідний комітет Верховної Ради України або Кабінет міністрів України про проведення антикорупційної експертизи відповідного проекту нормативно-правового акта із можливим залученням Громадської ради при Національному агентстві, що є підставою для зупинення процедури його розгляду або прийняття, але на строк не більше десяти днів.

Національне агентство здійснює періодичний перегляд законодавства на наявність у ньому корупціогенних норм та надає Міністерству юстиції України пропозиції щодо включення їх до

¹ Закон про національне антикорупційне бюро 2014 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

² Закон про засади запобігання і протидії корупції 2011 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

плану проведення антикорупційної експертизи¹.

Тому на наш погляд наділенням повноваженням Національного агентства проводити антикорупційну експертизу є логічним кроком на шляху до універсалізації та спрощення процесу виявлення корупційних ризиків в нормативно-правових актах, що не тільки збереже експертну функцію у спеціально створеному для цього органу за його спеціалізацією, а й усуне зайве дублювання та сумніви щодо корупціогенних ризиків.

Статтею 12 Закону України «Про запобігання корупції» також передбачено внесення припису про порушення вимог законодавства щодо етичної поведінки, запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, інших вимог та обмежень, передбачених законодавчо, який є обов'язковим для виконання упродовж десяти робочих днів з дня його одержання.

Державні органи та органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи зобов'язані надавати запитувані Національним агентством документи чи інформацію упродовж десяти робочих днів з дня одержання запиту.

Законом України від 12 жовтня 2014 року «Про запобігання корупції» Національному агентству надано право складати протоколи про адміністративні правопорушення, віднесені законом до його компетенції, а у разі виявлення ознак іншого корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення затверджувати обґрунтований висновок та надсилати його іншим спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції².

Можуть виникнути питання:

1) що розуміти під «пов'язаним з корупцією правопорушенням» в сенсі адміністративно-деліктного права.

2) як бути у випадку коли Національне агентство помилково надсилає висновок не уповноваженому суб'єкту у сфері протидії корупції.

3) як члени Національного агентства з питань запобігання корупції будуть здійснювати контрольні повноваження відносно найвищих посадових осіб держави, або отримувати від них пояснення з приводу обставин, що можуть свідчити про порушення правил етичної поведінки, якщо вони підпорядковані багатьом з них. 4) яка державна установа буде здійснювати реальний контроль за діяльністю Національного агентства, так як завдання Рахункової палати обмежені виконанням видаткової частини Державного бюджету, а про громадський контроль Громадської ради при Національному агентстві, яка утворюється Кабінетом міністрів України говорити зайве.

Більш дієвий механізм контролю за центральним органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику, на наш погляд, забезпечував би прямий (безпосередній) парламентський контроль як це зазначено у статті 26 Закону України «Про національне антикорупційне бюро», але на жаль такого контролю за діяльністю Національного агентства не передбачено, з урахуванням його статусу та підпорядкованості.

В Україні поки не ще створено ефективну систему моніторингу достовірності даних, що містяться у деклараціях про майно, доходи, видатки і зобов'язання фінансового характеру публічних службовців, функціонує децентралізована система збирання, зберігання, оприлюднення та перевірки таких декларацій.

У разі виявлення фактів несвочасного подачі декларації, недекларування, недостовірних даних в декларації, Національне агентство має повідомити керівнику державного органу, де працює суб'єкт декларування та спеціально уповноваженим суб'єктам у сфері протидії корупції. Крім того згідно ст.255 Кодексу України про адміністративні правопорушення та ст.13 Закону України «Про запобігання корупції» члени Національного агентства можуть самостійно скласти протокол про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією та направити його до суду³. В іншому випадку втрачаються принципи оперативності, безперервності та економічності адміністративного процесу.

Законом України від 14.10.2014р. № 1700- VII були внесені зміни до КК України, який

¹ Закон про засади запобігання і протидії корупції 2011 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

² Закон про засади запобігання і протидії корупції 2011 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

³ Кодекс України про адміністративні правопорушення 1984 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

доповнено статтею 366-1, якою передбачена кримінальна відповідальність за подання завідомо недостовірних відомостей у декларації або умисне неподання декларації суб'єктом декларування.

Таким чином, ми можемо констатувати, що законодавцем передано функції органів прокуратури до спеціально створених суб'єктів у сфері протидії корупції. Зокрема, прокуратура позбавлена права складати протоколи про адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, здійснювати координаційну діяльність з метою виявлення корупційних ризиків, вносити в межах компетенції приписи про порушення вимог антикорупційного законодавства тощо - ці повноваження перейшли до Національного агентства. Досудове розслідування корупційних злочинів повинно здійснювати Національне агентство.

Законодавцем дещо розширено компетенцію (повноваження) Національного агентства щодо співпраці із особами, які добросовісно повідомляють про можливі факти корупційних або пов'язаних з корупцією правопорушень. Не зовсім зрозуміло, як буде здійснюватися співпраця із особами, які добросовісно повідомляють про скоєння адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією та як будуть вживатися заходи щодо правового та іншого захисту осіб, у зв'язку з інформуванням, якщо оперативно-розшукової діяльності адміністративним законодавством не передбачено. Не зрозуміло хто і на підставі чого буде надавати оцінку фактам «добросовісного заблудження інформаторів»¹. Законодавством не може бути передбачено заздалегідь обіцяного державного захисту особам, які надали неправдиві данні.

Як бути у випадках, коли повідомлення робиться з метою помсти, неодноразово, систематично, без підтвердження доказами. Тягар доказування повинен лежати на стороні, яка розповсюдила неправдиві відомості про скоєння особою злочину або проступку. У разі наклепу, образи, приниження або звинувачення у злочині ніхто не має права заборонити особі звернутися до суду або органів досудового розслідування. Тому надання державними органами заздалегідь обіцяної переваги одній стороні перед іншою може потягти порушення конституційних принципів рівності або змагальності.

До третьої групи суб'єктів, які здійснюють заходи щодо запобігання і протидії корупції, належать: державні органи; органи влади; місцевого самоврядування; підприємства, установи, організації незалежно від підпорядкованості та форми власності, їх посадові та службові особи; посадові та службові особи юридичних осіб публічного права, їх структурних підрозділів; громадяни, об'єднання громадян (за їх згодою).

Разом з тим, як засвідчила практика, незважаючи на створені відповідно підрозділи органів виконавчої влади, основний тягар протидії корупції повинен бути покладено на правоохоронні органи.

Потребує також удосконалення взаємодія з громадськими організаціями у сфері запобігання і протидії корупції.

Згідно зі ст.21 Закону України «Про запобігання корупції» громадськість може проводити, замовляти проведення громадської антикорупційної експертизи нормативно-правових актів та проектів таких актів². У таких випадках проглядається дублювання експертної діяльності, так як проекти нормативно-правових актів зараз проходять антикорупційну експертизу Міністерством юстиції України або комітетом Верховної Ради України до предмета відання якого належить питання боротьби з корупцією перед їх прийняттям з урахуванням пропозицій та думки громадськості. У разі сумніву у її ґрунтовності виникає запитання хто буде проводити повтору, додаткову або комплексну «громадську антикорупційну експертизу», і як громадськість може одночасно замовляти і проводити або приймати участь у проведенні експертизи.

References

1. *Kodeks Ukraini pro administrativni pravoporushennja 1984* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.
2. *Kriminal'nij kodeks Ukraini 2001* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.
3. *Kriminal'nij procesual'nij kodeks Ukraini 2012* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi*

¹ *Закон про засади запобігання і протидії корупції 2011* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

² *Закон про засади запобігання і протидії корупції 2011* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

Ukraini. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

4. Kivalov, S. V., Stel'cov, Ye. L. (vidp. red.) (2011). *Zakon Ukraini «Pro zasadi zapobigannja i protidii korupcii»*. *Zakon Ukraini «Pro vnesennja zmin do dejakikh zakonodavchikh aktiv Ukraini shchodo vidpovidal'nosti za korupcijni pravoporushennja»*: naukovopraktichnij komentar. Kharkiv: Odissej.
5. *Ukaz pro koncepciju podolannja korupcii v Ukraini «Na shljakhu do dobrochesnosti» 2006* (Prezident Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://www.president.gov.ua/ru>>.
6. *Ukaz pro Nacional'nu antikorupcijnu strategiju na 2011-2015 roki 2011* (Prezident Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://www.president.gov.ua/ru>>.
7. *Zakon pro nacional'ne antikorupcijne bjuro 2014* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.
8. *Zakon pro prokuraturu 2014* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.
9. *Zakon pro zasadi zapobigannja i protidii korupcii 2011* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://www.rada.gov.ua/>>.

Вікторія Бокач, к. політ. н.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Україна

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО РИНКУ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ

Viktoriia Bokach, PhD in political science

Uzhhorod National University, Ukraine

PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF POLITICAL MARKET IN CONDITIONS OF POLITICAL COMPETITION

Formation of market of social technologies causes high-quality change of political market as the whole, that is shown up in «virtualization» of political life and elimination of border between organizationally-functional and sign-symbolic interaction of political subjects, and similarly in appearance of principle of «investment crater», which consists in forced participation of any actor of a market in political campaigns of competitors. Such participation is conditioned not so much by own aims and tasks of political activity of this actor, but by necessity to keep and retain present resources of public influence from claims of competitors. A political market and its segments as constituents of modern political process were considered.

Key words: political market, political competition, political actor, mass-media, electorate, political effect.

Функціонування розвиненого політичного ринку передбачає наявність таких відносно самостійних його сегментів як ринок влади, цінностей і соціальних технологій. Перший сегмент пов'язаний з певним способом виробництва, розподілу та обміну влади у формі спонукання, переконання, маніпулювання і авторитету. При цьому своєрідна споживча вартість кожної з відзначених форм влади визначається відповідним набором цінностей громадянської культури. Цілеспрямоване, розраховане на вільний продаж, виробництво товарів і мотивація попиту на них складає зміст другого сегмента політичного ринку.

Формування ринку соціальних технологій призводить до якісної зміни політичного ринку в цілому, що проявляється в «віртуалізації» політичного життя і стиранні кордону між організаційно-функціональним і знаково-символічною взаємодією політичних суб'єктів, а так само в появі принципу «інвестиційної воронки», який полягає у вимушеній участі того чи іншого актора ринку в політичних кампаніях конкурентів. Така участь обумовлена не стільки власними цілями і завданнями політичної діяльності даного актора, скільки необхідністю зберігати і утримувати наявні ресурси громадського впливу від домагань конкурентів.

Базовою характеристикою будь-якого політичного ринку (так само, як і економічного, соціального та ін.) є наявність конкурентного політичного середовища, котре має відповідати наступним умовам його функціонування :

- атомізованості ринку з мінімізацією будь-якого впливу учасників ринку один на одного;
- вільному виходу на ринок суб'єктів політики (колективних чи індивідуальних);
- забезпечення гласності та безперешкодності отримання інформації про діяльність президента, депутатів, політичних діячів;

- можливість вільного висловлення власної думки, зокрема, у засобах масової інформації ¹.

Основними елементами політичного ринку вважаються наступні елементи суспільної сфери:

- суб'єкти політичного ринку як виробники політичного товару – органи державної влади та місцевого самоврядування, політичні лідери, політичні партії та блоки, групи інтересів, які мають забезпечити високу конкурентоспроможність, попит і реалізацію політичного продукту;

- об'єкти політичного ринку, на які спрямовують свій вплив суб'єкти політики;
- політичний продукт, що являє собою сукупність пропонувань на політичному ринку

¹ Морозова, Е.Г. (1998). *Политический рынок и политический маркетинг: концепции, модели, технологии*. Москва: РОССПЭН.

пропозицій, які можуть мати суспільну користь і повинні бути реалізовані суб'єктами політики після ймовірного обрання на владні посади;

- політичний товар, під яким розуміють політичні цінності у вигляді політичних програм, ідей, концепцій реформ, котрі фактично виступають на політичному ринку у формі політичного іміджу.

Розглядаючи політиків і партії, як «продавців», а виборців як «покупців», виробляється модель, яка дозволяє пояснити, як має діяти політичний клас, щоб ефективно здійснювати свої функції. При цьому головною і оригінальною рисою ринкового підходу до політики, політичного маркетингу є не стільки масоване використання прийомів переконання, просування «товару», скільки певний психологічний стан людини. Саме тому варто приділяти значну увагу проблемам комунікації, прийняття індивідуального і колективного рішень при аналізі поля політики на основі ринкових категорій.

Слід зазначити, що будь-якому суб'єкту політичного ринку, який використовує у процесі політичної діяльності політико-маркетингові методи, недостатньо лише розробити певні політичні цінності у вигляді політичних програм, концепцій, технологій вирішення тих чи інших суспільних проблем, політичних іміджів тощо.

Вказані вище суб'єкти політичного ринку повинні ефективно презентувати їх у конкурентному суспільному середовищі – за допомогою інформаційно-комунікаційних засобів – на основі використання політичних маркетингових комунікацій, які відіграють ключову роль в системі політичного маркетингу.

Під маркетинговими політичними комунікаціями традиційно прийнято розуміти певну сукупність методів і засобів забезпечення реалізації суспільного діалогу суб'єктів політичного маркетингу з об'єктами політичного маркетингу¹.

Відповідно, для оволодіння увагою цільової електоральної аудиторії та отримання бажаного політичного ефекту, виробники політичного продукту (політичних програм, концепцій, технологій вирішення тих чи інших суспільних проблем та ін.) повинні використовувати різні канали та форми реалізації маркетингових політичних комунікацій, створювати відповідні програми і стратегії інформаційно-комунікаційного забезпечення політичного процесу.

Свою чергою, стратегія встановлення зв'язків між суб'єктами та об'єктами політичного маркетингу передбачає наступні дії в рамках реалізації програми інтегрованих маркетингових комунікацій в політичній сфері суспільства:

- розробку інформаційно-комунікаційних технологій, методів та засобів здійснення вказаних вище зв'язків між суб'єктами та об'єктами політичного маркетингу;
- обрання відповідних каналів політичної комунікації;
- здійснення пропорційного розподілу сегментів (долі) окремих каналів політичної комунікації в межах стратегії цієї комунікації певних її суб'єктів.

Політична комунікація за своєю головною функцією є своєрідним соціально-інформаційним полем політики, яке інтегрально з'єднує в одну складну систему всі компоненти політичної сфери суспільства – політичні структури, політичні відносини, політичну свідомість та політичну діяльність².

Програма інтегрованих політико-маркетингових комунікацій певних суб'єктів політики передбачає збалансоване забезпечення максимальної ефективності окремих інформаційно-комунікаційних складових і всього комплексу просування на політичний ринок іміджів суб'єктів політики і реалізує наступні завдання:

- створення та підтримання постійних зв'язків з політичним ринком для інформування суб'єктів та об'єктів політики;
- переконання і нагадування про свою діяльність з метою формування позитивного образу (іміджу) політичного продукту та поширення певної ідеї або програми серед суб'єктів та об'єктів політичного маркетингу.

Формами комунікацій в системі політичного маркетингу традиційно називають політичну

¹ Березенко, В. (2012). Паблік рилейшнз в парадигмі постнекласичного наукового пізнання. *Освіта регіону: політологія, психологія, комунікації*, 1, 233-237.

² Балашова, А.Н. (2000). Технология избирательной кампании в западной политической науке. *Вестник Московского университета*, 2, 62-75.

рекламу; політичний PR; прямий політичний маркетинг (стимулювання збуту політичних іміджів на політичному ринку); «особисті продажі» певних (персоналізованих) політичних іміджів; політичну пропаганду (ідей, політичних партій, лідерів).

Інформаційно-комунікаційна стратегія в рамках системи політичного маркетингу передбачає створення механізмів забезпечення діалогу, зволікання, відповіді та зворотного зв'язку.

Комплекс просування політичних іміджів в межах програми інтегрованих політико-маркетингових комунікацій передбачає здійснення наступних заходів:

- розробку політичних технологій та методів регулювання політичного ринку;
- гарантування безперервності політичних комунікацій з основними групами населення;
- довгострокове забезпечення підтримки ідей політичної сили, яке передбачає логічність, послідовність, передбачуваність, роз'яснення ідей, намірів, звіти про виконання обіцянок, реагування на актуальні проблеми;
- забезпечення відповідності політичних пропозицій – політичному попиту, управління яким передбачає: стимулювання (виклик прагнення того, що пропонується політичною силою), сприяння (продукт робиться легкодоступним – намети з програмами на вулицях, партійні представництва) та регулювання (в разі нестабільності попиту)¹.

В цьому зв'язку політичний маркетинг розглядається як цілісна політико-комунікаційна система, в межах якої існують та взаємодіють між собою різноманітні елементи політичного ринку, а сама взаємодія влади з громадянами ґрунтується на принципах, коли продавцями політичного продукту виступають суб'єкти політичного маркетингу, а покупцями – його об'єкти.

З іншого боку, виборці, як об'єкти політичного маркетингу, виступають в ролі продавців своєї частки політичної влади, купуючись на обіцянки політичних партій та політиків, які продають свій політичний імідж під час своєї політичної діяльності.

Суб'єкти політичного маркетингу продукують і пропонують електорату політичні продукти у вигляді товарів та послуг з метою задоволення потреб потенційних споживачів та повідомляють про це через суспільні канали політичної комунікації.

Ефективність функціонування політичного ринку суспільства знаходиться в залежності від зовнішніх та внутрішніх факторів політико-маркетингового середовища, які мати максимально враховуватися системою політичного маркетингу.

В цьому зв'язку важливим є розуміння поняття маркетингового середовища, під яким Г. Ассель розумів певні фактори та тенденції, що склались поза суб'єктом та впливають на його здатність задовольняти потреби споживачів².

Своєю чергою, В. Полторак писав, що маркетингове середовище є «сукупністю різноманітних факторів (соціальних, економічних, політико-правових тощо) та інститутів, які діють за межами конкретного суб'єкту політичної діяльності та впливають на його можливість ефективно працювати на політичному ринку, встановлюючи з іншими суб'єктами політики відносини успішного співробітництва або ефективної конкуренції»³.

Зарубіжні дослідники Дж. Еванс та Б. Берман виокремлюють в маркетинговому середовищі контрольовані та неконтрольовані фактори. Зокрема, до контрольованих факторів вони зараховують чинники, які управляються суб'єктом політичного ринку і, відповідно, створюють загальну стратегію маркетингової кампанії. До неконтрольованих факторів вони відносять чинники, які впливають на досягнення бажаного результату маркетингової кампанії, але якими суб'єкт політичного ринку управляти не може⁴.

Зрозуміло, що засоби масової інформації, як специфічні політико-комунікаційні посередники між суб'єктами політичного ринку та споживачами політичної продукції, суттєво впливають на сприйняття електоратом політичної інформації.

Інформація від суб'єктів політичного ринку передається до мас-медіа, які обробляють, суб'єктивно інтерпретують вказану інформацію і транслюють споживачам. Таким чином, можна відзначити, що мас-медіа виступають у політичному маркетингу як дієві чинники (інструменти)

¹ Шарков, Ф.И. (2005). *Интегрированные рекламные коммуникации*. Москва: РИП-холдинг.

² Ассель, Г. (1999). *Маркетинг: принципы и стратегия*: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Москва: Инфра-М.

³ Полторак, В.А., Петров, О.В. (2004). *Избирательные кампании: научный подход к организации*. Киев: Знання України.

⁴ Эванс, Дж. Р., Берман, Б. (2012). *Маркетинг*. Москва: Сирин.

маркетингової кампанії; суб'єкти політичного ринку; суб'єкти політичного маркетингу, що впливають на сприйняття інформації соціальним середовищем, створюючи відповідне інформаційне поле, крізь призму якого електорат сприймає інформацію.

Проте, слід вважати, що електорат реагує не стільки на суб'єктивно препаровану мас-медійну політичну та соціальну інформацію, скільки на конкретні політичні дії – рівень корупції влади, зменшення або збільшення податків, підвищення пенсійного віку, здійснення адміністративної реформи тощо.

Зрозуміло, що в умовах політичної конкуренції, коли на сприйняття політичного продукту одного суб'єкту політичного ринку впливає наявність відповідних політичних продуктів інших суб'єктів політики, політичний продукт чи послуга – продукт розглядаються у порівнянні, оскільки, зазвичай, відрізняються за своїм змістом та якістю.

Таким чином, політичний ринок характеризується певними особливостями, які і вирізняють електоральний політичний маркетинг від інших його типів. Продаж «товару» на політичному ринку супроводжується політичною конкуренцією між його «продавцями». В якості пропонованого на політичному ринку політичного «товару» виступають політичні «продукти», а продавцями ж політичного товару є політичні еліти, партії, рухи, лідери, які створюють і просувають на політичному ринку свої політичні «продукти», з урахуванням інтересів та потреб покупців.

Таким чином, політичний ринок забезпечує взаємодію держави та громадянського суспільства; функціонування системи прямого та зворотного суспільно-політичного зв'язку; демократизацію взаємовідносин між суб'єктами та об'єктами політичного процесу.

References

1. Assehl', G. (1999). *Marketing: principy i strategija: uchebnoe posobie dlja studentov vysshikh uchebnykh zavedenij*. Moskva: Infra-M.
2. Balashova, A. N. (2000). Tekhnologija izbiratel'noj kampanii v zapadnoj politicheskoy nauke. *Vestnik Moskovskogo universiteta*, 2, 62-75.
3. Berezenko, V. (2012). Pablik rilejshnz v paradigmi postneklasichnogo naukovoogo piznannja. *Osvita regionu: politologija, psikhologija, komunikacii*, 1, 233-237.
4. Ehvans, Dzh. R., Berman, B. (2012). *Marketing*. Moskva: Sirin.
5. Morozova, E. G. (1998). *Politicheskij rynek i politicheskij marketing: koncepcii, modeli, tekhnologii*. Moskva: ROSSPEHN.
6. Poltorak, V. A., Petrov, O. V. (2004). *Izbiratel'nye kampanii: nauchnyj pokhod k organizacii*. Kiev: Znaniya Ukrainy.
7. Sharkov, F. I. (2005). *Integrirovannye reklamnye kommunikacii*. Moskva: RIP-kholding.

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Роман Віннічук

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ДЕЯКІ АСПЕКТИ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗАСАД ДЕРЖАВНОЇ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В ГАЛУЗІ ПЕРЕСТРАХУВАННЯ

Roman Vinnichuk

Yaroslav the Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

SOME ASPECTS OF CONSTITUTIONAL FOUNDATIONS OF STATE FINANCIAL POLICY OF UKRAINE IN THE FIELD OF REINSURANCE

Constitutional approaches to the establishment and functioning of financial market in the state are investigated on the base of hierarchy principles of building a system of economic legal acts of Ukraine. Also the norms of the Basic Law regarding state financial policy of Ukraine, particularly in the field of reinsurance are analyzed. A review of key economic and legal acts of Ukraine program orientation was carried out. These acts relate to strategic aspects of reinsurance operations, as well as other systemic issues of functioning and development of financial services markets in Ukraine. The attention is drawn to the absence of law in Ukraine, which would define the strategic issues of financial sector in the country, especially in the field of insurance business (reinsurance). Taking into consideration current trends in the development of financial market of Ukraine, the own concept of the draft Law of Ukraine «On the state financial policy» is offered.

Key words: hierarchy principle, financial market, state financial policy, financial services, reinsurance, the Law of Ukraine «On the state financial policy».

Законодавство України про перестрахування (як складова частина національного механізму господарсько-правового забезпечення перестрахування) складається з широкого кола взаємопов'язаних нормативно-правових актів різної юридичної сили, серед яких переважають комплексні акти, що містять норми різних галузей права (господарського, адміністративного, цивільного, фінансового). Утім, як відзначають представники доктрини господарського права України, це є характерним для всього господарського законодавства України¹. Адже українська система господарсько-правових актів функціонує як складне утворення, що містить неоднорідні (приватні та публічні) норми, які мають комплексно регулювати відносини суспільного виробництва, в тому числі у фінансовому секторі економіки.

Завданням цієї публікації є аналіз на основі принципу ієрархічності тих положень Конституції України, які визначають засади створення й функціонування фінансового ринку в державі і містять відправні норми стосовно проведення державної фінансової політики України, зокрема й у галузі перестрахування. **Актуальність** такої наукової розвідки зумовлена виробленням нових стратегічних підходів у рамках діяльності Національної ради реформ, що утворена Президентом України з метою забезпечення впровадження єдиної, узгодженої державної політики реформ у державі.

Викладення основного матеріалу. Як наголошує Н. Б. Пацурія², особливістю страхової

1 Задихайло, Д.В., Пашков, В.М., Бойчук, Р.П. (2012). *Господарське право*: підручник. Харків: Право, 29.

2 Пацурія, Н.Б. (2013). *Страхові правовідносини у сфері господарювання: проблеми теорії і практики*: монографія. Ніжин: Аспект-Поліграф, 94.

діяльності як виду господарювання є поєднання приватних і публічних ознак. Через це господарсько-правове регулювання у сфері перестрахування (яке відповідно до ст. 2 Закону України «Про страхування»¹ є видом страхової діяльності) також охоплює безліч пов'язаних між собою елементів (приватних і публічних), що знаходяться у тісних відносинах і зв'язках між собою та складають певне цілісне утворення – систему господарсько-правових актів України, які забезпечують упорядкування відносин перестрахування.

Визначальною ознакою сучасного господарського законодавства України про перестрахування є те, що воно регулює відносини, які виникають у процесі організації та здійснення перестрахової діяльності, котра має системний професійний характер та зачіпає інтереси не тільки безпосередніх її учасників (суб'єктів страхової діяльності у сфері господарювання), але й суспільства в цілому. Дослідження таких господарсько-правових актів про перестрахування з урахуванням їх зв'язків і властивостей, що водночас складають систему господарського законодавства України про перестрахування, можна здійснювати за різними критеріями (наприклад, формальними, змістовими², залежно від кола врегульовуваних відносин, сфери дії за колом суб'єктів, за територією дії, часом дії тощо). Це пов'язано з тим, що нормативні акти у сфері господарювання є дуже різними за вагомістю та спрямованістю дії.

Однак найбільш плідним та загальноприйнятим у правовій доктрині убачається аналіз приписів законодавства за ознакою юридичної сили актів, у яких фіксуються правові норми (вертикальна систематизація). За таким критерієм виділяють систему законів (конституційних та звичайних) та систему підзаконних актів, які усі разом формують структуру законодавства про перестрахування згідно з принципом ієрархічності³.

Ієрархічність ладу господарсько-правових актів, як принцип структурної організації складного багаторівневого господарсько-правового порядку, полягає у їх підпорядкованості один одному залежно від їх юридичної сили та соціальної значущості (упорядкування зв'язків різних рівнів за правилом від вищого до нижчого). Також подібна вертикаль передбачає наявність певних правил системно-структурної побудови господарського законодавства із сукупністю складних взаємин (субординації). Зокрема, відповідно до згаданого принципу упорядкування найбільш важливих господарських відносин у перестрахуванні має здійснюватися виключно законом як актом більшої юридичної сили, а вертикальне розташування та соціальна значимість кожного виду господарсько-правових актів про перестрахування залежить від статусу відповідних державних органів, які прийняли їх, тощо.

Принцип ієрархічності охоплює також інші підходи до організації системи господарсько-правових актів. Як наголосив у своїй Окремій думці Голова Конституційного Суду України (далі – КСУ) Скомороха В. Є. стосовно Рішення КСУ від 27.12.2001 р. у справі про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 р., кожний структурний ряд системи нормативно-правових актів характеризується ієрархічним зв'язком його елементів, який виступає як необхідний закономірний зв'язок цієї системи. У свою чергу, кожний нормативний акт виступає вихідною правовою базою для нормативних актів, розташованих у структурному ряді після нього⁴.

Такі міркування узгоджуються з вертикальним устроєм господарського законодавства, який встановлено у ст. 7 Господарського кодексу України⁵ (далі – ГК України): відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, цим Кодексом, законами України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими нормативними актами.

1 Закон про страхування, ст. 2, розд. 1, (1996) (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 18.

2 Мілаш, В.С. (2008). *Господарське право: курс лекцій: у 2 ч. Ч. I*. Харків: Право, 21.

3 Марченко, М.Н. (2012). *Проблеми теорії государства и права: учебник*. Москва: ИНФРА-М, 506.

4 Окрема думка Голови Конституційного Суду України Скоморохи В. Є. у справі за конституційним поданням 139 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) указів Президії Верховної Ради України «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» і «Про заборону діяльності Компартії України», N 20-рп/2001, КСУ 2001.

5 Господарський кодекс, ст. 7, розд. 1, гл. 1 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 11.

Отже, за наведеним правилом ієрархічності на першому місці у системі господарсько-правових актів України про перестрахування знаходиться Основний Закон держави – Конституція України¹, яка має найвищу юридичну силу, а усі інші закони та нормативно-правові акти приймаються на її основі і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії (частини 2, 3 ст. 8).

Конституція України як головне джерело національної правової системи є також базою поточного законодавства. Вона надає можливість урегулювання певних суспільних відносин на рівні законів, які конкретизують закріплені в Основному Законі положення². Водночас, будь-яка конституція з огляду на великий масив відносин, який вона охоплює своїм регулюванням, та зважаючи на її природу, є не лише юридичним, але й одночасно політичним та ідеологічним за своїм характером документом.

Конституція України є першоджерелом, основою всього законодавства держави і містить приписи різної природи, визначаючи засади як господарського, так і іншого порядку (правового, політичного, адміністративно-територіального, екологічного тощо). У ній закладаються найбільш важливі державно-правові норми загального характеру, які виконують різні функції³. Ось чому господарським відносинам у Основному Законі України присвячено всього кілька положень програмної спрямованості. Однак вони мають першорядне та фундаментальне для господарської діяльності значення.

Як наголошують дослідники конституційних засад сучасної економічної системи України, конституційно-правове забезпечення економічних відносин в Україні не отримало комплексного структурно виокремленого розділу в Основному Законі, а відповідні норми локалізовані у різних її розділах⁴. Проте багато таких (ізолюваних одне від одного) конституційних положень є принциповими нормами господарського законодавства, містять базові інституційні засади функціонування ринкових економічних взаємин і, таким чином, опосередковано регулюють різноманітні господарські відносини, в тому числі у галузі перестрахування. Приміром, Основний Закон України акцентує увагу на забезпеченні державою соціальної орієнтації економіки (ст. 13), на праві громадян на підприємницьку діяльність (ст. 42) та приватну власність (ст. 41), на основних засадах державного регулювання суспільних відносин у сфері вітчизняної економіки (статті 13, 42, 92) тощо.

Тож цілком природно, що Конституція України не містить прямої згадки про таку вузькоспеціалізовану сферу страхових господарських відносин, як операції перестрахування, адже вона є правовою основою, фундаментом для усієї правотворчої та правозастосовної діяльності у нашій державі і визначає підвалини правового господарського порядку в Україні (в тому числі у галузі страхової справи як частини фінансового сектора держави). Однак у Конституції України проголошено, що виключно законами України встановлюються засади створення і функціонування фінансового ринку (п. 1 ч. 2 ст. 92), а Кабінет Міністрів України забезпечує проведення фінансової політики (п. 3 ст. 116). Як зауважив з приводу вказаних норм КСУ, у такий спосіб Конституція України заборонила врегульовувати зазначені питання підзаконними нормативно-правовими актами⁵.

Вищенаведені приписи Основного Закону України відтворюють стрижневе правило принципу ієрархічності у формуванні структури господарсько-правових актів, і саме тому регулювання визнаних найбільш важливими для Конституції суспільних відносин (щодо створення і функціонування фінансового ринку в країні) має здійснюватися нормативним актом максимальної

1 Конституція України 1996 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 30.

2 Справа за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електроенергетику», N 3-рп/2002, КСУ 2002.

3 Тодыка, Ю.Н. (1998). Конституционное право Украины: отрасль права, наука, учебная дисциплина: учебное пособие. Харьков: Фолио: Райдер, 141.

4 Задихайло, Д.Д. (2013). Кабінет міністрів України як суб'єкт економічної системи: конституційно-правові засади: монографія. Харків: Юрайт, 25.

5 Справа за конституційним зверненням відкритого акціонерного товариства «Всеукраїнський Акціонерний Банк» щодо офіційного тлумачення положень пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України, частин першої, третьої статті 2, частин першої статті 38 Кодексу України про адміністративні правопорушення, N 7-рп/2001, КСУ 2001.

юридичної сили, тобто законом. Такої правової позиції дотримується й КСУ в інших своїх актах¹.

Поміж іншого, положення п. 1 ч. 2 ст. 92 та п. 3 ст. 116 Основного Закону України окреслюють конституційні засади господарсько-правового забезпечення державної фінансової політики в Україні та спрямовані на врегулювання фінансового напрямку суспільних відносин у державі, в тому числі (опосередковано) операцій перестрахування як вагомого сегмента фінансового ринку країни.

Беручи до уваги наведене та ураховуючи згадані вище вимоги принципу ієрархічності щодо системно-структурної побудови вітчизняного законодавства (акт вищої юридичної сили виступає вихідною правовою базою для інших нормативних актів; упорядкування найважливіших суспільних відносин має здійснюватися виключно законом як актом більшої юридичної сили тощо), доцільним вважаємо розроблення окремого закону України, яким би установлювалися засади створення і функціонування фінансового ринку держави (п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України) та який би містив систему стратегічних цілей, заходів та засобів фінансової політики країни, забезпечення якої Основним Законом покладено на Уряд (п. 3 ст. 116). Однак такого комплексного самостійного та ґрунтовного нормативного акта на рівні закону України збалансованого та системного характеру у господарському законодавстві України немає.

У контексті формування та господарсько-правового забезпечення державної фінансової політики у сфері ринків фінансових послуг втратила свою актуальність Концепція розвитку страхового ринку України до 2010 року². До того ж вона не охоплювала своїм змістом усі інші сегменти фінансового сектору країни (банківську систему, фондовий ринок та ринок капіталу, інші, окрім страхування, фінансові послуги) і була прийнята не у формі закону, як того вимагає п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України, а схвалена розпорядженням Уряду. Водночас загальнообов'язковою вимогою до проведення Кабінетом Міністрів України державної фінансової політики у відповідній сфері (п. 3 ст. 116 Конституції України) є неухильне виконання положень і вимог законів стосовно багатьох напрямів і аспектів такої політики, в тому числі щодо встановлення виключно законами України засад створення і функціонування фінансового ринку країни³.

Немає сумніву, що встановлення фінансової стабільності в українській економіці та надання потужного поштовху динамічному розвитку вітчизняного третинного сектора (у тому числі у галузі перестрахування), неможливе без реалізації комплексу взаємопов'язаних заходів та засобів, спрямованих на розгорнуте (а не фрагментарне) реформування фінансового напрямку. Вбачається, що саме такий широкий підхід створить передумови для сталого розвитку економіки України та перетворення її фінансового ринку у конкурентоспроможне середовище з інвестиційно-інноваційним кліматом.

Такі самі хибі містить і щойно прийнята Стратегія реформування державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг на 2015 – 2020 рр.⁴ Це насамперед стосується питань юридичної сили господарсько-правового акта, яким затверджена вказана Стратегія (розпорядження Нацкомфінпослуг), а також проблем збалансованості й системного державницького підходу до створення і функціонування усього фінансового ринку в країні, стимулювання розвитку його інструментів та інфраструктури, реформування його державного регулювання тощо.

Чинний Закон України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» (далі – Закон про фінпослуги)⁵ також має фрагментарний відносно державної фінансової політики зміст, містить неповний перелік її інструментів та непослідовно визначає засади створення

1 *Справа за конституційним поданням Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України щодо офіційного тлумачення положень пункту 11 частини першої статті 36 Закону України «Про страхування», пункту 4 частини першої статті 28 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг», N 27-рп/2008, КСУ 2008.*

2 *Розпорядження про схвалення Концепції розвитку страхового ринку України до 2010 року 2005 (Кабінет Міністрів України). Офіційний вісник України, 35.*

3 *Авер'янов, В.Б., Батанов, О.В., Баулін, Ю.В. та ін. (2003). Конституція України: Науково-практичний коментар. Харків: Право, 560.*

4 *Розпорядження про затвердження Стратегії реформування державного регулювання ринків небанківських фінансових послуг на 2015 - 2020 роки 2015 (Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг). Інформаційно-правова система «ЛІГА: ЗАКОН».*

5 *Закон про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг 2001 (Верховна Рада України). Офіційний вісник України, 32.*

і функціонування фінансового ринку держави. Хоча вказаний закон і проголошує у преамбулі встановлення загальних правових основ у сфері надання фінансових послуг, а також ставить за мету правове забезпечення діяльності і розвитку конкурентоспроможного ринку фінансових послуг в Україні та єдиної державної політики у фінансовому секторі України, але все ж не вирішує усіх завдань такого господарсько-правового акта і не враховує мету, що спонукала законодавця до його прийняття.

До того ж, Закон про фінпослуги не визначає стратегічні підходи, що мають бути покладені в основу державної фінансової політики, не містить цілей, завдань і напрямів розвитку фінансового ринку країни, пріоритетів єдиної національної політики у страховій (перестраховій) діяльності, банківській системі, фондовому ринку та на інших ринках фінансових послуг. Указаний закон поверхово вирішує також інші системні питання щодо функціонування та поступу ринків фінансових послуг в Україні, стимулювання комплексного їх розвитку. У кращому разі подібні норми Закону про фінпослуги мають уривчастий і диспропорційний характер або викладені доволі фрагментарно. У першу чергу це стосується *державної фінансової політики*, тобто комплексу необхідних та взаємопов'язаних завдань і заходів довготривалого характеру, а також узгоджених дій центральних і місцевих органів державної влади, спрямованих на досягнення попередньо визначених цілей на фінансовому ринку держави, котрі реалізуються за допомогою спеціальних засобів та інструментів, з метою забезпечення умов ефективного функціонування й розвитку фінансового ринку країни, а також економічного і соціального поступу держави на основі розбудови повноцінного конкурентного середовища згідно із стандартами ЄС.

Не вирішує окреслених проблем також Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики»¹, положення ст. 7 якого визначають основи внутрішньої політики України в економічній сфері загалом, що є більш широкою цариною у порівнянні із фінансовим сектором держави. Як слушно зазначає з цього приводу Д. В. Задихайло, Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» не може сприйматися як такий, яким створено цілісний, розрахований на стабільне функціонування, механізм формування та реалізації політики держави і, зокрема, економічної. До того ж сьогодні між економічною політикою держави та правовим господарським порядком відсутня з'єднуюча їх ланка – господарсько-правова політика².

Зазначимо однак, що економіко-правовий термін «державна фінансова політика» є усталеним не лише для конституційних норм, які встановлюють підвалини правового господарського порядку на фінансовому ринку України, але використовується і в інших господарсько-правових актах. Наприклад, Положенням про Міністерство фінансів України³ Мінфін України визначено головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, який формує та забезпечує реалізацію єдиної *державної фінансової політики* (пункти 1, 3). Окреслена категорія вживається також у господарських відносинах країни з фінансовими установами, які мають статус міжнародних організацій⁴.

Безперечно, державній фінансовій політиці належить особлива роль у розвитку економіки, досягненні макроекономічної стабілізації та проведенні глибоких структурних реформ. Адже вона спрямована на забезпечення функціонування та розвитку фінансової системи країни і передбачає, крім іншого, проведення заходів із залучення фінансових ресурсів у розпорядження держави, їх розподіл та використання з метою реалізації державних програм. У свою чергу фінансові ресурси, які акумулюються державою, використовуються для фінансування соціальних програм, забезпечення функціонування державного сектору економіки, регулювання економічного розвитку, міжнародної діяльності тощо.

Однак на рівні нормативно-правового регулювання України у згаданому напрямку відсутній стратегічний нормативний акт, який би мав комплексний (полігалузевий), узгоджений та системний

1 Закон про засади внутрішньої і зовнішньої політики 2010 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 55.

2 Задихайло, Д.В. (2014). До концепції правового забезпечення механізму економічної політики держави. *Теорія і практика правознавства: електронне видання*, 1 (5). <<http://nauka.jur-academy.kharkov.ua>> (2015, липень, 02).

3 Указ про Положення про Міністерство фінансів України 2011 (Президент України). *Офіційний вісник України*, 29.

4 Україна: лист про наміри. Меморандум про економічну та фінансову політику. Технічний меморандум про взаєморозуміння 2015. *Інформаційно-правова система «ЛІГА: ЗАКОН»*.

характер і не був підзаконним за юридичною силою. Крім того, як вже зазначалося, у чинній системі господарсько-правових актів України не визначено пріоритетних стратегічних цілей, завдань і напрямів розвитку фінансового ринку країни, інших системних питань функціонування вказаної галузі в Україні, тобто змісту (предмета) єдиної державної фінансової політики. Насамперед вказане стосується страхової діяльності і фінансових послуг перестраховування зокрема, але є актуальним і на інших ділянках ринку фінансових послуг: у банківській системі, фондовому ринку, секторі інвестицій тощо.

Істотним кроком у господарсько-правовому забезпеченні державної фінансової політики України стало схвалення Комплексної програми розвитку фінансового сектора України до 2020 року (далі – Програма)¹. Цей ґрунтовний та системний акт спрямований на всеосяжне реформування фінансової галузі країни і передбачає проведення реформ в усіх сегментах фінансового ринку – в банківському секторі, у сфері небанківських фінансових установ, на фондовому ринку та ринку капіталу тощо. Програма всебічно унормовує істотні умови, що зазвичай включаються до подібного роду стратегічних (довгострокових) актів програмної спрямованості: мету та принципи реформ, аналіз поточного стану фінансової галузі, прогнози розвитку на майбутнє та очікувані результати, детальні заходи та плани роботи і т. ін.

Однак напрацьовані в рамках Національної ради реформ заходи всупереч п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України реалізовано не у формі найвищого за юридичною силою нормативно-правового акта – закону України, а у вигляді Програми, яка навіть не має правового статусу. Окрім того, ця Програма очевидно надає перевагу регламентації заходів і проведенню реформ у банківському секторі країни, не виправдано дискримінуючи реформування та розвиток інших сфер фінансової галузі. Наприклад, про операції перестраховування у Програмі згадується тільки один раз (Розділ VII Програми), і то лише в назві акта законодавства ЄС, що має бути імплементований за Угодою про асоціацію між Україною та ЄС.

У той же час, як зазначено КСУ, положення ст. 13 Конституції України зобов'язують державу забезпечувати соціальну спрямованість економіки в інтересах як людини і суспільства (абзац шостий пункту 2 мотивувальної частини Рішення КСУ від 12.02.2002 р. № 3-рп/2002 у справі про електроенергетику)², так і в інтересах усіх інших суб'єктів права власності і господарювання. Тож цілком очевидно, що держава виконує функцію організації господарського життя суспільства, а відносини щодо державного регулювання економіки є складовою сфери господарських відносин (ч. 4 ст. 3 ГК України). Такі відносини визначаються як організаційно-господарські відносини.

Статтею 9 ГК України встановлено, що у сфері господарювання держава здійснює довгострокову (стратегічну) і поточну (тактичну) економічну і соціальну політику, спрямовану на реалізацію та оптимальне узгодження інтересів суб'єктів господарювання і споживачів, різних суспільних верств і населення в цілому. Правове закріплення економічної політики здійснюється шляхом визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики у прогнозах і програмах економічного й соціального розвитку України та окремих її регіонів, програмах діяльності Кабінету Міністрів України, цільових програмах економічного, науково-технічного і соціального розвитку, а також відповідних законодавчих актах.

Таким чином, аналіз положень ст. 13, п. 1 ч. 2 ст. 92 та п. 3 ст. 116 Конституції України в їх системному зв'язку з приписами ст. ст. 3, 9 ГК України доводить нагальну необхідність розроблення закону України, який би унормовував засади державної фінансової політики. Актуальність саме такого нормативно-правового акта зумовлена також триваючими в Україні процесами становлення нових стратегічних підходів, які мають бути покладені в основу сучасної господарсько-правової політики у галузі страхової справи під час реформування фінансового сектора країни в рамках Національної ради реформ³.

На нашу думку, Закон України «Про засади державної фінансової політики» повинен

1 Комплексна програма розвитку фінансового сектору України до 2020 року (Національна рада реформ). Офіційний сайт Національної ради реформ. <<http://reforms.in.ua/index.php?pageid=financial-sector-reform>> (2015, липень, 03).

2 Справа за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про електроенергетику», N 3-рп/2002, КСУ 2002.

3 Указ про забезпечення впровадження єдиної державної політики реформ в Україні 2014 (Президент України). Офіційний вісник України, 60.

вичерпно, комплексно та системно визначати:

- довгострокові (стратегічні) і поточні (тактичні) цілі, завдання та напрями господарсько-правового забезпечення державної фінансової політики, засоби та способи її реалізації;
- мету і принципи державної фінансової політики, її пріоритети на відповідний період;
- повноваження органів влади у сфері державної фінансової політики;
- концептуальні стратегічні і тактичні підходи до створення і функціонування фінансового ринку в державі;
- засади міждержавного співробітництва на фінансовому ринку країни (ураховуючи євроінтеграційні прагнення України);
- конкретні правила щодо інтеграції фінансового ринку України в міжнародні та регіональні ринки фінансових послуг;
- запровадження міжнародних принципів і стандартів регулювання та нагляду у фінансовій галузі;
- сукупність найближчих (оперативних) цілей, засобів і способів їх досягнення, що забезпечить поступ стратегічних завдань; основні напрямки, етапи та інструменти їх реалізації;
- особливості господарсько-правового забезпечення державної фінансової політики у різних сегментах фінансового ринку країни (банківській системі, фондовому ринку, на інших ринках фінансових послуг, зокрема в страхуванні (перестраховуванні);
- систему моніторингу та оцінки результативності реалізації фінансової політики України тощо.

Метою такого господарсько-правового акта має стати практична реалізація норм Конституції України щодо формування правових засад створення і функціонування фінансового ринку в державі, а також законодавче забезпечення проведення урядом єдиної, узгодженої державної фінансової політики в Україні, у тому числі щодо впровадження в державі реформи фінансового сектора з урахуванням євроінтеграційних прагнень України. Реалізація окресленої мети стане запорукою побудови в Україні повноцінного та ефективного фінансового ринку, сприятиме збалансованому розвитку усіх сегментів цієї галузі, розбудові її інфраструктури та зміцненню стійкості до зовнішніх загроз.

Закон України «Про засади державної фінансової політики» має стати «дорожньою картою» фінансово-економічного розвитку України і на рівні найвищого за юридичною силою господарсько-правового акта (а відтак обов'язкового до виконання) забезпечить умови ефективного функціонування та розвитку фінансового сектора держави на основі розбудови повноцінного ринкового середовища згідно із стандартами ЄС. Це дасть можливість у подальшому, за рахунок залучення інвестиційних ресурсів, забезпечити сталий розвиток економіки та, зберігаючи внутрішню цілісність фінансового ринку України, інтегруватися у європейський фінансовий простір на конкурентних засадах. Адже стабільний розвиток фінансового сектора неможливий без створення ефективної господарсько-правової основи для його діяльності.

Існування окремого Закону України «Про засади державної фінансової політики» є також доречним та своєчасним з огляду на успішний досвід ухвалення Верховною Радою України подібних актів в інших галузях суспільних відносин (державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності, державна регіональна політика, державна мовна політика, державна екологічна політика тощо)¹. Іншими словами, український законодавець обрав шлях нормативно-правового забезпечення засад внутрішньої політики у різних сферах суспільних відносин за галузевим принципом, і пропонуваній нами законодавчий акт якраз відповідає такому підходу.

Щодо можливих спеціальних напрямків господарсько-правового забезпечення у майбутньому Законі, то ними неодмінно мають стати не лише особливості державної фінансової політики у страховій діяльності та перестраховуванні зокрема, але й стратегічні засади розвитку банківської системи, ринку інших небанківських фінансових послуг, фондового ринку і т. д.

Однією з передумов ефективного функціонування та прогресу фінансового сектора України є

¹ Закон про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 41; Закон про засади державної регіональної політики 2015 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 18; Закон про засади державної мовної політики 2012 (Верховна Рада України); *Офіційний вісник України*, 61; Закон про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року 2010 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 3.

розбудова у цій галузі повноцінного конкурентного середовища згідно із стандартами і правилами ЄС, так само як використання правових механізмів *acquis communautaire* Європейської Спільноти у пріоритетних сферах українського фінансового ринку. Це сприятиме формуванню надійних інструментів для цивілізованого входження нашої держави у світове співтовариство та її інтеграції у європейські структури зокрема. Саме такий стратегічний шлях поступу України чітко окреслений Угодою про асоціацію, яка є справжнім довгостроковим планом українських європейських реформ. Тому важливою спеціальною сферою регулювання запропонованого проекту Закону має стати поступова, чітко визначена за напрямками, засобами і способами реалізації гармонізація фінансової стратегії України з європейськими стандартами, нормами та правилами. При цьому законодавцю слід визначитись щодо кількох можливих прийомів такої імплементації норм європейського права в правовий порядок України, серед яких виділяють відсилання, рецепцію чи адаптацію, трансформацію чи інкорпорацію¹.

Крім того, неодмінною частиною укр. необхідного Закону України «Про засади державної фінансової політики» має бути розділ, у якому визначаються:

- єдині стратегічні підходи до господарсько-правового забезпечення державної фінансової політики у сфері перестрахування;
- приписи щодо створення законодавчих та економічних умов для стимулювання розвитку перестрахового ринку України,
- основна мета, завдання і напрями розвитку фінансових послуг перестрахування в Україні,
- практична імплементація *acquis communautaire* Європейської Спільноти у галузі перестрахування до положень національного законодавства тощо.

Реалізація цих приписів сприятиме піднесенню та стабільному господарюванню не лише у галузі фінансових послуг перестрахування в Україні, але на засадах системності, взаємоузгодженості та забезпечення ефективності реформування створить передумови для подальшого удосконалення механізму правового регулювання усього фінансового ринку країни. Утілення у життя таких науково обґрунтованих стратегічних цілей та завдань державної фінансової політики започаткує реальні перетворення у фінансовій галузі як у довгостроковій, так і в поточній перспективі.

Тому не викликає сумнівів, що Закон України «Про засади державної фінансової політики» стане потужним господарсько-правовим засобом, спрямованим на розвиток інституту перестрахування як у системі господарських відносин, так і на ринку фінансових послуг України. Останній також сприятиме наближенню національного механізму правового регулювання відносин перестрахування до положень європейського права.

Підсумовуючи проведену розвідку конституційних засад правового господарського порядку в галузі фінансових послуг перестрахування в Україні слід відзначити, що господарсько-правове забезпечення вказаних фінансових операцій на рівні Основного Закону обмежене кількома програмними нормами загального характеру. Конституційні правила з огляду на їх найвищу юридичну силу та правову природу Основного Закону держави не містять приписів про вузькоспеціалізовані фінансові послуги перестрахування. Утім, опосередковано Конституція України все ж унормовує різноманітні господарські відносини, в тому числі у перестрахуванні.

Дослідженням також встановлено, що у порушення принципу ієрархічності побудови системи господарсько-правових актів про фінансовий ринок країни та прямих вимог п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України законодавцем не було прийнято відповідного закону, який би визначав стратегічні питання фінансової галузі в Україні. Переконані, що таким нормативним актом має стати Закон України «Про державну фінансову політику», який регламентуватиме як стратегічні, так і поточні питання господарсько-правового забезпечення фінансового сектора держави, та відтак і відносин перестрахування.

References

1. Averianov, V. B., Batanov, O. V., Baulin, Yu. V. та in. (2003). *Konstytutsiia Ukrainy: Naukovo-praktychnyi komentar*. Kharkiv: Pravo.
2. *Hospodarskyi kodeks 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiyni visnyk Ukrainy*, 11.
3. *Kompleksna prohrama rozvytku finansovoho sektoru Ukrainy do 2020 roku* (Natsionalna rada reform). *Ofitsiyni*

¹ Медведєв, Ю. (1992). Імплементація норм міжнародного права у право України: зміст та способи реалізації. *Публічне право*, 1, 129-135.

- sait Natsionalnoi rady reform. <<http://reforms.in.ua/index.php?pageid=financial-sector-reform>> (2015, lypen, 03).
4. *Konstytutsiia Ukrainy 1996* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 30.
 5. Marchenko, M. N. (2012). *Problemy teorii gosudarstva i prava*. Uchebnik. Moskva: INFRA-M.
 6. Medvediev, Yu. (1992). Implementatsiia norm mizhnarodnogo prava u pravo Ukrainy: zmist ta sposoby realizatsii. *Publichne pravo*, 1, 129-135.
 7. Milash, V. S. (2008). *Hospodarske pravo. Kurs lektsii: U 2 ch. Ch. I*. Kharkiv: Pravo.
 8. *Okrema dumka Holovy Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy Skomorokhy V. Ye. u spravi za konstytutsiinym podanniam 139 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainy «Pro tymchasove prypynennia diialnosti Kompartii Ukrainy» i «Pro zaboronu diialnosti Kompartii Ukrainy»*, N 20-rp/2001, KSU 2001.
 9. Patsuriia, N. B. (2013). *Strakhovi pravovidnosyny u sferi hospodariuvannia: problemy teorii i praktyky: monohrafiia*. Nizhyn: Aspekt-Polihrad.
 10. *Rozporiadzhennia pro skhvalennia Kontseptsii rozvytku strakhovoho rynku Ukrainy do 2010 roku 2005* (Kabinet Ministriv Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 35.
 11. *Rozporiadzhennia pro zatverdzhennia Stratehii reformuvannia derzhavnoho rehuliuвання ryнкiv nebankivskykh finansovykh posluh na 2015 - 2020 roky 2015* (Natsionalna komisiia, shcho zdiisniuie derzhavne rehuliuвання u sferi ryнкiv finansovykh posluh). *Informatsiino-pravova systema «LIHA: ZAKON»*.
 12. *Sprava za konstytutsiinym podanniam 45 narodnykh deputativ Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) Zakonu Ukrainy «Pro vnesennia zmin do Zakonu Ukrainy «Pro elektroenerhetyku»*, N 3-rp/2002, KSU 2002.
 13. *Sprava za konstytutsiinym podanniam Derzhavnoi komisii z rehuliuвання ryнкiv finansovykh posluh Ukrainy shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen punktu 11 chastyny pershoi statii 36 Zakonu Ukrainy «Pro strakhuvannia», punktu 4 chastyny pershoi statii 28 Zakonu Ukrainy «Pro finansovi posluhy ta derzhavne rehuliuвання ryнкiv finansovykh posluh»*, N 27-rp/2008, KSU 2008.
 14. *Sprava za konstytutsiinym zvernenniam vidkrytoho aktsionernoho tovarystva «Vseukrainskyi Aktsionernyi Bank» shchodo ofitsiinoho tlumachennia polozhen punktu 22 chastyny pershoi statii 92 Konstytutsii Ukrainy, chastyn pershoi, tretioi statii 2, chastyny pershoi statii 38 Kodeksu Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia*, N 7-rp/2001, KSU 2001.
 15. Todyika, YU. N. (1998). *Konstitutsionoe pravo Ukrainyi: otrasl prava, nauka, uchebnaya distsiplina*. Uchebnoe posobie. Harkov: Folio Rayder.
 16. *Ukaz pro Polozhennia pro Ministerstvo finansiv Ukrainy 2011* (Prezydent Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 29.
 17. *Ukaz pro zabezpechennia vprovadzhennia yedynoi derzhavnoi polityky reform v Ukraini 2014* (Prezydent Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 60.
 18. *Ukraina: lyst pro namiry. Memorandum pro ekonomichnu ta finansovu polityku. Tekhnichniy memorandum pro vzaïemorozuminnia 2015*. *Informatsiino-pravova systema «LIHA: ZAKON»*.
 19. Zadykhailo, D. D. (2013). *Kabinet ministriv Ukrainy yak subiekt ekonomichnoi systemy: konstytutsiino-pravovi zasady*. Monohrafiia. Kharkiv: Yurait, 25.
 20. Zadykhailo D. V. (2014). Do kontseptsii pravovoho zabezpechennia mekhanizmu ekonomichnoi polityky derzhavy. *Teoriia i praktyka pravoznavstva : elektronne vydannia*, 1 (5). <<http://nauka.jur-academy.kharkov.ua>> (2015, lypen, 02).
 21. Zadykhailo, D. V., Pashkov, V. M., Boichuk, R. P. (2012). *Hospodarske pravo*. Pidruchnyk. Kharkiv: Pravo, 29.
 22. *Zakon pro finansovi posluhy ta derzhavne rehuliuвання ryнкiv finansovykh posluh 2001* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 32.
 23. *Zakon pro Osnovni zasady (stratehiiu) derzhavnoi ekolohichnoi polityky Ukrainy na period do 2020 roku 2010* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 3.
 24. *Zakon pro strakhuvannia 1996* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 18.
 25. *Zakon pro zasady derzhavnoi movnoi polityky 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 61.
 26. *Zakon pro zasady derzhavnoi rehionalnoi polityky 2015* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 18.
 27. *Zakon pro zasady derzhavnoi rehuliatornoi polityky u sferi hospodarskoi diialnosti 2003* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 41.
 28. *Zakon pro zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky 2010* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy*, 55.

Олександр Буханевич, к. ю. н.

Інститут законодавства Верховної Ради України, м.Київ, Україна

КОНТРОЛЬ У СФЕРІ НАДАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ ПОСЛУГ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗДІЙСНЕННЯ

Oleksandr Bukhanevych, PhD in Law

Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, Ukraine

CONTROL IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE SERVICES: THE NATURE AND FEATURES OF IMPLEMENTATION

The article investigates the essence of control in the area of administrative services and the development of recommendations to improve its effectiveness.

It is noted that according to the actors exercising control in the area of administrative services we may define state control, internal control and public control.

It is noted that state control in the area of administrative services may be exercised by authorized state bodies and officials; it aims to ensure the legality, discipline and compliance with standards, rules and regulations of administrative services. Typically, such control is carried out by an administrative authority whose jurisdiction applies an issue in the provision of administrative services.

In turn, the internal control is carried out in the respective public administration body, i.e. this type of control is carried out by administrative bodies and their officials. In the area of administrative services objects for such control may be actions and decisions made by entities providing such services. Within the internal control managers of administrative bodies are obliged to monitor the actions of subordinates, the legality of actions of necessity, appropriateness and efficiency.

It is noted that a type of control over the activities of administrative services is public control. This control is exercised by citizens and associations of citizens. Public control as a means to ensure legality in the activities of state and local governments, significantly differs from other controls. This difference is primarily in the fact that all subjects of public control acting on behalf of the public, not the state. Their control authority usually do not have legally powerful content, and the decision on the results of inspections are usually recommendatory.

It was concluded that control in the field of administrative services is regulated by law operation of administrative bodies, citizens or their associations to control the performance of the subjects of administrative services provisions of legal acts, proper exercise of their powers and respect for the rights, freedoms and the legitimate interests subjects of appeal.

Attention is drawn to gaps of legal regulation in the sphere of control of administrative services. According to the author, their elimination will increase the efficiency of administrative services.

Key words: administrative services, control, state control, internal control, public control, subjects of administrative services, subjects of appeal.

Актуальність дослідження. Усвідомлення нової ролі органів державної та місцевої влади в процесі задоволення потреб фізичних та юридичних осіб полягає у забезпеченні останніх якісними адміністративними послугами. Між тим існуюча система надання таких послуг не завжди чітко розмежовує відповідальність за надання неякісних послуг суб'єктам звернення між різними рівнями публічної влади, не забезпечує своєчасне надання послуг, їх відкритість, прозорість тощо. Така ситуація визначає необхідність удосконалення механізмів надання адміністративних послуг. Саме контроль спрямовує суспільні відносини на запуск необхідних механізмів досягнення суспільно важливої прогресивної мети. Тому особливо актуальним сьогодні є дослідження правового регулювання контролю у сфері надання адміністративних послуг на сучасному етапі здійснення

адміністративної реформи, адже в цьому полягає забезпечення зворотного зв'язку діяльності органів публічної адміністрації.

Аналіз публікацій і досліджень. Проблематика контролю в адміністративній сфері, зокрема, його теоретичні аспекти, розглядалися в працях таких учених, як: Е.А. Афонін, Ю.П. Битяк, В.Б. Авер'янов, О.М. Ключев та ін. Аналізу проблем надання адміністративних послуг присвячені праці таких вчених як В.Д. Бакуменко, І.П. Голосніченко, І.Б. Коліушко, В.К. Колпаков, Г.М. Писаренко, О.В. Таможній, В.П. Тимошук та ін. Водночас питання контролю у сфері надання адміністративних послуг ще не знайшли свого належного наукового висвітлення.

У зв'язку з цим **метою статті** є дослідження сутності контролю у сфері надання адміністративних послуг та розробка рекомендацій щодо підвищення його ефективності.

Виклад основних положень. Термін «контроль» з'явився декілька сторіч тому. Він походить від французького *contrerole* – «список, що ведеться в двох екземплярах». Від слова *contrerole* походить слово *controle* (контроль), що означає «перевірка, а також постійне спостереження з метою перевірки чи нагляду»¹. У ст. 1 Лімської декларації керівних принципів контролю зазначено, що контроль взагалі не самоціль, а невід'ємна частина системи регулювання, метою якої є встановлення відхилень від прийнятих стандартів і порушень принципів, законності, ефективності і економії витрачання матеріальних ресурсів на можливо ранній стадії з тим, щоб мати можливість прийняти коригуючі заходи, в окремих випадках, притягти винних до відповідальності, отримати компенсацію за заподіяну шкоду або здійснити заходи щодо запобігання або скорочення таких порушень в майбутньому². Мета контролю полягає у встановленні результатів діяльності певних суб'єктів, допущених відхилень від прийнятих вимог, принципів організації, виявленні причин цих відхилень, а також у визначенні шляхів подолання перешкод для ефективного функціонування всієї системи³.

Отже, загалом контроль використовується для перевірки відповідності діяльності учасників суспільних відносин встановленим приписам, в рамках і межах яких вони мають діяти. У літературі відмічається, що за допомогою контролю суб'єкт управління отримує інформацію про результати діяльності, а також про ті помилки та зміни ситуації, що можуть призвести до невиконання поставлених завдань чи отримання зовсім інших результатів. Маючи таку інформацію, можна оперативно втрутитися, привести важелі управління у відповідність з умовами, що виникають, та попередити небажані наслідки⁴. При цьому, необхідно відмітити, що контроль дозволяє не тільки усунути недоліки у функціонуванні об'єктів управління, оцінювати дисципліну виконання законодавчих актів, але і судити про те, наскільки ефективно саме правове регулювання в тій чи іншій сфері управління, які зміни доцільно внести до нормативно-правових актів для покращення стану їх виконання, а також наскільки норми правових актів відповідають сутності та закономірностям регулюючих суспільних відносин.

У ст. 1 Закону України «Про адміністративні послуги» визначено коло основних суб'єктів відносин у сфері надання адміністративних послуг, а саме: 1) суб'єкт звернення - фізична особа, юридична особа, яка звертається за отриманням адміністративних послуг; 2) суб'єкт надання адміністративної послуги - орган виконавчої влади, інший державний орган, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові особи, уповноважені відповідно до закону надавати адміністративні послуги⁵. Відповідно до суб'єктів, що здійснюють контроль у сфері надання адміністративних послуг, можна виділити: державний контроль, внутрішній контроль та громадський контроль.

Сутність державного контролю у сфері надання адміністративних послуг виходить з положень ст. 19 Закону України «Про адміністративні послуги». Посадові особи, уповноважені відповідно до

¹ Ожегов, С.И., Шведова, Н.Ю. (1996). *Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений*. Москва: АЗЪ, 286.

² *Лимская декларация руководящих принципов контроля*, ст. 1 (1977). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/604_001>.

³ Авер'янов, В.Б. (2004). *Адміністративне право України*. Академічний курс: У двох томах: *Том 1. Загальна частина*. Київ: Юридична думка, 349.

⁴ Авер'янов, В.Б. (2004). *Адміністративне право України*. Академічний курс: У двох томах: *Том 1. Загальна частина*. Київ: Юридична думка, 349.

⁵ *Закон про адміністративні послуги*, ст. 1 (2012) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>> (2015, червень, 17).

закону надавати адміністративні послуги, адміністратори несуть дисциплінарну, цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законом, за порушення вимог законодавства у сфері надання адміністративних послуг. Дії або бездіяльність посадових осіб, уповноважених відповідно до закону надавати адміністративні послуги, адміністраторів можуть бути оскаржені до суду в порядку, встановленому законом. Шкода, заподіяна фізичним або юридичним особам посадовими особами, уповноваженими відповідно до закону надавати адміністративні послуги, адміністраторами внаслідок їх неправомірних діянь, відшкодовується у встановленому законом порядку. Держава, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, відшкодувавши шкоду, заподіяну посадовою особою, уповноваженою відповідно до закону надавати адміністративні послуги, чи адміністратором внаслідок незаконно прийнятих ними рішень, дій чи бездіяльності, мають право зворотної вимоги до винної особи згідно із законом¹.

Держава є одним з головних суб'єктів здійснення контрольної функції в суспільстві, адже вона наділена реальними повноваженнями для впливу на суспільство, при здійсненні якого вона покладається і на засоби контролю. Отже, державний контроль є важливим видом діяльності держави, сутність якого полягає у спостереженні та перевірці розвитку суспільної системи й усіх її елементів відповідно до визначених напрямів, а також у попередженні та виправленні можливих помилок і неправомірних дій, що перешкоджають такому розвитку².

Державний контроль у сфері надання адміністративних послуг може здійснюватися уповноваженими державними органами, посадовими особами і спрямований на забезпечення законності, дисципліни та дотримання стандартів, норм і правил надання адміністративних послуг. Як правило, такий контроль здійснюється тим адміністративним органом, до компетенції якого відноситься те чи інше питання у сфері надання адміністративних послуг. Підставами для вжиття відповідних заходів у сфері надання адміністративних послуг можуть бути: 1) письмове звернення фізичної або юридичної особи про порушення вимог законодавства у сфері надання адміністративних послуг; 2) письмове звернення або запит адміністративних органів щодо виявлених фактів порушення вимог законодавства у сфері надання адміністративних послуг. При цьому, зауважимо, що забезпечення формування та реалізація державної політики у сфері надання адміністративних послуг, є завданням Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. Крім цього, дане відомство відповідно до покладених на нього завдань: 1) розробляє пропозиції щодо визначення основних напрямів розвитку системи надання адміністративних послуг, здійснює заходи з її реформування; 2) формує та веде Реєстр адміністративних послуг; 3) веде Єдиний державний портал адміністративних послуг³.

У свою чергу, внутрішній контроль проводиться в системі відповідного органу публічної адміністрації, тобто даний вид контролю здійснюється самими адміністративними органами та їх посадовими особами. У сфері надання адміністративних послуг об'єктами такого контролю можуть бути дії й рішення, що їх здійснюють і приймають суб'єкти надання таких послуг. В межах внутрішнього контролю керівники адміністративних органів зобов'язані здійснювати контроль за діями підлеглих, на предмет законності дій, їх необхідності, доцільності і ефективності. Дана форма контролю включає право віддавати накази, розпорядження, право змінювати або відмінити рішення, прийняті підлеглими. Внутрішній контроль може здійснюватися за ініціативою самого суб'єкта надання адміністративних послуг, посадової особи або може бути ініційований зовні – іншим адміністративним органом, громадською організацією чи на підставі звернення громадян.

Варто відмітити, що згідно ч. 4 ст. 13 Закону України «Про адміністративні послуги» одним із основних завдань адміністратора є здійснення контролю за додержанням суб'єктами надання адміністративних послуг термінів розгляду справ та прийняття рішень. Адміністратор – це посадова особа органу, що утворив центр надання адміністративних послуг, яка організовує надання

¹ Закон про адміністративні послуги, ст. 19 (2012) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>> (2015, червень, 17).

² Авер'янов, В.Б. (2004). Адміністративне право України. Академічний курс: У двох томах: *Том 1. Загальна частина*. Київ: Юридична думка, 349.

³ Постанова про питання Міністерства економічного розвитку і торгівлі 2014 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-п>> (2015, червень, 17).

адміністративних послуг шляхом взаємодії з суб'єктами надання адміністративних послуг¹. Це завдання адміністратор може реалізувати, зокрема через фіксування у порядку, передбаченому Примірним регламентом центру надання адміністративних послуг²: 1) дати надходження справи; 2) дати передачі справи відповідному суб'єкту надання адміністративної справи, або структурним підрозділам суб'єкта надання адміністративної послуги, відповідальним за етапи (дію, рішення); 3) дотримання строків проходження кожного етапу адміністративної послуги; 4) строків розгляду справи відповідним суб'єктом надання адміністративної справи; 5) дати передання результату адміністративної послуги суб'єкту звернення. Висновок про дотримання термінів розгляду справ та прийняття рішень адміністратор може зробити порівнюючи реальні строки із строками визначеними у технологічній картці адміністративної послуги.

Здійснення контролю за додержанням суб'єктами надання адміністративних послуг термінів розгляду справ та прийняття рішень є гарантією належного функціонування центрів надання адміністративних послуг і своєчасного надання адміністративних послуг суб'єктам звернення. Втім, зауважимо, що адміністратор не є суб'єктом надання адміністративних послуг, адже він забезпечує організацію надання відповідної адміністративної послуги.

Одним із видів контролю за діяльністю суб'єктів надання адміністративних послуг є громадський контроль. Даний контроль здійснюється об'єднаннями громадян та самими громадянами. Він є важливою формою реалізації демократії і способом залучення населення до управління суспільством та державою. Відповідно до ст. 38 Конституції України громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами³. Така конституційна норма передбачає як у теоретичному, так і в практичному контексті громадський контроль за органами державної та місцевої влади.

Громадський контроль, як засіб забезпечення законності в діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суттєво відрізняється від інших видів контролю. Ця відмінність полягає насамперед у тому, що всі суб'єкти громадського контролю виступають від імені громадськості, а не держави. Їх контрольні повноваження зазвичай не мають юридично владного змісту, а рішення за результатами перевірок мають, як правило, рекомендаційний характер.

З управлінських позицій громадський контроль, як і будь-який інший контроль, є однією з функцій управління. Він здійснюється шляхом зіставлення діяльності підконтрольних об'єктів із певними соціальними нормами, обраними як еталонні, на підставі чого робиться висновок щодо відповідності цієї діяльності встановленим вимогам. Але завдання громадського контролю не зводиться лише до виявлення розходжень між заданими та фактичними результатами. Головна мета громадського контролю – усунення та попередження причин, які породжують цю невідповідність, забезпечення додержання об'єктами контролю відповідних норм. Отже, громадський контроль у сфері надання адміністративних послуг – це діяльність громадян чи їх об'єднань щодо контролю за виконанням суб'єктами надання адміністративних послуг положень нормативно-правових актів, належного виконання ними своїх повноважень та дотримання прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб.

Залучення громадськості до здійснення контролю за наданням адміністративних послуг має ряд позитивних результатів, серед яких: 1) підвищення захищеності населення; 2) поліпшення якості надання адміністративних послуг обслуговування суб'єктів звернення; 3) підвищення ефективності діяльності контролюваного суб'єкта; 4) зниження рівня корупції; 5) підвищення рівня довіри громадян до влади; 6) якісне поліпшення стосунків органів влади і населення; 7) позитивне сприйняття громадськістю та сприяння в реалізації ініціатив та реформ, що проводяться у державі⁴.

За останні кілька років, як на національному так і на місцевому рівні, громадські організації

¹ Закон Про адміністративні послуги, ч. 1 ст. 13 (2012) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>> (2015, червень, 17).

² Постанова про затвердження Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг 2013 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/588-2013-п>> (2015, червень, 17).

³ Конституція України, ст. 38 (1996) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>> (2015, червень, 17).

⁴ Жарая, С.Б. Прозорий офіс – як практика надання адміністративних послуг сучасного європейського рівня. <http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Zharaja.pdf>.

реалізували низку проектів дослідження якості надання адміністративних послуг. Зокрема, два загальнонаціональних дослідження якості надання адміністративних послуг було проведено 2013 р. на замовлення Центру політико-правових реформ. Наприкінці 2013 р. спробу провести оцінку якості надання найбільш популярних адміністративних послуг населенню державними органами в усіх регіонах країни було здійснено громадською організацією «Ліга фінансового розвитку». Низку проектів громадського моніторингу якості надання адміністративних послуг було реалізовано на місцевому рівні, зокрема у Вознесенську, Івано-Франківську, Києві, Львові, Луганську, Северодонецьку та інших містах України. При цьому основними методами, що використовували громадські організації при проведенні моніторингу, були опитування думки споживачів та представників суб'єктів надання послуг (у тому числі Інтернет-опитування), а також метод «таємний клієнт»¹. Тому, слід констатувати, що сьогодні інститут громадського контролю є важливим інструментом забезпечення якості адміністративних послуг.

Підсумовуючи викладене, вважаємо, що контроль у сфері надання адміністративних послуг – це регламентована законодавством діяльність адміністративних органів, громадян чи їх об'єднань щодо контролю за виконанням суб'єктами надання адміністративних послуг положень нормативно-правових актів, належного виконання ними своїх повноважень та дотримання прав, свобод і законних інтересів суб'єктів звернення.

Висновки. На сучасному етапі державного будівництва вкрай необхідна стабільна система контролю у сфері надання адміністративних послуг з конструктивно відпрацьованим механізмом ефективної взаємодії, координація діяльності, що є необхідною передумовою трансформації українського суспільства на засадах демократії, визначення верховенства права та прав людини і громадянина. Хоча в Конституції України і закладено правову основу контролю, що знаходить свою подальшу регламентацію у законах України, проте чинне законодавство не може забезпечити успішне вирішення всіх справ. Цілеспрямованість і ефективність адміністративних органів контролю різні й тому спостерігаємо у сфері надання адміністративних послуг кризові явища, що вимагають постійного удосконалення процесу організаційної роботи.

Насамперед, слід зазначити, що у Законі України «Про адміністративні послуги» взагалі відсутнє поняття «контроль у сфері надання адміністративних послуг» та відповідно нічого не зазначено про особливості його здійснення. У даному Законі лише передбачено два напрями контрольної діяльності². Невизначено коло суб'єктів, що здійснюють контроль у даній сфері. Як наслідок, відсутність раціонального розподілу функцій, повноважень і компетенцій у сфері надання адміністративних послуг та результативної взаємодії. Відомчий контроль за адміністративними послугами, що проводиться сьогодні, здебільшого носить формальний характер і охоплює терміни надання послуг і їх перелік у зверненні фізичної чи юридичної особи. Не закріплено на законодавчому рівні форми громадського контролю. Враховуючи його значущість постає питання щодо прийняття Закону України «Про громадський контроль». Відповідно у Законі України «Про адміністративні послуги» мають бути відображені механізми здійснення громадського контролю у сфері надання адміністративних послуг. З огляду на це та з метою створення раціонального механізму контролю у сфері надання адміністративних послуг доцільно передбачити в Законі України «Про адміністративні послуги» окрему статтю щодо особливостей здійснення такого виду контролю. Крім цього, на нашу думку, участь у здійсненні контролю за належним наданням адміністративних послуг повинні також приймати і безпосередньо суб'єкти звернення. Відсутність у технологічних та інформаційних картках розділів щодо критеріїв оцінювання якості адміністративних послуг позбавляє споживачів таких послуг висловити власну позицію щодо рівня реалізації їх прав, свобод і законних інтересів. У зв'язку з цим необхідно внести відповідні зміни до ст. 8 Закону України «Про адміністративні послуги».

Наявність наведених вище прогалин правового регулювання контролю у сфері надання адміністративних послуг у більшості пояснює ті негативні явища, які заважають розвитку якісної системи надання адміністративних послуг. Їх усунення сприятиме підвищенню ефективності діяльності суб'єктів надання адміністративних послуг.

¹ Маматова, Т.В. (2014). Формування механізмів громадського моніторингу надання адміністративних послуг в Україні. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*, 1. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ttpdu_2014_1_14.pdf>.

² Закон Про адміністративні послуги, ст. 6, ст. 13 (2012) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>> (2015, червень, 17).

References

1. Aver'janov, V. B. (2004). *Administrativne pravo Ukraini. Akademichnij kurs: U dvokh tomakh: Tom 1. Zagal'na chastina*. Kiiv: Juridichna dumka.
2. Zharaja, S. B. Prozorij ofis – jak praktika nadannja administrativnikh poslug suchasnogo yevropejs'kogo rivnja. <http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Zharaja.pdf>.
3. *Zakon pro administrativni poslugi 2012* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5203-17>> (2015, cherven', 17).
4. *Konstitucija Ukraini 1996* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr>> (2015, cherven', 17).
5. *Limskaia deklaracija rukovodjashchikh principov kontrolja* (1977). *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/604_001>.
6. Mamatova, T. V. (2014). Formuvannja mekhanizmiv gromads'kogo monitoringu nadannja administrativnikh poslug v Ukraini. *Teorija ta praktika derzhavnogo upravlinnja i misceвого samovrjaduvannja, 1*. <http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ttpdu_2014_1_14.pdf>.
7. Ozhegov, S. I., Shvedova, N. JU. (1996). *Tolkovyj slovar' russkogo jazyka: 80000 slov i frazeologicheskikh vyrazhenij*. Moskva: AZ".
8. *Postanova pro zatverdzhennja Primirnogo reglamentu centru nadannja administrativnikh poslug 2013* (Kabinet Ministriv Ukraini). *Oficijnij sayt Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/588-2013-p>> (2015, cherven', 17).

Валерій Сокурєнко, к. ю. н.

Національна академія внутрішніх справ, м.Київ, Україна

ПОНЯТТЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В СФЕРІ ОБОРОНИ

Valerii Sokurenko, PhD in law

National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine

CONCEPT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE FIELD OF DEFENSE

This scientific article considers topical question associated with the notion of administrative and legal status of public administration in the field of defense. Depending on the scope of a subject and of the rules which define its position in a particular hierarchical system status may be: legal, professional, social, cultural and others. Revealing the contents of legal status, it should be noted that first of all it describes a legal position of an individual in society and a state; although it is clear that other entities as subjects of public administration, including subjects endowed with public authority in the field of defense, also have legal status.

The conclusions are that disclosure of the elements of administrative and legal status of public administration in the area of defense must be started with construction of a system of public administration in the field of defense. Analysis of the main legal acts in this sphere gives reason to make such a system of public administration: Parliament of Ukraine; President of Ukraine; National Security and Defense Council of Ukraine; Cabinet of Ministers of Ukraine; The Ministry of Defense of Ukraine; The General Staff; other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine; central and other bodies of executive power; local administrations; local self-governments.

Key words: administrative and legal status, bodies of public administration, defense, public administration, status.

Актуальність теми. Публічне адміністрування в сфері оборони покладено на широке коло суб'єктів, які наділені певним статусом. Термін «статус» походить від латинського «status» і означає стан, положення, позиція у будь-якій структурі, системі¹.

На думку С.В. Ківалова поняття «статус» включає в себе щось стабільне, основне у правовому стані суб'єкта, яке разом з правосуб'єктністю містить також певне коло основних прав і обов'язків. Науковець стверджує, що конкретні права і обов'язки відображають специфіку реального правового положення особи, яке пов'язано більше з наявністю тих чи інших юридичних фактів, а не основою загального положення суб'єкта в даній правовій системі². Таким чином, статус надає якісну характеристику суб'єкта, яка визначає у його носія певні права, обов'язки, повноваження та компетенцію.

Залежно від сфери діяльності суб'єкта та від того якими нормами визначається його положення у певній ієрархічній системі його статус може бути: правовий, професійний, соціально-побутовий, культурний тощо. Розкриваючи зміст категорії правового статусу, слід зазначити, що в першу чергу він характеризує юридичне положення фізичної особи в суспільстві і державі, хоча очевидно що правовий статус мають й інші суб'єкти права як скажімо, суб'єкти публічної адміністрації, в тому числі в суб'єкти, які наділені владними повноваженнями в сфері оборони.

Виклад основного матеріалу. Наявність у кожного суб'єкта правового статусу розкриває таку важливу ознаку права як універсальність, хоча головною метою права є регулювання

¹ Тихомирова, Л.В., Тихомиров, М.Ю. (1997). *Юридическая энциклопедия*. Москва.

² Осипов, Г.В. (ред.) (2000). *Социологический энциклопедический словарь*. Москва: Издательство НОРМА.

міжлюдських відносин¹, його регламентуючий вплив розповсюджується і на інших суб'єктів, як то: держава, юридичні особи, органи місцевого самоврядування тощо. Здійснюючи регулятивний вплив на певні суспільні відносини право надає їм юридичної (правової) форми, яка характеризується наявністю стійких зв'язків між правовими соціальними явищами, що з огляду на їх важливість для суспільства потребує правової регламентації з боку держави. Тобто в площині юридичної форми суспільні відносини отримують правову регламентацію, а суб'єкти цих відносин відповідний статус. Статус учасників у суспільних відносинах регламентується певними соціальними нормами, не є винятком і правовий статус суб'єкта, який визначається нормами права.

Спираючись на сутність поняття статусу, вважаємо, що певний стан учасника суспільних відносин, що врегульований відповідними нормами права і характеризується наявністю у нього комплексу юридичних прав і обов'язків - це і є правовий статус суб'єкта. Як слушно зауважує В.С. Нерсисянц, саме права, обов'язки та свободи, у сукупності і утворюють правовий статус², який, у свою чергу, відображає особливості соціальної структури суспільства, рівень демократії та стан законності. Правовий статус визначає стандарти можливої та необхідної поведінки, що забезпечують нормальну життєдіяльність соціального середовища³. Він також представляє собою специфічний індикатор, який відображає реальний стан взаємодії держави з іншими суб'єктами права.

Підводячи підсумок вищевикладеному, можемо виділити наступні ознаки правового статусу: 1) урегульованість нормами права; 2) універсальність, оскільки він притаманний усім суб'єктам права; 3) складається з прав і свобод, відповідних їм обов'язків та відповідальності, яка настає в разі порушення вимог правових норм, що визначають статус; 4) визначає межі можливої та необхідної поведінки суб'єкта.

Принагідно зауважимо, що поряд з поняттям «правовий статус» у теорії права існує категорія «правове положення». Одні правники⁴ їх отожднюють. Інші - вважають, що правовий статус поняття більш загальне та стабільне, що охоплює всі види зв'язків⁵. Тобто, правове положення по відношенню до правового статусу більш гнучке та частіше зазнає змін залежно від особливостей правовідносин, учасником яких є суб'єкти і воно переважно носить тимчасовий характер. Треті стверджують, що правове положення поняття по своєму змісту більш ширше та включає в себе правовий статус⁶. Таким чином, як бачимо в науковій літературі немає єдиного підходу до співвідношення даних понять, що свою чергу спричиняє плутанину в термінологічному визначенні та їх вживанні.

Так, Р.О. Халфіна вказує на те, що термін «правове становище» частіше застосовується як дія характеристики особи або організації у певному колі суспільних відносин, і представляється доцільним виділити і термін «правовий статус» для загальної характеристики стану громадянина чи організації в суспільстві⁷. Звісно з огляду на відмінності між категоріями «суб'єкт права» та «суб'єкт правовідносин», така точка зору видається достатньо переконливою. Тобто, правовий статус уособлює у собі найбільш загальні, базові права, свободи та обов'язки, які характеризують правове положення суб'єкта у правовій системі взагалі, а правове положення відображає реальне нагальне становище суб'єкта права, залежно від правовідносин, у яких він приймає участь.

Таким чином, розглядаючи поняття «правове положення» та «правовий статус», вважаємо, що дані категорії співвідносяться як рід та вид, при цьому дані категорії не можна розглядати як тотожні з наступних підстав:

1) правовий статус вказує на місце суб'єкта в системі правовідносин, що характеризується передусім його правами й обов'язками, в той же час, поняття «правове положення» відображає

¹ Покровский, И.А. (1998). Основные проблемы гражданского права. Москва: «Статут».

² Нерсисянц, В.С. (общ. ред.) (2004). *Проблемы общей теории права и государства*: учебник для вузов. Москва: Норма.

³ Пайчук, О.В., Оніщенко, Н.М. (2006). *Теорія держави і права. Академічний курс*. Київ: «Юрінком Інтер». <http://ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_ldp/part2/402.htm>.

⁴ Матузов, Н.И., Малько, А.В. (ред.) (2001). *Теория государства и права: Курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп.* Москва: Юристъ.

⁵ Халфина, Р.О. (1974). *Общее учение о правоотношении*. Москва: Юридическая литература.

⁶ Якимчук, Н. (2013). Поняття «правовий статус», «праве положення», «правовий модус» та «правовий режим»: теоретико-праовий аналіз. *Вісник Національної академії прокуратури України*, 3, 11-18.

⁷ Халфина, Р.О. (1974). *Общее учение о правоотношении*. Москва: Юридическая литература.

функціональну роль та визначає місце суб'єкта в системі суспільних відносин;

2) правовий статус характеризується стабільним правовим станом суб'єкта, а правове положення розглядається передусім як сукупність прав та обов'язків, що зазнає постійних змін, обумовлених його вступом в ті чи інші правовідносини;

3) правове положення характеризує місце суб'єкта в системі суспільних відносин загалом, в розрізі усіх видів правовідносин, реалізуючи відповідні правові статуси. Правовий статус не може бути індивідуальним за своєю правовою природою. Він завжди розрахований на визначену групу суб'єктів права.

Одним з видів правового статусу є адміністративно-правовий статус суб'єкта.

Так, професор В. Б. Авер'янов зазначав, що адміністративно-правовий статус охоплює комплекс конкретно визначених суб'єктивних прав і обов'язків, які закріплені за відповідним суб'єктом нормами адміністративного права. Тобто, необхідними ознаками набуття особою адміністративно-правового статусу є: - наявність у неї конкретних суб'єктивних прав і обов'язків, які реалізуються даною особою як в адміністративних правовідносинах, так і поза ними¹; - нормативність, адже правовий статус визначається виключно нормами права; - характеризує реальне становище суб'єкта у системі суспільних відносин та відповідні цьому становищу особливості. Як бачимо, коли науковець визначає поняття адміністративно-правового статусу та виокремлює його ознаки, то в даному випадку можна говорити про суб'єкта не лише фізичну особу, але й юридичну.

Г.М. Глибіна визначає поняття «адміністративно-правовий статус» як юридичну категорію, яка притаманна кожній особі, за якою адміністративне право визнає здатність бути його суб'єктом². На нашу думку, дане визначення є занадто абстрактним та не охоплює основні його характерні риси. При цьому, по-перше, вбачається помилковим твердження автора, що кожна особа наділена адміністративно-правовим статусом, в даному випадку, можна говорити і про обмеженість використання даного поняття; по-друге, суб'єктом публічно-правових відносин є правосуб'єктні особи, тому застосовування словосполучення «кожній особі» є неправильним.

Розглядаючи поняття та структуру адміністративно-правового статусу митних органів, В. А. Комзюк, надає поняття «адміністративно-правового статусу митних органів» як комплексу адміністративних прав і обов'язків наданих митним органам для виконання ними діяльності пов'язаної з практичним здійсненням заходів, які спрямовані на виконання митної політики держави, та організацією й функціонуванням всієї системи митних органів. В даному випадку, науковець говорить про адміністративно-правовий статус саме юридичної особи, що безпосередньо стосується розкриття нашого питання.

Таким чином, аналіз наукової, довідкової та навчально-методичної літератури свідчить, про існування адміністративно-правового статусу фізичної особи та адміністративно-правовий статус органу публічної адміністрації. В даному випадку, більш детальну увагу приділимо саме адміністративно-правовому статусу органів публічної адміністрації.

Т.О. Коломоець адміністративно-правовий статус органу влади визначає як сукупність суб'єктивних прав і об'єктивних обов'язків закріплених нормами адміністративного права за певним органом³.

С.Г. Стеценко адміністративно-правовий статус органу публічної адміністрації визначає як сукупність прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, що визначені у нормативних актах⁴.

На думку Ю.А. Дмітрієва, адміністративно-правовий статус органу виконавчої влади – це найбільш характерний для адміністративного права правовий інститут. Специфіка адміністративно-правового статусу органу виконавчої влади полягає в його винятковості. Органи виконавчої влади – це спеціально створювані для цілей реалізації завдань і функцій державного управління колективні утворення (організації, юридичні особи), наділені владними повноваженнями у певній сфері.

¹ Авер'янов, В.Б. (редкол.) (2004). Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Том I. Загальна частина. Київ: Видавництво «Юридична думка».

² Глибіна, Г.М. (2011). Сутність адміністративно-правового статусу політичних партій в Україні. *Юридичний вісник*, 1(18), 39-41.

³ Коломоець, Т.О. (2011). Адміністративне право України. Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер.

⁴ Стеценко, С.Г. (2007). Адміністративне право України: навчальний посібник. Київ.

О.М. Федевич в дисертаційному дослідженні визначає, адміністративно-правовий статус органу виконавчої влади як комплекс їх прав і обов'язків, що проявляється в адміністративній правосуб'єктності¹.

Таким чином, узагальнюючи думки вчених-адміністративістів, слід зазначити, що їхнє розуміння сутності адміністративно-правового статусу зводиться лише до наявності прав та обов'язків, які визначені в адміністративних нормах.

Водночас пропонуємо під *адміністративно-правовим статусом публічних органів управління в сфері оборони* розуміти визначену в нормах публічного права систему прав, обов'язків та міру юридичної відповідальності, які встановлені нормами національного та міжнародного законодавства для виконання визначеної компетенції та повноважень.

В цілому підтримуючи трьох блокову концепцію елементів адміністративно-правового статусу органу публічної влади, вважаємо, що елементами адміністративно-правового статусу публічних органів управління в сфері оборони є: цільовий блок, структурно-організаційний блок, компетенційний блок. Розкриємо зміст елементів адміністративно-правового статусу органів публічного управління в сфері оборони.

На нашу думку, розкриття сутності елементів адміністративно-правового статусу органів публічного управління в сфері оборони необхідно розпочати з побудови системи суб'єктів публічного адміністрування в сфері оборони. Аналіз основних нормативно-правових актів цієї сфери дає підстави скласти таку систему суб'єктів публічного адміністрування: - Верховна Рада України; - Президент України; - Рада національної безпеки і оборони України; - Кабінет Міністрів України; - Міністерство оборони України; - Генеральний штаб; - інші військові формування, утворені відповідно до законів України; - центральні та інші органи виконавчої влади; - місцеві державні адміністрації; - органи місцевого самоврядування².

Цільовий блок (принципи, мета, завдання та функції органу публічної адміністрації).

Структурно-організаційний блок - компонент адміністративно-правового статусу органів публічного управління в сфері оборони, який є досить складною системою. До нього входить: нормативне регулювання порядку утворення, легалізації, реорганізації, ліквідації суб'єктів, їх підпорядкованості; затвердження структури та штатної чисельності; можливість створення самостійних підрозділів; здійснення матеріально-технічне та кадрове забезпечення.

Третім елементом адміністративно-правового статусу органів публічного управління в сфері оборони є **компетенційний** складається із сукупності владних повноважень щодо певних предметів відання. Її перший елемент включає обов'язки і права, пов'язані із здійсненням влади, участю у владних відносинах, у тому числі і право видавати певні акти. Другий елемент компетенції - підвідомчість, правове закріплення кола об'єктів, предметів, справ, на які поширюються владні повноваження³.

References

1. Aver'janov, V. B. (redkol.) (2004). *Administrativne pravo Ukraini. Akademichnij kurs: pidruchnik*. Tom I. Zagal'na chastina. Kiiv: Vidavnistvo «Juridichna dumka».
2. Bakhrakh, D. N. (2002). *Administrativnoe pravo Rossii: uchebnik dlja vuzov*. Moskva: NORMA.
3. Glibina, G. M. (2011). Sutnist' administrativno-pravovogo statusu politichnikh partij v Ukraini. *Juridichnij visnik*, 1(18), 39-41.
4. Kolomoiec', T. O. (2011). *Administrativne pravo Ukraini. Akademichnij kurs: pidruchnik*. Kiiv: Jurinkom Inter.
5. Kuz'menko, O. V. (2013). *Kurs administrativnogo procesu: navchal'nij posibnik*. Kiiv: Jurinkom Inter.
6. Matuzov, N. I., Mal'ko, A. V. (red.) (2001). *Teorija gosudarstva i prava: Kurs lekcij. 2-e izd., pererab. i dop.* Moskva: Jurist'.
7. Nersesjanc, V. S. (obshch. red.) (2004). *Problemy obshchej teorii prava i gosudarstva: uchebnik dlja vuzov*. Moskva: Norma.
8. Osipov, G. V. (red.) (2000). *Sociologicheskij ehnciklopedicheskij slovar'*. Moskva: Izdatel'stvo NORMA.
9. Pajchuk, O. V., Onishchenko, N. M. (2006). *Teorija derzhavi i prava. Akademichnij kurs*. Kiiv: «Jurinkom Inter». <http://ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_ldp/part2/402.htm>.

¹ Федевич, О.М. (2012). *Адміністративно-правовий статус Державного агентства України з управління зоною відчуження*: дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07. Київ.

² Кузьменко, О.В. (2013). *Курс адміністративного процесу*: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер.

³ Бахрах, Д.Н. (2002). *Административное право России: учебник для вузов*. Москва: НОРМА.

10. Pokrovskij, I. A. (1998). *Osnovnye problemy grazhdanski o prava*. Moskva: «Statut».
11. Stecenko, S. G. (2007). *Administrativne pravo Ukraini: navchal'nij posibnik*. Kiiv.
12. Tikhomirova, L. V., Tikhomirov, M. Ju. (1997). *Juridicheskaja ehnciklopedija*. Moskva.
13. Fedevich, O. M. (2012). *Administrativno-pravovij status Derzhavnogo agentstva Ukraini z upravlinnja zonoju vidchuzhennja*: dis. na zdobuttja nauk. stupenja kand. jurid. nauk : spec. 12.00.07. Kiiv.
14. Khalfina, P. O. (1974). *Obshee uchenie o pravootnoshenii*. Moskva: Juridicheskaja literatura.
15. Jakimchuk, N. (2013). Ponjattja «pravovij status», «praove polozhennja», «pravovij modus» ta «pravovij rezhim»: teoretiko-praovij analiz. *Visnik Nacional'noi akademii prokuraturi Ukraini*, 3, 11-18.

Вячеслав Пузырний, к. ю. н.

*Навчально-науковий інститут права і соціальних технологій
Чернігівського національного технологічного університету, м. Чернігів,
Україна*

АДМІНІСТРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВНОЇ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Viacheslav Puzyrnyi, PhD in law

*Educational-scientific institute of Law and Social Technologies of Chernihiv National
University of Technology, Chernihiv, Ukraine*

ADMINISTRATIVE ACTIVITIES OF THE STATE PENITENTIARY SERVICE OF UKRAINE AND ITS LEGAL REGULATION

The article aims to develop theoretical aspects to determine administrative activity of authorities and institutions of the State Penitentiary Service of Ukraine. Different scientific approaches for formulation of the concept of administrative activity were studied, basic constituents of the concept in relation to penitentiary authorities and institutions were defined. This article notes that despite universally recognized description of administrative activities as one regulated in bylaw level, the system of legal regulation of this kind of activity in penitentiary authorities and institutions is concentrated in different in validity legal acts (laws and codes of Ukraine) and also in international legal standards.

Key words: administrative activity, management, penal authorities, penal institutions.

Постановка проблеми. Сучасне наукове обґрунтування діяльності органів та установ Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС України) оминає питання адміністративної діяльності в цих органах та установах. Однією з характеристик адміністративної діяльності є те, що вона ґрунтується на правових нормах. Перебудова багатьох аспектів функціонування системи виконання покарань потребує перегляду організаційно-управлінських аспектів діяльності її органів та установ. Серед багатьох інших питань, потребують наукового опрацювання питання адміністративної діяльності в Державній кримінально-виконавчій службі України. Необхідно зазначити, що в Україні та й в інших країнах дотепер так і немає загальновизнаного поняття адміністративної діяльності та чітко усталеної її концепції. Тому питання, які будуть розглянуті у статті, вважаємо актуальними.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Серед наукових досліджень у цій сфері необхідно відзначити роботи Р.В. Алієва, В.П. Петкова, В.А. Львовичкіна, С.В. Зливка, А.О. Галая, Є.Ю. Соболя та інших учених.

Метою статті є формування власного авторського уявлення про адміністративну діяльність в ДКВС України та дослідження окремих аспектів правового регулювання цієї сфери.

Виклад основного матеріалу. Серед наявних наукових поглядів щодо правового регулювання адміністративної діяльності органів та установ ДКВС України, слід згадати такі наукові напрацювання. Досліджуючи діяльність кримінально-виконавчої інспекції, Р.В. Алієв розглядав її як тісно пов'язану з діяльністю в галузі адміністративного права: на основі наявних у науковій літературі поглядів поняття адміністративно-правової діяльності нерозривно пов'язано з діяльністю працівників кримінально-виконавчої інспекції, а також діяльністю, пов'язаною з проведенням індивідуально-профілактичної роботи з особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням¹. Зміст цієї діяльності, на його думку, полягає в тому, що під час

¹ Алієв, Р.В. (2009). *Адміністративна діяльність кримінально-виконавчої інспекції щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 15.

здійснення контролю за поведінкою осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, застосовуються заходи виховного характеру. Адміністративна діяльність кримінально-виконавчої інспекції пов'язується з проведенням із правопорушниками роботи, спрямованої на формування в них правослужняної поведінки і стимулювання до повернення на життєву позицію, що відповідає суспільним нормам і інтересам¹.

Є.Ю. Бараш, враховуючи належність ДКВС України до держави та походження цього органу від публічної влади, зазначав, що система управління ДКВС України повинна будуватися та функціонувати з урахуванням загальних принципів та підходів, властивих здійсненню державного управління та організації функціонування більшості державних органів, відповідно до яких покладання на ДКВС України обов'язку щодо реалізації єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань передбачає переважно централізований спосіб організації, функціонування та управління кримінально-виконавчою службою та наділення суб'єкта управління цією службою адміністративно-владними повноваженнями².

С.В. Зливко справедливо говорить про те, що ДКВС України є класичною управлінською системою, яка має всі організаційні характеристики, сформована на засадах поєднання централізованого управлінського впливу та децентралізації. Він також вказує на особливості адміністративно-правового статусу системи органів та установ ДКВС України, які полягають в тому, що, по-перше, адміністративно-правове регулювання діяльності знаходиться в межах загального державно-правового регулювання як його складового елементу і знаходиться у тісній взаємодії із нормативно-правовими актами кримінально-виконавчого змісту; по-друге, серед форм адміністративно-правового регулювання діяльності значне місце належить підзаконним актам; по-третє, адміністративно-правовому регулюванню підлягає широке коло суспільних відносин у сфері діяльності ДКВС України, а процес виконання кримінального покарання за своєю суттю є специфічною адміністративною діяльністю³.

С.К. Гречанюк адміністративною діяльністю в органах та установах ДКВС України визначає як урегульовану правовими нормами владну, виконавчо-розпорядницьку діяльність, яка спрямована на: забезпечення виконання поставлених перед органами та установами ДКВС України завдань та реалізацію визначених функцій щодо здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань; на упорядкування внутрішньосистемних відносин, які виникають у процесі організації самої системи установ та органів ДКВС України, забезпечення необхідних умов для її функціонування⁴. Таке визначення фактично єдине у вітчизняній науці специфіковане до діяльності системи виконання покарань. Воно достатньо виважене, але, на наш погляд, визначає тільки загальні засади адміністративної діяльності в цій сфері, при цьому слід більше деталізувати її головні характеристики.

Радянський учений А.А. Аксенов, досліджуючи питання управління в установах виконання покарань, зазначав, що адміністративних завдань і функцій входять: інформаційно-аналітична робота, прогнозування; підготовка й ухвалення рішень (вказівок, розпоряджень, наказів, настанови, плани, графіки роботи тощо); організація виконання як власних рішень, так і вищих суб'єктів управління; формування різних структурних елементів системи установ виконання покарань (створення, реорганізація і ліквідація їх частин і служб, утворення відділень засуджених, бригад, самодіяльних організацій; робота з кадрами (виховання, загальна і професійна підготовка тощо); організація внутрішньої і зовнішньої взаємодії, координація діяльності установ виконання покарань з іншими правоохоронними органами, іншими державними органами, громадськими організаціями;

¹Алієв, Р.В. (2009). *Адміністративна діяльність кримінально-виконавчої інспекції щодо осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням*: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 47.

²Бараш, Є.Ю. (2011). *Функції управління Державною кримінально-виконавчою службою*. *Наше право*, 2. ч. 2, 87-91; Бараш, Є.Ю. (2012). *Адміністративно-правові засади управління державною кримінально-виконавчою службою України*: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 374.

³Зливко, С.В. (2010). *Правові та організаційні засади діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України в сучасних умовах*: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 190-191.

⁴Гречанюк, С.К. (2011). *Теорія та практика взаємодії органів та установ Державної пенітенціарної служби України з державними та неурядовими інституціями*: дис. ... д-ра юрид. наук. Ірпінь, 378-379.

організація контролю тощо¹. Отже, з цього визначення можна говорити про виключно управлінську складову адміністративної діяльності, натомість фактично відсутні згадки про юрисдикційну, наглядову складові тощо.

Н.А. Мельникова під адміністративною діяльністю виправної установи розуміє сукупність виконавчо-розпорядчих дій, здійснюваних посадовцями виправної установи в адміністративно-правових формах і адміністративно-правовими методами, спрямованих на забезпечення ефективного функціонування установи і попередження адміністративних правопорушень².

Узагальнюючи усі наукові підходи щодо розуміння адміністративної діяльності, а також опрацювавши наукові та нормативні підходи до її змісту у різних правоохоронних органах та органах державного управління, доходимо висновку, що адміністративна діяльність в установах та органах ДКВС України – комплексне процесуальне явище, яке охоплює:

1) особливий комплекс послідових дій, заходів, який здійснюється системно відповідними владними суб'єктами установ та органів Державної кримінально-виконавчої служби України в адміністративно-правових формах і адміністративно-правовими методами, спрямований на забезпечення виконання поставлених завдань у сфері виконання покарань та реалізацію функцій у цій сфері;

2) формування, упорядкування, корегування та трансформацію внутрішньосистемних та внутрішньоструктурних відносин у сфері виконання покарань;

3) налагодження інтеграції служби виконання покарань до загальнодержавної системи органів державної влади, як особливого суб'єкта, без існування якого досягнення політики у сфері кримінальної юстиції та правоохоронних органів неможливе;

4) здійснення юрисдикційних повноважень, спрямованих на попередження, припинення та притягнення до відповідальності як спецконтингенту та персоналу установ та органів виконання покарань, так і інших осіб, які посягають на установлений у цій сфері порядок;

5) забезпечення адміністративних контрольно-наглядових заходів, спрямованих, з одного боку, на реалізацію окремих видів покарань, з іншого – дотримання режиму законності у процесі діяльності органів та установ ДКВС України.

Розуміння правового регулювання адміністративної діяльності в установах та органах ДКВС України ми пов'язуємо із державно-владним, спеціально-юридичним механізмом впливу, який здійснюється з метою формування, упорядкування, корегування та трансформації відносин у сфері виконання покарань, які мають адміністративно-правову природу і обумовлені їхнім управлінським та юрисдикційним змістом.

Також зазначимо, що правове регулювання цієї сфери – це система нормативно-правових актів різного рівня юридичної сили, які врегулювали питання функціонального наповнення діяльності установ та органів щодо досягнення встановлених цілей, через нормативне визначення процедур виконання покарань, організації спільної діяльності установ та органів з іншими публічними інституціями, адміністративно-юрисдикційні повноваження персоналу, а також засади здійснення управління.

Система нормативно-правового регулювання управління в ДКВС України як взаємопов'язана система законодавчих актів та підзаконних нормативних актів створює правову основу функціонування органів та установ ДКВС України. Йдеться про міжнародні правові акти, Конституцію України, закони України, укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України, які визначають статус ДКВС України, основні напрями її діяльності та ін., а також відомчі нормативні акти у формі наказів, положень, статутів, правил, інструкцій. Наведені нормативно-правові акти є складовою конституційного, кримінально-виконавчого, адміністративного законодавства, оскільки вони пов'язані з функціонуванням та проходженням служби в органах та установах виконання покарань. Ця система нормативно-правових актів закріплює статус ДКВСУ, структуру органів та установ, декларує правові основи організації та діяльності ДКВСУ, її завдання та повноваження³.

¹Аксенов, А.А. (1989). *Управление органами, исполняющими наказания: учебное пособие*. Рязань: РВШ МВД СССР, 35.

²Мельникова, Н.А. (2011). *Административная деятельность учреждений Федеральной службы исполнения наказаний*: дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 24.

³Бараш, Є.Ю. (2012). *Адміністративно-правові засади управління державною кримінально-виконавчою службою України*: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 182-183.

Найчисельнішими правовими документами, які урегулювали засади організаційні відносини у сфері виконання покарань, є накази Міністерства юстиції України. Сукупність нормативно-правових актів Міністерства юстиції України є ключовими для адміністративної діяльності через власну процесуальну та процедурну природу та регуляцію різновекторних відносин у сфері виконання покарань. Якщо проаналізувати їхній зміст, стає зрозумілим, що частина з них стосується конкретних видів покарань і способів їх організації, інша частина - присвячена безпосередньому урегулюванню діяльності персоналу ДКВС України.

На відомчому рівні особливе значення для питань адміністративної ДКВС України мають накази Державної пенітенціарної служби України. Вони носять виключно організаційно-управлінський зміст і надають відповідь на процедурно-регламентні питання, що природно для управлінської структури, якою нині і є цей орган виконавчої влади.

Необхідно також вказати, що і дотепер в Україні діють окремі нормативні документи Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП). На відміну від чіткого розмежування процедурно-пенітенціарної природи наказів Міністерства юстиції України і чітко вираженої управлінської природи наказів Державної пенітенціарної служби України, документи ДДУПВП носять комбінований характер.

Висновки. Дослідження загальних положень правового регулювання адміністративної діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України дозволило нам зробити такі узагальнення:

1. Незважаючи на загальновизнану характеристику адміністративної діяльності як, переважно, урегульованої на підзаконному рівні, система правового регулювання цього виду діяльності в установах та органах виконання покарань зосереджується у різних за юридичною силою правових актах (законах та кодексах України), а також міжнародних правових стандартах. Причому різні аспекти цього виду діяльності урегульовані у документах різного галузевого спрямування (у першу чергу, у нормах адміністративного та кримінально-виконавчого права).

2. Більшість норм законодавства, включаючи норми Конституції України, встановлюють тільки передумови здійснення адміністративної діяльності, а подекуди визначають окремі її механізми, принципи, процедури. Ключовими нормативно-правовими актами, які стосуються адміністративної діяльності, є накази Міністерства юстиції України, які визначили, з одного боку, процедури виконання тих чи інших видів покарань, з іншого – алгоритми дій персоналу. Крім того, накази цього відомства нині розвивають та деталізують законодавчі положення.

3. Значення нормативних документів Державної пенітенціарної служби України після зміни її правового статусу також зазнало суттєвих змін. На відміну від обслуговуючого змісту законодавчих положень у сфері виконання покарань, в нинішніх умовах документи Державної пенітенціарної служби України носять чітко виражений управлінський характер, тим самим урегулювавши одну із складових адміністративної діяльності.

Норми, які стосуються адміністративної діяльності в різних нормативних-правових документах, можуть бути розподілені на статусні, регламентні, юрисдикційні. Аналіз норм свідчить про їхній чітко виражений процесуальний та процедурний характер.

Адміністративно-процесуальні норми у сфері виконання покарань – встановлене або санкціоноване державою правило, яке урегулює сукупність процедур організації виконання окремих видів покарань, внутрішньоорганізаційні відносини в діяльності установ та органів виконання покарань, а також відносини, які виникають щодо реалізації персоналом цих установ юрисдикційних повноважень.

Адміністративно-процедурна норма – частина адміністративного процесу, що полягає у встановленні обов'язкових нормативних правил поведінки, які закріплюють порядок здійснення конкретної системи заходів у процесі виконання покарань.

За допомогою адміністративно-процесуальних та процедурних норм реалізуються положення матеріального права у цій сфері. Основним правовим документом у цій сфері є Кримінально-виконавчий кодекс України, норми якого також не можуть бути визнані виключно матеріальними, адже тільки частина кодексу присвячена питанням матеріального права (політика, правовий статус засуджених, система органів та установ виконання покарань), інша (більша) частина кодексу присвячена саме процедурам.

References

1. Aksenov, A. A. (1989). *Upravleniye organami, ispolnyayushchimi nakazaniya*: Uchebnoye posobiye. Ryazan: RVSh MVD SSSR.
2. Aliiev, R. V. (2009). *Administrativna diialnict kryminalno-vykonavchoi inspektsii shchodo osib, zvilnenykh vid vidbuvannia pokarannia z vyprobuvanniam*: dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv.
3. Aliiev, R. V. (2009). *Administrativna diialnict kryminalno-vykonavchoi inspektsii shchodo osib, zvilnenykh vid vidbuvannia pokarannia z vyprobuvanniam*: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk. Kyiv.
4. Barash, Ye. Yu. (2011). Funktsii upravlinnia Derzhavnoiu kryminalno-vykonavchoiu sluzhboiu. *Nashe pravo*, 2, Ch. 2, 87–91.
5. Barash, Ye. Yu. (2012). *Administrativno-pravovi zasady upravlinnia Derzhavnoiu kryminalno-vykonavchoiu sluzhboiu Ukrainy*: dys. ... d-ra yuryd. nauk. Kharkiv.
6. Hrechaniuk, S. K. (2011). *Teoriia ta praktyka vzaiemodii orhaniv ta ustanov Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby Ukrainy z derzhavnymy ta neuriadovymy instytutsiiamy*: dys. ... d-ra yuryd. nauk. Irpin.
7. Zlyvko, S. V. (2010). *Pravovi ta orhanizatsiini zasady diialnosti Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy v suchasnykh umovakh*: dys. ... kand. yuryd. nauk. Irpin.
8. Melnikova, N. A. (2011). *Administrativnaya deyatelnost uchrezhdeniy Federalnoy sluzhdy ispolneniya nakazaniy*: diss. ... kand. yurid. nauk. Moskva.

Олена Дідовець, провідний юрисконсульт

ПАТ «УКРСОЦБАНК», Україна

ПИТАННЯ ЗАХИЩЕНОСТІ ВІД БАНКРУТСТВА В УГОДАХ СЕК'ЮРИТИЗАЦІЇ АКТИВІВ

Olena Didovets, leading legal adviser

PJSC «UKRSOTSBANK», Ukraine

BANKRUPTCY-RE MOTENESS ISSUES IN SECURATIZATION TRANSACTIONS

The article is concerned with research on peculiarities of legal protection of the participants of securitization transactions in case of bankruptcy of one of them, that forms a key principle of such transactions and is an important condition for their implementation. In the article the author examines in detail possible risks of return of the transferred assets to an assignor of such assets in the event of his/her bankruptcy according to legislation of Ukraine and other countries. In the article special attention is also paid to examination of bankruptcy remoteness of the special company acting the issuer of securities and possible events of consolidation of assets of special company and assets of assignor in case of bankruptcy of the latter.

Key words: securitization, bankruptcy, insolvency, mortgage-backed bonds, securities, invalidity of legal transaction.

Сек'юритизація є одним із методів фінансування, який на даний момент у зв'язку із зростаючими вимогами фінансового ринку та банківських систем набуває значного практичного застосування, а тому потребує детального розгляду та врегулювання на законодавчому рівні держав. Економічне підґрунтя сек'юритизації ґрунтується на продукуванні грошових потоків за рахунок виведення частини однорідних активів із балансу компанії та емісії цінних паперів, які забезпечуються такими активами. Як результат, відбувається підвищення інвестиційного рівня цінних паперів, випуск яких здійснюється спеціально створеною компанією (надалі – спеціальна компанія), покращення показника достатності власного капіталу, що сприяє оптимізації ризиків компанії, яка здійснює відчуження активів (надалі – продавець), отримання додаткових джерел фінансування.

Одним із ключових принципів сек'юритизації є принцип захищеності від банкрутства, який доречно розглядати з двох позицій: (1) неможливість звернення стягнення на сек'юритизовані активи у разі проведення процедури банкрутства продавця та (2) мінімізація випадків банкрутства спеціальної компанії (надалі разом – принцип захищеності від банкрутства).

Враховуючи, що на даному етапі сек'юритизаційні процеси все частіше набувають транскордонного характеру у зв'язку з їх поширенням на юрисдикції різних держав, доцільним є з'ясування особливостей реалізації принципу захищеності від банкрутства в різних юрисдикціях.

Пропонуємо в першу чергу розглянути особливості захисту сек'юритизованих активів від можливості звернення стягнення на них у випадку банкрутства продавця. Враховуючи ізолюючий характер відчужуваних активів від активів продавця, проведення сек'юритизації повинне унеможливувати випадки повернення відчужених активів продавцю після їх продажу та будь-які випадки задоволення вимог кредиторів продавця за рахунок таких активів у випадку банкрутства останнього. Реалізація вищезазначеного обумовлюється врахуванням багатьох факторів, які повинні братися до уваги при структуруванні та здійсненні угоди сек'юритизації.

Законодавство деяких держав містить норми, які допускають можливість звернення стягнення на активи, які були відчужені протягом визначеного проміжку часу до початку процедури банкрутства продавця. Такі норми запроваджуються з метою запобігання виникнення випадків недобросовісних дій компаній, спрямованих на навмисне виведення активів, усвідомлюючи фактичний стан компанії та можливість її банкрутства в найближчому майбутньому, а також навмисного доведення до банкрутства.

Законодавство Франції у сфері банкрутства містить умови недійсності угод, реалізація яких може мати наслідком повернення відчужених активів до попереднього власника. Наприклад, договір

в силу закону є недійсним, якщо за таким договором зобов'язання сторони, щодо якої буде розпочато процедуру банкрутства, явно є більшими за зобов'язання іншої сторони такого договору¹. Договір, укладений на оплатній основі, може бути визнаний судом недійсним, якщо сторона договору на момент його укладання знала про неспроможність іншої сторони². Зазначені умови недійсності можуть бути реалізовані, якщо договори між сторонами уклалися протягом фіксованого судом періоду (максимально можливим є визначення періоду – 18 місяців) до моменту початку провадження про банкрутство однієї із сторін³.

Подібні норми визнання недійсності угод можна знайти і в Кодексі про банкрутство Німеччини. Визнаними недійсними можуть бути угоди, укладання яких було обумовлене наступним: (1) на підставі такої угоди кредитор отримує вигоду чи забезпечення, права на отримання яких він не мав, за умови укладення такої угоди протягом трьох місяців до початку процедури банкрутства; (2) у разі, якщо кредитор мав право на отримання майна, яке було йому передане протягом трьох місяців до початку процедури банкрутства боржника, але на момент укладання угоди боржник був вже неспроможним здійснювати платежі за своїми зобов'язаннями, строк виконання яких настав за умови, що кредитор знав про це на момент укладання відповідної угоди; або (3) майно було передане після ініціювання процедури банкрутства, при цьому, кредитор на дату укладання угоди знав про неможливість боржника здійснювати виконання своїх зобов'язань, строк виконання яких настав, або йому було відомо про ініціювання процедури банкрутства боржника⁴. У процесі розгляду суд може визнати угоду продавця недійсною, якщо така була укладена протягом останніх десяти років до початку процедури банкрутства, якщо шляхом укладання такої угоди продавець мав намір завдати шкоду кредиторам за умови, що інша сторона угоди знала про такий намір⁵.

Такого роду застереження щодо недійсності угод знаходять своє відображення і в українському законодавстві. Відповідно до частини 1 статті 20 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» № 2343-XII від 14 травня 1992 року (надалі – Закон про банкрутство) договори, укладені за участі боржника протягом одного року, що передував порушенню справи про банкрутство, можуть бути відповідно визнані недійсними або спростовані господарським судом у межах провадження у справі про банкрутство за заявою арбітражного керуючого або конкурсного кредитора⁶. Суд може прийняти відповідну ухвалу у разі, якщо прийде до висновку, що у результаті відчуження активів виконання грошових зобов'язань боржника перед іншими кредиторами повністю або частково стало неможливим.

Відповідно до вже згадуваної вище частини 1 статті 20 Закону про банкрутство договір може бути визнаний недійсним також у разі, якщо він був укладений протягом року до порушення справи про банкрутство та відчуження майна за ним було здійснено за нижчими або вищими цінами від ринкових цін, що існують на дату здійснення такого відчуження, за умови, що в момент прийняття зобов'язання або внаслідок його виконання майна боржника було (стало) недостатньо для задоволення вимог кредиторів⁷.

У разі, якщо суд прийде до висновку, що договір відчуження активів є недійсним, боржник повинен буде повернути назад всі отримані від відчуження кошти кредитору, а кредитор повинен буде здійснити повернення боржнику всіх активів, отриманих на підставі укладеного між ними договору або, якщо це неможливо, відшкодувати їх вартість за ринковими цінами, що існували на момент здійснення правочину⁸.

¹ Herve Touraine, Olivier Bernard. Structured finance and securitisation in France. *Practical Law*. <<http://uk.practicallaw.com/4-501-0172>> (2015, липень, 20).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Claire Mezzanotte. Jerry van Koolbergen. Mary Jane Potthoff. Erin Stafford. Commentary – Germany. *Site of DBRS*. <<http://www.dbrs.com/research/256366/legal-commentary-germany.pdf>> (2015, липень, 20).

⁵ Там само.

⁶ Закон про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, ч. 1 ст. 20 (1992) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/print1437385793721363>> (2015, липень, 20).

⁷ Там само.

⁸ Закон про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом, ч. 2 ст. 20 (1992) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/print1437385793721363>> (2015, липень, 20).

Відповідно до частини 3 статті 2 Закону про банкрутство провадження у справі про визнання емітента іпотечних облігацій (яким виступає спеціальна компанія у випадку випуску структурованих іпотечних облігацій) неплатоспроможним (банкрутом) здійснюється у порядку, передбаченому Законом про банкрутство, з урахуванням норм Закону України «Про іпотечні облігації» N 3273-IV від 22 грудня 2005 року (надалі – Закон про іпотечні облігації).

Відповідно до частини 2 статті 19 Закону про іпотечні облігації іпотечні активи, які були придбані спеціальною компанією і включені до складу іпотечного покриття, вважаються придбаними у безвідкличному порядку, тобто без права їх заміни, зворотного викупу або передачі, за винятком випадків, коли такі іпотечні активи повинні бути викуплені або замінені продавцем на вимогу спеціальної компанії у зв'язку з їх невідповідністю вимогам, що визначаються в проспекті емісії.

У разі порушення провадження у справі про банкрутство продавця, або призначення тимчасової адміністрації чи ліквідатора розпорядник майна (санатор, тимчасовий адміністратор, ліквідатор) продавця не вправі вимагати повернення переданих іпотечних активів, крім випадків, коли їх передача була здійснена внаслідок протиправних дій, про які спеціальна компанія знала або повинна була знати¹. Незважаючи на те, що у такий спосіб закон намагається звужити коло випадків, коли можливим є повернення раніше відчужених активів у процесі сек'юритизації, але в той же час, на нашу думку, такі випадки не обмежуються зазначеним. При цьому, залишається можливим застосування положень частини 1 статті 20 Закону про банкрутство в частині визнання недійсним договору, за яким здійснювалася передача активів.

Іншим вартим уваги випадком у рамках принципу захищеності від банкрутства є визнання судом продавця та спеціальної компанії юридичними особами, які не здійснюють свою діяльність самостійно та окремо одна від одної та, як наслідок, прийняття рішення про консолідацію їх активів у рамках процедури банкрутства одного з них. Як показує аналіз, такі випадки набувають свого поширення у практиці держав англосаксонської правової системи.

Судам США відома практика об'єднання активів продавця та спеціальної компанії в єдиний пул під час здійснення процедури банкрутства продавця. Такі випадки є можливими, на думку суду, у разі недостатньої відокремленості діяльності спеціальної компанії від діяльності продавця. Можна виділити наступні критерії, дотримання яких зможе зменшити ризик об'єднання активів²:

- створення окремих органів управління для кожної із юридичних осіб;
- одна юридична особа не повинна відповідати за зобов'язаннями іншої;
- третім особам, які здійснюють господарську діяльність з однією юридичною особою не повинні надаватися будь-які підстави для можливості задоволення свої вимог за рахунок активів іншої юридичної особи;
- одна особа не повинна виступати гарантом/поручителем іншої юридичної особи.

При розгляді питання консолідації активів продавця та спеціальної компанії суди США враховують також наскільки кредитори у своїй діяльності із продавцем та спеціальною компанією сприймають їх як одну економічну одиницю, та наскільки діяльність зазначених юридичних осіб є взаємозалежною одна від одної, що впливає на визначення необхідності об'єднання їх активів для найбільш оптимального забезпечення інтересів всіх кредиторів³.

При цьому, суди беруть також до уваги ознаки шахрайства чи інших недобросовісних дій в діяльності юридичних осіб, що впливають на визначення справедливого розміру активів, за рахунок яких буде здійснюватися задоволення вимог кредиторів.

Деякі суди застосовують ще більш ліберальний підхід при вирішенні питання консолідації активів, в основу якого покладені інтереси кредиторів як критерій визначення здійснення консолідації активів. Наприклад, у справі *Eastgroup Props v Southern Motel Assoc, Ltd* було визначено, що основним критерієм, що визначає об'єднувати активи чи ні є з'ясування питання наскільки економічна шкода у разі визначення активів юридичних осіб відокремленими один від

¹ Закон про іпотечні облігації, ч. 2 ст. 19 (2005) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3273-15/page>> (2015, липень, 20)

² Gary, B. Gorton, Nicholas, S. Souleles (2007). *Special Purpose Vehicle and Securitization*. Chicago: University of Chicago Press, 557.

³ Kiriakos, Thomas S., Curry, David S. (2009). Asset securitisation and the effect of insolvency on special purpose vehicles under US bankruptcy law. *The American Restructuring and Insolvency Guide 2008/2009*, 152.

одного буде більшою від економічної шкоди, яка буде нанесена у разі їх консолідації. З цього слідує, що для необхідності консолідації активів юридичних осіб достатньо довести, що консолідація їх активів є необхідною з метою уникнення завдання шкоди кредиторам¹.

Англійські суди більш стримані при розгляді подібних справ. Прийняття рішення про можливість задоволення вимог кредиторів продавця за рахунок активів спеціальної компанії чи навпаки є можливим за умови зняття корпоративної завіси (piercing the corporate veil). У зв'язку з чим, якщо немає ознак шахрайства, спеціальна компанія діє на підставі дійсного комерційного наміру та не є лише маріонеткою продавця, то англійські суди у своїх рішеннях неохоче вдаються до зняття корпоративної завіси між продавцем та спеціальною компанією та об'єднання їх активів².

З метою уникнення розглянутих вище ризиків досить часто при такого роду фінансуванні угода структурується таким чином, що до її складу залучається ще одна спеціальна компанія. У такий спосіб досягається можливість нівелювання деяких ризиків³.

Іншим ключовим критерієм здійснення сек'юритизації є уникнення можливості визнання банкрутом спеціальної компанії. Недотримання такої умови може піддати сумніву всю угоду та стати основною перешкодою на шляху досягнення визначеної мети сек'юритизації.

Ще на етапі створення спеціальної компанії учасники угоди повинні дотримуватися ряду вимог, які в сукупності забезпечать максимальний захист спеціальної компанії від можливості її банкрутства в майбутньому.

В першу чергу, як уже згадувалося раніше, спеціальна компанія повинна бути відокремленою від продавця та вести свою діяльність самостійно та незалежно від останнього. Будь-яка господарська діяльність між продавцем та спеціальною компанією повинна здійснюватися на ринкових умовах⁴. Спеціальна компанія повинна мати власні рахунки, вести власний бухгалтерський облік, мати зареєстровану адресу, за якою вона здійснюватиме свою діяльність, власні активи та фонди.

Одним із способів забезпечення спеціальної компанії від банкрутства є визначення в установчих чи інших корпоративних документах такої компанії умови про неможливість добровільного банкрутства такої компанії. Однак, у такому разі залишається ризик оспорюваності такого положення з позиції його юридичної дійсності⁵. Деякі дослідники висувають можливість створення спеціальної компанії у формі такої юридичної особи, яка б не могла в силу своєї правової природи виступати боржником⁶. В той же час не всі правові системи передбачають правове забезпечення такої можливості у зв'язку з відсутністю такої організаційно-правової форми юридичної особи.

Найчастіше причиною вимушеного банкрутства спеціальної компанії виступає дефіцит грошових потоків, що призводить до неможливості здійснення своєчасної виплати кредиторам (наприклад, податковим чи іншим державним органам). Дієвим способом мінімізації випадків банкрутства спеціальної компанії є обмеження її діяльності, яке може знайти своє відображення, наприклад, у фіксації максимально можливого рівня заборгованості компанії, який не може перевищуватися. Більш детально такі обмеження можуть відображатися в наступному⁷: (1) обмеження повноважень, цілей діяльності компанії; (2) обмеження щодо можливості вступати в боргові зобов'язання; (3) обмеження чи заборона на злиття, об'єднання, виділ, ліквідацію, банкрутство, продаж активів, відчуження частки у статутному капіталі, внесення змін до корпоративних документів в частині відокремленості активів спеціальної компанії; (4) включення

¹ Parsons, R., Taylor, Ph, Rovira, A. Asset securitisation and the effect of insolvency on special purpose vehicles. *European Restructuring and Insolvency Guide 2005/2006*. <http://www.europeanrestructuring.com/05intro/036_041.htm> (2015, липень, 20).

² Там само.

³ Gorton, Gary B., Souleles, Nicholas S. (2007). *Special Purpose Vehicle and Securitization*. Chicago: University of Chicago Press, 558.

⁴ Kiriakos, Thomas S., Curry, David S. (2009). Asset securitisation and the effect of insolvency on special purpose vehicles under US bankruptcy law. *The American Restructuring and Insolvency Guide 2008/2009*, 152.

⁵ Gorton, Gary B., Souleles, Nicholas S. (2007). *Special Purpose Vehicle and Securitization*. Chicago: University of Chicago Press, 557.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

ковенантів, обмежуючих діяльність з материнськими та афілійованими компаніями; (5) передбачення умов про обмеження випадків примусового банкрутства; (6) введення незалежного директора, згода якого вимагається при прийнятті рішення про добровільне банкрутство. Можливим є також укладання угод між спеціальною компанією та її кредиторами про відмову останніх від ініціювання процедури банкрутства спеціальної компанії. Статут та/або інші установчі документи можуть містити вимогу одностайності всіх членів директорів при прийнятті рішення про ініціювання процедури добровільного банкрутства спеціальної компанії. Інколи статuti та інші внутрішні документи компаній містять положення, які передбачають, що лише після попереднього дотримання певних умов, що в них визначаються, відповідне питання про добровільне банкрутство може бути розглянуте радою директорів¹.

У той же час, практика судів США показує, що навіть максимальне врахування всіх зазначених вище умов може не вберегти спеціальну компанію від банкрутства. Показовим у даному випадку є рішення у справі *In re Kingston Square Associates, et al., Debtors*, у якій суд прийшов до висновку, що незважаючи на наявність у корпоративних документах спеціальної компанії положень про неможливість ініціювання добровільного банкрутства компанії, наявності одностайної згоди всіх членів ради директорів та незалежного директора та підтвердження наявності змови між кредиторами спеціальної компанії та самою спеціальною компанією в частині ініціювання процедури банкрутства компанії, у зв'язку із відсутністю у діях ініціаторів банкрутства спеціальної компанії (а саме, кредиторів та самої спеціальної компанії) *протиправного наміру*, який би порушував діючі норми права, процедура банкрутства щодо спеціальної компанії таки була розпочата².

З вищевикладеного слідує, що принцип забезпеченості від банкрутства є ключовим в угодах сек'юритизації. Однак, як доводить аналіз законодавства та судової практики різних держав, незважаючи на необхідність дотримання такого принципу при здійсненні угод сек'юритизації, застосування його на практиці в повній мірі не є беззаперечним. Закріплені на законодавчому рівні держав виключення із принципу забезпеченості від банкрутства важливо враховувати при проведенні угод із сек'юритизації активів, структуруванні угод, виборі права, яке буде застосовуватися з метою мінімізації можливих ризиків для всіх учасників таких угод, особливо в угодах транскордонної сек'юритизації активів.

References

1. Touraine, Herve Olivier Bernard. Structured finance and securitisation in France. *Practical Law*. <<http://uk.practicallaw.com/4-501-0172>>.
2. Claire Mezzanotte. Jerry van Koolbergen. Mary Jane Potthoff. Erin Stafford. Commentary – Germany. *Site of DBRS*. <<http://www.dbrs.com/research/256366/legal-commentary-germany.pdf>>.
3. *Zakon pro vidnovlennia platospromozhnosti borzhnyka abo vyznannia yoho bankrutom 1992* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2343-12/print1437385793721363>>.
4. *Zakon pro ipotechni oblihotsii 2005* (Verkhovna Rada Ukrainy). *Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3273-15/page>>.
5. Gorton, Gary B., Souleles, Nicholas S. (2007). *Special Purpose Vehicle and Securitization*. Chicago: University of Chicago Press, 548-602.
6. Kiriakos, Thomas S., Curry, David S. (2009). Asset securitisation and the effect of insolvency on special purpose vehicles under US bankruptcy law. *The American Restructuring and Insolvency Guide 2008/2009*, 150-158.
7. Parsons, R., Taylor, Ph., Rovira, A. Asset securitisation and the effect of insolvency on special purpose vehicles. *European Restructuring and Insolvency Guide 2005/2006*. <http://www.europeanrestructuring.com/05intro/036_041.htm>.
8. Mark, A. Neporent, James M. Peck or Jeffrey S. Sabin. In Re Kingston Square Associates: A Potential Threat to "Bankruptcy Remote" Securitizations. *Site of Shulte Roth & Zabel LLP*. <<http://www.srz.com/files/News/9c57cdae-0b22-4178-a949-37ac17f3a6d2/Preview/NewsAttachment/ae715202-3666-45a9-a9a3-bbe59338b1aa/filesfilesALERT-November1997-InReKingstonSquare.pdf>>.

¹ Gorton, Gary B., Souleles, Nicholas S. (2007). *Special Purpose Vehicle and Securitization*. Chicago: University of Chicago Press, 557.

² Mark A. Neporent, James M. Peck or Jeffrey S. Sabin. In Re Kingston Square Associates: A Potential Threat to "Bankruptcy Remote" Securitizations. *Site of Shulte Roth & Zabel LLP*. <<http://www.srz.com/files/News/9c57cdae-0b22-4178-a949-37ac17f3a6d2/Preview/NewsAttachment/ae715202-3666-45a9-a9a3-bbe59338b1aa/filesfilesALERT-November1997-InReKingstonSquare.pdf>> (2015, липень, 20).

Ольга Полуніна

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ВИДИ ДОГОВОРУ РОЗДРІБНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ

Olga Polunina

National university «Odesa law academy», Ukraine

TYPES OF RETAIL SALE CONTRACT

Evolution of economic exchange and constant development of property relations led to the system of civil contracts that was constantly evolving and as the appearance of the result - there is the emergence of new species and subspecies contracts of retail sale. Despite the fact that in the Codes of 1922s and 1964s the legislators did not use even the definition of the retail sales in the existing Civil Code, this contract is devoted to the whole paragraph and the articles 701-705 are devoted to its types. Considering fairly recent appearance in the law-suits of both definitions of retail sales and its types, the Civil Code contains some limitations that are highlighted in this article and the ways to solve them. In general, the analysis of the legislation on the retail sales allows us to define besides these types, the other one which are equally important. For example: a contract of retail sale of prepaid product, a contract of retail sale of goods on credit, a contract of distance sale, selling goods with the help of self-service, commission contract of retail sale and others. For example, in literature the intentions and subspecies of the contracts of retail sales are distinguished and marked that the classification which is given in the Civil Code of Ukraine are incomplete, inconsistent and deprived of consistency. This article depicts the deficiencies that were made by the legislator and contains proposals, in order to improve the legislation. Indeed, the analysis of legal regulation of certain types of contract retail sale allows us to conclude that all grounds of classification of the contract are given certain characteristics, allowing us to use it exactly under which certain rights and interests of the buyer are mostly vulnerable. These are all the need for special types of contract legal regulation of retail sale.

Key words: nundination, retail sale, contract, small household transaction, classification contract.

Система цивільно-правових договорів постійно розвивається. Безперервний розвиток майнових відносин та еволюція економічного обороту, що регулюються договірним правом, призвело до появи нових видів та підвидів цивільних договорів. Слід звернути увагу, що в радянських кодексах 1922 р. та 1964 р. не вживалось законодавцем навіть самого поняття договору роздрібної купівлі-продажу і, відповідно, вони не виділяли його. Що стосується діючого ЦК України, то в ньому законодавець присвячує даному договору цілий параграф, в якому ст.ст. 701-705 присвячені видам договору роздрібної купівлі-продажу.

В енциклопедичному словарі під видом слідує розуміти основну структурну і класифікаційну одиницю будь-якої системи¹. Таким чином розподіл на види відбувається шляхом класифікації.

Класифікація (від лат. classis – розряд і ...ficatio, від fasio – роблю) – система супідрядних понять (класів об'єктів) тієї або іншої галузі знань чи діяльності людини, що використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями чи класами об'єктів², або система розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями³.

Розглянемо можливі способи класифікації. Класифікація любого поняття передбачає його поділ на декілька типів (види, підвиди). Такий поділ може бути проведений двома способами: 1) шляхом дихотомії, завдяки якій, використовуючи послідовно певну підставу (критерій), ділять

¹ Прохорова, А.М. (1991). Великий енциклопедичний словник. Т II. Москва: Радянська енциклопедія, 217.

² Шемчушенко, Ю.С. (2012). Великий енциклопедичний юридичний словник. Київ: Вид-во «Юридична думка», 371.

³ Бусел, В.Т. (2001). Великий тлумачний словник сучасної української мови. Ірпінь: ВТФ «Перун», 262.

поняття на дві групи, одну з яких характеризує наявність цієї підстави, а іншу – його відсутність; 2) за допомогою певних підстав створюється необмежене число груп, в кожній з яких зазначені підстави відповідним чином індивідуалізуються¹.

Отже, саме способом створення необмеженого числа груп і проводиться класифікація договору роздрібної купівлі-продажу на окремі види, а підставами даної класифікації слід визнати окремі умови договору.

ЦК України виділяє такі види договору роздрібної купівлі-продажу: договір з умовою про прийняття покупцем товару у встановлений строк, договір про продаж товарів за зразками, договір про продаж товарів із використанням автоматів, договір з умовою про доставку товару покупцеві, договір найму-продажу.

Щодо договору з умовою про прийняття покупцем товару у встановлений строк, то відповідно до ст. 701 ЦК України, протягом цього строку товар не може бути проданий продавцем іншому покупцеві.

В ЦК України не передбачена спеціальна норма, яка б встановлювала правові наслідки односторонньої відмови продавця від договору, наприклад, шляхом продажу товару іншій особі до спливу строку, передбаченого договором. Вважаємо, ст. 701 потрібно розширити частиною 4, в якій би спеціальною нормою врегульовувалось це питання.

У зв'язку з вищевказаним, пропонуємо викласти ст. 701 ч. 4 ЦК України наступним чином: «Покупець, в разі невиконання чи неналежного виконання продавцем зберігання товару до спливу обумовленого ним строку, може витребувати відшкодування завданих збитків, якщо продавець не доведе відсутність своєї вини».

Особливу увагу слід звернути на те, що від особливостей товару залежить строк зберігання товару. Так, наприклад, вибрані споживачем непродовольчі товари за домовленістю з адміністрацією торговельного об'єкта можуть зберігатися в торговельному залі із зазначенням на виписаному товарному чеку часу оплати. Якщо споживач не вніс плату у визначений час, товар надходить у продаж (п. 24 Порядку)², (п. 21 Правил)³.

Досліджуючи договір з умовою про прийняття покупцем товару у встановлений строк, слід звернути увагу на те, що споживач, який придбав великогабаритний товар (піаніно, меблі, холодильник тощо) може залишити його на зберігання у суб'єкта господарювання на узгоджений

строк шляхом укладення договору зберігання. До залишеного на зберігання товару додається копія розрахункового документа, на якій зазначається строк зберігання, а на самому товарі розміщується табличка з написом «Продано» (п. 24 Правил)⁴. Таким чином, продавець, як бачимо, набуває статусу зберігача, а відносини, які виникають з приводу укладання договору зберігання великогабаритного товару регулюються вже нормами, які містяться у §1 «Загальні положення про зберігання» Гл. 66 «Зберігання» ЦК України.

Ще одна підстава передання товару на зберігання – це пряма вказівка умов договору. С.С. Бичкова зазначає, що, у договорі можна передбачити випадок нез'явлення покупця у встановлений строк. В цьому разі, продавець приймає товар на зберігання зі всіма наслідками, передбаченими для договору зберігання. Якщо ж така умова не була передбачена договором, то після закінчення встановленого часу не викуплений товар надходить у продаж⁵.

Особливі правила встановлені ЦК України до договору роздрібної купівлі-продажу, що укладається на підставі ознайомлення покупця зі зразком товару (за описом, каталогом тощо), який пропонується продавцем. Крім цього, обов'язок суб'єкта господарювання полягає у виставленні наявних у нього товарів або їх зразків в повному обсязі в торговельному (демонстраційному) залі (п.14 Правил)⁶.

¹ Брагинский, М.И., Витрянский, В.В. (1998). *Договорное право: общие положения*. Москва: Статут, 308.

² *Постанова про порядок провадження торговельної діяльності та правила торговельного обслуговування на ринку споживчих товарів 2006* (Кабінет Міністрів України). *Урядовий кур'єр*, 122.

³ *Правила роздрібної торгівлі непродовольчими товарами 2007* (Міністерство економіки України). *Офіційний вісник України*, 86.

⁴ *Правила роздрібної торгівлі непродовольчими товарами 2007* (Наказ Міністерства економіки України). *Офіційний вісник України*, 86.

⁵ Бичкова, С.С. (2006). *Цивільне право України. Договірні та не договірні зобов'язання*. Київ: КНТ, 474.

⁶ *Правила роздрібної торгівлі непродовольчими товарами 2007* (Наказ Міністерства економіки України). *Офіційний вісник України*, 86.

Продавець зобов'язаний, відповідно до Рекомендацій щодо організації продажу товарів за зразками, виписати товарний чек із зазначенням у ньому найменування продавця, дати продажу, прізвища покупця, назви товару, його артикула, ціни, назви і кількості окремих предметів, що входять до комплексу виробу, загальної кількості окремих предметів у комплекті, роздвітки і малюнка оббивної тканини, видів оздоблювальних і облицьовувальних матеріалів і фурнітури (п.19)¹.

Особливу увагу слід звернути на те, що договір продажу товару за зразками в частині, яка стосується моменту його виконання має спільні риси з договором з умовою про доставку товару покупцеві. Так, моментом виконання договору продажу товару за зразками є доставка товару у місце, встановлене договором, а якщо місце передання товару не встановлене – з моменту доставки товару за місцем проживання фізичної особи-покупця. Водночас, моментом виконання договору з умовою про доставку товару – є момент вручення товару покупцеві, а в разі його відсутності – особі, яка пред'явила квитанцію або інший документ, що засвідчує укладення договору або оформлення доставки товару, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання (ч.2 ст.704 ЦК України).

Продаж товарів за зразком регулюється ст. 702 ЦК України, а також Рекомендаціями щодо організації продажу товарів за зразками, затвердженими Наказом Міністерства економіки України від 20 липня 2000 р., № 152. Відповідно до цього нормативного акта, продаж товарів за зразками здійснюється через торговельні підприємства: спеціалізовані магазини, у тому числі фірмові, магазини з універсальним асортиментом непродовольчих товарів, спеціалізовані відділи (секції) магазинів з універсальним асортиментом продовольчих товарів. При цьому суб'єкт господарювання зобов'язаний забезпечити покупців наочною та доступною інформацією про асортимент і ціни на товари, що пропонуються для продажу, їх споживчі властивості, гарантійні терміни, перелік послуг, що надаються, тарифи на них тощо².

Привертає увагу також строк доставки товару. Так, ст.702 ЦК України передбачає лише момент виконання договору та порядок здійснення оплати. При цьому, поза увагою розробників залишилося визначення строків доставки товару, а тому у літературі до ЦК України зазначається, що якщо договором не встановлений строк доставки товару для вручення його покупцеві, товар має бути доставлений у розумний строк після одержання вимоги покупця³. Слід зазначити, що аналогічне правило закріплене і в ч.3 ст.704 ЦК України.

Отже, можемо зробити висновок, що співставлення двох самостійних договорів роздрібної купівлі-продажу дає нам можливість констатувати, що норми Правил роздрібної торгівлі непродовольчими товарами можуть поширюватися як на продаж товарів за зразками, так і на договори з умовою про доставку товарів покупцеві.

Законодавець підрозділяє продаж товарів за зразками на дві основні форми: з відпуском товарів у торговельному (демонстраційному) залі магазину та з доставкою відібраних товарів додому покупцю безпосередньо зі складів оптових чи роздрібних торговельних підприємств (організацій) або від підприємств-виробників.

До договорів про продаж товару за зразками можна віднести також продаж товарів поштою. Правове регулювання відносин щодо договору про продаж товарів поштою здійснюється Правилами продажу товарів поштою⁴, затвердженими наказом Міністерством економіки України, Міністерство транспорту та зв'язку України від 11.06.2008 № 206/699⁵, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 12.08.2008 р. за № 741/15432. У пункті 7 цих правил прямо вказується, що покупець (споживач) для придбання товарів, які зазначенні в каталозі, проспекті, спеціальному переліку товарів тощо, повинен заповнити та подати об'єкту поштового зв'язку заяву – замовлення.

¹ Рекомендації щодо продажу товарів за зразками 2000 (Наказ Міністерства економіки України). Офіційний сайт Верховної ради України. <<http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.125.0>>.

² Наказ про затвердження Рекомендацій щодо організації продажу товарів за зразками 2000 (Міністерство економіки України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.125.0>>.

³ Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. Київ: Істина, 474.

⁴ Наказ про затвердження Правил продажу товарів поштою 2008 (Міністерство економіки України та Міністерство транспорту та зв'язку України). Офіційний вісник України, 62, 86.

⁵ Наказ про затвердження Правил продажу товарів поштою 2008 (Міністерство економіки України та Міністерство транспорту та зв'язку України). Офіційний вісник України, 62, 86.

Важливим в контексті досліджуваних договорів є з'ясування початку перебігу гарантійних строків. Дане питання регулюється Законом України «Про захист прав споживачів» в ред. від 01.12.2005 р. Так, у ч.4 ст.7 Закону зазначено, що у разі продажу товарів за зразками, поштою, а також у випадках, коли час укладення договору купівлі-продажу і час передачі товару споживачеві не збігаються, гарантійний строк обчислюється починаючи від дня передачі товару споживачеві, а якщо товар потребує спеціальної установки (підключення) чи складення – від дня їх здійснення, а якщо день передачі, установки (підключення) чи складення товару, а також передачі нерухомого майна встановити неможливо або якщо майно перебувало у споживача до укладення договору купівлі-продажу, – від дня укладення договору купівлі-продажу¹.

Самостійним різновидом договору роздрібної купівлі-продажу є продаж товарів з використанням автоматів, який передбачений ст.703 ЦК України та п.12 Правил, якщо предметом договору є не продовольчі товари.

Незважаючи на те, що даний спосіб продажу товарів був відомий й досить популярним ще в дореволюційний період, а також в радянський час, норми, які спеціально регулювали б відносини, що складаються між продавцем та покупцем, вперше були закріплені законодавцем лише в нині діючому ЦК України.

В ч.1 ст.703 ЦК України вказано, що власник автоматів зобов'язаний довести до покупців інформацію про продавця товару, відомостей про найменування продавця, його місцезнаходження, режим роботи, а також про дії, які необхідно вчинити покупцеві для одержання товару. Така інформація доводиться до покупця шляхом розміщення відповідних відомостей на автоматі або надання покупцям її іншим чином.

На відміну від загальних положень про укладення договору купівлі-продажу та спеціальних правил, які регулюють укладення договору роздрібної купівлі-продажу, договір роздрібної купівлі-продажу з використанням автоматів є укладеним з моменту вчинення покупцем дій, необхідних для одержання товару (ч.2 ст.703 ЦК України). Як доказ факту того, що товар сплачений, можуть слугувати показання свідків, а також дані щодо кількості проданого товару й отриманих за них коштів чи інших знаків оплати. В даній ситуації передбачається, що продавець не може відмовити покупцю в отриманні цих даних, навіть якщо заради цього необхідно буде вскривати автомат.

Особливу увагу слід звернути на те, що законодавець у вказаній статті використовує терміни «продавець» та «володільць», що є безпосереднім свідченням того, що власником автомату і продавцем можуть бути різні особи. Як вже зазначалось вище, в нині діючому законодавстві, відповідальність у випадку не одержання платного товару покупцем несе продавець. Хоча він за даним видом договору роздрібної купівлі-продажу може орендувати автомат і не бути його безпосереднім володільцем.

Тобто, автомати, які призначаються для роздрібної торгівлі, можуть знаходитися як у власності самих продавців, так і належати їм на праві оренди.

У тих випадках, коли автомат використовується для розміну грошей, придбання платіжних засобів або обміну валюти, застосовуються положення про роздрібну купівлю-продаж, якщо інше не впливає із суті зобов'язання. Постановою Правління Національного банку України від 30 квітня 2010 р. №223 затверджено Положення про порядок емісії платіжних карток і здійснення операцій з їх застосуванням. Згідно з Положенням клієнти та їх довірені особи застосовують платіжні картки через банкомати, здійснюють самообслуговування за операціями одержання грошей у готівковій формі, внесення їх для зарахування на відповідні рахунки, а також виконують інші операції².

Аналіз норм, що регулюють договір роздрібної купівлі-продажу, укладений через автомат, дає нам можливість зробити висновок про їх неефективність, яка пов'язана, в першу чергу, з відсутністю механізму їх реалізації. Наприклад, вважаємо, що при заключенні договору є велика вірогідність того, що продавець буде безпосередньо відсутній у місці продажу товарів і не зважаючи на це, законодавець закріплює в ч.3 ст.703 ЦК України обов'язок продавця «негайно» надати покупцеві сплачений товар або повернути сплачену грошову суму за нього.

Тобто, як бачимо, обов'язок негайно повернути сплачений товар, або повернути сплачену суму покладається на продавця товару, який, зазвичай, відсутній у місці продажу. До того ж санкції за не виконання даного обов'язку законодавець не передбачує, тим самим лише декларує вказаний

¹ Паливода, А.В. (2011). *Закон України «Про захист прав споживачів»*. Київ, 44.

² *Постанова про здійснення операцій з використанням спеціальних платіжних засобів 2010* (Правління Національного банку України). *Офіційний вісник України*, 52, 30.

обов'язок продавця.

В першу чергу нам потрібно встановити, що саме розуміє законодавець під поняттям «негайно». В юридичній літературі чіткого поняття не наведено, але прийнято розуміти мінімально короткий строк, як тільки в особи з'явиться можливість. Поняття «негайно» відноситься до, так званих, «оціночних понять», під яким розуміється певний орієнтир поведінки, визначений досить широко¹. Загалом проблематикою використання «оцінюючих понять» в юриспруденції займалися Кашаніна Т. В., Пітецкий В. В., Бару М. І. Однак більшість фундаментальних досліджень стосувались оціночних понять, що використовувались у законодавстві колишніх СРСР та УРСР. Досліджень щодо оціночних понять у законодавстві сучасної України небагато і стосуються вони, здебільшого, характеристики оціночних понять в окремих галузях права. Узагальнивши думки вчених під «оціночним поняттям» слід визначати виражену в юридичній нормі абстрактну характеристику соціальної (особистої, групової та іншої) значущості реальних або потенційних фактів, яка неодмінно має бути конкретизована при застосуванні до них чи реалізації відповідної норм, завдяки чому забезпечується юридичне реагування держави на всі індивідуалізовані факти, яким притаманна така значущість².

Таким чином, за аналогією можна запропонувати, що негайно надати покупцеві товар або повернути сплачену ним суму продавець зобов'язаний в мінімальний строк, який об'єктивно необхідний для цього.

У зв'язку з деякою особливістю способу продажу товарів через автомат, ми вважаємо, що термін «негайно» повинен чітко визначатися угодою сторін. Тобто, це повинна бути обопільна згода, а не волевиявлення самого лише покупця, а в разі спору – судом. І, у всякому разі, він не може бути більше 20 днів.

Також, пропонуємо розширити перелік зобов'язаних осіб, у зв'язку з відсутністю продавця у місці продажу товару, і надати покупцю, як більш слабкій стороні договору, можливість обирати, кому саме йому пред'явити претензію по не наданню товару.

Таким чином, вважаємо, що обов'язок повернути сплачений товар чи сплачену грошову суму слідує також покласти і на орендодавця, тобто особу, яка надала місце під установку автомата. Так як вони, або їх представники в переважній більшості знаходяться поряд з місцем продажу. В цьому випадку, залучення третьої особи, як додаткового суб'єкта, котрому споживач може пред'явити свої вимоги, являється загальним прийомом законодавства про захист прав споживачів. Він використовується законодавцем з метою захисту слабкої сторони договору. До того ж, майнові інтереси, у даному випадку, особи, яка надала продавцю в оренду місце під установку автомата, не ущемляються. Залучений в якості додаткового відповідального суб'єкта, він може врегулювати дані відношення в договорі з продавцем.

У зв'язку з вищесказаним, пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 703 ЦК України : «Якщо продаж товарів здійснюється з використанням автоматів, володілець автоматів зобов'язаний довести до покупців інформацію про продавця товару, а також про особу, яка надала йому місце в оренду під установку автомата, шляхом розміщення на автоматі або надання покупцям іншим чином відомостей про найменування продавця, його місцезнаходження, режим роботи, а також про дії, які необхідно вчинити покупцеві для одержання товару» та ч. 3 ст. 703 ЦК: «Якщо покупцеві не надається оплачений товар, продавець, володілець автомата, або особа, яка надала місце в оренду під установку автомата, повинен на вимогу покупця негайно надати покупцеві товар або повернути сплачену ним суму. За не виконання, або затримку виконання даної вимоги покупця продавець, або особа, яка надала йому місце в оренду під установку автомата, сплачує покупцю за кожен день прострочення неустойку (пеню) в розмірі 5 відсотків ціни товару».

Договір роздрібної купівлі-продажу може бути укладено з умовою про доставку товару покупцеві (ст.704 ЦК України). За таких обставин продавець зобов'язаний у встановлений договором строк доставити товар за місцем, указаним покупцем, а якщо місце передання товару покупцем не вказане, – за місцем проживання фізичної особи – покупця або місцезнаходженням юридичної особи – покупця.

Має певні особливості й установлення моменту укладення договору з умовою про доставку

¹ Пацурківський, Ю.П. (2012). *Розсуд як спосіб застосування оціночних понять у цивільному праві*. Чернівці: Рута, УНР, 81.

² Оціночні поняття в цивільному процесі. *Подільська правозахисна фундація*. <<http://ppf.net.ua/index.php?page=article&id=45>>.

товару покупцеві. Такий договір є виконаним з моменту вручення товару покупцеві, а у разі його відсутності – особі, яка пред'явила квитанцію або інший документ, що засвідчує укладення договору або оформлення доставки товару, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання.

Положення цієї статті ЦК України викладені із дотриманням принципу розумності. Так, якщо договором не встановлений строк доставки товару для вручення його покупцеві, товар має бути доставлений у розумний строк після одержання вимоги покупця.

Останнім різновидом договору роздрібної купівлі-продажу є договір найму-продажу. ЦК України допускає можливість укладення договору з умовою про те, що до переходу до покупця права власності на переданий йому продавцем товар покупець є наймачем (орендарем) цього товару (ч.1 ст.705 ЦК України). Такий договір є змішаним договором, оскільки містить елементи купівлі-продажу та майнового найму (оренди)¹. Таким чином, як вірно зазначається в літературі, правове регулювання договору найму-продажу до переходу права власності на товар до покупця здійснюється також нормами Глави 58 «Найм (оренда)» ЦК України².

Право власності на товар переходить до покупця не з моменту передачі йому товару, а з моменту його оплати, якщо інше не встановлено договором (ч.2 ст 705 ЦК України). Відповідно, покупець набуває товар у кредит із відстроченням або з розстроченням платежу. На покупця – не власника поширюються положення ст. 694 ЦК України. Тому покупець не має права до переходу до нього права власності відчужувати товар або розпоряджатися ним іншим шляхом, якщо інше не передбачено договором. Якщо в строк, встановлений договором, переданий товар не буде оплачено або не настануть інші обставини, за яких право власності переходить до покупця, продавець має право вимагати від покупця повернути йому товар, якщо інше не передбачено договором.

Враховуючи те, що право власності включає право володіння, право користування та право розпорядження (ч.1 ст.317 ЦК України), а за договором найму (оренди) наймач може здійснювати лише право користування майном (ч.1 ст.759 ЦК України), то не виникає сумнівів в тому, що до моменту переходу права власності на товар, покупець може лише користуватися товаром, а власником такого товару залишається продавець. Якщо покупець прострочив оплату товару, продавець має право вимагати від покупця повернення товару (ч.2 ст.148 ЦК України). Зокрема, покупець (орендар) має право власності, відповідно до ст. 775 ЦК України, на плоди, продукцію, доходи, одержані від користування річчю, переданою у найм³.

Загалом, аналіз законодавства про роздрібну купівлю-продаж дозволяє нам виділити окрім тих видів, які врегульовані ЦК України, ще й інші, не менш важливі. Наприклад: договір роздрібної купівлі-продажу з попередньою оплатою товару, договір роздрібної купівлі-продажу товарів у кредит, договір дистанційної купівлі-продажу, продаж товару за допомогою самообслуговування, договір комісійної роздрібної купівлі-продажу.

Н.Ю. Хорошавіна виділяє види та підвиди роздрібної купівлі-продажу. До видів вона відносить: договір купівлі-продажу з умовою про прийняття товару у встановлений строк, договір купівлі-продажу товарів за зразками, договір купівлі-продажу товарів з використанням автоматів, з умовою доставки товару покупцю, договір роздрібної купівлі-продажу з попередньою оплатою товару і договір роздрібної купівлі-продажу товарів у кредит (в тому числі з розстрочкою платежу), договір комісійної роздрібної купівлі-продажу. Також, окрім видів, стверджує вона, можна виділити і підвиди договору роздрібної купівлі-продажу. Так, видом договору роздрібної купівлі-продажу в кредит (і, відповідно підвидом договору роздрібної купівлі-продажу) являється договір найму-продажу, а видом договору роздрібної купівлі-продажу за зразками (що є підвидом договору роздрібної купівлі-продажу) слідує визнати, на думку Хорошавіної Н.Ю., договір дистанційної купівлі-продажу⁴.

Отже, на нашу думку та на думку більшості дослідників, наведена класифікація ЦК України, не являється досить вдалою, так як вона не ґрунтується на юридично значимих особливостях договору цього типу.

¹ *Цивільний кодекс України*: науково-практичний коментар. Київ: Істина, 474.

² Стефанчук, Р.О. (2014). *Цивільне право*: навчальний посібник. Київ: Наукова думка, 190.

³ *Цивільний кодекс України 2003* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21).

⁴ Хорошавіна, Н. Ю. (2007). *Правовое регулирование договорных отношений розничной купли-продажи*: дис. канд. юр. наук: 12.00.03. Казань, 73-75.

Так, наприклад, в літературі відмічають: « Очевидно, цей перелік не є класифікацією різновидів роздрібної купівлі-продажу або договірних умов. Він неповний, непослідовний і позбавлений системності – головних достоїнств будь-якої класифікації. Тим часом повноцінне регулювання договірних зобов'язань неможливо без урахування їх загальних і особливих властивостей. Саме тому відсутність єдиної системи викладу нормативного матеріалу призвело до численних суперечностей і дублювання норм»¹.

Деякі автори взагалі не класифікують даний договір, а виділяють лише «договори роздрібної купівлі-продажу з окремими нетиповими умовами»². Базуючись на методах логіки, класифікація договору роздрібної купівлі-продажу можлива, на нашу думку, за такими специфічними характеристиками договору, серед яких можна виділити наступні: спосіб вручення товару за договором роздрібної купівлі-продажу, момент укладення договору роздрібної купівлі-продажу, за терміном оплати товару, за обов'язком доставки товару покупцю, за моментом переходу права власності на переданий товар, за моментами прийняття товару, за способом ознайомлення покупця з товаром, за предметом договору роздрібної купівлі-продажу, за покупцем, як сторони по договору роздрібної купівлі-продажу.

Аналіз правового регулювання окремих видів договору роздрібної купівлі-продажу дозволяє нам зробити висновок, що всі перераховані вище підстави класифікації договору наділяються певною специфікою. Що дозволяє нам, в якості підстав виділення окремих видів договору роздрібної купівлі-продажу, використовувати саме ті його характеристики, при наявності яких певні права і інтереси покупця найбільш вразливі. Цим, мабуть, і визначається необхідність спеціального правового врегулювання таких видів договору роздрібної купівлі-продажу.

Reference

1. Khoroshavina, N. JU. (2007). *Pravovoe regulirovanie dogovornykh otnoshenij roznichnoj kupli-prodazhi*: dis. kand. jur. nauk: 12.00.03. Kazan'.
2. Bichkova, S. S. (2006). *Civil'ne pravo Ukraini. Dogovirni ta ne dogovirni zobov'jazannja*. Kiiv: KNT.
3. Braginskij, M. I., Vitrijanskij, V. V. (1998). *Dogovornoe pravo: obshchie polozenija*. Moskva: Statut.
4. Braginskij, M. I., Vitrijanskij, V. I. (2001). *Kommentarij k chasti vtoroj Grazhdanskogo Kodeksa RF dlja predprinimatelej*. Moskva: Fond "Pravovaja kul'tura".
5. *Nakaz pro zatverdzenija Pravil prodazhu tovariv poshtuju 2008* (Ministerstvo ekonomiki Ukraini ta Ministerstvo transportu ta zv'jazku Ukraini). *Oficijnij visnik Ukraini*, 62, 86.
6. *Nakaz pro zatverdzenija Rekomendacij shchodo organizacii prodazhu tovariv za zrazkami 2000* (Ministerstvo ekonomiki Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.125.0>>.
7. Ocinochni ponjattja v civil'nomu procesi. Podil's'ka pravozakhisna fundacija. <<http://ppf.net.ua/index.php?page=article&id=45>>.
8. Palivoda, A. V. (2011). *Zakon Ukraini «Pro zakhist prav spozhivachiv»*. Kiiv.
9. Pacurkivs'kij, Ju. P. (2012). *Rozsud jak sposib zastosuvannja ocinochnik ponjat' u civil'nomu pravi*. Chernivci: Ruta, UNR.
10. *Postanova pro zdijsnennja operacij z vikoristannjam special'nikh platizhnikh zasobiv 2010* (Pravlinnja Nacional'nogo banku Ukraini). *Oficijnij visnik Ukraini*, 52, 30.
11. *Postanova pro porjadok provadzenija torgovel'noi dijal'nosti ta pravila torgovel'nogo obslugovuvannja na rinku spozhivchikh tovariv 2006* (Kabinet Ministriv Ukraini). *Urjadovij kur'ier*, 122.
12. *Pravila rozdribnoi torgivli neprodovol'chimi tovarami 2007* (Ministerstvo ekonomiki Ukraini). *Oficijnij visnik Ukraini*, 86.
13. *Rekomendacii shchodo prodazhu tovariv za zrazkami 2000* (Nakaz Ministerstva ekonomiki Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi radi Ukraini*. <<http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1022.125.0>>.
14. Stefanchuk, R. O. (2014). *Civil'ne pravo: navchal'nij posibnik*. Kiiv: Naukova dumka.
15. Tolstoj, JU.K., Sergeev, A.P. (2001). *Uchebnik po grazhdanskomu pravu*, 2. Moskva: Prospekt.
16. *Civil'nij kodeks Ukraini 2003* (Verkhovna Rada Ukraini). *Oficijnij sajт Verkhovnoi Radi Ukraini*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, listopad, 21).
17. *Civil'nij kodeks Ukraini: naukovopraktichnij komentar*. Kiiv: Istina.

¹ Толстой, Ю.К., Сергеев, А.П. (2001). *Учебник по гражданскому праву*, 2. Москва: Проспект, 23.

² Брагинский, М.И., Витрянский, В.И. (2001). *Комментарий к части второй Гражданского Кодекса РФ для предпринимателей*. Москва: Фонд "Правовая культура", 374.

Юлія Власенко, к. ю. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Yuliia Vlasenko, PhD in law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

PROCEDURAL AND LEGAL MECHANISM FOR EXERCISING THE RIGHT OF ACCESS TO ENVIRONMENTAL INFORMATION

The article conducts theoretical and practical study of procedural and legal mechanism of the right of access to environmental information, its place in the mechanism of implementing other environmental rights.

The paper presents analysis of legal literature on the study of legal means and instruments to ensure the right of access to environmental information. System of legal regulations with provisions which guarantee and enshrine citizens' right of access to environmental information and procedural rules for its implementation was described. Based on the analysis the author grounded that at the stage of implementation of the right the biggest problems appear, that requires more effective measures to solve them.

Key words: environmental information, the right of access to environmental information, procedural and legal mechanism, realization of the right to environmental information.

На сьогоднішній день в Україні створена ціла низка нормативно-правових актів, що містять норми, які гарантують і закріплюють право на отримання того чи іншого виду екологічної інформації. Проте роль інформації в екологічній сфері є набагато ширшою. Вона створює умови для захисту громадянами інших екологічних прав, відіграє важливу роль в організації видів діяльності, які чинять техногенний вплив на довкілля, споживають, експлуатують природні ресурси тощо.

На перший погляд здається, що закріплення і гарантування як на національному так і міжнародному рівні права на вільний доступ до екологічної інформації має бути обов'язково реалізоване на практиці. Але, нажаль, саме на стадії реалізації даного права виникають найбільші проблеми. На наш погляд, це пов'язано, перш за все, з пасивністю громадян в реалізації своїх екологічних прав, з недостатньою їх еколого-правовою обізнаністю про систему екологічних прав та способи і засоби їх реалізації і захисту. По-друге, небажанням суб'єктів (розпорядників екологічної інформації) належно виконувати свої обов'язки й норми закону, відсутністю належного державного контролю й нежиття ефективних засобів відповідальності щодо їх порушників. Це досягається через усвідомлення важливості збереження навколишнього природного середовища не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, через неухильне дотримання вимог закону, а також через ефективний правовий механізм реалізації екологічних прав взагалі, та процесуальний механізм зокрема.

Актуальність теми дослідження. Реалізація екологічних прав громадян ускладнена низкою причин: є недоліки в регулюванні доступу громадян до екологічної інформації, небажанням суб'єктів (розпорядників екологічної інформації) належно виконувати свої обов'язки й норми закону, відсутністю належного державного контролю й нежиття ефективних засобів відповідальності щодо їх порушників. Також практично не враховується думка громадян у прийнятті екологічно значимих рішень, відсутні нормативно закріплені можливості громадян здійснювати контроль за виконанням прийнятих рішень в галузі екології та багато інших. Для усунення зазначених недоліків необхідно вдосконалювати правовий механізм реалізації екологічних прав громадян як з використанням національних правових засобів, які позитивно зарекомендували себе, так й з урахуванням найкращого зарубіжного досвіду.

Стан дослідження. Науковий аналіз проблем реалізації права на доступ до екологічної інформації здійснюється багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Серед них слід назвати Андрейцева В.І., Балюк Г.І., Дубовик О.Л., Кобецьку Н.Р., Краснову М.В., Малишеву Н.Р. та інших, праці яких стали фундаментальною базою для подальших досліджень питань, що розглядаються.

Метою та завданням статті є теоретико-практичне дослідження процесуально-правового механізму реалізації права на доступ до екологічної інформації, його місця та значення в механізмі реалізації інших екологічних прав громадян. Проведення аналізу юридичної літератури з дослідження правових засобів та інструментів правового механізму реалізації права громадян на доступ до екологічної інформації та внесення пропозицій щодо їх ефективного впровадження.

Виклад основного матеріалу. Право на екологічну інформацію або право на доступ до екологічної інформації є важливою складовою екологічних прав громадян, захист яких гарантується перш за все Конституцією України та іншими нормативними правовими актами, серед яких вагоме місце відводиться Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 25.06.98р., ратифікованої Законом України від 06.07.99р.,¹ Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»² (статті 9, 21, 25, 25-1) та Закону України «Про доступ до публічної інформації» від 9 травня 2011 року³ тощо.

Так, в ч 1 Статті 50 Конституція України закріплює абсолютне право людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. А вже частиною 2 цієї ж статті 50 передбачає і закріплює основну гарантію реалізації цього права, саме через забезпечення та реалізацію права на екологічну інформацію⁴. Так встановлено, що кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення і те, що інформація ніким не може бути засекречена. Зазначене право закріплене і серед інших екологічних прав громадян в п «е» ч 1 ст 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 27.06.1991р.⁵ як право на вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом.

Проте роль інформації в екологічній сфері є набагато ширшою. Вона створює умови для захисту громадянами інших екологічних прав, відіграє важливу роль в організації видів діяльності, що чинять техногенний вплив на довкілля, споживають, експлуатують природні ресурси тощо.

Створена ціла система нормативно-правових актів, які передбачають право на отримання того чи іншого виду екологічної інформації. Наприклад, Закон України «Про відходи»⁶ передбачає право на одержання достовірної інформації про безпеку об'єктів поводження з відходами – як тих, що вже експлуатуються, так і тих, що планується збудувати. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»⁷ від 24.02.1994р. громадяни мають право на достовірну і своєчасну інформацію про стан свого здоров'я, здоров'я населення, а також про наявні та можливі фактори ризику для здоров'я та їх ступінь.

Закон України «Про екологічну експертизу»⁸ від 9.02.95р. вимагає від замовників державної екологічної експертизи – власників об'єктів підвищеної небезпеки оголошувати через засоби масової інформації Заяви про екологічні наслідки діяльності і подавати еколого-експертним органам комплексу документів з обґрунтуванням оцінки впливу на навколишнє природне середовище. Закон

¹ Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля 1998. *Офіційний вісник України* (2010), 33, 12.

² Закон про охорону навколишнього природного середовища 1991 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 41, 546.

³ Закон про доступ до публічної інформації 2011 (Верховна Рада України). *Голос України*, 24.

⁴ Конституція України 1996 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 30, 141.

⁵ Закон про охорону навколишнього природного середовища 1991 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 41, 546.

⁶ Закон про відходи 1998 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 36, 242.

⁷ Закон про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення 1994 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 27, 218.

⁸ Закон про екологічну експертизу 1995 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 8, 54.

України «Про об'єкти підвищеної небезпеки»¹ від 18.01.2001р. статтею 15 запровадив регулювання інформування як на рівні реалізації суб'єктивного права на одержання такої інформації, так і на рівні здійснення комплексної функції управління щодо екологічного інформаційного забезпечення в цій сфері.

На перший погляд здається, що закріплення і гарантування як на національному так і міжнародному рівні права на вільний доступ до екологічної інформації тягне за собою реалізацію даного права на практиці. Але, нажаль, саме на стадії реалізації даного права виникають найбільші проблеми. На наш погляд, це пов'язано, перш за все, з пасивністю громадян в реалізації своїх екологічних прав, з недостатньою їх еколого-правовою обізнаністю про систему екологічних прав та способи і засоби їх реалізації і захисту. По-друге, небажанням суб'єктів (розпорядників екологічної інформації) належно виконувати свої обов'язки й норми закону, відсутністю належного державного контролю й невжиття ефективних засобів відповідальності щодо їх порушників.

Як показує практика, проста присутність статей які містять права-гарантії в законодавстві ще не забезпечує реальної реалізації та охорони екологічних прав громадян. Це досягається через усвідомлення важливості збереження навколишнього природного середовища не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, через неухильне дотримання вимог закону, а також через ефективний правовий механізм реалізації екологічних прав в цілому, та процесуальний механізм зокрема.

У теорії права під правовим механізмом розуміється комплекс правових засобів, послідовно організованих і діючих поетапно за певною нормативно заданою схемою (процедурою), і необхідний, достатній для досягнення конкретної юридичної мети². Основними моментами в розумінні дії механізму є мета, на яку він спрямований, і засоби, за допомогою яких вона досягається. Для того щоб мета (ідеал) перетворилася в кінцевий результат, на практиці необхідно використання правових засобів³. В якості правових засобів можуть виступати окремі норми, принципи права, правові інститути, правозастосовчі акти, заборони, пільги, міри покарання, заходи заохочення, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації права, правосвідомість, режим законності тощо.

Таким чином, в якості правових засобів можуть виступати будь-які правові явища, які дозволяють домогтися поставленої правової мети. Таке розуміння структури еколого-правового механізму більшою мірою відбиває уявлення теоретиків права про структуру правового механізму в загальному розумінні та визначена для реалізації об'єктивного екологічного права.⁴

Розглядаючи правовий механізм реалізації саме суб'єктивних екологічних прав громадян, необхідно зосередити увагу на вивченні правових засобів, які сприяють їх втіленню і запобігають їх порушенню. До таких правових засобів чинного екологічного законодавства можна віднести: екологічний контроль, екологічний аудит, екологічну експертизу, юридичну відповідальність, екологічну просвіту та ін. Отже, якщо ефективніше працюватимуть дані правові засоби так ефективніше стане працювати і правовий механізм реалізації екологічних прав громадян.

Під правовим механізмом розуміють і сукупність нормативно закріплених інструментів, спрямованих на досягнення поставленої правової мети, які можна розглядати в контексті реалізації екологічних прав громадян. По суті, правовий механізм відображає рух права від «паперової» норми до реалізації її на практиці⁵. Серед цих інструментів можна виділити планування, екологічний контроль, юридичну відповідальність тощо. Основою при плануванні є інформація про стан навколишнього природного середовища.

Далі необхідно розглянути конкретні процесуально-правові елементи механізму реалізації та захисту права громадян на доступ до екологічної інформації, визначити правові режими доступу до екологічної інформації та види способів доступу. Відповідно до Закону України «Про інформацію»⁶ (п 2) правовий режим інформації про стан довкілля (екологічної інформації) визначається законами

¹ Закон про об'єкти підвищеної небезпеки 2001 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 15, 73.

² Шундіков, К.В. (2001). *Механізм правового регулювання*: навчальний посібник. Саратов, 44.

³ Шундіков, К.В. (2001). *Механізм правового регулювання*: навчальний посібник. Саратов, 283.

⁴ Голиченков, А.К. (2008). *Экологическое право России: словарь юридических терминов*: учебное пособие Москва: Городец, 185–186; Алексеев, С.С. (1993). *Общая теория права*. Т. 2. Москва, 24-30.

⁵ Матвеева, Е.В. Правовой механизм реализации экологических прав граждан в России и Германии: вопросы терминологии. *Статьи по праву*. <<http://www.justicemaker.ru/articles.php>>.

⁶ Закон про інформацію 1992 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 48, 650.

України та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Правовий режим інформації - це об'єктний режим, що вводиться законодавчим актом і дозволяє забезпечити комплексність впливу в інформаційній сфері за допомогою сукупності регулятивних, охоронних, процесуально - процедурних засобів, що характеризують особливе поєднання дозволів, заборон і зобов'язань, а також гарантій за його дотримання.

Так, можна виділити загальний та спеціальні правові режими доступу до публічної, а отже і екологічної інформації, як його виду. Загальний правовий режим доступу до екологічної інформації характеризується відкритістю, доступністю інформації як для фізичних, так і для юридичних осіб. Винятки із загального режиму інформації можуть встановлюватися лише законом. Загальний правовий режим інформації складається з права вільно отримувати, передавати та поширювати інформацію. Режим загальнодоступної інформації являє собою максимально можливу свободу не тільки доступу, але і використання інформації, що полягає у наступному: коло осіб, які мають право отримати загальнодоступну інформацію, необмежений; форма надання інформації залежить від конкретної ситуації; мета надання інформації не має значення; доступ до інформації відкритий; обсяг наданої інформації необмежений. Так, Закон України «Про доступ до публічної інформації»¹ в ст.10-1. дає визначення публічної інформації у формі відкритих даних, як інформації у форматі, що дозволяє її автоматизоване оброблення електронними засобами, вільний та безоплатний доступ до неї, а також її подальше використання. Як зазначено в п. 2 даної статті розпорядники інформації зобов'язані надавати публічну інформацію у формі відкритих даних на запит, оприлюднювати і регулярно оновлювати її на єдиному державному веб-порталі відкритих даних та на своїх веб-сайтах. Публічна інформація у формі відкритих даних є дозволеною для її подальшого вільного використання та поширення.

Закон «Про доступ до публічної інформації»² надає право будь-якій особі вільно копіювати, публікувати, поширювати, використовувати, у тому числі в комерційних цілях, у поєднанні з іншою інформацією або шляхом включення до складу власного продукту, публічну інформацію у формі відкритих даних з обов'язковим посиланням на джерело отримання такої інформації.

Встановлюються й спеціальні правові режими інформації спрямовані на охорону відомостей, вільне розповсюдження яких порушує права і законні інтереси суспільства, держави, особистості. Спеціальний режим не просто обмежує доступ до інформації, її використання та поширення, а визначає особливості регулювання, можливі винятки, їх підстави, порядок введення, припинення дії режиму та терміни його дії.

Так, згідно п 5 ст.31 Кодексу цивільного захисту України Кодексу цивільного захисту України 3 від 02.10.2012р. оприлюднення інформації про наслідки надзвичайної ситуації здійснюється відповідно до законодавства про інформацію. Оповіщення про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій полягає у своєчасному доведенні такої інформації до органів управління цивільного захисту, сил цивільного захисту, суб'єктів господарювання та населення (ст.30 даного Кодексу).

Проте статтею 5 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»⁴ від 16.03.2000 Редакція від 05.03.2015, передбачений спеціальний порядок надання екологічної інформації. Так, надзвичайний стан в Україні або в окремих її місцевостях вводиться Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів з моменту звернення Президента України. Указ Президента України про введення надзвичайного стану, затверджений Верховною Радою України, негайно оголошується через засоби масової інформації або в інший спосіб (п 2 ч.6 ст.6). Про скасування надзвичайного стану оголошується негайно через засоби масової інформації або в інший спосіб після видання відповідного Указу Президента України.

Інформація про стан довкілля, крім інформації про місце розташування військових об'єктів, не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом (п 3 ст.13 Закону України «Про інформацію»⁵). Закон України «Про доступ до публічної інформації»⁶ (ст 6) до інформації з обмеженим доступом відносить: 1) конфіденційну інформацію; 2) таємну інформацію; 3) службову

¹ Закон про доступ до публічної інформації 2011 (Верховна Рада України). *Голос України*, 24.

² Закон про доступ до публічної інформації 2011 (Верховна Рада України). *Голос України*, 24.

³ Відомості Верховної Ради України (2013), 34-35, стор. 1802, стаття 458.

⁴ Відомості Верховної Ради України (2000), 23, стаття 176.

⁵ Закон про інформацію 1992 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 48, 650.

⁶ Закон про доступ до публічної інформації 2011 (Верховна Рада України). *Голос України*, 24.

інформацію. При цьому законодавець чітко зазначив, що не може бути віднесена до конфіденційної, інформація: про стан довкілля; про якість харчових продуктів і предметів побуту; про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статися і загрожують здоров'ю та безпеці громадян; та інша інформація, що становить суспільний інтерес (суспільно необхідна інформація).

Проте положення Закону України «Про державну таємницю»¹ від 21.01.1994р. дозволяють віднести до таємної також, по суті, і екологічну інформацію. Так, відповідно до ст.1 даного Закону державна таємниця - це вид таємної інформації, що охоплює відомості у сфері оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку, розголошення яких може завдати шкоди національній безпеці України та які визнані у порядку, встановленому цим Законом, державною таємницею і підлягають охороні державою. Віднесення інформації до державної таємниці, а саме процедура прийняття (державним експертом з питань таємниць) рішення про віднесення категорії відомостей або окремих відомостей до державної таємниці з установленням ступеня їх секретності шляхом обґрунтування та визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі розголошення цих відомостей, все це видається можливим обґрунтувати, при бажанні, та віднести до таємних і відомостей, що містять екологічну інформацію²

Стаття 5 Закону України «Про доступ до публічної інформації»³ чітко розподілила спосіб доступу до інформації на активний і пасивний. Доступ до інформації забезпечується шляхом: систематичного та оперативного оприлюднення інформації – пасивний спосіб; та надання інформації за запитами на інформацію – активний спосіб. Активний спосіб передбачає подання усного, письмового прохання або прохання іншими засобами з боку особи/групи осіб надати публічну інформацію, що знаходиться у володінні розпорядника інформації. Вимоги щодо оформлення запиту зазначені у статті 19 даного Закону.

Пасивний спосіб передбачає оприлюднення інформації, перелік якої визначено Законом та іншими нормативно-правовими актами. З метою створення системи екологічної інформації відповідно до спільної системи екологічної інформації Європейського агентства навколишнього середовища видано наказ Мінприроди від 22.12.2011 № 561 «Про затвердження Переліку видів екологічної інформації та Регламенту розміщення її на веб-сайті Мінприроди створено систему обліку інформації, розпорядником якої є Мінприроди та забезпечено постійне оприлюднення її на сайті Мінприроди⁴.

Слід наголосити на тому, що впродовж декількох останніх років Мінприроди не оприлюднює Національні доповіді про стан навколишнього природного середовища. Остання доповідь, з якої можна почерпнути узагальнену інформацію про стан довкілля в Україні, датована 2012 роком. Нерегулярно й частково, але оприлюднюються інформаційно-аналітичні огляди стану довкілля в різних регіонах України, навіть, окремо в зоні АТО⁵.

Розглядаючи питання щодо реалізації права на доступ до інформації, слід порівняти положення Закону України «Про звернення громадян»⁶ від 2.10.1996р. та Закону України «Про доступ до публічної інформації»⁷. Варто відзначити, що право на звернення та право на доступ до публічної інформації пов'язані між собою. Закон України «Про звернення громадян» передбачає право на звернення. Це викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заява (клопотання) і скарги, до суб'єктів владних повноважень, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації (ст. 3 Закону). Тоді як Закон України «Про доступ до публічної інформації» визначає порядок здійснення та

¹ Закон про державну таємницю 1994 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 16, 93.

² Євстігнєєв А.С. Право на екологічну інформацію як гарантія забезпечення права на екологічну безпеку при здійсненні природокористування// *Юридична Україна*. - №6. – 2011. – с. 93-97

³ Закон про доступ до публічної інформації 2011 (Верховна Рада України). *Голос України*, 24.

⁴ Офіційний сайт Мінприроди. <<http://www.menr.gov.ua/access/securement/954-nakaz-561-pro-zatverdzhennia-pereliku-vydiv-ekolohichnoi-informatsii-ta-rehlamentu-rozmishchennia-ii-na-veb-saiti-minpryrody>>.

⁵ Офіційний сайт Мінприроди. <<http://www.menr.gov.ua/access/securement/954-nakaz-561-pro-zatverdzhennia-pereliku-vydiv-ekolohichnoi-informatsii-ta-rehlamentu-rozmishchennia-ii-na-veb-saiti-minpryrody>>.

⁶ Закон про звернення громадян 1996 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 47, 256.

⁷ Закон про доступ до публічної інформації 2011 (Верховна Рада України). *Голос України*, 24.

забезпечення права кожного на доступ до інформації, яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес, тобто запит на інформацію (ст.19 даного Закону).

Крім того, між зверненням і запитом є і інші відмінності, а саме: порядок оформлення, процедура реєстрації та обліку, а також порядок отримання інформації тощо.

Відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» на розпорядника інформації покладається обов'язок надати відповідь не пізніше 5 робочих днів з дня отримання запиту. Разом з цим, строк розгляду запиту розпорядник інформації може продовжити до 20 робочих днів у разі, якщо запит стосується надання великого обсягу інформації або потребує пошуку інформації серед значної кількості даних. Про продовження строку розпорядник інформації повідомляє запитувача в письмовій формі не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання запиту.

У разі якщо запит на інформацію стосується інформації, необхідної для захисту життя чи свободи особи, щодо стану довкілля, якості харчових продуктів і предметів побуту, аварій, катастроф, небезпечних природних явищ та інших надзвичайних подій, що сталися або можуть статись і загрожують безпеці громадян, встановлюються менші строки і обов'язок дати відповідь не пізніше 48 годин з дня отримання запиту¹.

До прийняття Закону України «Про доступ до публічної інформації» діяв інший процесуальний порядок згідно норм Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція)². Так, в п. 2 ст.4 Конвенції зазначається, що екологічна інформація надається в максимально стислі строки, але не пізніше одного місяця після подання заяви, якщо тільки обсяги та складність відповідної інформації не виправдовують продовження цього терміну до двох місяців після подання заяви. Це створює певну колізію норм, якою дуже часто намагаються скористатися недобросовісні розпорядники екологічною інформацією. Так, дана Конвенція ратифікована Законом України від 06.07.99, а отже норми якої мали б мати вищу юридичну силу за юридичною силою, але в даному випадку Закон України «Про доступ до публічної інформації» закріплює норму, що більшою мірою сприяє реалізації та захисту права громадян на екологічну інформацію, встановивши менший строк у 5 днів для надання відповіді на запит тощо.

Також, слід звернути увагу на те, що як на звернення, так і на запит особи може бути надана відмова у наданні інформації. В Законі України «Про доступ до публічної інформації» передбачені виключні випадки відмови в задоволенні запиту розпорядниками інформації: 1) коли вони не володіють інформацією і не зобов'язані відповідно до його компетенції, передбаченої законодавством, володіти інформацією, щодо якої зроблено запит; 2) коли інформація, що запитується, належить до категорії інформації з обмеженим доступом; 3) особа, яка подала запит на інформацію, не оплатила фактичні витрати, пов'язані з копіюванням або друком; 4) у разі недотримання вимог до запиту на інформацію.

Більш розширений перелік підстав для відмови у наданні екологічної інформації, закріплений в Орхуській Конвенції. Окрім вже попередньо зазначених в Законі, ще додаються наступні: 1) якщо запит є очевидно необґрунтованим або сформульованим у надто загальному вигляді; 2) запит стосується матеріалів, що знаходяться на завершальній стадії їх підготовки; 3) запит стосується внутрішнього інформаційного обміну між державними органами; 4) коли такий виняток передбачається національним законодавством чи практикою, що склалася, при цьому враховується зацікавленість громадськості в розкритті такої інформації.

Водночас, Законом України «Про доступ до публічної інформації» передбачається, що відповідь розпорядника інформації про те, що інформація може бути одержана запитувачем із загальнодоступних джерел, або відповідь не по суті запиту вважається неправомірною відмовою в наданні інформації. Підсумовуючи наведене, слід відмітити, що із підписанням Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, прийняттям Законів України «Про доступ до публічної інформації» та «Про внесення змін до Закону України «Про інформацію» та інших нормативно-правових актів поступово (хоча і дуже повільно) формується процесуально-правовий механізм реалізації гарантованого права на доступ до екологічної інформації.

¹ Закон про доступ до публічної інформації 2011 (Верховна Рада України). *Голос України*, 24.

² Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля 1998. *Офіційний вісник України* (2010), 33, 12.

Аналіз практики розгляду судових рішень за позовами про порушення прав громадян та громадських екологічних організацій на доступ до екологічної інформації показує певне поступове зростання їх активності. Перш за все, це можна пояснити позитивними законодавчими змінами щодо розширення кола зобов'язаних суб'єктів (розпорядників інформацією), визначених в ст. 13 Закону України «Про доступ до публічної інформації». Так, до розпорядників інформації, зобов'язаних оприлюднювати та надавати за запитами інформацію прирівнюються суб'єкти господарювання, які володіють: 1) інформацією про стан довкілля; 2) інформацією про якість харчових продуктів і предметів побуту; 3) інформацією про аварії, катастрофи, небезпечні природні явища та інші надзвичайні події, що сталися або можуть статися і загрожують здоров'ю та безпеці громадян; 4) іншою інформацією, що становить суспільний інтерес (суспільно необхідною інформацією).

З метою більш ефективного виконання органами виконавчої влади Закону України «Про доступ до публічної інформації» прийнятий ряд підзаконних нормативно-правових актів, а саме: Питання забезпечення органами виконавчої влади доступу до публічної інформації, затверджені Указом Президента від 05.05.2011 № 547/2011; Питання виконання Закону України «Про доступ до публічної інформації» в Секретаріаті Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органах виконавчої влади, затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 25.05.2011 № 583; Порядок розгляду запитів на публічну інформацію, що надійшли до Мінприроди України», затверджений наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 03.02.2012 №42 тощо.

Важливу роль для реалізації та захисту права на доступ до екологічної інформації та правильного застосування закону відіграє практика Європейського суду з прав людини, який протягом останніх років почав більш активно ухвалювати рішення щодо захисту права на доступ до інформації в межах статті 10 Європейської конвенції з прав людини¹. Як відомо, унікальність Європейської конвенції з прав людини полягає в тому, що визначені в ній права сформульовані в загальних термінах, а конкретним змістом визначене право наповнюється вже в рішеннях Європейського Суду. Права на доступ до інформації чітко в Конвенції не зазначено, натомість в статті 10 Конвенції закріплене право на свободу вираження поглядів, яке передбачає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів.

Наявність в законодавстві норм, що передбачають відповідальність за порушення права на екологічну інформацію є ще одним правовим засобом реалізації та захисту права на екологічну інформацію. Право на екологічну інформацію реалізується передусім з метою забезпечення права на екологічну безпеку, а тому у випадках його порушення законодавство передбачає не лише його поновлення, а й відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо така заподіяна. Розмір відшкодування визначається у судовому порядку, згідно ст. 31 Закону України «Про інформацію»² та ст. 24 Закону України «Про доступ до публічної інформації»³.

Порушеннями законодавства у сфері доступу громадян до публічної інформації вважаються всі допущені в процесі реалізації права на доступ до інформації суб'єктами владних повноважень відступи від положень нормативно-правових актів, що регламентують шляхи та засоби забезпечення доступу до публічної інформації, зокрема: 1) ненадання відповіді на запит; 2) ненадання інформації на запит; 3) безпідставна відмова у задоволенні запиту на інформацію; 4) неоприлюднення інформації відповідно до статті 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації»; 5) надання або оприлюднення недостовірної, неточної або неповної інформації; 6) несвочасне надання інформації; 7) необґрунтоване віднесення інформації до інформації з обмеженим доступом; 8) нездійснення реєстрації документів; 9) навмисне приховування або знищення інформації чи документів(ст.24 Закону України «Про доступ до публічної інформації»⁴.

Оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації до суду здійснюється відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України⁵.

¹ Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Рим 1950 з поправками відповідно до Протоколу №14 від 1.06 2010.

² Відомості Верховної Ради України, 1992, № 48, ст. 650.

³ Відомості Верховної Ради України (2011), № 32, стор. 1491, стаття 314.

⁴ Відомості Верховної Ради України (2011), № 32, стор. 1491, стаття 314.

⁵ Відомості Верховної Ради України (2005), № 35-36, № 37, стаття 446.

Цивільно-правова відповідальність державних службовців за порушення стандартів інформаційної відкритості, наприклад, у справах про відшкодування збитків або немайнової (моральної) шкоди, спричиненої обмеженням доступу до інформації, можлива на загальних підставах і, як правило, не є самостійною формою відповідальності. Відповідно до ст. 55 Конституції України, ст. 15 Цивільного кодексу України¹, кожен має право на судовий захист. При цьому основна маса цивільно-правових спорів розглядається судами загальної юрисдикції. Не є винятком і цивільно-правові спори з приводу доступу до інформації або його (доступу) обмеження.

Окремі закони безпосередньо передбачають випадки цивільно-правової відповідальності винних суб'єктів у сфері доступу до інформації. Так, Закон України «Про захист прав споживачів»² від 12.05.1991 передбачає, що у разі, надання недоступної, недостовірної, неповної або несвоєчасної інформації про продукцію та про виробника (виконавця, продавця), а це спричинило заподіяння шкоди життю, здоров'ю або майну споживача – споживач має право пред'явити продавцю (виробнику, виконавцю) вимоги щодо відшкодування шкоди у повному обсязі, а також вимагати відшкодування збитків, завданих природним об'єктам, що перебувають у його володінні на праві власності або на інших підставах, передбачених законом чи договором. Збитки, завдані споживачеві недобросовісною рекламою, підлягають відшкодуванню винною особою у повному обсязі.

Адміністративна відповідальність у сфері доступу до інформації настає за вчинення проступків, передбачених законодавством про адміністративні правопорушення. Так стттею 91-4 КупАП³ передбачена адміністративна відповідальність і визначений склад правопорушення за відмову від надання чи несвоєчасне надання за запитом повної та достовірної екологічної інформації, передбаченої законодавством, накладення покарання у вигляді штрафу на службових та посадових осіб від трьох до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Важливим елементом системи забезпечення права громадян на доступ до екологічної інформації є склад злочину, передбачений статтею 238 Кримінального кодексу України⁴ «Приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення». У даному випадку передбачено кримінальну відповідальність за неправомірні дії особи, яка зобов'язана забезпечувати право громадян на доступ до інформації про стан довкілля.

З вищезазначеного можна зробити висновок, що основна проблема щодо забезпечення права на доступ до екологічної інформації полягає, насамперед, у відсутності бажання суб'єктів (розпорядників екологічної інформації) належно виконувати свої обов'язки й норми закону, відсутності належного державного контролю й ефективних засобів притягнення до відповідальності порушників, тобто державної волі. Це досягається через усвідомлення важливості збереження навколишнього природного середовища не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, через неухильне дотримання вимог закону, а також через ефективний правовий механізм реалізації екологічних прав взагалі, та процесуальний механізм зокрема.

З огляду на це, на сьогоднішній день слід віддати перевагу правореалізаційній діяльності, щодо першочерговості спрямування зусиль та впровадження конкретних заходів. Для формування екологічно свідомого та активного правового суспільства необхідно продовжувати проводити просвітницьку діяльність щодо роз'яснення громадянам їх екологічних прав та процесуальних механізмів їх реалізації.

References

1. Alekseev, S. S. (1993). *Obshchaja teorija prava*. T. 2. Moskva.
2. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2000), 23, *stattja* 176.
3. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2001), № 25-26, *st.* 131.
4. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2003), № 40, *stattja* 356.
5. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2005), № 35-36, № 37, *stattja* 446.
6. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2011), № 32, *stor.* 1491, *stattja* 314.
7. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2013), 34-35, *stor.* 1802, *stattja* 458.
8. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 1992, №48, *st.* 650.
9. *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukrain's'koi RSR* (1984), *dodatok do* № 51, *st.* 1122.
10. *Vidomosti Verkhovnoi Radi URSR* (1991), № 30, *st.* 379.

¹ *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2003), № 40, *stattja* 356.

² *Vidomosti Verkhovnoi Radi UPCP* (1991), № 30, *st.* 379.

³ *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukrain's'koi RSR* (1984), *dodatok do* № 51, *st.* 1122.

⁴ *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini* (2001), № 25-26, *st.* 131.

11. Golichenkov, A. K. (2008). *Ekologicheskoe pravo Rosii: slovar' juridicheskikh terminov*: uchebnoe posobie Moskva: Gorodec.
12. Yevropejs'ka Konvencija pro zakhist prav ljudini i osnovopolozhnykh svobod 1950 z popravkami vidpovidno do Protokolu №14 vid 1.06 2010.
13. Yevstigneev, A. S. (2011). Pravo na ekologichnu informaciju jak garantija zabezpechennja prava na ekologichnu bezpeku pri zdijsnenni prirodokoristuvannja. *Juridichna Ukraina*, 6, 93-97.
14. *Zakon pro vidkhodi 1998* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 36, 242.
15. *Zakon pro derzhavnu taiemnicju 1994* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 16, 93.
16. *Zakon pro dostup do publichnoi informacii 2011* (Verkhovna Rada Ukraini). *Golos Ukraini*, 24.
17. *Zakon pro ekologichnu ekspertizu 1995* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 8, 54.
18. *Zakon pro zabezpechennja sanitarnogo ta epidemichnogo blagopoluchchja naselennja 1994* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 27, 218.
19. *Zakon pro zvernennja gromadjan 1996* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 47, 256.
20. *Zakon pro informaciju 1992* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 48, 650.
21. *Zakon pro ob'iekti pidvishchenoi nebezpeki 2001* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 15, 73.
22. *Zakon pro okhoronu navkolishn'ogo prirodnogo seredovishcha 1991* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 41, 546.
23. Konvencija pro dostup do informacii, uchast' gromads'kosti v procesi priijnjattja rishen' ta dostupu do pravosuddja z pitan', shcho stosujut'sja dokillja 1998. *Oficijnij visnik Ukraini* (2010), 33, 12.
24. *Konstitucija Ukraini 1996* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 30, 141.
25. Matveeva, E. V. Pravovoj mekhanizm realizacii ehkologicheskikh prav grazhdan v Rossii i Germanii: voprosy terminologii. *Stat'i po pravu*. <<http://www.justicemaker.ru/articles.php>>.
26. *Oficijnij sajт Minprirody*. <<http://www.menr.gov.ua/access/securement/954-nakaz-561-pro-zatverdzhennia-pereliku-vydiv-ekolohichnoi-informatsii-ta-rehlamentu-rozmishchennia-ii-na-veb-saiti-minprirody>>.
27. Shundikov, K. V. (2001). *Mekhanizm pravovogo reguljuvannja*: navchal'nij posibnik. Saratov.

Ольга Явор, к. ю. н.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна

ДЕРЖАВНА РЕЄСТРАЦІЯ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ У СІМЕЙНОМУ ПРАВІ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Olga Yavor, PhD in Law

Yaroslav the Wise National Law University, Kharkiv, Ukraine

STATE REGISTRATION OF LEGAL FACTS IN FAMILY LAW: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE

The paper reveals the importance of state registration of legal facts in family law. The author identifies two groups of legal facts: 1) the facts, which state registration is associated with the moment of occurrence; in classification of legal facts these facts gain features related to action, namely to legal acts; 2) the facts, which provides for mandatory state registration, but the absence of this does not make these facts nonexistent. These facts have legal status of events – they exist irrespective of the will of man. In addition, the existence of such legal facts may be proved not only by the fact of state registration, but other evidence, and the main negative consequence of the absence of state registration becomes an administrative fine.

Key words: state registration, legal facts, state registration of legal actions, state registration of legal events.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства все більшого визнання здобуває ідея: справедливість, яка сприймається як принцип, що лежить в основі права, має не тільки матеріальний прояв, але й процедурний. Справедливість постає як правове поняття, що є ознакою дій і процедур, тобто насамперед інститутів держави й громадянського суспільства¹, право розглядається не тільки як втілення ідеї справедливості, але й як примусовий засіб для забезпечення впливу на суспільство, тобто як своєрідна примусова справедливість². Важливими стають не лише норми права як певні взірці, стандарти поведінки, а й процедури, процес здійснення приписів правових норм, які не повинні відриватися від їхніх змістовних характеристик³.

Той факт, що за необхідності право буде реалізоване за допомогою юридично впорядкованої процедури примусу, свідчить про набуття правом нових змістовних якостей (наявність відповідних процедур відрізняє право від інших соціальних регуляторів). Тому поруч із нормами, що безпосередньо регулюють поведінку людей, з'являються й інші норми, що зобов'язують вживати заходів задля забезпечення дотримання цих «первинних» норм⁴, які, на відміну від попередніх, отримують статус правової реальності у зв'язку з їх раціональністю і логічною істинністю⁵.

Одна із таких процедур – процедура державної реєстрації юридично значущих обставин. Вона не є інститутом, специфічним тільки для сімейного права. Але ціла низка юридичних фактів у сімейному праві набуває здатність виступати підставою для настання відповідних юридичних наслідків тільки після проходження процедури державної реєстрації. Це, зокрема, такі юридичні факти як укладення шлюбу, розірвання шлюбу, зміна прізвища, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав. Крім того, є юридичні факти, які існують безвідносно до факту їх державної реєстрації, але також потребують її проведення (факт народження і факт смерті). Такі

¹ Максимов, С.И. (2001). Справедливость и эффективность как критерии оценки права. *Проблеми законності*: Республік. міжвід. наук. зб. Харків: Нац. юрид. акад. України, вип. 49, 196.

² Хеффе, О. (1994). *Политика. Право. Справедливость*. Москва: Гнозис; Логос, 270.

³ Петришин, О. (2012). Праворозуміння у вітчизняній теорії права: загально-соціальний контекст. *Філософія права і загальна теорія права*, 1, 44.

⁴ Циппеліус, Р. (2004). *Юридична методологія*. Київ: Реферат, 18.

⁵ Сидоренко, О.О. (2014) *Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди*. Харків: Право, 45.

факти набули назву актів цивільного стану: за визначенням, наведеним у ст. 49 Цивільного кодексу України¹, це події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. У зв'язку із цим актуальності набуває ціла низка питань, без розв'язання яких характеристика ролі юридичних фактів у сімейно-правовій сфері, буде неповною. Це, зокрема, питання про значення такого суто публічно-правового інституту як державна реєстрація у сімейних відносинах, що є приватно-правовими за своєю природою, а також про різний характер самих юридичних фактів з огляду на неоднаковий вплив державної реєстрації на ступінь їх юридичної значущості. Окремої уваги потребує питання про наслідки відсутності державної реєстрації тих юридичних фактів, для яких встановлено її обов'язковість.

Стан дослідження. Вагомий внесок у вивченні проблеми юридичних фактів здійснили С. Алексєєв, Є. Аместитова, М. Антонович, М. Баглай, Л. Бойцова, А. Венгерів, Н. Вовченко, Г. Гаджієв, О. Гришук, В. Денисов, П. Євграфов, В. Євєнтов, М. Козюбра, В. Косович, М. Костицький, В. Лазарєв, О. Лукашук, В. Мармазов, П. Недбайло, С. Несмеянова, І. Панкевич, А. Піголкін, В. Погорілко, П. Пушкар, П. Рабінович, Н. Савчук, В. Сіренко, І. Сліденко, Д. Супрун, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, А. Толочко, В. Туманов, Т. Хабрієва (Насирова), О. Черданцев, М. Черкес, В. Шаповал, так і науковці зарубіжних країн А. Біштіга, Е. Бредлі, Б. Білл, С. Варбриг, Р. Вайт, Д. Гом'єн, М. Дженіс, П. ван Дік, Л. Зваак, Р. Кей, Р. Макдональд, Ф. Матчер, Х. Петцольт, Д. Харріс, Г. ван Хуф, Ф. Якобс та інші. Однак питання значення державної реєстрації юридичних фактів, зокрема у сімейному праві, в правовій доктрині залишається малодослідженим. Це підкреслює важливість розкриття значення вказаного інституту для виникнення і розвитку сімейно-правових відносин.

Виклад основного матеріалу. Правову основу державної реєстрації юридичних фактів в сімейному праві України складають відповідні положення Сімейного кодексу України² (глава 4 «Державна реєстрація шлюбу», ст. 53 – щодо реєстрації зміни прізвища, глава 11 – щодо реєстрації розірвання шлюбу, глава 12 – щодо засвідчення походження дитини шляхом державної реєстрації, ст. 144 – щодо обов'язку батьків зареєструвати народження дитини, ст. 164 – щодо реєстрації позбавлення батьківських прав, ст. 169 – щодо поновлення батьківських прав), Закон України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану» від 1 липня 2010 року № 2398-VI³, Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні у редакції наказу Міністерства юстиції України від 24 грудня 2010 року № 3307/5⁴, Правила внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 12 січня 2011 року № 96/5⁵, Порядок розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11 липня 2007 року № 915⁶, Інструкція з ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 24 липня 2008 року № 1269/5⁷, Порядок ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2007 року № 1064⁸, Перелік документів, що створюються у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, зі строками їх зберігання, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 30 грудня 2013 року № 2804/5⁹.

¹ Цивільний кодекс України 2003 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 40, 356.

² Сімейний кодекс України 2002 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 21, 135.

³ Закон про державну реєстрацію актів цивільного стану 2010 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 38, 509.

⁴ Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні 2010 (Міністерство юстиції України). *Офіційний вісник України*, 42, 1803.

⁵ Правила внесення змін до актових записів цивільного стану, їх поновлення та анулювання 2011 (Міністерство юстиції України). *Офіційний вісник України*, 4, 238.

⁶ Порядок розгляду заяв про зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) фізичної особи 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 52, 2115.

⁷ Інструкція з ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян 2008 (Міністерство юстиції України). *Офіційний вісник України*, 56, 1891.

⁸ Порядок ведення Державного реєстру актів цивільного стану громадян 2008 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 65, 2516.

⁹ Перелік документів, що створюються у сфері державної реєстрації актів цивільного стану, зі строками їх зберігання 2014 (Міністерство юстиції України). *Офіційний вісник України*, 3, 88.

Державній реєстрації відповідно до названих нормативних актів підлягають такі факти: народження фізичної особи та її походження, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, смерть. Відповідні відомості вносяться до Державного реєстру актів цивільного стану громадян та Єдиного державного демографічного реєстру.

Як передбачено ст. 9 Закону України «Про державну реєстрацію актів цивільного стану», державна реєстрація актів цивільного стану проводиться з метою забезпечення реалізації прав фізичної особи та офіційного визнання і підтвердження державою фактів народження фізичної особи та її походження, шлюбу, розірвання шлюбу, зміни імені, смерті. Схожа думка звучить при законодавчому поясненні значення державної реєстрації шлюбу: згідно зі ст. 27 Сімейного кодексу України державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства. Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Державна реєстрація актів цивільного стану проводиться шляхом складення актових записів цивільного стану, які є документами органу державної реєстрації актів цивільного стану, що містять персональні відомості про особу та підтверджують факт проведення державної реєстрації відповідного акта цивільного стану. Актівий запис цивільного стану є безспірним доказом фактів, реєстрація яких посвідчується, до спростування його в судовому порядку.

На підставі викладеного можна назвати такі ознаки інституту державної реєстрації юридичних фактів у сімейному праві, який представляє собою офіційне визнання і підтвердження державою виникнення, обмеження, зміни або припинення відповідних юридично значущих обставин, що супроводжується внесенням відповідного запису до визначеного законом Державного реєстру – інформаційної системи відомостей, достовірність яких гарантує держава¹:

1) процедуру державної реєстрації передбачено на законодавчому рівні;

2) державна реєстрація має правостворююче або правоприпиняюче значення, оскільки вона засвідчує факт виникнення або припинення юридично значущих для сімейних правовідносин обставин;

3) державна реєстрація має публічний характер².

Державна реєстрація представляє собою процес, процедуру, що здійснюється відповідно до закону. Незважаючи на відсутність такого визначення в законі систематичне і логічне тлумачення норм Сімейного кодексу України і Закону про реєстрацію дозволяють зробити висновок, що законодавець регламентує державну реєстрацію саме, як процес. Всі дії установ юстиції, а не тільки внесення запису до відповідного державного реєстру, є елементами державної реєстрації як єдиного процесу.

З позицій системного підходу взаємопов'язані норми про державну реєстрацію юридичних фактів утворюють у системі сімейного права самостійний правовий інститут, що регулює сукупність відносин, які виникають у разі необхідності державного посвідчення юридично значущих подій і дій в сфері сімейно-правових відносин.

Інститут державної реєстрації юридичних фактів у сімейних правовідносинах має неоднозначну правову природу. Доказ тому – наявність спору про його приналежність до певної галузі права. Безсумнівним фактом є проникнення адміністративно-правових норм до сімейно-правової сфери, але це не означає кризу приватно-правового методу регулювання, а швидше посилення елемента «координації» в ньому.

Особливості інституту державної реєстрації юридичних фактів у сімейному праві полягають в тому, що:

по-перше, шляхом вчинення державної реєстрації прав реалізується не тільки приватний, але й публічно-правовий інтерес в належному (стабільному) правопорядку; крім того, реєстрація юридичних фактів у сімейному праві дає можливість здійснювати статистичний облік цивільного стану населення країни, що має значення для вивчення демографічної структури суспільства і

¹ Пікуль, Я.Г. (2012). Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обмежень. *Інформаційно-методичний вісник «Рада», 1 (114).* <<http://terjust.gov.ua/?page=consult&consultid=3065&sub=>>.

² Квасніцька, О.О. (2005). Інститут державної реєстрації суб'єктів підприємництва. *Університетські наукові записки, 1-2, 147.*

використання цих даних у державних планах розвитку сім'ї, приросту населення тощо;

по-друге, орган, який здійснює державну реєстрацію прав, є правозастосовним органом;

по-третє, орган, який здійснює державну реєстрацію прав, владно-розпорядчими повноваженнями щодо заявників не володіє, але, одночасно із цим, особливим юрисдикційним чином впливає на виникнення відповідних правових можливостей у сімейній приватно-правовій сфері.

У свою чергу, не можна заперечувати і того, що інститут державної реєстрації юридичних фактів у сімейному праві обумовлений публічно-правовими елементами, оскільки:

а) здійснюється реєстраційна процедура при обов'язковій участі органу державної влади та за допомогою здійснення цим органом відповідної (специфічної) дії;

б) дії органу державної влади знаходять вираз у тому, що інформація про відповідні юридичні дії і події вносяться до державного реєстру або вчиняється відмова від внесення відповідних даних;

в) орган державної реєстрації у разі порушення з його боку законних вимог щодо порядку державної реєстрації відповідає у порядку адміністративного судочинства, тобто норми процесуального права відносять діяльність державного реєстратора до публічно-правовою.

Наведені вище ознаки дозволяють дослідникам припустити адміністративний або комплексний характер інституту державної реєстрації юридичних фактів у сімейному праві. Такі вчені виходять із того, що державна реєстрація є процедурою, здійснюваною виконавчим органом держави з винесенням відповідного акта, а, отже, зважаючи на це, вона має адміністративно-правовий характер. Вони також звертають увагу на те, що державна реєстраційна служба є підрозділом Міністерства юстиції України, а отже – органом державної влади, діяльність якого владний характер. Це знаходить прояв у тому, що реєстраційною діяльністю займаються тільки спеціально уповноважені на це державні реєстратори у межах наданої їм компетенції. У зв'язку з цим обґрунтовується висновок про те, що у суб'єктів правовідносин державної реєстрації немає рівної можливості виражати свою волю, спрямовану на виникнення правовідносин.

Втім, така позиція, як нам видається, має неоднозначну теоретико-правову аргументацію. В цілому аргументи на її користь зводяться до наявності публічного елемента в тому чи іншому аспекті інституту реєстрації, що є певною формою проникнення права публічного в сферу приватного права. У той же час, між учасниками реєстраційних правовідносин немає ієрархічного підпорядкування. Жоден з них не має владних повноважень щодо інших, тут відсутні функції контролю та управління. Крім того, державна реєстрація юридичних фактів у сімейно-правовій сфері слугує досягненню такого результату як виникнення, зміна або припинення сімейно-правових прав та обов'язків. Відповідно, інститут державної реєстрації виконує обслуговуючу роль для формування сімейних правовідносин¹.

Отже, на наш погляд, йдеться про наявність дуалізму правового регулювання, де матеріальні відносини носять приватно-правовий характер (укладення шлюбу, його розірвання, усиновлення дитини), а процедурні обумовлені адміністративно-правовим регулюванням. Держава зацікавлена в закріпленні і стабільності шлюбно-сімейних відносин шляхом встановлення контролю за їх виникненням та припиненням. Це обумовлено великою мірою тим, що держава бере під свій захист відповідні відносини.

Так, наприклад, реєстрація шлюбу розв'язує низку важливих державних і в цілому суспільно-значущих завдань. Під час такої реєстрації державні органи реєстрації актів цивільного стану перевіряють наявність встановлених законом умов для одруження (взаємна згода, досягнення шлюбного віку, відсутність заборон тощо). Ця перевірка є певною гарантією, що шлюб укладається з додержанням встановлених умов, необхідних для створення нормальної сім'ї. Разом з тим реєстрація шлюбу є і однією із умов його дійсності, безспірності, тобто одна із вимог, дотримання якої необхідно, щоб шлюб породжував права та обов'язки подружжя.

Висновки. Державна реєстрація юридичних фактів в сімейному праві виконує декілька функцій: 1) закон надає відповідним відносинам дисциплінуючого значення; 2) виконує контролюючу функцію; 3) закон пов'язує правову охорону відносин (статусів), що виникають на підставі юридичних фактів, які підлягають державній реєстрації, з визнанням їх дійсності.

Важливе значення діюче законодавство надає реєстрації юридичних фактів як доказу їх

¹ Слободянюк, С.О. (2011). Місце та роль інституту державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в правовій системі. *Держава і право*, 52, 300.

існування. Так, відповідно до ст. 37 Сімейного кодексу України здійснені в органах державної реєстрації актові записи до оспорення їх у суді є безспірним доказом посвідчених ними актів, тобто діє презумпція дійсності таких фактів. Це значить, ніхто не може відмовляти у визнанні відповідного юридичного факту (шлюбу, усиновлення, позбавлення батьківських прав тощо) і вимагати на підтвердження будь-які інші докази, якщо такий юридичний факт засвідчено актовим записом. Разом із тим, потрібно провести розмежування між тими юридичними фактами, які мають юридичну силу лише за умови їх державної реєстрації, й тими, що підлягають обов'язковій державній реєстрації, але відсутність останньої не призводить до втрати ними свого юридичного значення.

До першої групи відносяться, зокрема, такі факти: шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, зміна прізвища, позбавлення батьківства тощо. Це ті факти, з моментом державної реєстрації яких пов'язано момент їх виникнення, і які за своєю вольовою ознакою в класифікації юридичних фактів відносяться до дій, а саме до юридичних актів. Без державної реєстрації вони вважаються неіснуючими. Установлені законом особисті і майнові права та обов'язки учасників сімейних відносин виникають лише за умови реєстрації відповідного юридичного факту в державних органах запису актів цивільного стану. Відповідно, єдиним доказом, на який можна посилається на підтвердження їх існування, виступає відповідний запис в державному реєстрі. Так, якщо йдеться про шлюб і закон пов'язує можливість виникнення тих чи інших прав і обов'язків виключно із перебуванням осіб у шлюбі, факт їх спільного проживання без державної реєстрації шлюбу стати підставою для їх виникнення не зможе. Зокрема, судова практика України часто стикається з питанням, чи може встановлення в судовому порядку факту спільного проживання однією сім'єю надавати право на призначення пенсії у зв'язку із втратою годувальника. У зв'язку із тим, що Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пов'язує виникнення такого права тільки з фактом перебування у шлюбі, суди доходять висновку, що відсутність державної реєстрації позбавляє права на призначення такої пенсії (ухвала Вищого адміністративного суду України від 15 січня 2013 року у справі № К/9991/41025/11¹, постанова Вищого адміністративного суду України від 18 вересня 2013 року у справі № К/800/18789/13²).

Друга група юридичних фактів – це, зокрема, такі факти як народження і смерть. Для них передбачено обов'язкову державну реєстрацію, але відсутність останньої не робить вказані факти неіснуючими. Ці юридичні факти мають статус подій – вони існують безвідносно до волі людини. Тому права і обов'язки батьків щодо дитини виникають з моменту її народження, а не з моменту державної реєстрації цього юридичного факту (у той же час, слід розмежовувати юридичний факт народження від юридичного факту-стану спорідненості: спорідненість як явище біологічного порядку виникає з моменту народження, однак якщо біологічний батько не набуде шляхом процедури державної реєстрації такого свого статусу, взаємні юридичні права і обов'язки між ним і дитиною так і не виникнуть до моменту встановлення походження дитини). Так само як і смерть здобуває характер правопринипяючого юридичного факту з моменту свого настання, а не з моменту державної реєстрації. Крім того, наявність таких юридичних фактів може доводитись не тільки фактом державної реєстрації, але й іншими доказами, а основним негативним наслідком відсутності державної реєстрації у встановлені строки стає адміністративний штраф.

References

1. Maksymov, S. I. (2001). Spravedlivost' i effektivnost' kak kriterii ocenki prava. *Problemy zakonnosti: Respublik. mizhvid. nauk. zb.* Kharkiv: Nats. yurid. akad. Ukrainy.
2. Kheffee, O. (1994). *Politica. Prawo. Spravedlivost'*. Moskva: Gnozis; Logos.
3. Petrishin, O. (2012). Praworozuminnya u vitchiznyaniy teorii prava: zagalno-socialnyy kontekst. *Filosofiya prava i zagalna teoriya prava, 1*.
4. Tsyppeilius, R. (2004). *Yurydychna metodologiya*. Kyiv: Referat.
5. Sidorenko, O. O. (2014). *Procesualni normy prava: ponyattya, osoblyvosti, riznovydy*. Kharkiv: Prawo.
6. *Tsyvilnyy kodeks Ukrainy 2003* (Verhovna Rada Ukrainy). *Vidomosti Verhovnoy Rady Ukrainy*, 40, 356.
7. *Simeynyy kodeks Ukrainy 2002* (Verhovna Rada Ukrainy). *Vidomosti Verhovnoy Rady Ukrainy*, 21, 135.
8. *Zakon Ukrainy «Pro derzhavnu reyestraciyu aktiv tsivilnogo stanu» 2010* (Verhovna Rada Ukrainy). *Vidomosti*

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України, № К/9991/41025/11.

<<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28800728>> (15, січень, 2013).

² Постанова Вищого адміністративного суду України, № К/800/18789/13.

<<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33639331>> (18 вересень, 2013).

Verhovnoy Rady Ukrainy, 38, 509.

9. *Pravyla derzhavnoi reyestratsii aktiv tsyvilnogo stanu v Ukraini 2010* (Ministerstvo yusticii Ukrainy). *Oficiynny visnyk Ukrainy*, 42, 1803.

10. *Pravyla vnesennya zmin do aktovykh zapysiv tsyvilnogo stany 2011* Ministerstvo yusticii Ukrainy). *Oficiynny visnyk Ukrainy*, 4, 238.

11. *Poryadok rozglyadu zayav pro zminu imeni 2007* (Kabinet Ministriv Ukrainy). *Oficiynny visnyk Ukrainy*, 52, 2115.

12. *Instrukciya z vedennya Derzhavnogo reyestru tsivilnogo stanu gromadyan 2008* (Ministerstvo yusticii Ukrainy). *Oficiynny visnyk Ukrainy*, 56, 1891.

13. *Poryadok vedennya Derzhavnogo reyestru aktiv tsivilnogo stanu gromadyan 2007* (Kabinet Ministriv Ukrainy). *Oficiynny visnyk Ukrainy*, 65, 2516.

14. *Perelik dokumentiv, sho stvoryuutsya v sferi derzhavnoi reyestratsii aktiv tsivilnogo stanu 2014* (Ministerstvo yusticii Ukrainy) *Oficiynny visnyk Ukrainy*, 3, 88.

15. Pikul', Y. G. (2012). Derzhavna reyestratsiya rechovykh prawn a nerukhome mayno. *Informatsiyno-metodychnyy visnyk «Rada»*, 1 (114). <<http://terjust.gov.ua/?page=consult&consultid=3065&sub=>>.

16. Kvasnitska, O. O. (2005). Instytut derzhavnoi reyestratsii subyektiv pidpryemnytsva. *Universitetski naukovy zapysky*, 1-2, 146-150.

17. Slobodyanuk, S. O. (2011). Mistse ta rol' instytutu derzhavnoyi reyestratsii rechovykh prawn a nerukhome mayno. *Derzhava I pravo*, 52, 298-303.

18. Ukhvala Vyshchogo administratyvnogo sudu Ukrainy, № K/9991/41025/11. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28800728>> (15, sichen', 2013).

19. Postanova Vyshchogo administratyvnogo sudu Ukrainy, № K/800/18789/13. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33639331>>. (18, veresen', 2013).

Nadiia Khrystynchenko, PhD in Law

Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great, IAPM, Kyiv, Ukraine

POSITIVE CHANGES IN LEGISLATIVE REGULATION OF HIGHER EDUCATION AND SCIENCE IN UKRAINE

The article set forth a definition of the reform of higher education in Ukraine, the basic differences in legal regulation of higher education and science in the Law of Ukraine "On Higher Education" in 2002 and "On Higher Education" in 2014. Relevance of the topic is that the activities in the field of education and science is a priority for the development of Ukraine, an important strategic course aimed at deepening European integration, summing up of national legislation to international legal requirements. Condition of Modern Education and Science of Ukraine needs to be improved by a revision of established legal tradition in the exercise of their regulatory, reform of the social relations arising in the field of education, revision of the standards of higher education in Ukraine. Addressing these and other issues is quite difficult and lengthy process aimed at full or partial change of legal acts, their reform. It outlines main problematic issues that arise in immediate practical implementation of new legal norms.

The conclusions are that among the positive innovations of the Law of Ukraine "On Higher Education" in 2014 are next: 1) provision of greater powers and autonomy for universities; 2) publication of theses binding, i.e. official promulgation; 3) strengthening of responsibility for plagiarism; 4) recognition of diplomas and academic degrees obtained at foreign universities; 5) empowering students to choose the subject for study.

Key words: modernization, higher education, science and national legislation.

Activities in the field of education and science is a priority for development of Ukraine, an important strategic course aimed at deepening European integration, summing up of national legislation to international legal requirements. Condition of modern education and science of Ukraine needs to be improved, which is a revision of established legal tradition in the exercise of its regulatory, reformation of social relations arising in the field of education, revision of standards of higher education in Ukraine. Addressing these and other issues is quite difficult and lengthy process aimed at full or partial change of legal acts.

Problems of reforming of the higher education system are described in scientific researches of V. Andruschenko, N. Anufriieva, V. Baydenko, O. Hare, V. Flint, I. Kaleniuk, E. Pinchuk, S. Omelchenko, M. Romanenko, A. Staritskaia, I. Tymoshenko and other domestic scientists. However, to date, further exploration is needed in the implementation of the process of reforming of higher education system, to determine the main directions of legal regulation of higher education and science in Ukraine.

The aim of the article is to study the process of reforming the system of higher education and science in Ukraine, which is carried out through the improvement of the legislation, namely through the adoption of the new edition of the Law of Ukraine "On Higher Education" dated 01.07.2014 of the year¹ and its correlation with the Law "On Higher Education" from 17.01.2002 year².

Turning to the immediate consideration of the subject of the article, we note that under the reform of the education system should be understood set of measures, both practical and theoretical components, by authorized bodies of the state, which is based in a phased and gradual change in the existing social relations in the education system with the aim of improving and enhancing its individual elements that, in turn, leads to an increase in performance in compulsory education.

An important step in the reform of higher education in Ukraine has been the adoption by the Verkhovna Rada of the new Law of Ukraine "On Higher Education" from 01.07.2014 № 1556-VII. The new law is essential given to the development and functioning of higher education institutions, which have received substantial powers and autonomy. In accordance with the new law for the autonomy of the higher education institution to understand autonomy, independence and responsibility of higher education in

¹ Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 37-38, 2716.

² Про Закон про вищу освіту 2002 (Верховна Рада України). Відомості Верховної Ради України, 20, 134.

making decisions related to the development of academic freedom, organization of educational process, research, internal management, economic and other activities, self-selection and placement within established by the Act¹. At the same time, as noted in an interview with the Minister of Education and Science of Ukraine S. Kvit: "The law" On Higher Education "is based on the idea of university autonomy in the broadest sense. University autonomy should be understood as the autonomy of academic, financial and organizational, i.e. the university itself should resolve most issues without applying for permits to the Ministry of Education and Science of Ukraine. By this law universities are in the hands of certain tools that they themselves could understand. Together with the broad autonomy and rights of the University take responsibility for their quality"². We fully agree with the words of the minister, after all provide the appropriate authority or autonomy is not to solve the basic problem of autonomy. It is necessary to actively work for the universities to use its powers and autonomy in the right direction, the right to define the basic objectives and prospects for their further development. Universities need to learn how to set priorities for its activities, proper use of both human and financial capacity.

Another positive aspect of the autonomy of higher education institutions is that they can own and at any time use their own financial resources, and not to wait the assistance from the state for months. The educational institution itself will determine where, when and how much to spend financial resources. On the other hand, it can be assumed that such financial independence cause some problems in that part of the state loses the right to dispose and control of material resources and values, that is, will not be carried out prior control over rational and purposeful use of money. However, we believe that the state of pre-existing conditions could not in general so close approach to the problem of the activities of the higher education institution and its material support, and therefore it is advisable to retain the higher education institution the right to manage their own funds.

Significant development compared with the Law of Ukraine "On Higher Education" in 2002 received the active involvement of employers to participate in the preparation of training programs of universities in the development and approval of standards of higher education each specialty, in the formation of the criteria of competence of graduates of higher education and the like. For example, Art. 19 of the Law provides that the National Agency for Quality Assurance in Higher Education is composed of twenty members. It consists of three members who are elected by the General representative body of all-Ukrainian association of employers' organizations³. Thus, in accordance with the norm of this article legislator will take steps on the approximation of the institution, graduates and employers together. We support this position of the legislator, as participation in the higher education employers is very important for further assistance in the employment of graduates of educational institutions. In addition, we note that such cooperation is a good indicator of movement in education policies to European and international legal standards, where such cooperation is a common practice and effective.

Another difference between the laws is to establish a new qualification levels and degrees in higher education. Thus, the Act of 2002 in Art. 6 provided that the structure of higher education are the following educational levels: junior specialist, bachelor, specialist, master⁴. In Art. 5 of the Law of Ukraine "On Higher Education" from 01.07.2014 year determined that higher education at every level of education provides for the successful implementation of appropriate educational entity (educational or vocational education and research), or a scientific program, is the basis for the award of the corresponding degree of higher education 1) Bachelor Jr.; 2) Bachelor; 3) Master; 4) PhD; 5) ScD⁵. Thus, the new law established such educational-qualifying levels: Doctor of Philosophy and Doctor of Science. The same law defines the main requirements that apply to each of the above higher education degrees. For example, a doctor of philosophy is the first academic degree, which is awarded at the third level of higher education on the basis of a master's degree. Degree of Doctor of Philosophy is awarded to a specialized academic council of the higher educational institution or scientific institution as a result of successful implementation of the applicant higher education relevant educational and research programs and public defense of the thesis in a specialized academic council⁶. Innovation adopted the Law of Ukraine "On Higher Education" is to

¹ Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 37-38, 2716.

² Які зміни несе новий Закон України «Про вищу освіту». <ipress.ua/mainmedia/yaki_zminy_nese_novyy_zakon_ukrainy_pro_vyshchu_osvitu_79856.html>.

³ Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 37-38, 2716.

⁴ Закон про вищу освіту 2002 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 20, 134.

⁵ Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 37-38, 2716.

⁶ Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 37-38, 2716.

strengthen the responsibility for plagiarism when writing a dissertation. It is envisaged that the protection allowed dissertation (research reports) made the applicant the degree on their own. Detection in the submitted dissertations (scientific report) Academic Plagiarism is grounds for refusal to award the relevant scientific degree. If the thesis (scientific report), in with an academic plagiarism, was defended in a permanent specialized scientific council, scientific adviser (consultant), the official opponents, who provided positive conclusions about the scientific work, and the chairman of the specialized academic council denied the right to participate in the specialized academic councils for two years, and higher education (research institution) is deprived of accreditation of a permanent dissertation council and the right to form ad hoc specialized academic councils for one year.

No less important provision of the new law is the mandatory disclosure of the text of the thesis. Thus, in accordance with Part. 5, Art. 6 of the Law "On Higher Education" stipulates that the thesis of those receiving a Ph.D., and a thesis (or research reports in the case of the protection of scientific achievements, published in a monograph or a collection of articles published in domestic and / or international peer-reviewed professional journals) persons receiving a doctorate, as well as opponents of reviews published on the official websites of the relevant institutions of higher education (academic institutions), in accordance with the law.¹ We believe that the mandatory publication of the text of the thesis and the strengthening of the responsibility for writing the thesis is a significant step, because today the cases of improper performance of theses, it is expressed in formal work, lack of novelty, the prevalence of plagiarism, etc .. Equally common are violations of procedures for the protection of the dissertation, when the members of the Board are "blind eye" to the violations in writing dissertations and its defense. The introduction of specific sanctions, we believe, on the one hand while greatly reduce the number of written research papers and dissertations, but on the other hand will increase their quality as a person whose work does not meet the statutory requirements, and furthermore containing plagiarism will not be allowed to defend it.

In the new law Ukrainian legislator quite well and clearly established the responsibility for plagiarism: the subject of punishment is not only directly dissertator whose work challenged, but also others - specialized scientific council, scientific supervisor (consultant), official opponents, who have provided positive feedback on the research work, the chairman of the specialized academic council, as well as an educational institution. That is, under the blow of justice includes all subjects of writing and defending a thesis, which, in turn, will significantly reduce the number of corruption schemes in this area, and contribute to fair and transparent defense of dissertations of future scientists.

Enough positive feature of the law, in our opinion, is the recognition of diplomas and academic degrees obtained at foreign universities. Earlier, diplomas and academic degrees obtained in other countries, it was necessary to confirm on the territory of Ukraine. It was quite a problematic issue, as much of the undergraduate and graduate students who received education abroad simply do not want to return to Ukraine and work in it due to the complicated procedure of recognition of diplomas and academic degrees. The new law took into account this problem. Thus, according to para. 14, Art. 36 of the Law of Ukraine "On Higher Education", Academic Council, which is a collegial body of a higher education institution has the right to make final decisions on the recognition of foreign documents on higher education, scientific degrees and academic ranks in hiring teachers, scientific, pedagogical and other employees, as well as admission. Another norm, which also speaks of cooperation between educational institutions and employers, is art. 64, according to which a state, in cooperation with employers ensures creation of conditions for realization of the graduates of higher education institutions the right to work, guarantees equal opportunity to choose their place of work, type of work with the higher education and social needs.² This position of the legislator is the first step for the return of our compatriots who have studied abroad received a foreign diploma, title for employment in Ukraine, introduction of new technologies on the territory of our state, thereby increasing its innovative development, and hence the material well-being.

One more new provision is the right to learn in an educational institution: 1) training simultaneously in several educational programs, as well as several universities, subject to only one higher education in each grade for the state (local) budget; 2) academic mobility, including international (v. 62).³ In this regard, an interesting opinion was expressed by B. Mokin, pointing out that all the above points are revolutionary, because never before not legally allowed students to study in several institutions of higher learning and learning in one institution of higher education, some of the educational and professional program to develop

¹ Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 37-38, 2716.

² Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 37-38, 2716.

³ Закон про вищу освіту 2014 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 37-38, 2716.

higher education in another institutions - both domestic and foreign, studying it for a certain agreed with the administrations as the basic institution of higher education, and higher education, training time or only for some short period of time, for example, one semester or one year.¹ We support the position of the legislator about the possibility of teaching in several schools, including international only on condition that the learning process in one institution does not interfere with the educational process in the other.

Thus, among the positive innovations of the Law of Ukraine "On Higher Education" in 2014 include: 1) provision of greater powers and autonomy of universities; 2) publication of theses binding, i.e. official promulgation; 3) strengthening of responsibility for plagiarism; 4) recognition of diplomas and academic degrees obtained at foreign universities; 5) empowering students to choose the subject for study.

References

1. *Zakon pro vishchu osvitu 2014* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 37-38, 2716.
2. Mokin, B. I. Pro garantii, viznacheni novim zakonom Ukraini «Pro vishchu osvitu». <<http://www.mokin.com.ua/news/6286.html#.VNvSsfmsVfU>>.
3. *Zakon pro vishchu osvitu 2002* (Verkhovna Rada Ukraini). *Vidomosti Verkhovnoi Radi Ukraini*, 20, 134.
4. Jaki zmini nese novij Zakon Ukraini «Pro vishchu osvitu». <ipress.ua/mainmedia/yaki_zminy_nese_novyy_zakon_ukrainy_pro_vyshchu_osvitu_79856.html>.

¹ Мокін, Б.І. Про гарантії, визначені новим законом України «Про вищу освіту». <<http://www.mokin.com.ua/news/6286.html#.VNvSsfmsVfU>>.

Аліна Мурзановська

Національний університет «Одеська юридична академія», Україна

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТЕОРЕТИЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ВИДІВ ПРИМУСУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Alina Murzanovska

National University "Odessa Law Academy", Ukraine

PROBLEMATIC ASPECTS OF THEORETICAL DEFINITION OF TYPES OF COERCION IN CRIMINAL PROCEEDINGS IN UKRAINE

The article is aimed to research the problems of defining the types of coercion applied in criminal proceedings in Ukraine. Different classifications are presented, subjective vision of this problem is proposed. Special attention is paid to criminal procedural responsibility, the author's definition of criminal procedural responsibility and its peculiarities are given. The system of measures of criminal procedural responsibility according to new Criminal Procedural Code is described. The necessity of differentiation of criminal procedural responsibility with related procedural institutes such as preventive measures, restrictive measures and protective measures is underlined, the role and place of mentioned scientific and legal categories in the mechanism of criminal procedural regulation are presented.

Key words: criminal procedural coercion, measures ensuring criminal proceedings, criminal procedural responsibility.

Актуальність дослідження. Різні аспекти, як і проблема примусу в кримінальному процесі в цілому, постійно знаходяться в сфері уваги вчених-юристів та практичних працівників правоохоронних органів. Природньо, що така увага до вказаної проблематики не є випадковою. Вона визначається як важливістю даної проблеми на законодавчому, науковому та практичному рівнях, так і необхідністю переосмислення різних аспектів застосування примусу під час кримінального провадження в період реформування кримінального процесуального законодавства та прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), які супроводжувались переоцінкою концептуальних положень науки кримінального процесу – задач, засад, стадій, кримінальних процесуальних інститутів, тобто самої сутності та характеру кримінального провадження.

Новий КПК України, за влучним виразом С. В. Ківалова, є людиноорієнтовним, спрямованим на забезпечення застосування належної правової процедури до кожного учасника кримінального провадження, а також на недопущення необґрунтованого та свавільного застосування примусу у кримінальному провадженні. Для правової держави, як далі зазначає вчений, таке визначення завдань кримінального провадження є надзвичайно важливим, оскільки вони визначають нову ідеологію кримінального провадження, що відображає спрямування на забезпечення пропорційності втручання при проведенні процесуальних дій у кримінальному провадженні, що повністю відповідає міжнародним та європейським стандартам судочинства¹.

Можна стверджувати, що новий КПК України значно розвинув систему процесуальних гарантій, що слугують засобами реалізації засад кримінального провадження, вперше закріплених у самостійній Главі 2 КПК України, досягненню мети кримінального провадження, а також засобами захисту прав та свобод учасників процесу, які дають можливість цим особам оспорювати неправомірні дії органів досудового розслідування та суду, прагнути відновлення порушених прав, скасування незаконних рішень. А з іншого боку, можна відмітити, що для забезпечення подолання

¹ Ківалов, С.В. (2013) *Шляхи удосконалення кримінального процесуального законодавства*. Одеса: Юридична література, 3.

неправомірних спроб протидії зі сторони учасників процесу виконання завдань кримінального провадження, які постійно зростають, в новому КПК України значно розширено перелік заходів, що мають зменшити такий вплив, а також збережено та змінено певні заходи, які у своїй сукупності створюють систему заходів кримінально-процесуального примусу.

Так, КПК України містить самостійний Розділ II «Заходи забезпечення кримінального провадження», де закріплені заходи кримінально-процесуального примусу, до яких віднесені: виклик слідчим, прокурором, судовий виклик та привід; тимчасове обмеження у користуванні спеціальним правом; відсторонення від посади; тимчасовий доступ до речей і документів; тимчасове вилучення майна; арешт майна, а також грошове стягнення. Одні з них закріплені вперше, а інші – отримали в КПК України більш розгорнуту правову регламентацію, порівняно з КПК України 1960 року.

В свою чергу реформування кримінального процесуального законодавства України зумовлює необхідність уточнення та перегляду ключових понять теорії кримінального процесу, в тому числі примусу в кримінальному процесі в цілому, та кримінально-процесуальної відповідальності, зокрема, особливо – у зв'язку з посиленням значення інституту заходів забезпечення кримінального провадження.

Новизна дослідження зумовлена тим, що обрана тема розглядається з врахуванням нового кримінального процесуального законодавства, пропонуються власні дефініції й нормативні конструкції дискусійних понять, створена теоретична база для внесення пропозицій з удосконалення кримінального процесуального законодавства і практичної діяльності правозастосувачів, пов'язаних з застосуванням заходів кримінально-процесуальної відповідальності під час кримінального провадження.

Проблеми примусу в кримінальному провадженні мають комплексну природу, тому **завданнями** цієї статті є аналіз існуючих наукових досліджень з метою визначення видів примусу в кримінальному провадженні, зосередивши головну увагу на одному з них, а саме – кримінально-процесуальній відповідальності; визначити критерії розмежування кримінально-процесуальної відповідальності з суміжними процесуальними інститутами; показати роль і місце зазначених наукових та правових категорій у механізмі кримінально-процесуального регулювання.

При написанні цієї статті були використані наукові розробки вчених, які проводили дослідження в цій сфері: Ю. П. Аленіна, Л. Б. Алексєєвої, В. П. Бож'єва, А. Д. Бойкова, В. М. Ветрової, Ю. М. Грошевого, З. Д. Енікєєва, З. З. Зінатулліна, З. Ф. Ковріги, В. М. Корнукова, П. А. Лупінської, В. Т. Маляренко, О. Р. Михайленко, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, С. М. Стахівського, Ю. М. Оборотова, І. Л. Петрухіна, М. С. Строговича, Н. А. Чечіної, С. А. Шейфера, М. Є. Шумило, П. С. Елькінд, та інших.

Викладення основного матеріалу. Для розуміння сутності примусу, як зазначається в літературі, він не тільки може, а і має розглядатись з різних позицій, адже багатоманітність примусу як соціально-правового явища дає підстави визначити його за допомогою різних підходів, і в першу чергу – з точки зору права. В загальнотеоретичних дослідженнях підкреслюється, що діючий правоохоронний механізм в залежності від закладених в ньому соціально-юридичних програм, а саме в залежності від способу охорони правопорядку та забезпечення суспільної безпеки, включає певні форми державного примусу, хоча їх види не знаходять однозначного тлумачення. Так, виділяють наступні форми державного примусу: попередження, запобігання, юридичну відповідальність, правовідновлення та процесуальне забезпечення¹; юридичну відповідальність, засоби захисту, запобіжні заходи, примусові заходи виховного впливу, примусові заходи медичного характеру, реквізицію². Проте більш доцільним є визначення форм державного примусу по функціональному значенню в справі охорони правопорядку, де виокремлюються державні засоби попередження, запобігання та покарання. Серед примусових заходів значну роль відіграють заходи захисту, які необхідно відрізнити від заходів юридичної відповідальності (штрафні міри), що виконують різні функції³.

Невизначеність на загальнотеоретичному рівні знаходить своє відображення в галузевих

¹ Каплунов, А.И. (2004). Об основных чертах и понятии государственного принуждения. *Государство и право*, 12, 11.

² Малько, А.В. (2002). *Теория государства и права в вопросах и ответах*. Москва: Юристъ, 206.

³ Див.: Оборотов, Ю.М. (2004). *Теория держави і права (прагматичний курс)*. Одеса: Юридична література, 112.

дослідженнях. Будучи варіативним за своїм характером, підставами, метою та межами, кримінально-процесуальний примус закономірно піддавався різного роду класифікаціям, які здійснювались за різними підставами, серед яких можна виділити наступні: в залежності від внутрішнього змісту (знайшло відображення в учбовій літературі); за метою застосування (наприклад, З. Ф. Коврига¹); в залежності від поділу їх на міри, які є реакцією на процесуальне правопорушення (процесуальні санкції) та ті, які застосовуються не у зв'язку з процесуальним правопорушенням (Г. М. Ветрова²); за сферами застосування, а також за проявом охоронної функції права (І. Л. Петрухін³); за характером виразу в них примусу (Є. Г. Васильєва⁴); за своєю правовою природою (Ю. П. Аленін⁵) та ін.

Примус в кримінальному провадженні знаходить свій вираз в обмеженні особистих, майнових та інших суб'єктивних прав громадян, таких як: обмеження недоторканності особи, свободи пересування, здійснення трудової діяльності, у використанні та розпорядженні майном, в організації приватного життя. Він може мати різні форми зовнішнього виразу, такі як: психічний, моральний, фізичний, і тому зрозумілим є наявність різних класифікацій та виділення різних його форм та видів в кримінальному провадженні.

Можна виділити наступні види примусових заходів, що застосовуються під час кримінального провадження. По-перше, це превентивні заходи – вони передбачають попередження несприятливих дій або їх наслідків. Наступна група – запобіжні заходи, які спрямовані на припинення протиправних діянь або їх несприятливих наслідків. Далі, заходи захисту, сутність яких полягає в тому, що у вказаних в законі випадках держава застосовує примусові заходи з метою відновлення порушеного права і захисту суб'єктивних прав без притягнення порушника до відповідальності. Їх завдання полягає також в змушенні суб'єкта до виконання покладеного обов'язку, і хоча примус направлений на правопорушника, мета кари, покарання винуватого в такому випадку відсутня. І нарешті, кримінально-процесуальна відповідальність (як вид юридичної відповідальності).

Особливої уваги заслуговує розгляд питання щодо кримінально-процесуальної відповідальності як виду примусу в механізмі кримінального процесуального регулювання, адже у кримінальному провадженні питання про відповідальність набуває особливого значення, оскільки діяльність, що спрямована на забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура (ст. 2 КПК України) повинна бути строго заснована на законі, і тому на перший план виступає як відповідальність державних органів та посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження, за дотриманням приписів кримінального процесуального закону, так і інших суб'єктів кримінального процесу за виконання покладених на них кримінальним процесуальним законом обов'язків.

Питання, що стосуються проблем кримінально-процесуальної відповідальності, розглядались як на загально-теоретичному, так і на галузевому рівнях, хоча і здебільшого в рамках досліджень заходів державного примусу в цілому. Наукові дослідження в цій сфері в сучасній українській процесуальній літературі досить поодинокі, серед яких можна назвати, наприклад, роботу Гаврилюк Л. В. «Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади»⁶. Тому можна зробити висновок, що, на жаль, питання кримінально-процесуальної відповідальності не є предметом подальшого комплексного дослідження в українській процесуальній науці, хоча важливість їх для вивчення механізму кримінально-процесуального регулювання не викликає сумнівів.

Відсутність комплексного дослідження кримінально-процесуальної відповідальності не може не впливати на діяльність правозастосовних органів під час досудового і судового проваджень у кримінальних справах. Саме тому науковий інтерес до проблеми процесуальної відповідальності пояснюється прагненням до більш глибокого розуміння кримінального процесуального права та практичною потребою в тому, щоб його механізм працював ефективніше, а правові приписи

¹ Коврига, З.Ф. (1984). *Уголовно-процессуальная ответственность*. Воронеж.

² Ветрова, Г. Н. (1987). *Уголовно-процессуальная ответственность*. Москва: Наука.

³ Петрухин, И.Л. (1999). *Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью)*. Москва: Юристъ.

⁴ Васильева, Е.Г. (2003). *Меры уголовно-процессуального принуждения*. Уфа: БашГУ.

⁵ Аленін, Ю.П. (2009). *Кримінально-процесуальне право України*. Харків: Одиссей.

⁶ Гаврилюк, Л.В. (2009). *Відповідальність слідчого: кримінально-процесуальні засади*. Київ.

виконувались в повній мірі.

Складність визначення поняття кримінально-процесуальної відповідальності полягає в тому, що у юридичній літературі поки немає єдності думок у визначенні поняття відповідальності взагалі, співвідношення різних її видів у системі права, співвідношення правових санкцій і юридичної відповідальності. Найпоширенішим у літературі про юридичну відповідальність є її визначення як заходу державного примусу, заснованого на правовому й моральному осуді поведінки правопорушника й в установленні для нього певних наслідків у формі обмеження особистого або майнового порядку¹.

Не зупиняючись докладно на всіх точках зору, представлених в літературі, зазначимо, що галузеві дослідження, що відносяться до кримінально-процесуальної науки, в повній мірі віддзеркалюють теоретичні протиріччя на загальнотеоретичному рівні. Певна група вчених розглядає кримінально-процесуальну відповідальність у досить широкому розумінні, вказуючи, що до неї можна відносити і примус, що застосовується у сфері доказування, а також пов'язаний зі скасуванням незаконних і необґрунтованих процесуальних актів, застосуванням запобіжних заходів, інші, навпаки, розглядають її в дуже вузькому значенні, відмічаючи, що під кримінально-процесуальною відповідальністю необхідно розуміти накладення на учасників процесу штрафів, видалення із зали судового засідання, звернення застави в дохід держави.

Особливої уваги заслуговує широке поняття відповідальності, що включає позитивний аспект, тобто коли кримінально-процесуальна відповідальність, на думку деяких авторів, виникає з моменту покладання кримінально-процесуального обов'язку, а не з моменту його порушення; учасник процесу несе позитивну відповідальність за сумлінне виконання обов'язків і негативну – за їхнє винне порушення².

З такою точкою зору важко погодитися. Добровільне й свідоме виконання процесуальних обов'язків і винне порушення цих обов'язків – «діаметрально протилежні явища, які не можуть бути об'єднані одним поняттям процесуальної відповідальності»³. Наявність позитивної відповідальності в праві заперечували багато авторів, які відзначали, що «ні наукові міркування, ні тим більше інтереси практики не дають підстави для перегляду погляду на юридичну відповідальність як наслідку правопорушення»⁴.

Певне розуміння кримінально-процесуальної відповідальності пов'язане з тим, що серед процесуально-правових відносин виділяють регулятивні й охоронні. Охоронні процесуальні правовідносини виникають у результаті порушення процесуального обов'язку. У літературі є точка зору, відповідно до якої структура втримування процесуальних охоронних правовідносин поряд із зазначеним елементом включає процесуальну юридичну відповідальність, під якою розуміється елементарне погіршення процесуального положення суб'єкта процесуальних відносин внаслідок застосування до нього запобіжних заходів більш репресивного характеру⁵.

Ще одним важливим аспектом розглянутого питання є існування точки зору, що процесуальної відповідальності взагалі немає й багатьма авторами заперечувалася перспективність самої ідеї процесуальної відповідальності⁶. «Процесуальної відповідальності як самостійного виду юридичної відповідальності не існує. Процесуальні примусові заходи – це або запобіжні заходи, або міри адміністративної відповідальності (за порушення порядку судового засідання, непокоря розпорядженням головуєчого й т.п.)»⁷. Деякі теоретики права, виділяючи види юридичної відповідальності, не згадують відповідальність процесуальну, тобто вони, за вдалим виразом І. Л. Петрухіна, її або заперечують, або не вбачають тут проблеми, гідної вивчення⁸.

¹ Иоффе, О.С., Шаргородский, М.Д. (1961). *Вопросы теории права*. Москва: Госюриздат, 314-315.

² Коврига, З.Ф. (1984). *Уголовно-процессуальная ответственность*. Воронеж, 59; Ветрова, Г.Н. (1987). *Уголовно-процессуальная ответственность*. Москва: Наука, 40, 49.

³ Петрухин, И.Л. (1999). *Человек и власть (в сфере борьбы с преступностью)*. Москва: Юрист, 249.

⁴ Самощенко, И.С., Фарукшин, М.Х. (1971). *Ответственность по советскому законодательству*. Москва: Юридическая литература, 187.

⁵ Лукьянова, Е.Г. (2003). *Теория процессуального права*. Москва: Норма, 223.

⁶ Галаган, И.А., Глебов, В.П. (1985). *Процессуальные нормы и отношения в советском праве*. Воронеж, 74.

⁷ Самощенко, И.С., Фарукшин, М.Х. (1971). *Ответственность по советскому законодательству*. Москва: Юридическая литература, 187.

⁸ Див.: Матузов, Н.И. (1972). *Личность. Права. Демократия*. Саратов, 275; Лейст, О.Э. (1981). *Санкции и*

Тому, на наш погляд, необхідно ще раз підкреслити, що кримінально-процесуальна відповідальність як специфічний процесуальний засіб забезпечення кримінально-процесуальних відносин, гарантія виконання процесуальних обов'язків існує як самостійний вид правової відповідальності. Це положення ґрунтується на існуванні в кримінальному процесуальному праві власних засобів забезпечення кримінально-процесуальних відносин, характер і особливості яких визначаються змістом цих відносин. Іншими словами, наявність у кримінальному процесуальному праві свого методу правового регулювання, а також виділення в структурі норм кримінально-процесуального права процесуальних санкцій припускає самостійне існування кримінально-процесуальної відповідальності¹.

Таким чином, кримінально-процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, передбаченої нормами кримінального процесуального права за протиправну поведінку в сфері кримінального провадження. Те або інше видове поняття несе в собі всі ознаки, властиві родовому стосовно нього поняттю, поняття кримінально-процесуальної відповідальності містить у собі всі риси загального поняття юридичної відповідальності. Вона значно менше виражена в порівнянні з іншими видами юридичної відповідальності, але, проте, існує самостійно.

Кримінально-процесуальна відповідальність – це існує у формі кримінально-процесуального правовідношення застосування у встановленому законом порядку до особи, яка вчинила кримінально-процесуальне правопорушення, заходів кримінально-процесуального примусу, що передбачені санкцією кримінально-процесуальної норми, які полягають в накладенні на правопорушника додаткового обов'язку або позбавлення (звуження обсягу) його суб'єктивних прав.

Визначення кримінально-процесуальної відповідальності як застосування заходів державного (кримінально-процесуального) примусу, встановлених санкцією кримінально-процесуальної норми вказує не тільки на правовий характер кримінально-процесуальної відповідальності, а також і на значимість санкції правової норми для визначення змісту даної відповідальності, а відповідно й мір кримінально-процесуальної відповідальності.

Особливостями кримінально-процесуальної відповідальності є її встановлення нормами кримінального процесуального права (галузева належність), настання за вчинення кримінально-процесуального правопорушення, суб'єктом такої відповідальності може виступати тільки відповідний суб'єкт кримінального процесу.

Визначаючи систему мір кримінально-процесуальної відповідальності, передусім необхідно зазначити, що в кримінальному процесуальному праві виділяють штрафні (каральні) й правовідновлюючі міри кримінально-процесуальної відповідальності².

За КПК України 2012 року до штрафних (тобто пов'язаних виключно з накладенням на суб'єкта додаткового обов'язку карального характеру) відносяться: грошове стягнення; звернення застави в дохід держави; зміна раніше обраного запобіжного заходу в разі його порушення на більш суворий.

До штрафних заходів, пов'язаних з позбавленням прав суб'єктів кримінального процесу в конкретному провадженні, можна віднести: скасування заходів безпеки у випадках невиконання особою, взятою під захист, законних вимог органів, що здійснюють заходи безпеки; відсторонення слідчого, прокурора від подальшого ведення слідства; видалення підсудного із зали суду за порушення порядку в судовому засіданні.

Крім того, в кримінальному процесуальному законодавстві зустрічаються приклади й правовідновлюючих заходів кримінально-процесуальної відповідальності, тобто заходів, пов'язаних з накладенням на особу додаткового обов'язку з метою відновити порушені права й інтереси суб'єктів права. Мова йде, наприклад, про накладення судових витрат, пов'язаних з оголошенням перерви в судовому засіданні, на спеціаліста у разі його неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття.

Особливої уваги заслуговує процесуальна форма притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності, яка являє собою встановлені кримінальним процесуальним законом підстави, умови та процесуальний порядок застосування до особи заходів кримінально-процесуальної відповідальності. До основних умов притягнення особи до кримінально-процесуальної відповідальності є належний суб'єкт, який встановлює факт процесуального

ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). Москва: МГУ, 136-140.

¹ Ветрова, Г.Н. (1987). *Уголовно-процессуальная ответственность.* Москва: Наука, 50.

² Ветрова, Г.Н. (1987). *Уголовно-процессуальная ответственность.* Москва: Наука, 101-112.

правопорушення й приймає рішення про притягнення до кримінально-процесуальної відповідальності, процесуальне оформлення кримінально-процесуального правопорушення й прийнятого рішення по ньому.

Важливими засобом забезпечення законності й обґрунтованості юридичної відповідальності є вдосконалення процедури її здійснення, а звідси – завдання охорони прав особистості в кримінальному процесі й забезпечення реального виконання процесуальних обов'язків всіма суб'єктами вимагають детальної законодавчої регламентації мір кримінально-процесуальної відповідальності, які підлягають застосуванню за порушення чи невиконання процесуальних обов'язків.

Тому подальше вдосконалення положень науки кримінального процесу та чинного кримінального процесуального законодавства щодо кримінально-процесуальної відповідальності уявляється досить важливим і необхідним.

Підсумовуючи вище викладене, зазначимо, що доцільним є виділення наступних видів примусу в кримінальному провадженні: превентивні заходи, які передбачають попередження несприятливих дій або їх наслідків; запобіжні заходи, які спрямовані на припинення протиправних діянь або їх несприятливих наслідків; заходи захисту, суть яких, як було зазначено вище, полягає в тому, що у вказаних в законі випадках держава застосовує примусові заходи з метою відновлення порушеного права і захисту суб'єктивних прав без притягнення порушника до відповідальності; кримінально-процесуальна відповідальність (як вид юридичної відповідальності), що являє собою існуюче у формі кримінально-процесуального правовідношення застосування у встановленому законом порядку до особи, що вчинила кримінально-процесуальне правопорушення, заходів кримінально-процесуального примусу, передбачених санкцією кримінально-процесуальної норми, які полягають в накладенні на правопорушника додаткового обов'язку або позбавлення (звуження обсягу) його суб'єктивних прав.

В свою чергу даний поділ не виключає, а передбачає можливість виділення наступних груп кримінально-процесуального примусу, запропонованих Ю. А. Аленіним, таких як: 1) заходи, які забезпечують неухилення підозрюваного, обвинуваченого від правосуддя; 2) заходи, що спрямовані на забезпечення отримання засобів доказування; 3) заходи процесуального примусу, за допомогою яких забезпечується законний порядок у ході провадження в справі; 4) заходи по забезпеченню цивільного позову і можливої конфіскації майна¹. В кожній з яких, по суті, можуть знаходити та знаходять прояв і заходи превенції, і заходи правового захисту і заходи кримінально-процесуальної відповідальності.

Проте дуже важливим є те, що застосування зазначених заходів повинно бути співвіднесене з тяжкістю кримінального правопорушення (пропорційним), із необхідністю в певних випадках знехтувати можливістю розкриття злочину для захисту більш важливих цінностей. Саме тому законодавець і визначив серед завдань кримінального провадження недопустимість застосування необґрунтованого процесуального примусу до жодної особи. Тому кримінальне процесуальне законодавство має чітко визначати коло посадових осіб, які мають право застосовувати заходи процесуального примусу, а також встановлювати перелік осіб, щодо яких вони можуть бути застосовані. Тільки в такому разі застосування примусу під час кримінального провадження буде законним та обґрунтованим та буде сприяти ефективності кримінального провадження.

Підсумовуючи, зазначимо, що не зважаючи на прийняття нового КПК України, в якому суттєво змінилась законодавча регламентація застосування заходів процесуального примусу (так було виділено самостійний Розділ II «Заходи забезпечення кримінального провадження»), що мало на меті наближення національного законодавства до міжнародних та європейських цінностей та стандартів і знайшло свій вираз як в розширенні переліку таких заходів, так і у зміні порядку їх застосування, багато питань, що стосуються застосування примусу в кримінальному провадженні України так і залишились не вирішеними. Так, на жаль, концепція кримінально-процесуальної відповідальності знову ж таки не знайшла свого повного втілення в новому КПК України. Саме тому вбачається необхідним як удосконалення нормативної регламентації та практики застосування заходів забезпечення кримінального провадження в цілому, так і подальше удосконалення концепції кримінально-процесуальної відповідальності, що потребує свого подальшого комплексного дослідження.

¹ Аленін, Ю.П. (2009). *Кримінально-процесуальне право України*. Харків: Одиссей, 325-329.

References

1. Alenin, Yu. P. (2009). *Kryminalno-protsesualne pravo Ukrainy*. Kharkiv: Odiscey.
2. Vasileva, E. G. (2003). *Mery ugovno-protsessualnogo prinuzhdeniya*. Ufa: BashGU.
3. Vetrova, G. N. (1987). *Ugovno-protsessualnaya otvetstvennost*. Moskva: Nauka.
4. Gavryluk, L. V. (2009). *Vidpovidalnist slidchogo: kryminalno-protsesualni zasady*. Kyiv.
5. Galagan, I. A., Glebov, V. P. (1985). *Protsessualnye normy i otnosheniya v sovetskom prave*. Voronezh.
6. Ioffe, O. S., Shargorodskiy, M. D. (1961). *Voprosy teorii prava*. Moskva: Gosyurizdat.
7. Kaplunov, A. I. (2004). *Ob osnovnykh ashtakh i ponyatii gosudarstvennogo prinuzhdeniya*. *Gosudarstvo i pravo*, 12, 11.
8. Kivalov, S. V. (2013). *Shlyakhy udoskonalenya kryminalnogo protsesualnogo zakonodavstva*. Odesa: Yurydychna literatura.
9. Kovriga, Z. F. (1984). *Ugovno-protsessualnaya otvetstvennost*. Voronezh.
10. Leyst, O. E. (1981). *Sanctsii i otvetstvennost po sovetskomu pravu (teoreticheskie problemu)*. Moskva: MGU.
11. Lukyanova, E. G. (2003). *Teoriya protsessualnogo prava*. Moskva: Norma.
12. Malko, A. V. (2002). *Teoriya gosudarstva i prava v voprosakh i otvetakh*. Moskva: Yurist.
13. Matuzov, N. I. (1972). *Lichnost. Prava. Demokratiya*. Saratov.
14. Oborotov, Yu. M. (2004). *Teoriya derzhavy i prava (pragmatychnyy kurs)*. Odesa: Yurydychna literatura.
15. Petrukhin, I. L. (1999). *Chelovek i vlast (v sfere borby s prestupnostyu)*. Moskva: Yurist.
16. Samoshenko, I. S., Farukshyn, M. Kh. (1971). *Otvetstvennost po sovetskomu zakonodatelstvu*.

Руслан Тарасенко, к. ю. н.

Одеський державний університет внутрішніх справ, Україна

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИЙ АСПЕКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ УЧАСНИКІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА ПІДРОЗДІЛАМИ СУДОВОЇ МІЛІЦІЇ

Ruslan Tarasenko, PhD in law

Odesa state university of internal affairs, Ukraine

THE OPERATIVE-INVESTIGATIVE ASPECT OF ENSURING SAFETY FOR PARTICIPANTS OF CRIMINAL PROCEEDINGS BY JUDICIAL POLICE UNITS

The article is devoted to research theoretical and legal principles and current state of use of operative-investigative activities to ensure safety for participants of criminal process by judicial police units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Disclosed principles of the ensuring safety for participants of criminal process to operational units, including: secrecy, purposefulness, offensiveness, objectivity, scientific validity. The thorough analysis of the practice of judicial police units in the field of security measures, proceedings in the operative-investigative cases for this purpose.

The author stressed on the necessity to improve judicial police units for operative-investigative direction and execution of tasks with ensuring of safety of specific powers, means and methods of operative-investigative activities.

Key words: participant of a criminal proceeding, security measures, judicial police, criminal case, operative-investigative case.

Використання можливостей оперативно-розшукової діяльності (надалі – ОРД) з метою забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства здійснюється органами внутрішніх справ (надалі – ОВС) відповідно до чинного законодавства. У п. 6 ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» чітко визначений обов'язок підрозділів, які здійснюють ОРД: забезпечувати безпеку працівників суду і правоохоронних органів, осіб, які надають допомогу, сприяють оперативно-розшуковій діяльності, осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членів їх сімей та близьких родичів цих осіб. У ст. 3 зазначеного Закону визначено, що правовою основою ОРД поряд з іншим є законодавство в сфері забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, державного захисту працівників суду і правоохоронних органів. Аналогічні положення закріплені і розвинуті на рівні секретних інструкцій МВС України, які регламентують організацію роботи за оперативно-розшуковими справами, організацію агентурно-оперативної роботи. Водночас доцільним вбачається визначення сучасного стану реалізації цих положень та виконання зазначеного вище обов'язку суб'єктами ОРД, особливо судовою міліцією.

У цілому проблематику використання можливостей оперативно-розшукової діяльності у протидії злочинності досліджували такі відомі вчені К.В. Антонов, М.П. Водько, І.О. Воронов, Е.О. Дідоренко, О.Ф. Долженков, В.П. Захаров, І.П. Козаченко, В.В. Крутов, Я.Ю. Кондратьєв, Д.Й. Никифорчук, Ю.Ю. Орлов, В.Л. Ортинський, О.О. Подобний, М.А. Погорецький, М.Б. Саакян, О.П. Снігерьев, В.Є. Тарасенко й інші. Однак теоретичним, правовим, організаційним та іншим питанням використання можливостей ОРД з метою забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства достатньо уваги приділено не було. Відсутні наукові праці, що присвячені оперативно-розшуковій складовій у діяльності судової міліції.

Зважаючи на вищевказане, *метою* статті є дослідження теоретичних, правових засад та сучасного стану використання можливостей ОРД з метою забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства підрозділами судової міліції Міністерства внутрішніх справ України.

Оскільки забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства є безпосереднім

обов'язком усіх підрозділів ОВС, які є суб'єктами ОРД, то в межах публікації доцільно визначити форми діяльності, під час реалізації яких забезпечується виконання зазначеного завдання. Традиційно в теорії існує три форми, в котрих здійснюється оперативно-розшукова діяльність. Перша - це *виявлення осіб і фактів, що становлять оперативний інтерес або оперативний пошук*, здійснення якої передбачено ст. 1 (визначає завданням ОРД пошук і фіксацію фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України) та ст. 7 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»¹, що визначає обов'язок оперативних підрозділів своєчасно виявляти злочини. Статтею 7 цього ж Закону передбачено здійснення оперативними підрозділами *оперативно-розшукового попередження злочинів* (друга форма ОРД), тобто обов'язку вживати необхідних оперативно-розшукових заходів щодо попередження, припинення злочинів та викриття причин і умов, які сприяють вчиненню злочинів, а також здійснювати профілактику правопорушень. Третя форма ОРД – *оперативна розробка* передбачається ст. 6 та ст. 9-1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»², які визначають підстави та строки ведення оперативно-розшукових справ.

Підрозділи судової міліції є самостійними структурними підрозділами управлінь (головних управлінь) Міністерства внутрішніх справ України, що покликані підтримувати правопорядок у суді та здійснювати охорону приміщень суду, виконувати функції щодо державного захисту суддів, працівників суду, забезпечувати безпеку учасників кримінального судочинства та проводити щодо них передбачені законом заходи безпеки. У цілому згідно діючого кримінального процесуального законодавства³ безпосереднє здійснення заходів безпеки щодо учасників кримінального судочинства може відбуватися двома шляхами:

- самостійно органом, який прийняв рішення про застосування заходів у межах оперативно-розшукової справи або кримінального провадження (оперативний підрозділ, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд);

- органом, який відповідно до законодавства здійснює заходи безпеки, ініційовані іншими суб'єктами (підрозділи судової міліції, підрозділи боротьби з тероризмом і захисту учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів Служби безпеки України). В цьому випадку заходи безпеки вимагають застосування значних сил та засобів, часу, фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів. У такому разі орган, якому доручено здійснення заходів, встановлює необхідний їх перелік і способи реалізації, керуючись при цьому конкретними обставинами і необхідністю усунення існуючої загрози.

Підрозділи судової міліції виконують основну масу рішень (постанов) про застосування заходів безпеки, які надходять від судів, органів прокуратури та досудового розслідування. У цілому, впродовж 2009 року на виконання судової міліції (СПСМ «Грифон») надійшло 419 постанов компетентних органів про застосування заходів безпеки стосовно 582 осіб, взятих під захист, відповідно у 2010 році – 551 постанова стосовно 611 осіб, у 2011 році - 449 постанов стосовно 607 осіб, у 2012 році – 228 постанов стосовно 374 осіб, у 2013 році – 290 постанов стосовно 403 осіб, за 6 місяців 2014 року – 177 постанов стосовно 260 осіб. Згідно Положення про спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон»⁴ діяльність цих підрозділів щодо забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства в організаційному плані носить подвійний характер.

З одного боку, судовою міліцією (стройовим підрозділом) *вживаються заходи з фізичної охорони*. Зокрема, за 2013 рік загалом по Україні на виконання судовій міліції надійшло 290 постанов компетентних органів про застосування заходів безпеки стосовно 403 осіб, узятих під

¹ Закон про оперативно-розшукову діяльність, ч. 10 ст. 9 (1992) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>> (2015, червень, 14).

² Закон про оперативно-розшукову діяльність, ч. 10 ст. 9 (1992) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>> (2015, червень, 14).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України, ч. 2 ст. 27, ч. 4 ст. 228, п. 2, ч. 1 ст. 232, ст. 336, ст. 352 та ін. (2012) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>> (2015, червень, 14); Закон про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, ст.ст. 3, 15-16 (1993) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>> (2015, червень, 14).

⁴ Наказ про затвердження Положення про спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон» 2003 (Міністерство внутрішніх справ України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1139-03>> (2015, червень, 14).

державний захист, та учасників кримінального судочинства, у тому числі: особистої охорони – 323, охорони житла та майна – 39, видано спецзасобів – 23, видано зброї – 1. За шість місяців 2014 року – 177 таких постанов стосовно 260 осіб, у тому числі: особистої охорони – 232, охорони житла та майна – 26, видано спецзасобів – 12, видано зброї – 1.

З іншого боку, підрозділами судової міліції здійснюється оперативно-розшукова діяльність із метою отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози життю, житлу й майну осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві. У штатній структурі спецпідрозділів «Грифон» створено групу оперативного супроводження, особовий склад якої здійснює оперативно-розшукове забезпечення/супроводження відповідних заходів захисту¹. Оперативно-розшукові заходи, які здійснюють групи оперативного супроводження СПСМ «Грифон», мають переважно тактичний характер і відповідно до основної мети такої діяльності вони спрямовані передусім на забезпечення своєчасного реагування стрілецького підрозділу фізичного захисту на потенційні загрози щодо об'єкта захисту (взятої під захист особи), вжиття заходів щодо запобігання реалізації злочинних намірів. Тобто діяльність цієї групи спрямовано на своєчасне виявлення ознак підготовки до злочинних посягань стосовно об'єкта захисту шляхом проведення оперативно-розшукової діяльності.

Доцільність використання можливостей ОРД з метою забезпечення безпеки підрозділами судової міліції обумовлена відповідним ступенем урегульованості у положеннях діючого оперативно-розшукового законодавства. Зазначені підрозділи визначені у ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»² як повноцінні суб'єкти, які можуть здійснювати ОРД у повному обсязі. В організаційному плані серед підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності у п. 1 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність»³ передбачено наявність достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про реальну загрозу життю, здоров'ю, житлу, майну працівників суду і правоохоронних органів у зв'язку з їх службовою діяльністю, а також особам, які беруть участь у кримінальному судочинстві, членам їх сімей та близьким родичам, з метою створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя. Таке положення Закону формально дозволяє здійснювати з цією метою будь-які оперативно-розшукові заходи, в т.ч. пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини, застосовувати усі наявні сили та засоби оперативно-розшукової діяльності. Важливою гарантією законності під час здійснення оперативно-розшукової діяльності є прописана в зазначеному вище Законі⁴ заборона передавати і розголошувати відомості про заходи безпеки та осіб, узятих під захист.

Національне законодавство не дарма покладає на оперативні підрозділи головні надії у справі забезпечення учасників кримінального судочинства. Адже саме негласний характер їхньої діяльності, а також застосовувані ними специфічні сили, форми, методи, заходи та засоби обумовлюють центральне місце оперативно-розшукової діяльності в системі забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства. Міжнародний досвід також засвідчує, що найефективніше безпеку свідків можуть забезпечити саме «секретні підрозділи», які діють на засадах суворої конспірації. Існує загальноприйняте на міжнародному рівні⁵ визначення підрозділу з захисту свідків як секретного підрозділу, уповноваженого здійснювати програму захисту свідків та відповідального за фізичну безпеку учасників програми, їх переселення на нове місце проживання та зміну їх особистих даних тощо.

¹ Наказ про затвердження Положення про спеціальний підрозділ судової міліції «Грифон» 2003 (Міністерство внутрішніх справ України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1139-03>> (2015, червень, 14).

² Закон про оперативно-розшукову діяльність, ст. 5 (1992) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>> (2015, червень, 14).

³ Закон про оперативно-розшукову діяльність, п. 1 ч. 1 ст. 6 (1992) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>> (2015, червень, 14).

⁴ Закон про оперативно-розшукову діяльність, ч. 10 ст. 9 (1992) (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>> (2015, червень, 14).

⁵ *Good practices for the protection of witnesses in criminal proceedings involving organized crime* (2008). New York: United Nations Office on Drugs and Crime, 5.

На підставі аналітичного огляду зарубіжного досвіду¹ зазначимо, що загальними рисами оперативних підрозділів та підрозділів, покликаних забезпечувати безпеку свідків у різних державах світу, є дотримання ними певних принципів діяльності. Принципи - це «основні вихідні положення, засади, особливості, правила, які покладені в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб, норма, якою керуються при виконанні якої-небудь роботи»². До принципів забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства оперативними підрозділами можна віднести більшість тих, що притаманні самій ОРД, а саме: конспіративність, цілеспрямованість, наступальність, об'єктивність, наукова обґрунтованість та ін. Розглянемо їх детальніше.

Конспіративність (негласність) – принцип, що передбачає вчинення всіх дій, що складають зміст оперативно-службової діяльності в таємниці від оточуючих, тобто суворому дотриманні таємниці проваджуваних дій та заходів. Поняття конфіденційності по смисловому навантаженню майже тотожне поняттю конспіративності. «Конспіративний» – визначається як «таємний, засекречений»³, а «конфіденційний» – як «таємний, суто приватний, секретний»⁴. Конспірація визначає зашифровку (негласність) структури й функції окремих оперативних підрозділів, методи ведення пошукових, розвідувальних і контррозвідувальних заходів, тактику й методику агентурно-оперативної роботи, застосування оперативних та оперативно-технічних засобів.

Враховуючи, що в певному розумінні забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства є складовою частиною ОРД, то і відомості щодо неї не підлягають розголошенню або широкому поширенню. Вважаємо, що певні відомості стосовно провадження заходів забезпечення безпеки необхідно зберігати в таємниці й від самої особи, взятої під захист. Необхідність дотримання принципу конспірації диктується наявністю гострої психологічної та фізичної протидії з боку причетних до протиправної діяльності осіб, що потребує від оперативних підрозділів застосування таємних прийомів і методів, випередження злочинних дій, використання фактору раптовості й непередбачуваності протидіючої сторони.

Як зазначають Л.В. Бородич, Е.О. Дідоренко, І.П. Козаченко та ін.⁵ основними організаційними елементами конспірації, які цілком прийнятні для сфери забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, є:

- побудова відповідної системи й структури нелегальних підрозділів, здатних конспіративно виконувати оперативно-розшукові завдання відповідно до вимог чинного законодавства;
- чіткий розподіл компетенції функціонуючих оперативних підрозділів, наявність відповідного легендування і прикриття їх негласної діяльності;
- встановлення відповідного режиму збирання, накопичення і використання інформації (режиму таємності);
- відпрацювання спеціальних методик дотримання конспірації у процесі здійснення негласних заходів (оперативної комбінації, внутрішньокамерної розробки, введення й виведення агентури), тактики й методики легалізації негласно отриманої інформації;
- здійснення спеціальних (контррозвідувальних) заходів щодо недопущення проникнення в систему оперативних підрозділів представників протидіючої сторони;
- розробка й запровадження оперативно-технічних засобів захисту, інформаційно-пошукових систем спеціального призначення (наприклад, «Скорпіон», «Оріон») та відповідних інформаційних технологій⁶.

¹ Тарасенко, Р.В. (2015). *Безпека учасників кримінального судочинства: кримінальні процесуальні та оперативно-розшукові основи*: монографія. Одеса: МВС України, Одеський державний університет внутрішніх справ, 90-111, 289-307 та ін.

² Бусел, В.Т. (уклад. і голов. ред.) (2003). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 941.

³ Яременко, В., Сліпушко, О. (2000). *Новий тлумачний словник української мови у 4-х тт. Т. 2*. Київ: Аконіт, 314.

⁴ Яременко, В., Сліпушко, О. (2000). *Новий тлумачний словник української мови у 4-х тт. Т. 2*. Київ: Аконіт, 320.

⁵ Бородич, Л.В. (заг. ред.), Дідоренко, Е.О., Козаченко, І.П., Кондратьєв, Я.Ю., Пилипчук, В.П., Регульський, В.Л. (1999). *Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: Загальна частина*: підручник. Т. 1. Луганськ: РВВ ЛІВС.

⁶ Бородич, Л.В. (заг. ред.), Дідоренко, Е.О., Козаченко, І.П., Кондратьєв, Я.Ю., Пилипчук, В.П., Регульський, В.Л. (1999). *Оперативно-розшукова діяльність органів внутрішніх справ: Загальна частина*: підручник. Т. 1. Луганськ: РВВ ЛІВС, 88.

Негласний характер діяльності відповідних спеціальних підрозділів означає неочевидність та скритність проваджуваних заходів забезпечення безпеки від осіб, які в них не беруть участі, в т.ч. і від працівників інших оперативних підрозділів, навіть якщо вони мають відповідну форму допуску до державної таємниці, а головне – від причетних до протиправної діяльності осіб, що намагаються чинити кримінальний вплив на окремих учасників кримінального судочинства або потенційно можуть його чинити. Це дозволяє нейтралізовувати можливу протидію кримінальному провадженню зі сторони підозрюваних (обвинувачених), їхніх спільників та інших зацікавлених осіб, забезпечити безпеку учасників кримінального судочинства, зберегти в таємниці характер та зміст проваджуваних заходів безпеки, а також відомості про взятих під захист осіб.

Наступним принципом забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства є *цілеспрямованість*. Цей принцип передбачає, що оперативно-розшукова діяльність, окремі задачі, що вирішуються в її процесі, завдання, що виконуються мають не випадковий характер, а завжди спрямовані на досягнення конкретної мети: забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та досягнення інших цілей ОРД. Мета створення необхідних умов для належного відправлення правосуддя одночасно визначена у Законах України «Про оперативно-розшукову діяльність»¹ та «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»².

Наступальність – як принцип, передбачає, що оперативно-розшукова діяльність має наступальний, а не вичікувальний характер. Дотримання вимог цього принципу в практичній роботі дозволяє здійснювати енергійний пошук відомостей, що становлять оперативний інтерес, проводити оперативно-розшукові та інші заходи, що спрямовані на забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, не чекати поки погрози на адресу взятої під захист особи переростуть в площину конкретних дій та будуть реалізовані.

Об'єктивність – це означає, що будь які відомості, які мають відношення до забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства не повинні прийматися на віру і підлягають всебічній та скрупульозній перевірці і лише після підтвердження їх достовірності можуть бути використані для прийняття рішення про проведення заходів безпеки. Тому Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (ч. 2 ст. 22) категорично зобов'язує компетентні суб'єкти здійснювати перевірку. Орган, який здійснює оперативно-розшукову діяльність, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд, одержавши заяву або повідомлення про загрозу безпеці особи, зобов'язані перевірити заяву (повідомлення) і, тільки після цього, в строк не більше трьох діб, а у невідкладних випадках - негайно прийняти рішення про застосування або про відмову у застосуванні заходів безпеки. З іншого боку, згідно відомих нормативних актів МВС оперативний підрозділ при надходженні оперативної інформації про загрозу особі, яка має право відповідно до Закону на забезпечення безпеки як учасник кримінального судочинства, також зобов'язаний перевірити цю інформацію. Згідно ч. 2 ст. 20 Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» вона є приводом для вжиття заходів забезпечення безпеки.

Наукова обгрунтованість – передбачає використання в практичній роботі з забезпечення безпеки взятих під захист осіб останніх досягнень теорії ОРД, тобто використання науково обгрунтованих рекомендацій щодо проведення окремих заходів безпеки, попередження протиправного впливу на підзахисну особу, документування такого впливу та притягнення причетних до нього осіб до відповідальності. Крім цього принцип науковості повинен враховуватися і при розробці нових відомих нормативних актів, що регламентують забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства оперативними підрозділами.

За даними проведеного нами анкетування 628 працівників оперативних підрозділів ОВС України, 291 працівника органів досудового розслідування МВС України, 88,5 % працівників ОП ОВС та 70,8 % працівників органів досудового розслідування вважають, що діяльність спеціальних підрозділів судової міліції, які безпосередньо здійснюють заходи безпеки, в першу чергу має базуватися на принципах, якими керуються в своїй роботі оперативні підрозділи: конспіративність (негласність), цілеспрямованість, наступальність, таємне забезпечення особистої охорони осіб та

¹ Закон про оперативно-розшукову діяльність, п. 1 ч. 1 ст. 6 (1992) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>> (2015, червень, 14).

² Закон про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, ст. 1 (1993) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>> (2015, червень, 14).

проведення заходів й інше. Принципам, якими керуються в своїй роботі охоронні структури (носіння форменого одягу, розпізнавальних знаків, нетаємне забезпечення особистої охорони та проведення заходів) надали перевагу лише 11,5 % оперативників та 29,2 % слідчих.

Проте за результатами проведеного нами експертного опитування досвідчених 76 оперативних працівників ОВС, 44 слідчих ОВС, 68 працівників СПСМ «Грифон» встановлено, що оперативними працівниками підрозділів судової міліції ОРД у повному обсязі не здійснюється. Наприклад, відсутні випадки заведення оперативно-розшукових справ за наявності реальної загрози життю, здоров'ю, житлу, майну учасників кримінального судочинства, хоча така можливість прямо передбачена законодавством та відомчими нормативними актами. Оперативно-розшукові заходи, які мають здійснюватися для супроводження заходів фізичного захисту або з метою своєчасного виявлення ознак злочинного посягання, потенційних загроз безпеці, працівниками судової міліції також не здійснюються. Нами не виявлено жодного такого випадку.

Опитуванням оперативних працівників підрозділів СПСМ «Грифон» встановлено, що в останніх відсутня практика заведення оперативно-розшукових справ і проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених відомчими нормативними актами МВС України. Більш того, у цих оперативних працівників відсутній допуск до державної таємниці у зв'язку з тим, що це не передбачено номенклатурою посад. Така ситуація є вкрай незрозумілою, зважаючи на те, що підрозділи судової міліції згідно зі ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та відомчими інструкціями є повноцінними суб'єктами ОРД. Маємо констатувати, що на даний момент підрозділи судової міліції фактично не є суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, а є такими суб'єктами лише з формальної сторони, що унеможливорює реалізацію усього спектру заходів забезпечення безпеки, істотно знижує ефективність роботи зазначених підрозділів.

Проведений нами¹ аналіз практики діяльності правоохоронних органів свідчить про необхідність трансформації спеціальних підрозділів судової міліції «Грифон» із суто охоронної структури в центральний державний орган у сфері забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, наділений повноваженнями застосування можливостей оперативно-розшукової діяльності в повному обсязі, зокрема з метою проведення комплексних і довгострокових заходів безпеки. Аналогічним чином у свій час була трансформована Маршальська служба Міністерства Юстиції США², на яку також покладено обов'язки із забезпечення безпеки судів та суддів, підтримання громадського порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, охорони приміщень суду, фізичного захисту учасників кримінального судочинства, а також здійснення оперативно-розшукових функцій.

Стверджуємо, що в процесі організації проведення окремих заходів безпеки підрозділам судової міліції доцільно застосовувати методи оперативно-розшукової діяльності (розвідувальне опитування, оперативний огляд, особистий пошук, оперативна установка, візуальне спостереження, агентурний метод та ін.), а також використовувати сили оперативно-розшукової діяльності:

- допоміжні оперативні й оперативно-технічні підрозділи – з метою проведення заходів безпеки, що передбачають виконання вузькопрофільних завдань та застосування спеціальної техніки (візуальне спостереження, використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, аудіо та відеоконтроль та ін. з метою фіксації фактів протиправної діяльності щодо учасника процесу та організації спостереження за ним);

- негласний апарат – з метою виявлення намірів учинення чи фактів підготовки до учинення протиправних дій у відношенні взятих під захист осіб, що посягають на їхнє життя, здоров'я чи майно, з метою індивідуально-профілактичного впливу на осіб, які замислюють або готують зазначені дії, з метою організації негласного спостереження за певною місцевістю чи особами тощо.

Таким чином, виконання завдань із забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства потребує використання можливостей оперативно-розшукової діяльності у всіх її формах (оперативний пошук, оперативно-розшукове попередження, оперативна розробка), усіх її сил, засобів, заходів та методів на всіх стадіях кримінального судочинства. При цьому сама

¹ Тарасенко, Р.В. (2015). *Безпека учасників кримінального судочинства: кримінальні процесуальні та оперативно-розшукові основи*: монографія. Одеса: МВС України, Одеський державний університет внутрішніх справ.

² *Служба маршалов США: организация, функции, деятельность: Совместный проект по оказанию содействия реформы уголовной юстиции* (1998). Москва: АВА-СЕЕЛІ, / Американская ассоциация юристов, Министерство юстиции США, 10-11, 18.

оперативно-розшукова діяльність є найбільш дієвим засобом забезпечення безпеки, що обумовлює необхідність удосконалення діяльності судової міліції за цим напрямком. Діяльність спецпідрозділів, які безпосередньо здійснюють заходи безпеки, має базуватися на тих принципах, якими керуються в своїй роботі оперативні підрозділи, що дозволяє ефективно попереджати та нейтралізовувати можливу протидію з боку обвинувачених та інших зацікавлених осіб, зберегти в таємниці характер та зміст проваджуваних заходів, а також відомості про осіб, узятих під захист.

References

1. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy). Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>> (2015, cherven, 14).
2. *Zakon pro operativno-rozshukovu diialnist 1992* (Verkhovna Rada Ukrainy). Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>> (2015, cherven, 14).
3. *Zakon pro zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi 1993* (Verkhovna Rada Ukrainy). Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3782-12>> (2015, cherven, 14).
4. *Nakaz pro zatverdzhennia Polozhennia pro spetsialnyi pidrozdil sudovoi militsii «Hryfon» 2003* (Ministerstvo vnutrishnikh sprav Ukrainy). Ofitsiyni sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. <<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1139-03>> (2015, cherven, 14).
5. Borodych, L. V. (zah. red.), Didorenko, E. O., Kozachenko, I. P., Kondratiev, Ia. Iu., Pylypchuk, V. P., Rehulskyi, V. L. (1999). *Operativno-rozshukova diialnist orhaniv vnutrishnikh sprav: Zahalna chastyna: Pidruchnyk*. T. 1. Luhansk: RVV LIVS.
6. Busel, V. T. (uklad. i holov. red.) (2003). *Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy*. Kyiv.; Irpin: VTF «Perun».
7. *Good practices for the protection of witnesses in criminal proceedings involving organized crime* (2008). New York: United Nations Office on Drugs and Crime.
8. *Sluzhba marshalov SShA: orhanyzatsiia, funktsyy, deiatelnost: Sovmestnyi proekt po okazanyiu sodeistviia reformy uholovnoi yustytssy* (1998). Moskva: ABA-CEELI, / Amerykanskaia assotsyatsiia yurystov, Mynysterstvo yustytssy SShA.
9. Tarasenko, R. V. (2015). *Bezpeka uchastnykiv kryminalnoho sudochynstva: kryminalni protsesualni ta operativno-rozshukovi osnovy: monohrafiia*. Odesa: MVS Ukrainy, Odeskyi derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav.
10. Yaremenko, V., Slipushko, O. (2000). *Novyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy u 4-kh tt. T. 2*. Kyiv: Akonit.

BOOK REVIEWS

**Anatoliy I. Dmitriev, Doctor of Laws, Honored Lawyer of Ukraine,
Member of the Higher School Academy of Sciences of Ukraine**

A WORTHY PURSUIT OF EUROPEAN TRADITIONS IN THE UKRAINIAN SCIENCE OF INTERNATIONAL LAW¹

At the end of 2014 in accordance with the Order of the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine the first volume of “The Encyclopedia of International Law” was published.

The above-noted Order provided for the V.M.Koretsky Institute of State and Law of National Academy of Sciences of Ukraine to be the principal office for the publication of the Encyclopedia.

The editorial board of the Encyclopedia included around 30 international law scholars renowned both in Ukraine and internationally. It can be safely stated that amongst the authors of the encyclopedia articles is almost the whole academic community of Ukrainian international lawyers. These authors presented dogmatic notions and their own academic research, as well as crystallized the historical legal material, personalia on eminent diplomats and international lawyers, analyzed the most significant universal international conventions, agreements, treaties, the structure and components of the international legal system.

At that it should be noted that the editorial board of the Encyclopedia has successfully availed itself of the best practices of the 1998 – 2004 academic publication, namely the six-volume “Legal Encyclopedia”², which was the first multivolume systematized pantology on state and law in Ukraine.

At the same time it should be underlined that the “Encyclopedia of International Law” in respect of structure and doctrine carried on the European encyclopedic tradition, a glaring example of which is the German three-volume compendium on international law „Wörterbuch des Völkerrechts“³.

Due to such a methodological approach the Encyclopedia articulates the special aspects of the legal nature on international law and the contents of its main definitions and categories. The publication contains articles on international agreements, conventions, declarations and other documents, to which Ukraine is a party or that are of crucial interest to Ukraine. The Encyclopedia also provides information on international organizations, organs and specialized agencies of the UN.

The international legal practice, rulings of international courts and tribunals, as well as international arbitration courts is not left unattended by the authors of the Encyclopedia. The coverage of Ukraine’s international legal practice is vibrant and substantial.

The encyclopedia articles represent the authors’ scientific inquiry, contain references to both national and foreign academic literature, which allows to conclude that these articles are to be placed in the domain of dogmatic views. Such a dogmatic approach corresponds to the view on international law, embodied in Article 38 of the Statute of the International Court of Justice, which allows the Court, when deciding disputes, to apply “the teachings of the most highly qualified publicists of the various nations as subsidiary means for the determination of rules of law”.

Consequently the contents of the encyclopedia articles can play a significant role in the training of students and postgraduates, as well as provide information on history, theory and practice of international law for professionals in international relations.

Due to the methodology of the encyclopedia, the articles of the first volume are multivarious in respect of content, scientific purpose, scope etc. At the same time it is necessary to place emphasis on some of the articles with the most in-depth international legal study. Among such articles the following should be named: Vatican; Comity of Nations; Enforcement of Judgements in International Law; State Liability;

¹ Review of the monograph: Шемшученко, Ю.С., Денисов, В.Н. (редкол.) (2014). *Енциклопедія міжнародного права: у 3 т. Т. 1. А. – Д.* Київ: Академперіодика.

² Шемшученко, Ю.С. (гол. редкол. та ін.). (1998). *Юридична енциклопедія: в 6 т.* Київ: «Укр. енциклопедія».

³ Strupp, Dr. Karl (1962). *Wörterbuch des Völkerrechts: In 3 Bnd.* Berlin: Walter de Gruyter und Co.

Eternal Peace; Law of the Hague; Civil and Political Rights; Declaration on Principles of International Law of 1970; Sources of International Law; Diplomatic Service; Children's Rights; 1994 Protocol to the Energy Charter Treaty; and others.

The personalia of Ukrainian international lawyers, represented in the Encyclopedia, do justice to their contribution to the world science of international law. Among the encyclopedia articles of this category the following should be mentioned: Viktor I. Akulenko, Volodymyr F. Antypenko, Mykhailo V. Buromenskyi, Volodymyr G. Butkevych, Volodymyr A. Vasylenko, Oleksandr F. Vysotskyi, Oleksandr K. Vyshniakov, Anatolii S. Haverdovskyi, Stanislav S. Dnistrianskyi and others.

Taking into consideration the European vector of the Ukrainian state formation, the Encyclopedia presents the public with the names of foreign international law professionals. Among such the following should be underlined: Pieter Bekker, Gerhard Werle, Pavel G. Vinogradov, Michel Virally, Charles de Visscher, Paul Guggenheim, C. Wilfred Jenks, Phillip C. Jessup and others. It should be mentioned that foreign members of the National Academy of Sciences of Ukraine and of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine also contributed to the preparation of the Encyclopedia. Par example William E. Butler, the John Edward Fowler Distinguished Professor of Law, Pennsylvania State University and Emeritus Professor of Comparative Law in the University of London, who suggested including into the Encyclopedia an article on the above-mentioned outstanding British jurist, C. Wilfred Jenks.

Though the scientific and practical value of the Encyclopedia is not the only fact that is worthy of great praise. The effective administrative support lent to the creative team of the Encyclopedia authors by the management of the National Academy of Sciences of Ukraine in the dire economic situation in social life and state funding of fundamental scientific research cannot be left unnoticed. Thus the mere fact of the publication of the Encyclopedia is to be seen as a landmark scientific event.

Touching upon the issue of certain difficulties that the authors of the Encyclopedia had to face during their work on this publication it is important to note the following. As it was underlined in the foreword to Volume 1 of the Encyclopedia, unfortunately the numerous crises and military conflicts that have recently taken place all around the world, including Ukraine, bring chaos into the international relations, threaten peace and security, and impact the efficiency of the work of UN as a universal international organization. All of this certainly affected the formation of the dogmatic views of the authors, which, however, remained explicit and fundamental.

It is hoped that attains on international law, systematized in the Encyclopedia, can become of service in the quest for breaking the impasse in today's world order that is overwhelmed with crises. For that very reason we should be wishing the editorial board inspiration in the preparation of the upcoming volumes of the Encyclopedia, which is of great aid in the enlargement of the scientific and reference tools and shall, without doubt, be an advantageous background for further gains in Ukraine's international and legal work.

Nataliya A. Zelinskaya, Doctor of Laws

National University "Odessa Law Academy", Ukraine

UNPARALLELED ACADEMIC LEGAL RESEARCH UNVEILING A NEW BRANCH OF INTERNATIONAL LAW¹

The publication of the monograph, dealing with an underexplored subject, "International Canon Law: Genesis, Development and Foundations of the Theory" by the renowned Ukrainian lawyer, Doctor of Law, Professor Anatoliy A. Dmitriev is without any doubt an event of vast importance for the international law doctrine.

The author of the monograph has for the first time in the history of the national science of international law advanced and convincingly argued the concept of International Canon Law, laid bare the historical origins and civilizational preconditions of its genesis. The rationale of the subject of this monograph is conditioned by the circumstances of the secular and canonical relations in the modern society.

The foreword of the monograph reads as follows: "The beginning of the concept of justice is rooted in the ideas of the Holy Scripture. That is why the ancient formula *cuius regio, eius religio* has initially contemplated a synergetic dualism of the interplay between the secular arm and the Christian ideas to stand against forces, that are destroying civilization. Nowadays such interplay is induced by the necessity of intensification of international secular and canonical relations, the necessity of shifting them to a universal level of communication between nations, that holds a centuries-old code of self-preservation from the mistakes and delusions of their leaders, for the benefit of a common quest for building a new world order" (page 5). We cannot but agree with these statements.

The book under reviewed is to a certain extent the answer to a growing demand for the study of secular and canonical relations and spiritual values that form the core of the European civilization, in the context of a postsecular reality.

Within the last two centuries the theoreticians of secularization have been speaking of the inevitability of the loss of the role of religion. "The decay of traditional religious belief, bitterly bewailed by upholders of the Churches, welcomed with joy by those who regard the old creeds as mere superstition, is an undeniable fact" – wrote Bertrand Russel in 1912².

Today we witness an express surge of interest towards religion³. Religion returns into politics, substantially influences States and international relations⁴. At the same time the upholders of aggressive secularism tend to qualify the religious worldview as one of the "negative" traditional values and seek, among others, at international courts a direct or implied ban of its public display. With ever increasing frequency one can meet with a representation of European values as primitively interpreted liberal democratic ideas, based upon the principles of cultural relativism and aggressive secularism. At that such false representation of the "European values" is opposed to the traditional spiritual values that are the core of the European civilization.

It is commonly considered that for the first time the term "secularism" in its modern meaning was used during the negotiations on the Peace of Westphalia of 1648. "The French envoy Longueville used the term *seculariser* for purposes of reimbursement of damages inflicted to the Kurfürst of Brandenburg due to the transition of a number of his lands under the jurisdiction of Sweden. The term that was picked with a diplomatic providence turned out to be suitable to disguise the real state of affairs. F.Stenzper reconstructed the logic of the etymological constructions of that time as follows: in the 16th century the word *siecle* meant "century", theologically understood as "this world", hence *seculier* means "wordly, secular", which

¹ Review of the monograph: Дмитриев, А.А. (2014). *Международное каноническое право: возникновение, развитие и основы теории*: монография. Одесса: Фенікс.

² Рассел, Б. (1987). *Сущность религии. Почему я не христианин. Избранные атеистические произведения*. Москва: Политиздат. <<http://www.aquarun.ru/psih/relig/relig3.html>>.

³ See: Berger, P.L. (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, DC: Ethic and Public Policy Center.

⁴ See: Toft, M.D., Philpott, D., Shah, T.S. (2011). *Century: Resurgent Religion and Global Politics*. New York and London: W. W. Norton & Company.

thereafter is applied to the Church, for example *seculariser un monastere*"¹.

In the 19th century "secularization" from a narrow – political and legal – turns into a more common term, meaning a process of extrication of the culture as such under the influence of religion, first and foremost, of the Christian religion². The idea of the inevitable decrease of the influence of religion on the society due to the development of the progress became stronger at least beginning from the 18th century and became an axiom by the middle of the 20th century, when the term "secularization theory" asserted itself in the social sciences. The essence of this theory lies in the statement that modernization inevitably leads to the decrease of authority of religion both in the society and in the minds of the people³.

Nevertheless, the course of history suggests the trends to be multidirectional. Starting in October 2011, when the renowned modern philosopher Jürgen Habermas in his well-known speech "Faith and Knowledge" proclaimed the advent of an post-secular era, the term "post-secularism" itself received wide recognition and development. Jürgen Habermas welcomed the strengthening presence of "spiritual/religious" in the public life. This society can no longer be named secular, but is rather a post-secular society⁴.

Peter L. Berger, a well-known sociologist and philosopher, who used to be a strong supporter of the secularization theory, has represented the following conclusion in his article "The Desecularization of the World: A Global Overview" (1999): "...the assumption that we live in a secularized world is false"⁵. Brian T. Trainor, who claims that we are currently witnessing a highly significant departure from the 'old' model of liberal society, states the following: "The key task of the post-secular liberal state is to be the unifying principle that pervasively informs all aspects of its society. As in the case of the 'old' secular liberal state, the 'new' post-secular liberal state will continue to maintain an impartial neutrality on questions of world views, allowing each to bloom without interference, but it will also seek out threads of unity between them"⁶.

At the same time both in Western and in Eastern Europe a certain rise of the militant secularism is observed. Let us turn to the words of one of the most reputable and adamant anti-totalitarianism crusader of the 20th century – Pope John Paul II, who in his book "Memory and Identity", that was published shortly before his death and became his spiritual testament, wrote the following: "The nations of Central and Eastern Europe have preserved their identity, and even consolidated it, despite all that was imposed upon them by the Communist dictators. For them, the fight to preserve national identity was a fight for survival. Today the two parts of Europe – East and West – are coming closer together. This phenomenon, positive in itself, is not without risk. ... During the struggle against Marxist totalitarianism, that part of Europe went through a process of spiritual maturation, thanks to which certain values essential for human life have not declines there as much as in the West. In Eastern Europe, for example, there is still a strong conviction that God is the supreme Guarantor of human dignity and human rights. So where does the risk lie? It lies in an uncritical submission to the influence of negative cultural models, widespread in the West. For Central and Eastern Europe, where such tendencies can seem like a kind of 'cultural progress', this is one of the most serious challenges today. This, I am convinced, is the area where a great spiritual confrontation is taking place, the outcome of which will determine the face of the new Europe which is being formed at the start of the millennium <...> If, on the one hand, the West continues to provide evidence of zealous evangelization, on the other hand anti-evangelical currents are equally strong<...>. Faced with all this, one may legitimately ask whether this is not another form of totalitarianism, subtly concealed under the appearance

¹ Данилов, Д.В. (2003). Диалектика секуляризации и ее проблемы. *VIII Международные Кирилло-Мефодиевские чтения, посвященные Дням славянской письменности и культуры: Материалы чтений* (Минск, 23-26 мая 2002 г.). В 2 ч. Ч. 1, кн. 1 <<http://www.sobor.by/danilov.php>>.

² Узланер, Д. (2008). В каком смысле современный мир может быть назван постсекулярным. *Континент*, 136.

³ Синелина, Ю. (2012). Религия в современном мире. *Эксперт*, 1 (883). <<http://expert.ru/expert/2013/01/religiya-v-sovremennom-mire/>>.

⁴ Хоружий, С. С. Постсекуляризм и антропология. *Antropolog. Ru. Электронный альманах о человеке*. <<http://www.antropolog.ru/doc/persons/Horujy/Horujj1>>.

⁵ Berger, P.L. (1999). The Desecularization of the World: A Global Overview. *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, D.C.: Wm. B. Eerdmans Publishing Wm. B. Eerdmans Publishing, 3.

⁶ Трейнор, Б. (2012). Теоретизируя на тему постсекулярного общества. *Государство, религия, церковь в России и за рубежом: научный информационно-аналитический, культурно-просветительный журнал*, 2, 180.

of democracy” – wondered John Paul II¹.

“The problematics of religious freedoms and religious and secular relations nowadays more and more shift towards the realm of international legal regulation”². The structure of the monograph under review is illustrative for such comprehensive doctrinal study and consists of four sections. Section I places special emphasis on the theoretical-methodological foundations of the research of International Canon Law as a new branch of the science of international law. The author claims that “the concept of International Canon Law stems from the rooted interlacing and interconnections of diverse philosophical and legal theories, history of state and law, as well as in the interrelation between the secular and canonical branches of common and legal regulation of the life of nations in different phases of the evolutionary development of civilization” (Page 7). It is to be deemed absolutely logical that in the beginning of the study the author addresses the examination of the historical conditions of the period of origin of international secular-religious relationships as a basis of subsequent thorough analysis of philosophical and legal phenomena, which characterize the evolution of such relationships.

For subsequent thorough analysis of philosophical and legal phenomena, which characterize the evolution of international secular-canonical relationships, Anatoliy I. Dmitriev deems it necessary to narrow down the time of their genesis, assuming that history provides us with an unmistakable answer to this question. “It is unquestioned that the genesis of International Canon Law is linked up with the publication in 313 A.D. of the Edict of Milan, proclaimed by Constantine I the Great and legitimizing Christianity in the empire” (Page 8).

The monograph under review focuses on the concept of “*synergetic dualism*” of the interrelated secular-religious relationships”. “Taking into consideration the reinforcement of the mental and legal ascendancy of Greek imperial tendencies in the Roman Empire of that time, such interrelation between secular and canonical powers can be characterized as *synergy* phenomenon (Greek: *synergos* – meaning “working together”). It is the very phenomenon of *synergetic dualism* of interrelated secular-religious relationships that was adopted by the International Canon Law”, – writes Professor A. Dmitriev (Page 17).

The author is distinct in intimate knowledge of the research issue. Undoubtedly not without interest is the scientific analysis of the peculiar confrontation between the Roman civil law (*jus civile*) and the law of nations (*jus gentium*), that emerged in the post-classical period of the Roman law, and the conclusion that as of the proclamation of the Edict of Milan by the first Christian emperor of the Roman Empire, Constantine I the Great, the International Canon Law has manifested itself in the natural mutual influence of secular and canonical elements of international relations.

Scrutinizing the 313 A.D. Edict of Milan as a secular canonical basis of the genesis of International Canon Law in the period of *jus gentium*, Anatoliy I. Dmitriev underlines the following: “When we speak of a “new evolving brunch”, we have to realize that such newness has to do with the modern theory of the sectoral structure of international law, consisting of different branches, that allows to determine the long-felt need to place emphasis on the secular and canonical relationships, that have civilizational significance, but went under the radar of the science of international law. One of the reasons for such lack of attention in academic analysis can be the conventional view on the two legal systems that have been formed separately, namely – secular and canonical” (Page 37).

The understanding of the content of *jus gentium* and the author’s concept of *synergetic dualism* allowed the academic to approach the definition of the concept of International Canon Law and its place in the intercourse between nations.

Professor A. Dmitriev argues the following: “In the period of publication of the Edict of Milan of Constantine I the Great the International Canon Law is marked by the following essential traits and development trends: (1) Primacy of the secular component in the process of legitimization of Christianity, which thereafter evolved into two antithetical forms of secular canonical relationships, namely the Byzantine ceasaropapism and Roman papal centralism. (2) Use of different Roman Law institutes for the regulation of incipient international secular canonical relationships (*jus civilis*, *jus gentium*, *jus naturae*). (3) Shaping of the synergetic dualism of international secular canonic relationships that underwent

¹ Иоанн Павел (2007). *II Память и идентичность*. Издательство Францисканцев.

² Митрополит Волоколамский Иларион (Алфеев). Религиозный фактор в международных отношениях. Лекция в Московском государственном институте международных отношений (Университете) Министерства иностранных дел России. 23 октября 2013 года. Служба коммуникации Отдела внешних церковных связей Московского Патриархата. *Патриархия.ru*. <<http://www.patriarchia.ru/db/print/3320088.html>>.

modifications and was influenced by indicative patterns of the historical determinants of the development of civilization. The evolution of synergetic dualism until nowadays used all the communicative means of international secular canonical relations. (4) The dawn of the Christian missionary work in the relations between nations. (5) The historical causality of the principle - *cuius regio, eius religio* ("Whose realm, his religion"). Thus in the period of its genesis International Canon Law is seen as *jus gentium canonicus*, in other words – as a legal regulation of specific interdependent secular and canonical relations, that were formed by the people of Ancient Rome and were directed at the evangelization of both the subjects of the Empire and the neighboring nations" (Pages 20 - 21).

Section II of the monograph contains valuable historical legal analysis of the genesis and development of International Canon Law in the period of local (regional) international law. Anatoliy I. Dmitriev lays emphasis on the characterization of the first ever international secular canonical act of the European nations – the 313 A.D. Edict of Milan of Emperor Constantine I the Great, which is justly to be acknowledged as the secular canonical basis of International Canon Law in the period of *jus gentium*.

Of utmost importance is the following conclusion of Prof. A. Dmitriev: "The Edict of Milan of Emperor Constantine I the Great, containing the phenomenon of synergetic dualism of Christianization, provided the human civilization with that supreme law, which by way of incorporation into *jus gentium* created landmarks, the sanctity of which guaranteed sustainable development of the mankind. Such supreme moral law of nations can be defined as *jus gentium canonicus* – an inalienable Christian right to freedom of faith and thereto related international communication, that was miraculously granted to the nations of the world (and as a synergetic result of international secular relations) and that aims at escorting the civilizational development of mankind in the process of worldly evolution" (Pages 40 - 41).

"The analysis of the genesis of International Canon Law within the period of local (regional) international law (namely before the Peace of Westphalia of 1648) allows to draw attention to the establishment of its main criteria, that distinguish it as a branch. At that it should be taken into consideration that international law of the Roman Empire (including its Western and Eastern parts) was literally understood as *jus gentium* – Law of Nations. Thus the aftermath of the 313 A.D. Edict of Milan influenced both the Empire itself and its neighbors. The rise of International Canon Law in 313 A.D. was accompanied by a gradual civilizational establishment of the first criteria that distinguish it as a branch.

Thus in the period of its genesis International Canon Law is seen as *jus gentium canonicus*, namely as the legal regulation of historically formed specific interdependent secular and canonical relations, that were formed by the people of Ancient Rome and were directed at the evangelization of both the subjects of the Empire and the neighboring nations (Pages 89 - 90).

Anatoliy I. Dmitriev underlines that the Peace of Westphalia after 1648 acknowledged the right of the estates of the Empire (including clerical orders) to international community and formation of diverse unions. But at that the peculiarities of the post-war constitutional nation building was marked by a simultaneous existence of fief laws and monarchy, nation states system and federalistic tendencies. The constitutional model of the Empire was jointly dominated by two elements: state legal and international legal (including International Canon Law). Thus the configuration of the Empire, determined by the Peace of Westphalia, can be arbitrary defined as being based not on the elective monarchy under the fief laws, but on the dual federative organizational structure of the sovereign powers and powers of the state (Page 63).

The monograph describes a unique historical phenomenon of the work of two outstanding Greeks – the brothers Cyril and Methodius. The said phenomenon of their work is a vivid example of the secular canonical relations of the period of Christianization of Slavic nations at the end of the 9th and at the beginning of the 10th centuries (Bulgarians, Serbs, Moravians and others), which without doubt attracts interest. The monograph under review emphasizes on the Christianization of the Kievan Rus' (988). "For the Kievan Rus' it was of great advantage to have assumed Orthodox Christianity in the times of the rise of the Byzantine culture, a remarkable place in which is filled by the Slavonic enlighteners Cyril and Methodius, the positive influence of which was felt up to the 12th century', - writes A. Dmitriev. 'The international legal communication in the period of Christianization of the Kievan Rus' corroborates the sustainability of the special features of International Canon Law of these times". The author includes on the list of such special features the following: "...[i] The primary role of the secular vector in the organization of the international communication between Kiev and Constantinople regarding both the Baptism of Vladimir the Great and that of the people of the Kievan Rus'; [ii] the primacy of the canonical international vector of evangelization regarding the translation of the Holy Scripture into Old Church Slavonic, whereas

in contrast the Cyrillic was the script of the common secular use; [iii] use of the Old Church Slavonic language and script in international communication between Slavic peoples, which is a binding foundation for friendly relations between them even today” (Page 81).

Section III of the monograph deals with the problematics of the development of International Canon Law in the period of universal International Law. Of special scientific interest is the analysis of the impact of the universalism principal on the development of International Canon Law in the period of establishment of the Westphalian configuration of international law (1648 - 1815).

When analyzing the operation of the European legal order of the nations of the Old World, which was established by the 1648 Peace of Westphalia, the author rightfully argues that the meaning of the Peace of 1648 can be determined not only through the subject of the Treaties, no matter how groundbreaking the latter have been. The epochal value of the Peace of Westphalia, that influenced the establishment of International Law and created the European legal order, which in turn had a vast impact on the further development of International Canon Law, has to be determined not only by the scope of the Peace of Osnabrück and Peace of Münster, but also by the following four problematics, namely: (1) the problem of the end of war was particularly in Germany and the establishment of actual peace between the rival parties, that was incidental to such end of war; (2) the efficiency of the end of the Thirty Years' War and the survival of the treaties and their regulatory function directed at the development of the European legal order up to the dawn of the 19th century; (3) the efficiency of the common international legal principles and structures, that were effective both in times when the regulatory and the templating roles of the Peace of Osnabrück and Peace of Münster were vital, and in times when they became unfluctuating; (4) the legitimization of the 1555 Peace of Augsburg.

A separate Section of the monograph under review is dedicated to the examination of the development of International Canon Law under the 1815 Final Act of the Vienna Congress – the Act of the Holy Alliance, the international legal role of which can hardly be overestimated. By reference to the purpose of this document – “the determination, in the management of their respective States and in political relations to all other governments, to be guided not by any other rules and commandments than those of the holy faith, commandment of love, truth and peace” - Anatoliy I. Dmitriev consistently points out the acknowledgment by Russia, Austria and Prussia of the Christian moral canons during decision-making process on the international arena, which was an absolute novation of that period. The ideas of the Holy Alliance accepted the possibility of bringing the interstate relations to the level of secular canonic relations, which should be characterized by a respective interstate Christian union.

Of great importance is the examination of the work of the League of Nations (1919 – 1946), which enabled the political authority of an international organization to influence historical processes and international relations. A particular attention is devoted to such a trait of the League of Nations as the association of governments, that is of utmost significance as far as it shifts the focus of international communication from *jus inter gentes* to intergovernmental communication. The governments, however, were at that times a merely obedient administrative managerial elite of the ruling forces and were nowhere near the goals of ensuring social, cultural, moral ethical and spiritual needs of the society, of real safeguarding of human rights. Fully justified is the conclusion that in the universal legal system of the League of Nations the Lateran Treaty between the Kingdom of Italy and Vatican dated February 11, 1929 was a comprehensive secular canonical international legal act that substantially strengthened the position of the Holy See in international relations, which remain legitimate also in the 21st century.

The monograph scrutinizes the formation of the theory of International Canon Law within the United Nations period, the Charter of which circumstantiates the ideological approach to the arrangement of the post-war world.

Of equal importance is the separation of the subject matter of the theoretical and practical content of International Canon Law. The author addressing to the synergetic dualistic components of the functions of Vatican as subject of international law is of vast importance, as well as is his characterization of diplomatic and political components of the Holy See.

While acknowledging that international law is operating in the modern international system, in the recess of which runs a continuous process of formation of international legal norms, including those of the branches of international law (among which is International Canon Law), a special notion should be made of the problem of the position of a subject of international law as the key element in the process of formation of norms in International Canon Law, which is scrutinized in the book under review. The concept analysis of such a category as “position” of the subject of international law, according to the author, enables

one to define in each given situation the attitude to certain actions of the subject of international law while achieving certain goals (Page 182).

Given that special goal-setting in the sphere of secular canonical relations is peculiar traits of Vatican, a special attention in Section III of the monograph is paid to the category of “goals”. The author underlines that even though the apparatus of the Vatican diplomacy doesn’t differ much of the apparatus of any secular State, there are substantial differences between them in two main levels – the level of goals and the level of means, which are available to the Papal representatives (Page 184).

The analysis of “electoral capitulation” (*capitulatio caesarea; Wahlkapitulation*) and “auto limitation” as the basis of effective implementation of the norms of International Canon Law is of special theoretical and practical interest. “It is our belief that the institute of “electoral capitulation”, as well as the idea of “auto limitation” of the state, has been the theoretical legal forerunner of the elaboration of the United Nations Charter. At that the UN Charter raises to a universal level the idea of social safety of nations in the face of the risks of war, natural and technogenic catastrophes, terrorism, famine and epidemics. It is the “Peoples of the United Nations”, who determined to unify their efforts in achieving the goals of the Charter of a universal international organization, to conduct international cooperation in eliminating international problems of economic, social, cultural and humanitarian nature, to reassure the faith in the basic human rights and fundamental freedoms for all, irrespective of race, sex, language or religion. Even though the word “religion” is the last on this list, given its civilizational meaning it plays not the least role in the modern international relations. It is the UN Charter, which with the help of its ideology enabled to the Vatican City State, as representative of one of the Christian denominations, to rise to the level of modern secular canonical relations, which aim at the promotion of the economic and social progress of all nations. At that the phenomenon of the institute of “synergetic auto limitation” of the universal regulation of international relations, manifested itself by shifting the center of gravity of moral and ethical elements of its regulator to the realm of International Canon Law” (Page 191).

Two landmark events of 2013, namely the 1700 anniversary of the 313 A.D. Edict of Milan and the 1025 anniversary of the Baptism of Kievan Rus’, – afforded grounds for the author to ponder on the development of International Canon Law in the 21st century. The final Section IV of the monograph “The Prognosis of the Development of International Canon Law in the 21st century” contains the author’s conceptualization of the future of such a development.

Prof. Anatoliy I. Dmitriev is consistent upholding the idea, that International Canon Law, as a legal regulator of specific, synergetically interdependent, secular and canonical international relations, is aimed at inspiring the secular relations between nations by postulates of canonization and reaching the goals of the UN Charter of settling international economic, social, cultural and humanitarian problems, as well as encouragement and development of human rights and fundamental freedoms for all, irrespective of race, sex, language or religion (Page 192).

In conclusion of the research, Prof. A. Dmitriev points out to the reader, that “International Canon Law within the period of universal legal order is marked by the intensification of the role of the subjects of international law (the states), that have taken an active part in enforcement of freedom of faith with the use of international legal mechanisms, and strengthening the secular vector of the synergetic dualism of international bonds” (Page 201). According to the author, “only by means of real international legal equality of the subjects of international secular canonical relations an early progress in achieving Christian unity that was disrupted with time, and through such a unity – influence (depending on the effectiveness of International Canon Law on the universal level) the international legal order, which is often subjected to criticism nowadays” (Page 203). Summarizing Prof. A. Dmitriev states: “Especially in the 21st century when pondering upon the future of international law we, on the platform of the UN, are confronted with the same processes and facts, which were faced by the peoples of Ancient Rome when conquering other nations – with the Law of Nations (*jus gentium*), but on a new, civilizational level of international community of nations (*jus gentium communis*), which, nevertheless, desperately needs a spiritual and ethical regulator of international relations, namely – International Canon Law” (Page 204).

A grand finale of the research is the following abstract: “It is obvious that the civilizational code of the synergetic dualism, safeguarding the humanity of catastrophes and destruction for thousands of years, shall remain forceful in modern times. And International Canon Law shall preserve its power not only to maintain, with the help of its higher regulatory influence, the civilizational equality, established by the United Nations Charter, but also to reveal new goals, criteria, and principles of the modern *jus gentium communis* in the context of the 21st century. Such moral legal element of international relations regulation

can become a criterion for true equality of these relations, their justice and evolutionary effectiveness” (Page 205).

The landmark book of Professor Anatolij I. Dmitriev is a spectacular achievement not only for the Ukrainian science of International Law, but for the global science of International Law as such. It is unparalleled both in national and international science of International Law.

References

1. Berger, P. L. (1999). *The Desecularization of the World: A Global Overview. The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, D.C.: Wm. B. Eerdmans Publishing Wm. B. Eerdmans Publishing, 3.
2. Berger, P. L. (1999). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. Washington, DC: Ethic and Public Policy Center.
3. Toft, M. D., Philpott, D., Shah, T. S. (2011). *Century: Resurgent Religion and Global Politics*. New York and London: W. W. Norton & Company.
4. Danilov, D. V. (2003). Dialektika sekularizacii i ee problemy. VIII Mezhdunarodnye Kirillo-Mefodievskie chtenija, posvjashchennye Dnjam slavjanskoj pis'mennosti i kul'tury: Materialy chtenij (Minsk, 23-26 maja 2002 g.). V 2 ch. CH. 1, kn. 1. <<http://www.sobor.by/danilov.php>>.
5. Dmitriev, A. I. (2014). *Mezhdunarodnoe kanonicheskoe pravo: vzniknovenie, razvitie i osnovy teorii*: monografija. Odessa: Feniks.
6. Ioann Pavel (2007). *II Pamjat' i identichnost'*. Izdatel'stvo Franciskancev.
7. Mitropolit Volokolamskij Ilarion (Alfeev). Religioznyj faktor v mezhdunarodnykh otnoshenijakh. Lekcija v Moskovskom gosudarstvennom institute mezhdunarodnykh otnoshenij (Universitete) Ministerstva inostrannykh del Rossii. 23 oktjabrja 2013 goda. Sluzhba kommunikacii Otdela vneshnikh cerkovnykh svjazej Moskovskogo Patriarkhata. *Patriarkhija.ru*. <<http://www.patriarchia.ru/db/print/3320088.html>>.
8. Rassel, B. (1987). *Sushchnost' religii. Pochemu ja ne khristianin. Izbrannye ateisticheskie proizvedenija*. Moskva: Politizdat. <<http://www.aquarun.ru/psih/relig/relig3.html>>.
9. Sinelina, JU. (2012). Religija v sovremennom mire. *Ehkspert*, 1 (883). <<http://expert.ru/expert/2013/01/religiya-v-sovremennom-mire/>>.
10. Trejnor, B. (2012). Teoretiziruja na temu postsekuljarnogo obshchestva. *Gosudarstvo, religija, cerkov' v Rossii i za rubezhom: nauchnyj informacionno-analiticheskij, kul'turno-prosvetitel'nyj zhurnal*, 2, 180.
11. Uzlaner, D. (2008). V kakom smysle sovremennyy mir mozhet byt' nazvan postsekuljarnym. *Kontinent*, 136.
12. Khoruzhij, S. S. Postsekularizm i antropologija. *Antropolog. Ru. Ehlektronnyj all'manakh o cheloveke*. <<http://www.antropolog.ru/doc/persons/Horuji/Horuji1>>.

Юрій Шайгородський, д. політ. н.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України, м. Київ

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ¹

Yurii Shaihorodskyi, ScD in political science

*I.F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of
Ukraine, Kyiv*

CONTEMPORARY DEVELOPMENT TRENDS OF INFORMATION SOCIETY IN UKRAINE

Тенденції глобального розвитку (як людства в цілому, так і окремих країн) кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. остаточно та переконливо показали, що перехід до інформаційного суспільства – це не тимчасове явище чи випадковість, а довготривалий тренд формаційного характеру, який трансформує всі без винятку елементи соціальної архітекτονіки. Активне впровадження нових інтелектуальних інформаційних технологій в усі сфери й види людської діяльності, зокрема перетворення глобальної мережі Інтернет на її невід’ємний атрибут, стало передумовою всеосяжного перетворення всієї інформаційної сфери у віртуальне середовище цієї мережі.

Тому не викликає жодних сумнівів як теоретична, так і практична актуальність дослідження сучасних тенденцій формування інформаційного суспільства у світі та в Україні, їх впливу на трансформацію форм і механізмів громадянської участі взагалі та на безпекові аспекти зазначених процесів, зокрема.

Процеси формування інформаційного суспільства та розвитку громадянського суспільства діалектично взаємопов’язані між собою і розгортання кожного з них спричиняє синергетичний ефект стосовно іншого. Прискорення процесів створення, переробки та використання інформації (що є головною детермінантою розвитку інформаційного суспільства), у яких беруть найактивнішу участь організації громадянського суспільства, сприяє помітному зростанню значення останніх як у всіх сферах суспільного життя в цілому, так і в різних напрямках життєдіяльності окремих громадян та громадянської участі у прийнятті управлінських рішень. І це головна концепція роботи, яку О. С. Білоусов обґрунтував ретельно і послідовно.

В Україні останнім часом досить активно відбувається процес удосконалення нормативно-правового забезпечення функціонування громадянського суспільства. Впливовою детермінантою цього процесу стала інституалізація державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, зокрема, затвердження відповідної стратегії та планів з її реалізації. Концептуалізація зазначеного процесу відбулася на основі накопичення і осмислення позитивного досвіду співпраці органів державної влади з інститутами громадянського суспільства, а також застосування відповідного світового, переважно, європейського досвіду. Надзвичайно важливу роль у ньому відіграє застосування сучасних інформаційно-комунікативних технологій через те, що з їх безпосереднім використанням відбуваються всі етапи законотворчого процесу: актуалізація та усвідомлення необхідності певного нормативно-правового акту, розробка його проекту, обговорення, коригування, прийняття, оприлюднення та поширення.

Автор роботи достатньо вдало доводить положення, що формування глобального інформаційного суспільства, як одна з найважливіших складових глобалізації, відбувається у тісному причинно-наслідковому зв’язку з розвитком глобального громадянського суспільства, що, своєю чергою, призводить до підвищення рівня та швидкості взаємодії суб’єктів громадянського суспільства між собою (на горизонтальному рівні) та з іншими суб’єктами такої взаємодії – органами державної влади та місцевого самоуправління, міжнародними організаціями, суб’єктами комерційної діяльності. Вплив міжнародних неурядових організацій та їх багатогалузеве співробітництво із українськими громадськими об’єднаннями є одним із вирішальних чинників

¹ Review of the monograph: Білоусов, О.С. (2015). *Інформаційне суспільство в сучасній Україні: тенденції розвитку*: монографія. Одеса.

стимулювання подальшої структуризації вітчизняного громадянського суспільства та його ролі у зростанні ефективності громадської участі.

Важлива роль у процесах інформатизації українського соціуму належить організаціям громадянського суспільства, які безпосередньо за своїми інтересами, статутними завданнями та цілями діяльності займаються вирішенням проблем формування інформаційного суспільства, розробкою та впровадженням сучасних інформаційно-комунікативних технологій, відстоюванням високих ідеалів та стандартів відкритості та прозорості у суспільно-політичному та громадському житті. Організації громадянського суспільства, що належать до вказаного сегменту, здійснюють надзвичайно актуальні та суспільно-корисні види діяльності як інформаційна освіта; інформування громадськості про проблеми розвитку інформаційного суспільства; сприяння впровадженню інформаційних та комунікаційних технологій; проведення відповідних наукових досліджень тощо.

Монографія написана науковою мовою, є логічною, ґрунтовною і своєчасною. Вважаю, що вона буде цікавою як спеціалістам у даному науковому напрямку, професійної спрямованості, так широкому колу читачів.

Запрошуємо до участі в журналі «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ ДИСКУРС»

Журнал виходить 6 разів на рік.

Статті для публікації *в першому (лютневому)* номері журналу приймаються до 15 січня і виходять друком до 28 лютого.

Статті для публікації *в другому (квітневому)* номері журналу приймаються до 15 березня і виходять друком до 30 квітня.

Статті для публікації *в третьому (червневому)* номері журналу приймаються до 15 травня і виходять друком до 30 червня.

Статті для публікації *в четвертому (серпневому)* номері журналу приймаються до 15 липня і виходять друком до 31 серпня.

Статті для публікації *в п'ятому (жовтневому)* номері журналу приймаються до 15 вересня і виходять друком до 31 жовтня.

Статті для публікації *в шостому (грудневому)* номері журналу приймаються до 15 листопада і виходять друком до 31 грудня.

Терміни закінчення прийняття статей до відповідних номерів журналу — орієнтовні. У зв'язку із великою кількістю статей у редакційному портфелі редколегія може довільно змінювати ці терміни.

Терміни виходу номерів журналу із друку – до кінця кожного парного місяця – незмінні.

Вимоги до рукописів:

Обсяг статей: 10 – 30 сторінок (для розрахунку сторінок використовується шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – полуторний).

Статті приймаються українською, чеською, польською, англійською, німецькою, французькою мовами.

В статті, яка подається для публікації в журналі, **обов'язково мають бути враховані наступні вимоги:**

- прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація (обсягом 700-900 знаків) та ключові слова подаються двома мовами: мовою статті та англійською мовою;
- повні відомості про автора: звання, ступені, посада, місце роботи також подаються мовою статті та англійською мовою;
- посилання на джерела та літературу робляться посторінково та подаються мовою оригіналів, тобто не перекладаються та не транслітеруються;
- звичайний список літератури наприкінці статті *не подається, але водночас*
- наприкінці статті додатково розміщується список цитованої та використаної у статті літератури в «латинізованому» вигляді: в ньому всі кириличні літери транслітеруються латиницею.

Бібліографічні описи джерел і літератури у посиланнях та списку літератури мають бути оформлені згідно з угодами APA (American Psychological Association). Нижче наведено зразки оформлення бібліографічних джерел.

Ілюстрації до статей (графіка і малюнки) подаються у форматі TIFF або JPEG (кожен малюнок в окремому файлі).

При підготовці ілюстрацій слід мати на увазі, що в журналі не використовується кольоровий друк.

Рукописи, які не відповідають цим технічним вимогам, редакція не реєструє і не розглядає з метою публікації.

Адреси для листування:

E-mail: eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Офіційний сайт: <http://eppd13.cz>

Поштова адреса:

Головний офіс: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

Зразки оформлення бібліографічного опису джерел і літератури згідно з угодами APA (American Psychological Association) порівняно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006:

Загальні правила: посторінкові посилання на джерела та літературу подаються мовою оригіналів, тобто не перекладаються та не транслітеруються.

Місяць перегляду web-сторінки подається мовою статті.

Цитати також подаються мовою статті.

1. При посиланні на книгу цілком:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право.

При посиланні на сторінку 62:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право, 62.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв, В. П. Колісник, О. Г. Кушніренко; В.о. Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого" ; за ред. Ю. Г. Барабаш, А. О. Селіванов. – Харків : Право, 2012. – 165 с.]

Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: Очерк теории структуризации*. 2-е изд. Москва: Академический Проект.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – 2-е изд. Москва: Академический Проект, 2005]

Оборотов, Ю.Н. (ред.) (2011). *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс*: учебник. Одесса: Фенікс.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Оборотов Ю. Н. Обще теоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Фенікс, 2011]

2. Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон, Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

При посиланні на сторінки 13-15:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон, Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

Алісов, Є.О., Воронова, Л.К., Кадьякаленко, С.Т. та ін. (1998). *Фінансове право: підручник*. Харків: Фірма «Консум», 127.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Фінансове право : підручник / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова, С. Т. Кадьякаленко та ін. – Харків: Фірма «Консум», 1998. – С. 127.]

3. Петришин, О.В. (2000). Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Харків, 35–48.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. –Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – С. 35–48.]

4. Горобець, К.В. (2012). *Аксіосфера права та її компоненти*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012.]

5. Гарбузов, В.Н., Попович, А.П. (2002). Губернатор штата: статус и полномочия. *США. Канада: Экономика, политика, культура*, 7, 55–70. [Згідно ДСТУ це виглядало б так: Гарбузов В. Н. Губернатор штата: статус и полномочия / В. Н. Гарбузов, А. П. Попович // США. Канада : Экономика, политика, культура. – 2002. – №7. – С. 55-70.]

6. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Згідно ДСТУ це виглядало б так: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

7. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science*, 1, (p. 405). London, New York.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Rosenau J. N. Governance / J. N. Rosenau // Global Governance. Critical Concepts in Political Science ; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

8. Посилання на том

Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). (*Т. 1. 1866-1889*). Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.

9. Закони Російської імперії (мають особливості реквізитів у порівнянні із сучасними законами): без посилання на статтю:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657.*

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1981 г. // ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.]

із посиланням на статтю закону:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660.*

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660. – Ст.27, II, п. 3.]

10. Збірки матеріалів офіційного діловодства.

Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года (1873). Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.

[Згідно ДСТУ це виглядало б так: Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.]

11. При оформленні посилання на матеріали web-сайтів посилання включає ім'я автора сторінки, назву сторінки, назву сайту (набирається курсивом), адресу сайту (URL), виділену знаками <>, та, за можливості, дату останнього перегляду сайту (в круглих дужках) автором посилання:

Монтескье Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru.* <http://bookz.ru/authors/montesk_e-barl_-lui/montes01/1-montes01.html> (2013, листопад, 21).

Малиновська, О. Щодо нагальних проблем удосконалення міграційної політики держави. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України.* <niss.gov.ua> (2014, грудень 21).

12. Посилання на законодавчі акти та правові документи:

Угоди:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS. 171 (ICCPR). <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (2013, листопад, 21)

Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МППП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (2013, листопад, 21).

При посиланні на статтю Конвенції:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (2013, листопад, 21).

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (2013, листопад, 21).

Двосторонні угоди:

Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування (Угоду затверджено Постановою КМ № 1094 від 28.11.2012) (прийнята 28 листопада 2012 року, набрала чинності для України 18 лютого 2013 року). *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

Рекомендації СОП:

МОТ Рекомендація № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України.* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, листопад, 21).

Документи ООН

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210. <<http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm>> (2013, листопад, 21).

Документи судів

Документи Міжнародного суду

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92. <<http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5>> (2013, липень, 13).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004 <<http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/imwp/imwpframe.htm>> (2013, липень, 13).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

Справи ЄСПЛ:

(до 31 жовтня 1998 року)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A

Allenet de Ribemont v. France (interpretation), 7 August 1996, § 17, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-III

Garnieri v. Italy, no. 22256/88, Commission decision of 18 May 1992, unreported

(з 1 листопада 1998 року)

Постанова Палати ЄСПЛ з питання прийнятності скарги для розгляду по суті [Judgment on the merits delivered by a Chamber]

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II

Постанова Великої Палати ЄСПЛ з питання прийнятності скарги для розгляду по суті [Judgment on the merits delivered by the Grand Chamber]

Campbell v. Ireland [GC], no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II

Рішення Палати ЄСПЛ про визнання скарги прийнятною [Decision on admissibility delivered by a Chamber]

Campbell v. Ireland (dec.), no. 45678/98, ECHR 1999-II

Рішення Великої Палати ЄСПЛ про визнання скарги прийнятною [Decision on admissibility delivered by the Grand Chamber]

Campbell v. Ireland (dec.) [GC], no. 45678/98, ECHR 1999-II

Постанова Палати ЄСПЛ щодо попереднього заперечення [Judgment on preliminary objections delivered by a Chamber]

Campbell v. Ireland (preliminary objections), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II

Постанова Палати ЄСПЛ з питання про виплату справедливої компенсації [Judgment on just satisfaction delivered by a Chamber]

Campbell v. Ireland (just satisfaction), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II

Судові рішення окремих країн:

Дело о проверке конституционности положений части первой статьи 237 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации в связи с жалобой гражданина Республики Узбекистан Б.Т. Гадаева и запросом Курганского областного суда (постановление), № 16-П, КС РФ 2013. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (2013, липень, 13).

Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.

Закони та інші законодавчі акти тощо.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14>> (2013, листопад, 21).

Цивільний кодекс 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*.

<<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21).

Розпорядження про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 89, 89.

Посилання на статтю кодексу, закону, конституції тощо

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21)

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění v **prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. ledna a musí být publikovány do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. března a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. května a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění ve **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. července a musí být publikovány do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. září a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. listopada a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stránek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustraci že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Adresa:

Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

Vzorec bibliografického popisu zdrojů a literatury v rámci dohod APA (American Psychological Association) ve srovnání s **ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 (Státní Rada ze standartizace a metrologie Ukrajiny)**:

Všeobecné pravidlo: odkazy na originální zdroje a literaturu jsou předloženy v původním jazyce, t.j. není přeložený a ne přepsaný.

Měsíc přečtení web-stránky je uveden v jazyce sepsání článku.

Citáty z jazykových verzí zahraničních, pokud jsou k dispozici, obsahuje také jazykově původní článek.

1. Když se odkazuje na celé knihu jako celek:

Kelsen, H. (2009). *General Theory of Law and State*. Harvard: Harvard University Press.

[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Kelsen, H. *General Theory of Law and State* / H. Kelsen. – Harvard : Harvard University Press, 2009. – 516 p.]

Když se odkazuje na stránku 17:

Kelsen, H. (2009). *General Theory of Law and State*. Harvard: Harvard University Press, 17.

2. Když se odkazuje na celé knihu jako celek:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

Když se odkazuje na stránky 13-15:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

3. Giumelli, F. (2013). How EU sanctions work: a new narrative. *Chaillot Papers*, 129.

[Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Giumelli, F. How EU sanctions work: a new narrative / F. Giumelli // Chaillot Papers. – 2013. – P.129.]

4. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

5. Nigro, F., Nigro, L. (1970). *Modern Public Administration*. New York: Harper and Row. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Nigro F. *Modern Public Administration* / F. Nigro, L. Nigro. – New York : Harper and Row, 1970. – 490 p.]

6. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science, 1*, (p. 405). London, New York. [Podle ДСТУ to bude mít další podobu: Rosenau J. N. Governance / J. N. Rosenau // *Global Governance. Critical Concepts in Political Science*; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

7. Když se uvádí odkazy na webové stránky, položka musí obsahovat jméno autora té stránky, titulní stránku (*anebo její název*), název webu (uvedený kurzívou), webovou adresu (URL) zvýrazněnou znaky <>, a také, pokud je to možné, datum, kdy naposledy byla webová stránka aktualizována (v závorkách) autorem odkazu:

EU Creating Court for Kosovo War Crimes. *EPOCH Times*. <<http://www.theepochtimes.com/n3/601421-eu-creating-court-for-kosovo-war-crimes/>>

Монтескье Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru*. <http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_-lui/montes01/1-montes01.html> (21. listopadu 2013).

8. Odkazy na právní předpisy a právní dokumenty:

Dohody:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR). <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21. listopadu 2013);

Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МППП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (21. listopadu 2013).

Když se odkazuje na článek Úmluvy (Konvence):

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21. listopadu 2013).

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (21. listopadu 2013).

Dvoustranné dohody:

(Dohoda mezi Vládou Ukrajiny a Vládou Ruské federace o spolupráci v oblasti hledání v letectví a záchraně. (Dohoda je schválena usnesením Kabinerz Ministrů Ukrajiny № 1094 ode dne 28.11.2012) (je přijaté dne 28. listopadu 2012, vstoupila v platnost pro Ukrajinu 18-ho února 2013). *Офіційний вісник України*, 29, 130.)

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

Doporučení COI (Služba uspořádání dopravy):

MOT Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, листопад, 21).

MOT Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Oficiální webová stránka Nejvyšší rady Ukrajiny* <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21. listopadu 2013).

Dokumenty OSN:

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210.

<<http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm>> (21. listopadu 2013)

Dokumenty soudů**Dokumenty Mezinárodního soudu:**

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92 <<http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5>> (13. července 2013).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004 <<http://www.icj-cij.org/iccjwww/idoctet/imwp/imwpframe.htm>> (13. července 2013).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

Soudní usnesení jednotlivých zemí:

Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.

Zákony a jiné právní úkony etc.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Закон про виконавче провадження 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/606-14>> (21. listopadu 2013).

Цивільний кодекс 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (21. listopadu 2013).

Розпорядження про схвалення Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства 2007 (Кабінет Міністрів України). *Офіційний вісник України*, 89, 89.

Odkaz na článek zákoníku, zákona, Konstituce, atd.

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6 (2003) (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (21. listopadu 2013).

Become a Contributor for the Journal

EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 15 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 15 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 15 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until July, 15 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 15 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 15 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English: an abstract (700-900 characters), a title of the article and complete data of an author – full first and last name, academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Mailing Address:

Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 - Nusle

Samples of bibliography formatting in accordance with the APA (American Psychological Association) Agreements in comparison to State Standard of Russia and Ukraine 7.1:2006:

1. For reference to a book as a whole:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право.

For reference to page 62:

Барабаш, Ю.Г., Дахова, І.І., Євсєєв, О.П., Колісник, В.П., Кушніренко, О.Г. [та ін.] (2012). *Конституційна юрисдикція*. Харків: Право, 62.

[Reference according to the State Standard: Конституційна юрисдикція : підручник / Ю. Г. Барабаш, І. І. Дахова, О. П. Євсєєв, В. П. Колісник, О. Г. Кушніренко; В.о. Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Я. Мудрого" ; за ред. Ю. Г. Барабаш, А. О. Селіванов. – Харків : Право, 2012.– 165 с.]

Гидденс, Э. (2005). *Устроение общества: Очерк теории структуризации*. 2-е изд. Москва: Академический Проект.

[Reference according to the State Standard: Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – 2-е изд. Москва: Академический Проект, 2005]

Оборотов, Ю.Н. (ред.) (2011). *Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс: учебник*. Одесса: Фенікс.

[Reference according to the State Standard: Оборотов Ю. Н. Обще-теоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / Ю. Н. Оборотов. – Одесса: Фенікс, 2011]

2. For reference to a book as a whole:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс.

For reference to pages 13-15:

Алмонд, Г., Пауэлл Дж., Стром К, Далтон Р. (2002). *Сравнительная политология сегодня*. Москва: Аспект Пресс, 13–15.

[Reference according to the State Standard: Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром и др.; сокр. пер. с англ. А. С. Богдановского, Л. А. Галкиной; под ред. М. В. Ильина, А. Ю. Мельвиля. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 537 с.]

Алісов, Є.О., Воронова, Л.К., Кадьякаленко, С.Т. та ін. (1998). *Фінансове право: підручник*. Харків: Фірма «Консум», 127.

[Reference according to the State Standard: Фінансове право : підручник / Є. О. Алісов, Л. К. Воронова, С. Т. Кадьякаленко та ін. – Харків: Фірма «Консум», 1998. – С. 127.]

3. Гарбузов, В.Н., Попович, А.П. (2002). Губернатор штата: статус и полномочия США. Канада: Экономика, политика, культура, 7, 55–70. [Reference according to the State Standard: Гарбузов В. Н. Губернатор штата: статус и полномочия / В. Н. Гарбузов, А. П. Попович // США. Канада : Экономика, политика, культура. – 2002. – №7. – С. 55-70.]

4. Петришин, О.В. (2000). Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності. *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Харків, 35–48.

[Reference according to the State Standard: Петришин О. В. Права людини як фундаментальна цінність правової демократичної державності / О. В. Петришин // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні: до 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. –Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2000. – С. 35–48.]

5. Горобець, К.В. (2012). *Аксіосфера права та її компоненти*: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Одеса.

[Reference according to the State Standard: Горобець К. В. Аксіосфера права та її компоненти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / К. В. Горобець. – Одеса, 2012.]

6. Манхейм, К. (1994). *Диагноз нашего времени*. Москва: Юрист. [Reference according to the State Standard: Манхейм К. Диагноз нашего времени: пер. с нем. и англ. / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.]

7. Rosenau, J. N. (2004). Governance. In T. J. Sinclair (Ed.), *Global Governance. Critical Concepts in Political Science, 1*, (p. 405). London, New York.

[Reference according to the State Standard: Rosenau J. N. Governance / J. N. Rosenau // Global Governance. Critical Concepts in Political Science ; ed. by T. J. Sinclair. – London : New York, 2004. – Vol. 1. – P. 405.]

8. For reference to a volume:

Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. (1914). (Т. 1. 1866-1889). Екатеринослав: Типография губернского земства, 334.

[Reference according to the State Standard: Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав : Типография губернского земства, 1914. – Т. 1. 1866-1889. – С. 334.

9. Laws of the Russian empire (have features of essential elements in comparing to the modern laws):

without reference to the article:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36657*.

[Reference according to the State Standard: Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – Т. 36. – Отд. 1. – № 36657.]

with the reference to an article of the Law:

Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости, ст. 27, II, п. 3. (1861). *Полное собрание законов Российской империи II, Т. 36, Отд. 1, № 36660*.

[Reference according to the State Standard: Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных по крестьянским делам учреждениях. 19 февраля 1861 г. // ПСЗ II. – №36660.]

10. Collections of materials of official office work:

Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года (1873). Екатеринослав: В типографии губернского правления, 153-156.

[Reference according to the State Standard: *Постановления VII очередного Екатеринославского губернского земского собрания с 28 октября по 12 ноября 1872 года*. – Екатеринослав : В типографии губернского правления, 1873, – С. 153–156.]

11. For referring to materials of websites, a reference includes name of the author, the title of webpage, *the title of website (in italics)*, the address of website (URL) given in symbols <>, and possibly the date of last visit to website in parentheses:

Монтеские Ш. Избранные произведения. О духе законов. *Электронная библиотека bookZ.ru*. <http://bookz.ru/authors/montesk_e-6arl_-lui/montes01/1-montes01.html> (2013, November, 21)

Малиновська, О. Щодо нагальних проблем удосконалення міграційної політики держави. *Офіційний сайт Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України*. <niss.gov.ua> (2014, грудень 21).

12. References to legislative acts and legal documents:

Treaties

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR). <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (2013, November, 21)

Международный пакт о гражданских и политических правах (принят 16 декабря 1966 года, вступил в силу 23 марта 1976 года) 999 Сборник договоров ООН (МПГПП). <http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml> (2013, November, 21)

For reference to an article in a Convention:

International Covenant on Civil and Political Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 23 March 1976) 999 UNTS 171 (ICCPR) art 2. <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (2013, ноябрь, 21)

Резолюція 2061 (ухвалена 25 липня 2012 року) РБ ООН. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_k87> (2013, November, 21)

Bilateral Treaties:

Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Російської Федерації про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування (Угоду затверджено Постановою КМ № 1094 від 28.11.2012) (прийнята 28 листопада 2012 року, набрала чинності для України 18 лютого 2013 року). *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Agreement Concerning the Sojourn of Refugees within the Meaning of the Convention Relating to the Status of Refugees (Geneva Convention of 28 July 1951 and Protocol Relating to the Status of Refugees of 31 January 1967) (France – Austria) (adopted 21 October 1974, entered into force 24 July 1975) 985 UNTS 303.

ILO Recommendations:

MOT Рекомендация № 195 (О развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение) (92 сессия Генеральной конференции МОТ, 17 июня 2004 года). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (2013, November, 21).

UN Documents

Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам, ГА ООН Резолюция 1514 (XV) (14 декабря 1960 года)

UNGA Res 51/210 (17 December 1996) UN Doc A/RES/51/210. <<http://www.un.org/documents/ga/res/51/a51r210.htm>> (2013, November, 21)

Judicial Documents

ICJ Documents

Land, Island and Maritime Frontier Case (El Salvador/Honduras, Nicaragua intervening) (Application for Intervention) [1990] ICJ Rep 92 <<http://www.icj-cij.org/docket/index.php?sum=390&code=sh&p1=3&p2=3&case=75&k=0e&p3=5>> (2013, July, 21).

Legal Consequences of the Construction of a Wall (Advisory Opinion) 2004. <<http://www.icj-cij.org/icjwww/idocket/imwp/imwpframe.htm>> (2013, July, 21).

Case Concerning the Vienna Convention on Consular Relations (Germany v USA) (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

ECHR Cases:

(before Oct. 31 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A

Allenet de Ribemont v. France (interpretation), 7 August 1996, § 17, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-III

Garnieri v. Italy, no. 22256/88, Commission decision of 18 May 1992, unreported

(beginning November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II

Campbell v. Ireland [GC], no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II

Campbell v. Ireland (dec.), no. 45678/98, ECHR 1999-II

Campbell v. Ireland (dec.) [GC], no. 45678/98, ECHR 1999-II

Campbell v. Ireland (preliminary objections), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II

Campbell v. Ireland (just satisfaction), no. 45678/98, § 15, ECHR 1999-II

Judgements of National Courts:

Справа за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 103, 109, 131, 132, 135, 136, 137, підпункту 1 пункту 2 розділу XII «Прикінцеві положення», абзацу четвертого пункту 3, абзацу четвертого пункту 5 розділу XIII «Перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів», № 1-1/2013, КСУ 2013.